

KÂŞGARLI MAHMUD VE
Dîvânü Lugâti't-Türk

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

KÂŞGARLI MAHMUD VE DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK

YTB Yayınları: 62
Araştırma Eserler Dizisi
ISBN: 978-975-17-6077-7

Editörler
Bilal Kemikli
Mehdin Çiftçi

Proje Asistanları
Okan Uzunöz
Edibali Karabıyık

Görsel Tasarım ve Uygulama
Pınar Coşgun
Ajans Düş Pınarı

Baskı ve Cilt

Başak Matbaacılık Tanıtım Hizmetleri
İth. İhr. A.Ş.
Anadolu Bulvarı Meka İş Merkezi No:5
Kat:7 Gimat-Yenimahalle/Ankara
Matbaa Sertifika Numarası: 51529

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara, Aralık 2024

Baskı Miktarı
1.Baskı, 1.000 Adet

© TÜM YAYIN HAKLARI

YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞINA AİTTİR.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenen bu yayında yer alan makale/metin ve görsel malzemeler ve metinlerde dile getirilen görüşlerin sorumluluğu ile telif konusunda doğacak maddi ve manevi tüm hukuki sorumluluk editörler ve metin yazarlarına aittir. Kitapta yer alan görüşler mutlak surette YTB'nin resmî politikasını yansıtmaz.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk
Bilal Kemikli, Mehdin Çiftçi
Başak Matbaacılık Tanıtım Hizmetleri İth. İhr. A.Ş.

1. Kâşgarlı Mahmud, 2. Dîvânü Lugâti't-Türk, 3. Tarihî, sosyal ve kültürel ilişkiler

YTB Yayınları

Oğuzlar Mah. Mevlana Bulvarı No: 145 P.K: 06520 Balgat - Ankara
Tel: 0(312) 218-40-00 Faks:0(312) 218-40-49
info@ytb.gov.tr kep adresi: ytb@hs01.kep.tr
Sertifika Numarası: 67797

KÂŞGARLI MAHMUD VE
Dîvânü Lugâti't-Türk

Editörler

Prof. Dr. Bilal Kemikli

Prof. Dr. Mehdin Çiftçi

Ankara, 2024

İçindekiler

- 11 | Sunuş
13 | Takdim
15 | Ön Söz

21 | **GİRİŞ**

- 23 | Kâşgarlı Mahmud Ne Yapmak İstedi?
Bilal Kemikli

37 | **Birinci Bölüm**

Eser, Neşir ve Muhit

- 39 | *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Yazıldığı Dönemin Genel Özellikleri
(Siyasî ve Sosyal Tarih)

Nurullah Yazar - Yağmur Hınız

- 55 | *Dîvânü Lugâti't-Türk*ü Ortaya Çıkaran Kültürel Muhit

Seyfettin Erşahin

- 81 | Bir Tarih ve Edebiyat Araştırmacısı Olarak Ali Emîrî Efendi

Bedri Mermutlu

- 95 | Yitiğini Bulan Millet: Neşriyât Âleminin Penceresinden *Dîvânü
Lugâti't-Türk*'ün Bulunuşu

Erhan Salih Fidan

- 107 | *Dîvânü Lugâti't-Türk* Neşirlerine Dair Bir İnceleme

Melek Dikmen

- 133 *Dîvânü Lugâtî't-Türk* Arap Dünyasında Ne Kadar Tanınıyor?
Ahmet İhsan DüNDAR
- 151 İkinci Bölüm**
Dil, Kültür ve Zaman
- 153 *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'ün Tercüme Zorluğu ve Eserden Bugünkü Türkçeye Katkılar
Mustafa S. Kaçalin
- 165 *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te Nazım Biçimleri ve Türleri Üzerine Bir Değerlendirme
Seydi Kiraz
- 181 *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'teki Mental Fiiller
Edibali Karabıyık
- 209 *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te Arapça Sözlük Biliminin Etkisi
Nevin Karabela
- 227 *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'ün Arapça Referansları ve Teorik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme
Soner Gündüzöz
- 245 *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te İstişhad Bağlamında Arapça Şiirlerin Tahlili
Sabri Türkmen

- 257 | *Dîvânü Lugâtî't-Türk*te Geçen Arap Atasözü ve Deyimlerinin
Leksikolojik ve Semantik Analizi
İbrahim Emre Özdoğan
- 275 | Halk Kültürü Açısından *Dîvânü Lugâtî't-Türk*
Erhan Çapraz
- 305 | Mantıksal Analiz Açısından Kavram ve Hüküm: *Dîvânü Lugâtî't-Türk*
ya da Lugattan Lisana Dilin Mantıksal Haritasına Dair
İsmail Latif Hacinebioğlu
- 315 | Üçüncü Bölüm**
Tarih, Sosyoloji ve Sanat
- 317 | *Dîvânü Lugâtî't-Türk*e Göre İlk Müslüman Türk Devletlerinde
Devlet Teşkilatı
Mehdin Çiftçi
- 337 | *Dîvânü Lugâtî't-Türk*te Yer Alan Tarihî ve Efsânevî Şahıslar
Hakkında Bir Değerlendirme
Nuran Öztürk
- 361 | *Dîvânü Lugâtî't-Türk*te Kölelik Olgusu
Okan Uzunöz
- 369 | *Dîvânü Lugâtî't-Türk*te Türklerin Sosyolojisi
Ergün Yıldırım
- 397 | *Dîvânü Lugâtî't-Türk*ü Sanat Terimleri Açısından Yeniden Okumak
Sâlime Bera Temür

411 | *Dîvânü Lugâti't-Türk*te Geçen Mûsikî ile İlgili Kavramlar Üzerine
Bir Değerlendirme
Mustafa Said Akdoğan

429 | Dördüncü Bölüm
Din Dili ve Belleğin İnşası

431 | Bir Din Dili İnşâ Etmek: *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve Döneminde
Türkçe Din Dili
Hidayet Peker

447 | *Dîvânü Lugâti't Türk*te Geçen Dinler ve Dinî Kavramlar Üzerine
Değerlendirme
Ahmet Türkan

473 | Kâşgarlı Mahmud ve *Dîvânü Lugâti't-Türk*te Peygamberlik ve
Hz. Muhammed (S.a) Anlayışı
Ahmet Yıldırım

491 | *Dîvânü Lugâti't-Türk*te Kur'ân Âyetlerinin Kullanımı
Ayşe Uzun

505 | *Dîvânü Lugâti't-Türk*te Yer Alan Fıkıh Terimleri Üzerine Bir
Değerlendirme
Mustafa Ateş

515 | KAYNAKÇA

Bu eser, *Divânü Lugâti't-Türk*'ü ilim ve kültür hayatımıza kazandıran son devir kitap meraklılarından Diyarbakırlı büyük âlim **Ali Emîrî Efendi**'ye ithaf edilmiştir.

Sunuş

Türkçemizin en müstesna eserlerinden biri olan *Dîvânü lugâti't-Türk*, 950 yıldır Türk dünyasının birlik ve beraberliğini simgelemiş, bu bağları güçlendiren bir rehber olmuştur. UNESCO'nun 2024 yılını "*Dîvânü lugâti't-Türk* yılı" ilan etmesi, bu eşsiz şaheseri yeniden hatırlamak ve onun bize yüklediği sorumlulukları fark etmek için *önemli bir fırsat sunmaktadır*.

Bir sözlük çalışması olmasının *ötesinde*, Türk töre ve yaşantısına dair zengin bilgiler sunan *Dîvânü lugâti't-Türk*, aynı zamanda Türkçemizi din ve siyaset dili olarak inşa ederek milletimizin tarih sahnesindeki ilerleyişine teorik bir dayanak oluşturmuştur. *Tüm bu özellikleriyle* mevzubahis eser, Türk dünyasının en kıymetli millî hazinelerinden biri olarak kabul edilmektedir. 950. yıl dönümünde, bu büyük eseri daha iyi anlamak, tarihimizdeki yerini vurgulamak ve gelecek nesillere daha güçlü bir şekilde aktarabilmek için kapsamlı çalışmalara destek sağlanması, önceliklerimiz arasında yer almıştır.

Bu kıymetli *çalışma*; Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü yazma maksadını, dönemin sosyal, kültürel ve tarihî şartları ışığında derinlemesine anlamayı hedeflemekte ve eserin edebiyat, tarih, dil bilimi ve halk bilimi açısından taşıdığı yüksek değeri ortaya koyarak, okuyucularına bu kurucu metni kapsamlı bir perspektifle değerlendirme imkânı sunmaktadır. *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün zengin mirasını daha geniş bir farkındalıkla sahiplenmemize katkı sağlamak, Bakanlığımızın *öncelikleri arasında yer almaktadır*.

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü yazarken ortaya koyduğu irade ve azim, Ali Emîrî Efendi'nin bu eşsiz eserin gün yüzüne çıkarılmasına vesile olan çabalarıyla birleşerek bugün bizlere ışık tutmaya devam etmektedir. Ali Emîrî Efendi'nin aziz hatırasına ithaf edilen elinizdeki kitap, ortak Türk alfabesinin kabul edildiği anlamlı bir yılda yayımlanarak Türk dünyasının kadim köklerini ve kültürümüzün yeşerttiği filizleri gözler önüne sermektedir.

Medeniyetimizin köklü kültür ikliminde memnuniyetle karşılanacağını düşündüğüm bu eserin yayıma hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyor, *Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü lügâti't-Türk* kitabının Türk dünyası arasındaki bağları daha da güçlendirmesini *ümit ediyorum*.

Mehmet Nuri ERSOY
T.C. Kültür ve Turizm Bakanı

Takdim

2017 yılında insanlığın ortak hafızası olarak “UNESCO Dünya Belleği” kütüğüne kaydedilen Türk dilinin ilk sözlüğünü, içinde bulunduğumuz *Dîvânü lugâti't-Türk* yılında böyle kıymetli bir çalışma ile yad etmek bizler için hususi bir anlam taşıyor. Tarihten coğrafyaya, halk biliminden edebiyat ve kültüre uzanan geniş bir havzadan beslenen *Dîvânü lugâti't-Türk* hem Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve edebiyatına kaynaklık ederek Türkçenin kurucu metni olma payesini gururla taşıması hem de dönemin tıbbi yöntem ve tedavilerini içeren bilgi ve kelimeleri barındırması vesilesiyle bir Türkoloji ansiklopedisi mahiyeti taşımasıyla Türk dünyası için ayrıca ehemmiyet arz ediyor.

İlk Türk dili araştırmacılarından biri olarak kabul edilen Kâşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılın dil özelliklerini kayda geçirmek amacıyla çeşitli Türk boylarını gezerek derlediği ağızlardan hareketle, Türk diline ve kültürüne ışık tutan, tesir sahası oldukça geniş bu eser, Türk toplum hayatının çeşitli sahalarını incelerken Türklerin yüksek kültürle yoğrulmuş medeniyet inşa etmedeki maharetini; diğer milletlerle müspet ilişkiler geliştirmedeki bilgeliğini gözler önüne seriyor.

Kâşgarlı Mahmud'un Türkçeyi bilmeyenlere öğretme gibi mücessem bir ülküyle hazırladığı bu eserin; Türkçenin atideki siyaset dili olmasında ve uzunca bir dönem üç kıtada idari zümrenin lisanı olmasındaki payı ise yadsınamaz. Yaklaşık 8000 kelime içeren bu nadide eser, Türkçenin zengin muhtevasına işaret etmekle birlikte Türk Dünyasının ilk haritasını bizlere sunarak Türklerin yaşadıkları bölgeleri ve bu bölgelerle olan ilişkileri de kayıt altına alıyor. Yazıldığı günden itibaren dil-edebiyat ve tarih başta olmak üzere birçok alanda derin izler bırakan ve bahsi geçen ilmî sahalara yön veren bu eser, Başkanlığımızca desteklenen “Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk” projesiyle hem çok boyutlu olarak ele alınıyor hem de eser ve müellifi etrafında yeniden düşünmemize ve onu günümüzün düşünce ve tasavvurlarıyla yeniden okuyup umurun dikkatine sunmamıza olanak sağlıyor.

1074 yılında yazımı tamamlandığı kabul edilen *Dıvânü lugâti't-Türk*'ün edebiyatımıza kazandırılmasının 950. yılında, alanında uzman araştır-macı ve akademisyenlerin titiz çalışmalarıyla literatürümüze giren bu eserin; Türkçenin ve Türk tarihinin çok yönlü olarak incelenmesi ve Kâşgarlı Mahmud ile *Dıvânü lugâti't-Türk*'e olan ilginin artmasına vesile olmasını, ayrıca Türk dili ve kültürü üzerine çalışan tüm ilmî çevrelere ilham vermesini temenni ediyorum.

Abdullah EREN

YTB Başkanı

Ön Söz

Türk edebiyatının İslâmlaşma sonrası ilk eserlerinden birinin sözlük olması önemlidir. Sözlük, kelimelerin inşa ettiği zihni dünyayı bize sunar. Kelimeler, toplumların dinî inanç ve duygularını, ahlâkî değerlerini, nasıl düşündüklerini, varlığı nasıl isimlendirdiklerini, örf ve hukuka dair temel ilkelerini, üretim ve tüketim anlayışlarını, velhasıl hayata dair temel yaklaşımlarını bünyesinde saklayan hazinelerdir. Bu hazinelerin açılması, kelimelere verilen anlamların, hakiki ve mecazi anlamlarının tespiti, eş anlamlı kelimelerle birlikte karşıtlarının ortaya konulması ve bunların örnek cümlelerle ve tanıklarıyla izah edilmesi kolay bir iş değildir. Daha yolun başında, içine girilen kültürel muhitin kodlarıyla yeterince edebiyatın üretilmediği varsayılan bir dönemde, ilk işlerden biri olarak sözlük telif edilmesi başlı başına bir başarıdır. Türk milletine bu başarılı çalışmayı; obaları, şehirleri, boyları ve kabileleri geze geze, bizzat yaşayan dil örnekleriyle bize sunan Kâşgarlı Mahmud'dur. Onun bıraktığı miras, Türk lehçelerinin bir lügati olmanın çok ötesinde, Türkün hayatına ve zihniyetine dair birinci elden nadir bir kaynaktır.

Kâşgarlı'nın büyük bir çabayla telif ettiği eser, ilim, kültür, sanat ve düşünce hayatımızın *kurucu metinlerinden* olan *Dîvânü lugâti't-Türk*'tür. Bu metin, Türkçenin büyük bir sözlük oluşturacak muhtevaya sahip olduğuna işaret eder. Öyle sanıldığı gibi Türk soyunun sadece göçebe ve çadır kültürüne sahip bir millet olmadığını, aynı zamanda yerleşik hayata geçen, bayındır şehirler inşa eden, avcılık ve hayvancılığın yanında tarımla uğraşan boyların olduğunu göstermektedir. Asya'nın steplerinde farklı din, kültür ve dillerle karşılaşan bu milletin, zengin bir dil mirasına sahip olduğunu da tevsik eder. Eserde koşuk, sagu ve sav gibi referans metinlerin yanında ayet ve hadislerden de yararlanarak sözlüğünü oluşturan Kâşgarlı'nın, Türkçeyi bütün lehçeleriyle birlikte kayıt altına almanın yanı sıra bir din dili kurma çabası içinde olduğuna da tanık oluyoruz. Bu bakımdan o, bir yandan tarih boyunca inşa edilen töreyi derli toplu bir şekilde sunarken, öte yandan tevhid eksenli hukukun Türkistan topraklarında temekkün etmesi için gayret etmektedir. Bu gayret,

askerî alanda Abbâsî halifesine destek veren milletin dilini Türkçe bilmeyenlere öğretme gayesini yerine getirmiştir. Böylece Türkçe, İslâm'ın kültürel dillerinden biri hâline tebdil etmiştir. Nitekim İslâm kültür coğrafyasında Kur'ân-ı Kerîm'in dili olan Arapça ilim dili olarak, Farsça sanat ve edebiyat lisanı olarak gelişirken Türkçe de yönetici/siyaset dili olarak gelişecek, uzunca bir dönem Asya, Afrika ve Avrupa'da yönetici zümrenin lisanı olarak varlığını sürdürecektir. Dolayısıyla Kâşgarlı'nın çağdaşı ve hemşerisi olan Yusuf Has Hâcib ile birlikte Türkçeyi "bey/emir dili" hâline getirdikleri söylenebilir.

UNESCO, 2008 yılını doğumunun bininci yılı olması hasebiyle Kâşgarlı Mahmud yılı olarak ilan etmişti. Bu yılda ülkemizde olduğu gibi Türk dünyasında da Türkçenin kurucu sözlüğünün müellifi olan Kâşgarlı'nın anılmasına matuf çalışmalar yapılmış, bazı kongreler düzenlenmiş ve kitaplar neşredilmiştir. Bu sene de 1074 yılında yazımı tamamlandığı kabul edilen *Dîvânü lugâti't-Türk* yılı olarak ilan edilmiştir. Böylece bir yandan Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk* ve bu eseri bize kazandıran Ali Emîrî Efendi'ye dönük akademik ilginin yeniden gündeme gelmesi sağlanmış, öte yandan Türkçe ve Türk lehçelerine dönük yeni yayın ve çalışmaların oluşmasına zemin hazırlanmış oldu. Bu bakımdan ülkemizde 2008'de Kültür Bakanlığı ve Türk Dil Kurumu başta olmak üzere bazı kurumlar ve üniversiteler bir kısım eserler neşretmişlerdi. Bahse konu çabalar takdire şayandır ancak *Dîvânü lugâti't-Türk* yılında olması gereken, yapılan çalışmalara da atıfta bulunarak, disiplinler arası okumalarla eseri yeniden dikkate sunmaktır. Bu düşünceden hareketle farklı ilmi disiplinlerde yetişmiş değerli ilim adamlarımızın destekleriyle tasarladığımız *Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü lugâti't-Türk* projesi, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığınca (YTB) kabul görmüştür. Muradımız proje çerçevesinde elinizdeki eseri ilim dünyasına sunmanın yanında, akraba topluluklardan gelip ülkemizde yükseköğrenimini sürdüren öğrencilerimiz arasında Kâşgarlı'ya ve çalışmasına dönük farkındalık oluşturmaktır. En önemlisi Kâşgar'dan başlayarak bütün bir kültür coğrafyamıza dönük ilgiyi dil merkezli yeniden inşa etmektir. Böylece bir *kurucu metin* olarak *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün tanınmasına, Kâşgarlı'nın gayretlerine ve çağımızda eserin neşrine ilişkin bilgilerin yeniden gündeme

gelmesine ilişkin bir gayretin içine girmiş olduk. Elinizdeki kitap, bu gayretin neticesidir.

Projeyi tasarlarken, bir hükümdar ailesinden gelen “bey” olmanın yanında, Arapça ve Farsçaya da hâkim olduğumu bildiğimiz bir “âlim” olarak Kâşgarlı'nın eserini ortaya koren örnek aldığı çalışmalara, kaynaklarına ve coğrafyamızdaki etkisine ayrı bir yer vermeye gayret ettik. Bunu yapabilmek için döneminin siyasî ve kültürel zeminini doğru bir şekilde tasvir ve tahlil etmek gerektiğinin farkında olarak öncelikle bu tarihî zemini, alanında uzman hocalarımızın katkılarıyla inceleme konusu yaptık. Türk-Abbâsî ilişkileri, Türkistan-Horasan ve Bağdat hattındaki gelişmelerin tespiti, eserin telif sebebini de tebellür ettirmektedir. Mamafih o sözcülemi esinlendiği isimlerden biri olan Halil b. Ahmed yahut Sibeveyh gibi dilcilerin yöntemini esas alarak bir lügat hazırlamanın yanında, eserini Türkistan coğrafyasını ve Türk boylarını tanıtmaya matuf bir ansiklopedi olarak tasnif etmiştir. Böylece bir yandan Türkçeyi öğretmeyi amaçlarken, öte yandan Türkün siyasî ve sosyal tarihini, töresini, bir bakıma sosyolojisini ve mantığını da öğretmeyi amaçlamıştır. Bu itibarla metne, sadece dilci veya sözlükçülerin penceresinden bakılmasının onu anlamakta yeterli olmadığı kanaati oluşmuştur. Daha evvel Ali Emîrî Efendi başta olmak üzere, büyük âlimlerimizden Kilisli Rifat, Necib Asım, Besim Atalay, Ahmet Bican Ercilasun ve Mustafa S. Kaçalin gibi bu vadiye hizmet ifa eden hocalarımıza şükran borçluyuz. Burada onların çalışmalarını esas alarak eseri farklı disiplinler açısından okumaya ve bir değerlendirme yapmaya çalıştık. Böylece sosyal ve beşeri bilimlerin farklı alanlarında çalışma yapan ilim insanların bir *kurucu eser* olarak *Dîvânü lügâti't-Türk'e* yaklaşımlarının, Türk edebiyatının ilk dönem eserlerine bu gözle bakmalarına ve yeni çalışmalar yaparak bu alanlardaki ilgiyi artıracığına şahit olduk.

Kısaca mahiyetine dair bilgiler verdiğimiz *Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü lügâti't-Türk* isimli bu eser, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte bahse konu proje ve esere yaklaşım felsefemizi ele alan bir makale bulunmaktadır. Birinci bölümde eserin müellifi, dönemi ve içinden geldiği muhiti tetkik ve tahlil eden araştırma metinlerine yer verilmiştir. Okuyucu, burada eserin yazıldığı dönemin sosyo-kültürel tarihine dair tespitlerin yanında, eseri bularak milletimize hediye eden Ali Emîrî Efen-

di'ye, eserin neşirlerine ve etkilerine dair yeni tespitler içeren çalışmalar bulacaktır. İkinci bölümde eserin dil, kültür ve zamanı içinde gelişen edebi hayata ve türlere dikkat çekmek suretiyle *Dîvânü lügâti't-Türk*'ün öncüllerini ve kaynaklarını inceleyen makaleler bulunmaktadır. Bilhassa bu bölümdeki kimi makalelerin, daha sonraki dönemlerde dilbilim açısından metni inceleyen bilim insanlarına ilham vereceğini düşünmekteyim. Keza üçüncü bölümde tarih, sanat ve sosyoloji bilimleri ekseninde ilham verici çalışmalar bulunmaktadır. Sözelimi bu bölüm, Türk devlet teşkilatı, töre, gelenek ve teşrifat gibi konularda esere dikkatleri çekmektedir. Mamafih Türk ailesine ve sosyal ilişkilere, sanata ve musikiye dair ufuk açıcı tespitler bulunmaktadır. Aynı şekilde dördüncü bölüm, Kâşgarlı'nın din dili kurma çabasını bize sunmaktadır. Burada farklı dinî inançlara sahip muhitleri bilen bir müellif olan Kâşgarlı'nın dönemindeki dinler, din dili ve din dili kurma çabasının yanında temel referanslarından birisi olan Kur'an-ı Kerim'den yaptığı iktibaslara dair tespitler bulunmaktadır. Böylece *Dîvânü lügâti't-Türk*'ün, dinler tarihi ve ilahiyat ilimleri açısından da önemli bir kaynak olduğunu görmekteyiz.

Elinizdeki çalışma bir ortak projenin neticesi olması hasebiyle, hazırlanma sürecinde dil ve imla birliğinin sağlanmasına gayret gösterilmiştir. Bununla birlikte her ortak çalışmada görülen bazı aksaklıklar, bu çalışmada da olmuştur. Sözelimi imla birliğine gayret edilmekle birlikte, bazı dikkatten kaçan durumlar olabilir. Mamafih metinlerdeki düşünce ve değerlendirmeler ile kaynak tasarrufundan yazarlar sorumludur. Ayrıca ele alınması planlanan bir iki makale, müelliflerinin özel durumları sebebiyle zamanında tamamlanmadığı için projede yerini almamıştır. Bütün bu aksaklıklara rağmen, projenin temel amacına uygun olarak Kâşgarlı'ya, eserine ve Türkçeye olan ilgiye dönük katkılar sunacağı, belki bir kısım yeni çalışmalara ilham vereceği aşikârdır. Bu bakımdan amacımı gerçekleştirmeye ve yeni dikkatler oluşturmaya matuf bir eserin ilim dünyasının dikkatine sunulmasına gayret edilmiştir. Dolayısıyla her eserde olduğu gibi bu çalışmada da kimi eksikliklerin olması muhakkaktır; onlar da ilmî tenkite vesile olacaktır. İlim, hür ortamda ve samimi tenkitle gelişir ancak tahkir ve tezyif içeren tenkit, bu cüzden değildir.

Hülâsa akademik endişeyle verimli bir yıl geçirmemize vesile olan Kâşgarlı Mahmud'u rahmet ve minnetle anarken eserinin, buraya aktarıl-

mayan nice zevklere ve keşiflere vesile olduğunu ifade etmek isterim. Bu anlamda projeyi kabul ederek bizi çalışmaya teşvik eden YTB Başkanı Sayın Abdullah Eren'e ve değerli çalışma arkadaşlarına şükran borçluyuz. Keza projede yürütücülüğü paylaştığımız ve büyük oranda çalışmanın yükünü taşıyan değerli meslektaşım Prof. Dr. Mehdin Çiftçi'ye ve projenin asistanlığını sürdüren Arş. Gör. Okan Uzunöz ve Dr. Edibali Karabıyık'a müteşekkirim. Fakat asıl teşekkürüm, başta *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün mütercimlerinden biri olan Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın olmak üzere, zaman ayırarak esere dikkatlerini verip güzel çalışmalar yapan kıymetli meslektaşlarıma olacaktır. Zira onlar olmasa, bu hayal tasavvurda kalacak, esere dönüşemeyecekti. Buradaki güzellikler, adını andığım yahut anamadığım kıymetli meslektaşlarımız ve dostlarımızdan kaynaklanmaktadır. Görülen eksikler ve kusurlar, bendenize aittir. Eserin, ilim hayatımıza, sanat, edebiyat ve düşünce dünyamıza faydalı olmasını dilerim.

Eylül-2024

Prof. Dr. Bilal Kemikli

***Dîvânü Lugâti't-
Türk'ün Tıpkıbasımı***
(Millet Ktp., Ali Emîri,
Arabi, nr. 4189 nüshası)
[https://esatis.yek.gov.
tr/urun/divanu-lugati-turk_623.aspx](https://esatis.yek.gov.tr/urun/divanu-lugati-turk_623.aspx) (Erişim 4
Eylül 2024)

Giriş

“Sınamasa arsızkar, sakınmasa utsukar.”

(İnsan bir şeyi sınamazsa aldanır, işin başında düşünmezse kaybeder.)

(Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu lügâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın [İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023], 128).

Kâşgarlı Mahmud Ne Yapmak İstedi?

Bilal Kemikli*

1. Giriş

Karahanlılar döneminin dil, edebiyat, kültür, sanat ve ilim dünyasına dönük mirası üzerinde duran müellifler, bu dönemden geriye kalan Türkçe üç önemli eserden söz ederler. Bunlar, bir siyasetnâme olarak değerlendirilen *Kutadgu Bilig*, bir ahlâk manzumesi olarak öne çıkan *Atabetü'l-hakâyık* ve daha çok genel edebiyat tarihî metinlerinde ilk Türkçe sözlük olarak takdim edilen *Dîvânü lugâti't-Türk*'tür. Bu eserlerden *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü lugâti't-Türk* aynı dönemlerde yazılmıştır. *Atabetü'l-hakâyık* ise bu iki eserden daha sonra kaleme alınmış, muhtasar bir manzumedir. Bu eserlerin her birisi, dil ve düşünce olarak birer *kurucu metin* hüviyetini hâizdir. Ancak *Dîvânü lugâti't-Türk* genel kaynaklarda zikredildiği gibi sadece bir “sözlük” değildir; sözlükten çok öte, kelimeleri açıklarken verdiği bilgiler hasebiyle adeta bir kültür, sanat ve edebiyat ansiklopedisidir.

Karahanlılar, malum olduğu üzere, İdil (Volga) Bulgarlarıyla birlikte ilk Müslüman devletlerden biri olarak tarihte yerini almıştır.¹ Karahanlılar, özellikle Sâ mânî hanedanlığının inşa ettiği Arapça ve Farsça birikimi de

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, bkemikli@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0754-9800>.

¹ İdil (Volga) Bulgarları'nın İslâmiyetle olan ilişkisine dair bk. İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet* (İstanbul, 2019).

tevârüs ederek büyük bir medeniyet inşa etmiştir. Bu medeniyetin ilim ve düşünceye dönük birikimini, eğitim ve kültür hayatına matuf gayretini burada ayrıntılı bir şekilde tahlil edecek değiliz. Bununla birlikte, bu dönemde Türkçenin edebiyat ve ilim dili olarak tahkim edilmesinin yanında, Türk dilinin, kültür ve tarihinin daha geniş bir alana yayılmasına dönük de gayretlerin olduğunu ifade etmek isterim. Türkçeyi, İslâm kültür havzası içerisinde bir edebiyat ve ilim dili hâline dönüştürme gayreti Yusuf Has Hâcîp ve Edip Ahmet Yükneki'nin yüklendiği bir misyondur. Türkçenin din dili hâline tebdil etmesinde, satır arası tercümelerin yeri büyüktür. Bu meyanda ilk Türkçe satır arası Kur'an tercümesinin, her ne kadar Sâ mânî döneminde yapıldığına dair kanatlar oluşsa da *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün yazıldığı dönemlere tekabül eden bir tarih diliminde gerçekleştiğini de dikkatlere sunmak gerekir.² Keza Türkçenin hakikat diline tebdil etmesini temin eden Ahmet Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'ini de burada zikretmekte yarar vardır.³ Bahse konu bu misyonu, Arapça ve Farsçanın tahakkümüne karşı Türk dilinin tarihî bir köke sahip olduğu, tarihî süreç içerisinde farklı din ve düşünceleri taşıyan önemli bir ark olarak İslâm'ın taşıyıcı dillerinden biri olma hüviyetini haiz olduğunu tebşir eden zat Kâşgarlı Mahmud olmuştur. Burada onun *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü telif etmesindeki muradının ne olduğuna dair bir soru sorarak cevabını aramaya gayret edilecektir. Bahse konu soru şudur: Kâşgarlı Mahmud ne yapmak istedi?

Elbette bu soru, müellifin eserinin mukaddimesinden yola çıkılarak kolayca cevaplandırılabilir. Ancak onun mukaddimedede dile getirmediği yahut örtülü bir şekilde izah ettiği hususlar, eserin yazıldığı dönemin siyasî, sosyal ve kültürel dönemi içinde ele alınarak tahlil edilmeye muhtaçtır. Yahut soruyu şu şekilde de sormak mümkündür: Madem bir sözlük yazmayı murad etti, neden Türkçe telif etmek yerine Arapçayı tercih etti? Gayet tabi Türkçenin dil varlığını Türkçe bir derleme sözlükte kayda alabilme imkânına sahipti. Lakin o bunu yapmak yerine Arapçanın dil imkânından yararlanarak, sadece Türkçe-Arapça bir sözlükten

² Türkçe ilk satır arası Kur'an tercümeleriyle alakalı literatüre ilişkin bir değerlendirme ve ilk satır arası tercüme olarak kabul edilen Özbekistan nüshasının tıpkıbasımı için bk. *Türkçe Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası*, haz. Emek Üşenmez (Eskişehir, 2013).

³ Türkçe din dilinin inşasına dair kısa bir okuma için bk. Bilal Kemikli, Şiir Demleyen Coğrafya, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2024), 103-109.

öte Arap dilinin fonetik yapısına uygun ve gramerini de dikkate alarak eserini tamamlamış oldu. Bunun siyasî ve kültürel bir sebebi olabilir mi? Bu meyanda soruları artırmak mümkündür. Sözelimi şu soruyu da kayda alabiliriz: Yukarıda işaret edildiği gibi *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün sadece bir sözlük olmadığı dikkate alınarak, kelimeler izah edilirken yapılan açıklamalar, verilen tarihî bilgiler ve nakledilen edebî metinlerle neden böyle bir ansiklopedik eser kaleme alma ihtiyacı duymuştur? Demem o ki Kâşgarlı, sadece sözlük yazmadı; Asya'nın steplerinde demlenen kültürü de kayda aldı. Böylece Türk örfünü, adalet telakkisini, toplum yapısını, zanaat ve üretim ilişkisini, tabiat algısını ve varlık telakkisini de ilk elden tespit etmiş oldu. Bütün bu mülâhazalar Kâşgarlı'nın yüklediği bir misyonun sınırlarını göstermeye kâfidir. O, bu vazifeyi bi-hakkın yerine getirmiş olmalı ki, telif ettiği eseri *kurucu bir metin* olarak dönemi içinde vazifesini ikmal etmenin yanında bugün de temel kaynak olma hüviyetini korumaktadır. Dolayısıyla muradını başarılı bir şekilde tamamlayan muktedir bir müellifin eşliğinde olduğumuzun farkında olarak eseri incelemek durumundayız.

2. Muktedir, Meşhur ve Meçhul Bir Müellif

Görevini yerine getirmiş olması hasebiyle “muktedir” olarak tavsif ettiğimiz Kâşgarlı Mahmud, eseriyle asırlardır haklı bir şöhrete sahip olmuştur. O, eserin bulunup ilim dünyasının dikkatine sunulması her ne kadar yakın dönemlere ait bir durum olsa da yazıldığından itibaren bilinen bir şahsiyettir. Nitekim ilim âleminin bildiği metin, Ali Emîrî'nin ilim ve kültür hayatımıza hediye ettiği nüshadır. Bu nüsha, günümüzde İran sınırları dâhilinde bulunan Saveli Ebû Bekir ibni Ebu'l-Fettah'ın Şam'da istinsah ettiği bir nüshadır. Eser, Ali Emîrî tarafından bulunmuş, Kilisli Rifat tarafından istinsah edilmiş ve Sadrazam Talat Paşa'nın himayesiyle üç cilt olarak neşredilmiştir.⁴ Daha sonraki dönemlerde Türkçeye ve diğer bazı dillere de çevrilen bu nüshadan başka, henüz keş-

⁴ Bahse konu nüsha, Millet Kütüphanesi, A.E. Arabi-4189'da bulunmaktadır. Bu nüshanın, daha evvel TDK 1941'de faksimile olarak tıpkıbasımı yapılmıştır. Bilahare Kültür Bakanlığı, bu nüshanın iki ayrı zamanda tıpkıbasımını yapmıştır. Bu tıpkıbasımların ilki Ankara'da 1990'da ve ikincisi 2008'de yapılmıştır. Nihayet Yazma Eserler Kurumu, eserin yeni bir tıpkıbasımını gerçekleştirmiştir (İstanbul, 2017'de). Bu son tıpkıbasımda Mustafa S. Kaçalin'in incelemesi akademik anlamda neşri daha da değerli hâle getirmiştir.

fedilmiş ve ilim dünyasına sunulmuş yeni bir nüshaya erişilmemiştir.⁵ Bununla birlikte eser kadim dönem bazı metinlerde zikredilmektedir.

Bu meyanda Zeki Velidi, *Kitâbu'l-İdrâk* müellifi Ebû Hayyân'ın *Divânü lugâti't-Türk*'ten yararlanmış olacağı tespitini yapar.⁶ Bundan başka Togan, Âlim b. Muhammed b. el-Kaşgârî'nin *Tâcu's-sa'âdât ve Unvânü's-sa'âdât*'ında ve Ayıntaplı Bedreddin Aynî'nin *el-Ikdü'l-cumân* isimli tarihinin ikinci cildinde *Divânü lugâti't-Türk*'ten yararlandığını ifade eder.⁷ Keza, Aynî'nin tarihi üzerinde çalışmalar yapan Mükremin Halil, Aynî'den başka, kardeşi Şehâbeddin Ahmed'in de *Târîhu'l-Bedr fi-evsâfi ehli'n-nasr*'da Türk neseb ve boylarına dair bilgileri *Divân*'dan aldığını kaydeder.⁸ Kâtip Çelebi de *Keşfü'z-zunûn*'da *Divânü lugâti't-Türk*'ü tanıtır.⁹ O, eseri sadece tanıtmak için incelemiş olmalı ki, tarih ve coğrafyaya dair eserlerinde *Divân*'ı referans gösteremediği gibi haritadan da bahsetmemiştir.¹⁰ Şüphesiz daha başka eserlerde de Kâşgarlı'ya atf yapılmış olmalıdır. Bu durum, ilim tarihine dönük çalışmalarda yeni keşiflere açık bir mahiyet arz etmektedir. Her hâlükârda Kâşgarlı Mahmud, meşhur bir müellif ve saygın bir âlim olarak tarihte yerini almıştır. Lakin bu muktedir ve meşhur hâle rağmen onun hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığı gibi, kendi eserinde de dönemin telif anlayışına bağlı olarak çok ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Bu sebeple de biz onu, muktedir ve meşhur vasfının yanında “meçhul” bir âlim olarak da anmak durumundayız.

Dönemin telif anlayışından kastımız, sadece Kâşgarlı değil, meşhur pek çok âlimin biyografisine ilişkin bilgilerin bahse konu hususiyetler sebebiyle meçhul kaldığına atıfta bulunduğu işaret etmek içindir. Verdiği

⁵ *Divân* üzerinde yapılan çalışmalara dair bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, haz. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020).

⁶ Ercilasun, Zeki Velidi Togan'ın mütalaasını yeniden ele alarak önemli tespitler yapmaktadır. Bk. Ercilasun - Akkoyunlu, *Divânü lugâti't-Türk*, XX-XI.

⁷ Daha sonraki çalışmalar da Zeki Velidi'yi doğrular mahiyettedir. Mesela bk. Altan Çetin, “Kaşgarlı Mahmud'da Yararlanan Bir Memlük Tarihçisinin Oğuzlara Dair Verdiği Bilgiler”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kaşgarlı Mahmud Dönemi [28-30 Mayıs 2008]* (Ankara, 2009), 120.

⁸ Ayrıntılı değerlendirme için bk. Ercilasun - Akkoyunlu, *Divânü lugâti't-Türk*, XXII.

⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. M. Ş. Yalıtaya - K. R. Bilge (İstanbul, 1971), 2/808.

¹⁰ Konuyla alakalı bir değerlendirme için bk. Fikret Sarıcaoğlu, “Kaşgarlı Mahmud: İlk Türk Haritacısı”, *Kaşgarlı Mahmud Kitabı* (Ankara, 2008), 121-132.

bilgilerden hareketle *hadisçi* yönüne tanık olduğumuz bir âlim olarak, bu yönüyle temâyüz etmemesi sebebiyle döneminde telif edilen *ricâl* kitaplarında ona dair bilgilere erişemiyoruz. Bu bakımdan elimizdeki temel bilgiler, *Dîvân*'da verdiği bilgilerden müteşekkildir. Mamafih müellifin, Akün'ün ifade ettiği gibi, bu konuda “ketum” olması¹¹, ona has bir durum değildir. Müelliflerin kendilerinden bahsetmemeyi itiyat edinmeleri *mahfiyetkârlık* olarak nitelendirilen ahlâkî ilkedен kaynaklanan bir durum olarak düşünölmelidir. Bununla birlikte Kâşgarlı'nın asil bir soydan geldiğini söylemesi, eseri Arapça olarak telif etmesindeki maksada muvafıktır. Nitekim *asabiyet* konusuna ağırlık veren ve bir ilim olarak *nesep ilmini* geliştiren Arap toplumunda kendini kabul ettirmesi az da olsa kendinden söz etmesini zorunlu kılmış olmalıdır.¹² Bilhassa Emevîler döneminde cari olan *mevâlî* kavramı ve bu kavramın etrafında şekillenen zihniyeti tenkit sadedinde kendinden asil bir Türk beyi olarak bahsetmesi makul durmaktadır.

Bilindiğı gibi *mevâlî* kavramı, gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Nitekim tarihî kaynaklar, ilk İslâm fetihlerinin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, İranlılar'ı, Türkler'i, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'i, Mısır'da Kıbtîler'i bu kavramla tanımlamaktadır.¹³ Bu kavramla geliştirilen politika, Arap olmayan Müslüman halkları “köle” vasfına indirgeyen bir yaklaşıma sebebiyet vermiştir. Neticede *mütearibe* olarak tanımlanan sonradan Araplaşan Müslümanları dikkate alırsak, İran'da Firdevsî'nin Şahnâme'si, Turan'da Kâşgarlı'nın *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü mevâlî politikalarını bertaraf eden eserler olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan Kâşgarlı'nın, asil bir soya mensup olduğunu söyleyerek eserini dönemin halifesine takdim etmesi önemlidir.

¹¹ Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2002), 25/9.

¹² Asabiyet kavramının dinî-sosyal yapıya tesiri hususunda kısa bir değerlendirme için bk. Mustafa Çağrırcı, “Asabiyet”, *DİA* (İstanbul, 1991), 3/453-455. Ayrıca bk. Âdem Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022).

¹³ Bk. İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2004), 29/424-426.

Yeri gelmişken, Kâşgarlı'nın Afrâsiyap (Alp Er Tunga) soyundan geldiğine dair tezlere işaret etmekte fayda vardır.¹⁴ Bu tez ne kadar doğrudur? Bunu tahkik edecek imkândan mahrumuz. Ancak o, ailesinin ülkede “emîrlere” (hamîr) diye tanındığını söylemektedir. Verdiği bilgilerden hareketle ceddinin Sâmânoğulları'nın merkezi Buhara'yı fetheden Hârûn Buğra Han (Ebü'l-Hasan Hârûn Kılıç Buğra Han b. Süleyman) olduğu neticesine varılmıştır. Buna göre, Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin b. Muhammed'dir. Dedesi ise, Tarâz ve İsbicâb (İsficâb) hâkimi Muhammed Buğra Han b. Yûsuf'tur. Verilen bilgilerden ve tarihî kayıtlardan hareketle aile şeceresi, Buhara fâtihî Hârûn Buğra Han'a kadar götürülmektedir. Bu mütalaalar onun, hakan soyundan gelen bir emir olduğunu tevsik eder. Rivayetlere göre, annesi devrin âlimlerinden Hoca Seyfeddin Buzurgvar'ın kızıdır. Dedesinin onun eğitiminde ne denli katkısı vardır, bilemiyoruz. Fakat hükümdar ailesinden ve ilmiyeye mensup bir muhitten geliyor olması, onun ufuk açıcı çalışmalarına uygun bir ortamı sağlamış olmalıdır. Eğitime Opal (Vumar)'da başladığı ve daha sonra Kâşgar'da Medrese-i Hamidiyye ve Medrese-i Sâciyye'de okuduğu, bilahare kendisinden hadis de rivayet ettiği Şeyh İmam ez-Zâhid Hüseyin b. Hâlef el-Kâşgarî'den tefeyyüz ettiği kaydedilmektedir.¹⁵ Kezâ bu rivayetler arasında Karahanlı hanedanlığı içinde cereyan eden taht mücadelelerinde ailesini suikasta kurban verdiği de kaydedilmektedir. Bunun üzerine o, Türk illerinde gezgin hayatı yaşamış. Bu seyahatlerinde yaptığı tespitler ve gözlemlerle eserine dair notları almıştır. Bilahare Bağdat'a giderek eserini orada tamamlamıştır. Daha sonra 1080'de Kâşgar'a döndüğü kaydedilmektedir. Kâşgar'da ne yapmıştır? Rivayete göre burada, Opal'da Mahmudiye Medresesini kurmuş ve öğrenci yetiştirmiştir. 1090'da vefat etmiş, Mahmudiye Medresesinin haziresine defnedilmiştir. Buradaki Hazreti Mollam Şemseddin diye bilinen erenin esasen Kâşgarlı Mahmud olduğu zikredilir.¹⁶

¹⁴ Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Ömer Soner Huncan, “Kâşgarlı Mahmûd ve XI. Yüzyılda Türkler”, *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, ed. F. Sema Barutçu Önder (Ankara, 2008), 3.

¹⁵ Akün, halkın ürettiği bu rivayetleri yeni bilgiler olarak nitelendirir ve ihtiyatla bakılmasını ikaz eder. Bk. Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, 25/11; Huncan, “Kâşgarlı Mahmûd ve XI. Yüzyılda Türkler”, 4.

¹⁶ Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, 25/11; Huncan, “Kâşgarlı Mahmûd ve XI. Yüzyılda Türkler”, 4.

Kâşgarlı, emir ailesinden gelmekle birlikte haneden çekişmelerinden uzaklaşarak ilim yolunu tercih etmiş bir âlimdir. Onun ilmi tercih etmesi, adının geniş coğrafyada anılmasını temin edecek olan bu muhteşem eseri yazmasına vesile olmuştur. O, telif ettiği eseri itibariyle bir dil âlimidir. Yalnız bu sözlükçülükle sınırlı bir dil uzmanlığının çok ötesindedir. O, bir bakıma dil, kültür ve şiir derleyicisidir. Bu derlemeleri yaparken mukayeseler yapar. Bu önemli bir özelliktir; adeta bir virtüöz gibi lehçeler arasında rahatça dolaşarak kelimelere raks ettirir. Bu âlim, aynı zamanda gramercidir. Nitekim *Dîvânü lugâti't-Türk*'ten başka, Türkçenin gramerine dair notlarını *Kütâbu Cevâhiri'n-nahwi fi-lugâti't-Türkî* adıyla bir eserde derç edeceğini söyler. Lakin bu bahsettiği eseri tamamlayıp tamamlamadığı meçhuldür. Zira bahse konu esere henüz ulaşılmamıştır. Onun ilmî müktesebatında aldığı eğitimin yanında seyahatleri de etkili olmuştur. Türk illerinin yanında dönemin ilmî muhitlerine de uğradığı, Buhara, Merv, Nişabur ve Rey gibi şehirleri gezerek, buralardaki âlimlerle karşılaşarak Bağdat'a intikal ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan farklı kültürleri, dilleri ve dinleri de bilen birisi olarak eserini kaleme aldığı söylenebilir.

3. Metin: Bir Mânânın Peşinde

Kâşgarlı Mahmud'un eseri ne zaman ve nerede yazdığı hususu da tartışmalı bir konudur. Sözelimi bazı araştırmacılar, metinden hareketle Mahmud'un eserini 464'te (1072) yazmaya başladığı, 466'da (1073) tamamladığı ve birkaç defa gözden geçirerek 467'de (1074) beyaza çekerek tamamladığı kanaatindedirler.¹⁷ Kimi araştırmacılar da Kâşgarlı'nın Barsgan'da doğduğunu, Karahanlı hanedanlığı içinde çıkan karışıklıklar sebebiyle 1057'de kırk dokuz yaşındayken, Kâşgar'ı terk ederek Bağdat'a geldiği, 1072'de *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü yazmaya başladığı ve 1077'de tamamladığını ileri sürerler.¹⁸ Tarihe ilişkin bu denli farklı mütalaanın yanında, eseri nerede yazdığı husus da tartışmalıdır. Bu konuda iki görüş vardır; ilki Türk illerinde yazmaya başladı, Bağdat'ta

¹⁷ Bu konuda bk Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud* (İstanbul, 1970), V; Şükrü Haluk Akalın, *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divânü lugâti't-Türk* (Ankara, 2008), 43-44. Ayrıca bu konudaki tartışmalara dair bk. Ercilasun - Akkoyunlu, *Dîvânü lugâti't-Türk*, XVII.

¹⁸ Akün, "Kâşgarlı Mahmud", 25/12.

tamamladı şeklindedir. İkinci görüşe göre, o eserini Bağdat'ta yazmaya başlamış ve yine burada tamamlamıştır.

1057'den 1072'ye değin, takriben on beş yıl memleketinden uzakta, Türk illerinde ve obalarında dolaşan müellif dil, atasözü, şiir ve kıssa derlemenin yanında daha evvel Bağdat'a birkaç defa gelmiş olmalıdır.¹⁹ Belki de eğitim için bir müddet burada bulunmuş olmalıdır. Bu ihtimali şunun için dile getirmek durumundayız: Eğer önceden bir Bağdat seyahati olmasaydı, Arapça bir Türkçe sözlük tertip etme niyetine girmeyecekti. Nitekim bu dönemde Türk-Abbâsî ilişkileri, askerî, siyasî ve ticarî boyutta belirli mesafeye gelmişti. Bu dönemde Bağdat'ta, Abbâsîlerin hizmetinde bulunan Türklerin olduğu bilinmektedir. Bu ilişki Kâşgarlı'nın memleketini terk ettiği dönemlerde, Selçuklu ile daha ileri bir seviyeye gelmiştir. Öyle ki Abbâsî halifesi Kâim Biemrillah, Bağdat'a gelen Selçuklu sultanı Tuğrul Beyi "Doğu'nun ve Batı'nın sultanı" olarak ilan etmiştir. Keza Melikşah döneminde, kız alıp vererek bir irsiyet bağı da ihdas edilmeye çalışılmıştır.²⁰ Bu siyasî etkinin yanında Batınî ve Şii propagandaya karşı Sünniliği tahkim etmek için kurulan medreseler, sadece Afrika'da değil, Türkistan ve Horasan'da eğitim ve öğretimi şekillendiren kurumlar olmuştur.

Ailesi itibariyle siyâsî bir kimliğe sahip olan Kâşgarlı, eserindeki bazı bilgilerden hareketle samimi bir Sünnî Müslüman kimliğine de sahiptir. Bu kimliğin oluşmasında, evvelce yaptığı seyahatin ve zikretme de aldığı eğitimin katkısı olabilir. Onun, Bağdat'ın misyonunu geniş kitlelere ulaştıran Nizâmîye medresesi geleneğinden geldiği aşikârdır. Bu bakımdan Kâşgarlı, Bağdat'ı, buradaki problemleri, *mevâlî politikalarını*, Bağdat'ın hem Batınî ve Şii tehlikeye, hem de Roma'nın temsil ettiği Hıristiyan tehdide karşı Türklere ve dolayısıyla Türkçeye ihtiyacı olduğunu biliyor olmalıdır. *Dîvânü lugâti't-Türk*, bu ihtiyaca binaen kaleme alınmıştır. Nitekim onun, eserin mukaddimesinde bir bakıma sebep-i telif kabilinden kurduğu cümleler, bahse konu ihtiyacı gören ve sorumluluk yüklenen bir münevver olduğuna işaret eder. S. Frederick Starr, Kâşgarlı'yı vazife bilinciyle hareket eden bir münevver olarak görmek

¹⁹ Akün de benzeri bir fikre sahiptir. Bk. Akün, "Kâşgarlı Mahmud", 25/12-13.

²⁰ Bu konuda kısa bazı değerlendirmeleri karşılaştırmak için bk. S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma*, çev. Y. Selman İnanç (İstanbul, 2021), 387-390.

yerine bir “etnik propagandacı” olarak görür.²¹ Bu niteleme, oryantalist bir bakış açısının yansımasıdır. Aksine o, İslâm halifesine ve onun nezdinde, bürokrat, tüccar ve âlim bütün bir Müslüman Arap halka, “İslâm’ın askerleri” olarak hizmet gören Türklerin dilini öğretme gayesi güden samimi bir Müslüman münevverdir.

Kâşgarlı, *Divânü lugâti’t-Türk*’ün mukaddimesinde açıkça şunu söylüyor:

“Gördüm ki yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini. Onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin (feleğin) çemberini. Ve onlara ad verdi Türk diye. Ülkelerin idaresini verdi mülk diye. Zamanın hakanları yaptı onları. Ellere günümüz insanların yuları verildi. Onları halk üzere görevlendirdi. Onları hak üzere kuvvetlendirdi. Onlara yavaşanları ve idareleri altında çalışanları aziz kıldı. Onlar sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Akıllı olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. Onlara seslerini duyurabilmek ve gönüllerini meylettirebilmek için iyi yol onların dillerini konuşmaktır.”²²

Evet, İslâm birliğini tehdit eden dâhilî ve hâricî müdahalelere karşı sığınılacak liman bellidir: Hakk’ın “kut” verdiği Türk ile sağlam ilişki içerisinde olmak. Bu da ancak dil ile olacaktır. Dolayısıyla Türkçeyi öğrenmek iktiza eder. Bu mantık dizgesi içinde metni hazırlamaya başlayan Kâşgarlı, konuyu dinî bir vecibe olarak da sunma gayretine girmiştir. Bu meyanda o, Buhara imamlarından ve Nişaburlu başka bir imamdan işittiğini söylediği bir hadis-i şerifi rivâyet ederek şöyle diyor:

“Peygamberimiz (sav) kıyamet gününün şartlarını, âhir zaman fitnelerini, Oğuz Türklerinin çıkışını anlatırken dedi ki: “Türk dilini öğreniniz; çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır.” Bu hadis, sorumluluğu râvilere ait, eğer doğru ise Türk dilini öğrenmek vaciptir. Eğer doğru değilse, aklın gereği budur.”²³

Kâşgarlı, kuvvetle muhtemeldir ki Câhız’ın Halife Mu’tasım-Billâh döneminde (833-842) yazdığı *Fezâilü’l-Etrâk* kitabını iyi etüt etmiş olmalıdır. Mukaddimedede Câhız’ın adı anılmasa da esintisi varlığını hissettirmektedir. Belki bu kitabı kimi noktalarda tashih etme niyetinde de olması

²¹ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 390.

²² Krş. Ercilasun - Akkoyunlu, *Divânü lugâti’t-Türk*, 1.

²³ Ercilasun - Akkoyunlu, *Divânü lugâti’t-Türk*, 1.

muhtemel olan Kâşgarlı, naklettiği hadis ve çıkarımı itibariyle, inandığı bir konuyu üzerine vazife olarak almış ve bunu adeta bir ibadet bilinci içinde ikmal etmiştir. Onun 1057’de yurdunu terk ederek diyar diyar dolaşması sadece sarayda ortaya çıkan ihtilaflara ve suikasta bağlanmamalıdır. Kanaatimizce, daha evvel Bağdat’a gelen ve oradaki gidişatı gören Kâşgarlı, edindiği vazifenin bilinciyle, ihlas ve samimi duygularla eziyetlere katlanarak bu eserini telif etmiştir. Eserini sanıldığı gibi milliyetçilik ve Türkçülük gayesiyle, Türkçenin Arapçadan üstün yahut eşit seviyede bir dil olduğunu ispat için telif etmemiştir. Bu argümanlar, on dokuzuncu asırda ortaya çıkan ideolojilerin ürettiği fikirlere bağlı olarak sunulmaktadır. O bakımdan, eserin hedefini öncelikle mukaddimeden başlayarak metnin dönemi içinde okunmasıyla anlamlandırabiliriz. Zira her müellif, önce zamanının insanıdır; yaşadığı dönemin ihtiyacını karşılamak, sorularına cevap vermek ve meselelerine bir çözüm sunmak ister. Bu bakımdan *Dîvânü lugâti’t-Türk*, Müslüman toplumun meselelerine vakıf, siyasî ve sosyal gidişatı iyi gözlemleyen ve zamanı iyi okuyan bir münevverin eseridir. O bakımdan Kâşgarlı sadece bir dilci değil, aynı zamanda iyi bir tarihçi, toplumu doğru bir şekilde okuyan sağlam bir sosyolog ve siyasî hadiselerle anlam veren bir siyaset bilimci olarak da dikkat çeker.

Şuna da dikkat etmek gerekir: Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti’t-Türk*’ü Arapça telif ederek Türkçeyi sadece Araplara öğretmeyi amaçlamış değildir.²⁴ Günümüzdeki çalışmaların ekseriyetinde onun maksadının Türkçeyi Araplara öğretmek olduğu konusu ısrarla tekrar edilir. Doğrudur; eserin Arapça yazılması akla bunu getirir. Fakat şunu da biliyoruz ki Kur’an-ı Kerim’in dili olması hasebiyle bütün Müslüman halklar olmasa da en azından ilim adamları Arapça bilmektedir. Şu halde Kâşgarlı, döneminde Arapça bilen bütün âlimleri hedef kitlesi görmüş olmalıdır. Onun ufku, Asya’nın bozkırlarından, o uçsuz bucaksız Karakum çöllerinden Afrika’nın çöllerine doğru geniş bir perspektifi resmeder niteliktedir. Dolayısıyla o, yönetici Abbâsî ailesi başta olmak üzere, Arap ve gayri Arap bütün Müslüman ulemâ ve ümerâ, hatta Türk ve İslâm

²⁴ Ahmet Caferoğlu işaret ettiğimiz misyonu, “Türk dil propagandası” olarak nitelendirmektedir. Bk. Ahmet Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud* (İstanbul, 1970), III.

muarız olan bütün bir kesime hitabeden bir şahsiyettir. O bakımdan o, ne yaptığının farkındadır.

Caferoğlu'nun da tespit ettiği gibi, Kâşgarlı Mahmud, başka kaynakları tarayarak bu eserini oluşturmamıştır.²⁵ Müşahedelerinde ve boylar arasındaki gezilerinde tespit ettiği bilgilerden hareketle eserini telif etmiştir. O bakımdan Asya'nın steplerinde yurt edinen Türk boylarının hayata dair tecrübe, tasavvur ve tahayyüllerini kaydetmiştir. Bununla birlikte eserinin metodolojisini oluştururken, önceden yazılan Arapça ve Farsça bazı eserleri etüt ettiğini de düşünmemiz lazım. Evvela Caferoğlu'nun da işaret ettiği gibi o, bazı yönleriyle sözlü tarih derlemeleri yaparak, müşahedeleriyle ve bizzat yerinde tespitlerle derç ettiği bilgilerle eserini tanzim etti. Bu bakımdan *Dîvânü lugâti't-Türk*, Türk kültürünün ilk derleme kitabı olarak da değerlendirilebilir. Bu yönüyle eser, kısmen de olsa Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967), Emevî ve Abbâsî dönemlerine ilişkin yaptığı derlemelerden oluşan *el-Egânî*'yi de andırmaktadır. Mâlum olduğu üzere Arap edebiyatı, toplumu ve sosyal tarihi açısından önemli bir kaynak olan *el-Egânî*, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaşayan şarkıcı ve bestekârlarla bunların şarkı ve besteleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir metindir. Bununla birlikte *Dîvânü lugâti't-Türk*, daha geniş bir zaman dilimini ihtiva eden bir eserdir. İsfahânî'nin eserinden haberdar olması muhtemel olan Kâşgarlı'nın bu eserinden hareketle Türk boylarının yaşayışını derli toplu olarak görmek mümkündür.

Öte yandan Kâşgarlı, eserinde zikretmese de Firdevsî'nin 1010-977 yılları arasında yazdığı Şahnâme'den haberdar olmalıdır. Evet, o bir milletin efsanesini derlemedi; ama ifadesine göre, “tekmil Türk taifelerinin şivesini zihninde nakşederek” dilden yola çıkarak büyük bir milletin tarihini yazdı. Bu anlamda o sadece bir sözlükçü filolog olmanın ötesinde, derlediği bilgilerle bir etnografyacı, bir halkiyatçı ve bir coğrafyacı olarak Türk boylarını ve soylarını tanıtmayı başarmıştır. Böylece o, sanki Oğuz'un hikâyelerini anlatan Korkut Ata'yı tebşir ederek bütün bir Türk boylarının hikâyesine olmasa da temel hususiyetlerini kayda almıştır. Böylece Türk örfünü, adalet telakkisini, toplum yapısını, zanaat

²⁵ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, III.

ve üretim ilişkisini, tabiat algısını ve varlık telakkisini de ilk elden tespit etmiştir.

Dîvânü lügâti't-Türk her ne kadar ansiklopedik bir mâhiyete sahip olsa da nihayetinde bir sözlüktür. Nitekim müellif, kitabını *Kitâbu Dîvânü lügâti't-Türk* şeklinde tesmiye etmiştir. Bu şekilde düşünüldüğünde eser, “Türk lehçelerini toplayan kitap”²⁶ demektir. Ancak daha sonraki dönemlerde *kitâb* kısmı hafzedilerek anılmıştır. Bu durumda da “Türk lehçelerinin/dillerinin divanı” anlamı çıkmaktadır. Her hâlükârda Kâşgarlı bize Türk lehçelerinin mukayeseli bir lügatini sunmuştur. Bilindiği kadarıyla bu lügat, Türkçenin ilk sözlüğüdür. Bu sözlük, Kâşgarlı'nın Arapça ve Farsçanın yanında Rumca ve belki de Çince bildiğini de dikkate alarak değerlendirilmelidir. Nitekim bu dillerde daha evvel yazılan sözlükler yahut derlemeler bulunmaktadır. Onun bu metinleri, en azından Bağdat kütüphanelerindeki incelemeleri sırasında görmüş olması muhtemeldir. Eserde, bilhassa Arap dil derlemelerinden haberdar olmasını hatırlatan emareler bulunmaktadır. Bu meyanda en azından Halil b. Ahmed'in (ö. 791) *el-Ayn*'i, el-Kâli'nin (ö. 967) *el-Bârî*'si, el-Cevherî'nin (ö. 1009) *es-Sihâh*'ını ve diğer sözlükleri görmüş olmalıdır.

4. Netice-i Kelâm

Yapılan çalışmalarda Karahanlı hanedanlığının bir üyesi olarak kabul gören Kâşgarlı, Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah'ın zevcesi Karahanlılar hânedanından Celâliye Terken Hatun'un himâyesini görmüştür. Kâşgarlı'nın Bağdat'a gelerek eserini tamamlamaya başladığı 1072 yılında Melikşah, Selçuklu tahtına geçmiştir. Bilahare Abbâsî ailesine iki kızını vererek irsiyet bağı kuran Melikşah'ın eşi Terken Hâtun'un himayesi önemlidir. Bu onun Bağdat'ta çalışmalarını yapmasını ve halifeye ulaşmasını kolaylaştırmış olmalıdır. Nitekim onun eserini Abbâsî halifesi el-Muktedî bi-Emrillah'a sunarak hizmetini tamamladığını görüyoruz. Böylece o, bir yandan Türkçe bilmeyen kitleye bu dili öğretme muradını gerçekleştirdiği gibi, dilin ancak kültürel zeminde öğrenileceği yahut “dil kültürün taşıyıcısıdır” düşüncesinden

²⁶ Ercilasun - Akkoyunlu, *Dîvânü lügâti't-Türk*, XVII.

hareketle bir ansiklopedi vücuda getirmiştir. Bu ansiklopedi, bir yandan Türkçenin farklı lehçelerine, Türk boylarının farklılığına ve zenginliğine, Türk illerinin geniş coğrafyasına işaret ettiği gibi öte yandan da Türk kültürünün ve bu kültürü oluşturan düşüncenin temel unsurlarını okuyucuya sunmaktadır.

Divânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan İlk Türk Dünyası Haritası
https://www.yek.gov.tr/Home/Index_?n_id=168 (Erişim 4 Eylül 2024)

BİRİNCİ BÖLÜM

Eser, Neşir ve Muhit

“Yalnuk oğlu yôkadur, edgü atı kalır.”

(Âdemoğlu ölüp gider, iyiliksever biriyse
geride namı kalır.)

(Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu lügâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın [İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023], 461).

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Yazıldığı Dönemin Genel Özellikleri (Siyasî ve Sosyal Tarih)

Nurullah Yazar* - Yağmur Hınız**

1. Giriş

Kâşgarlı Mahmud, Türk dilinde yazılmış ilk sözlük olan ve “Türk Dilleri Derlemesi” anlamına gelen *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı eserin yazarıdır. Kâşgarlı Mahmud’un hayatının detaylarıyla ilgili sıhhatli bilgiler bulunmamaktadır. Onunla ilgili kısıtlı bilgilerin önemli bir kısmı eserin giriş kısmında kendisi tarafından yazılmıştır. Künyesi Kâşgar’ı gösteriyorsa da bugün Kırgızistan sınırlarında kalan Barsgan’da dünyaya gelmiştir. Kâşgarlı Mahmud eserinde şehrin, Afrasiyab’ın Barsgan adlı oğlu tarafından kurulduğunu söylemektedir.¹ Babasının adı Hüseyin’dir ve Barsgan’da emîrlik görevinde bulunmuştur. Bu sebeple ailesinin ülkede “emîrler” olarak tanındığını belirtmektedir.²

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, yazar@ankara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2902-5124>.

** Arş. Gör., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Fakültesi, yagmurhznz.61@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1358-1356>.

¹ Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/9; G. Hazai, “Al-Kashghari”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1997), 4/699.

² Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü lügâti't-Türk*, çev. Mustafa S. Kaçalın (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2019), 99; Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, 699-700.

Kâşgarlı Mahmud'un soyuyla ilgili muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Eserinde atasının Sâmanoğulları'nın elindeki yerleri ele geçiren fatih olduğunu söylemektedir. Verilen bu bilgilerden yola çıkılarak bu şahsın Buhara ve Mâverâünnehir'in fatihi olan Nasır İlig Han olduğu öne sürülmüştür. Bir diğer rivayette onun soyunun 992 yılında Buhara'yı alan Harun Buğra Han'a dayandığı kaydedilmiştir. Bu iddiaya göre Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin b. Muhammed, Harun Buğra Han'ın üçüncü göbekten torunudur. Hüseyin b. Muhammed ile Hüseyin Çağrı Tegin b. Muhammed aynı kişilerdir ve taht kavgaları sırasında sarayda gerçekleşen bir suikast neticesinde öldürülmüştür.³ Bu kabul sebebiyle onun Karahanlı ailesine mensup olduğu görüşü dile getirilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un nesebi kesin olarak tespit edilemese bile eserinde Türklerin ileri gelenlerinden olduğunu yazması yaşadığı dönemde aristokraziye mensup bir aileden olduğu kanısını uyandırmaktadır.⁴

Yakın dönemde Kâşgarlı Mahmud ile ilgili yapılan çalışmalarda hayatıyla ilgili yeni iddialar ortaya atılmıştır. Bu çalışmalarda Kâşgarlı Mahmud'un doğum tarihi olarak 1008 yılı zikredilmiştir. Kırgız bölgesinden gelen rivayetler Barsgan'da doğduğunu ifade ederken, Uygur bölgesinden gelen rivayetler de Kâşgar'ın güneybatısında bulunan Opal köyünde doğduğunu yönündedir. Annesinin Karahanlı coğrafyasının önemli âlimlerinden Hoca Seyfeddin Büzürgvar'ın kızı olduğu ve kültürel bir birikime sahip olan annesinin onun gelişimini de olumlu yönde etkilediği belirtilmiştir. Kâşgar'ın önde gelen ailelerinin çocuklarının okudukları Medrese-i Hamidiyye ile Medrese-i Saciyye'de eğitim almıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Arapçaya hâkimiyeti, Farsça bilmesi ve Türk dillerine sözlük yazacak kadar vakıf olması onun devrin önde gelen âlimlerinden nitelikli bir eğitim aldığı göstermektedir. Türklerle ilgili naklettiği hadisi öğrendiği kişi Medrese-i Saciyye'den hocası Şeyh İmam ez-zahid-Hüseyin b. Halef el-Kâşgarî'dir.⁵ Sarayda yaşanan taht kavgaları sırasında tertiplenen bir suikastın ardından o bölgeden ayrılmış, yıllarca başka ülkelerde gezmiş ve Bağdat'a giderek eserini Abbâsî

³ Omeljan Pritsak, "Mahmud Kâşgarî Kimdir?", *Türkiyat Mecmuası* 10 (Aralık 2010), 243-246.

⁴ M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilçisi Kâşgarlı Mahmut* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972), 17.

⁵ Ömer Soner Hunkan, "Kaşgarlı Mahmud ve XI. Yüzyılda Türkler", *Kaşgarlı Mahmud Kitabı*, ed. Sema Barutçu Özönder (Ankara KB Yayınları, 2008), 4; İbrahim Mutiy & Mirsultan Osmanov, "Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında", çev. Hülya Kasapoğlu - Çengel, *Bilgi* 23 (Ankara, Güz/2002), 202-203.

halifesine sunmuştur. Daha sonra Kâşgar'a dönerek orada bir medrese kurmuş, kurduğu medresede hocalık yapmış ve burada vefat etmiştir. Ölüm yılı kesin olarak bilinmemekle beraber 1084-1085, 1090 ve 1105 rivayetleri öne çıkmaktadır.⁶

Bağdat'a gitmeden önce yıllarca muhtelif Türk toplulukları içinde dolaşmış Türk diline ve lehçelerine dair çalışmalar yaparak eseri için veri toplaması Kâşgarlı Mahmud'un bu eseri Bağdat'a gitmeden çok önce yazmayı planladığını düşündürmektedir. Zira tüm bu malzemelere birden Bağdat'ta erişmesi mümkün gözükmemektedir. Kâşgar'dan ayrıldıktan sonra bir süre muhtelif Türk boyları içinde dolaşarak kaynaklarını toplamıştır. Eserini 25 Ocak 1072 tarihinde yazmaya başlamış, 10 Şubat 1074 tarihinde tamamlamış ve 1077 yılında Abbâsî Halifesi Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Muktedî-Biemrillâh'a (1075-1094) sunmuştur.⁷ Kâşgarlı Mahmud'un eserini Bağdat'ta yazmasında Bağdat'ın, medreseleri, kütüphaneleri ve dünyanın her tarafından gelen ilim adamları sebebiyle kültürel anlamda İslâm dünyasının en zengin bölgesi olması etkili olmuştur. Eserini halifeye sunmasında ise hilâfetin siyasî gücünü kaybetmiş olsa da İslâm coğrafyasındaki devletlerin meşruiyetlerini sağlayabilmek amacıyla başvurduğu bir kurum olarak hala önemini koruyor olması etkili olmuştur. Ayrıca eserin kaleme alınmasının amaçlarından biri, Araplara Türkçeyi öğretmek olduğu için, etnik kökeni Arap olan halifeye sunulmasının makul olduğu şeklinde izah edilmektedir.⁸

Dîvânü lugâti't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olmasının yanı sıra 11. yüzyılda kullanılan Türkçenin dil özelliklerini ortaya koyan, Türk şahıs, boy ve yer adlarını barındıran, dönemin tıbbi konularına değinecek uygulanan tedaviler hakkında bilgi veren ve Türk tarihinin coğrafi, mitolojik ve folklorik yönlerine dair bilgiler sunan kıymetli bir eserdir. Kâşgarlı Mahmud'un *Kitâbu Cevâhiri'n-nahv fi lugâti't-Türk* isminde bir eseri daha bulunmaktadır. Fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁹

⁶ İbrahim Mutiy & Mirsultan Osmanov, "Kâşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında", 203-204.

⁷ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 35, 618; M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilçisi Kâşgarlı Mahmud*, 47.

⁸ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Kaşgarlı Mahmud ve Abbâsî Halifeliği", *Akademik Araştırmalar Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)* 10/39 (2008-2009), 41.

⁹ M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilçisi Kâşgarlı Mahmud*, 37; G. Hazai, "Al-Kashghari", 699; Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü lügâti't-Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/446-447.

2. İslâmiyet'in Girişinden 11. Yüzyıla Kadar Türkistan

Arapların fetih hareketleri neticesinde Fars coğrafyasında egemenlik tesis edip Türkistan coğrafyasına doğru yönelmesi Türk-Arap ilişkilerinin başlamasına sebep olmuş; bu durum da Türklerin, yavaş yavaş İslâmiyet'le tanışıp bu dine yönelmelerini beraberinde getirmiştir. İkinci halife Hz. Ömer (634-644) döneminde Müslümanlar Ceyhun nehrine kadar ilerleyip Türklerle karşı karşıya kalmıştır. Son bir direnişte bulunmak isteyen Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd'in, Arap ordularına karşı Türklerden yardım istemesi üzerine Türkler, ittifak teklifini kabul etmiştir. Neticede Türk ordusu ile Araplar Belh'de karşı karşıya gelmiş fakat hem Türklerin Çinlilerle olan mücadeleleri hem de Arap orduları komutanı Ahnef b. Kays'ın savaşmak istememesi sebebiyle iki taraf savaşmadan geri dönmüştür. Bu zamana kadar dolaylı olarak var olan Türk-Arap münasebetleri Arap ordularının Türklerin sınırlarına dayanması neticesinde doğrudan başlamıştır.¹⁰

Hz. Osman (644-656) ile Hz. Ali (656-661) dönemlerinde İslâm toplumunun dâhili sorunlarla uğraşması ve bu problemlerin iç savaşları beraberinde getirmesi fetih hareketlerinin durmasına sebep olmuştur. Giriştiği iktidar mücadelesinden galip ayrılmış rakiplerini saf dışı bırakan Muaviye b. Ebû Süfyan'ın hilâfet makamına oturması ve İslâm toplumunda siyasî liderliği ele geçirmesinin ardından İslâm tarihinde Emevîler (661-750) dönemi başlamıştır. Emevîlerle birlikte bir süredir sekteye uğrayan fetih faaliyetleri yeniden başlamış ve 8. yüzyılın başına gelindiğinde Beykend, Numuşkes, Buhara Emevîlerin hâkimiyetine geçmiştir.¹¹

Türklerle Arapların mücadelesinde dengelerin sürekli değiştiği görülmektedir. Türgiş Hakanı Sulu döneminde Araplara karşı etkili mücadeleler verilmiş ve Türkler Arap ordularını Seyhun'un gerisine çekilmeye zorlamıştır. 8. yüzyılın ilk yarısında Mâverâünnehir'de kimi zaman

¹⁰ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Yeni Türkiye* 12/ 82 (2016), 531-532.

¹¹ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 208-209; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", 534-535.

Türklerin kimi zaman Arapların üstünlük sağladığı fakat neticesiz kalan savaşlar uzun müddet devam etmiştir. Emevîler döneminde Mevâlî¹² politikasının da etkisiyle Türklerle Arapların ilişkileri daha çok mücadele şeklinde gelişmiştir. Yine de bu devrin Türklerin yavaş yavaş İslâmiyet'i kabul etmeye başladığı bir dönem olduğu görülmektedir.¹³

8. yüzyılın ortasında bir ihtilal sonucunda Emevîleri ortadan kaldırarak iktidarı ele geçiren Abbâsîler (750-1258), devletin merkezini Irak'a taşıyarak Bağdat'ı başkent yaptılar. Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmesinde Mevâlî'nin büyük bir rolü olduğu için Abbâsîler önce Fars kökenlileri daha sonra da Türkleri devlet kadrolarında istihdam ettiler. Böylece Türklerin İslâm âleminde nüfuzu artmaya başladı. Mansûr'un (754-775) halifeliği döneminde Türklerin Abbâsî Devleti'nde görev almaya başladığı bilinmektedir. Daha sonra Mehdî (775-785) ve Hârûnürreşîd (786-809) dönemlerinde hem isyanların bastırılmasında Türk askerlerinden faydalanılmış hem de saray muhafızları Türklerden meydana getirilmiştir. Abbâsî halifelerinin muhafız birlikleri için Mâverâünnehir'den gulâm¹⁴ olarak Türk askerlerini istihdam etmesi İranlı unsurların devlette artan gücünün kırma isteği ile hanedana kayıtsız şartsız bağlılık gösterecek, askerî yönden kabiliyetli bir ordu oluşturmaya çalışmalarından kaynaklanmıştır. Türk nüfuzunun Abbâsî ordusundaki artışı Mu'tasım (842-833) zamanında zirveye ulaşmış ve böylece Türkler zaman içerisinde Abbâsî ordusunun baskın unsuru hâline gelmiştir.¹⁵ Vâsık (847-842) döneminde Türk komutanlar Abbâsî halifelerinin kaderini tayin edebilecek kadar güçlenmiştir. Halifenin bir Türk komutan olan Eşnâs et-Türkî'ye taç giydirerek "Sultan" unvanını vermesi, Eşnas'a

¹² Mevâlî: Arap olmayan Müslümanlara verilen isim. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424.

¹³ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-3 (Emevîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 225-226.

¹⁴ Gulâm: Abbâsîler döneminde idarede ve orduda çalıştırılmak üzere halifenin muhafız birliklerine ve saraya alınan köle ve esirler. Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/178.

¹⁵ İbnü't-Tiktâka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016), 171-172; Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, İstanbul), 121; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 86; Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/380- 382.

özgü kalsa da; Türklerin Abbâsî hilâfetine sahip oldukları gücü göstermesi bakımından önemlidir.¹⁶

Bazı güçlü halifeler dışında devlet yönetiminde gulâm kökenli Türk komutanların tesiri devam etmiştir. Bu Türk komutanlar Abbâsî Devleti'nde halifelerin kaderlerini belirleyecek kadar kuvvet sahibi olmuştur. İbnü't-Tiktâka'nın şu rivayeti mevcut resmi göstermesi açısından önemlidir.

“Mu'tez, tahta geçtikten sonra bir gün adamlarıyla otururken müneccime, hilâfette kaç sene kalacak, ne kadar yaşayacak baktılar. Mecliste nüktedan bir adam vardı. Ben onun ömrünün, hilâfetinin ne kadar olacağını müneccimlerden daha iyi biliyorum dedi. Oradakiler onun ne kadar yaşayacağı ve ne kadar hüküm süreceği hakkında ne dersin? diye sordular. O da Türkler ne kadar isterlerse dedi. Mecliste gılmeyen kalmadı.”¹⁷

Bu dönemde Abbâsî halifeleri merkezde olduğu gibi çevrede de hâkimiyeti kaybetmişti. İmparatorluğun her bölgesinde Abbâsî halifesine sadece sembolik olarak bağlı olan mahalli hanedanlar ortaya çıkmıştı ve 10. yüzyılda artık hilâfet toprakları parçalanmış durumdaydı. Siyasî bir istikrarsızlığın hüküm sürdüğü merkezde ise Türk kökenli askerler tüm yönetim yetkisini ele geçirmişti. Halife Râzî-Billâh, devlet otoritesinde bir boşluk olduğu düşüncesiyle 936 yılında Basra ve Vasıt valiliği görevini yürüten Türk kökenli Ebu Bekr Muhammed b. Râik el-Hazerî'yi ordunun başkomutanlığı, berîd teşkilatının idaresi, memurların, valilerin atanması, vezirlerin tayinleri, divanlara başkanlık yapılması gibi yetkilerle emîrû'l-ümerâ tayin etmiştir. Böylece Abbâsî Devleti'nde emîrû'l-ümerâlık kurumu tesis edilmiş ve devletin yönetiminde emîrû'l-ümerâ olarak atanan kişiler etkin bir rol oynamaya başlamıştır.¹⁸

¹⁶ Süyûfî, *Halifeler Tarihi (Tarihü'l-Hulefa)*, çev. Abdullah Gündüz (İstanbul: Asalet Yayınları, 2018), 407; Fatih Güzel, *Abbâsîlerde Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 23.

¹⁷ İbnü't-Tiktâka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, 179; Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, 131.

¹⁸ Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, (Ankara: TTK Yayınları, 2016), 330-331; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih: İslâm Tarihi*, çev. M. Beşir Eryarsoy vd. (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 8/269-270; İbnü't Tiktâka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi 632-1258)*, 202; İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 11/321; Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, 151; Ahmet Açıracı, *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2015), 83-84.

Emîrû'l-ümerâlık kurumu daha sonra Hamdânîlerin¹⁹ ve Büveyhîlerin²⁰ eline geçmiştir. Bağdat'ı kontrol eden emîrlerle askerî olarak mücadele edemeyen Abbâsî halifeleri paralarda ve hutbelerde kendi adlarını zikreden istilacı hanedanlara siyasî iradeyi teslim etmek zorunda kalmıştır. Hamdânîler de Büveyhîler de Şîî mezhebine mensuptur ve inançlarına göre hilâfet/imamet Abbâsîler tarafından Alioğullarından gasp edilmiştir. Buna rağmen Abbâsî hilâfetinin devamına izin vermişlerdir. Eski Çağ'da Babil şehrini ele geçiren ve Babil'in ruhaniyetini kullanmak için Babil şehrine ve kralına dokunmayıp hatta koruyucusu rolünü üstlenerek bölgeyi yöneten Asurlular gibi Bağdat'ı ele geçiren bu emîrler Bağdat'ın halifenin varlığı sayesinde sahip olduğu bu önemli rol üzerinden İslâm coğrafyasında hâkimiyet tesis edebilmek için “Bağdat'ın Babillîğinin” sürmesine izin vererek halifeye dokunmamışlardır.²¹ Ayrıca askerî yönden kuvvetli olan Türklerin dönemin diğer devletlerinde olduğu gibi Büveyhî ordusunda da yoğun bir şekilde istihdam edildiği bilinmektedir.

Selçukluların tarih sahnesine çıkışı da bu dönemde gerçekleşmiştir. Selçuklu hanedanının atası olan ve Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey, Oğuz Yabguluğu'nda Sübaşı²² olarak görev yapmaktaydı. Oğuz Yabgusuyla arası açılan Selçuk Bey 965 ya da 980 yılında Yengikent'ten ayrılarak Cend şehrine geldi. Cend şehri bu dönemde Yabguluğa bağlıydı fakat bölgedeki insanların önemli bir kısmı İslâmiyet'i kabul etmişti. Selçuk Bey de burada İslâmiyet'i kabul etti ve böylece kendisi için bir egemenlik alanı açmış oldu. Cend'de kendisine katılanlarla birlikte kısa zamanda bölgede desteği aranan bir güç hâline geldiler.²³

¹⁹ Hamdânîler: 905-1004 yıllarında Suriye'nin kuzeyiyle Musul civarında hüküm süren Arap hanedanı. Nasuhi Ünal Karaarslan, “Hamdânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/446.

²⁰ Büveyhîler: 932-1062 yılları arasında İran ve Irak bölgelerinde egemenlik kurmuş Deylem kökenli bir hanedan. Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496.

²¹ Gülay Ögün Bezer, “Kavramsal çerçeveden Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihciliğinin Temel Meseleleri*, ed. M. A. Hacıgökmen vd. (Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020), 177.

²² Subaşı (Sübaşı): Eski Türk devletlerinde ordu komutanına verilen isim. Mücteba İlgürel, “Subaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/447.

²³ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945), 1/292-293; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 67-69.

Bu sırada Karahanlılarla mücadele hâlinde olan Sâmânîler, Karahanlılara karşı bir müttefik arayışı içindeydi. Bu sebeple gittikçe güçlenen Selçukluların yardımına başvurdular. Selçuklular da bu isteği olumlu karşılayarak Arslan Yabgu komutasında bir birliği Sâmânîlere yardıma gönderdi. Bu yardıma çok memnun olan Sâmânîler, yurt arayışı içinde olan Selçuklulara Nur adlı bölgeye yerleşme izni verdiler. Bu mücadeleler sırasında iyice yıpranan ve zayıflayan Sâmânîler, 10. yüzyılın sonunda ortadan kalkmıştır. Topraklarını ise Gazneliler ile Karahanlılar bölüşmüşler böylece Mâverâünnehir'de Karahanlıların, Horasan'da ise Gaznelilerin hâkimiyeti başlamıştır.

3. *Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün Yazıldığı Dönem*

Kâşgarlı Mahmud'un eserini kaleme aldığı 11. yüzyıl bütüncül bir bakış açısıyla incelendiğinde hem siyasî hem dinî/mezhebî hem de ilmî pek çok kırılma anına sahne olması hasebiyle İslâm tarihinin en uzun yüzyılı olarak nitelendirilebilir.

Siyasî açıdan bakıldığında uzun süredir özellikle Abbâsiler içerisinde görev yapan Türk asıllı komutanların ve bölgelerinde hâkimiyet kuran Türk hanedanların İslâm coğrafyasının siyasî kontrolünü ele geçirdiği görülmektedir.²⁴ Bu dönemde Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da Karahanlılar; Horasan, Afganistan, Kuzey Hindistan ve İndus havzasında Gazneliler; Horasan, Kafkasya, Harizm, Irak, Cezire, Suriye, Anadolu, Yemen ve Hicaz'da Selçuklular hâkim konumdaydı.

Selçuklular uzun bir süredir mücadele dolu yılların içinde bulunmaktaydı. Cend'den sonra gittikleri Mâverâünnehir ve Hârizm'de zorlanmışlar ve 1035 yılında Gaznelilerin hâkimiyeti altında bulunan Horasan'a göç etmişlerdir. Bu göçün sonucunda Gaznelilerle yaşanan bir dizi mücadelenin doruk noktası olan Dandanakan Savaşı (23 Mayıs 1040) yaşanmıştır. Savaşta galip gelen Selçuklular bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bu zafer Türk tarihinin akışını değiştiren bir

²⁴ Mustafa Demirci, "11. Yüzyıl", *Tarihte Müslümanlar: Yüzyıl Değerlendirmeleri*, ed. İrfan Aycan (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 109.

dönüm noktası niteliğinde olmuştur.²⁵ Tuğrul Bey'in (1040-1063) fetih yönünü İslâm coğrafyasının merkezi olarak belirlemesi bölgede var olan siyasî yapıya yeni bir aktör olarak Selçukluları dâhil etmiştir. Bu tercih sonucunda Selçuklular, Türk ve İslâm tarihi açısından siyasî, dinî ve de kültürel birçok olayın ana karakteri ve belirleyici unsuru hâline gelmiştir.

Selçuklular, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra dönemin şartlarının gerektirdiği gibi hükümdarlıklarını onaylaması arzusuyla dönemin Abbâsî halifesi olan Kâim-Biemrillâh'a (1031-1075) bir mektup ve elçi göndererek halife ile temasa geçmesi neticesinde iki devletin yolları keşmiştir.²⁶ Bu sırada Büveyhîlerin tahakkümü altında bulunan Abbâsî Halifesi defalarca Sultan Tuğrul'a mektup yazarak onu Bağdat'a davet etmiştir. Sultan Tuğrul, Fars bölgesinde hâkimiyeti tesis ettikten sonra Kâim-Biemrillâh'a bir elçi göndererek peygambere hizmet etmek, hac vazifesini ifa etmek, hac yollarını eşkıyalardan ve bedevi saldırılarından temizlemek, Suriye ve Mısır'da bulunan Fâtımîler ile savaşmak amacıyla Bağdat'a geleceğini bildirmiştir. Tuğrul Bey'in 1055 yılı sonunda Bağdat'a gelişi Abbâsî hilafetinin Şii Büveyhîler'in kontrolünden kurtuluşu olarak değerlendirilebilirse de Tuğrul Bey'in halife tarafından "Doğunun ve Batının Hükümdarı", "Dinin Direği" ve "Halifenin Ortağı" olarak vasıflandırılması, hilâfet makamının dünyevi yetkilerinin Selçuklu sultanına devredildiği anlamına gelmekteydi. Varlığını Selçuklu hükümdarına borçlu olan Abbâsî Halifesi, bu borcunu Selçuklulara meşruiyet sağlayıp yasal bir statü kazandırarak²⁷ ödemekteydi. Yönetme yetkisini, kut anlayışı çerçevesinde, Tanrıdan alan Tuğrul Bey'e "Yeryü-

²⁵ Zahîrî'd-dîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan (İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018), 81; Bündârî, Kivâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Ali, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivameddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 4; Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, çev. Ahmet Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1957), 1/98-100; el-Hüseynî, Ebü'l-Hasen, *Ahbarü'd-devleti's-Selçukiyye*, çev. Necatî Lügâl (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 8-10; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih: İslâm Tarihi*, 9/367-369; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: I. Cilt, Kuruluş Devri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 14; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1972), 25-27; A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 47; Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 36/365-371.

²⁶ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 82-83; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 4-5; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 34-35.

²⁷ Patricia Crone, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasî Düşünce*, çev. Hakan Köni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 219, 364.

zünde Allah'ın Gölgesi” kabul edilen halifenin bu unvanı vermesi ona özellikle Türkler arasında meşruiyet kazandıran bir durumdu. Böylece siyasî yetkilerini sultana devreden Abbâsî Halifesi kendisine tahsis edilen maaş ile yaşamak zorunda bırakıldı.²⁸

Büyük Selçukluların Abbâsî hilâfetini sembolik bir tasdik makamı haline getirmeleri 11. ve 12. yüzyıl boyunca her iki hanedan arasında yaşanan gerilimin temel faktörü olarak değerlendirilebilir. Adı konmamış bu mücadele İslâm siyaset düşüncesini yeniden şekillendirmiş, yeni yorumların üretilmesine ve günümüze kadar ulaşan klasik eserlerin kaleme alınmasına yol açmıştır.

Selçuklular, İslâm dünyasına parçalı bir yapının ve kargaşanın hâkim olduğu bir dönemde girmiştir. Bu nedenle Müslüman toplum üstünde, hâkimiyetlerini sağlamlaştıracak bir ideolojiye ihtiyaç duymuşlardır. Bu durumda bir tercih yaparak Yakın Doğu'daki kurulu toplumsal hayata uyum sağlamayı seçmişlerdir. Abbâsî Hilâfeti, Büveyhiler ve Gaznelilerin oluşturduğu ideolojik yapıyı devraldılar. Eski Fars krallık prensiplerini İslâmî terimlerle pekiştirerek “Fars-İslâm otokrasisi” şeklinde tanımlanabilecek bir ideoloji ortaya koydular. Özellikle Abbâsîlerle kurulan ilişki ve hilâfetle saltanatın birbirlerinin tamamlayıcısı olduğuna dair yapılan vurgu bu durumu güçlendirmiştir.²⁹

Selçuklular ile Abbâsî halifesi arasında uzlaşma sağlanmış gibi görünse de Abbâsî halifeleri ilk fırsatta Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmaya çalışmıştır. Tuğrul Bey'in ölümünün ardından Kâim-Biemrillâh'ın hutbelerden Selçuklu sultanlarının adlarını çıkarması, Bağdat amîdine bir haber göndererek artık idarî işlere karışmamasını istemesi ve vergi toplama görevini kendi adamlarına vermesi vaziyeti gözler önüne sermek-

²⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-âyan'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 43-44; Büндârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 10-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih: İslâm Tarihi*, 9/480-481; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 1/311-312; Hamilton A. R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak vd. (İstanbul: Endülüş Yayınları, 1991), 36.

²⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İlikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 175-178; Mâverdî, *Yönetimin Esasları*, çev. Mehmet Ali Kara (İstanbul: İlke Yayınları, 2019), 11-13; R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir & Fuat Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 228, 241, 245.

tedir.³⁰ Bu durum Alparslan'ın (1064-1072) tahta çıkıp vaziyete hâkim olmasıyla ortadan kalkmış, halife Selçuklu egemenliğini tekrar tanımak durumunda kalmıştır.

Tuğrul Bey'den sonra tahta çıkan Sultan Alparslan, Şii'lerle mücadele politikasını sürdürmüş ve Mısır seferine çıkmıştır. Sultan Alparslan, Halep'te olduğu sırada Bizans İmparatoru'nun doğuya doğru ilerlediğini haber almış ve süratle geri dönmüştür. 26 Ağustos 1071 tarihinde Büyük Selçuklular ile Bizans arasında meydana gelen Malazgirt Savaşı'nda Türk ordusu galip gelmiştir. Bu zafer İslâm ve Batı dünyasında büyük bir yankı uyandırmış, kısa zamanda Türkler Anadolu içlerine girerek Marmara kıyılarına kadar ilerlemiştir.³¹ Malazgirt zaferi, Avrupalıların zihninde uzun süredir yerinde sayan İslâm fetihlerinin yeniden başladığı ve İslâm'ın yeni bir seyyaliyet ve genişleme devrine girdiği düşüncesini akla getirmiştir.³² Bu ilerlemenin Türkler eliyle olacak olması da Batı Hun hükümdarı Attila tecrübesini hatırlatmıştır. Bizans'ın yıkılması sonrasında karşılaşabilecekleri muhtemel bir Türk seferini engelleme adına 638 yılında Müslümanların kontrolüne geçen Kudüs'ün kutsiyetini yaklaşık 450 yıl sonra hatırlayarak papalık önderliğinde dinî saikler üzerinden bir doğu seferine çıkmışlardır.

Dinî/mezhebî açıdan 11. yüzyıl incelendiğinde Fâtımîler ve onların desteğini arkasına alan Büveyhîlerin etkisiyle Şii düşüncenin yayılmasının yanı sıra sünnî mezhepler arası silahlı mücadeleye varan çatışmalar görülmektedir. Özellikle *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün fikrî zemininin beslediği Doğu İslâm dünyası Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Şia, felsefe ve tasavvufun fikrî mücadelesine sahne olmaktadır. Gruplar arası ayrışma o kadar derinleşmişti ki fikir mücadelesinden fizikî müdahaleye dönüşmüştü. Mezhep liderleri şehirlerin siyasî işlerinde son derece etkiliydi. Mezhep

³⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-âyan'da Selçuklular*, 116-120; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih: İslâm Tarihi*, 10/41-42.

³¹ Bündari, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 39; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-âyan'da Selçuklular*, 166-170; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 22-23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih: İslâm Tarihi*, 10/71-73; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/481-483.

³² Mustafa Demirci, *Tarihte Müslümanlar: Yüzyıl Değerlendirmeleri*, 113-114.

mücadeleleri şehirlerin sosyal yapısı dâhil birçok alanda etkili olmuştur. Şehirler etnik bölünmenin yanı sıra mezhebî bölünme üzerine imar edilmiş, mezhep temelli mahalleler inşa edilmişti. Büyük Selçuklu başkenti İsfahan'da mahalleler birbiriyle bağlantılı olmakla beraber her birinin, muhtemelen giriş ve çıkışlarda, kapısı bulunmaktaydı.³³ Bu kapıların mahallelerin sınırlarını belirlemelerinin yanı sıra, halk arasında yaşanan mezhep çatışmaları sırasında burada ikamet edenlerin güvenliğini sağlamaya yönelik önlemlerdi. Nitekim Yâkût, İsfahan'ı tanıtırken şehirde yaşayan Hanefiler ve Şafîiler arasındaki husumetten bahsetmiş ve kendini güçlü hissedenin diğerinin mahallesine saldırdığını belirtmiştir.³⁴ Mahallelerin mezhep merkezli ayrışması Cuma namazının şartlarını dahi etkilemiş ve herkese açık olması şartı bu bölünmenin sonucunda kitaplara girmiştir.³⁵

11. yüzyıl bilim ve düşünce hayatına odaklanıldığında ise tam olarak bir dönüm noktası ile karşılaşılmaktadır. Emevîler döneminde tohumları atılıp Abbâsîler ile ürün vermeye başlayan klasik İslâm literatürü, 11. yüzyıla gelindiğinde sistem kurucu bilginler ve mütefekkirler yetiştirmiştir. Bu güçlü ve derin ilmî yapının “İslâm'ın Birinci Klasik Devri” veya “Abbâsî Klasizmi” olarak adlandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte Nizâmülmülk'ün stratejik arka planını hazırlayıp Selçuklu sultanlarının onayıyla kendi ifadesiyle bulduğu her âlimin bölgesine bir medrese inşa etmesinin yadsınamaz etkisiyle İslâm bilim tarihinde “İkinci Klasik Dönem” veya “Selçuklu Klasizmi” olarak adlandırılacak yeni bir evreye geçilmiştir.³⁶

Kâşgarlı Mahmud, tam da Kâşgar'dan Suriye'ye ve hatta Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada Türklerin hâkimiyet kurduğu bu dönemde *Divânü lugâti't-Türk*'ü kaleme almıştır. “Gördüm ki Allah devlet güneşini Türk burçlarında doğuruyor, bütün felekleri onların hükümranlığı ile döndürüyor. Onlara Türk adını verip hükümran kılmış ve onları dönemin egemen gücü eylemiş. Dönem insanının idaresini onların eline

³³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme-i Nâsır Hüsrev* (Tahran: İntişârât-ı Zevâre, 1381hş.), 166.

³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru l-hyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1979), 1/209.

³⁵ Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi [XV. Asra Kadar]* (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı, 1996), 167.

³⁶ Mustafa Demirci, *Tarihte Müslümanlar: Yüzyıl Değerlendirmeleri*, 118.

vermiş ve onları insanların başına getirip hak yolda desteklemiş. Onlara intisap edip yollarında yürüyenleri yüceltiyor, istedikleri her şeye nail eyliyor ve yaramaz insanların eziyetinden koruyor.” demek suretiyle Türklerin dönemin hâkim gücü olduğunu vurgulamış ve Türklerle birlikte hareket edenlerin de bu güçten nasibini alacağını söylemiştir. Bu durumda da akıllı olanların yapacağı davranışın oklarına hedef olmak için Türklerin yolunu tutmak, gönüllerini kazanmak olduğunu söylemektedir. Dertlerini anlatabilmek içinse Türkçe konuşmaktan daha güzel bir yol olmadığını savunan³⁷ Kâşgarlı Mahmud, Arapların ve İranlıların artık Türkler tarafından yönetildikleri gerçeğiyle yüzleşmeleri gerektiğini söylemiştir.

Kâşgarlı Mahmud’un amacı halifeye, Araplara ve Farslara Türk kültürüyle yakınlık kurmanın vaktinin geldiğini göstermekti. Türkler bu dönemde siyasî ve askerî güç olmasına rağmen Türkçeyi kimsenin öğrenmemesi, Türklerin medeni bir rolü olabileceğini kabul etmemeleri, medreselerin ilim dilinin Arapça olması ve dönemin eserlerinin genelde Arap diliyle yazılması Kâşgarlı Mahmud’u içinde kelimelerin, şiirlerin, deyimlerin olduğu sözlüğünü yazarak bu kültürel önyargıyı değiştirme çabasına sevk etmiştir. Bu sebeple eserinde “ Buhara imamlarından ve Nişaburlu bir başka imamdan açıkça ve kesin olarak işittim ki: Onlar Peygamber Efendimiz’e dayandırarak şöyle rivayet ettiler. Peygamberimiz (s.a.s) kıyamet gününün şartlarını, ahir zamanın fitmelerini, Oğuz Türklerinin çıkışını anlatırken dedi ki: Türk dilini öğreniniz; çünkü onların uzun sürecek egemenlikleri vardır” hadisini aktarmıştır. “Bu hadis doğru ise ki sorumluluk rivayet edenlere aittir. Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur; yok doğru değilse o zaman da akıl bunu gerektirir.”³⁸ demek suretiyle çağın fatihlerinin dilini öğrenmenin gerekli olduğunu vurgulamıştır.

İnsanların göçebe olarak yaşadığı toplumlarda kimlik ve aidiyeti tanımlayan ve ona devamlılık kazandıran unsurların töre ve dil olduğu görülmektedir. Zira onlar da yitirilirse kimlik ve aidiyet kavramları da

³⁷ Mahmûd el-Kâşgarî, *Divânu lügâti’l-Turk*, 34.

³⁸ Mahmûd el-Kâşgarî, *Divânu lügâti’l-Turk*, 34.

yitirilebilir.³⁹ Kâşgarlı Mahmud, Türkçeyi yücelterek Türk dilinin zenginliklerini göstermeye çalışmış ve Arapçanın hâkimiyetine karşı çıkmıştır. Türk dilinin de Arapça kadar zengin olduğunu ve Türkçe ile Arapçanın at başı birlikte yürüdüğünü kanıtlamaya çalışmıştır.⁴⁰

Bir toplumda meydana gelen coğrafya ve din değişikliğinin o toplumda kültür değişmelerini beraberinde getirmesi doğal bir durumdur. Bu da çok kapsamlı bir kimlik dönüşümüne sebep olur. Büyük Selçuklular Arap ve Fars kültürünün hâkim olduğu bir coğrafyada hüküm sürmekteydi. Türkler askerî ve siyasî alanda hâkim olmalarına rağmen bürokrasinin dili de Farsça ve Arapça idi. Kâşgarlı Mahmud, aslında Türklerin yabancı bir dünyaya girdiği için -İran- kendi dili ve kimliğiyle bağının zayıfladığının farkındaydı. Eserinde buna yönelik vurgularda da bulunmuştur. “Kılıç paslandı mı yiğidin işi sarpa sarar, Türk de acemin huyunu alırsa eti kokar” demek suretiyle aidiyet hissinden kaynaklanan bir savunmacı refleks göstermiştir.⁴¹ 11. yüzyılda Allah'ın Türkleri egemen güç eylediğini ve Türklerin Allah'ın ordusu olduğunu söyleyen Kâşgarlı Mahmud'un eserine koyduğu ilk Türk dünyası haritasında merkeze Balasagun'u yerleştirmesi dünyanın merkezinde Türklerin olduğu ve o çağda Türklerin dünyanın hâkimi olduğu mesajını vermiştir. Türklerin geniş bir coğrafyada hâkim olmasına rağmen merkez olarak Balasagun'u seçmesi Türk geleneğine göre doğunun esas olmasından kaynaklanmaktadır.⁴² Rum bölgesinden Maçin'e kadar tüm Türk memleketlerinin beş bin fersah uzunluk ve üç bin fersah en olmak üzere toplam sekiz bin fersah olduğunu söylemek suretiyle Türk ülkelerinin coğrafi büyüklüğünün özellikle altını çizerek Türklerin bilinen dünyanın önemli bir bölümünde egemen olduğuna vurgu yapmıştır.⁴³

³⁹ Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine* (İstanbul: Metis Yayınları), 30.

⁴⁰ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü lügâtî't-Türk*, 36.

⁴¹ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü lügâtî't-Türk*, 448; S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman Inanç (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 400; Gülay Öğün Bezer, “Bir Kültür Değişmesi Örneği Olarak Türkmenler ve Babai Ayaklanması”, *Prof. Dr. Sâlim Koca Armağanı (1952-2020)*, ed. M. Ali Hacıgökmen vd. (Konya: Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2022), 128.

⁴² M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dircisi Kâşgarlı Mahmud*, 99; Andreas Kaplony, “Comparing al-Kashgarî's Map to his Text: On the Visual Language, Purpose, and Transmission of Arabic-Islamic Maps”, *The Journey of Maps and Images on the Silk Road* (Leiden: Brill 2008), 148.

⁴³ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü lügâtî't-Türk*, 237.

Türklerin sosyal ve kültürel bakımdan siyasî seviyede olduğu gibi güçlü olmaması, birlikte yaşadığı Arap ve İranlılar tarafından aşağılanarak suçla meyilli insanlar olarak görülmesi, Bağdat'ta bu dönemde Türk ve hırsız kelimelerinin aynı manaya gelecek şekilde kullanılması Kâşgarlı Mahmud'u rahatsız etmiş ve Türklerin aslında güzel, sevimli, edepli, büyüklerine saygılı davranan, vefalı ve yiğit insanlar olduklarını anlatma ihtiyacına sevk etmiştir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud, Türk kelimesini açıklarken Türklerin Nuh'un soyundan geldiğini söyleyerek onları İslâm tarihinin içine yerleştirmiş ve bu adın Allah tarafından Türklere verildiğini belirtmiştir. Yüce Allah'ın "Benim kendilerine 'Türk' adını verdiğim ve doğuya yerleştirdiği bir ordum vardır. Bir kavme kızsarsam bu ordumu, onların başına bela ederim" buyurduğunu söyleyerek Allah'ın Türkler için benim ordum demesini Türklerin bütün insanlara karşı sahip olduğu üstünlük olarak belirtir.⁴⁴

Türklerin 11. yüzyılda büyük başarılar elde ederek İslâm dünyasında siyasî üstünlüğü ele geçirmeleri bir Türk yüzyılının yaşanmakta olduğu bilincini uyandırmıştır. Bu siyasî başarıları kültürel alanda desteklemek ve çağın fatihlerinin dili olan Türkçenin yüceltilmesini sağlamak için birçok eser kaleme alınmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Türk dili ve lehçeleri başta olmak üzere Türk kültürü, boyları, coğrafyası ve tarihine dair bilgiler verdiği bu kıymetli eseri de siyasî başarının kültürel anlamda desteklenmesi olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵

4. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk* adlı eserini Türklerin hâkimiyetinin Kâşgar'dan Suriye'ye kadar dayandığı 11. yüzyılın son çeyreğinde kaleme almıştır. Bu dönem Türklerin askerî hizmetkârlığı siyasî bayraktarlığa dönüştürdükleri zaman dilimidir. Bu dönemde Türkler ellerine aldıkları siyasî otorite sayesinde merkezi İslâm coğrafyasında cereyan eden her türlü değişim ve dönüşümde akışı belirleyen ana aktör rolünü üstlenmişlerdir. Siyasî, askerî ve iktisadî olayların odağında olmak her açıdan görünür olmayı beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte döne-

⁴⁴ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 506-507.

⁴⁵ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Kaşgarlı Mahmud ve Abbâsî Halifeliği", 40.

min temel dinamiğinin ilmî ve kültürel saygınlık olduğu göz ardı edilmemelidir. Müslümanlar kendi aralarındaki hem mezhebi mücadelelerde hem de etnik çekişmelerde çok uzun süredir ilmî ve kültürel gerekçeleri ön plana çıkararak yaklaşımlar sergilemekteydiler. Bunun yanı sıra geniş bir coğrafyada yaşanan İslâm medeniyetin temel dinamiği tartışmasız bir şekilde ilim olmuştur. Bu ilmî atmosfer sebebiyle Türklerin siyasî ve askerî gücü bu çağı bir Türk çağı olarak adlandırabilecek kadar fazla olmasına karşın kültürel gelişmeler açısından aynı durumun söylenmesi pek mümkün olmamıştır.

Entelektüel seviyenin üst düzeye ulaştığı bu dönemde Müslümanların DNA'sına işlemiş ilmî kodlar siyasî güçle birlikte hayatın her alanında tüm kontrolü ele alan Türk unsura ilmî ve kültürel meşruiyet zemini inşa etmeyi zaruri kılmıştır. Çünkü hayatın her alanında sahip olunan hegomonik gücün halk, diğer bir ifadeyle tebaa nezdinde muteber olması ve saygınlık kazanması kültürel meşruiyet ile mümkündür. Bu fikrî zeminde Arapça ve Farsçanın İslâm coğrafyasında ilim ve kültür dili olarak kullanılması Kâşgarlı Mahmud'u Türkçenin de diğer diller kadar zengin bir dil olduğunu kanıtlama çabasına itmıştır. Bu amaç doğrultusunda kaleme aldığı *Divânü lugâti't-Türk* adlı eserinde yirminin üzerinde Türk boyunun lehçe özellikleri ve kültürleri hakkında bilgi vererek Türk dilinin ve Türk kültürünün Arap ve Fars dil ve kültürlerinden geri kalır yanı olmadığını ortaya koymuştur. Bu yaklaşım Türk kültürünün, İslâm dini içerisindeki her milletin kültürünün sentezlenmesi sonucu ortaya çıkan İslâm medeniyetine katkı sunan bir kültür olarak kabul edilmeye başlanmasının temeli olarak görülmesini sağlamıştır. Ayrıca Türk milletinin kültürel birikimini görmesine ve muhatap olduğu diğer milletler karşısında söyleyebilecek sözünün olmasına büyük bir katkı sunmuştur.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ü Ortaya Çıkaran Kültürel Muhit

Seyfettin Erşahin*

1. Giriş

Dîvânü lugâti't-Türk 11. yüzyıl eseridir. Müellifi Kâşgarlı Mahmud (ö. 1090) Müslüman Türk dünyasının bir kişiliğidir. Hem yüzyılı hem Kâşgarlı'yı hem de Dîvân'ı anlamak ve anlamlandırmada metod olarak “muhit-müellif etkileşimi” ve “kültür değişimi” gibi iki olguya başvurduk.

Bilindiği gibi, metinlerin muhitleri, muhitlerin de metinleri vardır. Bu, Türkçede “bağlam”, İngilizcede “text-context” şeklinde söylenir. Muhit kavramını çevre, havza veya coğrafya olarak da ifade edebiliriz. Bunlar birbirlerini etkilerler, inşa ederler. Bu manada müellifi merkeze alarak merkezden muhite bir kültür havzası belirleyebileceğimiz gibi, muhitten merkeze yani müellife doğru da yapabiliriz. Kâşgarlı yetiştiği muhitin bir müellifi olarak muhitinin dilini ve kültürünü kendine mevzu edinmiştir; kültür muhiti esasen Dîvân'daki söz varlığında saklıdır. Ondaki siyasî, idarî, iktisadî, içtimaî, dinî, örfi/töresel kelimeler, terimler ve kavramlar onun ya da muhitinin ve döneminin kültürünün aynasıdır. Söz konusu yüzyıl özellikle Türkler ve onların etkilediği İslâm dünyası, Asya ve Av-

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ersahins@ankara.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-4715-0431>.

rupa'da da önemli değişimlere sahne olmuştur. Kültürel karşılaşma ve değişim süreci kişiler ve toplumlar arası farklılıklar gösterebilir. Süreci belirleyen iki unsur vardır. İlki ferd veya toplumun kültürel kimliğini ve özelliklerini sürdürme iradesinin niteliği ve niceliğidir. İkincisi ise yeni kültüre katılma ve etkileşimin boyutudur. Süreçte *ayrışma*, *bütünleşme*, *asimilasyon* ve *marjinalleş(tir)me* gibi kuşaklar boyu asırlarca devam eden dört etkileşim biçimi yaşanabilir. Kültürleşmede üç temel etken *gönüllülük*, *hareket* ve *sürekliliktir*. Kültürleşme sürecinde değişimler ferdi veya toplumsal düzeylerde gerçekleşebilmektedir. Ferdî düzeyde kişilerde zihniyet ve buna bağlı davranış değişimleri yaşanır. Toplumsal düzeyde ise sosyal yapıda ve kurumlarda değişimler söz konusudur. Şehirleşme veya nüfus artması gibi fiziki; yeni kültürün getirdiği yeni yeme-içme alışkanlıkları gibi biyolojik; sosyal statüde yaşanan sosyal ve dil, din, değer alanlarında kültürel değişimler olabilir. Değişimler serbest/iradî ve zorunlu/icbarî iki şekilde gerçekleşebilir. Serbest kültür değişimi, toplumların birbirleriyle serbest ya da kendiliğinden yaptıkları kültür alışverişlerdir. Zorunlu ve güdümlü kültür değişiminde ise, aynı veya farklı kültüre sahip sosyal gruplardan biri, kültürünün tamamını veya bazı unsurlarını diğerini doğrudan veya dolaylı olarak kabule zorlar. Bu, siyasî, idarî, iktisadî, fikrî veya fiilî bakımdan güçlü bir grubun yabancı bir kültürü veya onun kimi unsurlarını toplum çoğunluğuna dayatmasıdır. Daha ziyade ihtilal, inkılap, devrim ve savaş gibi durumlarda ortaya çıkan bu girişim çoğu zaman bir kesimin kendi kültürünü değiştirmesi veya tamamen kaybetmesi demek olan kültür tıkanmasına veya kültürsüzleşmeye yol açar ve ferdi veya toplumsal huzursuzluk getirir. Bunun bir adım sonrası da sosyal çözülmedir.¹ Sosyolog Erol Güngör bu gerçeğe şöyle değinir:

“Kendi mensuplarının temel istek ve menfaatleri etrafında kurulmuş olmayan, genel hedeflerden ferdi hedeflere doğru giden bir kültür dıştan (external) bir kültürdür; hakiki kültür ise içtendir, fertten hareket ederek gayelere gider.”²

¹ Kültür değişimleri konusunda bk. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri (Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik)* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1994); Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik* (Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1980); Orhan Türkdoğan, *Değişme, Kültür ve Sosyal Çözümle* (İstanbul Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988).

² Güngör, *Kültür Değişmesi*, 136.

Maksadımız Mahmud'u ya da *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü daha genelde Müslüman Türk muhitini anlamaktır. Bunun için muhitten merkeze doğru bir yolculukla önce İslâm dünyasına baktık, akabinde Müslüman Türk dünyasını gördük, nihayetinde de konumuz açısından merkez durumunda olan Karahanlılarda karar kıldık. Bu süreçte Türklerin yaşadığı kültür değişimine hassaten eğildik ve Mahmud'un buna yaklaşımından söz ettik. Kültürün belli bir siyasî, içtimaî ve iktisadî zemin üzerine oturduğu gerçeğinden hareketle bu hususları da özetledik.

2. Kâşgarlı Döneminde İslâm Dünyası Muhiti

Kâşgarlı'dan hareketle kültür muhitine dair bir harita çizebiliyoruz. En azından şundan eminiz ki haritanın doğu ucunda Kâşgar, batı ucunda Bağdat var. Muhitin anakarası (mainland) Maveraünnehr-Türkistan, ardkarası (hinterland) Arap dünyasıdır. Türk dünyasında Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1186) ve Büyük Selçuklular (1040-1157) hâkimiyet mücadelesi vermişlerdir. Bu muhitler din ve medeniyet bakımından birleşmişse de kültürel farklılıklar barındırdıkları da muhakkaktır. Biz konuyu Karahanlılar üzerinden irdeledik. Bununla beraber hem dönemin siyasî-idarî ve içtimaî yapısı, hem de kültür anlayışı bakımından geçişkenlikler olduğundan sırası geldikçe diğer hanedanlara atıflar yaptık. Zira umera, ulema, urefa ve udeba yanında halk kesimleri de bugünkü anlamda milli sınırlar ve vatandaşlık olmadığından devletlerarası geçişleri kolay ve sık yapabiliyorlardı. İlaveten bölgeler, şehirler, kasabalar, köyler sıklıkla el değiştirebiliyordu.

İslâm dünyası, siyasî-idarî bakımdan bütün Müslümanların başı durumundaki halife tarafından yönetiliyordu. Abbâsî hanedanına mensup halife Bağdat'ta oturuyordu. Teoride de olsa İslâm dünyasının herhangi bir yerindeki Müslüman hükümdar halifeye biat eder, halife de uygun görürse, ona iktidarını meşrulaştıran menşur verirdi. 11. yüzyıl siyasî boyutta, dünya tarihi ve İslâm tarihi açılarından doğu ve orta Asyalı kavimlerin batıya ilerleyişi ile karakterize olmuştur. Bozkır kavimleri de denen daha çok Türkler ve Moğollardan oluşan bu topluluklar göçebe, yarı göçebe veya konar-köçer atlı-kağnılı kavimlerdi. İslâm çağrısı Müslüman Arapların öncülünde 11. yüzyıla kadar batıda Atlas Okyanusu kıyıları, İspanya, doğuda Çin seddi, kuzeyde

Tataristan güneyde güneyde Tanzanya'ya kadar yayılmıştı. Bu süreçte de Kureyş'in uhdesindeki Hilafet rejimi Emevîler ve Abbâsiler ile birlikte İslâm medeniyetini inşa etmişti. Ancak Araplar yorulmuşlardı, bu medeniyetin yükünü taşıyamıyorlar, temsilciliğini yapamıyorlardı. Siyasî, dinî-mezhebî bölünmeler derinleşmişti. Sünni cephe de hilafet kurumunda da bölünmeler olmuştu. Maşrık/Doğu'da Abbâsî hilafeti gücünü kaybetmiş yerel hanedanlar zuhur etmişti. Mağrib/Batı'nın Avrupa yakasında Sünni Endülüs Emevîlerinden II. Abdurrahman da 929'da Fatimi hilafetine karşı halifeliğini ilan etmişti. Yaklaşık bir yüzyıl sonra da yıkılmış (1031), ülke mülûkü't-tevâif denilen devletçiklere bölünmüştü. Mağrib'in Afrika yakasında ise Berberler devreye girmişler, ilk olarak güçlü bir enerji ile Murabıtlar Devleti'ni çıkarmışlardı (1050-1147). İslâm dünyasında oluşan boşluğu Şiiiler doldurmaya başlamışlardı. Şii İsmaili Fatimi Hilafeti (909-1171) Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Hicaz'da hâkimiyet kurmuştu. Şii Zeydi Büveyhiler (934-1062) İran-Deylem bölgesinden çıkıp Bağdat'ı da yönetimlerine almışlardı. Şii Nizari İsmaili Hasan Sabbah grubu Haşhaşiler (1090-1124) de doğuda Horasan bölgesinde devlet niteliğinde hâkimiyet sağlamıştı. Yine bir Şii oluşum olan Karmatiler Abbâsîlere karşı 869'lardan itibaren isyan etmişler Arabistan'ın doğusunda, özellikle Bahreyn ve çevresinde kadar varlık göstermişlerdi.

Sosyo-ekonomik bakımdan 11. yüzyılda dünya, Müslümanlar dâhil tarım toplumunu ve medeniyeti niteliklerini taşıyordu. Sosyo-ekonomik düzen şehir merkezlerine kıyasla kırsal alanlarda ve kabile yönetiminin yaygın olduğu köylerde daha farklıydı. Şehirlerde havas sınıfı, zengin tüccar ve toprak sahipleri dinî ve ekonomik kurumlar üzerinde büyük bir etki gücüne sahiptiler. Kırsal alanlar ise toprak sahipleri ve kabile başkanlarının hâkimiyetinde kaldı. İslâm medeniyet havzası insanları, dinî inançlarına, kökenlerine ve sosyo-ekonomik statülerine göre tasnif edilmişti. Müslümanlar asıl kitleyi oluşturuyordu. Gayriarap Müslümanlar mevâlî statüsünde idiler. Zimmi statüsündeki gayrimüslimler cizye vermeleri karşılığında özerk bir yapıya sahiptiler. Köleler, geçmişteki gibi, ticaret ve savaş yollarıyla köleleştirilse de, tarım yerine çoğunlukla nitelikli işgücü gerektiren alanlarda çalıştılar.

2.1. Türklerin İslâmî Muhite Girişi

İslâmın yayılma süreci ve etkenlerini şöyle özetleyebiliriz: Bir coğrafya ve halkın İslâm hâkimiyetine girmesi “önce fetih sonra tebliğ” veya “önce tebliğ sonra fetih” olmak üzere iki şekilde olmuştur. Başka bir ifade ile bazen önce toprakların fethi, sonra kapların fethi gerçekleşmiş, bazen de bunun tersi olmuştur. Her iki durumda da hâkimiyetinin sürekli ve kalıcı kılınabilmesi için İslâm itikad, ibadet, ahlak, ahkâm ve kültürünün söz konusu bölgede yayılması gerekli görülmüştür. Diğer bir deyişle, siyasî hâkimiyetin bir inanç ve kültür inkılabına dönüşebilmesi için toplumun düşünce ve duygu dünyasını olan aklı ve gönülü kazanmak elzem olmuştur. İslâmlaşmayı sağlayan başlıca etkenleri de üçe ayırıyoruz. 1. Dinî etken (İslâmın muhtevası ve Müslümanların gayreti). 2. Siyasî Etken (Müslümanların siyasî-askerî üstünlüğü) 3. Sosyal etken (İslâmın eşitlik ilkesi). 4. Ekonomik etken (İslâmî hâkimiyetin sağladığı ekonomik imkânlar).

İslâmlaşma veya İslâmîleşmenin gerçekleşmesine gelince, genellikle Müslüman fatihler bazen bir bölgeyi fethedip tebliğciler/ırşatçılara açarken, kimi zaman da tebliğciler yerel yöneticilerin birini veya birkaçını İslâma kazanarak, halkın kendi yöneticileri tarafından İslâma davetini sağlamışlardır. Yeni fethedilen bir bölgenin İslâmîleşmesine yardımcı olmak için âlimler, sufiler, gaziler, tacirler, şairler, mimarlar vb. kadrolar durumdan görev çıkarmışlar, bunlara Müslüman yöneticiler de çalışma imkânı sağlamışlardır. Kısa sürede mescid, camî, türbe, dergâh, ribat gibi kurumların etrafında İslâmî koloni şeklinde kasabalar kurulmuş, gazi askerler ve tüccar bölgede toprak sahibi durumuna gelmişler ve yerli halk ile entegre olmuşlardır. Bu arada özellikle sufiler kırsala yönelerek tebligata başlamışlardır. Böylece, belirleyici özellikleri korunmak şartıyla, İslâm kültürü yerel şartlara uygun bir hüviyet almış ve bölge İslâmlaşmıştır. İslâmlaşma veya İslâmîleşme bir bakıma da kültür değişimidir.

Bu teorik çerçevede baktığımızda Karahanlılarda da mezkûr süreçler ve etkenler işlemiştir. Bunu Satuk Buğra'nın ferdi ihtidasında ve toplu ihtidalarında görüyoruz. Bilindiği gibi Türklerin İslâmî muhite girişi ağırlıklı olarak 7.-11. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. Türk yönetimleri arasında bağımsız devlet düzeyinde İslâmiyeti ilk kez, Hazarlara bağlı

İdil Bulgar İlteberliği (eyaleti) 920'lerde kabul etti, onları Karahanlı hanedanı izledi (940?).³ Türklerde İslâmlaşma sosyo-kültürel alanda yazılı kültürü ve yerleşik hayata geçmeyi hızlandırmış ve yaygınlaştırmıştır. Bu iki olguyu Karahanlılarda açıkça görmekteyiz.

Türklerin İslâm dünyasına dinî, siyasî, içtimaî, fikrî ve kültürel alanda dâhil olmaları kuşkusuz dünya tarihinin önemli olgularından biridir. Bu olgu kimilerince Bozkır halklarının, İslâm medeniyetinin durması ve geri kalmasına sebep olacak İslâm dünyasını istilasının ayak sesleri, kimilerince de İslâm dünyası ve İslâm medeniyetine yeni bir enerji olarak kabul edilmiştir. Her şeyden önce Müslümanlığa giren Türkler İslâmlaşma siyasetini esas almışlardır. Bu da iki yönlü gerçekleşmiştir. İlki kendi Müslüman toplumlarına yönelik ferdi veya devlet eliyle tebliğ/irşat faaliyetleri ve İslâmî değerlerin dinî, siyasî, idarî, içtimaî, iktisadî ve kültürel alanlarda hayata geçirilmesi. İkincisi ise gayrimüslimlere hassaten Türkler ve diğer Bozkır kavimlerine yönelik cihat seferleri. Özellikle Karahanlılar ve Gazneliler içerde İslâmlaşma ya da İslâmî hayatın her yönüne hâkim kılma, dışa dönük de gayrimüslimlere karşı cihat siyaseti yürütmüşlerdir. İlk Müslüman Türk hanedanları Sünniliği benimsemişler ve Sünnilere adeta can simidi olmuşlardır. Abbâsî hilafeti 1055'te Şii Büveyhilerden kurtulmak için Sünni Türk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir.

2.2. İslâm Dünyasında Karahanlı Olgusu

Türklerin inancı yanında siyasî, içtimaî, iktisadî, fikrî ve kültürel hayatını derinden etkileyen ve dönüştüren İslâmlaşma olgusuna çoğunluğu Karluklardan oluşan Türk boylarının kurduğu Karahanlılar (840-1212) üzerinden bakma imkânına sahibiz. Kaynaklarda *İlek-Hanlar*, *Hakaniye*, *Mülükü'l-Haniye/Hakaniye*, *Al-i Afrasiyab* gibi adlarla geçen Karahanlıların tarihi din esas alınarak ikiye ayrılmaktadır: İslâm öncesi tek hanlık dönemi (840-940) ve İslâmî dönem (940-1212). İslâmî dönem de bir asırlık "tek hanlık dönemi" (921-1041) ve bir buçuk asırlık "çift hanlık dönemi"dir. İslâmî tek hanlık dönemin ilk hanı Abdülkerim Satuk Buğra'nın İslâmiyeti yaymak için başlattığı hamleyi oğulları daha da ileri

³ Bk. Bekir Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013); Seyfettin Erşahin, *Kırgızlar ve İslâmiyet: Göçebe Bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme* (Ankara: SEK Yayınları, 1999).

götürmüşlerdir. Baytaş Arslan Han Musa çoğunluğu teşkil eden Türkler ve onları takip eden Sogdlar arasında dinî irşad faaliyetleri yürütmüşür. Ölümünden sonra başa geçen kardeşi Baytaş Arslan Han Süleyman zamanında 960 yılında Türk tarihinde 200.000 çadırılık ilk toplu ihtida gerçekleşmiştir (Bazı tarihçiler bu ihtidanın Musa b. Satuk zamanında gerçekleştiğini belirtirler).⁴ Halefi Ebu Nasr Ahmed Sâmânîlere 999'da son vermiş ve Abbâsî Halifesi tarafından tanınan ilk Karahanlı hanı olmuştur. Ceyhun nehri Gazneliler Devleti ile sınır kabul edilerek Mâveraünnehir Karahanlılar'a geçmiştir (1001). Bunlar yaşanırken içeride iktidar mücadeleleri hızlanmış ülke iki kardeş Tamgaç Buğra Han İbrahim ile "Ulu Hakan" Arslan Han Süleyman arasında doğu ve batı olarak ikiye bölünmüştür (1041).

Kendimizi Kâşgarlı'nın yaşadığı dönemle sınırladığımızda, Balasagun ve Kâşgar merkezli Doğu Karahanlıların başında Arslan Han Süleyman'dan sonra Buğra Han Muhammed b. Yusuf (1057-1058), Arslan Hakan İbrahim b. Muhammed (1057-1062), Tuğrul Kara Hakan Yusuf b. Süleyman (1062-1080), Tuğrul Tekin Ömer b. Yusuf (1080-1081, 1088-1098) ve Tamgaç Han Hasan b. Süleyman (1069-1103) bulunuyorlardı. Ülke 1089'da Büyük Selçuklu sultanı Melikşah tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Batı Karahanlı Devleti (1041-1212) ise Mâveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Fârâb, Özkent bölgelerini kapsamaktaydı. Özkent, Semerkant ve bir ara Buhara başkentlik yapmıştır. Bu devlet Kâşgarlı zamanında Tamgaç Buğra İbrahim (1041-1068), Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim (1068-1080), Tamgaç Han Hızır b. İbrahim (1080-1089?), Tamgaç Han Ahmed b. Hızır (1089?-1089, 1092-1095) tarafından yönetilmiştir. Batı Karahanlılar da Selçuklular ile ilişki kurmak durumunda kalmışlardır. Tamgaç Buğra Han İbrahim ile başlayan ilişkiler oğlu Şemsü'l-Mülk I. Nasr Han zamanında da devam etmiştir. Karahanlı ve Suçuklu hanedanları arasında akrabalık kurulmuş, sultan Melikşah 1089'da kendisine bağlamıştır.⁵

⁴ Bk. Ali b. Salih el-Muheyimî, "Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları", çev. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 286.

⁵ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı* (Ankara: TTK Yayınları, 2002); Reşat Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997); Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)* (İstanbul: İQ Yayınları, 2007); Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/404-414.

Sosyo-ekonomik bağlamda Karahanlılarda toplum, hanedan ve kavimden ibaretti. Kavim Türkçede el, il, budun olarak ifade ediliyordu. Çoğunluğu Türk boylarından oluşan kavim din bakımından müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılıyordu. Müslümanlar ekseriyeti Türkler olmak üzere, Araplar, Farslar, Sogudlar ve diğer yerel topluluklar idi. Gayrimüslimler arasında bazı Türk boyları da vardı. Sosyal tabakalar da beyler, kara budun/halk ve kölelerden oluşuyordu.⁶ Halk meslek sahipleri ve yoksullar şeklinde de sınıflanmıştı. Meslek sahipleri şunlardı: 1. Ulemâ/âlimler, 2. Hukemâ/tabibler, 3. Efsuncular, 4. Rüya tabircileri, 5. Münecimler, 6. Şuarâ/şairler, 7. Çiftçiler, 8. Tacirler/satıcılar, 9. Hayvan yetiştiriciler, 10. Zanaatkârlar, 11. Fakirler. Bunlar orta tabakayı oluşturuyorlardı.⁷

2.3. Karahanlı Din-Kültür Siyaseti

Din-kültür siyasetinde Karahanlılar ana hatlarını çizdiğimiz çerçevede hareket etmişlerdir. Bununla beraber iki kanadın ayrıntıda bazı farklı gerçekleri vardır. Doğu Karahanlı ülkesini İslâm ile buluşma tarihi yenedir. Kâşgar gibi bazı kıdemli Müslüman yurtları olmakla birlikte İslâmlaşma daha başlangıç aşamasındadır. M. F. Köprülü bunu “İslâmiyeti kabul etmemiş Şarkî Asya kavimlerine karşı İslâm âleminin Şark hudutlarını müdafaa eden Şarkî Karahanlılarda, dinî hislerin çok samimi, çok canlı ve kuvvetli olduğu malumdur.” şeklinde ifade etmiştir.⁸ Batı Karahanlılar da 7. yüzyıldan itibaren Müslümanların eline geçen, 9. yüzyıldan itibaren de Sâ mânîler (819-999) gibi İslâmî-Şer’i olma iddiasındaki bir hanedan tarafından yönetilen muhitte var olma mücadelesi verdiler. Bu süreçte bir bakıma müesses yapı karşısında “İslâmîliklerini” ispat etme, dahası ileri götürmek durumunda idiler.

Tarihî kayıtlar bu hususa işaret etmektedir. Karahanlılar, daha ikiye bölünmeden Maveraünnehr’e daha dindar bölgelere yönelip özellikle 999’da Buhara’yı alarak İslâmî bir hanedan olan Sâ mânîlere bir bakıma varis olunca hem Turanî hem de İranî geleneğin temsilcisi olma yüküm-

⁶ Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre*, 88.

⁷ Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre*, 112.

⁸ M. Fuad Köprülü, “İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?” *II. Türk Tarih Kongresi* (İstanbul, 1937), 406.

lülüğü hissetmişlerdir. Bu arada Sâ mânî sarayından çıkan ve onlara varis olma iddiasında bulunan bir başka İslâmi Türk hanedanı Gazneliler zuhur etmişti. Kayıtlara yansıdığı kadarıyla bu iki hanedan “İslâmîlik” konusunda rekabete girmişlerdi. Tam bu aşamada Gazneli Mahmud, Karahanlıların hanedan, umera ve ulema katmanlarındaki dinî özelliklerle de mezhebî eğilimlerini tespit etmek amacıyla Karahanlı hükümdarı İlek Han’a şu mektubu gönderdi: “*Biz, Maverâünnehr imamlarından, doğu âlimlerinden ve sayın hükümet ileri gelenlerinden, nübüvvet, velâyet, din, İslâm, iman, ihsan, takva, emri bi’l-maruf nehyi ani’l-münker, sırat, mizân, rahmet, şefkat, adalet ve fazîlet kavramlarının ne anlama geldiklerini açıklamalarını istiyoruz.*”⁹ İlek Han ülke sathından ekseriyeti fakih olan pek çok ulemayı topladı, istişare etti ve mektuba fetva mahiyetinde bir risale yazmalarını istedi. Ulema dört ay mühlet istediler. Bu arada, aynı zamanda iyi bir hatip olan Muhammed b. Abdüh el-Kâtip adındaki âlim “Ben bu sorulara iki kelime ile cevap veririm” dedi. Ulemanın da tasvibi ile fetva niteliğinde şunu yazdı: “Rasulullah şöyle buyurmuştur: ‘Allah’ın emrine ta’zim; mahlûkatına şefkat’. Fakihler hayretler içinde ‘bu, mükemmel bir cevap ve kapsamlı bir söz’ dediler. Han da buna sevindi ve Gazne’ye gönderdi. Gazne cenahı da makul bir cevap olduğunu ittifakla kabul ettiler.”¹⁰ Türkistan ve Hindistan’da İslâmi faaliyetler için iki hanedan anlaştı. İlek Han’ın vefatı (1013) sonrası tahta geçen kardeşi Ahmed Han, cihad siyasetini sürdürmek maksadıyla Gazneli Mahmud’a teklif götürdü: “Biz birbirimizle uğraşmaktan vaz geçelim, sen gayrimüslim Hindlilerle ben de gayrimüslim Türklerle savaşayım. Bu İslâm’ın ve Müslümanların yararına.” Mahmud da bunu makul buldu. Böylece her ikisi de gayrimüslim unsurlarla mücadele etmekte anlaştılar.¹¹

Bundan sonra her iki hanedan ilgi bölgelerine yöneldiler. Karahanlı hükümdarlarından “adil, hayırsever, dindar, ilim ve din adamlarına karşı şefkatli bir şahsiyet” olan Togan Han’ın Çin taraflarından gelerek topraklarına saldıran gayrimüslim Türkler karşısında kazandığı zaferi tarihçi Utbî şöyle kaydeder: “*Bu zaferin muştuları, İslâm dünyasında yankı-*

⁹ Nizâmî el-Aruzi es-Semerikandi, *Châr Makale*, çev. A. Azzani vd. (Kahire 1939), 32-33’ten naklen Muheyim, “Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları”, 287-288.

¹⁰ Muheyim, “Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları”, 287-288.

¹¹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-tarih* (Beyrut: 1982), 9/240’tan naklen Muheyim, “Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları”, 288.

landı, bu sayede sevinçten yüzler parıladı, gönüller güldü, sevinçler her yeri kapladı, şükürler çoğaldı, ta ki evler, saraylar ve harem çadırlarında Allah'ın razı olduğu dini için, bir lütuf olarak sevinç yaşandı.” Ebu Şuca Arslan Han da (1032-1056) dindar, muttaki ve adil bir kişilik olarak geçer. el-Utbi'nin kayıtlarına göre: “Togan Han vefat ettiğinde, yerine takvada kendisine denk, cahiliyye hayatı yaşamamış, ilahi işleri yerine getirmede onun takipçisi olan kardeşi geçti... Cemaate namazlarını kaldırıyor ve Allah'a itaat için adaleti tesis ediyordu.”¹² Karahanlıların İslâmî din siyasetlerinde ifade ettiğimiz gibi dışarıya yönelik cihad içeriye yönelik sünni İslâmlaşma vardı. Ebu'l-Hasan Ali b. Musa, 998'de gayrimüslim Türklere karşı yürüttüğü bir seferde şehit düşünce *el-Harîku's-Şehid* (yanan şehit) lakabına layık görülmüştür.¹³ Adillığı ve âlimlere karşı cömertliği ile meşhur olan, *Şihâbü'd-Devle ve Zâhirü'd-Da've* unvanlarını taşıyan Buğra Han Hasan b. Süleyman kendisinin “Mevlâ Rasulillah” (Allah'ın Elçisinin dostu ya da azadlısı) olarak anılmasını tercih ederdi.¹⁴

Karahanlıların bütün kültür tarihini burada ele alma imkânımız olmakla birlikte temsil gücü yüksek bir kaç hükümdar, olgu ve olay üzerinden bazı tespitlerde bulunabiliriz. “Seyfü'd-devle” unvanıyla anılan Arslan Han Süleyman yönetimindeki Doğu Karahanlılar (1041-1211) dâru'l-İslâm ile dâru'l-harb arasında daha ziyade göçebe-yarı göçebe Türklere yönelik İslâmî tebliğ ve cihada yönelmişlerdir. Arslan Han Süleyman Kâşgar, Balasagun ve Hoten'i ilim ve kültür merkezi hâline getirme çabası içinde olmuştur. İlk yazılı İslâmî Türk eserleri Kâşgar'da kaleme alınmıştır. Kâşgar'da toplanan ve yetişen ilim ve irfan ehli de Türkler arasında irşat faaliyetlerine hız vermişlerdir. Bu faaliyetler meyvelerini vermiş, yazı Bulgar ülkesinde kışı Balasagun'da geçiren 10.000 çadırılık bir Türk topluluğu 1043-44'te Müslüman olmuş, o yıl 20.000 baş koyun kurban kesilmiştir.¹⁵ Bu gelişme diyâneten İslâmlaşma olduğu gibi siyaseten de göçebelerin iskânı ve güvenlik sorunlarının azalması demektir. Kaynaklarda bazen rakam verilmeden “kum taneleri”, “sayılamayacak kadar” gibi betimlemelerle de gayrimüslim Türklerin iman

¹² el-Utbi, 293'ten naklen Muheymid, “Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları”, 289.

¹³ Muheymid, “Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları”, 287, 305.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/100'den naklen Muheymid, “Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları”, 286.

¹⁵ İbnü'l-Esir *el-Kâmil*, 9/233-234'ten naklen Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 375.

ederek veya itaat ederek Doğu Karahanlı hâkimiyetine girdikleri kaydedilmektedir. Bir çadırın nüfusu 5-20 kişi arasında tahmin edilmektedir. Bu durumda on bir çadırılık bir nüfus 50.000-200.000 arasında bir rakama tekabül etmektedir. Bu da o zaman ve mekân için önemli bir rakamdır. Kaynaklar 11. yüzyıldan 13. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde Balasagun-Kâşgar-Hoten hattı doğusundaki gayrimüslim Türk ve Hıtay boylarının sayısını 100.000-700.000 arasında verirler. Bu nüfus kesafeti, kamu düzeninin temin bakımından özellikle fıkha/hukuka olan ihtiyacı da artırmıştır. Bir başka husus da ticaret ve göç yolları üzerinde ve müstahkem mevkiilerde inşa edilen çok sayıda ribat, güvenliği sağlama ve yolcuların temel ihtiyaçlarını karşılama yanında eğitim ve irşat merkezi olarak hizmet vermiştir. İbn Hallikan gibi kaynaklar 10.000 ribattan söz etmektedir.¹⁶ Ebu Ali Tamgaç Buğra Han Hasan, hem ilmi ve irfanı sevdiği için, hem ihtiyacı olduğu için diyaneten hem de siyaseten Batı Karahanlılara muhalif ulemaya kucak açmış, maddi-manevi imkân sağlamıştır. Bunlardan Semerkandlı Ebu Muhammed Mesud el-Harakânî ve İmam Serahsî ilk akla gelenlerdir. Serahsî yarım kalan eseri *Mebsub*'u onun himayesinde tamamlamıştır. Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* adlı eserini, Kâşgar'da ona sunmuştur. Devlet onun zamanında Selçuklulara bağlanmıştır (1089).¹⁷

Bu noktada şu hususa da değinmek yararlıdır. İslâmlaşmanın bazı Türk boylarını batıya yönelttiğini ve yerleşik hayata geçirdiğini belirtmiştik. Karahanlıların Maverâünnehr'de kurdukları hâkimiyetle Karluklar ve Oğuzlar başta olmak üzere Çiğiller, Ezgişler, Yabakular vb. bazı boylar bölgeye göçtüler. Daha ziyade de Semerkend, Özkend, Buhara gibi şehirlerin kısaltalarında çeperlerde yoğunlaştılar. 1043-44'teki büyük kitlesel ihtida da bu süreçte gerçekleşmiş devamı da gelmiştir. Bu ihtidayı da Hanefi-Mâturîdî-Tasavvufi anlayış sağlamıştır denebilir. Kaynaklar anılan ihtidaların yaşandığı tek hakanlık dönemi hanları Abdülkerim Satuk Buğra, Baytaş Musa, Arslan Ali, Togan Ahmed, Arslan Mansur, Togan Muhammed ve Kadır Yusuf'u dindar, sufi meşrep namazlarını cemaatle kılan, Kur'an kârilerine/hafızlarına hürmetli ve cömert, alkolden

¹⁶ Fuad Köprülü, "Ribat", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 267-278; Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 377.

¹⁷ Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 381-383.

uzak duran gaziler olarak tanımlarlar.¹⁸ Bu bağlamda Türk tarihi bakımından olduğu gibi İslâm medeniyeti bakımından da önemli bir nokta Karahanlıların gayrimüslim Türklere hangi dinî-hukukî-içtimaî statüyü tanıdığı meselesidir. İslâmî geleneğe göre hareket etmişlerse onları kâfir veya müşrik sıfatıyla zimmi statüsüne almış olmaları gerekir. Ancak bu noktayı aydınlatacak kaynaklara henüz sahip değiliz. Fıkıh literatürü de kelim literatürü de bu konuda suskun görünüyor. Bu bağlamda akla gelen spekülâtif sorulardan biri “Acaba Karahanlılar soydaşları olan gayrimüslim Türklere zimmi statüsüne alıp cizye vergisine tabi tutmadılar mı? Buna da evet cevabı vermekte zorlanıyoruz. Zira Karahanlı uleması bu konularda tavizkâr görünmüyor. En azından kaynaklara yansımış bir durum yok.

İslâmîlik ve dinî gayret, işaret ettiğimiz gibi, Batı Karahanlılarda da söz konusudur. Bu hususta en bariz örneklerden biri Hanefî-Mâtürîdî geleneği izleyen Tamgaç Han İbrahim'dir. İbnu'l-Esir'in kayıtlarına göre adil bir hükümdar olan Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim, Türk ülkelerinde vergi sistemini şer'ileştirmiş, vergileri ulemanın tecvizi ile tarh etmiş, had gibi şer'i cezaları uygulamıştır.¹⁹ Ulemanın desteğiyle İsmailileri bölgeden atmıştır. Selefî İlik Han gibi sufi meşrep, tarikat ehli olan²⁰ “Tamgaç Buğra Han İbrahim Medresesi” adıyla bilinen, 1068'de kurduğu eğitim ocağında, vakfiyesinde belirtildiği üzere Hanefî-Mâtürîdî ulemayı istihdam etmiştir. Bunun tabii sonucu olarak vezirlik, kâtiplik, kadılık, müftülük, muhtesiplik, müderrislik, imamlık, hatiplik, vâizlik gibi unvanlarla idarî, adli, dinî kurumlar ve toplum Hanefî-Mâtürîdî ulemaya teslim edilmiştir.²¹ Yine Tamgaç Buğra İbrahim'in 1065'te Buhara'da yaptırdığı hastanenin (dâru'l-mardâ) vakfiyesinde “Kadı Ali oğlu Hasan Medresesi” adıyla bir eğitim kurumu geçmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu medrese onun kendi açtığından

¹⁸ Ömer Soner Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlılar)ın Dinî Siyasetinde Mâtürîdî Âlimlerin Rolü”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/2 (2016), 384.

¹⁹ Kavakçı, *Karahanlı Hukukuçuları*, 3; Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 261.

²⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 259.

²¹ Saffet Bilhan, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 15/2 (1982), 117-174; Ömer Soner Hunkan, “Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2014), 14-44.

daha kadimdir. Bütün bunlar Karahanlıların eğitim-öğretime verdikleri önemi gösterdiği gibi İslâm dünyasında medreselerin Büyük Selçuklu veziri Nizamu'l-mülk'e izafeten Nizamiye Medreseleri diye yaygın bir bilgi ya da algının da geçerliliğini ortadan kaldırmaktadır.²²

Batı Karahanlılarda ulemanın gücü gittikçe artmıştı. Aslında İslâm medeniyetinde ulema kamusal alanda istişare, teşri, tedris, kazâ ve ifta ile etkinliği Emevîler döneminden itibaren başlamıştı. Umeranın da bunlara ihtiyacı vardı. Bir manada iktidar paylaşıyordu. Ulema Tamgaç Buğra Han İbrahim'i bile sorgular hale geldi ve hakanlık vasfını kaybettiği yönünde fetva verdi. Odan sonra oğlu Şemsu'l-Mülk (1068-1079) tahta çıktı. Dindarlığı, adaleti, hayırseverliği ve cihadı ile maruftu. Eğitim-öğretim faaliyetlerine önem vermiş babası adına bir medrese yaptırmıştı.²³ Hadis, fıkıh, hitabet, belagat ve hat dersleri almıştı; kendi el hattıyla Kur'an mushafı istinsah eder, Buhara ve Semerkand camilerinde beğeniyle dinlenen hutbeler okurdu. Çatışmalarda harap olan Buhara Ulu Camii'ni 1069 yılında tamir ettirdi. Minarenin şerefe ve külahının tuğladan yapılmasını emretti. Maksure, minber ve mihrabın taşınabilir kısımlarını Semerkand'a göndererek nakışlarını tamamlattı ve getirip yerine koydurdu. Bu süreçte daima Buhara'nın uleması, umerası, zenginleri ve ileri gelenleri ile iş birliği içinde oldu. Dinî irşadı kırsala yaymak, bir çeşit örgün-yaygın eğitim kurumu oluşturmak ve yolların güvenliğini sağlayarak ticari hayatın canlanması için de ribat yapımına önem verdi. Harcek köyü yakınında Ribatü'l-Melik diye anılan ribatı 1078'de tamamladı. Semerkand-Hocend yolu üzerinde Ak Ketil mevkiinde bir başka ribat yaptırdı. İlim ve kültürün gelişmesi için imkân sağladı. Buhara yakınlarında Kark Aleviyan diye maruf kendine ait tarım topraklarını ulemaya hibe etti.²⁴

Bununla beraber ulema ile zaman zaman karşı karşıya geldi. İddiaya göre Buhara ulemasından Ebu'l-İbrahim İsmail es-Saffar'ı kendisine emri bi'l-maruf nehyi ani'l-münkeri hatırlattığı için öldürtmesi bu anlaşmazlığın tezahürlerindedir. Yine büyük Hanefi fakihlerinden Şem-

²² Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre*, 140.

²³ Kavakçı, *Karahanlı Hukukçuları*, 3.

²⁴ Muheyimid, "Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları", 293.

su'l-Eimme Serahsi'yi bir nasihati yüzünden Özkend'de uzun yıllar kuyu hapsine tabi tutmuştur.²⁵ Bu zıddiyet ya da muhalefet Şafii ulema ile de yaşanmıştır. Bunun üzerine bazı Şafii âlimlerden Ebu Tahir b. 'Alek, Selçuklu topraklarına göçerek Sultan Melikşah'ı Karahanlı topraklarını almaya teşvik etmiştir. Bu teşviğe kendisi de Şafii olan vezir Nizâmu'l-mülk'ün destek vermesi ile 1089'da Batı Karahanlı, arkasından Doğu Karahanlı Selçuklulara bağlanmıştır.²⁶

İslâm medeniyeti 10-11. yüzyıllarda ikinci hamlesini Türkistan'da yapıyordu. Bir zamanlar Bağdat ve etrafında faaliyet gösteren, kadim Grek felsefesinin temsilcisi Meşşâî okulu artık yeni yorumları bu muhitte yapıyordu. Uzun süre Buhara'da yaşayan Meşşâî filozof İbn Sina 1037'de Hemedan'da vefat etmişti. İbn Sina ile birlikte Müslüman felsefe geleneği ile Grek geleneğini telif çalışmaları kısmen başarılı olmuş, felsefe ile kelam yakınlaşmış hatta fıkıh da buna dâhil olmuştu. Yeni bir metafizik kurgulanıyordu. İtikadî-Kelamî sahada Mutezile, Şii Büveyhilerin de desteğiyle Şiilik ile de iş birliği yaparak Bağdat'ta kaybettiği zemini Horasan ve Maverâünnehr'de kazanmaya çalışmıştır. Abbâsî halifesi Kadir Billah ve Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud Mutezile ve Şiilere karşı takibat başlatmış, bundan kimi Sünni âlimler de nasibini almıştır. Ancak birara Selçuklu veziri Amidü'l-mülk'ün himayesine mazhar olan Mutezililer, Eş'arileri takibata almış İmamü'l-Haremeyn Cüveyni vb. büyük âlimler bölgeyi terk etmişlerdir. Bu arada Hanefî-Mutezilî âlimler ile Şafii-Eş'arî âlimler arasında mücadele yaşanmıştır. Nizâmü'l-mülk'ün Şafii Eş'arileri desteklemesi, devlet kademelerini onlara tahsis etmesi, Selçuklunun kurduğu yeni medreselerde onların müfredatını uygulaması dengeleri değiştirmiş, Mutezile itibarını yitirmiştir.²⁷ Karahanlı muhiti itikadi bakımından ağırlıklı olarak Mâturîdîdir. İmam Mâturîdî (ö. 944) Sâ mânî muhitinde Semerkand'da yaşamıştır. Fikirleri Türkistan'da hızla yayılırken ölüm tarihine yakın yıllarda da Karahanlı

²⁵ Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 276-277.

²⁶ Bk. Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Devrinde Mâverâünnehr'de Hanefî Âlimlerin Rolü", *Bütün Yönleriyle İmam-ı Azam ve Hanefîlik Sempozyumu*, 217-227; Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Hanedan ve Bürokrat Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali", *XV. Türk Tarih Kongresi* 3 (2010), 653-666.

²⁷ Genel bir değerlendirme için Bk. Mustafa Demirci, "11. Yüzyıl Değerlendirmesi", *Tarihte Müslümanlar: Yüzyıl Değerlendirmeleri*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 109-121.

sarayında Satuk Buğra'nın şahsında İslâmî ihtida ve iktidar söz konusu olmuştur. İmam Maturîdî'ni doğrudan doğruya Karahanlılarla bir münasebeti bilinmemektedir. Ancak Mâturîdî âlimlerin en azından bir kısmı Karahanlı iktidarına sıcak bakmışlar, Meveraünnehr bölgesine yönelik askerî faaliyetlerine sıcak bakmışlar, doğrudan veya dolaylı olarak tasvip ve tasdik etmişlerdir. Bölgeye ilk askerî harekâtı başlatan Buğra Han Harun ve sonra İlig Han Nasr Sâmânîlere muhalif ulema tarafından desteklenmiştir. Bir Mâturîdî âlim olan Ömer en-Nesefî, *el-Kand fi zikri ulemâi Semerkand* adlı eserinde, İlig Han Nasr'ın 1005'te Nesef'i zaptedip şehre girerken onu istikbal eden pek çok Nesefî âlimin adını anmaktadır. Hanedanı yanında Karahanlılara bağlı Türk boylarının da Mâturîdîlik ile ilişkileri bu dönemde yoğunlaşmış görünüyor.²⁸ Tasavvuf da kişileri, kavramları ve kurumları ile özellikle Türkistan'da kendini inşa ediyordu. Ekolleri, usûlü, literatürü, tarikatleri ile fikrî, içtümâî, siyasî ve iktisadî yönlerden adeta çoğu yerde hâkim duruma gelmişti. Batınî tasavvufî zümrelere karşı Sünnî tasavvufî zümreler oluşmuştu. Değindiğimiz gibi, Karahanlı hanedanının bir kısmı da tasavvufa ilgi göstermişlerdir. Kimi menkıbeler Satuk Buğra'nın ihtidasında Ebu Nasır Sâmânî adında Sâmânîlerden bir mutasavvıftan söz etmektedir. Satuk Buğra'nın nesli bu tasavvufî eğilimi sürdürmüşlerdir.

Karahanlılar coğrafyasında hatırı sayılır nicelik ve nitelikte fakih de yetişmişti. Çoğu (% 98) özellikle Hanefî fıkhı üzerine temayüz etmişlerdi. Fakihler veya âlimlerin nispetlerinden, en önemlileri Buhara, Semerkand, Nesef, Kaş, Uşrusana ve Fergana olmak üzere aşağı yukarı 50 ilim merkezinin olduğunu anlıyoruz. Debusî (ö. 1063), Pezdevî (ö. 1089), Serahsî (ö. 1090), Kasanî (ö. 1191), Kadıhan (ö. 1191), Merginanî (ö. 1196) gibi büyük fakihlerin eserleri günümüzde bile etkilidirler.²⁹ Fakihlerin kahir ekseriyeti Türk olup sayısı 350 civarındadır. Tamamı Arapça olan eserlerinin sayısı da bu rakam etrafından dönmektedir. Bu rakamlar hem muhitin ilmî seviyesini göstermekte hem Karahanlı toprakları-

²⁸ Hunkan, "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)ın Dinî Siyasetinde Mâturîdî Âlimlerin Rolü", 377-393.

²⁹ Bk. Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara' al-Nahr İslâm Hukukçuları* (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976).

nın Hanefi mezhebinin kalesi olduğuna işarettir. Nadiren görülen Şafii fakihler ise Şaş/Taşkent'e mensupturlar.³⁰

İslâmlaşmanın bir başka tezahürü de yazılı kültürün gelişmesi idi. Yazı ve yazılı kültür Türklerde yeni değildir. Türk boylarından Uygurlar yazılı kültüre geçme bakımlarından öncü idiler. Maniheizm ve Budizm (Burka) dinlerine giren bazı Uygur boyları yeni bir kültür ve edebiyat geliştirmişlerdi. Uygur yazısı epeyce bir zamandır kullanımda idi. Müslümanlıkla birlikte bir müddet Arap yazısı veya harfleri birlikte işlerliğini korudu. Karahanlı muhitinde 1000 yıllarda artık yazılı *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-hakâyık* gibi İslâmî bir Türk edebiyatı doğdu. Daha da önemlisi Kur'an, Türkçeye mealen ilk defa bu dönemde kazandırıldı. Bilindiği gibi, Farslar, Türkler ve Beberler başta olmak üzere gayriarap Müslüman topluluklar artmasına rağmen, Kur'an 10. yüzyıla kadar herhangi bir dile tam olarak çevrilmemişti. Bölgeyi fetheden Kuteybe b. Müslim (ö. 715) Buhara'da sadece namaz kılmaya yetecek kadar Fa-tiha ve bir-iki kısa sûreyi Farsçaya çevirtmiş, o kadarıyla kalmıştı. Farslar ve Türkler üzerinde Horasan ve Maverâünnehr'de hâkimiyet kuran Sâ mânî hükümdarlarından Mansur b. Nuh (961-976) döneminde Kur'an'ın Farsçaya tercümesi gündeme geldi. Ulemadan alınan cevaz ile oluşturulan resmî tercüme heyeti Taberî'nin tefsirini özet olarak tercümeye başladı. Girişim tamamlanamadan, yaklaşık 15-20 yıl sonra Karahanlılar bu hanedana son verdiler. Z. Velidi Togan ilk Türkçe tercümenin Sâ mânî heyeti içindeki Türk ulema tarafından eşzamanlı olarak yapılmış olabileceğine inanmaktadır. Buna göre tercüme 10. yüzyılın son çeyreği ya da 11. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir.³¹ Bazı bilim insanlarına göre tercüme 11. yüzyılın ikinci yarısında yapılabilmektedir. Şöyle ki Satuk Buğra'nın Müslüman olmasından Sâ mânîlerin yıkılışına kadarki yaklaşık yetmiş yıla ait bir Türkçe İslâmî eser henüz bulunamamıştır. Bu tarihten yaklaşık yetmiş yıl sonra ise bazı ayetlerin tercümelerini muhtevi ilk İslâmî Türkçe eser *Kutadgu Bilig* yazılmıştır (1070). Bu arada muhtemelen Sâ mânî heyeti içindeki Türk âlimler 11. yüzyıl sonlarında Kur'an'ı kısmen veya tamamen Türkçeye kazandır-

³⁰ Kavakçı, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar, 302-307.

³¹ Zeki Velidi Togan, "The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4/1-2 (1964), 1-19.

mışlardır.³² Kur'an tercümeleri Türk dili ve İslâmî Türk bakımından önemlidir. Bu arada İslâmiyete dair kelimeler, terimler ve kavramlar Türk diline, edebiyatına ve düşüncesine girmeye başlamıştır. Türk kültürünün İslâmîleşmesi yahut da İslâm kültürüyle terkiğini *Dîvân* ve *Kutadgu Bilig'*de söz varlığında görmek mümkündür. Kâşgarlı, *Dîvân*'da 8000 civarında Türkçe kelimeyi İslâm medeniyetinin ilk ve ana dili olan Arapça ile karşılamıştır.³³ Bu olgu, Türklerin İslâmlaşmalarının niceliği ve niteliğine de ışık tutmaktadır.

Türkistan bölgesi Karahanlılar marifetiyle İslâm medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olma yoluna girdi. Bunun için de bir eğitim hamlesine girdiler. Hanlar, amirler, âlimler, arifler, hakîmler, edibler, şairler ve zenginler eğitim öğretim kurumları (medreseleri) kurdular. Bunları oluşturdukları vakıflarla desteklediler. Zikrettiğimiz Tamgaç Han İbrahim Medresesi yanında özellikle Buhara ve Semerkand'da medreseler yoğunlaştı. Sadece Semerkand'daki medreselerden bazıları şunlardır: Kusem b. el-Abbas, Re'sü Sikketi Umûr, Dârü'l-Cüzcâniyye, Sikketü'l-Bâdin, Re'sü Sikketi Iclân, Ribatü Nasr b. Cabir, Alp Çağrı Bek, Meclisü'l-İmlâ' fi Ribatü'l-Murabba', Sikketü Hâiti Kuskan fi Mescidi Ebi Abdirrahman el-Hafız, Mescidü'l-Menâr bi Semerkand, Sikketü Ruzk, Sikketü Silm ve Han Musa ve Medresetü Re'si Sikketi Hâiti Hayyan ve Medresetü Ribati Hamza.³⁴ Mezhebi yönden, Sünni çizgide itikatta Mâtürîdî geleneği amelde Hanefi geleneği güçlendirilerek sürdürüldü. Ulema, tefsir, hadis, kelam, fıkıh, tasavvuf, tarih vb. alanlardaki çalışmalarıyla İslâm medeniyetinde yeni bir hamle başlattılar.³⁵ Zaten Sâ mânileri izleyen zamanda komşu coğrafya Harezmi-Ürgenç'te hâkimiyet kuran Me'muniler hanedanı (995-1017) bölgede bir medeni

³² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1986), 162; Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: DİB Yayınları, 1961), 7-8; Aysu Ata, *Türkçe Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* (Ankara: TDK Yayınları, 2004); Ali Gül, *British Library OR 9515'teki Türkçe Kur'an Tercümesi* (Ankara: TDK Yayınları, 2019). Tartışmalar için Bk. Janos Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri", çev. E. Ural, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21 (1973), 15-24; Suat Ünlü, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Tercümeleri", *Dinî Araştırmalar* 9/27 (Ocak-Nisan 2007), 9-56.

³³ Emek Üşenmez, "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2006), 89-99.

³⁴ Muheyimîd, "Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları", 300.

³⁵ Bk. Seyfettin Erşahin, *Türkistan Ulemasının İslâm Medeniyeti'ndeki Yeri* (İstanbul: MAMER Yayınları, 2019).

hamle ve uyanış hareketi ortaya koymuştu. Abbâsîlerin Beytü'l-Hikme'si, Fatımilerin Dâru'l-Hikme'si ve Sâmânîlerin Sivanü'l-Hikme'sine benzer nitelikte "Meclisu'l-Ulema"yı kurdu. İbn Sina (ö. 1037) ve Biruni (ö. 1051) gibi filozoflar, âlimler, mütefekkirler burada beraber hizmet verdiler.³⁶

3. Kâşgarlı Döneminde Kültür Değişimi Olgusu

Bu siyasi arkaplanda Türkler ve bölge, kültür değişimlerine sahne olmuştur. Bu değişimi görmek için Türklerin İslâm öncesi ile İslâmî dönemde kabul ettiklerini karşılaştırmak gerekmektedir. Biz ayrıntıya girmeden bir kaç önemli alana bakarak kısmen ortaya koymaya çalıştık.

3.1. Karahanlılarda Kültür Değişimi

Karahanlı kültürü söz konusu olduğunda "Müslüman kültürü", "Turan/Bozkır kültürü", "İran/Aryan kültürü" ve "Çin kültürü" gibi dört damar veya unsur karşımıza çıkmaktadır. İlki, Hz. Muhammed'in 7. yüzyıl başlarında İslâmî tebliği ile başlayan, taşıyıcılığı ve temsilciliğini uzunca bir süre Arapların yaptığı, sonraları diğer Müslümanlar, hatta İslâm hâkimiyeti altındaki gayrimüslimlerin de katkıda bulunduğu kültür ve medeniyet. İkincisi, Asyalı göçebe, yarı göçebe, konargöçer çoban bozkır kavimleri Turanlıların (Türkler ve Moğollar) daha ziyade "töre" ve "yasa" ile belirginleşen kültür ve medeniyeti. Üçüncüsü Ari kavimler denen Hindistan'dan Avrupa'ya uzanan kuşakta yer alan, esasen Perslerin/Farsların temsil ettiği Zerdüştlük, Maniheizm ve Hinduizmin ağır bastığı İran ya da Aryanların kültür ve medeniyeti. Dördüncüsü ise Budizm ve Konfüçyanizm gibi dinî-kültürel formlarla Çinliler, Tarım havzasındaki bazı halklar ve kimi Uygur boyları tarafından yaşatılmaktaydı. Bu dört unsur hayatın her sahasında var olma ve hâkimiyet kurma mücadelesi vermişlerdir. Kimi zaman aralarında ikili veya çoklu çatışmalar, bazen de uzlaşma ve terkipler yaşanmıştır.

³⁶ Bk. Vahit Celal, *İslâm Medeniyetinin Yitik Mirası Harezmi Me'mun Akademisi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018); S. Frederick Sarr, *Kayıp Aydınlanma, Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Y. Selman İnanç (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 345-385.

Karahanlılar ve Kâşgarlı, bu unsurlar arasında, terkipçi bir tavırla İslâm ve Müslümandan yanadır.³⁷ Şöyle ki Türklere İslâm ile birlikte yeni bir dünya, başka bir ifade ile yeni bir değerler dizesi, zihniyet, siyasî-sosyal sistem, bir hayat tarzı gelmiştir. İşin başında Bozkır kültürü ile İslâmî kültür kimi alanlarda çatışmıştır. Karahanlı muhitinde çatışma ihtimali olan “töre” ve “şeriat” uygulamaları yanında “Turan” ve “İran” gelenekleri de vardı. Daha Abbâsîler zamanında şüubiye hareketi sırasında halklararası fazilet yarışı başlamıştı. Müslüman Araplar kendilerini kavm-i necip görürken buna tepki olarak mevâlî unsurlar da kendi faziletlerini öne çıkarmayı uygun görmüşlerdi. Bu dönemde mesela Arap asıllı Cahız (ö. 868) *Fazâ'ilü'l-Etrâk* adlı eserinde Türkleri övmüştür. Turan ve İran/Aryan gelenekleri de birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Turanîler (Türkler, Moğollar vb.), İranîler (Farslar/Sogdlar vb.) idiler. Turan'ı, Al-i Afrâsiyab/Afrâsiyab ailesi “hakan” sıfatıyla Hakanîler/Karahanlılar, İran'ı da yine bir Türk hanedanı olan ve Sâmânî sarayında yetişen, “sultan” sıfatıyla Al-i Sebügtekiniler/Gazneliler temsil etmişlerdir. 11. yüzyıl başlarında Turan hakamı Kadır Han Yusuf (1027-1031), İran sultanı Gazneli Mahmud/Mahmud Gaznevî (Mahmud b. Sebügtekin)'dir (998-1030). Karahanlılar Turan kültür coğrafyası Maveraünnehr-Türkistan'da, Sebügtekiniler İran/Aryan kültürünün yoğun olduğu Horasan, Afganistan ve Hindistan'da hâkimiyet kurmuşlardır. Dönemin müellifleri zikrettiğimiz bu iki hükümdarı dindarlık ve ahlakta takva, cömertlik, şecaat gibi hususlarda kıyaslarlar. Müellif hangi tarafa yakınsa o hükümdarı üstün gösterirler. Bu mücadelede Abbâsî halifesine de atf yapılmıştır. Halifenin her iki tarafa verdiği unvanlar kıskanma konusu olmuştur. İranîler, Turanîleri kültürsüzlükle suçlamışlardır. Yusuf Has Hacıb'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri de bu mücadelede terkipçi bir siyasetnâmedir.³⁸

³⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, haz. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), XXIX.

³⁸ Ancak kimi araştırmacılar Karahanlıları ve onların müellifleri Yusuf Has Hacıb ve Kâşgarlı Mahmud'u Turanî çizgide konumlandırırlar. Bk. Ömer Soner Huncan, “Kutadgu Bilig'in Yazıldığı Ortam: Turan ve İran Rekabeti”, *İSTEM* 9/18 (2011), 31-37; Anvarbek Mokeev “Yusuf Has Hacıb Balasagun Devrinde Karahanlı Hanedanlığı ve Türk Boylarının Kimlik Arayışı Meseleleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 13/4 (2016), 8-16; Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, XXVII-XXIX.

Türklerde kültürel etkileşim ve değişim yeni bir olgu değildir. İslâmdan önce de, söz gelimi Çin kültürü vb. kültürlerle etkileşim içinde olmuşlardır. Ancak bu etkileşim bazı Türk boylarına farklı sonuçlara yol açmıştır. Süreç Budist ve Konfüçyanist kültürün etkisiyle Türklerin bir kısmının Çinliler gibi yaşama, asimilasyon ve bağımsızlıklarını kaybetmeleriyle sonuçlanmıştır. İslâmî kültür ve medeniyet aynı akıbete yol açmamış; tersine Türk kimliğini ve kültürünü güçlendirmiştir. Siyaset, idare, ilim, fikir, sanat, edebiyat, mimari vb. pek çok alanda Türklerde var olan cevher ve istidadı izhar etme imkânı sağlamıştır. Öyle ki bir süre sonra bu yolculuk Türkleri önce İslâm dünyasının, akabinde Avrupa'nın hâkimi konumuna getirmiştir. Velhasıl İslâm dini, Türklerde siyasî, idarî, hukukî, içtimaî, iktisadî, edebî ve kültürel pek çok alanlarda kalıcı etki yapmış, değiştirmiş ve dönüştürmüştür.³⁹

Türkiye Türklerinin 19. yüzyıldan itibaren girdikleri yenileşme serüveni 20. yüzyıl başlarında cumhuriyet rejimi ile sonuçlanmıştır. Bu bir kültürel değişme hatta medeniyet değiştirme idi. Adını koymak gerekirse İslâm medeniyetinden Avrupa medeniyetine geçiş yürürlüğe kondu. Bu bağlamda geçmişe atıflar yapıldı. Türklerin tarihlerinde medeniyet ve kültür adına çeşitli değişimler ve dönüşümler yaşadıkları vurgulandı. Bütün bu geçişlerden Türk kültürü ve kimliğinin başarıyla çıktığı belirtildi. Bu cümleden olarak M. Fuad Köprülü 1937'de II. Türk Tarih Kongresi'nde Karahanlılardaki geçişe şöyle değinmektedir: “*Eski Türk hükümet an'anelerinin te'sirini, en açık ve kuvvetli şekilde, Karahanlar devletinin amme müesseselerinde görmek kabildir. İlk kuruluş safhaları hakkında tarihî kaynakların hiçbir sarîh malumat vermedikleri bu devlet, doğrudan doğruya Kök-Türk ve Uygur siyasî ve idarî an'anelerini devam ettiren bir teşekküldür ki, muahharen hükümdarın ve tebeasının İslâm dinini kabul etmeleri üzerine, yavaş yavaş amme müesseselerini de İslâm prensiplerine uydurmaya ve bir İslâmî devlet mahiyetini almaya çalışmıştır. ... Fakat buna rağmen, amme hukukuna ait bir takım esasî prensiplerde, saray teşkilatında, orduda ve idarede, vergilerde, rütbe ve memuriyet isimlerinde, adli mekânizmada, bazı hukukî sembollerde, hülâsa hukukî hayatın bütün tezahürlerinde Kök- Türk ve Uygur devletlerinden kalmış hukukî müesseselerin -kısmen muahhar*

³⁹ Bk. Bekir Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 150-177.

devirlerde İslâm dini tesiri altında bazı tahavvüllere uğramakla beraber- devam edüp gittiğini görüyoruz."⁴⁰

Şunu belirtmeliyiz ki Müslümanlaşan Karahanlılar “Ümmet-i Muhammed” veya “Ümmet-i İslâm”ın bir parçasıdır. Ümmetin Bağdat’taki halifesine en azından hutbelerde bağlılıklarını ifade etmeleri gerekir. Siyasî ve askerî açıdan yaklaşırsak, gücünü kaybeden Abbâsî halifeliği Büveyhîlerin hâkimiyetindedir. Karahanlı coğrafyasına da Abbâsîler veya onları halife kabul eden herhangi bir Müslüman hanedan siyasî-askerî gücüyle girmemiştir. Bu şu demektir ki Karahanlılar kendi iradeleri ile Müslüman olmuş bağımsız bir devlettir. Satuk Buğra’dan yaklaşık yarım asır sonra torunlarından, ülkenin batı kanadını yöneten şehzade 991-92’de Fergana’da “hakan” unvanı ile sikke kestirmiş ve Bağdat halifesi et-Tâî Lillâh’ın (974-991) adına yer vermiştir. Bağımsızlığı kendine şiar edinmiş bir toplumun sureta da olsa siyaseten halifeye biat yoluyla itaati yeni bir olgudur. Burada karşılıklı gel-gitler yaşanmıştır. İlk defa Ebû Nasr Ahmed (999-1017) Abbâsî halifesi tarafından bir Müslüman idareci olarak tanınmıştır. Elbette bu yönetici Halifeye biat eden ilk Müslüman Türk hanı/hakamı değildir. Ondan önce, Mehdi’ye (775-785) Karluk yabgusu biat etmiştir. Yine “İlteber” sıfatıyla Bulgar Hanı Almuş 921’de elçi göndererek halife Muktedir Billah’a (908-932) bağlılığını bildirmiştir. Ancak yabgu da ilteber de, “hakan” kadar üst bir unvan ve statü değildir. Satuk Buğra ve akabinde oğullarında Arslan Süleyman Baytaş’ın ülkenin merkezi Balasagun’u alarak İslâm adına siyasî birliği sağlaması, sonra 965’te Hazar Kağanlığı’nın tarih sahnesinden çekilmesiyle Karahanlılar “dokuz tuğ” sahibi olarak hakanlık konumuna yükselmişlerdir. Bu, aynı zamanda Türk ve İslâm tarihinde hakanlık statüsünde ilk bağımsız Müslüman Türk devleti demektir. Esasında bu konumdaki bir Türk devletine Abbâsî hilafetinin ilgisiz kalması düşünülemez. Belki daha önceleri de siyasî veya dinî düzeyde bir ilişki veya irtibat olmuştur. Abbâsî halifeleri Ceyhun nehrinin doğusundaki (Maveraünnehr-Türkistan) Müslüman Türk hükümdarlarına “*mevlâ*” batısındakilere (Horasan) de (Gazneliler ve Selçuklular) “*sultan*” unvanını vermişlerdir. Bu ilişki biçimi İslâm medeniyeti kamu hukukunda yeni

⁴⁰ M. Fuad Köprülü, “İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”, *II. Türk Tarih Kongresi* (İstanbul: 1937), 404-405.

bir olgudur. Anılan Karahanlı sikkesine hükümdar kendisini “hakan” ve “Mevlâ Emîrül-Mü'minîn” tabiri yahut uvanıyla kazıtmıştır. Bu ifade, biat ve itaat içerdiği gibi bir hiyerarşi/alt-üst ilişkisini de gösterir. Karahanlı hükümdarları böylece Müslüman hükümdar olarak İslâm medeniyet dairesinde meşruiyet kazanmışlardır. Eskiden iktidar veya hâkimiyet Tanrı'nın elinde ve yetkisindeki “kut” ile sağlanırken şimdi Tanrı'nın vekili halifenin elindeki “devlet” (talih, baht, zenginlik, saadet) ile elde edilmektedir. Eskiden Tanrı kutu ile meşru hükümdar olan Türk hakanı veya hanı, artık “Halifetullah” yani Allah'ın vekilinden kendisine bahşedilen “Halife'nin mevlâsı (dostu, yanaşığı)” sıfatı ile meşruiyet kazanmaktadır. Bu Türk kamu hukuku açısından çok önemli bir değişim ve dönüşümdür. “Bu değişimin Karahanlı hakanına siyaseten sağlayacağı bir yarar var mıdır?” sorusunun cevabı büyük ölçüde “hayır” olacaktır. Zira o yıllarda Abbâsî halifesi Büveyhilerin elinde oyuncaktı ve bir siyasî-askerî gücü yoktu. Ancak halifeden alınacak onayın içeride bir anlamı vardır. Şöyle ki İslâmlaşma ve İslâm medeniyetinde yol alma yönünde ciddi kararlılık gösteren hanedan, halk ve özellikle ulema nezdinde zaman zaman meşruiyet tartışmaları yaşamaktadır. Özellikle de devlet kadrolarında, yargıda, eğitimde etkili olan ulema artık halifeden onay alan bir hakan ile karşı karşıyadır ve dinî niteliğini tartışamaz. Teoride böyle olsa da yine de benzeri meşruiyet tartışmaları yaşanmıştır. Bazen ulema, hakanları şeriatî uygulamamakla veya töreden yana tavır alarak ihmal etmekle suçlamışlardır.⁴¹ Ancak Karahanlılarda adli teşkilatta “kâdî'l-han”, “kâdî'l-kudat”, “kâdî'l-asker,” “kâdî”, “muhtesiplik” ve “vakıf idaresi” gibi kurumlar vardı.⁴² Fakihlerin gücü oldukça yüksekti. İbnu'l-Esir'deki kayıtlara göre Batı Karahanlılarda Ahmed Han b. Hızır Han zülüm ve zındıklık suçlamasıyla fakihler-kâdılar kurulu tarafından mahkeme edilmiş ve idamına karar verilmiştir.⁴³

⁴¹ Bk. Ömer Soner Hunkan, “Hilafetin Tanınmasında ‘Hakan’ın Statüsü: Değişim ve Etkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2008), 26-33. Konu Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Türk tarihçilerinin gündemine gelmiştir. Bu aşamada İslâmî dönemde de Türklerin kendilerine has, hassaten de kamu/amme hukukunda laik olarak nitelenebilecek bir sistem geliştirdikleri bunla da cumhuriyete adeta hazırlık yaptıkları belirtilmiştir. Bk. M. Fuad Köprülü, “İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”, 383-418.

⁴² Özeydin, “Karahanlılar”, 24/411; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, 180-182.

⁴³ İbnu'l-Esir'den naklen bk. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, 182.

3.2. Kültürel Değişim Konusunda Kâşgarlı'nın Tutumu

Kâşgarlı'nın Türk kültüründe yaşanan değişim konusundaki tutumu ya da bunun eserindeki yansıması hayati önem taşımaktadır. O, işaret ettiğimiz gibi, bu süreçte realist ve sosyolojik bir yaklaşımla İslâmdan ve Müslümandan yana bir tutum izlemiştir. Bir hanedan mensubu, soylu, saraylı ve âlim olarak yeni mensup olduğu İslâmî kültür ve medeniyeti özümsemiş, başta Bağdat Arap-Abbâsî hilafet merkezi olmak üzere dünya Müslümanlarını Türk dilini tanımaya, öğrenmeye davet etmiştir. Bir bakıma Müslümanlara Türklerin artık İslâm medeniyetinin sadece askerî gücü değil; ilmî, kültürel gücü ve unsuru olduğunu ilan etmektedir.

Mahmud, dinî ve sosyal hayata dair bazı kavramlarla bu geçişkenliği açıkça ortaya koymaktadır.⁴⁴ Söz gelişi “törü” (töre) kelimesine “resm” anlamı vermiştir. Birinde madde başı, diğerlerinde ise başka kelimeler açıklanırken beş ayrı yerde geçmektedir. Bu metinlerin üçü atasözü, biri dörtlüktür. Tanrı'nın yaratma fiiline de törü denmektedir: “Yalnuq törüdi (Beşer yaratıldı)”⁴⁵, “Tenri yalnuq törütti (Tanrı Âdem'i/insanı yarattı)”, “Tenri ajun törütti (Tanrı âlemi yarattı)” gibi.⁴⁶ Değindiğimiz üzere, İslâmiyet, töreyi tamamen dışlamadan, yok etmeden “maruf” kategorisinde hâkimiyeti altına almıştır. Dinî kavramlar da konumuza ışık tutmaktadır. Bunlardan “din” ve “şeriat” kavramlarını Çince kökenli olan “nom” kelimesi ile karşılamıştır. “Tenri nomu” ifadesi Allah'ın dini ve şeriatı anlamı taşımaktadır.⁴⁷ Allah kavramı “Tenri” olarak yer almaktadır. Tenri “Yüce ve Aziz olan Allah” şeklinde açıklanmaktadır.⁴⁸

Mahmud, Türkleri sever ve yüceltir, ama Müslüman Türkleri. Mesela Türk boyları içinde en kültürlü gördüğü Uygurlara eserinde diğerlerine nazaran daha çok yer verir. Hatta Türk kavramını Uygurlar ile aynı-

⁴⁴ İsmail Erdoğan, “Dîvânü lugâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”, *İslâmî Araştırmalar* 27/2 (2016), 154-172; Kâşgarlı'nın kayıtlarına göre dinî hayat hakkında bk Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre*, 125-137

⁴⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 461.

⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 327

⁴⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 403.

⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 501

leştirir. Ancak o Müslüman Uygurları sever. Budist Uygurları itikaden “en katı kâfirler/eşceddü'l-kefere”, ahlaken “vefasız” ve sosyo-kültürel bakımdan “yabancı” anlamına gelen “tat” sözüyle nitelendirir ve üzerlerine cihad yapılmasını ister.⁴⁹

Kâşgarlı, döneminin gerçeklerinden hareketle İslâm dünyasının siyasi-askeri alanda olduğu gibi kültürel bakımdan da Müslüman Türklerle teslim olmalarını önerir. Artık devlet (iktidar, baht, talih) Müslüman Türkten yanadır, çağ Müslüman Türkün çağıdır.⁵⁰ Esasen Mahmud'a göre Türkler tarih boyunca tevhidin müntesibi ve sancaktarıdır. Türkler soylarını İslâm öncesinde efsanevi bir ataya bağlarken İslamiyet ile birlikte Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e nispet etmeye başlamışlardır.⁵¹ Mahmud da bu yaklaşımdadır.⁵² O, terkipçi bir tutumla Turanîlerin efsanevi kahramanı Alp Er Tonga ile İranîlerin efsanevi kahramanı Afrâsiyab'ı da aynileştirerek Karahanlı hanedanını her iki kesime vâris yapar.⁵³

Mahmud'un değişim karşısındaki tutumuna kısmen eserini telif sebebi de ışık tutmaktadır. Konu hakkında doğrudan bir şey söylemese de araştırmacılar, amacına dair ifadelerinden farklı görüşlere ulaşmışlardır. Mahmud, amacının Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapçadan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek olduğunu belirtmektedir.⁵⁴ İslâm dünyasının başta Araplar olmak üzere bu kavmin dilini öğrenme zamanları gelmişti. Eser Araplara Türkçeyi öğretmek amaçlı olduğu için o zaman hem Arapların hem de bütün Müslümanların başı olan halifeye sunulması daha tutarlı görünüyor.⁵⁵

⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, XXIX.

⁵⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 1.

⁵¹ Bk. Seyfettin Erşahin, “Kavmi/'Millî' Tarihin Tevhidi Düşünce Çizgisinde Yorumlanışı: Türkler Örneği”, *Tevhidi Düşünce Işığında İlim Dallarının Yeniden İnşası Şurası*, ed. M. Alişarlı - O. Şimşek (Ankara: İLMAR Yayınları, 2018), 21-55.

⁵² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 10, 151

⁵³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 19. Karahanlı muhiti dahası sarayı müelliflerinden Yusuf Has Hacib de aynı yaklaşımı sergilemiştir. *Kutaadgu Bilig*, çev. R. R. Arat (Ankara: TTK Yayınları, 1959), 31. Bu konudaki yaklaşımların bir değerlendirmesi için Bk. Anvarbek Mokeev “Yûsuf Has Hâcib Balasagun Devrinde Karahanlı Hanedanlığı ve Türk Boylarının Kimlik Arayışı Meseleleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 13/4 (Aralık 2016), 8-16.

⁵⁴ Mustafa S. Kaçalin, “Divânü lugâti't-Türk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/446.

⁵⁵ Adalioğlu, “Kâşgarlı Mahmud ve Abbâsî Halifeliliği”, 39-40.

Müsteşrikler telif sebebini genellikle, Türkleri, İslâmiyete girmekle, siyasî-askerî alanda inisiyatifi ele almakla birlikte içtimaî ve kültürel alanda varlık gösteremeyen ya da muhatap almayan Müslüman Araplar ve Müslüman Arap kültürüne karşı bir varlık mücadelesinin ifadesi olarak görürler.⁵⁶ İslâmî kültür dairesine giren Karahanlılar, bir İslâmî Türk hanedanı, toplum Müslüman Türkler, kültürleri de İslâmî Türk kültürüdür. Bu dönemde tam bir terkip söz konusudur. O. Pritsak ve C. E. Bosworth gibi bazı müsteşriklerin iddia ettikleri gibi, terkinin Farsî-İslâmî kültüre teslim ve adoptasyon olmadığı muhakkaktır.⁵⁷

4. Sonuç

Muhit-metin ilişkisi çerçevesinde Karahanlı İslâmî muhiti, müellif Mahmud'u inşa etmiş o da *Dîvânu lügâti't-Türk* adlı metnini ortaya koymuştur. Kültürel değişimde de serbest değişim söz konusudur. Türkler, Müslüman herhangi bir güç veya topluluk tarafından değişime zorlanmamıştır. Geçiş dönemi Karahanlılarda daha belirginleşmiştir. Yazılı kültürün yaygınlaşması, göçebelik veya konar-göçerlikten yerleşik hayata geçiş, hâkimiyet anlayışında değişim, cihan hâkimiyeti ufkunun genişlemesi, batıya (Horasan ve Anadolu) göç bunların başında gelmektedir. Kişi adlarından tutun da siyasî, idarî, içtimaî, iktisadî vs. alanlarda İslâm medeniyetinin adlarını, kavramlarını, unvanlarını, kurumlarını benimseme, içselleştirme başladı. Artık Türkistan dinî-siyasî-hukukî olarak İslâm medeniyetinin yeni ve parlak havzalarından biri olma yoluna girmişti. Bu, bir kavramsallaştırma ile küfür karşısında her türlü kavram ve kurumlarıyla varlık mücadelesi veren, İslâmı temsil etme yetki ve kabiliyetinde olan çeşitli alanlarda ve konularda zaman zaman keskin zaman zaman müsamahalı “sınır İslâmı” idi. Öte yandan kendilerinden daha kıdemli dindaşları karşısında da var olma, hatta daha iyi Müslüman olma yükümlülükleri vardı. Bu bağlamda bir milletin veya daha özelden Türklerin, Müslümanlardan ziyade (Araplar ve Farslar) bizatihi İslâm tarafından nasıl değiştirilip dönüştürüldüğü burada daha iyi görülebilir. Çünkü bu iki Müslüman topluluğun etkisi kısıtlı ve sınırlı idi.

⁵⁶ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 387-388, 400-401.

⁵⁷ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, 237.

İslâmiyet Türkler arasında, dilde, dinde, fikirde ve fiilde birliği sağlamış; bir “Müslüman Türkler” olgusu meydana getirmiştir. Terkib üzerinden sağlanan bu olgu, bir yandan İslâm medeniyetini Türklere taşırken diğer yandan Müslüman Türk kültürünü ve tarihî mirasını Müslüman dünyaya tanıtmıştır. Burada bir hususa değinmek yerinde olacaktır. İslâmiyet’in Arap yarımadası dışına yayılması ele alınırken çoğunlukla şeriat ile yerel kültür veya değerlerin çatışmasına vurgu yapılır. Konu asimilasyon, sentez/terkip, tolerans/müsamaha/hosgörü gibi kavramlarla izah edilir. Araştırmacının ya da yazarın eğilimine, kimliğine göre kimi zaman şeriat galip çıkarılır ve yerel kültür ile halkın asimilasyonuna vurgu yapılır. Kimi zaman da yerel kültür galip getirilerek şeriatin teslim olduğundan veya uzlaşma yoluna gittiğinden söz edilir. Bu yaklaşımla bazen şeriatin müsamahasından bazen de zayıflığından dem vurulur. Mesela İslâmiyet’in Fars kavimleri arasında yayılmasında Fars kültürünün çoğu durumda şerita galip geldiği veya dönüştürdüğü ileri sürülür. Benzeri bir yaklaşımla Endülüs’te de çatışmadan ziyade uyum, terkip, tolerans gibi kavramlar öne çıkarılır. Bu izah tarzında Batı medeniyetinin üstün olduğuna dair doğrudan veya dolaylı kabul bulunmaktadır. Zira hemen Endülüs’ün karşı kıyısında Mağrib’teki Berberiler arasında İslâmiyet’in yayılışında tekrar çatışma, asimilasyon, tahrif, hurafe-bidat gibi kavramlar öne sürülür. Bu tutumu Türklerin İslâmlaşması konusunda da görmekteyiz. Konu açıklanırken hemen bir hiyerarşi kurulur. Piramidin tepesine Müslüman Arap kültürü, altına Müslüman Fars kültürü ve en alta Türk kültürü yerleştirilir. Ve tabii ki “müşrik-putperest” Türk kültürünün fikren de dinen de hem yenik düştüğü, teslim olduğu ileri sürülür. Bu yaklaşım kavmiyetçi Araplarda Farslarda ve müsteşriklerde de yaygındır. Öte yandan bazı Türk araştırmacılar da bunun tersi bir tutum sergilerler. Oysa kanaatimizce İslâmiyet’in yayılışında Allah’ın son peygamber Hz. Muhammed aracılığıyla gönderdiği son hak din İslâm’ın kulları tarafından kabülü söz konusudur. İslâmiyet, İslâm dışı ya da İslâm öncesi kültürü kategorik olarak reddetmemiş, münker ve maruf diye ikiye ayırmıştır. İlkini dışlamış ikincisini içeri almıştır. Çünkü her toplumun kültüründe geçmiş peygamberlerin tebliğlerinin izleri veya damarları bulunmaktadır. Bunlar “maruf”, başka bir ifade örfdür. Münker ise tevhide aykırı olduğu için ortadan kaldırılmıştır. Bu süreç bütün toplumlar tarafından yaşanmıştır. Arapların önceki hayatları ve kültürleri “cahiliye” olarak adlandırılarak İslâmiyetçe rafine edilmiştir.

Bir Tarih ve Edebiyat Araştırıcısı Olarak Ali Emîrî Efendi

Bedri Mermutlu*

Osmanlı Türklerinin tarih, dil ve edebiyat araştırmalarına duydukları ilginin on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine doğru başladığı ve giderek yoğunlaştığı görülür. Namık Kemal ve Ahmed Vefik Paşa gibi kalem sahipleri ile başlayan ve bir şekilde Cumhuriyet sonrasına da intikal eden bu yoğunlaşma sürecini motive eden başlıca dört sebep olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi matbaanın devreye girerek yeni bir yazım iletişimi devrinin getirdiği şartlar, ikincisi Batı dünyasıyla artan temaslar, üçüncüsü Batı modernitesi karşısında yeni bir entelektüel konumlamaya duyulan ihtiyaç, dördüncüsü ise uyanan entelektüel bilincin kendisine yeni mecralar araması. Bu sebepler birbirini doğurduğu gibi çoğu zaman da bir araya gelerek ya da birbirine paralel duruşlarıyla son devir Osmanlı düşünce hareketini şekillendirmiş ve yönlendirmiştir.

Devlet katında siyaset bir anlamda sıkı bir Batı markajı üzerine yürütülürken toplumsal katmanlarda bilgi, teknik ve metot boyutlarında bile kendi içine kapalı bir ilgisizlik cehdi neredeyse kültürel varoluşun temeli olarak görülmüştü. Bu entelektüel ilgisizliği ancak siyasî zorunluluklar ile teknik gereklilikler esnetmiştir. Toprak kayıplarının artmasıyla Batı'nın üstün konumunu kabullenmek ve ardından teknik unsurları almak suretiyle yeni bir dönemin kapısı aralanmış bulunuyordu. Bu teknik

* Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, mbmermutlu@ticaret.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7155-0964>.

araçların belki de askerî silahlar kadar önemli olanı matbaadır. Türklerin matbaayı kullanmasını iki evrede değerlendirmek gerekir. İlk evre, İbrahim Müteferrika'nın matbaasıyla başlayan kitap basımı evresidir ki bu evrenin toplumdaki yankısı pek duyulmaz. İkinci evre ise hayli aradan sonra ancak matbaanın gazete ve mecmua basmaya başlamasından sonraki evredir. Matbaanın toplumda, siyasette ve kültür dünyasındaki asıl işlevi bu dönemde görülür. Yeni Osmanlılardan başlayarak, matbaa böylece siyasî bir etki aracı olarak iş görmeye başlarken aynı zamanda bilgiye de periyodik bir akış içinde süreklilik ve yaygınlık kazandırma aracı olmuştur. *Mecmua-i Fünûn*'dan başlayan bir dergi hareketi dönemin aydınlarını bir araya toplayarak onları tartıştırmış, fikir ve sanat akımları oluşturmuş, genç yazarlara mektep olmuştur. Bu hareketlilik içinde, yukarıda sayılan diğer sebeplerin katkısıyla yeni kitaplar, daha doğrusu yeni tür kitaplar yayın sahnesine çıkarak yeni bir okuyucu kitlesine hitap etmiştir. Bu süreçte yollar aynı zamanda siyasî gelişmelerle kesiştiği gibi siyasî gelişmeler bazen matbuatın yolunu da kesmiştir. Ancak yazarlar çeşitli stratejiler bulmakta zorlanmamışlardır. Örneğin Ali Suavi, gazetesini yasaklanınca, “*Muhbir*, doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar” diyerek yayını Londra'dan devam ettirmiştir. Bu tür doğrudan keskin muhalefet stratejileri yanında, baskı dönemlerinde dış şartların iç eğilimlerle birleşerek siyasî ve güncel konuların yerine tarih ve edebiyat gibi “zararsız” konulara yoğunlaşma şeklinde bir başka stratejinin de varlığından söz etmek mümkündür. Belli birikime sahip aydınların baskı dönemlerinde belki de buldukları en iyi yol bu olmuştur. Böylece güncel siyasî riskler göze alınmayarak geçmiş zaman araştırmalarına yoğun şekilde imzalar atılmıştır.

Ali Emîrî, Osmanlı sultanlarına karşı duyduğu samimi sevgi ve saygıyı eserlerinde bariz şekilde kanıtlamış olmakla birlikte yaşadığı dönemin bir baskı dönemi olduğunu itiraf etmekten uzak durmamıştır. Sultan Abdülhamid'e birçok kasideler yazmasına ve *Levâmi'ü'l-Hamîdiyye* adıyla bir eser kaleme almasına rağmen Abdülhamid devrini bir “istibdad” devri olarak nitelemekten de geri kalmaz. “*Devr-i istibdâd ki sihr-i süfliyânesiyle bütîin erbâb-ı irfan ve zekânın nümûne-i mu'cizât-ı kudret olan kalemlerini kırmış, lîsânlarını ebkem etmiş, kitaplarını nâr-ı lehîb-i nemrûdâneye yakmış. Cihân-ı hürriyet ve onun bedâyi'î behîşt-âsârından bulunan gülistân-ı fazîleti birer*

harâbezâr-ı hîç-â-hîçe döndürmüş idi. Hangi bir sâhib-kalemin kudreti olabilirdi ki me'âlî-i umûr-ı medenîyyete hâdim ciddî olacak şekil ve hey'etde bir cerîde neşrini lisâna almağa cür'et edebilsin!"¹

Ali Emîrî'nin Sultan Abdülhamid'e olan saygı ve övgüsüyle örtüşmeyen bu ifade serbestçe yazmak isteyen dönem aydınlarının hepsinde -Ali Emîrî'de bile- açığa çıkan bir gerçeklik itirafıdır. Devlet kademelerinde otuz yıl sorumlulukla hizmet etmiş ve devletin ve siyasetin işleyişini yakından izlemiş bir kişi olarak toplumsal ve siyasal meselelere cahil ve uzak olması düşünülemez olan Ali Emîrî'den, "kalemlerin kırıldığı" bir devirde, yapmış olduğundan başka bir şey; yani kalemiyle tarih ve edebiyat araştırmasına dalmaktan başka bir şey beklenemezdi. "Meşrutiyet perdesi altında meydana çıkan oyun bu zavallı milleti felâkatten felâkete sevk etmiş"²; gücü eline geçiren İttihat ve Terakki'ye muhalif bir söz söylemek ise bir suç hâline gelmişti.³ "*Kesdim artık ye's ile hak söylemekden de ümmîd*" diyen Ali Emîrî⁴, bu mısrayla büyük ölçüde kendi nesline tercümanlık etmiştir. İlk gençlik yıllarından itibaren, eli kalem tuttuğundan beri II. Abdülhamid ve daha sonra İttihat ve Terakki döneminde yaşayan Ali Emîrî, kendi tarih ve edebiyat merakının izinde yürümeye devam ederek hem bu dönemlerin gadrine uğramaktan kurtulmuş hem de bu yılları değerli çalışmalarıyla doldurmuştur. Bu iki dönemde edebiyat ve tarih araştırması gibi verimli ve bâkir kültür alanları, eli kalem tutan yazarların zarar görmeden ya da "kalemleri kırılmadan" yazı yazabilecekleri emniyetli sahalardı.

Tarih ve edebiyat araştırmacı kalem sahibi bir neslin birbirinden beslenerek tarihimizin en yoğun ve bereketli iklimini oluşturdukları 1875 sonrasının yarım yüzyılını dolduran çalışmalar yukarıda sayılan dört sebebin sonucu olsa gerekir. Aynı yahut benzer alanlarda çalışan Mehmed Süreyya (1845-1909), Fındıklılı İsmet (1845-1904), Şemseddin Sami (1850-1904), Faik Reşad (1851-1914), Bursalı Tahir (1861-1925), İbnülemin Mahmud Kemal (1871-1957), Hüseyin Vassaf (1872-1929),

¹ Ali Emîrî, "Âmid", *Âmid-i Sevdâ*, No. 1 (7 Şubat 1324/20 Şubat 1909).

² Ali Emîrî, "Mecmua", *TEM* 27 (31 Mayıs 1336/1920), 713-714

³ Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi* (Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası. 1334/1918), 15.

⁴ Ali Emîrî, *Ali Emîrî Divânı (İnceleme-Metin)*, nşr. Sadık Yazar - M. Uğurlu Arslan, ed. Günay Kut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 1052.

Şemseddin Ulusoy (1867-1936), Amasyalı Hüsameddin (1869-1939), Ahmed Tevhid (1868-1940), Kilisli Muallim Rifat (1874-1953) bu isimlerden bir kısmıdır. Ali Emîrî dâhil olmak üzere bu isimlerin hemen hepsi birbiriyle temas ve hatta iş birliği içinde olmuştur. Bu isimlerin açtığı kulvar ile geçmiş zaman birikimi önemli ölçüde kaybolmaktan kurtularak korunmuş, yorumlanmış ve gelecek nesillere zengin bir veri seti bırakılmıştır. Tam tersini düşünerek bu isimlerin olmadığı varsayılacak olursa telafi edilemeyecek kadar büyük bir eksiklikle karşı karşıya olunacağına kuşku yoktur.

Bu kadronun ortak özelliği eski kaynaklara hâkimiyet bakımından ileri bir seviyeyi yakalamış olmalarıdır. Ancak içlerinden bazıları modern eğitim süreçlerinden geçmiş olduğu halde bu süreçten geçmemiş olanlar da devlet görevleri sırasında önemli kademelerde iş görmeleri ve bu vesileyle muhtelif vilayetleri dolaşmaları sayesinde modern şartlarla tanışarak bu eksikliklerini önemli ölçüde telafi etmişlerdir. Modern eğitim sürecinden geçenlere örnek Faik Reşad ve Bursalı Tahir; tamamen klasik usulde eğitim gören örnek ise Ali Emîrî'dir. Hatta Ali Emîrî, bu modern mektep eksikliğini, "Ali Kemal Bey'e Cevap" başlıklı yazısında artı bir özellik gibi yorumlayarak kendi konumunu idealleştirmeye çalışır: "*Bilirsiniz ki ben Diyarbekir'den yetişmiş ve ecdâdımın evlâdına ait vakfî olan Sülûkiyye Mektebi'nde, ba'dehü amcamın (Şaban Kâmî) yanında ve bir müddet de Mardin'de Kasım Paşa Medresesi müderrisi nezdinde tahsil görmüş olup (...) devletin ne mekteb-i rüşdî ne de idâdîsi ne de dârülfünûnunu gördüm. Devlet kesesinden tahsîl için Avrupa'ya da gitmedim. Bâbüâlî'ce ve İstanbul'un sâir devâirince de kesb-i selâka-i kemâlât edecek bir memûriyette istihdâm olunmadım. (...) Mekâtib-i resmîyenin üzerimde hiçbir hakkı ve Avrupa'ya gönderilip uğrumda paralar sarf ederek yetişsin de vatan ve memlekete hizmet etsin yolunda benden arayacak hiçbir hesabı yoktur.*". Ali Emîrî, bu hususta somut bir çözüm önerisinde de bulunarak, "*Talebeyi benim merkez-i tahsîl-i kemâlâtım olan Diyârbekir'e gönderiniz; hem devlet bu kadar masraflardan kurtulur hem de her tâlib-i ilm benim gibi bir edîb-i yektâ, bir allâme-i müstesnâ olarak az vakitte avdet eder...*" demektedir.⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanlış icraat ve yönelişlerine işaret edenken bunlar arasında Türkçülük ve Turancılık meselelerini de sayan Ali

⁵ Ali Emîrî, "Ali Kemâl Bey'e Cevap", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası (OTEM)* 19 (30 Eylül 1335/1919), 436-449.

Emîrî⁶ Türklerin dili ve tarihi söz konusu olduğunda herkesten ileri bir program ve çaba ile Türk kültürüne hizmet etmiş bir araştırma insanıdır. Çok genç yaşta yazdığı manzum ve mensur eserlerinde karşımıza çıkan rahat ve akıcı Türkçesi ile ana dilinin Türkçe olduğu anlaşılabilir gibi, bölgesel olarak kullanılan bir dil olan Kürtçeyi, sonradan, -bizzat kendisinin ifadesiyle-, dayısının görevli olduğu Şirvan'a gidip orada bir yıl kadar kaldığı sırada öğrenmiştir. Yine gençlik döneminde üç yıl kalarak yoğun bir ilim tahsili sürecine girdiği Mardin hayatında da halkı Arapça konuşan bu şehirde Arapçasını ilerlettiği ve kelime ve deyim hazinesini geliştirdiğini bildirmektedir. Ali Emîrî'nin dillere olan ilgi ve merakının güçlü bir debiyle ömrü boyunca hiç durmadan aktığı alan kesin olarak Türk dili ve edebiyatı alanı olmuştur. Gün yüzüne çıkan 1232 aded manzumeden ibaret divanı⁷ bir yana, birçok divanı kaybolmaktan kurtararak irfan arşivimize kazandırmıştır. Bu da yetmemiş, başlangıçtan beri “Mufassal ve Musavver” bir Türk edebiyatı tarihini yazmanın yollarını zorlamıştır. “Devlet-i ‘Osmaniyye’nin vakâ-yi’-i mülkiyye ve mâliyye ve âsâr-ı edebiyye ve medeniyye ve sanâ-yi’-i kadîmesini mümkün olduğu kadar meydana çıkarmak için” olağanüstü gayret gösterilmesi gerekirken “bu gibi mühim kitapları muntazam bir surette tertip ve kayd ve tespit etmek şöyle dursun hatta muhafazaya muktedir olamadığımız”dan yakınmıştır.⁸ 1915 yılında teşkil edilen Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliye Tedkik Encümenine başkan olarak seçilmesi Ali Emîrî'ye Türk tarih ve edebiyatı meselelerini araştırıp yayınlama yönünde önemli bir adım olarak görülmüş ve değerlendirilmek istenmiştir. Çıkarılacak mecmuanın içeriğinde yer alacak konuları ayrıntılı biçimde hazırladığı liste Ali Emîrî'nin düşündüğü konuyu ne kadar ciddiye aldığını göstermektedir. Bu listeye göre dergide şu belgeler ve konular yer alacaktır:

Ahlâkî hikâyeler ve fıkralar, Hutût-ı pâdişâhân ve hutût-ı meşâhir, Münşeât-ı Feridûn Bey'de mevcûd olmayan fermanlar ve berâtlar, Vakıfnâmeler, Millî destanlar, Hicret'in 1000. senesinden mukaddem ki Türk-

⁶ Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyet-i Şarkıyyesi*, 15.

⁷ Ali Emîrî, *Ali Emîrî Dîvânı*, 186.

⁸ Ali Emîrî, “Müessis-i Bünyân-ı Saltanat Osman Gazi Hazretlerinin Seyyid Edebâli Hazretlerine Damat Olması ve Bu Münâsebet-i Mübâreke ile Devle-i Muazzama-i Osmaniye'de Kılıç Kuşanmak Merasimi”, *OTEM* 20 (31 Teşrinievvel 1335/1919), 453-458.

çe edebiyat ve eş'âr, Hicret'in 1000. senesinden mukaddem ki Türkçe durûb-ı emsâl, Tarihî kitaplar, İstanbul'un fethi tarihi olan 857 senesinde vefat edenlerin mezar taşlarının şekilleri ve yazıları ve ondan sonra da sırasıyla beher sene vefat eden meşâhirin mezar taşları ve yazıları, Memâlik-i Osmâniyye ile sâir büldândaki meşâhirden kalma mezar taşlarının şekilleriyle yazıları, Tasvîrler ve resimler (câmilere, insanlara, kitaplara ve sâir umûm resimlere dâir), Terâcim-i hâller, Müşâ'are ve mülâtafele, Mükâtebeler, Târihî kitaplar ve sâir kitap tercümeleleri, Nâdir seyahatnâmeler, Nâdir sefaretnâmeler, Türklerin âsâr-ı kadîmesinden Hicret-i seniyyenin ikinci asrına kadar yazılan ve tercüme olunan kadîm eserler, Hicret-i seniyyenin 200. senesinden şimdiye kadar Türkçe yazılan eserler ve şiirler (yüzyıllar hâlinde), Vatan ve memlekete ve san'at ve ticaret ve zirâate ve sâireye dair nâfi' şeyler...

Ali Emîrî, bundan başka, “*Yine mecmûaaya derc olunmak üzere, Sultan Şâhruh tarafından Çin ve Hitay'a sefâretle gönderilen Gıyâsüddîn Ömer Nakkaş'ın Şeyhülislâm İsmail Âsum Efendi tarafından Türkçeye tercüme olunan seyahatnamesi ile kezâlik mecmuaya derc olunmak üzere Sultan Mustafa-yı sâni hazretlerinin sırkatibi Mustafa Nedim Efendi'nin hatt-ı destiyle tertîb eylediği gâyet güzel bir durûb-ı emsâl kitabını dahi Kiblelizâde Fuad Bey'e i'tâ*” ettiğini; bunlardan başka “*Kanuni Sultan Süleyman Han hazretlerinin şuarâ-yı meşhûremizden Bâkî, Hayâlî, Emrî, Ubeydî Çelebilerle vâki' olan müşâ'are ve mücâvebelerini hâvî fıkra ve manzûmelerin yazılmasını ve pâdişah-ı zîşân-ı müşârün ileyh ile beraber bu dört şâir-i şehîrin resimleri yek sahîfede birlikte derc olunmasını*” istediğini bildirmiştir.

Mecmuanın ilk sayısında “*Münşeât-ı Ferîdûn Bey'de mevcut olmayan kadîm ferman ve berât sûretlerinden birkaç aded vereceği gibi ahlâka dair bir fıkra ve lisân ve tarihimiz için pek elzem olan Hacı Bektâş-ı Velî hazretleri hakkında bir makale ve kezâlik edebiyatımız için pek mühim olan Yunus Emre hakkında bir makale ve bin seneden evvelki durûb-ı emsâllere ve bunların şerh ve izâhına dair bir makale*” vermeyi düşündüğünü de ilâve etmektedir. Ancak Köprülüzâde Fuad Bey'in kendine göre dergiyi şekillendirme arzusu Ali Emîrî'nin kurulduğu görevinden ayrılmasıyla sonuçlanmış ve yayınlar başka yolda devam etmiştir.⁹

⁹ Ali Emîrî, “Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Üçüncü Mahdûmu Meşhur Şehzâde Cem'in Velâdeti Hakkında İbn Kemâl Tarihinden Aynen Naklolunan Makale”, *OTEM* 22 (31 Kânunievvel 1335/1919), 531.

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası ile *Âsâr-ı İslâmiyye ve Millî Tettebular Mecmuası* bu eserlerin alt yapısını oluşturmak amacıyla çıkarılmış ise de “tutulmuş olan meslek icâbınca arzu edilen rağbeti ihraz edemediklerinden” gerekli sonuç alınamamıştı. Nitekim 1920 yılı sonunda Vesâik-i Tarihiyye Tasnif Encümeni tesis edilip başkanlığına Ali Emîrî getirilince bu umut yeniden gündeme gelecektir. Fakat haricî desteklerden umudunu kesmiş olan Ali Emîrî nihayet kendi mecmualarını çıkarmaya başlamış olsa da gerisini getirememiştir. Sadece nadir eserler (Nevâdir-i Eslâf) neşriyle belli bir boşluğu doldurmaya çalışmıştır.

Maarif Nazırı Ahmed Şükri Bey, 10 Ekim 1917 tarihli bir tezkireyle, “Tarih-i Osmanî ve Edebiyat-ı Osmanî hakkında şimdiye kadar neşrolunan âsârdan daha mükemmel” yazılmak üzere “zât-ı âfîlerinin müsellem olan fazl ü irfanlarına ve bu ilimlerdeki vukuf ve malumatlarına binaen bu emr-i azîmin ne suretle” tamamlanabileceğine ilişkin Ali Emîrî’nin “mütalaa-i mahsusalarının inbâsını rica” etmişti.¹⁰ Öteden beri bizim tarih yazımımızdaki monotonluktan şikâyetçi olan Ali Emîrî için bu teklif önemli bir fırsat olarak onu harekete geçirmiştir. Çünkü ona göre Avrupalı tarihçilerin bizden ileri olmalarının sebebi, tarih yazımı konusunda izledikleri gayret ve yöntemdir. Onlar bir taraftan bizim memleketlerimizde yazılan kıymetli tarih kitaplarını kendi dillerine tercüme ederek yayınlarken bir yandan da geçmiş İslâm devletleri tarafından bastırılan sikkeleri toplayıp mükemmel koleksiyonlar oluşturdular. Bununla da yetinmeyip topraklarımızdaki eski yapıların üzerinde ne kadar kitabe varsa fotoğraflayıp bastırarak yararlanmanın yollarını açtılar.¹¹ Kendi yazacağımız tarihler için de artık yeni yöntemlere başvurulması gerektiği düşüncesinde olan Ali Emîrî, kendinden sonra gelen Mükrimin Halil Yinanç gibi yazarların bizdeki tarihçilerde gördükleri “tekâsül” eleştirisi yönünde yetişmesinde de öncülük etmiş görünüyor.¹²

Ahmed Şükri Bey’in teklifini genişleterek, iki projeyi detaylı bir şekilde nezaretin onayına sunan Ali Emîrî, her biri 30 cilt tutacak olan Mufassal ve Musavver Tarih-i Osmanî ile Mufassal ve Musavver Tarih-i Ede-

¹⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), MF.MKT. 01230.00068.018.

¹¹ Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi*, 49.

¹² Mükrimin Halil Yinanç, “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat I* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 574.

biyat-ı Osmanî yazma girişimine büyük bir heyecanla başlamış ancak Şükri Bey'in nazırlıktan ayrılması ve yerine gelenlerin konuya ilgisizlikleri nedeniyle bu proje akim kalmıştır.¹³

Ali Emîri'nin düşüncesi, her padişah dönemine ait bir cilt tarih, bir cilt edebiyat tarihi yazmak olup bu yazımı eldeki malzemeyle resimlendirerek yayınlamaktı. Çünkü kendisine göre bu resim malzemeleri Topkapı Sarayı, Evkaf Müzesi ve kendi kütüphanesi olmak üzere üç kaynaktan zaten mevcut olup, gerek duyulursa "Yıldız'da ve Umumi Kütüphanede" bulunması muhtemel ilâve malzemelere de başvurulabilirdi.

Sona doğru yaklaştıkça bir Osmanlı edebiyatı tarihi yazmanın aciliyeti ve zarureti Ali Emîri'nin içinde bulunduğu entelektüel neslin ortak duyarlılığıdır. Çünkü bir taraftan devlet öbür taraftan klasik edebiyat giderek yokluğa ve nisyana uğramak üzereydi. Elimizin altında bütün malzemeler bulunduğu halde böyle bir tarihin yazılmaması Osmanlı aydınlarının büyük bir eksikliği olarak görüp sürekli dile getiren diğer bir önemli isim de Faik Reşad'dır.¹⁴ Edebiyat-ı Osmaniyeye Tarihi yazımında Ali Emîri hiç de mütevazı bir tavır göstermeyip, "*Bunu, me'mûl etmem ki bendenizden başkası etrafta yazabilsin! Bununla beraber kendini bilmeyenlerden bazıları ihtimal ki, 'Biz de yazalım!' dâvasında bulunabilir. Buralarına mahal kalmamak için bunun yazılması mevki-i müsabakaya vaz' olunması da kabildir*" diyerek âdeta meydan okuyan bir üslup gösterir.

Yazılacak olan mufassal tarihin, Osman Gazi ve ecdadıyla ilgili olan birinci cildini numune olarak kendisi yazmak istediğini; ancak bu cilt yazılacakken Osmanlıların ilk yerleşim yeri olan "Söğüt, Eskişehir, Bilecik, Yenişehir, Domaniç gibi mahallere gidilmesi ve oralarda tahkikat icra edilerek mevcut olan harp meydanları görülüp yazılan vuku'ât-ı harbiye ile tatbik edilmesi" gerektiğini belirterek "*bu tedkikat icra edildiği zaman birlikte bir ressam, bir fotoğrafçı, bir haritacı ve icap eder ve mümkün olursa*

¹³ Bedri Mermutlu, "Gelenekten Moderne Bir Tarihçi Olarak Ali Emîri Efendi'nin Başardığı", *Journal of Turkish Studies* 47 (December 2017), 114-116.

¹⁴ Ömer Faruk Akün, "Faik Reşad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/103-109.

bir de erkân-ı harp bulundurulması” gerektiğini ifade ederek zamanına göre çok ileri bir tarih yazımı anlayışı gösterir.¹⁵

Bu önemli projeler gerçekleşmemiş ancak Ali Emîrî hedefinden vazgeçmemiştir. Arka arkaya çıkardığı iki mecmuayla (*Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası/OTEM* ile *Tarih ve Edebiyat Mecmuası/TEM*) bu konulardaki düşüncelerini tartışarak gündemde tutmaya devam etmiştir.

Ali Emîrî’nin yapmış olduğu çalışmalar ve verdiği ürünler yapmak istediklerinin teminatı olarak görülebilir. Maliye müfettişliği göreviyle bulunduğu yerlerde oraya ait edebiyat eserleri ve şairleri tespit edip kitaplaştırdığını Yanya ve İşkodra’dan ve Yemen’den eli boş dönmemesiyle ispat etmiştir. Memleketi olan Diyarbakır şairleri üzerine ilk etraflı çalışmayı yapmak da onun düşüncesinin eseri olarak ortaya çıkmıştır. *Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid* ile muhtasar, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid* ile daha geniş çapta bu boşluğu o tamamlamıştır. Tezkire’nin ilk cildini hayattayken yayınlamış ancak müteakip ciltlerini yazmaya ve yayınlamaya ömrü vefa etmemiştir. Çağdaşlarına göre kısa bir ömrü olmamışsa da tezgâhında bekleyen çalışmalar düşünüldüğünde onun daha uzun bir ömre ihtiyacı olduğunu anlıyoruz.

Bir ömür boyu Osmanlı sultanları ve hanedan mensuplarının şiirlerinin peşine düşen de Ali Emîrî’dir. Otuz bin beyitten fazla hacimdeki *Cevâhirü’l-mülûk* çalışması bu takibin sonunda elde edilmiştir. Çocuk yaşlarda başladığı Osmanlı padişahlarının şiirlerini toplama faaliyetine Kırşehir Muhasebeciliği sırasında eline geçen bir kitaptan yola çıkarak “Selâtîn-i mu‘azzama-i Osmâniyye’nin âsâr-ı şâhânelerini cem’ ve tertip ve tahmîs ve tevbîb etmeğe karar vererek” yeni bir yola girmiştir. Ali Emîrî’nin ileri derecede saygı duyduğu Fatih Sultan Mehmed’in divanındaki şiirlerle yapılan tahmîs ve tesdisler Millet Kütüphanesinde AEMnz 530 ve AEMnz 350 numaralardaki defterlerde kayıtlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde II. Bayezid’in (Adlî) şiirlerine yazdığı 140 civarındaki tahmîs ve tesdisi de anmak gerekir.

Savaş yıllarının sıkıntı ve kısıtları ile Ali Emîrî’nin bu planı da istediği çapta yürüyememiş ve yarım kalmıştır. Ancak Dünya Savaşı’nın sona

¹⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), MF.MKT. 1230.00068.014-016.

ermesiyle birlikte aynı zamanda bu süreçte denenilen Milli Tettebular Encümeni ve Maarif Nezareti gibi kurumsal çatılar altında yapılacak çalışmaların kendi tarzına uygun olmayacağına anlaşılmasıyla, tesis etmiş olduğu kütüphanenin imkânlarına güvenerek edebiyat tarihimize geniş çaplı bir yönelişle yeni bir çalışmaya başladığını görmekteyiz. Tahrir etmek Ali Emîrî'nin "hatırına hutûr eden" bu eser *Mecma'ü'n-nezâir* adını verdiği nazireler mecmuasıdır. Tesis ettiği kütüphanedeki on üç bin kadar esere başvurmak suretiyle, otuz ciltte tamamlanacağını düşündüğü bu eserin yazımına 31 Ağustos 1918'de başlamıştır. Harf sırasına göre bu nazireleri tertiplemediği anlaşılan Ali Emîrî, "elif" harfini tamamlamak üzere olduğunu bildirirken 10.000 beyte ulaştığını ifade etmektedir. Daha sonra neşrettiği *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda 1922 yılında *Vesâ'iku'l-âsâr* adıyla bu çalışmadan pey-der-pey parçalar yayınlayacaktır.¹⁶ Yaşı bu sırada altmış üçe girdiğine göre, muhtemeldir ki eseri kendisi tamamlamamış olması hâlinde kendisinden sonra "bir ehl-i hamiyetin itmamına muvaffak olacağına" emindir. Bu dev eser, "Müessis-i saltanat Osmân Hân Gazi hazretleri zamanından itibaren şimdiye kadar şuarâ-yı eslâfın birbirine karşı ityân eyledikleri nezâirden birer beyit yazılmak suretiyle" derlenecekti. Geçmiş nazım ürünlerinin taranması ile elde edilecek bu dev çalışmanın bir ekip çalışmasını gerektireceği muhakkaktı; bunu da düşünen Ali Emîrî, "tertibâtı ve tuttuğu usûlü öğrenmek için fikr-i cevvali hâiz bazı ezkiyâyı da çalıştırmağa çalışacağını" belirtmektedir.¹⁷

Edebiyatımızın önemli bir alanı olan nazireler konusuna dikkat çeken sadece Ali Emîrî değildir. Ondan önce Faik Reşad, Eğridirli Hacı Kemal'in *Câmi'ü'n-nezâir* adlı eserini örnek alarak on yedinci yüzyıl sonlarından kendi zamanına kadar yaşamış şairlerin nazirelerini toplayan bir eser üzerinde çalıştığını, *Mecmua-i Edebiyye*'de bu çalışmadan bazı örnekler yayınlarak bildirmektedir.¹⁸

Ali Emîrî'nin edebiyat tarihimize getirdiği önemli bir açılım da şehir şairlerini tanıtan eserler yazmak olmuştur. Kendi zamanına kadar "otuz

¹⁶ Ali Emîrî, *Ali Emîrî Divanı*, 95-96.

¹⁷ Ali Emîrî, "Muazzam Bir Esere Teşebbüs", *OTEM* 6 (31 Ağustos 1334/1918), 118-119.

¹⁸ Akün, "Faik Reşad", 12/103-109.

kadar Osmanlı şuarâ tezkirelerinin umumi surette yazılmış olup, bir vilâyete veya bir memlekete mahsus şuarâ tezkirelerinin yazılmamış” olmasını önemli bir eksiklik olarak görmüştür. “Derseâdet’den hâriç mahallerde dünyaya gelen fuzalânın ekserisinin yazılmamış olduğu”, yazılanların da biyografilerinde müphem noktalar bırakıldığı görüşündedir.¹⁹ Diyarbakir şairleri hakkında yazdığı *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid ve Yanya ve İşkodra Şairleri* bu vadede yapılan öncü çalışmalardır. Şahısların biyografilerini yazarken takip edilmesi gereken yazım yöntemi konusunda da Ali Emîrî’nin söyleyecekleri olacaktı: “*Bir zâtın terceme-i hâlini yazmaya başladıktan sonra me’ haz aramak hiçbir zaman doğru değildir. Me’ hazları aramalı, bulmalı, okumalı, iddihar etmeli de ondan sonra istediği bir zâtın terceme-i hâlini yazacak olursa, o zâta me’ hazlar kendilerini derhal irâe ve takdim ederler.*”²⁰

Sadece yazdığı, yayınladığı ve projelendirdiği çalışmalarla kalmayıp, bularak gün yüzüne çıkardığı nadir eserlerle de Ali Emîrî, eşine az rastlanan kitap kâşiflerinden biridir. Kendisindeki kitap merakının dokuz yaşında başladığını, ömrünün altmış senesini bu merak uğrunda koşarak geçirdiğini söyler.²¹ Zaten onun hayatında kitaptan başka bir şey göremeyiz. O kadar ki, “Eğer san’ata sülûk etseydim kitapçı olacağıma şüphe yoktu” der.²² Bu ilgi ve merakın yarattığı deneyimle hangi kitapları toplaması gerektiğini çok iyi bilmıştır. Kütüphanesine koyduğu kitapların bilinçle seçilmiş kitaplar olduğu üstün körü bir bakışla bile anlaşılabilir. Millet Kütüphanesi’nde edebiyat ve tarih alanındaki nadir eserlerin yanında, örneğin tıp ve musiki alanında da özel olarak toplanmış eserlerin mevcudiyeti dikkati çeker. Sadettin Nüzhet Ergun’un musiki alanındaki kaynak eseri olan *Türk Musikisi Antolojisi*’nin başlıca iki kaynağından biri Hüdaî Kitaplığı öbürü Millet Kütüphanesindeki kitaplardır. Ali Emîrî Anadolu, Yemen, Balkanlar coğrafyasında memuriyetler yaparken âdeta Evliya Çelebi’nin yaptığı şeyi kitaplar bakımından yürütmüş gibidir. Bu coğrafyanın kitapları peşinde dolaşan çağdaş bir Evliya Çelebi diyebiliriz Ali Emîrî’ye. Evliya Çelebi nasıl gördükle-

¹⁹ Mermutlu, “Gelenekten Moderne”, 112.

²⁰ Ali Emîrî, “Cevabı”, *OTEM* 25 (31 Mart 1336/1920), 635-649.

²¹ Ali Emîrî, “Âmid Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cild Kitabı Hâvîl Cesîm Bir Kütüphaneye”, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası (TEM)* 2 (30 Eylül 1338/1922), 23.

²² Ali Emîrî, “Cevabı”, 635-649.

rini kaleme alıp kitaplaştırdıysa Ali Emîrî de bulduğu kitapları heybesine koyup kütüphanesine taşımış, memleketin irfan kitaplığına armağan etmiştir.

Yanya ve İşkodra Maliye Müfettişliği sırasında bulduğu, Gıyaseddin Nakkaş'ın kaleminden çıkan ve Küçük Çelebizâde İsmail Asım tarafından Türkçeleştirilen *Acâbü'l-letâif/Hıtaş Sefaretnamesi*; Yine Yanya ve İşkodra müfettişliği sırasında bulduğu Hasan el-Bayatî'nin Osmanlıların soyağacına dair 1481 yılında yazdığı *Câm-ı Cem-Âyin*; Mardin'de bulunduğu Ferdî imzalı ve 944 tarihli Türkçe *Mülûk-i Artukiyye* kitabı; Hemşehrisi Diyarbakirli Bardahî'nin Akkoyunlular zamanındaki Türk şiir bilgisine dair *Câmi'ü'l-Fürs* adlı eseri Ali Emîrî'nin bu seriye dâhil edilecek bulgularıdır. Bu eserleri sadece bulup tanıtmakla kalmamış aynı zamanda zengin dipnotlar ekleyerek yayınlamıştır.

İngiliz araştırmacıların “dünyayı taharrî ederek âsâr-ı İslâmiyyeden Yâkût Hamevî'nin *Mu'cemü'l-üdebâ* nâm eser-i kebîrinin birkaç cildini bularak bastırdıkları ve diğer cildlerini el-hâletü hâzihî taharrî etmekte buldukları hâlde biz İbn-i Kemal tarihinin bastırılmasını bile hatıra getirmiyoruz” diye “millî ilgisizliğimiz”den şikâyet eden Ali Emîrî'nin²³ Kemalpaşazâde tarihinin elde bulunmayan nüshaları münasebetiyle dikkatimize sunduğu bir husus da geçmişte Türkçeye gösteril(mey)en itibardır. Kırk yıl boyunca aradığı halde Kemalpaşazâde'nin on ciltlik tarihinin ancak altı buçuk cildine ulaşabildiğini, geriye kalanına bir türlü ulaşamadığını üzüntüyle belirtirken meseleyi, eserin Türkçe yazılması sebebiyle ilgi gösterilmediği yaklaşımıyla yorumlamaktadır: “Lâkin İbn-i Kemâl'in on cilt üzerine mürettep olan şu tarihini pek çok aradığım halde şimdiye kadar ancak altı buçuk cildini bulabildim. Türkçe yazıldığı için ahlâf kıymetini bilmeyip zâyi'etmiştir.”²⁴ Ali Emîrî'nin, *Dîvânü lügâti't-Türk* nüshasını eline aldığı zaman neden “sevincinden âdetâ çıldırmış” olduğunu²⁵ şimdi daha iyi anlıyoruz.

²³ Ali Emîrî, “Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Üçüncü Mahdûmu Meşhur Şehzâde Cem'in Velâdeti Hakkında İbn Kemâl Tarihinden Aynen Naklolunan Makale”, 531.

²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *MF.MKT.* 1230.00068.014-016.

²⁵ Ali Emîrî, “Millet Kütüphanesi Ne Sûretle Teşekkül Etti”, *TEM* 3 (31 Teşrinievvel 1338/1922), 53-65.

Dîvânü lugâti't-Türk ile Ali Emîrî'nin bu keşifleri taçlanmıştı diyebiliriz. Yazıldığından sonra neredeyse 850 yıl âdeta meçhulde kalan bu kıymetli eseri adıyla ve cismiyle teşhis ederek ilim dünyasına yeniden kazandırmak Ali Emîrî'nin bitip tükenmez arayışlarının kendisine bir hediyesi olmuştur. Kitap arayışı onun için bir yorgunluk yaratmış mıdır, bilmiyoruz; ama eğer bir yorgunluk yaşamışsa bile herhalde Ali Emîrî bu yorgunluğunu 1910 yılında Kâşgarlı Mahmud'un lügatini eline aldığı zaman tamamen unutmış olmalıdır. Nitekim lügatin basımı dolayısıyla Ali Emîrî'ye verilmesi teklif edilen ikramiyeye karşılık Ali Emîrî'nin verdiği cevap aynı zamanda onun çabasını hangi zeminde yürüttüğünü de bize göstermektedir. Der ki: “Dokuz yüz seneden beri eslâfımız tarafından kemâl-i itinâ ile muhafaza edilerek bana vâsıl olan bir yegâne nüshanın tab' ve ta'didiyle pençe-i zıyâ'dan kurtulmuş olması bana mükâfât-ı kâfidir!” Rifat Bilge'nin tanıklığıyla, kendisine ödenmek istenen para yardımı için Ali Emîrî alicenapça bir yol da göstermiştir:

“Lûtfunuza, kadirşinaslığımıza teşekkür ederim. Çünkü vatanî, millî bir ufacak hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdana ağır gelen bir şeydir. Siz parayı yardıma muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsınız. Bu sadakanın adı da *Dîvânü lugâti't-Türk sadakası* olsun.”²⁶

Demek oluyor ki Ali Emîrî, “*Dîvânü lugâti't-Türk sadakası*” adıyla yeni bir sadaka türü de başlatmıştır. Kitap gelirini sadaka olarak dağıtma geleneğinin başka örnekleri var mıdır, bilmiyorum; ama hiç olmasa *Dîvânü lugâti't-Türk* için bu sadakanın devam ederek mesela bu alanda çalışan öğrencilere burs olarak verilmesi eminiz ki Ali Emîrî'nin ruhunu şâd edecektir.

²⁶ Kilisli Rifat Bilge, “Dîvânü lugâti't-Türk ve Emîrî Efendi”, *Türk Kültürü* 88 (1915-1917), 262.

Yitiğini Bulan Millet: Neşriyât Âleminin Penceresinden *Dîvânü Lugâti't-Türk'ün* Bulunuşu

Erhan Salih Fidan*

1. Giriş

Kitaplar, büyük kültür ve medeniyet atılımlarının en büyük rehberleri ve/veya şahitleridir. İnsanlık tarihinin derinliklerinde büyük kırılmaların hemen önünde daima büyük eserlerin yer aldığı görülür. İlahi kaynaktan gelen yahut beslenen eserler insanlığın manevi arayışına dair değişim ve dönüşümün işaretlerini verirken; ilim ve kültür eserleri ise devrinin büyük şahitleri olarak tarihin kaydını tutar. Dolayısıyla medeniyet kavramının çevresinde daima büyük kitapların bulunduğu aşikârdır.

İslâm medeniyetinin ciddi bir hareketlilikle farklı coğrafyalarda etkin olmaya devam ettiği on birinci asır, Türk milleti açısından da önemli bir döneme karşılık gelmektedir. Zira bu asır, İslâmlaşma hareketinin ilk büyük meyvelerini verdiği; Türk-İslâm kültürünün ilk eserlerinin görüldüğü dönemdir. *Kutadgu Bilig*¹ ve *Dîvânü lugâti't-Türk*, Türklerin iki büyük eseri olarak bu asrın en mühim kaynakları hükmündedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, esfidan@kastamonu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6347-4057>.

¹ Geniş bilgi için bk. DİA, "Kutadgu Bilig", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/478-480; Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I* (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947), VII-LXI.

Çok yakın tarihlerde, hatta neredeyse aynı yıllarda yazıldığı bilinen bu iki eser, bir bütünlük içerisinde Türk millî bünyesinin iç ve dış kısımlarını yansıtmaktadır. Yusuf Has Hâcib (ö. 1069/1070'ten sonra), *Kutadgu Bilig*'inde cemiyetin mana arayışına cevap vermeye çalışırken fert fert herkesin yerini de idarî, siyasî ve ahlâkî pencerelerden göstermeye gayret etmektedir. Buna mukabil Kâşgarlı Mahmud (ö. 1090?)² ise dil, edebiyat, folklor ve somut kültür varlıkları üzerinden Türk millî bünyesinin dış kısmını kayda geçirmiştir.³ Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk* ile başardığı şeyi, dil ve kültür alanında uzmanlaşmış bir âlim olarak Türk tarihinin en hassas dönemlerinden birinde milletin resmini çekmek şeklinde açıklayabiliriz.

Dîvânü lugâti't-Türk, Türkçenin en eski sözlüğüdür; bunun yanında Türk milletinin dilini, dinini, yaşayışını, coğrafyasını, folklorunu yansıtan en eski kaynaklardan da biridir. 25 Ocak 1072'de yazılmaya başlanıp 12 Şubat 1074'te tamamlanan *Dîvânü lugâti't-Türk*, bu yönleriyle her şeyden önce paha biçilemez bir tarihî belge hüviyetindedir.

Eskilerin “mecânin-i kütüp”, Batılıların “bibliyoman” dedikleri tarzda kitapseverliğin de ötesine geçen Diyarbakırlı büyük âlim Ali Emîrî Efendi (1857-1924)⁴ bu eserin kıymetini şu sözlerle ifade etmiştir:

Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak, Arap dilinde Sibeveyh'in kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bundan sonra da yazılamaz. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazımsa gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez.⁵

² Hayatı hakkında bk. Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/9-15; M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilçisi Kâşgarlı Mahmud* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972), 15-34; Ahmet Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud* (Ankara: MEB Yayınları, 2004), 17-36; Fuzuli Bayat, *Kâşgarlı Mahmud* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 19-38.

³ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, XX-XXI.

⁴ Hayatı hakkında bk. Mehmet Serhan Tayşi, “Ali Emîrî Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/390-391; Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989); Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 275-281; İbnü'l-emîn Mahmud Kemal İnâl, *Son Asır Türk Şâirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), 1/453-471. (İbnü'l-emîn Mahmud Kemal İnâl'in kaleminden dökülen bazı sözlerin birtakım şahsî münakaşaları yansıttığı açıkça görüldüğünden Ali Emîrî Efendi'nin büyük hizmetleri hakkında yanlış kanaatlere varmamak için dikkatlice tetkik edilmesi yerinde olacaktır.)

⁵ Kilisli Rifat Bilge, *Bildiklerim* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2024), 18.

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 1344) *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*; İbn Muhammed'in *Tâcü's-sâdat ve 'unvânü's-siyâdat* (telif tarihi 1363); Bedred-dîn el-'Aynî'nin (ö. 1451) *'İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zamân* gibi eserlerinde ismi geçen ve Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) meşhur eseri *Keşfü'z-zunûn*'da da kayıtlı bulunan *Divânü lügâti't-Türk* asırlarca ele geçmemiştir.⁶ Bu büyük eserin yegâne nüshasını yeniden keşfederek Türk ilim-kültür hazineleri arasına katmak ve bu eserin kıymetini yukarıdaki gibi ilk defa layıkınca takdir etmek Ali Emîrî Efendi'ye nasip olmuştur.

Kutadgu Bilig'den aşağı yukarı bir asır sonra *Divânü lügâti't-Türk*'ün de ilim ve kültür âlemine yeniden arz edilmesi, asrın ilim ve kültür hayatına da ciddi bir hareketlilik katmıştır. Bu hususta son devrin dilcilerinden Veled Çelebi [İzbudak] (1869-1953)⁷, *Halk Gazetesi*'nde yayımlanan mülakatında şunları söylemektedir:

Bir zamanlar Kayseri'deki sahafların eline geçen Uygur yazılı *Kutadgu Bilig* nüshası ecnebice zannedilmiş; bu sebeple yabancı ilim adamlarına haber gönderilerek eser kolayca elden çıkarılmıştır. Böylece eserin Viyana Umumi Kütüphanesine intikaline yol açılmıştır. Hâl böyleyken sonraki yıllarda *Divânü lügâti't-Türk*⁸ ve *İbn Mühennâ Lügatı*'nin⁹ Maarif Nezareti'nin destekleriyle yayımlanması memleketimizde bir lisancılık hevesi uyandırmıştır.¹⁰

Veled Çelebi'nin bu tespitleri *Divânü lügâti't-Türk*'ün ve benzeri büyük eserlerin Türk ilim ve kültür hayatında nasıl bir dönüşüm sağladığına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Ali Emîrî Efendi'nin bulduğu tek nüshayı ilk görenlerden biri olarak *Divânü lügâti't-Türk*'ü çok kısa sayılabilecek bir sürede yayına hazırla-

⁶ Mustafa S. Kaçalın, "Divânü lügâti't-Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/448-449.

⁷ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Mustafa Kara, "Veled Çelebi İzbudak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/503-505.

⁸ Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed el-Kâşgarî, *Kitâbü Divânü lügâti't-Türk*, nşr. Kilisli Muallim Rifat (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1335), 3 Cilt.

⁹ İbn Mühennâ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed, *Hilyetü'l-insân Halbetü'l-hisân yahud İbn Mühennâ Lügatı*, nşr. Kilisli Muallim Rifat (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338-1340).

¹⁰ *Halk*, "Veled Çelebi Efendi ile Mülâkât" (5 Temmuz 1923), 3.

yan ve ilim âleminin istifadesine sunan Kilisli Rifat Bilge (1873-1954)¹¹, eserin bulunuşuna dair müjdeyi nasıl aldıklarını şöyle anlatmaktadır: Divanyolu'ndaki Karababa Sokağının başında bulunan Diyarbekir Kırathanesini her akşam teşrif ederek burada edebî ve ilmî bir muhit oluşturan Ali Emîrî Efendi, bir gece yine kırathaneye gelip halkayı kurduktan sonra *Divânü lugâti't-Türk* ismini taşıyan bir eser hakkında sorular sormuş ve meraklıları heyecana sevk etmiştir. Kilisli Rifat Bilge'nin "*Keşfü'z-zünûn*'da bahsi geçmektedir" cevabı dışında bilgi sahibi kimse- nin bulunmadığını anlayınca "İnâyet-i Bârî ile bugün o kitaba mâlik oldum" diyerek edebiyat, tarih ve kültür meraklılarına ilk müjdeyi vermiştir.¹² Kilisli Rifat ve diğer meraklıların ısrarlı sorularla esrar perdesini

¹¹ Hayaatı hakkında bk. Ömer Faruk Akün, "Kilisli Rifat Bilge", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/18-22.

¹² Kilisli Rifat Bilge, *Bildiklerim*, 16-17.

Kilisli Rifat Bilge eserin bulunduğu tarihi 1333 mali yılı (miladi 1917) olarak ifade ediyorsa da bu hatalı olmalıdır. Prof. Dr. Ali Birinci, Ali Emîrî Efendi'nin biyografisinin sonunda ele aldığı eserin bulunuş tarihi konusunda şöyle bir neticeye ulaşmıştır: Ali Emîrî Efendi, *Divânü lugâti't-Türk*'ü Sahaf Burhan'dan alabilmek için borç istediği dostu Faik Reşad'a (1851-1914) "eski Dârülfünun Edebiyat Muallimi" demektedir. Faik Reşad, 1913-1914 ders yılı başında görevinden ayrılmış; 26 Haziran 1914'te de vefat etmiştir. Ali Emîrî Efendi, bir Ramazan davetinden sonra eserin neşrine müsaade etmiştir. Buna göre *Divânü lugâti't-Türk*'ün neşrine 1914 Ramazan'ı (24 Temmuz-22 Ağustos) içerisinde karar verilmiş olmalıdır. Kitabın ilk iki cildi 1333 hicrî senesi (19 Kasım 1914-8 Kasım 1915) içerisinde basılmamıştır. Fuad Köprülü'nün kitap hakkında kaleme aldığı inceleme yazısı, *Millî Tettebbular Mecmuası*'nın 5. sayısında (Teşrin-i Sâni-Kânûn-ı Evvel 1331/Kasım-Aralık 1915, 381-383) yayımlanmıştır. Köprülü'nün inceleme için hiç vakit kaybetmediği düşünülürse 1915 yazında kitabın ilk ciltleri basılmış olmalıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse Prof. Dr. Ali Birinci'nin tespitlerine göre eser, 1914 senesinin ilk aylarında bulunmuş ve 1915 senesinin ortalarında ise ilk iki cildi basılmıştır (Ali Birinci, *Tarihîn Gölgesinde/Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat* [İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020], 281). Prof. Dr. Ali Birinci'nin kitabın bulunuş tarihi için "1914 yılı başları" tahminini daha eskiye götürecektir bir delil olarak M. Fuad Köprülü'nün "Türk Edebiyatı Tarihinde Usul" başlıklı makalesi zikredilebilir. *Bilgi Mecmuası*'nın 1. cilt 1. sayısında (Teşrinisânî 1329/Kasım-Aralık 1913) yer alan bu makalede *Divânü lugâti't-Türk*'ten bahsedilmekte ve asırlardır kayıp olan bu eserin Ali Emîrî Efendi'nin şahsi kütüphanesinde bulunduğu bildirilmektedir. (s. 38) Buna göre *Divânü lugâti't-Türk*'ün bulunuşu hakkında Kilisli Rifat Bilge'nin verdiği tarih bir hafıza yanılması olarak görülmeli ve en azından 1913 sonları (Ekim-Kasım ayları) olarak tashih edilmelidir. Kitabın basılış tarihine dair ise şunlar söylenebilir: İlk iki cilt, hicrî 1333 (19 Kasım 1914-8 Kasım 1915) senesi içinde basılmıştır. Üçüncü cilt ise hicrî 1335/1917 içinde basılmıştır. Bunu açıklığa kavuşturmak için *Millî Tettebbular Mecmuası*'nın iki sayısına bakmak yeterlidir: Mecmuanın Eylül-Teşrinievvel 1331/Eylül-Ekim 1915 tarihli 4. sayısında yayımlanan Martin Hartmann'a ait "*Divânü lugâti't-Türk*'e Âid Birkaç Mülahaza" başlıklı incelemede "Geçen sene neşre ibtidar kılınmıştır." ve "1333 senesinde birinci cildi çıkarıldı." (s. 167) denmektedir. Dahası Eylül 1915'e geldiği hâlde henüz ikinci cildin basılmadığı, bu incelemede yalnız ilk ciltten istifade edilmesinden anlaşılmaktadır. Buna göre ilk cildin basımı 1915 ortalarında gerçekleşmiş olmalıdır. İlgili mecmuanın sonraki sayısında ise (5. sayı, Teşrinisânî-Kânûnuevvel 1331/Kasım-Aralık 1915) Köprülüzâde M. Fuad'ın "Yeni Neşriyat" başlıklı incelemesi yayımlanmış ve burada eserin künyesi verilirken "iki cilt" kaydı düşülmüştür. Arşiv belgeleri de bu konuda sağlama yapmamıza ve tahminî tarih aralıklarının daraltmamıza imkân vermektedir: Hicri 25.05.1333 (10 Nisan 1915) tarihli bir belgeye göre 2000 adet basılmasına karar verilen *Divânü lugâti't-Türk*'ün tashihi ve neşri için Kilisli Rifat Bilge görevlendirilmiş; bu hususun matbaaya ve Kilisli Rifat'ın Araçça muallimi olarak görev yaptığı Vefâ Sultanisine bir emirle bildirilmesi talep edilmiştir. [Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak [TSM.A.e]*, No. 1425, Gömlek No. 83, 1a, 3a.]

aralama arzularını geri çevirmeyen Ali Emîrî Efendi, bu eşsiz hazineyi nasıl ele geçirdiğini de ilgililerle paylaşmıştır. Bu keşfin hikâyesi, Kilisli Rifat Bilge'nin hatıratından özetle şöyle nakledilebilir:

Ömrü boyunca canlılığını yitirmeyen kitap merakı ile müthiş bir kütüphane kuran Ali Emîrî Efendi, tabii olarak sahaflarla çok ciddi bir münasebet kurmuştu. Haftada iki üç kez Sahaflar Çarşısı'na uğramak onun âdeti hâline gelmişti. Yine bir gün Kitapçı Burhan'ın dükkânında kıymetli eserleri soruşturmaktaydı. Dükkân sahibi, eline bir hafta önce geçen ve sahibinin şartıyla 30 liradan aşağı bir fiyata asla razı olunmayacak bir kitaptan bahsetti. Maarif Nazırı'nın emriyle İlmiye Encümeni tarafından incelenen ancak sadece 10 lira değer biçilerek satın alınmayan bu kitap, Ali Emîrî Efendi'nin dikkatli, heyecanlı ve merak dolu gözleriyle buluşunca esas kıymetini buldu. Zira hicri 466/miladi 1074 yılında telif edilerek artık sekiz asrı devirmiş bulunan bu yazma, muhtevası bakımından da ehlinin nazarında 30 değil 30 bin lira değecek bir vasıftaydı. Ali Emîrî Efendi, yıllardır süregelen sahaf pazarlıklarının getirdiği itiyatla 15 lira teklif ettiyse de 30 liranın altına asla inilemeyeceğini anlayınca bu fiyata razı oldu. Kitabın sahibini soran Ali Emîrî, Eski Maliye Nazırı Nazif Bey'in mensubâtından yaşlı bir kadıncağıza ait olduğunu ve dahası Nazif Bey'in bu kadıncağızı “sana bir kitap vereceğim, sıkıştığın zaman kitapçılara götür, altın para 30 lira eder” sözüyle şartlandırıldığını öğrenince bir ihtiyaç sahibini sevindirmek vazifesini de ifa huzuruyla 30 lirayı hemen vermek istedi. Fakat yanında sadece 15 lira vardı. Kitabı dükkânda bırakıp kalan meblağı evden getirmek cesaretini gösteremedi; çünkü kitapçının eseri bir başkasına göstermesinden endişe ediyordu. Paranın kalanı için veresiye teklifine de dili varmayınca “Allah'ım bir dost gönder, bana yardım etsin” diye içinden yakarmaya başladı. Biraz sonra Faik Reşad Bey'i (1851-1914) görünce hemen gizlice 20 lira istedi. Faik Reşad, üzerinde yalnızca 10 lira olduğunu fark

Aynı devrede *Dîvânü lügâti't-Türk*'ün baskısı için hazırlık yapmaya başladığı anlaşılan Matbaa-i Âmire müdürünün rumi 26 Mart 1331 (8 Nisan 1915) tarihli dilekçesi de sürece dair bilgi veren bir başka belgedir: Bu dilekçeye göre 7 Nisan 1915 saat dörtte Dârü'l-fünûn'daki Encümen-i Tedkîk'e giden matbaa müdürü, istinsah edilerek encümen azalarından birinin aracılığıyla matbaaya teslim edilen sekiz yüz sayfalık kitabın basımı için gerekli alet edevatın teminini talep etmektedir. [Osmanlı Arşivi (BOA), *TSM.A*, No. 1425, Gömlek No. 83, 2a.] Bu belgeler ve yukarıdaki yayınlar göstermektedir ki *Dîvânü lügâti't-Türk*'ün istinsah edilen nüshası matbaaya daha önce teslim edilmiş; ilk cildi hicri 1333 yılı ortalarında/Mayıs-Haziran 1915 aylarında; ikinci cilt ise hicri 1333 sonlarında, yani 1915 Eylül-Kasım ayları arasında basılmış olmalıdır.

etti; fakat meselenin ciddiyetini anlayarak hiç vakit kaybetmeden eve gitti ve kalan kısmı getirdi. Otuz lirayı ve Kitapçı Burhan'ın üç liralık bahşişini eksiksiz teslim eden Ali Emîrî, bu paha biçilemez kitabın yeni sahibi oldu.¹³

Diyarbakir Kırâathanesindeki meraklılara bu ilk müjdeyi vererek kitabı elde etme hikâyesini de anlatan Ali Emîrî Efendi, sonraki günlerde rast geldiği eşine dostuna ne kadar kıymetli bir eser bulduğunu, paha biçilemez bir hazineye sahip olduğunu söyleye söyleye *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü meraklı zihin ve gönüllerde hasreti çekilen bir sevgili hâline getirmiştir.

Bu ilk müjdenin ardından kısa sürede yayılan bu eserin şöhreti, Kilisli Rifat Bilge'nin bildirdiğine göre Ziya Gökalp'e (1876-1924) ulaştı; fakat o, tüm ısrarlarına rağmen Ali Emîrî'den eseri görme iznini alamadı. Kitabın neşri için çare arayan Ziya Gökalp, Kilisli Rifat Bilge ile birlikte bir yol bularak Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'yı (1874-1921) devreye soktu. Bu hadiseler kitabın şöhretini büsbütün artırdı.¹⁴ Fakat bulunuşundan tanzimine ve neşri için karar verilmesine kadar aşağı yukarı on/on bir ay sürdüğü tahmin edilen bu devrede, ki 1913 Ekim-Kasım ile 1914 Temmuz-Ağustos ayları arasına denk geldiği tahmin olunabilir, neşriyat âleminde hemen hiçbir haber ya da bilgiye tesadüf edilmediği söylenebilir. Bu durum garip karşılanabilirse de hadiselerin gelişimi dikkate alındığında pek çok makul izahın yapılabileceği görülmektedir. Öncelikle eserin bulunuşundan neşrine kadar ciddi bir ortaklık yürüten Ali Emîrî ve Kilisli Rifat'ın kitabı muhafaza konusunda son derece endişe ve tedirginlik içerisinde hareket ettikleri; bu sebeple de eseri kimseye göstermedikleri bilinmektedir. Bu konuda Kilisli Rifat'ın eseri neşre hazırlamak üzere teslim aldıktan sonra muhafazası için çelik kasa yahut güvenilir bir mekân arayışına girmesi; bu büyük mesuliyeti yüklenme cesaretinin gösterilememesi sebebiyle başvurduğu kapılardan geri çevrildiği de kayıtlıdır. Nitekim Kilisli Rifat, emanete almaya cesaret edebilen çıkmayınca, çantaya koyduğu *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü evinde duvara çaktığı bir çiviye astığını; çocuklarına da bu çantayı canları pahasına muhafaza etmelerini tembihlediğini ifade etmektedir. Hatta geceleri ki-

¹³ Kilisli Rifat Bilge, *Bildiklerim*, 17-18.

¹⁴ Kilisli Rifat Bilge, *Bildiklerim*, 20-26.

tabı yastığının altında tutmaktadır.¹⁵ Zira eser tek nüshadır; hassasiyeti sebebiyle fotoğrafını aldırarak da mümkün değildir. Bunun yanında Ali Emîrî Efendi'nin böylesi kıymetli bir eseri ilim âlemine tanıtma işini ağırdan aldığı, Kilisli Rifat'ın ifadesiyle “büyüklerden iltifat beklediği” tespiti de bu konuda dikkate değer bir husustur.¹⁶

2. İlk Müjdenin Ardından: Neşriyat Âleminde *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Yankıları

Dîvânü lugâti't-Türk'ün bulunuşundan Ali Emîrî'nin dostları ve çevresi haberdar olduysa da tanzim ve neşre hazırlık süreçleri Ali Emîrî Efendi ile Kilisli Rifat Bilge arasında kalmış ve gizlilikle yürütülmüştür. Bu sebeple esere dair tetkik ve tanıtma yazılarının neşredilmesi ancak ilk ciltlerin basılmasından sonra mümkün olmuştur. *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün bulunduğu bilgisinin duyulması ve neşriyat âleminde ilk kez mevzubahis edilmesi ise daha erken bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu eserin bulunuşunu ilk kez duyuran kişi, son devrin önemli ilim adamlarından henüz yirmi üç yaşındaki Köprülüzade Mehmed Fuad (1890-1966)¹⁷ olmuştur. *Bilgi Mecmuası*'nın Teşrinisâni 1329/Kasım-Aralık 1913 tarihli 1. sayısında yayımlanan “Türk Edebiyatı Tarihinde Usul” başlıklı makalede kitabın bulunuşundan ilk defa şöyle bahsedilmiştir:

*Türk Edebiyat-ı kadîmesi için Mahmûd Kâşgarî tarafından ve dört yüz tarihlerinde yazılan ve pek çok eski Türk şiiirlerini ihtiva eden Dîvânü lugâti't-Türk namındaki eserin emsalsiz bir mehoz olacağı muhakkaktır. Henüz hiç kimsenin habîr olmadığı bu kıymetdâr kitabın yegâne nüshası fuzalâdan Ali Emîrî Efendi'nin kütüphanesinde bulunuyor.*¹⁸

Köprülüzade Mehmed Fuad'ın henüz kimsenin haberdar olmadığını vurgulayarak eserin yerini göstermesi, Ali Emîrî Efendi'nin çok kıymetli bir kitaba sahip olduğunu eşine dostuna müjdelemesinden sonra ikinci

¹⁵ Kilisli Rifat Bilge, *Bildiklerim*, 27-28.

¹⁶ “Anladım ki o, neşre razıdır; fakat büyüklerden birisinin veya birkaçının ricasını istiyor. Çünkü merhum, büyüklerin iltifatından çok hoşlanırdı.” (Kilisli Rifat Bilge, *Bildiklerim*, 20.)

¹⁷ Hayatı hakkında bk. Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 28/471-486.

¹⁸ Köprülüzade Mehmed Fuad, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usul”, *Bilgi Mecmuası* 1/1 (Teşrinisâni 1329), 38.

ve genele hitap eden bir müjde anlamına gelmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1913 sonlarından ilk cildin yayımlandığı 1915 ortalarına kadar *Dîvânü lugâti't-Türk* hakkında neşriyat âlemine yansıyanlar çok sınırlıdır. Eserin kimseye gösterilmemesi, ilim ve kültür âleminde işlenmesine aşağı yukarı bir buçuk yıl boyunca mani olmuştur. Elbette bu durum *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün sağlam bir neşrinin hazırlanması arzusunun neticesidir ve görüldüğü kadarıyla bu anlamda faydalı da olmuştur.

1915 sonları itibarıyla, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün ilk iki cildi ilim ve kültür sahasında arz-ı endam etmiş ve gerek yurt içinde gerekse yurt dışında büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Eserin bulunuşundan haberdar olan ve baskısını bekleyen pek çok ilim adamı, kitabın bu ilk ciltlerini titizlikle incelemeye ve tetkiklerini neşretmeye başlamışlardır. Daha önce eseri görmek arzusuna olumsuz cevap alarak vakit kaybedilmeksizin neşri için çareler arayan ve bu konuda Kilisli Rifat ile birlikte ciddi bir başarı elde eden Ziya Gökalp, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü kaynak olarak kullanan ilk isimlerdendir. Gökalp, büyük bir merak ve heyecanla beklediği kitabın henüz basılmış bulunan ilk cildini incelemiş ve *Millî Tettebbular Mecmuası*'nda yayımlanan “Eski Türklerde İçtimai Teşkilat ile Mantıkî Tasnifler Arasında Tenâzur”¹⁹ başlıklı makalesinde kaynak olarak kullanmıştır.

Dîvânü lugâti't-Türk'ün yerini ilk kez ilan eden genç ilim adamı Köprülüzâde Mehmed Fuad da kitabın neşrinden sonra tetkiklerini yayımlamaya başlamıştır. *Millî Tettebbular Mecmuası*'nın Eylül-Teşrinievvel 1331 (Eylül-Ekim 1915) tarihli nüshasında yayımlanan “Türk Edebiyatının Menşe'i”²⁰ başlıklı makalesinde *Dîvânü lugâti't-Türk*'ten alıntılar yaparak tezlerini güçlendirdiği görülmektedir. Yine aynı sayıda Alman Şarkiyatçı Martin Hartmann (1851-1918)²¹ imzalı “*Dîvânü lugâti't-Türk*'e Aid Birkaç Mülâhaza” başlıklı bir makale yayımlanmıştır. Esere dair en erken müstakil incelemelerden biri olan bu yazıda, daha ziyade Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönem, ilmî hayatı, eseri ve hocası üzerinde du-

¹⁹ Ziya Gökalp, “Eski Türklerde İçtimai Teşkilat ile Mantıkî Tasnifler Arasında Tenâzur”, *Millî Tettebbular Mecmuası* 3/1 (Temmuz-Ağustos 1331/Temmuz-Ağustos 1915), 388-456; aynı müellif, *Makaleler III*, haz. M. Orhan Durusoy (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), 17-90.

²⁰ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türk Edebiyatının Menşe'i”, *Millî Tettebbular Mecmuası* 2/4 (Eylül-Teşrinievvel 1331/Eylül-Ekim 1915), 5-78.

²¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hilal Görgün, “Martin Hartmann”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/248-250.

rulmuştur. Bu erken incelemedeki görüşler, kitabın ilk cildi kaynak alınarak bildirilmektedir. Hartmann'ın eserin önemine ve kaynaklık değerine dair şu tespiti dikkat çekicidir: “Kitabın muhteşiyatı o derece zengindir ki neşri ikmâl olunursa, Türk akvâmının tettebbu'u, bazı cihetlerden, yeni bir devreye girdi denilebilir.” (s. 167)

Millî Tettebbular Mecmuası'nın sonraki sayısında ise kitabı daha önce kaynak olarak kullanan Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın *Dîvânü lugâti't-Türk*'e dair müstakil tanıtma yazısı yayımlanmıştır. Derginin bu sayısının neşrinden önce artık *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün ilk iki cildi matbaadan çıkmış bulunmaktadır. “Yeni Neşriyat: Dîvânü lugâti't-Türk”²² başlığıyla çıkan bu incelemede ilim âlemine sunduğu malzemelerden örneklerle eserin kıymeti ortaya konmaktadır. Köprülüzâde'nin incelemesi, böyle büyük ve kıymetli bir keşfin ilim âleminde uyandırdığı heyecanı açıkça yansıtan şu ifadelerle sona ermektedir:

Velhâsıl Dîvânü lugâti't-Türk müellifinin muhik iddiası vechile “lügât-ı meşhûreyi, kavâ'id-i sarfiyyeyi, durub-ı emsâli, eş'âr-ı güzîdeyi, hikemî cümleleri”, coğrafi ve esâtirî tafsilâtı hâvî zengin bir hazîne-i ma'lûmâtdır; onun son cildinin intişârından sonra, Türkiyât hakkındaki tedkikât-ı 'ilmiyye birçok nikât-ı nazardan yeni bir safha-i terakkîye girmiş olacaktır. (s. 383)

Daha çok ilmî dergilerin alakasını çekerek tanınmaya başlayan *Dîvânü lugâti't-Türk*, yavaş yavaş günlük gazetelerin sütunlarında da yer bulmaya başlamıştır. Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın *Millî Tettebbular Mecmuası*'nda yayımlanan bu tanıtım yazısı, yaklaşık altı ay sonra devrin önemli günlük gazetelerinden *İkdam*'ın 12 Mayıs 1916 tarihli nüshasında küçük eklemelerle tekrar neşredilmiştir.²³

1916 yılı başlarında kitabın satışının devam ettiği de gazete ilanlarından anlaşılmaktadır. Devletin resmî gazetesi *Takvîm-i Vekâyi*'nin 2395 sayılı 24 Safer 1334/19 Kânûnuevvel 1331 (1 Ocak 1916) tarihli nüshasında şöyle bir ilan bulunmaktadır: “Ma'ârif Nezâreti tarafından bir sûret-i nefisede Matbaa-i Âmire'de tab etdirilmiş olan *Dîvânü lugâti't-Türk* nâm

²² Mehmed Fuad, “Yeni Neşriyat: *Dîvânü lugâti't-Türk*”, *Millî Tettebbular Mecmuası* 2/5 (Teşrinisânî-Kânunuevvel 1331/Kasım-Aralık 1915), 381-383.

²³ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “*Dîvânü lugâti't-Türk*”, *İkdam* (12 Mayıs 1916), 2.

kitâbın râyiç akçe yirmi kuruş fiyatla Levâzım Müdüriyeti ma'rifetiyle furuht edilmekte olduğu ilân olunur.”²⁴

Türk dili ve kültürü açısından büyük bir keşfe karşılık gelen *Dîvânü lugâti't-Türk*, Türkçülük fikri temelinde hareket eden çevrelerde de ciddi bir gündem hâline gelmiştir. 1916 başında *Türk Yurdu* dergisinde neşredilen bir haberle kitabın ilk cildinin basıldığı müjdelenmekte; bunun yanında “Türk harsını” yükseltmek ve gelecek nesilleri bu büyük kültüre bağlı olarak yetiştirebilmek için böyle abidevi eserlerin ilmen ve fikren ciddiyetle sahiplenilmesi gerektiği ifade edilmektedir.²⁵

Neşriyat âleminin merkezinde süren *Dîvânü lugâti't-Türk* gündemli bu hareketlilik, zamanla taşrada da akisler uyandırmaya başlamıştır. Örnek olarak Balıkesir sancağının resmî gazetesi *Karesi*, erken ve iddialı sayılabilecek bir teşebbüsü sütunlarına taşımıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü geniş kitlelere tanıtacak ilk tercüme çalışmaları *Karesi* gazetesinde başlamıştır. Haftada bir çıkan gazetenin 1917 Mart ayı içindeki üç sayısında tefrika edilen tercüme denemeleri, H. B. (.ب.ح) imzasını taşımaktadır.²⁶

Balıkesir’de gerçekleşen bu girişim İstanbul’da da takip edilmektedir. *Türk Yurdu* dergisinin 12 Nisan 1333/12 Nisan 1917 tarihli nüshasında *Karesi* gazetesindeki bu tercüme faaliyeti tebriklerle bildirilirken, Türk dili ve kültürü açısından çok mühim bir kaynağın Anadolu’nun çeşitli bölgelerinden de heyecanla takip edilişi ve böylesine rağbet görüşü övülmektedir. Bu tebrik ve övgülerin yanında böyle eski bir eserin ter-

²⁴ *Takvîm-i Vekâyi*, “İlan” (24 Safer 1334/1 Ocak 1916), 4; Aynı ilan gazetenin 2406 sayılı 6 Rebiülevvel 1334/30 Kânünevvel 1331 (12 Ocak 1916) tarihli nüshasında tekrar yer bulmuştur. [*Takvîm-i Vekâyi*, “İlan” (6 Rebiülevvel 1334/12 Ocak 1916), 7]. İlerleyen yıllarda da aynı gazetede satış ilanlarına rastlanmaktadır. *Takvîm-i Vekâyi*’nin 3515 sayılı 5 Recep 1337/6 Nisan 1335 (6 Nisan 1919) tarihli nüshasındaki “Maarif-i Umûmiye Nezâreti Levâzım Müdüriyetinden” başlıklı ilanda, ilgili müdüriyetin elinde mevcut olan kitapların isimleri ve sayıları bir liste hâlinde verilmiştir. Bu listenin hemen başlarında *Dîvânü lugâti't-Türk*’ün de satışta olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre o tarih itibarıyla *Dîvânü lugâti't-Türk*’ün 1. cildinden 1733; 2. cildinden 1299 adet mevcut iken 3. cildin elde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu ilan 3519, 3521, 3523 sayılı nüshalarda da aynı rakamlarla tekrar yayımlanmıştır. [*Takvîm-i Vekâyi*, “Maarif-i Umûmiye Nezâreti Levâzım Müdüriyetinden” (5 Recep 1337/6 Nisan 1919), 7; aynı ilan (9 Recep 1337/10 Nisan 1919), 8; aynı ilan (12 Recep 1337/13 Nisan 1919), 7.]

²⁵ *Türk Yurdu*, “Yeni ve Eski Eserler” (14 Kânunusâni 1331/27 Ocak 1916), 2898.

²⁶ H. B., “*Dîvânü lugâti't-Türk*: Türkçe Harfler”, *Karesi* (5 Mart 1333/5 Mart 1917), 3; aynı yazar, “*Dîvânü lugâti't-Türk*: Türkçe Harfler”, *Karesi* (19 Mart 1333/19 Mart 1917), 3; aynı yazar, “Tercüme Mümareseleri: *Dîvânü lugâti't-Türk*”, *Karesi* (26 Mart 1333/26 Mart 1917), 2.

cümesinde dikkatli olunması ve İstanbul'daki mütehasıs kalemlere ait neşriyatın takip edilmesi salık verilerek ikazlarda da bulunmaktadır.²⁷

Sonraki yıllarda eserin neşri üç cilt hâlinde tamamlanınca tercümesine dair çeşitli haberler de basına yansımıştır.²⁸ İlk olarak Kilisli Rifat Bilge'nin tercümesini tamamladığı ancak basılmadığı bilinmektedir. Bilahare bu vazife Samih Rifat ve şair Mehmed Âkif beylere verilmiştir. *Anadoluda Yenigün* gazetesinin 9 Ocak 1923 tarihli nüshasında, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün ilk cildinin tercüme edildiği ve buna karşılık "hakk-ı tercüme ve mükâfât olarak 800 lira" verilmesi kararına varıldığı ilan edilmektedir.²⁹

1920'li yıllardan itibaren üzerinde pek çok araştırma, inceleme, tercüme ve derleme yayınları yapılan *Dîvanü lugâti't-Türk*, Carl Brockelmann (1868-1956)³⁰ gibi önemli şarkiyatçıların yayınlarıyla ilim dünyasında tanınan bir temel kaynak hâline gelmiştir.³¹ Daha sonra Türk Dünyası'nda da tanınmaya ve ilgi görmeye başladığı görülmektedir. Bakü'de basılan *Yeni Yol* gazetesinde "Mahmud Kâşgarî" başlıklı makalelerini Temmuz-Ağustos 1924'te neşreden Mirze Möhsün İbrahimov, önce Kâşgarlı Mahmud'dan ve eserinden bahsedip *Dîvânü lugâti't-Türk*'ten örnekler vermiştir.³²

²⁷ *Türk Yurdu*, "Dîvânü lugâti't-Türk'ün Türkçeye Tercümesi" (12 Nisan 1333/12 Nisan 1917), 5-6.

²⁸ *Dîvânü lugâti't-Türk* Tercümeleri için bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divanü lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay (Ankara: TDK Yayınları, 2013), 2 cilt; Kâşgarlı Mahmud, *Divanü lugâti't-Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK Yayınları, 2014); Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalin (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023).

²⁹ *Anadoluda Yenigün*, "Te'lif ve Tercüme Heyetinde" (9 Ocak 1923), 4.

³⁰ Hayatı ve eserleri için bk. Nuri Yüce, "Carl Brockelmann", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/335-336.

³¹ *Dîvânü lugâti't-Türk* bibliyografyası için bk. Saim Sakaoğlu, "Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Üzerine Bibliyografya", *Çağrı* 12/126 (Temmuz 1968), 8-11; aynı yazar, "Divanü lûgat-i't-Türk Bibliyografyasına Yeni İllâveler", *Türk Kültürü Araştırmaları* 11-14 (1975), 270-280; Ahmet Kartal, "Dîvânü lûgat-i't-Türk Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Türk Kültürü* 31/366 (1993), 624-636; Ersin Teres, *Kaşgarlı Mahmut ve Dîvânü lugâti't-Türk Bir Bibliyografya Denemesi* (İstanbul: Ürün Yayınları, 2008).

³² Geniş bilgi için bk. Ali Şamil, "Azerbaycan'da Divânü lugâti't-Türk'ün İlk Öğrenilme ve Çevrilmesi", *Rize Üniversitesi Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri* (Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 2008), 79-86.

3. Sonuç

Dîvânü lugâti't-Türk, asırlar sonra yeniden keşfedilmiş bir kitap olarak ancak ehlinin nazarında gerçek kıymetini bulabilmiştir. Dolayısıyla bu kitabı, ilim ve kültür hayatı içerisinde layık olduğu şekilde değerlendirilebilmek ilmî bir seviyeye bağlıdır. Eserin bulunuşu, tanzimi ve neşrine dair yaşanan gelişmelere rağmen, milletin nabzını tutan dergi ve gazetelerin bu kıymetli keşfe pek de ilgi göstermemiş olması esasen bu kitabın öncelikle ilim âlemine hitap ettiğinin bir göstergesidir. Nitekim ilk yıllardaki neredeyse tüm değerlendirmelerin ilmî dergilerde yer aldığı görülmektedir. Kitabın, ilim çevrelerinde hazmedilmesi, sayıları çok olmamakla birlikte halka hitap eden dergi ve gazetelerde de çeşitli *Dîvânü lugâti't-Türk* incelemelerinin yayımlanmasına imkân vermiştir.

Neşriyat âleminin savaş gündeminden kopamadığı bir dönemde *Dîvânü lugâti't-Türk*'e ilgi gösterdiği aşıkarsa da bu ilginin genişlemesi ancak 1920'li yıllardan sonra gerçekleşmiş görünmektedir. Asırlardır adı dışında neredeyse hiçbir bilginin bulunmadığı bir kitap hakkında yazıp çizmek için neşrinin ve hatta tercümesinin beklenmesi de tabii karşılanmalıdır. Tüm bu şartlara rağmen, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün, henüz 1917 başlarında ve bir taşra gazetesinde, tercümesine girişilmesi kültür hayatının neşriyat âlemindeki hızlı aksini göstermesi bakımından mühimdir.

Özellikle tercüme çalışmaları ve tefrika edilen parçalar, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü geniş kitlelere ulaştırma ve bu büyük keşif marifetiyle kültür hareketlerini yönlendirme gayretinin göstergeleridir. Bu gayret, yeni fikrî ve siyasî hareketlerle ortak bir zeminde hareket etmekle birlikte esas anlamını cumhuriyet sonrasında (hatta 1930'lu 1940'lı yıllarda) kazanmış görünmektedir. *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün bilhassa “dil inkılapları” açısından nasıl değerlendirildiği ve bu yaklaşımların neşriyat âlemine yansımaları farklı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, bu girişimlerin önemli dayanak noktalarından biri hâline geldiği/getirildiği anlaşılmaktadır.³³

³³ Bu konuda bir örnek olarak *Cumhuriyet* gazetesinin 26 Şubat 1940 tarihli nüshasında yer alan şu haber dikkat çekmektedir: Besim Atalay tarafından hazırlanan ve Türk Dil Kurumunca defaatle baskıları yapılan *Dîvânü lugâti't-Türk* tercümesi hakkındaki bu haberde, TDK Üyesi ve Kütahya Milletvekili Besim Atalay'ın Arapça ve muhtelif Türk lehçelerine dair geniş birikiminden övgüyle bahsedilirken bu önemli eserin tercümesinin bir başka pencereden “dil inkılapları” için de fayda sağlayacağı, bu hususta mühim bir kaynak teşkil edeceği vurgulanmaktadır. [*Cumhuriyet*, “Yeni Eserler *Dîvânü lugâti't-Türk* Tercümesi” (26 Şubat 1940), 6.]

Dîvânü Lugâti't-Türk Neşirlerine Dair Bir İnceleme

Melek Dikmen*

1. Giriş

Karahanlılar Dönemi'ne ait önemli bir eser olan ve Türk dilinin ilk sözlüğü kabul edilen *Dîvânü lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda kaleme alınmıştır. Muhtelif Türk boylarını gezip dolaşarak derlenen bu eser, sadece bir sözlük değildir. O dönem Türkçesinin ağız ve dil özelliklerini, ses ve yapı bilgisini yansıtan; inanışlarını, mitolojilerini ortaya koyan; sosyal-siyasî hayatlarına dair zengin malumat veren bir temel kaynak, âdetta Türklerin ilk veri tabanı mahiyetindedir. Ansiklopedi niteliği taşıyan bu eserde Türk dünyası haritası da bulunmakta olup böylece Türklerin dünya üzerinde oturduğu yerlere, münasebette bulunduğu milletlere de işaret edilmiştir. Yazma nüshayı bulan Ali Emîrî'nin sözlük hakkındaki ifadeleri, kıymetini ifade etme bâbında manidardır:

“Bu, kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak. Arap dilinde Sîbeveyh'in kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, melekdikmen@sdu.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-8035-2097>.

Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez. Bu kitap ile Hz. Yusuf arasında bir müşâbehet var. Yusuf'u arkadaşları birkaç akçeye sattılar. Fakat sonra Mısır'da ağırlığınca cevahire satıldı. Bu kitabı da Burhan bana 33 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığında elmaslara, zümrütlere vermem.”¹

2. *Divânü Lugâtî't-Türk* Neşirleri

11. yüzyılda yazılmış *Divânü lugâtî't-Türk*, uzun yıllar boyunca ismi duyulan fakat ele geçmemiş olan bir eserken Diyarbakırlı Ali Emîrî tarafından İstanbul'da bir sahafta tesadüfen bulunarak satın alınmıştır.² 1914 yılında Sahaf Burhaneddin Efendi'den alınan eser, *Divânü lugâtî't-Türk*'ün eldeki yegâne nüshasıdır. İstanbul Millet Kütüphanesinde bulunan yazma, Ali Emîrî Kitaplığındaki Arapça Eserler bölümüne 4189 demirbaş numarasıyla (Millet Kütüphanesi, AEARB4189) kayıtlıdır. Bu yazma, 25 Ocak 1072-10 Şubat 1074 yılları arasında Kâşgarlı Mahmud'un elinden çıkan nüshaya bakılarak çoğaltılmıştır. Asıl yazmadan yaklaşık iki yüz yıl sonra, 1266 tarihinde, el yazısıyla çoğaltılmış olan nüsha, Sava'dan gelerek Şam'a yerleşen Muhammed bin Ebî Bekr ibn Ebi'l-Feth es-Sâvî³ tarafından istinsah edilmiş büyük bir cilt hâlinindedir. Her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Sağlam ve kalın bir kâğıdı olan kitabın bazı yerlerinde nemlenmeden dolayı kararma olsa da bozulma ve çürüme yoktur. Bir kısım sayfalarda notlar ve açıklamalar yer almaktadır.⁴

Sözlüğün bulunmasından sonraki süreçte eser ve müellifi üzerinde hem yurt içinde hem yurt dışında birçok tercüme, dizin, araştırma ve inceleme hazırlanmıştır. Bu çalışmada *Divânü lugâtî't-Türk*'ün tıpkıbasımları, Türkiye Türkçesine, diğer dil ve lehçelere tercümelemleri, indeks ve dizin çalışmaları hakkında bilgi verilecektir.

¹ Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 77; Şükrü Haluk Akalın, *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divânü lugâtî't-Türk* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2008), 145; Kılıslı Rifat Bilge, *Bildiklerim* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2024), 23-24.

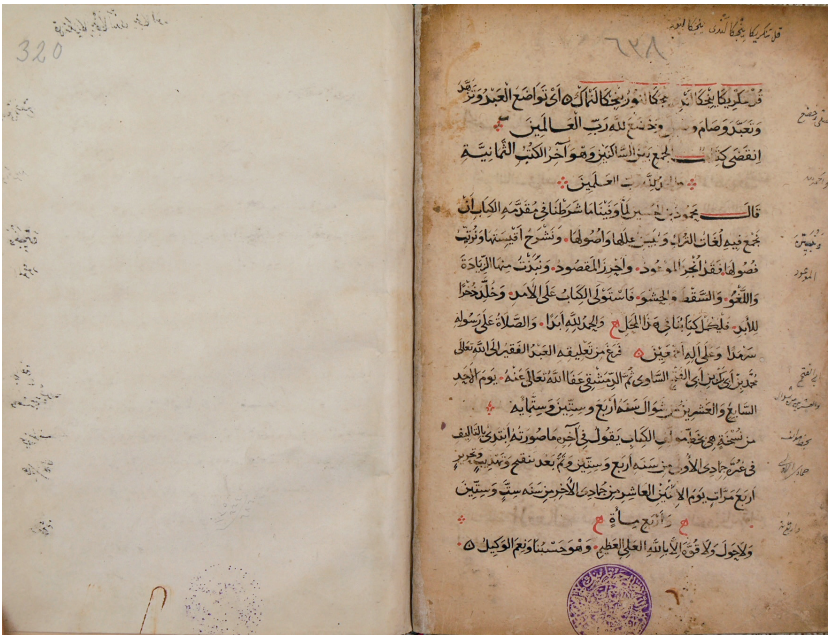
² Kitabın bulunuş hikâyesi hakkında bk. Kılıslı Rifat Bilge, *Bir Kitabın Öyküsü, Divânü lugâtî't-Türk ve Emîrî Efendi* (Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 1992); Kılıslı Rifat Bilge, *Bildiklerim*, 17-25.

³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâtî't-Türk* (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emîrî Arabî 4189), 319b.

⁴ Besim Atalay, *Divânü lûgat-î-Türk Tercümesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1941), 1/XI.

Resim 1: Kitabu Divanü lügati't-Türk yazmasının ilk sayfası. Millet Kütüphanesi, AEARB 4189 (https://portal.yek.gov.tr/main/login Erişim 13 Haziran 2024)

Resim 2: Kitabu Divanü lügati't-Türk yazmasının son sayfası. Millet Kütüphanesi, AEARB 4189 (https://portal.yek.gov.tr/main/login Erişim 13 Haziran 2024)

2.1. Türkiye Türkçesi Tercümelere

Ali Emîrî Efendi'nin talebiyle *Dîvânü lugâti't-Türk* üzerine ilk çalışma, büyük bir emek ve ihtimam neticesinde Kilisli Muallim Rifat Bilge tarafından yapılmıştır. Bu çalışmayla yazma eserin dağınık sayfaları düzenlenmiş, madde başları tespit edilmiş, harekesiz bölümler harekelenmiştir. Kilisli Rifat, yazma metni kendi el yazısıyla kopya etmiş, ona bakarak metnin dizgisi yapılmıştır. Bu ilk çalışma, tercüme olmayıp el yazması metnin Arap harfleriyle matbaada basılmış hâlidir. *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün Arap harfleriyle yapılan ilk tıpkıbasımı olan çalışmanın ilk iki cildi 1917'de, üçüncü cildi 1919 yılında basılmıştır. Dikkatli ve hassas çalışılmasına rağmen el yazmasıyla baskı metin arasında birtakım farklılıklar olmuştur.⁵ Kâşgarlı Mahmud esere hareke koymadığı hâlde Kilisli Rifat'ın tasarrufta bulunup eserin bazı yerlerini harekelenmesi, orijinal metne müdahaledir. Eserle ilgili ilk çalışma olması hasebiyle bu baskı, daha sonrakileri de etkilemiş, ilk tercümesi ve dizini yapılan kadar alandaki eksikliği gidermiş, Türkoloji sahasında yıllarca tek referans olarak kullanılmıştır.

Dîvânü lugâti't-Türk'ün tıpkıbasımının yayımlanmasıyla birlikte Millî Tebbûlar Encümeni azası tarafından Kilisli Rifat'a kitabın tercümesi teklif edilmiştir. Bunun üzerine örnek bir forma yazıp götürmüş, ancak kitabın aslıyla yetinmeyip tasarrufta bulunduğu için itiraz edilmiş, aynen tercümesini yapma koşuluyla görev Kilisli'ye tevdi edilmiştir. Kendi ifadesine göre 22 defter tutan tercüme tamamlanmış; ancak baskı işinin I. Dünya Savaşı'nın sonlarına rast gelmesi, Encümen'in dağılması, ülkenin siyasî şartları dolayısıyla bu tercümenin basımı gerçekleşmemiştir.⁶ Daha sonra Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın Maarif Nezaretine atanması üzerine Kilisli Rifat'la defterleri götürmesi hususunda 120 lira karşılığında anlaşmışlardır. Hazırlanan defterler Maarif Nezaretince Telif ve Tercüme Heyetine verilmiş, oradan da Darülfünun Edebiyat Kütüphanesine konulmuştur. Ankara'da Millî Hükümet kurulduktan iki sene sonra Maarif Vekâleti eserin tercümesini yaptırmak istemiş, dönemin Maarif Vekâleti Müsteşarı Sâmih Rifat ve şair Mehmet Âkif'e görev

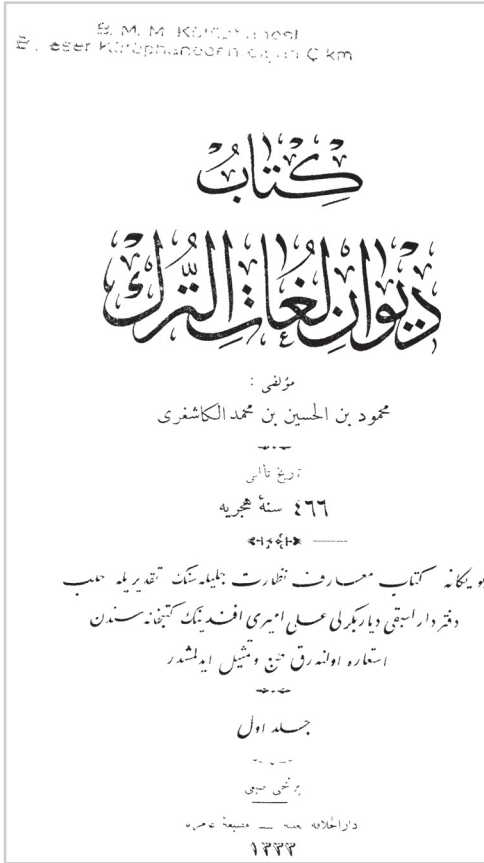
⁵ Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü lugâti't-Türk* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 2015), LXX.

⁶ Kilisli Rifat Bilge, *Bildiklerim*, 40-41.

havale edilmiştir. Kilisli Rifat, kendi çalışmasını hatırlatıp mütercimler arasına isminin eklenmesi talebinde bulunmuştur. Sâmih Rifat incele- nen defterlerin beğenildiğini, eserin Kilisli namına bastırılacağını bil- dirmiştir. Bu vesileyle defterler İstanbul'dan Ankara'ya getirilmiş; ancak baskısı yine gerçekleşmemiştir.

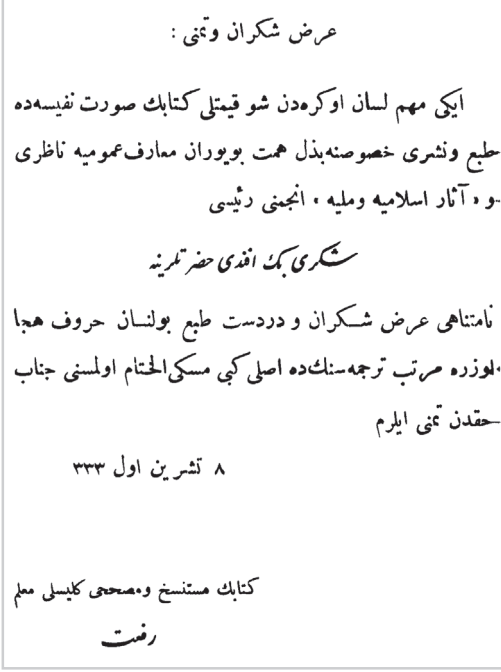
Birinci Dil Kurultayı'ndan sonra Reşit Galip'in Maarif Vekili olduğu dönemde Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından eseri aynen tercüme etmek yerine kelimelerin indeksi hazırlanmak suretiyle çevirisi kararlaştırılmıştır. Tercüme ve

indeks hazırlama işinin Kilisli Rifat'a verilmesi kabul edilmiş, hatta çalışmayı kolaylaştırmak ve hızlandırmak adına önceki defterler kendisine gönderilmiştir. Ancak Muallim Rifat'ın beyanına göre kendi defterleri olmaktan çıkarılmış, acemi kâtip(-ler) tarafından yazılmış, yanlışlarla birlikte sayfa atlamaları yapılmıştır. Asıl nüshaları sorduğunda ise Mustafa Kemal'e verildiği söylenmiştir. Daha sonra yeniden tercüme etmesi hususunda anlaşma sağlanmakla birlikte, ücret hususunda uzlaşamadıkları için Besim Atalay bu göreve talip olmuştur.⁷

Resim 3: Kilisli Muallim Rifat tıpkıbasımından örnek sayfalar (<https://acikerisim.tbbm.gov.tr/items/64c43222-29d0-4725-8785-a0342d8a0166> Erişim 10 Temmuz 2024)

⁷ Kilisli Rifat Bilge, *Bir Kitabın Öyküsü*, 27-32; Kilisli Rifat Bilge, *Bildiklerim*, 43-48.

Resim 4: Kilisli Muallim Rufat tıpkıbasımından örnek sayfalar
(<https://acikerisim.tmm.gov.tr/items/64c43222-29d0-4725-8785-a0342d8a0166> Erişim 10 Temmuz 2024)

dizini ve dördüncü cildi olan *Endeks* basılmıştır.⁸ Besim Atalay, çalışmasının ilk cildinde önce eser ve çeviri çalışmaları hakkında geniş bir bilgilendirme yazısına yer vermiştir. *Divânü lugâti't-Türk*'ün Türkiye Türkçesine ilk çevirisi olması yönüyle önemi haiz bu eser, başka dillere yapılan çalışmalar için de kaynak teşkil etmiştir.

Besim Atalay'ın hazırladığı dizinde kelimelerin imlası görülmediği için 1957 yılında Türk Dil Kurumu yeniden Arap harfli bir dizin yayımlamıştır. Dehri Dilçin'in hazırladığı *Arap Alfabetesine Göre Divanü lûgat-it-Türk Dizini* isimli eserde madde başında veya örneklerde geçen Türkçe kelimeler, özgün imlalarıyla Arap alfabetesine göre dizilmiş ve yanlarında Atalay tercümesindeki yer bilgileri gösterilmiştir. Bu baskı sadece dizin olup çeviri bulunmamaktadır.

Yarım kalmış çeviriler, tamamlanmış ama yayımlanamamış tercüme-ler hariç, basılan ilk çeviri Besim Atalay'a aittir. 1937 yılının sonlarına doğru, Dil Kurumu Genel Sekreteri İbrahim Necmi Dilmen tarafından *Divânü lugâti't-Türk*'ün tercümesi için, Besim Atalay görevlendirilmiştir. 1939-1941 yılları arasında üç cilt hâlinde metnin tercümesinin basılması, Türk dili çalışmaları için büyük bir adım olmuştur. 1942'de tıpkıbasımı yapılmış, 1943'te de *Divânü lugâti't-Türk*'ün

⁸ Besim Atalay, *Divanü lûgat-it-Türk Tercümesi I-IV* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939-1943).

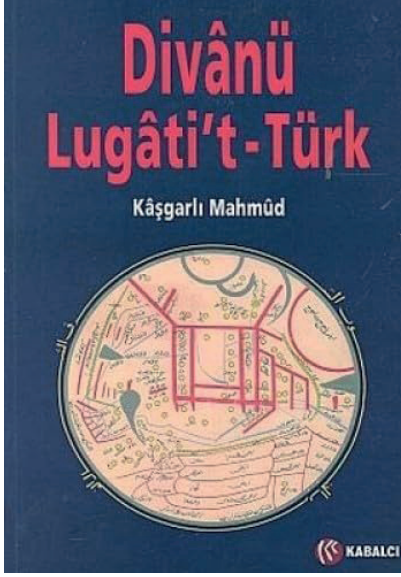
1990 yılında Kültür Bakanlığı, *Dîvânü lugâti't-Türk* yazmasının yeni bir tıpkıbasımını yayımlamıştır. Yazmanın boyutlarında ve renkli olarak basılan bu eser, daha sonraki tercüme ve yayınlar için başvuru kaynağı olmuştur.

Besim Atalay tercümesinin zaman zaman asıl metinden ayrılıp yorumlar eklendiği, yazma metindeki not ve açıklamaları dikkate almayıp Kılıslı Rifat'ın edisyonunu takip ettiği, gerek dil gerekse yöntem açısından yetersiz kaldığı tenkitleriyle 65 yıl sonra sözlüğün Türkiye Türkçesine yeni bir tercümesi yapılmıştır. Çeviri, uyarlama ve düzenlemeleri Seçkin Erdi ile Serap Tuğba Yurteser tarafından yapılmış olan çalışmaya Aykut Kazancıgil takdim yazısı yazmıştır. Kabalcı Yayınları'ndan çıkan bu çalışma, Şinasi Tekin ve Gönül Tekin editörlüğünde hazırlanan ve 1982'de basılan Dankoff-Kelly ortak çalışmasını esas almakla birlikte Besim Atalay'ın tercümesiyle mukayese edilerek çeviri, uyarlama ve düzenlemeye dayanmaktadır.⁹ Bu baskıda kitabın yöntemi değiştirilmiş, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün usulünden farklı bir şekilde basılmıştır. Asıl metin Arapça dil bilgisi kurallarına ait kelime özelliklerine göre belirlenmiş sekiz kitaptan oluşurken bu baskıda açıklamalara ve kelimelere ulaşmayı kolaylaştırmak adına eser iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün girişten keleme sayfasına kadar metnin başlıkları aynen verilmiş; ancak kelimelerin anlamları verilmemiştir. İkinci bölümde ise kelimeler alfabetik olarak sıralanarak modern bir sözlük görünümü kazandırılmıştır. Bu sebeple kelime bulma noktasında kullanım kolaylığı söz konusudur.¹⁰

Dîvânü lugâti't-Türk'ün bir diğer tıpkıbasımı, Şaban Kurt tarafından hazırlanmış ve 2008 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları tarafından yeniden yayımlanmıştır. *Kitabu Divanı lügati't-Türk: Tıpkıbasım-Türkçe Sözcükler-Özel Adlar Dizini* adıyla basılmış olan eser, aslından okur gibi kolaylık sağlaması ve okuyuculara yeni ufuklar açması arzusuyla hazır-

⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005), 5-6.

¹⁰ Ercilasun - Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü lugâti't-Türk*, LXXIV-LXXV.

Resim 5: Kabcacı Yayınları baskısının kapağı

Resim 6: Kabcacı Yayınları baskısından örnek sayfa

lanmıştır. Önceki tıpkıbasımların siyah beyaz olması zaman zaman okuma zorluklarına yol açtığı için renkli basılmıştır.¹¹

Fuat Bozkurt tarafından yapılmış *Divânü lugâti't-Türk* baskısı, Kabcacı Yayınları baskısı gibi “çeviri-uyarlama-düzenleme” şeklinde adlandırılmıştır. Bu çalışma, 2000’de tamamlanmış olmakla birlikte 2012 yılında ancak basılmıştır. Kâşgarlı Mahmud eseri Arapça dil bilgisi kurallarına göre düzenlediği için uzmanlar dışındaki okurun da rahat kullanımını sağlamak amacıyla kelimeler alfabetik sıralanmıştır.¹²

Divânü lugâti't-Türk’ün kapsamlı bir tercümesi, Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanmış ve tek cilt hâlinde *Kâşgarlı Mahmud Divânü lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* adıyla Türk Dil Kurumu yayını olarak 2014’te basılmış, 2015’te ikinci baskısı yapılmıştır. Giriş bölümünde eser ve müellifi hakkındaki bilgilerden sonra el yazması nüsha, muhteva ve dil özellikleriyle hakkında yapılan çalış-

¹¹ Şaban Kurt, *Kitâbu Divânü lugâti't-Türk Tıpkıbasım-Türkçe Sözcükler, Özel Adlar Dizini* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008), 10-11.

¹² Fuat Bozkurt, *Kaşgarlı Mahmud Divan-ü lûgat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*, Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.

maları etraflıca ele alınmıştır. “Kilisli Rifat Bilge, Bildiklerim (*DLT*’nin Bulunuşu ve Yayınlanması)” ve “El Yazmasının İçindekiler Tablosu” ek olarak yer almaktadır. Bu çalışmayla Kâşgarlı Mahmud’un eseri yeniden Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş, sıkıntılı yerlerde önceki çalışmalar ve çevirilerden istifade edilmiştir. Tercümede Arapça metne sadık kalınmakla beraber metnin kelime kelime çevirisi yerine en iyi şekilde ifade edilmesi tercih edilmiştir. Müellifler, kelimelerin eserin diğer yerlerindeki kullanımlarına, tarihî ve yaşayan lehçelerle geniş karşılaştırmalara, daha önce yapılan çalışmalara dayanarak en doğru okunuşu bulma ve sağlam metni kurma niyetinde olduklarını ifade etmişlerdir. Her biri beş on sayfayla açıklanabilecek pek çok sorun, dipnot açıklamalarıyla (2259 dipnot) çözülmeye çalışılmıştır.¹³ Kapsamlı bir giriş ilave olarak tercüme ve dizinin tek ciltte verilmesi, eserin kullanımını ayrıca kolaylaştırmıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu tercümesi hakkında inceleme yapan Nuray Tamir’in şu ifadeleri, eserin kıymetini ortaya koymasından mühimdir:

“Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu’nun hazırladığı bu eserle birlikte *DLT*, yayınlarında bence dördüncü döneme girmiş bulunmaktayız. Bu dönemleri şöyle gösterebilirim:

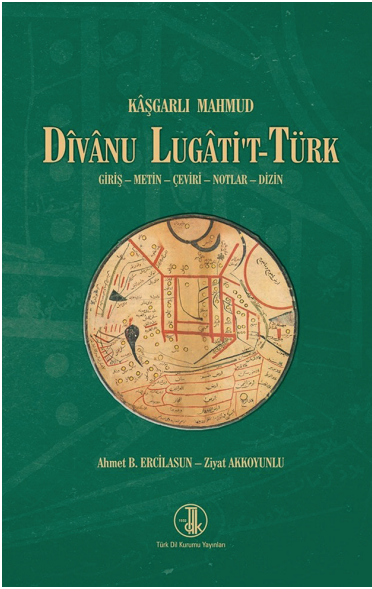
1. Dönem: Ali Emîrî - Kilisli Rifat Dönemi (1910’lar)
2. Dönem: Besim Atalay Dönemi (1939-1943)
3. Dönem: R. Dankoff - J. Kelly Dönemi (1982-1985)
4. Dönem: Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu Dönemi (2014)”¹⁴

Dîvânü lugâti’t-Türk’ün en son çevirisi, Mustafa S. Kaçalın’ e aittir. Tercüme 2008’de tamamlanmış, redaksiyon sonrası Türk Dil Kurumuna teslim edilmiştir. Hakem sürecinin akabinde 2018’de baskı aşamasına gelen çeviri, bir önceki yıl özel bir yayınevinden çıkan tercüme dolayısıyla

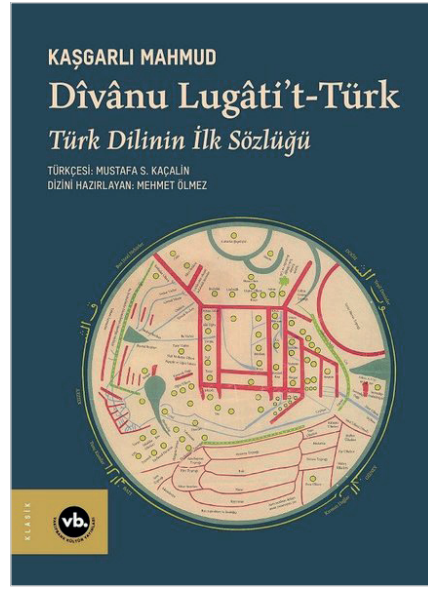
¹³ Ercilasun - Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü lugâti’t-Türk*, VII.

¹⁴ Nuray Tamir, “Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ve Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu’nun Hazırladıkları *Dîvânü lugâti’t-Türk* Adlı Eser Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/3 (2014) 274-276. Bu tercüme hakkında diğer değerlendirme yazıları için ayrıca bk. Melike Uçar, “Dîvânü lugâti’t-Türk’ün Yeni Yayını Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mustafa Öztürk’e Armağan*, haz. Mustafa Arğunşah (İstanbul: Kesit Yay., 2015) 349-359; Emine Temel, “Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Kâşgarlı Mahmud Dîvânü lugâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2015), 155-160.

yayın programından çıkartılmıştır. Birtakım değişikliklerle bu çeviri, 2023 yılında VakıfBank Kültür Yayınları arasında çıkmıştır. Söz konusu çalışma, çevirinin düzeni açısından diğerlerinden farklıdır. Eserdeki kelimeler Kâşgarlı Mahmud'un düzenlediği sıraya göre değil, alfabetik sıraya göre tanzim edilmiştir. Her maddenin sonuna kelimenin varak ve sayfa numarası eklenmiştir. Kelime birden fazla yerde geçiyorsa bunlar da gösterilmiştir. Alfabetik sıralama gözetildiği için okuyucuya kelime bulma hususunda kolaylık sağlayan bu tertip, varak numaralarını refere ettiği için yazmanın aslından kelimeyi mukayese etme fırsatı da sunmuştur.¹⁵

Resim 7: Ercilasun-Akkoynulu çevirisinin kapak sayfası

Resim 8: Mustafa S. Kaçalın çevirisinin kapak sayfası

Dîvânü lugâti't-Türk'ün baskısı yapılan çalışmalarının yanında yarım kalmış veya neşredilememiş çalışmaları da bilinmektedir. Kilisli Muallim Rifat Bilge'nin tıpkıbasımından hemen sonra Hüseyin Hüsameddin Yasar tarafından H 1336/M 1918 yılında kaleme alınan ve *Dîvânü lugâti't-Türk* neşri için hazırlanmış ilk indeks çalışması olan *Dîvân Anahtarı*

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın, dizin: Mehmet Ölmez (İstanbul: VakıfBank Kültür Yay., 2023), 15.

adlı eser, bu kapsamda değerlendirilebilir. Yazma şeklinde ve muhtemelen tek nüsha olduğu için Türkoloji literatüründe pek tanınmamıştır. Tespit edilen tek nüshası Millet Yazma Eser Kütüphanesi AEAR-B4201'de bulunmaktadır. Eseri tanıtan Feyzi Çimen'in verdiği bilgilerle göre rika hattıyla ve hurûf-ı hece tertibiyle yazılmış çift sütun, üç satır, 52 varaklık eserde 5329 madde başı bulunmaktadır. Kilisli neşrine göre hazırlanmış olduğu için onun hatalarını tekrar eden çalışma, modern bir indeks görünümünde olmamakla birlikte *Dîvânü lugâti't-Türk* için hazırlanmış ilk indeks olması açısından önemlidir.¹⁶

Ayrıca TBMM Van Mebusu Tevfik Demiroğlu da bu eserle meşgul olmuş, 504 sayfalık tercümesi Arap alfabesine göre dizilmiş olup bazı şiir parçaları ve savlar atlanmış veya kısaltılmıştır.¹⁷ Konyalı Abdullah Âtîf Tüzüner'in 7 deftere yazdığı 943 sayfalık tercümesi de basılmamıştır. Tevfik Bey nüshasıyla Atîf Bey nüshasının Türk Dil Kurumunun arşivinde muhafaza edildiği belirtilmiştir.¹⁸ Hasan Basri Çantay da 1917 yılında Karesi gazetesinde sözlüğün çevirisini yayımlamaya başlamıştır; ancak bu çalışma yarım kalmıştır.¹⁹ Abdullah Sabri Karter'in çevirisi de Kilisli'nin tercümesi gibi el yazısıyla hazırlanmış 22 defterden müteşekkildir. 1939 tarihli söz konusu yazma Bursa İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları ve Arap Harfli Eserler Bölümü'nde, Genel 4449-4470 sayıları arasında bulunmaktadır.²⁰

¹⁶ Feyzi Çimen, "Dîvânü lugâti't-Türk Üzerine İlk Dizin: Dîvân Anahtarı ve Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın İlmî Kişiliği", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1 (2013), 136-151.

¹⁷ M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut* (İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1946), 90; Ramiz Asker, "Divanü lugat-it-Türk İstatistikleri", 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, *Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi [28-30 Mayıs 2008]* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022), 33.

¹⁸ Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, 88-91.

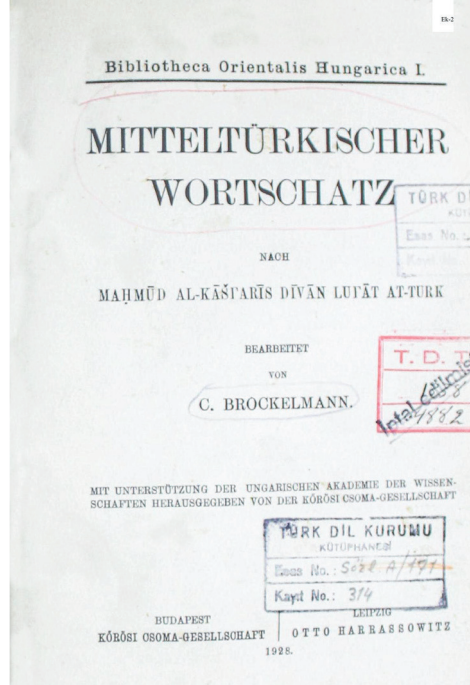
¹⁹ Ercilasun - Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü lugâti't-Türk*, LXXVII.

²⁰ Mustafa S. Kaçalin, "Abdullah Sabri Karter'in Dîvânü Luğâti't-Türk Çevirisi Üstüne", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 8 (Aralık 1997), 249.

2.2. Eserin Çeşitli Dil ve Lehçelere Çevirileri

2.2.1. Almanca Dizin

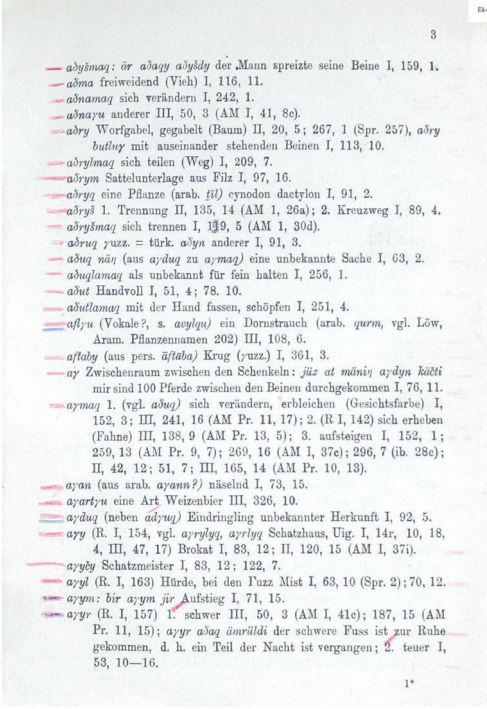
Divânü lügati't-Türk'ün Kilisli Rifat tarafından hazırlanan tıpkıbasımı sadece iyi derecede Arapça bilenler tarafından kullanılmaktaydı ve Türkoloji alanında çalışmalar yapan Alman akademisyenlerin kullanımına uygun değildi. Alanında donanımlı bir araştırmacı olan Alman şarkiyatçısı ve Türkoloğu olan Carl Brockelmann, önce eserin dili ve muhtevasına dair makaleler hazırlamış, sonra daha kapsamlı bir şekilde istifade edilmesi için sözlük hâline getirip Alman alfabesi sırasına göre kelimeleri dizmiştir.²¹ 1928 yılında Macar Bilimler Akademisi'nin desteğiyle *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd Al-Kâşgârîs Divân Lûgat at-Türk* adıyla Almanca olarak Leipzig'de basılmıştır. Kilisli Muallim Rifat Bilge'nin tıpkıbasımından sonra bu eser, Arapça altyapısı sağlam olanların istifade edeceği bir kaynak olmuştur. Kilisli neşrine sadık kalan Brockelmann, kelimelerin Almanca karşılığını vermiş, sona da özel isimler indeksi eklemiştir.²² 1964 yılında Macaristan'da sözlüğün yeniden ofset baskısı yapılmıştır. Bu çalışma, Türkiye Türkçesi tercüme ve dizinlerinden

Resim 9: C. Brockelmann'ın hazırladığı indeksin kapağı
(<http://katalog.tdk.gov.tr> Erişim 7 Temmuz 2024)

²¹ Nuri Yüce, "Brockelmann, Carl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/336.

²² Eser hakkında birtakım değerlendirmeler için bk. Abdullah Taymas, "Divânü lûgat-it-Türk Tercemesi", *Türkiyat Mecmuası* 7-8 (İstanbul, 1940-1942), 213.

Resim 10: C. Brockelmann'ın hazırladığı indeksten örnek sayfa (<http://katalog.tdk.gov.tr> Erişim 7 Temmuz 2024)

önce olması bakımından mühimdir.

2.2.2. İngilizce Çevirileri

Dîvânü lugâti't-Türk'ün İngilizceye çevirisi ABD Chicago Üniversitesi Türk Bilim profesörü Robert Dankoff ve ABD Utah Üniversitesi Türk Bilim profesörü James Kelly tarafından 3 cilt hâlinde hazırlanmıştır. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin yönetimindeki “Sources of Oriental Languages and Literatures (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları)” dizisinde 1982-1985 yıl-

ları arasında yayımlanmıştır. Brockelmann'ın hazırladığı Almanca çalışma tercüme olmayıp sadece dizin olduğu için Dankoff-Kelly'nin çalışması, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün Batı dillerinden birine ilk kez tam metin çevirisi olması yönüyle mühimdir.²³ *Compendium of the Turkic Dialects* adlı eserin ilk cildinde yer alan giriş; sözlüğün tarihçesi, yazma eser, önceki çeviriler, Arapça metindeki terimler, metni değerlendirmede karşılaşılan zorluklar, takip edilen yöntem ve ilkeler, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün dil özellikleri hususlarında detaylı bilgiler ihtiva etmektedir. Bu yayın, sözlükteki her sözcüğü bir transliterasyonla verdikten sonra sağına okunuşunu, sonrasında İngilizce karşılığını ve ana metinde karşılık olarak kullanılan Arapça sözcüğü vermiştir. En sağda sözcüğün okunuşu bir kez daha verilmiştir. Ayrıca çeviriye yerleştirilmiş bazı işaretler, daha sonra dizin

²³ Engin Sezer, “Divanü Lugati't-Türk'ün İngilizce Çevirisi”, *Türk Dili* 45/372 (1982), 378; Ercilasun - Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Divânü lugâti't-Türk*, LXXIII.

hazırlamayı kolaylaştıracak şekilde lehçe, dil bilgisi, şiir, atasözü, kişi ve yer adları gibi bazı konulara dikkat çekmektedir. Sözlüğü birebir çevirmekle birlikte atasözü ve şiirler aslından çevrilmemiştir. İlk iki ciltte sözlüğün İngilizce çevirisi, son ciltte ise dizini bulunmaktadır.²⁴

Ayrıca Sir Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish* (13. Yüzyıl Öncesi Türkçenin Etimolojik Sözlüğü) isimli çalışması, *Divânü lugâti't-Türk*'ten çok sayıda kelimeyi barındırması yönüyle önemli bir çalışmadır. 1972'de

Oxford'da Clarendon Press'te basılmış olan eserde, Kâşgarlı'nın sözlüğünden aldığı kelimelerde Besim Atalay baskısından istifade edilmiştir.²⁵

2.2.3. Rusça Tercümeleeri

Divânü lugâti't-Türk'ün ilk Rusça çevirisi, Kültür Bakanlığının 1990 yılında yayımladığı tıpkıbasımdan istifade etmek suretiyle ünlü Kazak yazar Muhtar Auezov'un kızı Zifa Alva Auezova tarafından 2005'te yayımlanmıştır. Almatı'da yayımlanan eserin girişinde eser ve yapılan çalışmalar

SOURCES OF ORIENTAL LANGUAGES AND LITERATURES

7

Edited
by Şinasi Tekin • Gönül Alpay Tekin

TURKISH SOURCES

VII

MAHMÛD al-KÂŞGARĪ

COMPENDIUM
OF
THE TURKIC DIALECTS
(Divân Luyât at-Türk)

Edited and Translated with Introduction and Indices
by

ROBERT DANKOFF
in collaboration with
JAMES KELLY

Part I

Printed at the Harvard University Printing Office
1982

Resim 11: Dankoff-Kelly tercümesinin kapak sayfası

²⁴ Ercilasun - Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Divânü lugâti't-Türk*, LXXIII.

²⁵ Agop Dilaçar, "Yeni Yayınlar: Sir Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1973: 275-281.

'ADIT' ağıy Name of one of our villages. 0	N
'UDUT' 'AR: oğuy ör "A man (or other) who is awake (yađđın)." 0	oğuy
One calls "a man of wakeful heart (<i>mutayađđız al-qalb</i>): 'UDUT KVNKUVL; LUVK; 'AR: ođuy köñüllüđ ör – this means an "intelligent (<i>fağın</i>)" man. 0	
'ARIT' arıy "Tent band (<i>ızır al-xırbä</i>)." Barsıñ dialect. 0	arıy D
ARIT NANK arıy nän "Something clean (<i>nağız</i>)." 0	
'URUT' uruy The "seed (<i>habb</i>)" of anything. "Seed for sowing (<i>bağır</i>)" is called: 'URUT uruy. Thus :: 'URUT 'AKTY uruy őkti "He sowed the seed." "Relatives (<i>ağırıb</i>)" are likened to it, and are called: 'URUT TARIĞ uruy tarıy. 0	uruy
'AZIT' azıy The "canine tooth (<i>näb</i>)" of any animal. 0	azıy
'ASIT' asıy "Profit (<i>rıbb</i>)." 0	asıy
'USUT' usıy The "correspondence (<i>tağayıy</i>)" of one thing to another. Hence :: BV 'YŞ' 'USIT'Y MUNDAT bu ışı osıy mundat "The following corresponds (<i>muğayıyale</i>) to this matter." 0	usıy
'ALIT' alıy Anything "bad (<i>rağı</i>)." Oryuz and Qıfcağ dialect. 0	alıy D
'ULUT' uluy Anything "large (<i>kabır</i>)." 0	uluy
'LIT' SUVF ılıy süw "Lu kewarm (<i>fatır</i>) water." Its root-form is with yä: YLIT; ılıy yılıy [450].	ılıy Verze:
'ULUT' EVQUT' BULSA' SAN 'DKV QILYN BULIT'YL KIŞIYK BAK'LA'R QATIN YXŞY 'VLA'N uluylüqıy bulsa sän äđđü qılın bolıyıl kölig beğır qatın yazıı üün	uluy V
"When you gain great prestige and influence (<i>ış wa-bağır</i>) then behave correctly. Be before the emirs a good joıner, one who presents well people's affairs (<i>wađđıl xayır hasan al-mađđar li-amr an-nä</i>)." 0	
Q	
'AČUQ' ačuy "Open (<i>mađıñ</i>)," of anything. Thus :: 'AJUQ QABUF' ačuy qapuy "An open door." "Sky that has become clear (<i>muđıyıs</i>)" is called: 'AJUQ KUVK; ačuy kök. 0 And "a matter that is clear (<i>boıyın</i>)" is called: 'AJUQ 'IYŞ; ačuy ışı. 0	ačuy

44 1. Three dots of Ş faintly visible (brown ink?).

Resim 12: Dankoff-Kelly tercümesinden örnek sayfa

Rustemov tarafından hazırlanmıştır. İlk cildi İ. V. Kormuşın'ın redaktörlüğünde 2010 yılında basılmıştır. Detaylı bir incelemeden sonra tercümeğe geçilmiş, kelime ve örneklerin sırasıyla orijinal imlası, Latin harfli transkripsiyonu ve Rusça çevirisi yapılmıştır.²⁷ Eser oluşturulurken pek çok çeviriyle mukayeseli olarak ele alınmış olması dikkati çekmektedir. Eserin yarısına yakın kısmının tercümesini ihtiva eden ilk ciltten sonraki ikinci cildi henüz yayımlanmamıştır.

hakkında bilgi verilmiştir. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Avezova madde başlarını numaralandırmış ve 11. yüzyıl Türkçesi fonetiğinin belirsiz olduğu gerekçesiyle transkripsiyon yerine transliterasyon kullanmıştır. Tercümede önce transliterasyon, sonra orijinal imla ve Rusça çevirisi verilmiştir. İkinci bölümde R. Ermers tarafından hazırlanmış alfabetik, tematik ve diyalektik dizinler yer almıştır.²⁶

Sözlüğün bir diğer Rusça çevirisi, Özbek asıllı A. R.

²⁶ Çetin, "Kazakistan'da Kaşgarlı Mahmud ve Divânü lügâti't-Türk İle İlgili Yapılan Çalışmalar", 412; Asker, "Divânü lügâti't-Türk İstatistikleri", 38.

²⁷ Asker, "Divânü lügâti't-Türk İstatistikleri", 37.

2.2.4. Çince Tercümelere

Besim Atalay'ın tercümesi esas alınmakla birlikte yazma eserden de istifade edilen Uygur Türkçesi tercümesi yayımlandıktan sonra, bu çeviriden istifade edilerek 1985 yılında sözlüğün Çince tercümesi de tamamlanmıştır. Ancak, basımı Pekin Milletler Neşriyatı tarafından Şubat 2002 yılında *Tujueyu Dacidian* adıyla²⁸ üç cilt olarak yayımlanabilmiştir. Uygur Türkçesi ve Çince tercümelerinde indeks kısmına yer verilmemiştir. Uygur Türkçesi tercümesinde Sir Gerard Clauson'un çalışmasından, Çince tercümesinde ise Robert Dankoff'un çalışmasından istifade edilememiştir.²⁹

Çin'de *Divânü lugâti't-Türk* ve Kâşgarlı Mahmud ile ilgili bilimsel toplantı da düzenlenmiştir. 11-13 Ekim 2000 tarihlerinde Urumçi'de "I. Çin Divânü lügât-it Türk Bilimsel Toplantısı" düzenlenmiştir. Toplantıya Çin'in değişik eyaletlerinden gelen uzmanlar 70 adet bilimsel bildiri sunmuştur. Dil, edebiyat, tarih, coğrafya, etnik, dinî ve toplumsal yaşam alanları ile ilgili bildirilerde, *Divânü lugâti't-Türk* farklı açılardan incelenmiştir. Ancak bu toplantının devamı olmamıştır. Ekim 2005 yılında Kâşgarlı Mahmud'un 1000. yaşını kutlamak için Kâşgar'da bilimsel bir toplantı daha düzenlenmiştir.³⁰

2.2.5. Farsça Tercümelere

Divânü lugâti't-Türk'ün "Adlar" bölümünü Farsçaya tercüme eden Muhammed Debîr Siyâqî'nin çalışması, *Nâmhá ve Sifathâ ve Zamîrhâ ve Pesvendhâ-yı Divânu lügâti't-Türk* adıyla 1996'da Tahran'da yayımlanmıştır. Behmen dergisinin isteği üzerine hazırlanmış eser, 1101 sayfadır ve alfabetik sıraya konulmuş 5100 kelimededen oluşmaktadır. Ancak bu çeviri, mütercimim imla ve yazım yanlışları, tercüme hataları, akıcı bir üslubunun olmayışı, Arapça ve Türkçeye hâkim olamayışı gibi gerekçelerle eleştirilmiştir.³¹ İranlı Türkoloji profesörü Hüseyin Düzgün (Hossein

²⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*, 21.

²⁹ Ekrem, "Çin'de Divânü lügât-it Türk ile İlgili Araştırmalar (2000-2007)", 54.

³⁰ Ekrem, "Çin'de Divânü lügât-it Türk ile İlgili Araştırmalar (2000-2007)", 55; Tansü - Çerkezoğlu, *Kâşgarlı Mahmud ve Çağ Ötesi Bir Eser*, 61-62.

³¹ Hasan Refiği, Mehmet Rezzaqı, "Divânü lugâti't-Türk" ve Onun Farsça Çevirmeleri", *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu, 17-19 Ekim 2008*, ed. M. Muhsin Kalkışım (Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 2008), 87-88.

Mohammadzade Sadigh), bu çalışmanın Brockelmann ve Dehri Dilçin fihristlerinin eksik bir tekrarı olduğunu söylemektedir.³²

Resim 13: Muhammed Debîr Siyâqî çevirisinin kapak sayfası

Resim 14: Muhammed Debîr Siyâqî çevirisinden örnek sayfa

Dîvânü lugâti't-Türk'ün bir diğer Farsça çevirisi Hüseyin Düzgün'e aittir. 2004 yılında Tebriz'de Ahter Neşriyat tarafından basılan eserin ayrıntılı hazırlanmış giriş bölümünde eser ve tercümelere üzerine yapılmış çalışmalar hakkında bilgi yer almaktadır. Tek cilt hâlinde basılan ve güzel hazırlanmış olan eserde orijinal imla, Latin harfli transkripsiyon ve Farsça çevirisi verilmiştir. Ayrıca araştırmacılar için geniş bir kaynakça listesi de eklemiştir.³³

³² Hüseyin Düzgün (Hossein Mohammadzade Sadigh), *Şeyh Mahmud Kâşgarî Dîvânü lugâti't-Türk* (Tebriz: Neşri Ahter, 1383hş./2004), 29-33.

³³ , "Dîvânü lugâti't-Türk İstatistikleri", 37; Refiyyî - Rezzaqî, "Divanü lugâti't-Türk" ve Onun Farsça Çevirmeleri", 89-91. Ayrıca bk. Düzgün, *Şeyh Mahmud Kâşgarî Dîvânü lugâti't-Türk*, 24-88.

<p>۳</p> <p>شیخ محمود کاشغری</p> <p>دیوان لغات‌الترک</p> <p>برگردان فارسی از: دکتر حسین مجملزاده صدیق Prof. Dr. Hüseyin Düzgün</p> <p>تیریز ۱۳۸۲</p>	<p>۳۸ دیوان لغات‌الترک</p> <p>تایغ: tatiğ; طعم و لذت بصورت مزوج تلخ‌ذائق tatiğ به کز می‌رود بیشک: bişik; کپورای گودک دیباک: dibak; پوشش کلسه‌ی عروس کنه شکارم‌رودم عروسی او را از چشم بیگانه مستور و پوشیده می‌راند. بلک: belik; ازمدان هدیه توئنگ: tünk; زینان کسائی و محبسی (ترکی بارسغالی) سویچک: süçik; هر چیز خوشمزه سویچک: süçik; شراب این نکره‌ای نو معنای مستفاد دارد؛ تیره‌های غمناک نخسی و چگل در کرانه‌های رودایلا <i>ala</i> در معنای شراب به کار می‌روند، و سه شراب سرخ کسرل شجک süçik, qızı, bişik می‌گویند. سورگاتیک: sörgatik; دمس و گمان، ظن. گوبک: göbik; دوختن لایه‌ی غرقه و پوچه با گازگندینه و آن گوبکگوشک: göbikgöşek; روشنی پرد گوبکگوشک: göbikgöşek; ساه قاعل: qaçıl; شله‌ی تر و تازوی بید که با آن طریقت برای ناگ‌گور، درست کنند، چنگچه در این کلام آمده است: قاعل‌شاه‌ی قلماس قاعل‌ی باغی تریلماس Qal sarı qalmas qaçıl bağı yuzulmas بنی: سخن پیران یا بی‌اعتنایی شایسته و کثرت شاهدی بید نمی‌کنند. توضیح نکته: به سخن پیران بی‌وجهی نمی‌گویند کردن را به کار بندن ملتان است که شاه‌های تر و تازو فرخت بید به هم بسته شود که از آن پس گشوده نمی‌رود. بیروم: birüm; وام‌دهی، در این کلام نیز آمده است. گینجی‌ارستان: ginciyaristan; بیوجسی میجان</p> <p>www.duzgun.ir http://isamajili.blogfa.com</p>
--	---

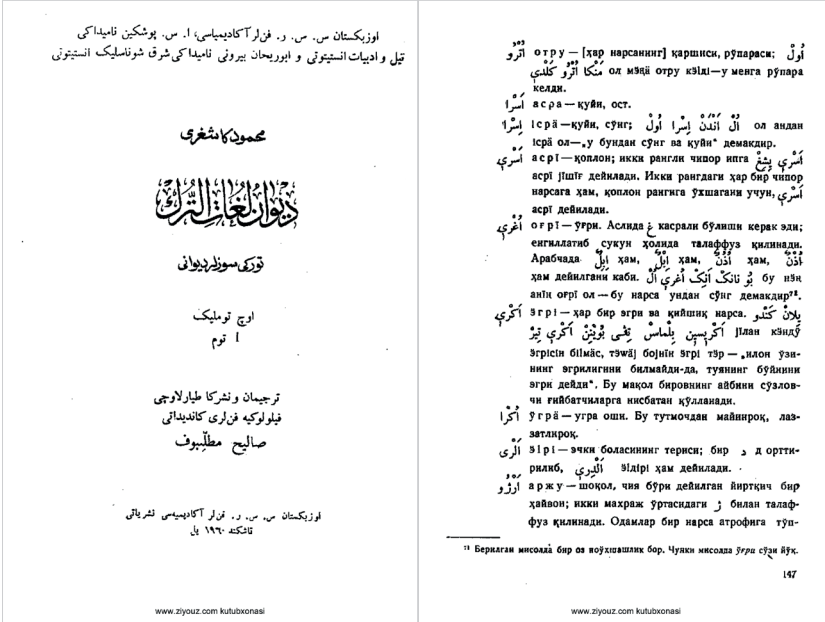
Resim 15: Hüseyin Düzgün çevirisinin kapak sayfası

Resim 16: Hüseyin Düzgün çevirisinden örnek sayfa

2.2.6. Özbek Türkçesine Çevirileri

Özbek Türkçesine Salih Mutallibov tarafından çevrilen sözlük, Özbekistan Bilimler Akademisine bağlı Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü ve Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü Bilim Konseyi'nin kararıyla Taşkent'te yayınlanmıştır. *Türkiy Sözlär Devanı* adıyla yayınlanan eserin ilk cildi 1960, ikinci cildi 1961, üçüncü cildi 1963 yılında basılmıştır. 1967 yılında ise tercümeyle ait indeks cildi Salih Mutallibov ve Gani Abdurrahmanov tarafından yayımlanmıştır. Mutallibov eseri hazırlarken hem şekil hem de muhteva açısından Besim Atalay'a, ayrıca Brockelmann'a bağlı kalmıştır. Sözlüğün indeksinde sadece madde başı olan kelimeler gösterilmiş, manaları Özbekçe ve Rusça verilmiştir. Ayrıca cildin sonunda K. Mahmudov tarafından hazırlanmış "Grammatik Körsätkiç (Ekler Dizini)" yanında yer, kişi, halk ve kabile adları dizini; atasözleri dizini ve G. Abdurrahmanov ile Ş. Ş. Şükürov'un yazdığı "XI. Asr Eski Türk Tilining Grammatik Oçerki" bölümü bulunmaktadır.³⁴ Bu eser, bilim çevreleri ve geniş okur kitlelerince çok fazla rağbet görmüş, Sovyet Tür-

³⁴ Ercilasun - Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Divânü lugâti't-Türk*, LXXII.

Resim 17: Salih Mutallibov tercümesinin kapak sayfası

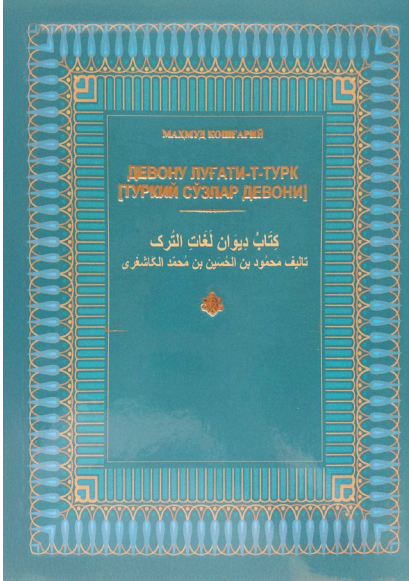
Resim 18: Salih Mutallibov tercümesinden örnek sayfa

kologları tarafından yıllarca istifade edilen bir kaynak olmuş, en güzel çevirilerden biri kabul edilmiştir.³⁵

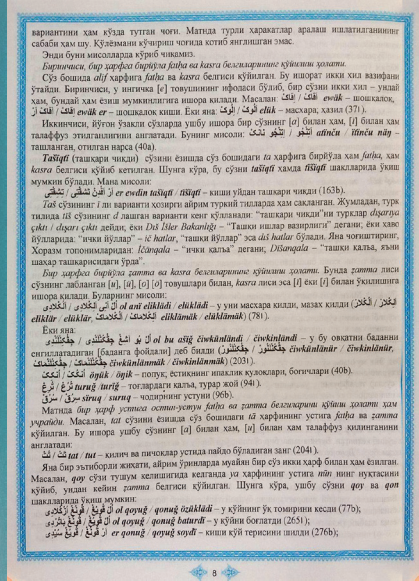
Divānügâtü't-Türk'ün Özbek Türkçesine başka çevirileri Hamidullah Boltabayev ve Kasımcan Sadıkov tarafından da yapılmıştır. Kasımcan Sadıkov tercümesi, 2017 yılında Taşkent'te basılmıştır. Okuyucunun rahat anlayabilmesi için kelimeler parantez içinde Kiril alfabesiyle verilmiştir.³⁶ Özbek Türkçesi baskısı ayrıca 2021 yılında Türkiye'de Akademik Kitaplar Yayınevi'nde de basılmıştır. Mutallibov'un neşrin-den istifadeyle hazırlanmış bu baskının en mühim özelliklerinden birisi, maddelerin orijinal Arap harfleri ve transkripsiyonlarıyla birlikte verilmesidir. Zaman zaman yazmanın aslına da başvurulmuş, Arapça

³⁵ Asker, "Divānügātü't-Türk İstatistikleri", 35.

³⁶ Kasımcan Sadıkov, *Kaşgarlı Mahmud Divānügātü't-Türk*, Taşkent, 2017.

Resim 19: Kasımcı Sadıkoğlu Mahmud tercümesinin kapak sayfası

Resim 20: Kasımcı Sadıkoğlu Mahmud tercümesinden örnek sayfa

ıstılahlar için Arap dili uzmanları S. Rustamiy ve A. İstamutdinov'dan da destek alınmıştır.³⁷

2.2.7. Kazak Türkçesine Tercümeleri

Kazakistan'da Kâşgarlı Mahmud ve eseri hakkında ilk bilgi veren ve çalışma yapan Halel Dosmuhamedov olmuştur. İstanbul'daki nüshadan kopya ederek hazırladığı eser, 3 cilt hâlinde basılmıştır. 1923 yılında Şolpan dergisinin 5. ve 6. sayılarında sözlük hakkında makale yayımlanmış, böylelikle çalışmalar artmaya başlamıştır.³⁸

Divânü lugâti't-Türk'le ilgili Kazakistan'da yapılan kitap çalışması, Kanaşiya Beketayev ve Ersen İbatov tarafından hazırlanan ve 1993 yılında 3 cilt olarak basılan *Tübi Bir Türkî Tili* adlı eserdir. Bu çalışma *Divânü lugâti't-Türk*'ün tamamının tercümesi olmayıp sözlükteki atasöz ve de-

³⁷ Rihsitilla Alimuhamedov, "Kosımcı Sadıkoğlu Mahmud Kaşgariy: Devanu Lugati-t-Türk (Türkiy Sözler Devani), Gafur Gulam Nomidağı Naşriyet, Toşkent, 2017, ss. 488", çev. Saidbek Boltabayev, *Journal of Old Turkic Studies (JOTS)* 2/1 (2018), 128.

³⁸ Halil Çetin, "Kazakistan'da Kaşgarlı Mahmud ve Divânü lügâti't-Türk İle İlgili Yapılan Çalışmalar", *Folklor-Edebiyat Dergisi* 102 (2020), 411.

yimlerin, şarkı ve şiirlerin Kazak Türkçesine aktarılmasından ibarettir.³⁹ K. Beketov ve A. Yibatov tarafından yapılan tercüme, *Kökü Bir Türk Dili* adıyla 1996 yılında yayımlanmıştır.⁴⁰

Dîvânü lügâti't-Türk'ün tamamını Kazak Türkçesine çeviren, Askar Kurmaşulı Egevbay olmuştur. *Mahmut Kaşkari, Türk Sözdüğü* adıyla yayımlanan çevirinin birinci ve ikinci ciltleri 1997, üçüncü cildi ise 1998 yılında Almatı'da basılmıştır. N. Nazarbaev'in ön sözüyle yayımlanan eserde Latin harflerinin yanında Kiril harfleriyle de transkripsiyonlu hâli verilmiştir. Bu çalışma hazırlanırken Besim Atalay, Özbek ve Uygur neşirlerine sadık kalınmıştır.⁴¹

2.2.8. Azerbaycan Türkçesine Çevirileri

Dîvânü lügâti't-Türk'ün Azerbaycan matbuatında tanınması, 1924'lü yıllarda Miraz Muhsin İbrahimov'un çalışmalarıyla olmuştur. Kâşgarlı Mahmud ve eserini tanıtan makalelerin yanında sözlüğü tercüme eden makaleler de yayımlanmıştır. Emin Abid de bu sözlüğün tanınması için çalışma yapmış isimlerdendir.⁴² Kâşgarlı Mahmud'un *Divan*'ının Azerbaycan Türkçesine çevrilmesi için 1930'lu yılların ortalarında Azerbaycan İlimler Akademisi, Özbek asıllı Türkolog Halid Said Hocayev'in⁴³ başını çektiği bir heyet kurmuştur.⁴⁴ 1937'de çeviri tamam-

³⁹ Çetin, "Kazakistan'da Kaşgarlı Mahmud ve Divânü lügâti't-Türk ile İlgili Yapılan Çalışmalar", 411; Ayabek Bayniyazov, Canar Bayniyazova, "Kazakistan'da Kıpçak Sözlükleri ve XVIII-XX. Yüzyıllar Arası Sözlük Çalışmaları", *Bilig* 71 (2014) 83.

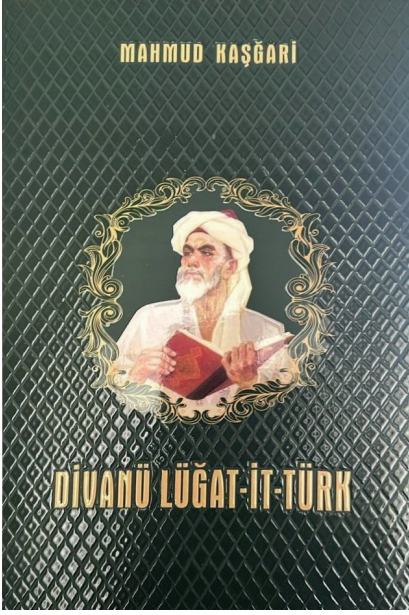
⁴⁰ Yunus Emre Tansü, Semra Çerkezoğlu, *Kâşgarlı Mahmud ve Çağ Ötesi Bir Eser* (Ankara: İksad Yayınevi, 2021), 65.

⁴¹ Bayniyazov - Bayniyazova, "Kazakistan'da Kıpçak Sözlükleri ve XVIII-XX. Yüzyıllar Arası Sözlük Çalışmaları", 83; Çetin, "Kazakistan'da Kaşgarlı Mahmud ve Divânü lügâti't-Türk ile İlgili Yapılan Çalışmalar", 411-412; Sebahattin Şimşir, "Kazakistan'da Kâşgarlı Mahmud ve Divânü lügâti't-Türk Hakkında Çalışmalar", *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu, 17-19 Ekim 2008*, ed. M. Muhsin Kalkışım (Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 2008) 78.

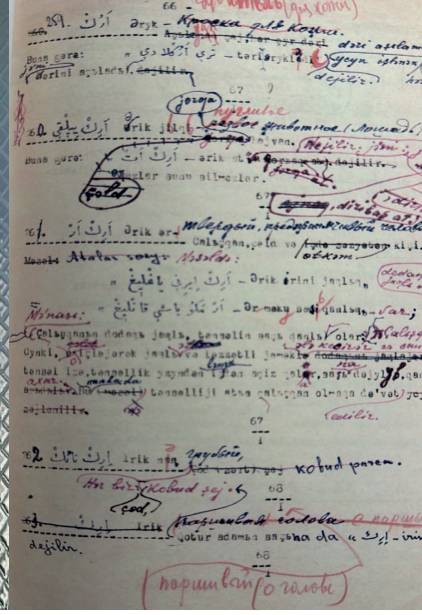
⁴² Ali Şamil, "Azerbaycan'da "Divânü lügâti't-Türk"ün İlk Öğrenilme ve Çevrilmesi", *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu, 17-19 Ekim 2008*, ed. M. Muhsin Kalkışım (Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 2008), 79-83.

⁴³ Halid Said Hocayev hakkında bk. Ali Şamil Hüseyinoğlu, "Divan-u lügâti't-Türk"ün İlk Çevirmeni", *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi [28-30 Mayıs 2008]* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022) 391-406.

⁴⁴ Andrey N. Kononov, "Sovyetler Birliği'nde Kâşgarlı Mahmud'un Divanını Konu Alan Araştırmalar", *Türk Dil Kurumunun 40. ve Divan-ü lügâti't-Türk'ün 900. Yıldönümleri Dolayısıyla Düzenlenen I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler [27-29 Eylül 1972]* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 394-395.

Resim 21: Halid Said Hocayev tercümesinin Nadir Memmedli baskısının kapak sayfası

Resim 22: Halid Said Hocayev'in çevirisinden örnek sayfa

lanmış olmasına rağmen basılamamıştır.⁴⁵ Hocayev'in hazırladığı tercüme, Azerbaycan Millî İlimler Akademisine bağlı Dil Bilim Enstitüsü arşivinde muhafaza edilmektedir.⁴⁶ Üzerinden 86 yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra tercüme bulunmuş ve 2024 yılında Bakü'de basılmıştır. Azerbaycan Millî İlimler Akademiyası Nesimi Dilçilik Enstitüsü tarafından yapılan yeni baskı, Nadir Memmedli'nin gayretleri ve emekleri sonucu 3 cilt olarak hazırlanmıştır.

Sözlüğün Azerbaycan Türkçesine bir diğer çevirisi, Ramiz Asker tarafından 2006'da Bakü'de yayımlanmıştır. Asker, Besim Atalay neşirini esas almış olmakla birlikte Kabalcı Yayınları baskısını; Uygur, Fars ve Çin tercümelerini de kullanmıştır. İndeksten oluşan dördüncü ciltte bütün kelimeleri Azerbaycan Türkçesine göre sıralayıp anlamını vermiş ve özel adlar sözlüğü eklemiştir.⁴⁷

⁴⁵ Şamil, "Azerbaycan'da "Divânü lügâti't-Türk"ün İlk Öğrenilme ve Çevrilmesi", 83-85.

⁴⁶ Asker, "Divânü lügâti't-Türk İstatistikleri", 34.

⁴⁷ Ercilasun - Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Divânü lügâti't-Türk*, LXXVIII.

2.2.9. Uygur Türkçesine Tercümeleri

Dîvânü lugâti't-Türk, Uygur Türkçesine 5 kez tercüme edilmiş; fakat hepsinin sonu da başarısızlıkla neticelenmiştir. 1930'lu yıllarda İstanbul Üniversitesi'nde eğitim gören Kâşgarlı Kutluğ Şevki, Kilisli Muallim Rifat Bilge tarafından hazırlanan *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün tıpkıbasımını beraberinde Doğu Türkistan'a götürmüştür. Şair Muhammed Ali Teyfik ile birlikte tercümesine başlamalarına rağmen çeviri tamamlanamamıştır.⁴⁸ *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün tercümesi için verilen talimat üzerine İsmail Damollam'ın başladığı ikinci tercüme girişimi de dönemin siyasi koşulları gereği yarım kalmıştır.⁴⁹

Dîvânü lugâti't-Türk'ün Uygur Türkçesine üçüncü tercümesi, 1952-1954 yıllarında Uygur tarihçisi ve şair Ahmet Ziyai tarafından tamamlanmıştır. Bu çeviriyi Emin Tursun, İbrahim Muti, Ahmet Ziyai, Burhan Şahidi ve Yusufbey Muhlisi'den oluşan bir komisyon denetlemiş ve Urumçi Edebî Yazıtlar Müzesine teslim etmiştir. 1957'de Şincang Uygur Otonom Bölgesi Kültür Bakanlığı, sözlüğün Pekin'de basılmasını kararlaştırmış, madde kaynak ayrılmış olmasına rağmen bu çalışma da basılmamıştır.⁵⁰

Bütün bu başarısız girişimlere rağmen, 1960-1963 yılları arasında Çin Bilimler Akademisi Şincang Şubesi Müdür Yardımcısı Uygur Sayrami dördüncü tercüme için görevlendirilmiştir. Sayrami tercümeyi tamamlamış olmakla birlikte sözlüğün akıbeti değişmemiş ve eser basılmamıştır.⁵¹

1978 yılında *Dîvânü lügâti't-Türk*'ün tercümesi tekrar gündeme gelmiş, beşinci teşebbüs 1980'li yıllarda gerçekleşmiştir. Şincang Uygur Özerk Bölgesi Sosyal Bilimler Akademisinin teşebbüsüyle 12 kişilik bir komisyon oluşturulmuş, İbrahim Muti genel editör tayin edilmiştir. Söz konusu heyet Kilisli Rifat baskısını, Besim Atalay ve Salih Mutallibov tercümelerini esas alarak *Dîvânü lugât-it-Türk*'ü çevirmiş; 1981-1984 yıllarında *Türki Tillar Divani* adıyla Urumçi'de 3 cilt hâlinde basılmıştır. Eser Arap alfabesiyle basılmış, madde başı kelimelerle örnekler Arap

⁴⁸ Asker, "Dîvânü lugâti't-Türk İstatistikleri", 35; Erkin Ekrem, "Çin'de Divânü lügât-it Türk İle İlgili Araştırmalar (2000-2007)", *Türkbilig* 15 (2008), 53.

⁴⁹ Asker, "Dîvânü lugâti't-Türk İstatistikleri", 35.

⁵⁰ Asker, "Dîvânü lugâti't-Türk İstatistikleri", 35.

⁵¹ Ekrem, "Çin'de Divânü lügât-it Türk İle İlgili Araştırmalar", 53; Asker, "Dîvânü lugâti't-Türk İstatistikleri", 35.

ve Latin harfleriyle gösterilmiş, daha sonra da Yeni Uygur Türkçesindeki karşılığı verilmiştir. Ancak sözlüğün indeks kısmı yoktur.⁵² Uygur Türkçesine yapılan bu tercüme, 2008'de 5 kişilik heyet tarafından üç cilt olarak yeniden yayımlanmıştır. Bu yayında Kültür Bakanlığı tarafından basılan 1990 tarihli renkli tıpkıbasımdan ve başka dillere yapılan tercümelemlerden istifade edilmiş ve hataların bir kısmı düzeltilmiştir. Üçüncü cildin sonuna İbrahim Muti ve Mirsultan Osmanov tarafından yazılan Kâşgarlı Mahmud'un mezarı hakkındaki makaleyle bazı belgeler ve resimler eklenmiştir. Yeni yayından sonra 6 kişilik bir heyet tarafından indeks cildi hazırlanmıştır. Kelimeler Latin alfabesine göre sıralanmış, orijinal imlaları, Uygur Türkçesiyle anlamları, yeni ve eski baskılardaki sayfa ve satır numaraları gösterilmiştir. İndeksin sonunda özel isim indeksi ve yansıma kelimeler dizini bulunmakta, sözlükteki atasözleri ve şiirler de topluca verilmektedir.⁵³

2.2.10. Kırgız Türkçesine Çevirileri

Divânü lugâti't-Türk'ün Kırgızistan'da bilimsel olarak ele alınması, Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına ulaşmasından sonra olmuştur. Bu konudaki çalışmalar, öncelikle lisansüstü tezlerle, 1970'li yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır.⁵⁴ Sözlüğün Kırgız Türkçesine çevirisi Taalaybek Tokoyev ve Kubatbek Koşmokov tarafından yapılmış, Bişkek'te basılmıştır.⁵⁵ *Türk Dillerinin Sözlüğü* adını taşıyan eserin ciltleri, sırasıyla 2011, 2012 ve 2013 yıllarında basılmıştır. İlk cildin başında Kırgızistan Devlet İlimler Akademisi C. Aytmatov Enstitüsü Müdürü Abdıldacan Akmataliyev, Kırgız öykücüsü Öskön Danikeyev, Kırgız yazarlardan Beksultan Cakiyev ve Kazat Akmatov'un yazıları bulunmaktadır. Akabinde sözlüğün tercümesi yer almakta olup sol sayfada metnin orijinali, sağ sayfada Kırgız Türkçesi çevirisi olacak şekilde hazırlanmıştır.⁵⁶

⁵² Ekrem, "Çin'de Divânü lügâti't-Türk ile İlgili Araştırmalar", 53-54; Asker, "Divânü lügâti't-Türk İstatistikleri", 35-36.

⁵³ Ercilasun - Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Divânü lügâti't-Türk*, LXXII-LXXIII.

⁵⁴ Gulia İsaeva, "Kırgızistan'da Divanu lugati't-Türk Araştırmaları", *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2019), 43.

⁵⁵ İsaeva, "Kırgızistan'da Divanu lugati't-Türk Araştırmaları", 60.

⁵⁶ Taalaybek Tokoyev-Kubatbek Koşmokov, *Mahmut Kaşgari: Türk Dillerinin Sözlüğü* (Bişkek: Avrasyapress, 2011), 1/3-30.

Resim 23: Tokoyev-Koşmokov çevirisinin kapak sayfası

Resim 24: Tokoyev-Koşmokov çevirisinden örnek sayfa

Ayrıca I. Abduvaliev, T. Ahmatov, A. Omorov, I. Sultanaliev ve M. Tolubaev'den oluşan bir heyet tarafından hazırlanmış 2 ciltlik eser de sözlükle ilgili bir diğer çalışmadır.⁵⁷

2.2.11. Türkmenistan Türkçesine Çevirileri

Türkmenistan'da *Dîvānî lugâti't-Türk* çalışmaları 1930'lu yıllarda başlamıştır. Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrası eseri Türkmençeye tercüme girişimleri düşünülmüş; fakat işin zorluğundan dolayı gerçekleştirilememiştir. UNESCO, 2008 yılı Kâşgarlı Mahmud'un doğumunun 1000. yılı ilan edince Türk dünyasının birçok yerinde yapılan bilimsel anma etkinlikleri Türkmenistan'da da icra edilmiş, bu vesileyle çok sayıda sunum yapılmıştır. 2013'te neşredilen *Gadymy Türkmen Dilinin Sözlügi (Kadim Türkmen Dili Sözlüğü)* adlı esere Türkmenistan İlim-

⁵⁷ Sara Davlatova vd., "Body Structure and Names of Disease in the Dictionary by Mahmut Kashkari and Their Relationship with Modern Kyrgyz Language", *Open Journal of Modern Linguistics* 11 (2021), 210. Scirp (Erişim 22 Temmuz 2024)

ler Akademisi Mahtumkulu Dil, Edebiyat ve Milli Yazmalar Enstitüsü araştırmacılarından Rahman İlmammedow, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ten yaklaşık 7500 kelime almıştır. Daha sonra eseri Türkmen Türkçesine çevirmek istemiş, uzun yıllar emek harcıyarak *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü ilk kez tam metin olarak Türkmen Türkçesine başarılı biçimde tercüme etmiştir. 776 sayfalık eserde önce kelimenin Arap alfabesinde yazılışı, sonra okunuşu (transkripsiyon), sonra modern Türkmen Türkçesindeki karşılığı verilmiştir. Bazı kelimelerin devamında mütercime ait notlar köşeli parantez içinde gösterilmiş, asıl metne ulaşmayı kolaylaştırmak adına yazma eserin varak numaraları verilmiştir.⁵⁸

3. Sonuç

Türk dünyasının ve Türkoloji'nin şaheseri olan *Dîvânü lugâti't-Türk*, bulunuşundan bu yana başta Türkiye Türkçesi olmak üzere Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kazak Türkçesi, Uygur Türkçesi, Farsça, İngilizce, Çince, Almanca, Rusça gibi farklı dil ve lehçelere çevrilmiş veya dizinleri hazırlanmıştır. Aynı zamanda pek çok bilimsel araştırma ve çalışmaya da konu olmuştur. Doğrudan doğruya *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü konu alan veya ondan yararlanılarak Türk dilinin tarihsel dönemlerini ve lehçelerini inceleyen binlerce makale yazılmış, bildiri sunulmuş, kitap yayımlanmıştır. Özellikle Türk Cumhuriyetlerinde birtakım siyasî faktörler ve dönemsel olaylar sebebiyle bazı tercümelemler yakılıp imha edilmiş, bu eser üzerinde çalışma yapanlar hapse atılmış veya şehit edilmiştir. Bütün bunlara rağmen Türk dünyasının bu kıymetli sözlüğü ve bir nevi Türk kültürünün simgesi hâline gelen *Dîvânü lugâti't-Türk* üzerine farklı bakış açıları gerçekleştirilerek çalışmalar yapılmaya devam edecektir.

⁵⁸ Emek Üşenmez, "Dîvânü lugâti't-Türk'ün Türkmençe İlk ve Tam Tercümesi ve Bazı Yeni Okuma Tartışmaları Üzerine", *Sosyal Bilimler Dergisi* 10/63 (Nisan 2023), 99-100.

Dîvânü Lugâti't-Türk Arap Dünyasında Ne Kadar Tanınıyor?

Ahmet İhsan Dündar*

1. Giriş

Türk dilinin ilk sözlüğü olarak değerlendirilen *Dîvânü lugâti't-Türk* (*DLT*) adlı eseri Kâşgarlı Mahmud'un Arapça olarak kaleme almış olması, eserin öncelikli hedef kitlesinin Araplar ve Arapça bilenler olduğunu göstermektedir. Eserin dili ve bu hedef kitlesi, başlıkta yer verilen soruyu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca *DLT* ile ilgili yapılan Türkçe çalışmalarda¹ Arapça kaleme alınmış araştırmalara işaret edilmemiş olması da böyle bir soruya zemin hazırlayan nedenler arasında sayılabilir.

Ana sorudan şu alt soruların türetilmesi mümkündür: *DLT* Arap dünyasında ne zamandan beri tanınmaktadır? Dil, edebiyat, tarih, coğrafya vb. alanların hangisinde daha fazla tanınmaktadır? Yüzeysel bir bilinmenin, tanınmanın ötesinde çeşitli bilim dallarının uzmanlarınca incelemelere konu edilmiş midir? Çalışma, bu ve benzeri sorulara cevap bulmayı hedeflemektedir.

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, adundar@uludag.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-4178-2294>.

¹ Örnek olarak bk. Türk Dil Kurumu, "Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü lugâti't-Türk Kaynakçası" (Erişim 05.06.2024); Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *DLT* (Ankara : Türk Dil Kurumu, 2020), XXXVI-XCII; Faruk Öztürk, *Dîvânü lugâti't-Türk'teki Arapça Söz Varlığının Dizini* (Ankara: TDK, 2020), 79-97.

Özellikle Türk dili, edebiyatı, tarihi, folkloru vb. alanlarda ilk sayılması mümkün olan ve Türkçeden Arapçaya iki dilli ilk sözlük olma niteliği taşıyan *DLT*'nin Arap dünyasında tanınırlığını konu edinen bu çalışmada Arapça olarak yayınlanan eserler incelenmiştir. Bu eserler tespit edilirken kaleme alan araştırmacıların Türk, Arap, İranlı vb. uyruklardan olduklarına bakılmaksızın eserlerinin Arap diliyle yayınlanmış olduğuna dikkat edilmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen eserlerin, *DLT*'yi inceleme konusu yapan çalışmalar ve tanıtım konusu yapan çalışmalar olarak iki ana sınıfa ayrılması mümkündür. İnceleme sınıfında yer alan çalışmaların büyük çoğunluğunun dil ve edebiyat alanıyla; bir kısmının ise tarih ve biyografi ile ilgili olduğu görülmektedir. Tanıtım sınıfına dâhil edilebilecek çalışmaların ise biyografi, tarih, dil, edebiyat, coğrafya ve siyaset gibi alanlara yönelik çalışmalar olduğu gözlemlenmektedir.

DLT'nin tanıtımını Arapça olarak yaptığı tespit edilen çalışmalar geniş bir şekilde konu edilmeyecek bunlara yalnızca liste hâlinde yer verilecektir. Eseri inceleme konusu yapan çalışmalar içinde ise diğerlerine nazaran daha ayrıntılı biçimde incelemeye tabi tutanlardan söz edilecektir.

2. *DLT*'yi İnceleme Konusu Yapan Çalışmalar

2.1. Tarih ve Biyografi Alanındaki Çalışmalar

DLT'yi inceleme konusu edinen Arapça çalışmaların, çoğunlukla dil ve edebiyat açısından ele alan çalışmalar olduğu görülmektedir. Bunun yanında Arapça olarak yayınlanmış tarih ve biyografi alanıyla ilgili eserlerin de -sayıca az da olsa- *DLT*'yi konu ettikleri görülmektedir. Daha doğru bir ifade kullanılacak olursa, söz konusu eserlerin kimi bölümlerinde *DLT*'den yararlandığı bazı araştırmacılar tarafından değerlendirilmektedir. Tarih ve biyografi alanındaki eserlerin *DLT*'yi inceleme konusu etmeleri, köklü bir incelemeden ziyade *DLT*'den yararlanarak daha başka kaynaklardan edinilen bilgilerle harmanlama şeklinde olduğu söylenebilir. Bu alanda eser sahibi olanlardan Bedreddîn el-'Aynî

(ö. 855/1451)² ile Fahreddin Mübârek Şâh Merverrûzî (ö. VII./XIII. yüzyılın ilk çeyreği)³ dikkat çekmektedir.

el-‘Aynî’nin tarihle ilgili *İkdü’l-cümân fi târîhi ehli’z-zamân* adlı eseri ile Memlûk Hükümdarı el-Melikü’l-Müeyyed Şeyh el-Mahmudî’nin (1412-1421) biyografisine ve dönemine dair *es-Seyfü’l-mühenned fi sîretü’l-Meliki’l-Müeyyed* adlı eserinin kimi bölümleri *DLT* ile benzerlikler taşıması bakımından araştırmacıların ilgisini çekmiştir. *DLT* girişinde Besim Atalay, el-‘Aynî’nin Kâşgarlı’nın eserinden istifade ettiğini ayrıntıya girmeksizin dile getirmiştir. Faruk Sümer de söz konusu yararlanmadan söz ederken detaylı bilgi vermemiştir. Bu bilgilere çalışmasında yer veren Altan Çetin, yaptığı detaylı incelemeyle *DLT* ile *es-Seyfü’l-mühenned* arasında bazı benzerlikler tespit etmiştir. Bu benzerlikleri Türk boylarının sayısı, bazı boy isimlerinin yazılışı, boylara ait damgalar, yalnızca Kâşgarlı’nın yer verdiği kimi boy isimlerinin el-‘Aynî tarafından da zikredilmesi, Kâşgarlı’nın kullandığı bazı ifadelerin el-‘Aynî tarafından olduğu gibi tekrar edilmesi gibi sekiz maddede ele alan Çetin, bu benzerlikler üzerinde yaptığı değerlendirmeler ışında el-‘Aynî’nin kaynağının Kâşgarlı Mahmud olduğu sonucuna varmıştır.⁴

Tarih alanında kaleme alınmış ve *DLT*’den yararlanmış olması ihtimali bulunan bir diğer eser Mübârek Şah’a aittir. Mübârek Şah telifi uzun yıllar alan, adı kendisi tarafından konulmamış olan ve Arap diline *Safahât matviyye min târîhi’l-İslâm* adıyla tercüme edilmiş eserini tefsir, tarih, kıssa vb. çeşitli kaynaklardan yararlanarak kaleme aldığı dile getirmektedir. Ancak istifade ettiği bu eserlerin adlarına yer vermemiştir. Muhâcirlerin ve Ensârın soyundan söz etmek üzere giriştiği bu eserde peygamberlerin soyundan, mucizelerinden, kıssalarından bahsettiğini, eline geçen her eserden istifade edip kitabını zenginleştirdiğini, yeni ko-

² Ali Osman Koçkuzu, “Aynî, Bedreddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/271-272.

³ Khaliq Ahmad Nizami, “Fahreddin Mübârek Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/87.

⁴ Altan Çetin, “Kâşgarlı Mahmud’dan Yararlanan Bir Memlûk Tarihçisinin Oğuzlar’a Dair Verdiği Bilgiler” // *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008), 120-121. Ayrıca bk. Altan Çetin, “Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dair Bir Değerlendirme”, *BELLETEREN* 72/264 (01 Ağustos 2008), 483-490.

nular ilave ettiğini ifade etmektedir.⁵ Türklerin soyundan, boylarından, dinlerinden, bazı adetlerinden, kullandıkları kimi kelimelerden söz ettiği⁶ bu eseri on iki yılda binlerce kaynaktan yararlanarak ve defalarca kez gözden geçirip tashih ederek⁷ tamamlamış olması *DLT*'den de faydalanmış olduğu ihtimalini akla getirmektedir. el-'Aynî'nin eserleri ile ilgili yapılan benzer bir çalışma yoluyla söz konusu ihtimalin açıklığa kavuşturulması sağlanabilir.

Tarih ve biyografi alanında biri Arapça olarak kaleme alınmış, diğeri Arapçaya modern dönemde tercüme edilmiş bu iki eserin yazarları, Kâşgarlı Mahmud'un *DLT* adlı kitabından yararlandıklarını açıkça belirtmemiş olsalar da *DLT* ile benzeşen bilgilere yer vermiş olmalarını -Mübârek Şah'ın eseri için yukarıda belirtilen ihtimali göz önünde bulundurmakla birlikte- bu eseri tanıdıkları izlenimi uyandırmaktadır. Arapça olarak yayımlanan bu çalışmalar, *DLT* veya müellifi ismen zikredilerek olmasa da içerdiği bilgileri aktarmak suretiyle dolaylı olarak tanıtmakta olduğu ifade edilebilir.

2.2. Dil ve Edebiyat Alanındaki Çalışmalar

Dil ve edebiyat alanında Arapça olarak kaleme alınan ve *DLT* hakkında olduğu tespit edilen çalışmalardan inceleme imkânı bulduklarımız, genel bir tasnife tabi tutulduğunda şu konularla ilgili oldukları görülmektedir: Arap dilinin diğer diller üzerindeki etkisi, sesbilim, sözcükbilim, sözlükbilim ve şiir. Ayrıca *DLT*'yi dil ve edebiyat alanında kapsamlı bir incelemeye tabi tutan daha başka çalışmalar da tespit edilmiştir.

2.2.1. Arap Dilinin Diğer Diller Üzerindeki Etkisine Dair Çalışmalar

Suâd Hâdî Hassan et-Tâî, Arap dilinin diğer dillerde yazılmış eserler üzerindeki etkisini *DLT* örneği üzerinden incelediği bir makale kaleme

⁵ Fahreddin Mübârek Şah, *Safahât matviyye min târihi'l-İslâm Târîhu Mübârek Şâh fi ahvâli'l-Hind*, çev. Süreyyâ Muhammed Ali (Kahire : Matbaatü'l-Hveti'l-Eşikkâ', 1991), 36.

⁶ Mübârek Şah, *Safahât matviyye min târihi'l-İslâm Târîhu Mübârek Şâh fi ahvâli'l-Hind*, 66, 69, 70, 72-73, 75-76.

⁷ Mübârek Şah, *Safahât matviyye min târihi'l-İslâm Târîhu Mübârek Şâh fi ahvâli'l-Hind*, 37.

almıştır. Bu çalışmasında yazar, Arapça konuşmayan milletler içinde Arapçadan en fazla etkilenenlerin başında Türklerin geldiğini belirttikten sonra Kâşgarlı ve *DLT* hakkında kısa bir tanıtıma yer vermektedir. *DLT*'nin salt bir sözlük olmadığını ifade eden ve alanında benzersiz bir eser olduğu nitelimesinde bulunan yazar, Kâşgarlı'nın eserini kişisel bilgi ve gözlemlerine dayanarak oluşturduğunu ifade etmektedir. Türklerin tarihi, coğrafyası, efsaneleri, soyları, boyları, edebiyatları ve dillerine dair eşsiz bilgiler içeren *DLT*'nin Arap diliyle yazıldığını ifade ederken Kâşgarlı'nın ana dilinin ne olduğu ayırt edilemeyecek derecede Arapçayı iyi bildiği ve kullandığı -her ne kadar bazı paragrafları Türk kökenli olduğuna işaret etse de- değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁸

DLT'de Kâşgarlı'nın kendisinden söz ederken kimi zaman üçüncü kişi zamiri kullandığına, kimi zaman sadece “Mahmud” demekle yetindiğine, kimi zaman da “bu kitabın yazarı” ifadesini kullandığına işaret etmektedir.⁹

Araplar tarafından bilinen en eski ve kapsamlı bir Türkçe öğretim kitabı olarak nitelediği eserin üslubunu yazar, Yusuf Has Hâcib'in üslubuna benzetmektedir. Söz konusu üslup benzerliğini ise bilgi bakımından aynı kaynaktan beslenmelerine, aynı yöntemi izlemelerine bir kanıt olarak sunmaktadır. Ayrıca *DLT*'de Türk halk dili ile ilgili metinlerin *Kutadgu Bilig* kitabındakilerden daha açık olduğunu ifade ederek içerdiği bilgilerin güvenilir olduğunu, modern keşiflerle de desteklendiğini belirtmektedir.¹⁰

Daha sonra yazar *DLT*'nin ayrırcı özelliklerini şu dört maddede özetlemektedir: 1) 7500 Türkçe kelimeyi Arapça karşılıkları ile birlikte sunması, 2) Salt bir sözlük olmaktan öte İslâm öncesi Türk edebiyatı tarihi, coğrafi bilgiler ve Türk folkloruna dair bilgiler içeren ansiklopedi niteliğinde olması, 3) Türk halk edebiyatının şiir ve atasözü örnekleri ile

⁸ Suâd Hâdî Hassan et-Tâî, “Essera'l-Lugatu'l-'Arabiyye fî musannafâti'l-udebâi min gayri'n-nâtîkîn bi-hâ Dîvânü lugâti'l-Türk li-Mahmûd el-Kâşgarî enmûzecen”, *el-Mu'temeru'd-Duvelî es-Sâbi' li'l-Lugati'l-'Arabiyye* (Dubai/ Birleşik Arap Emirlikleri, 2018), 160.

⁹ et-Tâî, “Essera'l-Lugatu'l-'Arabiyye”, 161.

¹⁰ et-Tâî, “Essera'l-Lugatu'l-'Arabiyye”, 162.

o döneme ait kelimeleri sunması ve 4) İçerdiği lehçelere dair gramer bilgileri sunan ilk eser olması.¹¹

2.2.2. Sesbilime Dair Çalışmalar

Müleyke Na'im, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* (KİLE) adlı eseri üzerinden Türk dili ile Fas lehçeleri arasında bir inceleme kaleme almıştır. Bu çalışmada yazar KİLE'de ve DLT'de Türk dilindeki harflerle (seslerle) ilgili yapılan değerlendirmeleri karşılaştırarak Ebû Hayyân'ın Türkçeki dokuz harfin (ث / ح / خ / ذ / ص / ظ / ع / هـ / ف) sâkıt (düşmüş) olduğunu söylediğini belirtmektedir. Buna mukabil Kâşgarlı'nın ise "ث / ط / ظ / ص / ض / ح / هـ / ع" harflerinin Türk lehçelerinde mevcut olmadığını söylediği bilgisine yer vermektedir. Söz konusu değerlendirmede yazar Ebû Hayyân'ın kalkış noktasının belirtilen harflerin Arap dilinde var iken Türk dilinden düşmesi; Kâşgarlı'nın kalkış noktasının ise Türk dilinde sistematik olarak mevcut bulunan harfleri esas alması ve buna aykırı olanları dışarıda tutması olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca "ف" harfinin Kâşgarlı tarafından Türk dilinin bir harfi sayıldığına, Ebû Hayyân tarafından ise sâkıt bir harf olarak değerlendirildiğine dikkat çekmektedir.¹²

Bir diğer araştırmacı Abdolvâhid es-Seyyid, Arap ve Türk alfabelerini ses ve şekil yönünden incelemesinde özetle şunları dile getirmektedir:

Diller arası karşılaştırmalar, araştırmacıların ilgisini çeken önemli konulardandır. Genel olarak Arap harflerinin telaffuzuna ve özellikle de Kur'ân-ı Kerim'in telaffuzuna yönelik sesbilimsel çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Türk dilinde var olan seslere ilişkin konuyu dikkatlice ele alan bir eserin günümüze ulaştığını söylemek güç görünmektedir. Yalnızca Kâşgarlı Mahmud'un DLT adlı eserinin çeşitli yerlerinde bir yandan Türk lehçeleri arasında, bir yandan da bu lehçelerle Arap dili arasında sesbilimsel karşılaştırmalar yaptığı görülmektedir. Arapça ile Türkçenin birbirini etkilemiş olması yadsınmaz bir gerçektir. Türkçenin özellikle Arapçanın mahalli lehçelerini etkilediği görülürken Arapçanın Türkçe üzerindeki etkisinin

¹¹ et-Tâi, "Essera'l-Hugatu'l-'Arabiyye", 164.

¹² Muleyke Nâ'im, "el-Lugatu'l-Türkiyye ve lugâtu'l-Mağrib: Kirâe fi Kitâbi'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk", *Dirâsât Lisâniyye Beyne'l-'Arabiyye ve'l-Türkiyye*, ed. Hânî İsmail Ramadân (Giresun: Arapça Türkçe Dil Paylaşım Formu, 2021), 117-118.

öncelikle sözlükçülük bakımından olduğunu söylemek mümkündür. Ali Abdülvahid Vâfi, Temmâm Hassân, Abdülaziz Ahmed 'Allâm gibi Arap araştırmacılar Türk dilini dünya dil aileleri kapsamında incelerlerken es-Safsâfi Ahmed el-Katûri, Muhammed Abdüllatîf Herîdî, Muhammed İzzet Gazi ve Mes'ad eş-Şâmân gibi Arap Türkologlar iki dil arasında daha geniş ve daha dikkatli karşılaştırma yapma imkânına sahiptirler.¹³

2.2.3. Sözcükbilime Dair Çalışmalar

Arapça olarak kaleme aldığı makalede Ahmet Onur, dilbilimsel sözlük ve bir gramer-morfoloji kitabı olarak nitelendirdiği *DLT* ile müellifi hakkında tanıtıma yer vermiştir. Bundan sonra Kâşgarlı'nın eserini oluşturmada Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Âyn* adlı eserinden ya da Fârâbî'nin (ö. 350/961 [?]) *Divânü'l-edeb* adlı eserinden yararlanıp yararlanmadığını tartışmıştır. Ardından da Kâşgarlı'nın bazı Türkçe sözcükleri açıklarken Arap diline ait şahitlere yer verdiğini dile getirerek bunları Kur'an âyetleri, hadis-i şerifler, şiirler, atasözleri ve bazı lafızlar ve dilsel ifadeler gibi çeşitli başlıklar altında derleyerek değerlendirmelerde bulunmuştur. Bundan sonra ise Kâşgarlı'nın açıkladığı kimi kelimeler üzerinden Türkçe ile Arapça arasında sözcükbilime dair karşılaştırmalara yer vermiştir.¹⁴

2.2.4. Sözlükbilime Dair Çalışmalar

Arap sözlükbilimine dair eserleri bulunan John Haywood, iki dilli Arapça sözlükçülük ile ilgili olan ve Hâfız İsmail 'Alevî tarafından Arapçaya tercüme edilip yayınlanan çalışmasında şu ifadelerle yer vermektedir:

“İslâmî yönetimlerin ilk altı asrı boyunca iki dilli sözlüklere ihtiyaç duyulmamıştır. Arap dili hem dinin hem de yönetimin dili idi. Abbâsî halifeliğinden (h. 750) itibaren yönetim yavaş yavaş Araplık niteliğinden uzaklaşmaya ve üst kademelerdeki görevlerde İran veya genellikle de Türk kökenli kimseler bulunmaya başlamıştı. Geniş İslâm topraklarında, Moğol istilasından sonra yasanın değışe de

¹³ Âişe Abdülvâhid es-Seyyid, “el-Ebcediyyâtu'l-'Arabiyye ve't-Turkiyye mâ beyne's-savt ve'r-resm”, *Metafizika Jurnalı* 4/2 (2021), 58.

¹⁴ Ahmet Onur, “Divânü lügâti't-Türk Sözlüğünde Arapça Şâhilleri ve Arapça-Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma”, *Şarkiyat Mecmuası* 39 (2021), 1-36.

reel durumun zorlamasıyla farklı yönetimler ortaya çıktı. Söz konusu yönetimler bazılarının yasaları Arap kökenli değildi. Arapça metinler içeren, Arapça kelimeleri ödünç alan yeni Fars edebiyatı türemiştir. Aynı gelişmeler Türk dillerinde de meydana gelmiştir. Yaklaşık olarak orta çağın sonlarına doğru Maverâünnehir bölgesi dilcileri çabalarını büyük oranda tek dilli olarak Arapça sözlük çalışmaları telifine yöneltmişlerdir. İslâm dünyasında ortaya çıkan iki dilli ilk sözlük Kâşgarlı Mahmud'a ait *DLT*'dir.”

Bu ifadelerinin ardından Haywood, *DLT* hakkında kısa bir tanıtıma yer vermektedir. Söz konusu tanıtım için *DLT* mukaddimesinden yararlandığı görülmektedir. Kâşgarlı'nın Arap sözlükçülere borçlu olduğunu söylediğini ve onlardan yalnızca Halil b. Ahmed'in adını andığını ve onun fonetiklerle ilgili görüşlerinden istifade ettiğini söyleyen Haywood, söz konusu Arap etkisinin Kâşgarlı'yı -ne yazık ki- çeşitli sorunlara ittiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu durumun modern dönemdeki Türk bilim adamlarını ciltler dolusu eser yazmak zorunda bıraktığını dile getirmektedir. Haywood'a göre bu zorunluluk, kelimelerin modern Türkçeye uygun şekilde Latin harfleri ile yazılması ve Arapça tanımlarının tercüme edilmesiyle değil sadece, bunun yanında tarih ve lehçelerle ilgili çeşitli tanıkların, Arap yazısına alışkın olmayan Türklerin istifadesine sunulması için birtakım değerlendirmelerin ve açıklamaların ilave edilmesiyle alakalıdır.¹⁵

Sözlükbilim alanında Reşid Muhyiddinov tarafından Arapça olarak kaleme alınan çalışma, Fârâbî'nin *Divânü'l-edebe* adlı sözlüğünde izlediği yöntemin Kâşgarlı Mahmud tarafından *DLT*'de uygulanıp uygulanmadığını ele almaktadır. Değerlendirmelerini Ahmed Muhtâr Ömer (ö. 2003) ile Fehmî Hicâzî'nin (ö. 2019) görüşlerine dayandıran Muhyiddinov, Kâşgarlı'nın eserini telif ederken Fârâbî'nin yöntemini izlediği kanaati oluştuğunu söyleyerek iki eser arasındaki benzerliğe ilk defa dikkati çeken Bergsträsser olduğunu dile getirmektedir. Söz konusu ben-

¹⁵ John A. Haywood, “el-Kâmûsiyye es-Sunâiyye bi'l-Arabiyye”, çev. Hâfız İsmail 'Alevî, *Tabayyün Dergisi* 4/16 (2016), 38; John A. Haywood, “Bilingual Lexicography With Arabic”, *Dictionaries: An Lexicography of Encyclopedia International*, ed. Franz Josef Hausmann vd. (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1991), 3/3/3086.

zerliğin muhtemel sebebi olarak ise Kâşgarlı ile Fârâbî'nin aynı bölgeye mensubiyetini ve aynı halkın evlatlarından olmalarını göstermektedir.¹⁶

Muhyiddinov tarafından görüşlerine istinat edilen ve *DLT*'nin *Dîvânü'l-edebe* ile benzerliğini ayrıntılı bir şekilde ele alan ve *Dîvânü'l-edebe*'i Kahire Arap Dil Kurumu yayınları arasında neşreden Ahmed Muhtâr Ömer, *Dîvânü'l-edebe*'i Arap dilinin “tam yapısal sözlükler”inin ilki olarak göstermektedir.¹⁷ Ömer, Arap dilinin etkilerinden söz ederken sözlük alanındaki etki sadedinde *DLT*'den de bahsedip kısa bir tanıtıma yer vermiş ve *DLT* ile *Dîvânü'l-edebe* arasındaki benzerliklere dair karşılaştırmalı örnekler zikretmiştir.¹⁸ Ömer, Arapça kelimelerin yapılarına göre düzenlenmiş sözlükleri ele aldığı müstakil eserinde *DLT* için açtığı başlık altında bu karşılaştırmaları daha ayrıntılı olarak sunmuştur. Söz konusu karşılaştırmalara giriş bölümü ve eserin düzeni başlıkları altında yer vererek giriş bölümünde yirmi benzerlik; düzen başlığı altında da yedi benzerlikten söz etmiştir.¹⁹ Bu karşılaştırmaların ardından ise iki eser arasında büyük oranda benzerlikler bulunduğunu ifade ederek şu maddelerde özetlemiştir:

- a) Her iki eserde de kelimelerin yapılarına göre ayrılmış olması ve Kâşgarlı'nın Türkçenin doğasına uygun biçimde iki yapı daha ilave etmesi,
- b) Her iki eserde de kelimelerin isimler ve fiiller şeklinde kısımlara ayrılması,
- c) Her iki eserde de kelimelerin yalın ve ek almış hallerine ayrılması,
- d) Eserlerde bazı bölümlere kelimelerin yapılarına ilişkin bilgilerin ilave edilmesi.²⁰

Ömer, tahkikli neşrini yaptığı *Dîvânü'l-edebe*'in giriş bölümünde Kâşgarlı'nın *DLT*'nin tertip ve düzeni bakımından Fârâbî'den etkilenmiş olduğunu ama ismini dile getirmediğini ifade etmektedir.²¹

¹⁶ Reşid Muhyiddinov, “Dîvânü'l-edebe ve Dîvânü lügâti't-Türk: Dirâse fi'stihdâmi menhec mu'cemî 'Arabî fi eweli mu'cem li'l-lügâti't-Türk”, *Ulûmu'l-Luga Dergisi* 12/2 (2009), 327, 328.

¹⁷ Ahmed Muhtâr Ömer, *el-Bahsü'l-Hugavî 'inde'l-Arab* (Kahire: Âlemü'l-Kutub, 1988), 269-270.

¹⁸ Ömer, *el-Bahsu'l-Hugavî 'inde'l-Arab*, 360.

¹⁹ Ahmed Muhtâr Ömer, *Me'âcimu'l-ebniye fi'l-lügati'l-Arabiyye* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1995), 201-206.

²⁰ Ömer, *el-Bahsu'l-Hugavî 'inde'l-Arab*, 362, 363.

²¹ Ebû İbrahim İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü'l-edebe*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer (Kahire: Arap Dil Kurumu, 1974), 1/53.

2.2.5. Şiire Dair Çalışmalar

Türk şiir ölçüleri ile Arap aruz ölçüsünü karşılaştırdıkları ve Arapça olarak kaleme aldıkları makalede İranlı dört araştırmacı, konuyla ilgili önemli bir kaynak olarak *DLT*'yi göstermekte ve eserin Türk şiirinde hece ölçüsüne yönelik güvenilir ve orijinal bir kaynak niteliği taşıdığını ifade etmektedirler.²² Kâşgarlı'nın hece ölçüsündeki şiirlerin dört bin yıllık geçmişi olduğunu ve bu şiir ölçüsünün Türk şiirinin esasını oluşturduğunu ifade ettiğini dile getirmektedirler.²³

Muhammed Sâdık Muhammed el-Kirbâsî ise Türk şiiri ile ilgili eserinin ilk sayfalarında Türkçenin tarihçesinden, lehçelerinden, kullanıldığı bölgelerden söz etmektedir. Yazarın Kâşgarlı Mahmud'un *DLT*'de Türklerin soyu, boyları, yaşadıkları bölgeler vb. hakkında verdiği bilgileri olduğu gibi aktardığı görülmektedir.²⁴

Yazar Kâşgarlı'nın 237 rubaiyi tanık olarak zikrettiğini ifade ederek örnekler vermektedir. Söz konusu şiir örneklerini aktarırken önce *DLT*'de olduğu gibi Arap harfleri ile yazılmış hâline, daha sonra bunun şiir formundaki Arapça çevirisine ve ardından da Latin harfleri ile okunuşuna yer verdiği görülmektedir. Dikkat çeken bir diğer nokta ise yazarın aktardığı şiirlerin Arap aruz ölçülerine göre hangi bahirden olduğunu da zikretmiş olmasıdır. Yazarın *DLT*'den örnek olarak aktardığı şiir örnekleri şunlardır:

Örneğin acele etmek anlamındaki “ewdim” kelimesi, remel bahrindeki şu rubaide geçmektedir:

تَلِمَ يُورِبُ كُجِي كَقْدِمَ	***	أَدُو بَارِبُ أَكْشُ إِفْدِمَ
مَنِي كُورُبُ يَسِي آعْدِي ²⁵	***	آتَمَ بَرْلَا تَكَو إِفْدِمَ

²² Ali Ghahramani vd., “Mukârane beyne evzânî'ş-şî'ri't-Türkî ve'l-arûzi'l-Arabî: Dirâse vasfiyye tahlîliyye”, *As-hafan Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi Journal of Research in Arabic Language* 13/25 (2022), 114.

²³ Ghahramani vd., “Mukârane beyne evzânî'ş-şî'ri't-Türkî ve'l-arûzi'l-Arabî”, 116.

²⁴ Muhammed Sâdık Muhammed el-Kirbâsî, *Dâiratu'l-me'ârifî'l-Huseyniyye divânu'ş-şî'ri't-Türkî* (Londra: el-Merkezu'l-Huseynî li'd-Dirâsât, 2015), 1/1/16-17.

²⁵ Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Divânu lugâtî't-Türk* (Ankara : Türk Dil Kurumu, 2020), 87.

(Arapça) tercüme:

يَا ذَيْبًا أَسْرَعْتُ فِي الْبَحْثِ عَنْهُ قُلْتُ: أَقْدِمُ *** فَأَوْسَعْتُ قُوَّتَهُ وَهَمًّا بِشِدَّةِ الْعَدُوِّ وَلَمْ أَسْتَسْلِمْ!
 حَتَّى أَدْرَكْتُهُ بِجَوَادِي وَهُوَ فِي حَالِ الْمُتَأَلَّمِ *** وَمَا أَنْ رَأَيْتِي حَتَّى اهْتَزَّ وَقَالَ: افْشَعَرَ جَلْدِي!

Çeviriyazı:

Özü barlıb ukuş evdim *** Telim yurib kuci kevdim
 Etim birle tekü evdim *** Meni görüb yesi ağdı”²⁶

Türkçenin kültür, edebiyat ve toplum dili olmasının ardında yatan eserler sadedinde Dede Korkut’un *Oğuz Destanı*, Ali Şir Nevâî’nin *Muhâkemetü’l-lügateyn* adlı eseri, Yusuf Has Hâcib’in *Kutadgu Bilig* adlı eserine yer verirken *DLT*’ye ayrı bir yer ayırmıştır.²⁷

2.2.6. Genel Kapsamlı Çalışmalar

Kübra Ruşenfekr, Kur’an dili ve *DLT* üzerine Arapça olarak kaleme aldığı makalesinde Kâşgarlı Mahmud’u Türk dili ile ilgilenen ilk ansiklopedist bilim adamı olarak niteleyerek Türk dili konusunda Arap dili kurallarından ilham aldığını ifade etmektedir.²⁸

Yazarın değerlendirmesine göre Abbâsiler dönemindeki siyâsî koşullar Arapça ile Türkçenin gelişim ve birbirileri ile etkileşim nedenlerini açıkça ortaya koyarken sözlüklerin ortaya çıkmasını ve aralarında dilbilimin de yer aldığı çeşitli bilim dallarının gelişim sebeplerini de göstermektedir.²⁹

Dil ve dilin kullanımı insan hayatında kaçınılmazı mümkün olmayan bir gerekliliktir. Ayrıca toplumlar arasındaki ilişkiler de her dönemde

²⁶ Muahmmmed Sâdık Muhammed el-Kirbâsî, *Dâiratu’l-me’ârifî’l-Huseyniyye divânu’ş-Şi’ri’t-Türki* (Londra: el-Merkezu’l-Huseynî li’d-Dirâsât, 2015), 1/22. Diğer iki örnek için bk. 23-24.

²⁷ el-Kirbâsî, *Dâiratu’l-me’ârifî’l-Huseyniyye divânu’ş-Şi’ri’t-Türki*, 1/1/43-44.

²⁸ Kübra Ruşenfekr, “Lugatu’l-Kur’ân ve Kâmûs Mufredâti’t-Turkiyye ev mâ Yu’raf bi-Divânu lugâti’t-Türk”, *Âfâku’l-Hadârati’l-İslâmiyye Dergisi* 16 (2005), 333.

²⁹ Ruşenfekr, “Lugatu’l-Kur’ân ve Kâmûs Mufredâti’t-Turkiyye ev mâ Yu’raf bi-Divânu lugâti’t-Türk”, 335.

büyük öneme sahip olmuştur. İki dilli olarak hazırlanmış sözlükler, o iki dili kullanan milletler arasında ilişki olduğunu gösteren işaretlerden biridir. Her sözlük yazarının eserini kaleme alırken farklı amaçlar gütmüş olması mümkündür. Kâşgarlı eserinin giriş kısmında hedeflerinden söz ederek çağının gereksinimlerine göre bir eser meydana getirmiş ve sondan eklemeli bir dil olan Türkçeyi Sami dillerden olan Arapçanın kalıplarına dökmüştür. Köklü farklılıklara sahip bu iki dil arasında söz konusu işlemi gerçekleştirirken oldukça ustaca davranmıştır.

Karşılaştırmalı edebiyat, geçmiş çağlara dayandırılması güç olan, modern dönemin ürünü sayılabilecek, sosyal ve siyasal koşullar altında ortaya çıkmış bir alandır. Bununla birlikte geçmiş dönemlerde de bu alana ait dağınık malzemelere denk gelmek mümkündür. Kâşgarlı'nın Türkçe ve Arapça dillerine olan hâkimiyeti, onu böyle bir eser kaleme alma konusunda cesaretlendirmiştir. Eserinde çeşitli atasözleri ve şüirlere yer vermekle, kelimelerin anlamlarının zihinlerde yer etmesini hedeflemiştir. Bu örneklerin tercümesine ve açıklamasına da yer vermiştir.³⁰

Dinâ Duveydâr, Kâşgarlı ve *DLT* ile ilgili makalesinde daha kapsamlı bir incelemede bulunmuştur. Kâşgarlı'yı Türkolojinin atası olarak niteleyen yazar, çalışmasında Türk dili ve lehçeleri ile Kâşgarlı'nın eserindeki üslubunu ve yöntemini ele alacağını ifade etmektedir. Duveydâr'a göre Kâşgarlı Mahmud Türk kültüründen ve kültürel mirasından ileri düzeyde yararlanmış, metinlerarasılık olarak bilinen yöntemden istifade etmiş ve en nihayetinde güçlü bir üslupla Türk edebiyatında muazzam öneme sahip bir eser meydana getirmiştir.³¹

Yazar *DLT* üzerine çalışma yapmasının nedenleri arasında 5. (11.) yüzyıl gibi önemli bir tarihî döneme ışık tutması ve o dönemin Türk sosyal, hayatını, adetlerini ve kültürünü yansıtmayı, İslâm öncesi Türklerin edebiyatına dair bilgiler sunması, Türk lehçeleri hakkında kaynak bir eser olması, Karahanlılar döneminde Türkistan'ın doğusundaki Müslüman ülkelere dair bilgiler içermesi, Türk boylarının yaşadığı yerlerle ilgili doyurucu malumata yer vermesi gibi nedenlerden söz etmiştir. İncelemeye

³⁰ Ruşenfekr, "Lugatu'l-Kur'ân ve kâmûs mufredâti't-Turkiyye ev mâ yu'raf bi-Divânu lugâti't-Türk", 343-344.

³¹ Dinâ es-Seyyid Muhammed Duveydâr, "Mahmûd el-Kaşgarî ve kitâbuhû Divânu lugâti't-Türk", *Ayn-Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı* (2018), 245.

esas aldığı eserin -sehven olsa gerek- 1333) 466) yılındaki ilk baskı” olduğunu dile getiren yazar, eserin incelenmesinde betimleyici bir yöntem kullandığını söylemektedir. Yazara göre çalışması sırasında karşılaştığı en önemli zorluk, *DLT*'de eski Türk lehçeleri ile yazılmış şiirler ve Kâşgarlı'nın bu şiirlerin hangi lehçede söylendiğini dile getirmemesidir.³²

3. *DLT*'nin veya Kâşgarlı Mahmud'un Tanıtımını Yapan Çalışmalar

3.1. Bibliyografya veya Biyografi³³

Berakât, Muhammed es-Sa'îd Muhammed. *'Ulemâ'u'l-Etrâk ve eseruhum fi'n-nehdati'l-fikriyye fi'l-'asri'l-Abbâsî es-sânî*. İskenderiye: Dâru't-Ta'limi'l-Câmi'î, 2020.

ed-Dâkûkî, Hüseyin Ali Muhammed Kasım. “Mahmud el-Kâşğarî ve kitâbuhû Dîvânu lugâti't-Türk-chemmiyetuhû't-târîhiyye”. *Mecelle-tu'l-İhâ'* (Bağdat: Nâdi el-İhâ'u't-Türkmânî, 2004), 207

Türkistânî, Muhammed Kâsım Emîn. *el-İ'lâm li-ba'di ricâlâti Türkistân*. ed. Abdülcelil Tûrân. Mekke: y.y., 2008.

3.2. Coğrafya

Abdurabbih, Heniye Bahnos Nasr. “ed-Devru's-siyâsî ve'l-hadârî li-medîneti İsbicâb munzu'l-'asri's-Sâmânî hattâ'l-gazvî'l-Muğûlî (261-617h. / 874-1220m.)”. *el-Muarrihu'l-'Arabî Dergisi* 1/27 (2019), 145-207.

Hudûdu'l-'âlem. çev. Yûsu el-Âdî. Kahire : ed-Dâru's-Sekâfiyye li'n-Neşr, 2002.

'Affî, Merve Muhyiddin Hassan Ahmed. “Kıyemu't-tasmîm fi'l-menâzırı't-tasvîriyye bi'l-harâiti'l-'Usmâniyye ke-medhal li-tedrîsi't-tasmîm”. *AmeSea Dergisi* 4/13 (Nisan 2018), 110-128.

³² Duveydâr, “Mahmûd el-Kaşğarî ve Kitâbuhû Dîvânu lugâti't-Türk”, 246.

³³ *Keşfü'z-zunûn, Hediyetü'l-ârifîn, Mu'cemu'l-muellifîn, Târihu'l-edebî'l-'Arabî (Geschichte der arabischen Literatur)* gibi referans kaynaklarına burada yer verilmemiştir.

Fahrüddîn, Fuâd. “el-‘Alâmu’l-cuğrâfiyye el-‘Arabiyye”. *Kahire Arap Dil Kurumu Dergisi* 80 (1996), 249-268.

3.3. Dil ve Edebiyat

Basrî, Mîr. *A'lâmu't-Türkmân ve'l-edebu't-Türkî fi'l-'Irâkı'l-hadîs*. Londra: Mektebetu'l-Verrâk, 1997.

Cevâd, Mustafa. “el-‘Arabe ve asluhâ”. *Lugatu'l-Arab* 4 (Nisan 1930), 285-290.

Çakmakçı, Cevdet. “el-Me’âcimu’s-sunâiyye el-‘Arabiyye et-Türkiyye ev et-Türkiyye el-‘Arabiyye: Dirâse târihiyye ve vasfiyye”. *Ayn-Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Mart 2005), 197-225.

Çakmakçı, Cevdet. “Târîhu ta’lîmi’l-lugati’t-Turkiyye li’l-‘Arab hat-tâ evâhiri’l-‘asri’l-‘Usmânî”. *Kral Suud Üniversitesi Yabancı Diller ve Çeviri Fakültesi Dergisi* 17 (2005), 57-93. <https://doi.org/10.33948/0668-017-000-003>

ed-Dâkûkî, İbrahim. “et-Te’sîru’l-mutebâdil beyne’l-lugateyni’l-‘Arabiyye ve’t-Türkiyye fi’l-‘ahdi’l-Osmânî”. *Mu’temeru’l-hayâti’l-ictimâ’iyye fi’l-vilâyâti’l-Arabiyye esnâ’e’l-‘ahdi’l-Osmânî*. ed. Abdulcelîl et-Temîmî. 339-366. Zağvân-Tunus: Merkezu’d-Dirâsât ve’l-Buhûsi’l-Osmâniyye ve’l-Mûriskiyye ve’t-Tevsîk ve’l-Ma’lûmât, 1988.

ed-Dâkûkî, İbrahim. *Sûratu’l-Arab leda’l-Etrâk*. Beyrut: Merkez Dirâsâti’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 2001.

ed-Derûbî, Semîr. “Haraketu’t-terceme ve’t-ta’rîb fi dîvânî’l-in-şâ’î’l-Memlûkî”. *Ürdün Arap Dil Kurumu Dergisi* 62 (2002), 11-71.

Ferhât, Keram. *es-Sekâfetu’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye fi’s-Sîn*. Kahire : ed-Dâru’s-Sekâfiyye li’n-Neşr, 2005.

Guangbin, Ferid Li. “Dîvânü lugâtî’t-Türk: Evvelu mu’cem li’t-Türkiyye el-‘Arabiyye kable elfi sene”. *Mecelletu Mecme’i’l-Lugati’l-‘Arabiyye bi’l-Kâhire (Kahire Arap Dil Kurumu Dergisi)* 110 (Mayıs 2007), 183-188.

Hadrî, Haydar. “Cuğrâfiyyetu'l-edebi'l-mukâran fi Türkiyâ”. *Katar Üniversitesi İbn Haldun Merkezi Tâjseer Dergisi* 4/1 (2022), 51-64.

Hicâzî, Mahmûd Fehmî. “el-Mustalâhâtu'l-lugaviyyetu'l-'Arabiyye fi Dîvânu lugâti't-Türk li-Mahmûd el-Kâşgârî”, *Mu'temeru'd-dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Almatı- Kazakistan, 2006.³⁴

el-Mahmûd, Mahmûd b. Abdullah - el-Bağdâdî, Zekî Ebu'n-Nasr. “Tahîtu'l-metni'l-lugavî fi'l-lugati't-Türkiyye: İstikrâ' Târîhî”. *Kahire Üniversitesi Doğu Araştırmaları Merkezi Risâletu'l-Maşruk Dergisi* 29/4:1 (2014), 173-219.

Mer'aşlı, Nedâ. “el-İktimâlu's-şumûlî fi'l-binyeti't-tekvîniyye li'l-hikem ve'l-emsâl: el-Emsâl ve'l-hikem el-'Arabiyye ve't-Türkiyye enmûzecen”. *Dirâsât Lisâniyye Beyne'l-'Arabiyye ve't-Türkiyye*. ed. Hânî İsmail Ramadân. 9-32. Giresun: Arapça Türkçe Dil Paylaşım Formu, 2021.

Nâ'im, Melike. *en-Nakdu'n-nahvî ve snâ'atu nahvî'l-lugât (Nahvu'l-lugati't-Türkiyye)*. Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.

en-Neklâvî, Fethî Abdulmu'tî. “Bidâyetu't-te'sîri'l-İslâmî fi'l-edebi't-Türkî fi evveli manzûme Türkiyye Kutadgu Bilig”. *Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2007), 83-101.

Terzibâşî, 'Atâllah. “fi Târîhi'l-edebi't-Turkî”. *er-Risâle Dergisi* 979 (07 Nisan 1952), 379-381.

3.4. Siyaset ve Tarih

Abdulhâfız, Abdullah Atıyye. “Mu'cemu esmâi selâtîn ve umerâi'l-memâlik bi-Mısr ve's-Şâm min hılâli mâ verade 'alâ 'amâirihim ve fi'l-vesâik ve'l-mesâdiri't-Târîhiyye”. *Dirâsât fi Âsâri'l-Vatani'l-'Arabî* 11/11 (Ekim 2008), 649-725.

Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. *Türkistân mine'l-fethi'l-'Arabî ila'l-gazvi'l-Moğolî*. çev. Salahaddîn Osmân Hâşim. Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatani li's-Sekâfe ve't-Turâs, 1981.

³⁴ Çalışmamızın hazırlığı aşamasında, Hicâzî'ye ait bu bildiri metnine erişim imkânı sağlanamamıştır.

Cemâleddîn, Muhammed. *Devletu'l-İsmâ'îliyye fî İrân*. Kahire : ed-Dâru's-Sekâfiyye li'n-Neşr, 1999.

Ebu'l-Fadl, Semîha. "Akâidu'l-Ğuz ve'l-Muğûl fi bilâdi mâ beyne'n-nehrayn kable duhûlihîm fi'l-İslâm". *Dimaşk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 103-104 (Eylül 2008), 79-115.

Hasan, Su'âd Hâdî. "el-Usûlu't-târîhiyye li-kabileti'l-Kımkî ve mevkıfu Türkmân Hâtûn min-hâ ve devruhâ es-siyâsî ve'l-idarî hattâ vefâtihâ sene 630h. / 1232m." *Mecelletu Vâsıt li'l-'Ulûmu'l-İnsâniyye* 22 (2013), 35-89.

Hasan, Su'âd Hâdî. "Ma'raket Katvân ve in'ikâsâtuhâ's-siyâsiyye 'alâ devleti'l-Hitâ ve's-Selâcika fi'l-'asri'l-'Abbâsî sene 536h. / 1141m." *et-Tebiyetu'l-Esâsiyye Fakültesi Dergisi* 52 (2007), 155-204.

el-Hülî, Bisyuîni Muhammed. *Nahve siyâğati nazariyye siyâsiyye İslâmiyye mu'âsıra*, 2020.

Kaddâvî, 'Alâ Mahmud. *Târîhu'l-'Irâk fî 'ahdeyi'l-Karakoyunlu ve'l-Akkoyunlu (814-914 h. / 1411-1508 m.)*. Amman : Dâru Gadyâ', 2012.

Muhammed, Huseyn İbrahim. "es-Sırâ' beyne'l-imârateyni'l-Karâhâniyye ve's-Sâmâniyye li's-saytara 'alâ bilâdi Mâ Verâe'n-Nehr (315-395h. / 927-1004m.)". *Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Âdâbu'r-Râfidîn Dergisi* 47/71 (2017), 239-270.

en-Neccâr, Rağad Abdulkerîm Ahmed. *İmbaratûriyyetu'l-Muğûl: Dirâse tahlîliyye 'ani't-târîhi'l-mubekkir li'l-Muğûl ve tekvîni'l-imbaratûriyye ve's-sırâ'âti's-siyâsiyye 'ala's-sulta 603-766 h. / 1206-1365 m.)*. Amman : Dâru Gadyâ', 2012.

en-Nu'aymî, Ahmed Nûrî. *en-Nizâmu's-siyâsî fî Türkiyâ*. Amman : Dâru Zehrân li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2011.

Rasûl, Ali Muhammed Şerîf. *el-Evdâ'u'l-hadâriyye fî bilâdi Mâ Verâe'n-Nehr fî 'ahdi't-Türki'l-İlhâniyyîn (382-605 h. / 992-1212 m.)*. Amman : Dâru Gadyâ', 2020.

Yûsuf, Muhammed Abdul'azîm. *es-Selâcika târihuhumu's-siyâsî ve'l-'askerî, 'ayn li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâ'iyye*. el-Heram-Mısır, 2001.

Zekkâr, Suheyl. *el-Mevsû'atu's-şâmile fi târihi'l-hurûbi's-Salîbiyye*. Dimaşk : Dârü'l-Fıkr, 1995.

4. Sonuç

DLT'nin Arap dünyasında ne kadar tanındığı sorusuna cevap aramak üzere kaleme alınan bu çalışma ile ulaşılan sonuca göre Arap dünyasında dil, edebiyat, tarih, coğrafya vb. alanlardaki uzmanlar nezdinde Kâşgarlı Mahmud ve *DLT*'nin tanınmakta olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bununla birlikte söz konusu tanınırlığın daha ziyade referans kaynağı olma düzeyinde kaldığı görülmektedir. Eserin dilinin Arapça olması, Araplara hitap etmesi, bin yıldan fazla bir geçmişe sahip olması eserin Arap dünyasında daha ileri derecede bir tanınırlığa sahip olmayı, daha fazla ve derinlemesine inceleme ve araştırmalara konu edinmeyi hak ettiğini akla getirmektedir. Fakat *DLT* hakkında Arapça olarak yayınlanmış çalışmalardan tespit edilebilenler üzerinde yapılan incelemeler daha farklı bir duruma işaret etmektedir.

Bu duruma ilişkin farklı sebeplerden söz edilmesi mümkündür. Fakat incelenen çalışmalardan görüldüğü kadarıyla bu sebeplerin başında dil engeli ve/veya bilimsel çalışmalara erişim zorluğunun geldiği söylenebilir. Zira Arapça kaleme alınan çalışmalarda *DLT* hakkında yapılmış Türkçe veya diğer dillerde yapılmış çalışmalardan çok az yararlanıldığı görülmektedir.

Edindiğimiz kanaate göre bir diğer sebep ise müellifi tarafından Araplara veya Arapça bilenlere yönelik olarak kaleme alınmış olan ve orijinal dili Arapça olan *DLT*'nin modern basım tekniklerine ve bilimsel, akademik yayıncılığa uygun bir Arapça baskısının olmamasıdır. Böyle bir kanaatin oluşmasının nedeni, incelenen çalışmalarda Arap araştırmacıların neredeyse tamamının *DLT*'nin hicri 1333 yılındaki ilk baskısını referans olarak göstermeleridir. Kâşgarlı'nın muradına uygun biçimde Arapça bilenlere yönelik olarak ve ayrıca çeşitli indeksler yardımıyla araştırma kolaylığı sağlayacak yeni tasarım ve baskı teknikleriyle eserin modern bir baskısının yapılması ve hatta elektronik ortamda Arap harfleriyle arama yapma imkânları sağlanarak erişilebilir kılınması Arap dünyasındaki tanınırlığını arttıracaktır.

الحمد لله الذي جعلنا من
عبد الله عموماً

كتاب ديوان لغات الترك

تأليف محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري رحمه الله

في
الديوان
الترك
الذي
هو
الكتاب
الذي
تأليفه
محمود
بن الحسين
بن محمد
الكاشغري

لا ينبغي تعرج على من يقول ان هذا الكتاب بلغه التركان ان هذا القيا باعرا في بلغه الترك
ولا بلغه التركان ايضا والذي يدل على جهله بالركانة هو ان يحضر من يعرف التركانية
ويقرأ عليه من الفاظه قال انكرها وقال ليس هذا بكلامنا عرفت ان القائل انه بلغه الترك
جاهل بالتركانية على ان اللفظة القفاقيه اذا انطقت بها التركان لا يخرجها ذلك عن كونها قفا
وقد وقع ذلك في الفاظ كثيره استعمالها بالتركاني والتعريف بيغه واحد وانما
يدل على جهله بالقفاقيه واشعارها وامثالها ان غايته من ان تلك البلاد صحي صغيرا وعاديا
ان الله في لا يخط بلغه قوميه لا ولا الكبير ايضا انما انما كثيرا من بلده في بلاد العرب
وشتغل بالعلم ثم عليه الالفاظ الكسرة من العرب لا يعرف لها معنى حتى يطلبه
في الكتب لا بل يسمع المصطلح من الادب العزيز
اداسا لكثير من المستعربين بل من الفقهائين قوله انك ففشرناها باسحق وعمر
قوله عز وجل وتنبون كل ربيع انه يبعثون اهل الجحيم والربيع المكان المرتفع والانه
العلامة وامثالها كثيرا واذا كان التسميه في قوله انما كتاب الله
انتم على خطي على ايديهم ومعهم فيها بلغة قوم اخرين
كسره في لغتهم من علمي باللسان فلم ارجع منهم ولا اكثر يفار من سوره ولا يعرفون
التركاني متميزا في لغتهم التركيه ومعهم الله

İKİNCİ BÖLÜM

Dil, Kültür ve Zaman

“Tikmeğinçe ünmes, tilemeğinçe bulmas.”

(Ağaç dikilmeyince bitmez, elde edilmek istenen şey
aranmayınca bulunmaz.)

(Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu lügâti't-Türk: Türk Dilinin İlk
Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın [İstanbul: Vakıfbank
Kültür Yayınları, 2023], 237).

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Tercüme Zorluğu ve Eserden Bugünkü Türkçeye Katkılar

Mustafa S. Kaçalın*

1. Giriş

Dîvânü lugâti't-Türk'ün çeşitli tercüme denemeleri, yarım tercüme, tamamlanmış ama yayımlanmamış tercüme bulmakla birlikte basılı ilk Türkçe tercümesi Besim Atalay'a ait olan üç ciltlik tercümedir (Ankara 1940-1943 [I, 1940; II, 1940; III, 1941; Dizin 1943]). Bu tercümenin ardından, Seçkin Erdi ile Serap Tuğba Yurteser'in (2005), Fuat Bozkurt'un (2012, 2017), Ahmet B. Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu'nun (Ankara 2014) ve Mustafa S. Kaçalın'ın (2019, 2023) tercüme bulmaktadır. Her tercüme, *Dîvân* çalışmalarına ilerleme kaydettirmiştir. Bu tercüme dışında *Dîvân* çalışmalarına ilerleme kaydettiren çeşitli incelemeler, özel sayılar ve bildiri kitapları da basılmıştır. Bu çalışma da *Dîvân* çalışmalarına katkı sunabilecek çeşitli notlardan müteşekkildir. Bu notlar iki kısma ayrılabilir. Birinci kısımda eserin metni için düzeltme teklifleri sunulmuş ve *zargunc-mud* ve *muyân* kelimeleri ele alınmıştır. İkinci kısım ise Bugün Türkiye Türkçesinde değişik kelimelerle karşılanan, lakin vaktiyle *Dîvânü lugâti't-Türk'te* karşılığı bulunan bazı kelimeler ve yapılar üzerine köken ve anlam bilgisine dair notlar ile günümüz Türk-

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, mskacalin@29mayis.edu.tr

çesinde kullanılır olan yeni kelimeler için *Divân*'dan çıkarılan kısa bilgi notlarından oluşmaktadır.

2. İki Düzeltme Teklifi

Çeviri biliminde tercümanların eserin aslına ihanet ettiğini îmâ eden bir söz vardır: *Traduttore traditore* 'Mütercim haindir.' İşbu ithama uğramamak için, ince ayrıntıları titiz bir gözle okumaya çalışmak lazımdır. Türk dilinin bu en eski ve kıymetli sözlüğünü tercüme etme işinin ne büyük zorluklar barındırdığı muhakkaktır. İşte müdekkik mütercimlerin yaşayabileceği güçlükleri iki örnek üzerinden açıklamaya çalışsan bu kısımda eserin metni içinde madde başı olarak yer alan *zargunc-mud* ve *muyân* kelimeleri mevzubahis edilmiştir.

Kâşgarlı'nın *zargunc-mud* kelimesi için verdiği Arapça karşılıklar incelendiğinde kelimenin günümüzdeki Türkçe karşılığını bulmada elbette onun sunduğu açıklamalar dikkate alınacak, ipuçları değerlendirilerek kelimelerin günümüz Türkçesindeki karşılığı tam ve kesin olarak tespit edilmeğe çalışılacaktır. Bu iş, yer yer mütercimi zora sokabilmektedir.

Sogdca bir alıntı olan *zargunc-mud* *DLT*'de iki yerde geçer.¹

- (i) *zargunc-mūd* [13-7a/4] huva ismu al-sincilāṭi.
- (ii) *zargunc-mūd* as-sincilāṭu. [264-132b/14] va-hva 'llaḍi yusammá bi 'l-fārsiyyati balang-muşg.

Bu maddede anlatılan bitkiyi anlamak ve bugünkü Türkçedeki tam karşılığının ne olduğuna karar verebilmek için kelimenin *DLT*'de geçtiği ikinci tarifte yer alan Farsça *palang-mişk*'in ne olduğuna bakâlim. Kelime hakkında Farsça sözlüklerde şu bilgilere ulaşılır:

palang-mişk *baranc-muşk* manasınadır ki zikr olındı.² *bīd-muşk* (~ *bīd-moş*) 'misk kokulu bir çalı adı'³ ma'nāsınadır ki sulṭānī söğüd ve қоқар сорқун

¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (London: Oxford University Press, 1972).

² Tebrîzî, Muhammed Hüseyin b. Halef, *Tibyân-ı nâfi' der Terceme-i Burhân-ı katî*, çev. Mütercim Asım Efendi (İstanbul: 1287/1870-1871), 1/381.

³ F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (London: 1892), 325.

ta'bir olınan söğüd ağacıdır.⁴ Bağdad'da yetişen misk kokulu bir bitki. Pars gibi benek benektir.⁵

Bu durumda kelimenin eserin yazıldığı dönemdeki Türkçe karşılığının *pars ypar* 'pars otu' olması ihtimali doğmaktadır. Bugünkü Türkçede de *pars zambağı*, *kaplan postu*, *kaplan çiçeği* (*lilium tigrinum*) adında bir çiçek mevcuttur (sonradan bitkinin adının Latincesi bitki bilimi âlimlerince *lilium lancifolium* olarak değiştirilmiştir). Şimdi günümüz mütercimi sözlüklerdeki bilgileri birbirine bağlayarak *pars*, *kaplan* kelimeleriyle ilişkili olan, "hoş kokulu" ve "benekli" de olan bir bitkinin peşine düşecek ve bugünkü Türkçede kelimeyi hangi bitki adıyla karşılayacağını belirlemeğe çalışacaktır. Burada da başka ek bilgiler mütercimin yardımına koşar: *Pars* kelimesinin gerek adıyla gerek görüntüsüyle bağlantılı olduğu veya olabileceği kelimeler... Bu kelimeler mütercimin zihninin iyice karışması için gereklidir. Çünkü sular bulanmadan durulmaz: Avrupa dillerindeki *leo-pard* 'benekli aslan' Türkçedeki *bars* ~ *pars* 'benekli arslan' (< Sogdca *pwrd'nk purdang* = Sanskrit *prđaku*⁶ ve Arapçadaki *baraş* 'ak benek, alaca hastalığı'⁷ hep aynı kanatlı kelimeler olmalıdır⁸ ve bunlar mütercimin zihninin bir köşesinde hemen yerini alır.

Zarğunc-mūd ve *zarğunc-mūd* kelimeleri için *DLT*'de verilen tariflere dönersek her iki tarifte de kullanılmış olan Arapça *as-sincilātu* kelimesinin mütercimin zihnini karıştırmak için hazırolta beklediğini görürüz. Şöyle ki, kelimenin sözlüklerdeki anlamı çok bilindik bir çiçek olan ve hoş kokusuyla tanınan "yasemin"e tekabül etmektedir. Mütercimi yorma işine burada bir de imla karışır: Kelime Arapça sözlüklerde *as-sincilātu as-sincilātu as-sicilātu as-sicillātu as-siklātu as-siklātūn as-siklātūnī as-sicillātu* olarak farklı imlalarla kayıtlıdır. Bir kelimenin aynı dilin sözlüklerinde

⁴ Tebrîzî, *Tibyân-ı nâfi*, 1/381.

⁵ Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 255.

⁶ Bedrî'z-zamân Gharib, *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)* (Tehran: Farhang Publications, 1995), 330.

⁷ Hüseyin Atay vd., *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat* (Ankara: 1964-1981), 1/112.

⁸ Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975), 2/235, 4/428; Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, 368; Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı* (İstanbul-Wien: Simurg, 2002), 1/283; Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi* (İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2018), 658.

bu kadar farklı imla ile yer alması, o kelimenin alıntı olduğuna işaret edebilir. Bu ihtimalden dolayı *as-sincilātu* kelimesinin aslen Arapça olmadığı şüphesi doğar. Bu şüpheyi kuvvetlendiren başka deliller de vardır: Kelimenin yapısı ve sonunun /us/ ile bitiyor oluşu. Bu son delil kelimenin Yunan ve Latin kaynaklı olabileceğine işaret ederek adı geçen dillerin sözlüklerinin de masada yerini almasını gerektirir. Nitekim ilgili sözlüklere bakılınca Latince *sigillātus* kelimesiyle karşılaşılr. Bu noktada kelimenin Arapça şeklindeki türeme /n/ sesinin açıklaması ses bilgisi verilerine başvurularak şöylece yapılabilir: Benzer türeme Türkçede son hecede (*kalıç > kalınc, mihakk > mihenk, tuş > tunç, tüvek > tüfenk* örneklerinde) görüldüğü gibi, Arapçada birinci hecede görülür. Arapça kelimelerde /n/ sesinin türediğı başka örnekler şöylece sıralanabilir: *as-subūla*¹⁰ > *as-sunbūla*¹¹ ‘başak’, Ârâmîce *al-hizîr* > Arapça *al-hinzîru* ‘domuz’ gibi. Buradan hareketle Latince *sigillāt* kelimesinin Arapçaya *as-sincilāt* telaffuzuyla geçtiğı tespit edilmiş olur; /n/ sesinin girmesi /l/ sesinin uzun (şeddeli) okunmasını ortadan kaldırmıştır. Kelimenin kökeni *sigillō* ‘tescil etmek, damgalamak, sicillemek’ 1. *sigillātus* ‘benekli, nakışlı, işlemeli, basmalı (kumaş)’ anlamları yanında ikinci anlam olarak ‘yasemin çiçeği’⁹ olarak da kaydedilmiştir. *as-sincilātu* kelimesi Arapça sözlüklerde de (‘Türkçeye yapılmış meşhur çevirilerinde de) “Hüb rāyihālu otlardan bir nevd’dir.”¹⁰ “Bir güne hoş-bō çiçekdir.”¹¹ kayıtlarıyla yer alır. Sonuç olarak kelime buraya kadarki açıklamalara göre “hoş kokulu yasemin” dir.

Kelime, Farsçaya da geçmiştir: *saculāt* Yünānīde yāsemīn ismidir ki ma‘rūf çiçekdir. Beyāzı ve sarısı olur. Fül [nilüfer, göl otu] dağı bu nevd’endir.¹² *sicilāt* Yunānīde ism-i yasemindir.¹³

⁹ Adolf Wahrmund, *Handwörterbuch der neu-arabischen und deutschen Sprache I. Band Neu-arabisch=deutscher Teil* (Giessen: 1876), 1/878.

¹⁰ Ebū Nasr İsmāīl b. Hammād el-Cevherī, *Sihāhu’l-Huga*, çev. Mehmed bin Mustafa el-Vānī (İstanbul: Dāru’t-Tibā’ati’l-Ma‘mūre, 1141/1729), 1/640.

¹¹ Firūzābādī, *el-Okyānūsü’l-basīf fi tercemeti’l-Kāmūsī’l-muhīf*, çev. Cenānioğlu Ahmed ‘Āsım (İstanbul: 1268-1272/1852-1855), 2/477.

¹² Tebrīzī, *Tibyān-ı nāfi*, 2/36.

¹³ Tebrīzī, *Tibyān-ı nāfi*, 344.

Ancak, Türkçe madde başındaki *zarğunç-muda* gelince durum birden değişmeğe başlar. Bugün yeni Farsçada *mud* > *mud* kelimesi *boy* ‘koku’¹⁴ olarak kullanılan bir kelimedir. Kelime Sogdca *βwōd βōd* ‘misk, yıpar, hoş koku’¹⁵ olarak kaydedilmiştir. Buraya kadar sorun yok. Ancak, birleşik kelimenin ikinci kısmı olan *zarğunc* kelimesi yukarıdaki ile çelişkili bir durum ortaya çıkarmaktadır; zira kelime meşhur Farsça sözlüklerde ‘Bir bed rāyīhalu nebātdır. ÇİN semtinden getirürler. Hülbe-yi ÇİNİ ile müte‘ārefdir ki ÇİN boyı demekdir. Yaprağı şedef yaprağına şebīh, tabī‘atı bārid ü raḥb ve yubūset-i miski dāfi‘dir’¹⁶ şeklinde tarif edilmektedir. Bu sözlükteki tarife benzer şekilde, başka sözlüklerde de tarifler ‘kötü koku’yu işaret etmektedir:

“Ġāyet bed-boy bir otdur. Vilāyet-i ÇİN’den getirürler. ḥable-yi çİNİ de derler. Südāb [sedef otu] yaprağına beḫzer. Tabī‘atı bārid ü raḥbdır. Ḥāşiyeti boy-ı müşkden ‘ārız olan yubūseti def ‘eder.¹⁷ ÇİN’den gelen fena kokulu bir nebat ki ḥulbe-yi ÇİNİ ‘çemen otu’ = ÇİN boyudur.¹⁸

Bu açıklamalara göre kelime herhâlde şu bitki olmalıdır: *kokar ağaç* Sedef otugillerden, Avrupa’ya ÇİN’den getirilmiş, kısa zamanda yetişip boy attığı için bir gölge ağacı olarak dikilen, kötü kokan bir ağaç, kokar ağaç, -mundar ağacı, osuruk ağacı, yabani ceviz [*aylandoğ ağacı*, *aylandız ağacı*, *yalangoz ağacı* isimleri Latincesi üzerinden Türkçeye uydurulmuş biçim olarak görülüyor.] (*Ailanthus glandulosa*).¹⁹

Zarğunç kelimesi Pahlavi’de *zarğōn* ‘altın, yeşil, taze’²⁰ > *zar-yūn* ‘altın rengi, dağ lalesi, deniz şakayıkı, yeşil ve taze; sarı’²¹ olarak tarif edilmiş-

¹⁴ Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 208.

¹⁵ Gharib, *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*, 113.

¹⁶ Tebrîzî, *Tibyân-ı nâfi*, 371; Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 615.

¹⁷ Şu‘ûrî Hasan Efendi, *Lisânu’l-Acem Ferheng-i Şu‘ûrî*, nşr. Ozan Yılmaz (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 3/2012.

¹⁸ Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lügat Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1944-1951), 2/1070.

¹⁹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, haz. Mustafa Argunşah vd. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023), 2/2069.

²⁰ D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary* (London: Oxford University Press, 1971), 98.

²¹ Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 617.

tir. Kelime Arapçaya *zarcün* ‘üzüm asması ve teveği’²² olarak geçmiştir. Türkçedeki *mazeryun* ‘defne (*daphne mazereum*), sütleğen defnesi (*daphne laureola*) de buradandır.²³ *Zar-güncun* sonundaki /c/ Sogdcaya mahsus bir türemedir.

Sonuç olarak kelimenin Kâşgarlı tarafından “hoş kokulu bir bitki” olan Arapça *sincilâtu* kelimesiyle karşılanması müellifin bir hatası olarak mı görülmelidir? İşte mütercimi zor duruma sokan bir durum! Yukarıda sayılan kaynaklardaki kayıtlara göre ilk kelime olan *zarğunc*’un “ağır kokulu bir çiçek” şeklinde tarif edilmesi ve mana itibarıyla farklı zamanlardaki sözlükçülerin aynı tarifte ittifak etmiş olmaları dikkate alındığında müellifin hata ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durumda müellifin adı geçen kelimeyi başka bir bitki ile karıştırmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmalıdır. Bu durumda tercüman ne yapar?

Tercüme zorluğuna ikinci örnek olmak üzere *muyân* kelimesine bakalım. *DLT*deki kayda göre *muyân* kelimesi için Kâşgarlı’nın verdiği karşılık şudur: at-*tawābu*. ‘sevap’. Sözlükte bu açıklamadan sonra o günkü Türk dillerinde yer alan türemişi verilmiştir: *muyānlık*. Kelime için yapılan açıklama da “yollarda gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan hayrat” şeklinde çevrilebilir ki şöyledir: “wa-minhu yusammá ’s-siḳāyatu ’llatī [520-260b/15] tubná ‘alá ’t-ṭarīḳi” Buraya kadar herhangi bir mesele yok gibidir. Ne var ki, kelime bir de *muyāncılık* şeklindeki bir maddebaşında geçer ve açıklamasında da “at-tawassuṭu [523-262a/16] wa ’ṣ-ṣulḥu bayna ’r-raculayni” denilmiştir. Kelimenin kullanılışı *sen muyāncılık ḳal* cümlesi ile örneklenmiş ve “ay tawassaṭa baynanā” şeklinde Arapçaya çevirilmiştir. Kelimenin aslı ile ilgili olarak Kâşgarlı “wa-aṣluhu [523-262a/17] *muyān li-t-ṭawābi*” demiş, *muyāncılık* şeklinde türemişi olduğunu da kaydetmiştir. Kâşgarlı’nın Arapça olan açıklaması Türkçeye şöyle tercüme edilebilir: Miyancılık, aracılık, barıştırmak için iki kişinin arasına girme. *muyan* sevap. İşte tam da burada dikkatli bir mütercim farkedebileceği imlası aynı olan iki ayrı kelimenin olduğu ortaya çıkmaktadır. İkinci kayıttaki *at-tawābu* şeklinde Arapça açıklaması verilen

²² Fîrûzâbâdi, *el-Okyânûsü'l-basîṭ*, 2/643.

²³ Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon / Kitâb-ı Ma’ânî-i Lehce* (Constantinople: 1890), 1656.

muyān kelimesi aslı Sanskritçe *pūnyadan*²⁴ alıntı olan bir kelimedir ve eski Türkçe metinlerde *buyan* olarak geçer.²⁵ Bu durumda Kâşgarlı'nın verdiği “at-tawassuṭu [523-262a/16] wa ’ş-şulḥu bayna ’r-raculayni” açıklamasının yer aldığı *myançılık* ‘at-tawassuṭu’ kelimesi ile ilgili açıklama yapmak gerekmektedir. Bu kelime, Farsça *miyāncīden* alıntı olmalıdır ve tercümede ayrı bir madde açılmalıdır. İsbetli bir dikkat ile yazmada bu farkı görmek, Arapça ve Farsça imla ile kelimeyi iki kere kaydetmek günümüz müdakkik müterciminin işi olmalıdır. Buna göre eser *myançılık* ‘aracılık’ diye yeni bir madde başı kazanmış olur. Müellif, bu kelimeleri yanılarak birleştirmişse tercüman ne yapsın?

3. DLT Hazinesinden Birkaç İnci

Yazının bu kısmında bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan bazı kelimelere, bazılarının manalarına, değişik kelimelerle karşılanan bazı kelimelerin de bizzat kendilerine *Dîvân*'daki kayıtlar üzerinden dikkat çekilmiştir. Bu kelimelerin bir kısmı vaktiyle *Dîvânü lugâti't-Türk*'te karşılığı bulunan kelimelerdir; kimi dilin tabii seyrinin kimi de okunmamasının, fark edilmemesinin kurbanı olmuş; kelimelerden bazısı kaybolmuş bazısının anlamı başka kelimeye yüklenerek bugüne gelmiş kendisi kaybolmuş, bazısı da bugün başka anlamlarda kullanılır olmuştur. Dikkate sunulan kelimeler şunlardır: *bōy*, *ayak*, *yarpuz*; *bū*, *tū*; *karızan* ~ *kocakar*; *çekürge teg sū*, *dalyan* ~ *taylan*, *tayuk*; *doğa*, *dul*, *kız kōduz*; *huni* ve *koni*, *kurma*; *kuram kişiler*, *kur*; *kōş biçek*; *mangal*, *köçürme oçak*.

bōy al-ḳabīlatu. [170-085b/16] ar-raḥṭu wa ’l-ḳabīlatu wa ’l-‘aṣīratu. [505-253a/05]. Üçten ona kadar olan ve içlerinde kadın bulunmayan erkek topluluğu, üçten veya yediden ona kadar olan insan ve erkek topluluğu. Kabile. Aşiret. al-ḳawmu [371-186a/04] Kavim. buṭūn [020-010b/12] [020-010b/13] [505-253a/08]. Boylar. ḥizb [505-253a/10]. Grup.

²⁴ M, A. Monier Williams, *A Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically Arranged with special reference to Greek, Latin, Gothic, German, Anglo-saxon, and other cognate Indo-European Languages* (Oxford: Clarendon Press, 189), 580, 632.

²⁵ Jens Wilkens, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislâmischen türkischen Texte aus Zentralasien III. Fremdelemente Band: 2: bodivan – Çigzin* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2023), 83-104; Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, 773.

bōy al-ḥulbatu [505-253a/04]. Yenilen bir ot. *Dîvânü lugâtî't-Türk'ten* sonra;

boy 'destan, hikâye' *boy* 'yan'. Lakin;

boy (< *bōd*) huwa ḳaddu 'l-insāni wa-ḳāmatuhu [495-248a/09]. İnsanın boyu.

Yukarıda görüldüğü üzere *boy* ve *bōy* kelimeleri aynı dönemde aynı imlâ ile yazılmış birbirinden mânâları itibarıyla farklı kelimelerdir. Bunlar, kendi içinde altı mânâsı olan, ikişer ayrı madde başı olan, sonradan iki yeni mânâ daha kazanmış olan ve bugünkü *boydan* tamamen ayrı olan kelimelerdir. Kâşgarlı'nın *Dîvân'*ında, bu durumda olan başka Türkçe kelimelere de rastlanır: *ayaḳ* 'kâse' *ayaḳ* (< *adaḳ*) 'ayaḳ (uzuv)'. *yarpuz* al-ḥabaḳu wa-huwa nabtun [461-231a/10]. 'yarpuz otu' *yarpuz* an-nimsu. wa hiya dābbatun taḳtulu 't-tu'bāna [461-231a/11]. 'firavun faresi, yılan yiyen bir hayvan' gibi.

Dîvân bugün söylenişleri ve yapıları değişmiş olan kelimelerin kök itibarıyla birbirleriyle ilgili olanlarını tespit etmek için sağlam veriler sunar: *bū*, *būḡu*, *būḡ*, *pus* kelimeleri arasındaki anlam ilgisi gibi:

bū 'buḡu, duman' eşiş *būsi* ay buḡāru 'l-ḳidri wa-ḡayrihā. [535-268a/10]. Tencerenin ve başkasının buḡusu. Yapı bakımından krş. *tū* 'tüy'. *bū+ḡ* 'buḡu, duman' Yapı bakımından krş. *tūy* 'tüy'. *bū+ḡu* 'buḡu, duman'. *bū+ḡ* 'keder, duman'. *Pus* < *bū+s* 'pus, sis, duman'. Yapı bakımından krş. *tūs* 'tüy, renk'.

Kâşgarlı, bugünkü Türkçe söz varlığında yer alan bazı çeviri veya yarı çeviri şeklinde dile uyarlanmış kelimelerin geçmişe doğru izinin sürülmesinde yol gösterici olabilir: *ḳarzan* 'kocamış ihtiyar' [225-113a] kelimesi gibi. Birebir 'kocamış kadın' şeklinde çevrilebilecek *ḳarı+zan* kelimesi Farsçadan uyarlanmış gibi görülmektedir; Fa. karşılığı için bk. *pīra-zan* 'kocakarı'.

Kelimelerin tarihteki yolculuklarının seyrini takip etmeye başka bir örnek de bugün dilimizde çekürge sürüsü gibi şeklinde kullanılan tabirin geçmişteki şeklidir. *Dîvân'*da çekürge teg sū olarak geçen bu tabirin açıklaması şöyle verilmiştir: "yuşabbahu kaḳratu'l-'iyālî wa 'l-cundu 'l-kaḳīfu

fa-yuḳālu çekürge teg sū [245-123a/16] [245-123a/16] ay cundun ka 'l-carādi katāfatan. Çoluk çocuğun çokluğu, ordunun kalabalıklığı buna benzetilerek çekürge teg sū çekirge ordusu gibi kalabalık asker, denir.” Birleşik yapı içinde geçen sū kelimesi bugün *su başı* < sü başı ‘kumandan’ kelimesindeki yanlış anlaşılma gibi *sūsi* > *sürüsi* > *sürüsü* seyrini göstermiş ve çekürge teg sū > *çekürge sūsi teg > çekirge sürüsü gibi şeklini almış görünmektedir. Birinci hecedeki ünlünün uzunluğu ve kelimenin bütün hâlindeki telaffuzu kulakta aynı etkiyi bırakarak örtüşür: *sūsi* = *sürüsü*. Bugün, çekirge sürüsü gibi tabiri TDK: *Türkçe Sözlük [A-J]: 789a*’da yer almamıştır.

Eski Türkçeden bugünkü Türkçeye küçük bir değişikliklerle gelen başka bir kelime de *dalyan* kelimesidir. Bugün Türkçenin söz varlığında yer alan *dalyan gibi* ‘boylu boslu²⁶ tabirindeki *dalyan* kelimesinin bugün /yl/>/ly/ seslerinin yer değişmiş şekliyle göçüşmeli olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kâşgarlı’nın sözlüğünde kelime *taylaḳ er* birleşiminde geçer; açıklaması ve tercümesi şöyledir: “ar-raculu [612-306b/17] ’z-zarīfu ’l-laṭīfu ’l-ḳaddi ’l-waḳī’u ’l-lawni ’n-naḳīyyu ’t-tawbi. wa-aḳtaru mā yusta‘malu hādā [613-307a/01] fi ’l-fityāni. yuḳālu *taylaḳ yigīt* ay şābbun mutakazzizun zarīfun. *taylaḳ*: taylaḳ er ‘İnce, kibar, güzel, boylu boslu, rengi parlak, elbisesi temiz adam.’ Bu kelime daha ziyâde gençlerde kullanılır. *taylaḳ yigīt* ‘Dalyan gibi zarif genç.’ İnce, kibar genç adam. Genç kibarlık tasladı. İki kelimenin mânâları yakın iki kelimenin yapıları da benzerlik göstermektedir: *tay+laḳ* ‘zarif, boylu boslu, parlak yüzlü, temiz giyimli (adam); titiz ve zarif (genç) *tay+uk* ‘genç, zarif ve titiz olan’ [518 259b]. Görüldüğü gibi kelime kökenindeki “incelik ve zariflik” anlamını bugün yitirmiş, yalnızca “boylu boslu” anlamında kullanılır olmuştur.

Kâşgarlı’nın bu muazzam eseri sayesinde eski Türkçedeki bazı ölü kelimelerin bugün farkında olunmadan başka anlamda yeni kelime olarak piyasaya sürüldüğüne de tanıklık etmek mümkündür: *doğa* kelimesi örneğinde olduğu gibi. 1935 tarihli *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*’nda *tabiat* kelimesine karşılık olarak yeni Türkçede tedavüle sokulan *doğa* kelimesi, Fransızca *nature* ‘tabiat’ kelimesinin tercümesi olarak teklif edilmiş olmalıdır. Kelime Latince *nasci*, *nat-* ‘doğmak’ kökünden gelir ve *TDK*

²⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 1/908.

Türkçe Sözlük'te de *doğa* 'tabiat' (1042b s.) anlamıyla yer alır. *Dîvân*'da bu kelime, Kâşgarlı tarafından eski Türkçedeki şekliyle *toğa* olarak ve "huwa 'd-dā'u wa-tiḡalu [544-272b/10] 'n-nafasi. yuḡālu minhu *ig toğa* ay ad-dā'u wa-tiḡalu 'n-nafasi" açıklamasıyla kayda geçirilmiştir. Kelimenin anlamı bugünkünden tamamen farklıdır. Kâşgarlı'nın açıklaması "hastalık, iç ağrılığı" şeklinde tercüme edilebilir.

Görüldüğü üzere *Dîvânü lugâti't-Türk*, bugün Türkçenin söz varlığında yer alan bazı kelimelerin nasıl bir yolculukla bugüne ulaştığına, yolda sesinden mânâsına, eşinden yoldaşına neleri kaybettiğine fazlasıyla ışık tutmaktadır. Buna başka bir örnek de *dul* kelimesidir. Bugün Türkçede kullanılan *dul* kelimesi eserde *tul* şeklinde yine 'dul' anlamıyla kaydedilmiştir. Oysa, ilkin Orhon metinlerinde *kız koduz* 'kız dul' ikilemesinde karşımıza çıkan *koduz* kelimesi bugün Türkçede kullanılan *dul* 'dul' kelimesini karşılamaktadır. İkilemedeki *koduz* kelimesi *Dîvân*'da "al-mar'atu 't-tayyibu. [184-092b/05] dul kadın 'gerek ölüm gerek boşanma sebebiyle olsun dul kadın, er görmüş avrat" açıklamasıyla yer alır. Buradan anlaşıldığına göre eski *dul* kelimesinin aslı mânâsı kaybolmuştur; çünkü Kâşgarlı'nın kaydına göre kelime *Dîvân*'da *tül urağut* birleşimi "al-armalatu. [501-251a/12] kelimesiyle karşılanmıştır. *Armalat* 'fakir, muhtaç, miskin, kocasız da olsa varlıklı olup ihtiyacı olmayan avrata denmez'. Bu açıklamadan anlaşıldığına göre kelime olarak *dul* yaşamış, kendi mânâsı yerine *koduz* kelimesinin mânâsını yüklenerek bugüne gelmiş; *koduz* kelimesinin ise kendisi unutulup anlamı yaşayabilmiş, bu anlam *dul* kelimesi üzerinden yolculuğuna devam edip bugüne ulaşmıştır.

Dîvân'dan sayılan bu örnekler göstermektedir ki, yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulma gibi bir uğraştan önce Türkçenin âbidevî eserleri okunmalı, okutulmalı, güzelce incelenmelidir. Bazı kelimelerin karşılıkları eski Türkçe eserlerde çoktan kaydedilmiş olabilir. Örneğin, *huni* ve *koni* kelimeleri. Bugünkü Türkçeye Arapça üzerinden geçen Eski Yunanca *huni* [< Eski Yunanca *hoánē* χόανη veya *hōnē* χώνη] ve Fransızca üzerinden geçen *koni* [< Fr. *cône* << Eski Yunanca *kōnos* κώνος "1. çam kozalağı, 2. bir ucu sivri nesne, koni"]²⁷ kelimelerinin anlamlarıyla örtüşen bir kelimeyi Kâşgarlı kayda geçirmiştir: *kurma*. Kelime için verdiği

²⁷ Nişanyan, *Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 2022; Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 1/789.

açıklama ile yukarıdakileri karşılaştırmız: al-maḥrūtu min kulli şey'in. [218-109b/10] “huni biçiminde olan altı dar üstü geniş olan her şey”.

TDK tarafından basılan 1942 tarihli *Felsefe ve Gramer Terimleri* sözlüğünde teori ve nazariye kelimelerine karşılık olarak *kuram* kelimesi ‘görüş, nazariye, teori’ anlamında türetilmiştir. Bugünkü TDK *Türkçe Sözlük*'te²⁸ aynı anlamda yer alır ve yaygın bir şekilde kullanılır. Nişanyan'ın tespiti-ne göre ise ilk olarak 1935 senesi *Cumhuriyet* gazetesinde *bünye* kelimesine karşılık olarak türetilmiş yeni bir kelimedir: “yapılış, kuruluş, kuram”.²⁹ Hâlbuki Kâşgarlı, kelimenin Türkçede zaten var olduğunu çok önceden kayda geçirmiştir: *kuram kişiler ay an-nāsu 'l-culūsu 'alā* [208-104b/09] 'l-marātibi kamā yuclasu fī bābi 'l-maliki. Rütbesine, mertebesine göre (oturan). Ne var ki, burada görüldüğü üzere kelime “mertebe” anlamındadır. Masa başında ve üzerinde oturduğu hazineden habersizce kelime türetmenin nasıl sonuç verdiğinin canlı örneği olan bu yeni kelimenin kökü olan *kur* ‘mertebe’ ile “görüş, nazariye, teori” anlamındaki sonradan türetilmişin mânâ itibarıyla hiçbir alakası yoktur. *Kuram* yapı olarak nasıl izah edilecektir? < *kur+am*, *kur+a-m* olmamalıdır. Aradaki anlam farkı açıklanmağa muhtaçtır. Türkçe söz yapımında az görülen {+Am} eki için çeşitli Türk dillerinden şu malzeme vardır: *agram* ‘ağırlık’, *birem* ‘bire’, *dördem* ‘dördüz, dördü bir arada, dördü birden, dörtnala’, *esem* ‘hatıra’, *gögem* ‘1. Hayvanlara zarar veren gök renkli bir çeşit sinek ya da böcek. 2. Bir çeşit yabanî, ekşi erik. 3. Koyun, keçi gibi hayvanların, ilkyazda yeşil ot yedikten sonraki dışkısı. 4. Yapraklanmış ekin’, *güzem* ‘güzün kırkılan koyunun yünü’, *kaynam* ‘kayın’, *kökem* ‘bağlam’, *küzem* ‘güz mevsimi’, *özem* ‘benlik’, *üçem* ‘üçüz, üçü bir arada, üç kat, üç yavrulu, üç kuzulmuş koyun’, *üstem* ‘at eyerine işlenen altın gümüş işleme’, *yemişem* ‘ağacı dikenli kırmızı meyveli ağaç’.

Türkçeye Arapçadan geçmiş *makas* için eski Türkçe metinlerde yine başka bir dilden alıntı olan *sındı~sındu* kullanılır. Kâşgarlı'da *makas* için bu kelime yanında *kōş biçek* ve *bıçguç* kayıtları da yer alır:

kōş biçek ‘çifte bıçak’. Bu kelime bir şekil tercümesi olarak görünmektedir ve *Dîvân*'da kullanılan üç karşılıktan biridir. Öbürleri:

²⁸ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 2/2161.

²⁹ Nişanyan, *Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 2022.

kıftu al-miḳrāḏu. bi-luġati Çigil [210-105b/04] Makas. igil lehçesinde.

sındu [211-106a/01] al-miḳrāḏu. Makas.

bııu al-miḳrāḏu [227-114a/11]. Makas.

Son olarak, *Divân*'da geçen *köçürme oak* kelimesini de okuyucunun dikkatine sunmak yerinde olacaktır. Sobanın henüz icad edilmediği zamanlarda köz hâlindeki ateşin, taşımaġa müsait bir ocak hâline getirilmiş ayaklı ve kulplu büyük tepsi yani mangal içine konulmasıyla ısınılır imiş. Arapçadan Türkçeye geçen *mangal* (< Ar. *manḳal* √ *n-k-l*) kelimesinin tam da anlamına uygun bir şekilde eski Türkçede bir kelime kullanıldığı görülmektedir: *köçürme oak* al-kānūnu 'llaḏi yunḳalu min mawḏi^{cin} [246-123b/04] ilā mawḏi^{cin}. Bir yerden öbür yere taşınır ocak.

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere, bu kıymetli eser hâlen daha günümüze ışık tutmaktadır. Ancak, böyle mühim bir eseri sadece “büyük eserdir, muazzamdır, ilk eserdir, pek kıymetlidir... ilh.” gibi övgü dolu cümlelerle köpürtüp övülür, övünülür ama okunmaz bir eser hâline getirmemek gerekir. “Başkaları çalıştı, biz neyini çalışşalım” demek, bilakis Kilisli'nin “Bu eser, bin kişi tarafından bin kere daha tercüme edilmelidir” sözüne ilaveten “onca güçlüğü göze alarak bin kere daha her seferinde daha dikkatlice okuyarak yeniden yeniden tercüme edilmelidir” deyip bu bahsi bitirelim.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Nazım Biçimleri ve Türleri Üzerine Bir Değerlendirme

Seydi Kiraz*

1. Giriş

Dîvânü lugâti't-Türk (*Türk Dilleri/Lehçeleri Kütübü*), Kâşgarlı Mahmud (11. yüzyıl) tarafından yazılmıştır (1072-1074). Mahmud; Arapçayı oldukça iyi bilen derin bir bilgin, iyi bir dilci, asker ve nesli Türkistan beylerine dayanan bir müelliftir. Kaç yıl yaşadığı ve nerede vefat ettiği bilinmeyen Mahmud, eserini dönemin Bağdat halifesine takdim etmiştir. Bundan dolayı *DLT*'nin¹ Bağdat'ta yazılması kuvvetli bir ihtimal olarak görülmüştür. Eser hakkında bilgi veren Osmanlı dönemindeki tek kaynağın Kâtip Çelebi'nin (1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'u olduğu tespit edilmiştir.²

Ali Emîrî Efendi (1857-1924) tarafından bir sahaftan satın alınan *DLT*, dönemin sadrazamı Talat Paşa'nın (1874-1921) ısrarı ve Kilisli Rifat Bilge'nin (1874-1953) çabalarıyla üç cilt hâlinde Arap harfleriyle basılarak (İstanbul, 1333-1335) gün yüzüne çıkarılmıştır. Basımından sonra büyük bir merak uyandıran *DLT*, birçok araştırmacının ilgi odağı

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, seydikiraz@hitit.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0003-4941-3909>.

¹ *Dîvânü lugâti't-Türk* bundan sonra *DLT* kısaltmasıyla yazılacaktır.

² Besim Atalay, *Divanu lûgat-it-Türk Tercümesi* (Ankara: TDK Yayınları, 1985), 1/XI-XVI.

olmuştur. Eser hakkında çalışma yapan ilk araştırmacılar arasında M. Fuad Köprülü (1890-1966)³, Kilisli Rifat Bilge (1874-1953)⁴, Abdullah Atif Tüzüner (1869-1954)⁵, Necip Âsım (1861-1935)⁶, Abdullah Sabri Karter (1867-1939)⁷, Abdülahad Nûrî (1865- 1927)⁸, Ahmed Zeki Velidi Togan (1890-1970)⁹, Carl Brockelmann (1868-1956)¹⁰, Ali Ulvi Elöve (1881-1975)¹¹ zikredilebilir. Günümüz Türkçesi ile yayımlanan ilk tercüme, Besim Atalay tarafından yapılmıştır. *DLT*'den aynen tercüme edilerek dipnot hâlinde açıklamaların eklendiği bu çalışma, *Divânü lûgat-it-Türk Tercümesi* adıyla dört cilt hâlinde yayımlanmıştır. Birinci cildi 1939'da, ikincisi 1940'ta, üçüncüsü 1942'de ve dördüncü cildi (dizin) ise 1943'te yayımlanmıştır. Yazarın bu kapsamlı eserinden önce *Türk Dili Kuralları* adlı başka bir çalışması daha tespit edilmiştir. *DLT*'deki gramer kaidelerinin anlatıldığı bu çalışma, 1931 yılında Ankara'da yayımlanmıştır.¹²

DLT, Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılan ilk Türk dili sözlüğüdür. Bir sözlük olmasının yanı sıra oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir.

³ M. Fuad Köprülü, "Divânü lûgat-it-Türk Mahmud bin el Hüseyin bin Muhammed'ül-Kâşgari", *Millî Tettebbular Mecmuası* 2/5 (1915), 381-383.

⁴ Yirmi iki defterden oluşan yazma eserin tercümesi yayımlanmamıştır. Bk. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Etüt 95.

⁵ Abdullah Atif Tüzüner, *Divânü lûgat-it-Türk Tercümesi*. Yedi defterden oluşan eser basılmamıştır. Defterler Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt 94'te bulunmaktadır.

⁶ Necib Âsım, *Eski Savlar: Divânü lûgat-it-Türk'ten Me'hûz* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1338-1340/1919-1922); Necib Âsım, *Eski Savlar: Divânü lûgat-it-Türk'teki Atasözleri*, haz. Irmak Kaçar (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019).

⁷ Abdullah Sabri (Karter), *Kitabu Divânü lûgat-it-Türk Dizini 1-22*. Yirmi iki defterden oluşan eser yayımlanmıştır. Bursa İl Halk Kütüphanesinde GE4449-GE4470'te kayıtlıdır.

⁸ Sağıp Atlı, "Divânü lûgat-it-Türk'teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülahad Nûrî ve Atalar Sözü", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2019), 2250.

⁹ A. Zeki Velidi Togan, "Divânü lûgat-it-Türk'ün Telif Senesi Hakkında", *Atsız Mecmuası* 16 (1932), 77-80.

¹⁰ Carl Brockelmann, "Mahmūd al-Kâşyarîs Darstellung des türkischen Verbalbaus", *Keleti Szemle* 18 (1918-1919 1918), 29-49; Carl Brockelmann, *Mittel türkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kâşyarîs Divân Lûgat at-Türk* (Budepest-Leipzig: Bibliotheca Orientalis Hungarica I, 1928).

¹¹ Ali Ulvi Elöve, "Divânü lûgat-it-Türk'teki Halk Şiirleri", *Türkün* 6 (Bursa 1936), 54-59; 7 (1936), 65-72, 8 (1937), 1-8; 10 (1937), 32-40; 11 (1937), 29-38.

¹² Müellifin tercümeyle karar vermesi ve başlaması hakkındaki ayrıntılı bilgi için bk. Atalay, *Divânü lûgat-it-Türk Tercümesi*, 1/XXII-XXX.

Eser; Türklerin din ve inançları, tarihi, coğrafyası, yönetimi, ticarî ve sosyal hayatları, folklor ve mitolojileri gibi farklı alanlar hakkında bilgi veren ansiklopedik bir özellik taşımaktadır. Türkçenin tarihi seyri hakkında mühim verilerin sunulması, 11. yüzyıldaki Türkçenin dil özelliklerinin anlatılması, ilk Türk dünyası haritasının bulunması, kişi, yer ve boy adlarının zikredilmesi bakımından da mühim bir eserdir.¹³

DLT'nin ilk kısımlarında Türk boyları tespit edilmiş ve haklarında bilgi verilmiştir. Bu boylardan biri de Oğuzlardır. Eserde boyun “Oğuz” olarak adlandırılma hikâyesinin kaleme alındığı fasılda dönemin hükümdarı olan Şu'nun Zülkarneyn'le savaşı, başarıları ve başından geçen sıra dışı hadiseler anlatılmıştır. Bu bilgilerin sayesinde varlığından haberdar olduğumuz *Şu Destanı DLT*'de kayıtlara geçirilmiştir. Bundan dolayı *DLT*, bir Türk destanının tespitinde başvurulan bir kaynak olması bakımından da kıymetli eser olarak tavsif edilmiştir.¹⁴

Eserde Türkçe kelimeler açıklanırken zaman zaman âyet ve hadislerden iktibas yapılmış, deyim ve atasözlerinden faydalanılmıştır. Sekiz deyim¹⁵ tespit edildiği eserde atasözlerinin sayısının 252-319 arasında değiştiği tespit edilmiştir.¹⁶

Bu çalışmada *DLT*'nin ehemmiyetini anlatan bahsi geçen bilgiler özet hâlinde verildikten sonra eserin başka bir yönüne dikkat çekilecektir. Dikkate değer bulunan bu husus, eserdeki manzumelerin nazım biçimleri ve türlerinin tespiti ve tasnifidir. Daha önce yapılan çalışmalarda manzumelerin biçim ile türlerine yer yer değinilmiş fakat şiirlerin tamamını kapsayan umumî bir değerlendirme yapılmamıştır. Bu çalışma, işaret edilen hususları bir bütün olarak tespit ve tasnif denemesi olarak düşünülmüştür.

¹³ Mustafa S. Kaçalın, “Dîvânü lügâti't-Türk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/446-449.

¹⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *Dîvânü lügâti't-Türk'teki Atasözleri ve Şiirler* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020), 17-21; Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü lügâti't-Türk* (Ankara: TDK Yayınları, 2014), 10, 26-28, 519-520, 54-55, 170.

¹⁵ Ercilasun, *Dîvânü lügâti't-Türk'teki Atasözleri ve Şiirler*, 53.

¹⁶ Atlı, “Dîvânü lügâti't-Türk'teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma”, 2247.

2. *Divânü Lugâti't-Türk'teki* Manzumelerin Biçim ve Tür Tasnifi

DLT'deki muhteva, daha önce yapılan çalışmalarda farklı kriterler nazara alınarak çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Çalışmada bu tasniflerden üçü üzerinde durulacaktır.

2.1. Daha Önce Yapılan Bazı Tasnifler

2.1.1. Birinci Grup

1. Ağıtlar 2. Destanlar 3. Kahramanlık şiiirleri 4. Eğlence ve av şiiirleri 5. Sevgi şiiirleri 6. Pastoral şiiirler 7. Ahlâkî şiiirler.¹⁷

2.1.2. İkinci Grup

A

I. Halk Şiiri

1. Lirik Şiiirler. 2. Pastoral Şiiirler: a) Bahar Tasviri, b) Yaz ile Kışın Tartışması, c) İçki Meclisleri, Kır ve Av Eğlenceleri. 3. Savaş ve Kahramanlık Şiiirleri: a) Budist Uygurlara Karşı Savaş, b) Yabakulara Karşı Savaş. 4. Ağıtlar: a) Alp Er Tonga Ağıdı, b) Bilinmeyen Bir Kahramana Ağıt.

II. Aydın Zümre Şiiri

A. *Divânü lügâti't-Türk'teki* Manzum Parçalar

1. Savaş ve Kahramanlık Şiiirleri: a) Bir Zafer Şiiri, b) Savaşla İlgili Beyitler. 2. Av ve Avcılıkla İlgili Parçalar. 3. Aşk Şiiirleri: a) Aşk Konusunda Beyitler. 4. Doğa Tasvirleri. 5. Övgü Şiiirleri: a) Terken Katun Övgüsü, b) Bir Yosma Övgüsü. 6. Dinî-Ahlâkî Öğütler.¹⁸

¹⁷ Saim Sakaoğlu, "Divânü lügâti't-Türk ve Türk Halk Şiiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 39/1991 (1994), 109.

¹⁸ Bu tasnif, *Karahanlı Dönemi Türk Şiiri* esas alınarak oluşturulduğundan tasnifteki *DLT* ile ilgili olmayan "Oğuz Kağan Destanı'ndaki Manzum Parçalar, Uygur Yazmasındaki Ağıt, Yûsuf Hâs Hâcib ve Eserleri, Edib Ahmed ve Eseri" başlıkları tarafımızdan gruplandırmaya dâhil edilmemiştir. Talât Tekin, "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili* 409 (1986), 81-157.

B

1. Alp Er Tonga Ağısından Parçalar. 2. Bilinmeyen Bir Kahramana Ağıt. 3. Tangutlara Karşı Savaş. 4. Budist Uygurlara Karşı Savaş. 5. Yabakulara Karşı Savaş A. 6. Yabakulara Karşı Savaş B. 7. Bilinmeyen Bir Savaşla İlgili Manzume 8. Bir Savaşçıya Övgü. 9. Öldürülen Bir Düşmanın Ardından. 10. Bir Zafer Şiiri. 11. Bir Savaş Hazırlığı. 12-16. Savaşla İlgili Dörtlükler. 17-18. Savaşla İlgili Beyitler. 19. Hırsız ve Sahtekâr Bir Ortak Üzerine. 20. Vefasız Bir Gence. 21. Bir Yolculuk Şiiri. 22. Bir Kurt Avı. 23-25. Av ve Avcılıkla İlgili Beyitler. 26. İçki Meclisleri, Kır ve Av Eğlenceleri. 27. Barış, Refah ve Mutluluk Üzerine. 28. Bir Aşk Şiiri. 29. Aşk ve Ayrılık Şiiri. 30. Sevgilinin Hayali ile Söyleşi. 31. Sevgiliye Yalvarış. 32-60. Aşk ve Sevgili Üzerine Parçalar. 61. Bahar Tasviri. 62. Yaz ile Kışın Tartışması. 63. Yaz ile Kış Tartışmasından. 64. Yaz ve Doğa Tasvirleri. 65-68. Doğa Görünümleri. 69. Köşk ve Çiftlik Tasviri. 70-73. Göçebe Hayatı Üzerine. 74. Terken Katun Övgüsünden Üç Beyit. 75-76. Övgü Dörtlükleri. 77-78. Türlü Konularda Öğütler. 79-82. Hasislik ve Cömertlik Üzerine Parçalar. 83. Atasözleri ve Hikmetler. 84-85. Dünya Cefaları ve Tamahkârlık Üzerine. 86-90. Dünyanın Düzeni ve Kaderin Kaçınılmazlığı Üzerine. 91. Tanrı'ya Övgü ve İhtiyarlık Üzerine.¹⁹

2.1.3. Üçüncü Grup

- I. Dörtlüklerle Yazılmış Şiirler: 1. Türk. 2. Bahar ve Tabiat. 3. Savaş ve Yiğitlik. 4. Ağıtlar. 5. Bilgi-Bilgelik-Erdem. 6. Aşk ve Sevda. 7. İnsan İlişkileri.
- II. Beyitlerle Yazılmış Şiirler: 1. Terken Katun'a Arz. 2. İyilik-erdem-öğüt. 3. Konukseverlik-cömertlik. 4. Mala düşkünlük-cimrilik. 5. Talih-beylik. 6. Öğütler. 7. Dünya-zaman. 8. Sevgi-güzelik-özlem. 9. Doğuş-avcılık. 10. Saray-göller-ırmaklar. 11. Tabiat. 12. Gündelik hayat.²⁰

¹⁹ Talât Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divânı İlgâti't-Türk'teki Manzum Parçalar* (Ankara: TDK Yayınları, 1989), 1-159.

²⁰ Ercilasun, *Divânı İlgâti't-Türk'teki Atasözleri ve Şiirler*, 71-174.

2.1.4. Tasniflerle İlgili Değerlendirme

Birinci grupta *DLT*'teki şiirler; nazım birimi, halk edebiyatı-klasik edebiyat gibi bir tasnife tabi tutulmadan muhteva, yedi başlık hâlinde tespit edilmiştir.

İkinci grubun A tasnifinde de şiirler nazım birimlerine göre ayrılmamıştır. Bu grupta kullanılan ölçünün çeşidi dikkate alınarak hece ölçüsüyle yazılanlar Halk Şiiri, aruz ölçüsüyle yazılanlar Aydın Zümre Şiiri başlıkları altında toplanmıştır. Farklı yerlerdeki dörtlükler ya da beyitler anlam bağlantısı gözetilerek birer manzume hâline getirilmiş ve manzumeler içeriklerine göre adlandırılmıştır. Çalışmada müstakil dörtlüklere ya yer verilmemiş ya da zikredilmişse de bir isim verilmemiştir.

İkinci grubun B kısmında şiirler; nazım birimi veya biçimi gibi hususlara göre kategorize edilmeden muhtevaya göre başlıklar hâlinde sıralanmıştır. Bazen de tek başlık altında birkaç manzume ya da birbirinden bağımsız birden fazla manzume toplanmıştır.

Konuların daha ayrıntılı tasnif edildiği grup üçüncü gruptur. Bu grupta sınıflandırma yapılırken manzumeler nazım birimlerine göre ana başlıklara ayrılmış; ardından alt başlıklar oluşturularak konularına göre sıralanmıştır. Manzumelerin adlandırılmasında nazım birim sayısı dikkate alınmamıştır. Eserde dört mısradan ibaret olan dörtlükler de birden fazla dörtlüğün bir araya getirildiği manzumeler de adlandırılmıştır. Ayrıca şiirlerin anlamı manzum olarak verilmiştir.

2.2. Farklı Bir Tasnif Denemesi

DLT'deki dörtlüklerden oluşan nazım şekilleri ve türlerinin tespitinde koşuk ve koşmanın anahtar kelimeler işlevi üstlendiği söylenebilir. Tespit edilebilen sınırlı kaynaklara göre “koşuk (koş-u-g)”; daha çok nazım, manzume, manzum parça ve şiir kavramlarını ifade etmek maksadıyla kullanılmıştır. Kelimenin bu anlamda kullanıldığını gösteren en eski bilgi, Uygur manzumelerine dayandırılmıştır: “Aziz Samantaphadra Bodhissatva'nın takip ettiği niyaza dayanarak ricacı Âryâsang'a Kahın Keyşi nazma çevirmiş (koşugka ingurmuş) olduğu manzum (şlok taksut) töre tamam oldu.” Başka bir vesika olan *DLT*'de koşuk, “şiir ve kaside”

mefhumlarıyla açıklanmış ve bir beyitte de şöyle zikredilmiştir: “Terken Katun katunga tegür mindin koşug / Aygıl sizing tapukçı ötnür yunga tapug (Sultan Hanım saâdetlerine benden koşma sun ve de ki hizmetkârınız sizden yeni hizmetler rica eder.)” Koşuk tabiri *Kutadgu Bilig*’e daha sonra eklenmiş olan manzum bir parçada da kayda geçirilmiştir: “Bu Türkçe koşuglar tüzettim sanga / Okır da unutma du’a kıl manga (Ey okuyucu! Bu Türkçe beyitleri senin için tanzim ettim, okurken bana dua et, unutma!)”²¹

*DLT*deki biçim ve türlerin belirlenmesinde mühim bir yeri olan koşma, nispeten yeni bir adlandırma olup koşuğun müteradifi olarak kullanılmıştır. Koşma, koş- fiilinden -ma yapım ekiyle türetilen bir isim olup bu tabire nazmetme ve nazım anlamları verilmiştir. Bu kavram, zamanla Türkçenin farklı şivelerinde daha dar anlamları karşılayacak şekilde kullanılmış olsa da koşuğun eşanlamlısı olarak düşünülmesinde Kâşgarlı Mahmud’un kelimeye verdiği mana belirleyici olmuştur. Koş- “koymak, katmak (dizmek?) ve özellikle “türkü düzmek”, “şiiir yazmak, sözleri nazım içinde, sun’i olarak bir araya getirmek”, “mersiye veya ağıt söylemek” ve bundan koşul- “katılmak, birleşmek tertip edilmek” ifadeleri kelimenin nazmetmek manasında kullanıldığına bir delil olarak gösterilmiştir.²²

Klasik metinlerden günümüze doğru gelindiğinde koşmanın halk edebiyatında en çok rağbet gören ve sevilen nazım biçimlerinden biri olduğu söylenebilir. Aşk, ayrılık, vuslat, üzüntü, acı, tabiat gibi daha çok lirik konuların anlatıldığı koşma, muhteva bakımından divan edebiyatındaki gazeli hatırlar. İktibas yoluyla atasözlerini alıntılama, öğüt verme, talihten ve kaderden yakınma, karşılıklı konuşma biçiminde düzenlenmeleri, koşmaların dil ve tema zenginliğini göstermektedir. Bunlar arasında bir yerin ya da tabiat güzelliğinin övülerek anlatılması yahut sevilen bir kadın, beğenilen bir kişi, sahip olunan kıymetli bir at gibi varlıkları öven “güzelleme”; ölen bir kişinin ardından söylenen veya acıklı konuları dile getiren “ağıt”; savaş, kahramanlık, yiğitlik gibi konuları anlatan “koçaklama” ve bir kişiyi yermek veya toplumun aksayan yönlerini

²¹ Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), XI-XII.

²² Arat, *Eski Türk Şiiri*, XIII.

tenkit etmek amacıyla yazılan “taşlama” koşmanın özel isimlerle anılan türleri olarak tespit edilmiştir.²³

Eski metinlerde koşuğun “vezin ve kâfiye ile manzum olarak yazmak veya söylemek” anlamlarına geldiği, zamanla bu kavramın yerini koşmanın aldığı ve koşmanın da konularına göre farklı türler hâlinde adlandırıldığı görülmüştür. Çalışmada bahsi geçen veriler esas alınarak önce dörtlüklerle, sonra da beyitlerle yazılan şiirlerin nazım biçimleri, türleri ya da şiirlerin konuları tespit edilmeye çalışılacak ve bir tasnif denemesi yapılacaktır.²⁴

2.2.1. Dörtlüklerle Yazılmış Nazım Biçimleri ve Türler

Koşuk/Koşma/Koçaklama: Savaş²⁵: on dörtlük, Tangut-Katun Sini Savaşları: altı dörtlük, Yabakular Karahanlılara Karşı: altı dörtlük, Karahanlı Ordusu Yabaku Seferinde: beş dörtlük, Basmillar Karahanlılara Karşı: tek dörtlük, Uygur Seferi: altı dörtlük, Uğraklar: tek dörtlük, Yamar Suyu Kıyısındaki Yiğit: iki dörtlük, Akıllı Yiğit: iki dörtlük, Övüngen Yiğidin Sonu: dokuz dörtlük, Kaçak (Asker)²⁶: tek dörtlük ve Tat/Uygur (Askeri): tek dörtlük.

Koşuk/Koşma/Güzelleme: Türk: tek dörtlük, İdil Irmağı: tek dörtlük, Bahar: on beş dörtlük, Küheylan: tek dörtlük, Bahar Gelince: dört dörtlük, Gece: tek dörtlük, Bozkırda Eğlence: üç dörtlük, Bozkırda Bir Gece: tek dörtlük, Av Eğlencesi: üç dörtlük, Kurt Peşinde: dört dörtlük, Aşk ve Ayrılık: dört dörtlük, Sevgilinin Tasviri: tek dörtlük, Güzele Yalvarış: tek dörtlük ve Sevgilinin Hayali: dört dörtlük.

²³ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (Ankara: TDK Yayınları, 2013), 337-343; Nurettin Albayrak, “Koşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/227.

²⁴ Tasnifte göz önünde tutulan hususlar: 1. Nazım birimi dörtlük olan şiirlerin biçim ve tür özellikleri (koşuk/koşma: sagu/sağu, ağıt, güzelleme, koçaklama, taşlama, pastoral, dedim-dedi, deyişme/müşâare adlandırılmalarına göre belirlenmiştir. 2. Tek dörtlükten ibaret olan şiirler de bir türle ilişkilendirilmiştir. 3. Beyitlerden oluşan şiirlerin nazım biçimleri mesnevi, kıta; nazım türleri methiye, pendname olarak tespit edilmiştir. 4. Nazım biçimi tespit edilen fakat belirli bir türe dâhil edilemeyen şiirler ile biçim ya da türle ilişkilendirmek için yeterince bilginin bulunmadığı şiirler, epik, lirik ve pastoral şiir olarak nitelendirilmiştir.

²⁵ Tasnif yapılırken Ahmet Bican Erçilasun, *Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Atasözleri ve Şiirler* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020) künyeli eserdeki tercüme esas alınmıştır.

²⁶ Şiir başlıklarındaki ayraç () içindeki kelimeler tarafımızdan eklenmiştir.

Koşuk/Koşma: Sagu-Sağü/Ağıt: Alper Tonga Ağıdı: dokuz dördlük ve Cömert Yiğidin Ardından Ağıt: dört dördlük.

Koşuk/Koşma/Didaktik Şiir: Bilgi: üç dördlük, Hikmet: tek dördlük, Eski Bilginleri Hatırlamak: tek dördlük, Gerçekçi Olmak: tek dördlük ve Güven ve İyilik: tek dördlük.

Koşuk/Koşma/Taşlama: Kalın/Başlık (Parası): tek dördlük, Hilekâr Ortak: yedi dördlük, Vefasız Genç: iki dördlük ve Dostluğun Bozulması: tek dördlük.

*Koşuk/Koşma/Dedim-Dedi*²⁷: Dedim-Dedi: iki dördlük.

*Koşuk/Koşma: Deyişme/Müşâare*²⁸: Kış ile Yazın Atışması: sekiz dördlük.

2.2.2. Beyitlerle Yazılmış Şiirler

Mesnevi/Methiye: Terken Katun'a Arz: üç beyit ve Benim Sarayım: beş beyit.

Mesnevi/Pendname: İyi İnsan Ol: beş beyit, Gülümse: üç beyit, Konuğu Ağırta: üç beyit, Uyum: üç beyit ve Konuk Sevmezlik: üç beyit.

Mesnevi/Lirik Şiir: Ay Evi, Ardıç Dalı: beş beyit, İşveli Güzel: iki beyit ve Özlem: iki beyit.

Mesnevi/Epik Şiir: Bile Hançeri: üç beyit, Yalvarmanın Yararı Yok: iki beyit ve Avcı: iki beyit.

Kıt'a/Pendname: Talihli Kul: iki beyit, Mal Kişinin Düşmanı: üç beyit, Mala Üşüşen Akbabalar: iki beyit ve Cimrilik: üç beyit.

Kıt'a/Lirik Şiir: Kalbim Bildircin: üç beyit.

Didaktik Şiir: Mağrur Olma: tek beyit, Güç Bozmasın Seni: tek beyit, Konuğu Bekletme: tek beyit, Adım Cömertlik: tek beyit, Bey Varlıklı Olmalı: tek beyit, Öğüde Koş: tek beyit, Güzel Söz Öze Siner: tek beyit, Tanrı'dan Kork: tek beyit, Zamanın Oku Durdurulamaz: tek beyit, Zaman Ezip Geçen Yolcudur: tek beyit, Cimri: tek beyit, Dünya Malı:

²⁷ Fatma Gülay Mirzaoğlu, "Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü" (Ankara: AKM Yayını, 2003), 2/114.

²⁸ Turgut Günay, "Türk Halk Şiirinde İlk 'Deyişme'(Müşâare) Örnekleri", *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*, 1976, 253-257.

tek beyit, Gönlü Yoksul: tek beyit, Kışa Hazırlık: tek beyit, Kaymaklı Yemek: iki beyit, Dilenci(ye) Yardım: tek beyit, Açlık: tek beyit, Bilgi: iki beyit, Bilgiden Ayrılma: iki beyit, Yetişkin Oğul: iki beyit ve Hayat Zahmettir: iki beyit.

Epik Şiir: Düşmanı Küçümseme: tek beyit, Yaralı: tek beyit ve (Uygurlara Saldıran) Koyun Tüccarı: tek beyit.

Lirik Şiir: Dal Boylu Kız: tek beyit, (Güzelliğle) Avlanırım: tek beyit, Gizli Sevda: tek beyit ve Kara Sevdalı: tek beyit.

Pastoral Şiir: Sabah Kuşları: tek beyit ve Buç Buç Öten Bülbül: tek beyit.

2.2.3. Nazım Şekilleri ve Türleriyle İlgili Örnek Metinler

2.2.3.1. Dörtlüklerle Yazılan Örnek Metinler ve Metinlerin Günümüz Türkçesiyle Manzum Hâli

Koşuk/Koşma/Koçaklama:

Tanut süsün üşikledi (Tangut'u soğukta bastı),
Kişi ışın elükledi (Hâlleriyle alay etti),
Erin atın belekledi (Eri atı ganimet tuttu),
Bulun bolup başı tıgdı (Tutsak olup baş eğdi).

Begim özin ogurladı (Beyim kendini gizledi),
Yarag bilip uğurladı (Düşünüp fırsat gözledi),
Ulug Tenri ağırladı (Ulu Tanrı azizledi),
Anın kut kıw toza togdı (Ondan bahtın tozu doğdu).

Yağı begdin udıkladı (Bey gelirken yağı uyukladı),
Körüp süni adıkladı (Görünce orduyu, şaşaladı),
Ölüm anı konukladı (Ölüm yağayı konukladı),
Ağız içre agu sağdı (Ağızlarından zehir sağdı) .

Koşuk/Koşma/Güzelleme:

Yay yarupan ergözi (Bahar ışıdı, eridi buz),
Aktı akın munduzı (Aktı deli seller apansız),
Togdı yaruk yulduzı (Doğdu gökte parlak yıldız),
Tınla sözüm külgüsüz (Dinle sözümü! Gülünmez).

Agdı bulıt kökreyü (Yükseldi bulut, kükrüyor),
 Yağmur tolı sekriyü (Yağmur ve dolu sıçırıyor),
 Kalık anı ügriyü (Hava onu savuruyor),
 Kañça barır, belgüsüz (Nereye gider, bilinmez).

Türlüg çeçek yazıldı (Türlü çiçekler yarıldı),
 Barçın yadım kerildi (İpek halılar gerildi),
 Uçmak yeri körüldi (Cennetin yeri görüldü),
 Tumlug yana kelgüsüz (Soğuklar geri gelmez).

Koşuk/Koşma: Sagu-Sağü/Ağıt:

Alper Tona öldi mü? (Alper Tonga öldü mü?)
 İsiz ajun kaldı mu? (Yaman dünya kaldı mı?)
 Ödleğ öçin aldı mu? (Felek öcünü aldı mı?)
 Emdi yürek yırtılır (Artık yürek yırtılır).

Ödleğ yarag közetti (Felek fırsat gözetti),
 Ogri tuzak uzattı (Alttan tuzak uzattı),
 Begler begin azıttı (Beyler beyini şaşırtdı),
 Kaçsa kalı kurtulur? (Kaçsa, nasıl kurtulur?)

Ulşıp eren börleyü (Kurtlar gibi uluşur erler),
 Yırtıp yaka orlayu (Yaka yırtıp feryat ederler),
 Sıkırıp üni yurlayı (İşığa dönüşür tiz sesler),
 Sıgtap közi örtülür (Ağıtlardan gözler örtülür).

Koşuk/Koşma/Taşlama:

Yarag bulup yağuşdı (Yanaşıp fırsat buldu),
 Ortuklugin söküşdi (Ortaklıktan ayrıldı),
 Kulun kapup ketişdi (Tayımı kapıp çaldı),
 Sürdi menin koyumu (Sürdü koyunlarımı).

Nelük anar biliştım (Ne diye onu bildim),
 Kuçşup takı kawuştım (Kucaklaşıp dost oldum),
 Tüzünlükün kayıştım? (Yumşaklıkla göz yumdum),
 Alktı menin yayımı (Mahvetti benim yazımı).

Todgurmadı ıtımını (Doyurmadı itimi),
Torgurgalır atımını (Zayıflattı atımı),
Sürdi menin kutumını (Kovdu benim bahtımı),
Kaz takı kordayımı (Kazlarımı, kuğumu).

Koşuk/Koşma/Dedim-Dedi:

Aydım anar: Sewük! (Ey sevgili! Dedim ona),
Bizni tapa nelük? (Nasıl geldin bizden yana)?
Keçtin yazı kerik (Geçerek yazı yayla);
Kırlar ediz bedük (Dağlar yüce, dağlar yüksek).

Aydı senin udu (Dedi ki senin izince),
Emgek telim ıdu (O kadar çektim ki çile),
Yumşar katıg ödü (Yumşadı sert dağlar bile);
Könlüm sana yügrük (Gönlüm sana yel yepelek).

Koşuk/Koşma/Deyişme-Müşâare:

Kış yay bile tokuştı (Kış ile yaz savaştılar),
Kınır közün bakıştı (Öfkeli gözle bakıştılar),
Tutuşkalı yakıştı (Tutuşmak için yaklaştılar),
Utgalı met uğraşur (Yenişmek için uğraşırlar).

(Kış):

Kış yaygaru sawlayur (Kış yazı doğru dikleşir),
Er at menin yawrayur (Er, at benimle pekleşir),
İgler yeme sewreyür (Hastalıklar seyrekleşir),
Et yin takı bekrişür (Beden ve et pekişirler).

(Yaz):

Tumlıg kelip kapsadı (Soğuk kapladı yeri),
Kutlug yayıg tepsedi (Kıskandı kutlu yazları),
Karlarp ajun yapsadı (Acunu kapattı karı),
Et yin üşüp emrişür (Et, beden titreşirler).

2.2.3.2. Beyitlerle Yazılan Örnek Metinler

Mesnevi/Methiye:

Tamga suwı taşra çıkıp tagıg öter (Suyun kolu dışarı çıkıp dağı deler);
Artuçları tegre önüp tizgin yeter (Çevresinde bitmiş sıra sıra ardıçlar).

Kölüm komı kopsa kalı tamıg iter (Gölümde dalga kopsa duvarı iter);
Körse anı bilge kişi sözke büter (Görünce onu bilge kişi evet der).

Korday kugu anda uçup yomgın öter (Kuğular orda uçup hep birlikte öter);
Kuzgun yanan sayrap anın üni büter (Kuzgun, alakarga şakır, sesleri biter).

Mende bulnur sewinç otı kadgu otar (Bendedir sevinç ilacı, kaygıyı biçer);
Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar (Sarayımı görüp sağdıç, ona uçmak der).

Mesnevi/Pendname:

Öç kek kamug kişinin yalnuk üze âlim bil (Öç, kin, herkesin insanlardan alacağıdır, bil);
Edgülüküg ugança elgin bile telim kıl (Elinin yettiğince çok fazla iyilikler kıl).

Külse kişi yüzine körklüg yüzün körüngil (Gülse biri yüzüne, güzel yüzle ona görün);
Yawlak küdez tılını, edgü sawıg tilengil (Sıkı tut dilini, iyi söz ara, iyi olsun sözün).

Ündep ulug taparu tawrak kelip yügürgil (Çağırınca yaşlı biri hemen koşarak gel);
Kurgak yılın bodun kör kanda tüşer, kodı il (Kıtlık yılında sen de in nereye inerse el).

Bulmuş nenin sewer sen, akrun anar sewingil (Elde olan malı seversin, sevinme çok fazla);
Barmuş nenig sakınma, azrak anar öküngil (Çok pişman olup üzülme elden çıkmış mala).

Kit'a/Pendname:

Kut kuwıg birse idim kulına (Baht talih verse Tanrı'm kuluna),
Künde ışı yüksepen yokar agar (Her gün işi yükselip yukarı ağar).

Ügür sürüg koy tewe yandı bile (Koyun, deve, at sürülerini),
Yumurlayı erkenin sütün sağar (Toparlayıp erkenden süt sağar).

(Ercilasun, 91, 78, 107, 123, 122, 80, 168-169, 129, 138).

3. Sonuç

Bir sahafta tesadüfen bulunuşundan günümüze kadar gelen süreçte büyük bir merak uyandıran *Dîwânü lugâti't-Türk* ve müellifi Kâşgarlı Mah-

mud, yerli ve yabancı birçok araştırmacının ilgisine mazhar olmuştur. Hakkında hatırı sayılır bir literatürün oluştuğu eser, Ali Emîri Efendi'nin keşfi, Talat Paşa ve bazı dostların şiddetli ısrarı, Kilisli Rifat Bilge'nin sahiplenmesi ve gayretiyle basılmıştır. Tıpkıbasım olarak yayımlandıktan sonra eser hakkında ilk çalışmalar, M. Fuad Köprülü, Kilisli Rifat Bilge, Abdullah Atıf Tüzüner, Necip Asım, Abdullah Sabri Karter, Abdülahad Nûrî, Ahmed Zeki Velidi Togan, Ali Ulvi Elöve, Carl Brockelmann gibi alanın uzmanları tarafından yapılmıştır.

Divânü lugâti't-Türk, üzerinde fikir yürütmeye imkân sağlayan zengin muhtevasından dolayı farklı disiplinler tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmış ve hakkında mühim bilgilere ulaşılmıştır. *Divânü lugâti't-Türk* hakkında yapılan edebî çalışmalarda tespit edilebildiği kadarıyla manzumeler, nazım birimi ve muhtevaya dikkat edilerek konu başlıklarına ayrılarak tasnif edilmiştir. Bu araştırmalarda manzumelerin biçim ve tür isimlerine zaman zaman yer verilmiş olsa da bunlar bir bütün hâlinde ortaya konulmamış, üzerinde durulmamıştır. Bu çalışma, bir eksiklik olarak düşünülen bu konuya bir katkıda bulunmak maksadıyla yapılmıştır.

Çalışmada şiirlerin nazım biçimleri ve türleri, biçim ve türe dair tartışmalar bir tarafa bırakılarak umumi kabuller doğrultusunda tespit ve tasnif edilmeye çalışılmıştır. Eserdeki manzum kısımların her biri aslında bir mefhumu açıklamak üzere zikredilen tek dördlük ya da tek beyit olarak tertip edilmiştir. Bu dördlük ve beyitler, kuvvetle muhtemel bütünlük arz eden birer manzumeden alınmıştır. Eserde bağlam gereği dağınık hâlde bulunan bu dördlük ve beyitlerin önemli bir kısmı, araştırmacılar tarafından biçim ve anlam özellikleri esas alınarak bir araya getirilmiştir. Araştırmacıların bu tasarrufuyla nazım birimlerinin yeğpare bir manzumeye dönüştürülmesi, eserin nazım biçimi ve türü bakımından incelenmesine zemin hazırlamıştır. Bu vesileyle yapılan incelemede manzumeler nazım birimlerine göre ana başlıklara ayrılmış, manzumelerin nazım birimlerine göre nazım biçim ve türleri tespit edilerek bir tasnif yapılmıştır.

Dördlüklerle yazılan şiirlerin nazım biçimleri ve türleri şu şekilde tespit edilmiştir:

Koşuk/Koşma/Koçaklama: Savaş, Tangut-Katun Sini Savaşları, Yabakular Karahanlılara Karşı, Karahanlı Ordusu Yabaku Seferinde, Basmıllar Karahanlılara Karşı, Uygur Seferi, Uğraklar, Yamar Suyu Kıyısındaki Yiğit, Akıllı Yiğit, Övüngen Yiğidin Sonu, Kaçak (Asker) ve Tat/Uygur (Askeri).

Koşuk/Koşma/Güzelleme: Türk, İdil Irmağı, Bahar, Küheylan, Bahar Geline, Gece, Bozkırda Eğlence, Bozkırda Bir Gece, Av Eğlencesi, Kurt Peşinde, Aşk ve Ayrılık, Sevgilinin Tasviri, Güzele Yalvarış ve Sevgilinin Hayali.

Koşuk/Koşma/Sagu-Sağu/Ağıt: Alper Tonga Ağıdı ve Cömert Yiğidin Ardından Ağıt.

Koşuk/Koşma/Didaktik Şiir: Bilgi, Hikmet, Eski Bilginleri Hatırlamak, Gerçekçi Olmak, Güven ve İyilik.

Koşuk/Koşma/Taşlama: Kalın/Başlık (Parası), Hilekâr Ortak, Vefasız Genç ve Dostluğun Bozulması.

Koşuk/Koşma/Dedim-Dedi Türü: Dedim-Dedi.

Koşuk/Koşma/Deyişme-Müşâare Türü: Kış ile Yazın Atışması.

Beyitlerle yazılmış şiirlerin nazım biçimleri ve türleri şöylece belirlenmiştir:

Mesnevi/Methiye: Terken Katun'a Arz ve Benim Sarayım.

Mesnevi/Pendname: İyi İnsan Ol, Gülümse, Konuğu Ağırta, Uyum ve Konuk Sevmezlik.

Mesnevi/Lirik Şiir: Ay Evi, Ardıç Dalı, İşveli Güzel ve Özlem.

Mesnevi/Epik Şiir: Bile Hançeri, Yalvarmanın Yararı Yok ve Avcı.

Kit'a/Pendname: Talihli Kul, Mal Kişinin Düşmanı, Mala Üşüşen Akbalar ve Cimrilik.

Kit'a/Lirik Şiir: Kalbim Bildircin.

Biçim ve tür tespiti için yeterli veri bulunmayan şiirler, konularına göre aşağıdaki hâliyle tasnif edilmiştir:

Didaktik Şiir: Mağrur Olma, Güç Bozmasın Seni, Konuğu Bekletme, Adım Cömertlik, Bey Varlıklı Olmalı, Öğüde Koş, Tek beyit, Güzel Söz Öze Siner, Tanrı'dan Kork, Zamanın Oku Durdurulamaz, Zaman Ezip Geçen Yolcudur, Cimri, Dünya Malı, Gönlü Yoksul, Kısa Hazırlık, Kaymaklı Yemek, Dilenci(ye) Yardım, Açlık, Bilgi, Bilgiden Ayrılma, Yetişkin Oğul ve Hayat Zahmettir.

Epik Şiir: Düşmanı Küçümseme, Yaralı ve (Uygurlara Saldıran) Koyun Tüccarı.

Lirik Şiir: Dal Boylu Kız, (Güzelliğinle) Avlanırım, Gizli Sevda ve Kara Sevdalı.

Pastoral Şiir: Sabah Kuşları ve Buç Buç Öten Bülbül.

Sonuç olarak bu çalışmada metinlere bağlı kalınarak DLT'de tespit edilen nazım biçimleri ve türleri hakkında bir tasnif denemesi yapılmıştır. Nazım biçimi ve türü olarak tespit edilen bu manzumelerin günümüz klasik şiir ve halk şiirindeki biçim ve türlerle ilgili tanım ve tavsifleri tam olarak karşıladığı söylenemez. Değerlendirmelerde bunların İslamî dönem Türk edebiyatının biçim ve türe dair iptidâî düzeydeki mahsülleri olduğu göz önünde tutulmalıdır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Mental Fiiller

Edibali Karabiyik*

1. Giriş: Mental Fiiller

İnsanoğlunun düşüncelerini ifade etmede yegâne araç olan dil, insanlar arası iletişimin baş aktörüdür. Dil, insanın etrafındaki olayları ve yaşadığı dünyayı doğru bir şekilde anlamlandırmasının en önemli unsuru olduğu için insanlığın var olduğundan bu yana edindiği tecrübeleri, inanışlarına ait unsurları, kültürel öğelerini bünyesinde saklar. Her gün düşünmeden kullandığımız kelimelerin, kurduğumuz cümlelerin içerisinde nice dil içi münâsebetler, olgular, bilinçaltına ait ipuçları, klişeler vardır. Bir millete has maddî ve mânevî hususiyetler, o milletin dilinin içerisine sinmiştir. Bahsettiğimiz bu unsurlar, arkeolojik kazı misali yapılan dil çalışmalarıyla ortaya konmaktadır. Söz gelimi, eski çağlarda yaşayan insanlara ait arkeolojik bir nesneyi toprak altından bulmak mümkün olmayabilir. Ancak, o insanlardan geriye kalmış bir metin üzerinde yapılacak ilmî çalışmalar sayesinde onlarla ilgili birçok bilgiye ulaşılması muhtemeldir. Bu anlamda Mehmet Kaplan'ın şu tespitleri dikkat çekicidir: “*Dîvânü lugâti't -Türk'te geçen bir kelime, bana dilin arkeolojiden daha önemli bir kültür hazinesi olduğunu öğretti. Türkler, karlı sahalarda güneşin parlıtsı gözlerini kör etmesin diye at kılından gözlük yapar ve takarlarmış, Buna “boyunduruk” gibi “gözündürük” derlermiş. Kâşgarlı'nın lugatı yazılı bir atlı göçebe medeniyeti müzesidir.*”¹

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, edibalikarabiyik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3709-5472>.

¹ Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil* (İstanbul: Dergâh, 2006), 11.

İnsanoğlu, varlıklara, duygu ve düşüncelere isimler koyar. Dolayısıyla, isimler varlıklara karşılık gelir. Bu varlıkların ortaya koydukları hareketler ise fiillerle ifade edilir. Türkçe açısından bakıldığında, ilk yazılı metinlerden itibaren Türkçenin temel söz varlığında fiillerin önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Her ne kadar isimler, fiillere oranla nicelik olarak daha fazla olsa da cümlenin bağlamı içerisinde ve varlığın hareketine göre fiillere daha fazla anlam yüklenmesi söz konusu olmaktadır. Hareketin öznesi değişmezken hareketin yapılışı zamana, mekâna ve hareketi yapan öznenin teklik-çokluk durumuna göre değişebilmesinden dolayı fiiller, daha canlı ve dinamik bir yapı özelliği göstermektedir.² Fiillerin morfolojik yapısındaki bu değişimler ve bu değişimlerin toplumla ilişkisi, dilin yaşayan bir yapı olduğunu göstermekle birlikte fiillerle ilgili yeni tasniflerin gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Türkiye Türkçesindeki fiillerle ilgili bugüne yapılan tasniflerde fiiller genellikle yapı, içerik, çatı ve kılış bakımından sınıflandırılmıştır.³ Anlam bakımından ise yapılan çalışmaların genellikle fiillerin olumlu, olumsuz ve soru şekillerine yönelik olduğu görülmektedir. Son yıllarda, çağdaş dilbilimi araştırmalarında düşünsel süreçleri ifade etmede kullanılan fiillerin ayrı bir sınıflandırmaya tâbi tutulması gerektiği belirtilmiş ve bu kapsamda ele alınacak fiilleri ifade etmek için “Mental Fiil” teorisi ortaya atılmıştır.

Mental fiiller, ilk başlarda insan psikolojisi ile ilgili çalışmaların konusu olmuştur. Mezkûr fiiller; insanların, özellikle çocuk yaştaki bireylerin, zihinsel algılamaları, dil özellikleri ve hangi fiilleri hangi yaşlarda anlayıp kullandıklarını tespit etmek amacıyla yapılan çalışmalarda ele alınmıştır.⁴ Bunların dışında mental fiiller; psikanaliz, nöropsikoloji, eğitim bilimleri, çocuk gelişimi, reklamcılık gibi birçok alanın çalışma konularına dâhil olmuştur. Daha sonraları ise bu fiillerin farklı dillerdeki

² Gül Gültekin, “Terceme-i Esrarnâme’deki Fiiller Üzerine”, *The Journal of Social Sciences* 63/63 (2023), 636.

³ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar)* (Bilge Kültür Sanat, 2016), 14-16; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000), 280-281; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015), 408-410; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 525-566; Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı* (Akçağ Yayınları, 2005), 401-407; M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2009), 252.

⁴ Kuban Seçkin, *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi* (Konya: Palet Yayınları, 2020), 26-27.

varlığı ve metinlere yansımaları sorgulanmış dolayısıyla mental fiiller dil çalışmalarına konu edilmiştir. Mental fiillere yönelik Türk dilinde dikkati çeken ilk çalışma, Melek Erdem'in Türkmen Türkçesindeki mental fiillere yönelik bildirisi⁵. Ancak, bu bildirden günümüze kadar yapılan çalışmalara en çok kaynaklık eden ise Özen Yaylagül'ün Türk runik harfli metinlerdeki mental fiilleri incelediği makalesidir.⁶ Çalışmalar arttıkça, mental fiillere yönelik tanımlamalar da artmıştır. "Mental fiil" kelime öbeğinde yer alan İngilizce "mental" kelimesi Türkçede "zih-nî, zihinle ilgili" anlamlarına karşılık gelmektedir.⁷ Zihnî bir faaliyetin süreç içerisinde gerçekleşmesi ve bu sürecin girdi işlemle başlayıp çıktı işlemle son bulması gerekir. Girdi işlem evresindeki uyaranlardan yönelim içerenler algılanır. Söz konusu bu algılar bir duygu uyandırır, idrak edilip depolanır, akıl süzgecinden geçirilerek karara varılır ve çıktı bir işlem olarak istendiği takdirde bir eyleme dönüşür. İşte bu girdi ve çıktı basamakları arasındaki yönelimsel olan ancak uzamsal olmayan süreç "mental süreç", süreci ifade eden fiillere "mental fiiller" denir.⁸ Bu fiiller; dilin soyut düşünme kabiliyetini gözler önüne sererek, kültürler arasında ve aynı kültür içerisindeki düşünce yapılarının derinlemesine analizinin yapılmasına olanak sağlar. İnsanların birbirleriyle iletişim kurarken duygularını, düşüncelerini ve niyetlerini ifade etmek için sıklıkla bu fiil türlerine başvurdukları görülür. Bu fiillerin kullanımındaki artış veya azalış, toplumun ve dilin zihinsel aktiviteler üzerindeki vurgusunu gösterir. Öyküleme, anlatma, öğretme ve ikna etme gibi iletişim faaliyetleri sırasında da mental fiiller önemli rol oynar. Edebiyat eserlerinde karakterlerin iç dünyalarını anlatmak, tarih yazımında olayların altında yatan insanî motivasyonları ortaya çıkarmak ve felsefi metinlerde soyut kavramları tartışmak için de mental fiiller sıklıkla kullanılır. Söz konusu fiiller daha çok öznel deneyimleri ifade ettiği için kişinin hem kendisiyle hem de çevresiyle olan ilişkilerinin anlaşılmasında önem arz eder. Dildeki bu fiillerin analizi, incelemeye konu olan eserin kaleme alındığı

⁵ Melek Erdem, "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004), 939-949.

⁶ Özen Yaylagül, "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2005), 17-51.

⁷ *Kubbealtı Lugatı*, "Mental" (Erişim 25 Mayıs 2024).

⁸ Seçkin, *Mental Fiil Teorisi*, 37.

dönemde yaşayan insanların iç dünyaları ve zihnî algılamalarıyla ilgili anlayış kazanılmasına da olanak tanır.

2. *Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Mental Fiiller*

Dîvânü lugâti't-Türk, Türk dilinin ilk sözlüğü olarak dil bilimciler için büyük önem taşır. Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yılları arasında tamamlanıp 1075 veya 1077 senesinde Bağdat'taki Abbâsî halifesine sunulan ansiklopedik sözlük niteliğindeki kıymetli eser, Türkçenin tarihsel gelişimini anlamak adına zengin bir veri tabanı sunar. Kâşgarlı Mahmud, bir dili öğrenmenin o dili konuşan insanların kültür değerlerini ve fikrî yapılarını bütün yönleriyle anlamaktan geçtiğinin farkında bir dil bilimcidir. Bu sebeple Kâşgarlı Mahmud, yaşadığı çağın çok ilerisinde bir yaklaşımla, yaklaşık 9000 kelimeyi Türk kültürüne ait kıymetli ve çok yönlü dil ürünleriyle bezemiş, böylece eserini sıradanlıktan uzak ansiklopedik bir sözlük hüviyetini hâiz bir şekilde istifâdeye hazır hâle getirmiştir.⁹ Bu itibarla, Türkçenin tarihsel gelişimini anlamak adına bizlere zengin bilgiler sunan eser, Türk dilinin ve kültürünün kökleri hakkında araştırma yapanlar için de paha biçilemez bir kaynak mesâbesindedir. Daha önce ifade edildiği üzere mental fiiller, bir dildeki düşünce, algı ve hissiyatı ifade eden kelimeler olduğundan, *Dîvânü lugâti't-Türk'teki* mental fiillerin tespitinin Türk dilinin kültürel ve zihnî yapısının açığa çıkarılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Çalışma, eserin kaleme alındığı dönemdeki insanların düşünce yapılarını, olaylara bakış açılarını anlamanın yanı sıra, Türk toplumunun psikolojik ve entelektüel aktivitelerine yönelik bir bakış da sağlayacaktır.

Son yıllarda ülkemizde yapılan çalışmalarda mental fiiller, birçok farklı başlık altında incelenmektedir. Bu çalışmada, Hüseyin Yıldız'ın *Eski Uygurcada Mental Fiiller* adlı doktora tez çalışmasında yaptığı sınıflandırmadan yararlanılmıştır.¹⁰ Mental fiiller ise Ahmet Bican Ercilasun ve

⁹ Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Bilinçli Bir Ana Dili Sevgisi", *2.Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022), 504.

¹⁰ Hüseyin Yıldız, *Eski Uygurcada Mental Fiiller* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanmış olan *Dîvânü lugâti't-Türk*¹¹ (DLT) isimli eserin incelenmesiyle tespit edilmiştir. Tespit edilen mental fiilin önce eserdeki anlamı verilmiş daha sonra eserdeki sayfa numarası (DLT, xyz) şeklinde gösterilmiştir. Çalışmanın boyutlarını aşacağı düşünülerek, tespit edilen fiilleri tanımlamak amacıyla örnek cümlelere yer verilmiştir. Bunlara ek olarak, Türkçe kelimelerde resmî alfabenin dışında şu harfler kullanılmıştır:

đ : zel ile gösterilen dişler arası d

ŋ : nun-kef veya sadece kef ile gösterilen damak n'si

x : hı harfi ile gösterilen sızıcı h

2.1. Biliş Fiilleri

Kaynaklarda idrak fiilleri, anı ve uslamlama fiilleri gibi adlandırmalarla da yer alan biliş fiilleri; İngilizcede “cognition verbs” ya da “cognitive verbs” terimleriyle açıklanmıştır.¹² Biliş fiilleri, zihinsel süreçleri ifade eder ve bu fiillerin temeli düşünmeye dayalıdır. Bu gruba giren fiiller; anlama, tanıma, inanma, fark etme, karar verme, niyet, istek, unutma, hatırlama, seçme ve çıkarımda bulunma gibi yönelimsel olan fiillerdir. Çalışmada, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ten tespit edilen biliş fiilleri; anlama ifade eden fiiller, düşünme ifade eden fiiller, araştırma-inceleme ifade eden fiiller, niyet-arzu ve istek ifade eden fiiller, emir ifade eden fiiller, hayal ifade eden fiiller, unutma ifade eden fiiller, hatırlama ifade eden fiiller, inanma ifade eden fiiller, sorgu-ispate ifade eden fiiller, teşvik ifade eden fiiller, bildirme ifade eden fiiller, kabul ifade eden fiiller, yönetme ifade eden fiiller, alay ifade eden fiiller, inkâr ifade eden fiiller olmak üzere on yedi alt başlıkta incelenmiştir.

2.1.1. Anlama İfade Eden Fiiller

könüllen- “bir şeyi anlayıp idrak etmek” (DLT, 739)

ö- “düşündükten sonra anlamak” (DLT, 783)

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, haz. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020).

¹² Savaş Şahin, “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/4 (2012), 53.

sizük- “sezmek” (*DLT*, 826)

tuy- “sezmek, fark etmek, hissetmek” (*DLT*, 906)

tuytur- “fark ettirmek, kavratmak” (*DLT*, 906)

uk- “anlamak, öğrenmek” (*DLT*, 919)

ukul- “anlaşılma” (*DLT*, 919)

ukuş- “birden fazla kişi anlamak” (*DLT*, 919)

us bol- “hayrı şerden ayırmayı bilmek” (*DLT*, 924)

üsl- “Oğuz lehçesinde, iyiliği kötülükten ayırıp seçmek, temyiz etmek” (*DLT*, 935)

2.1.2. Düşünme İfade Eden Fiiller

isiglen- “yapmayı düşünmek, hazırlanma” (*DLT*, 668)

öglen~öglen- “şaşkınlıktan sonra bir şeyi idrak etmek; çocuk büyüyüp akıllanma” (*DLT*, 784)

sakin- “düşünmek; zannetmek; umursama” (*DLT*, 800)

2.1.3. Araştırma–İnceleme İfade Eden Fiiller

çınğar- “inceleyip gerçekliğini araştırmak” (*DLT*, 623)

edleş- “bir şeyin gizli taraflarını araştırmak” (*DLT*, 633)

irleş- “araştırmak, tetkik etmek; istemek” (*DLT*, 668)

tuşpunlan- “bir şeyi araştırmak” (*DLT*, 902)

tüşger- “(işin) aslını araştırmak, izini sürmek” (*DLT*, 910)

tüple- “(işin aslını) inceleyip araştırmak” (*DLT*, 910)

tüleş- “(birlikte işin aslını) inceleme” (*DLT*, 910)

tüplet- “incelemek” (*DLT*, 910)

2.1.4. Niyet, Arzu ve İstek İfade Eden Fiiller

çapısa- “suya dalmak istemek” (*DLT*, 615)

egirise- “kuşatma istemek, çevirmek istemek” (*DLT*, 634)

- egirse-* “tedavi için kuluç otu istemek” (DLT, 632)
- emise-* “emmek istemek” (DLT, 638)
- emit-* “yönelmek, meyletmek; eğilmek” (DLT, 638)
- enise-* “inmek istemek” (DLT, 639)
- etset-* “iştahlandırmak, et istetmek” (DLT, 649)
- ıdısa-* “göndermek istemek” (DLT, 655)
- ıhsa-* “inmek istemek” (DLT, 656)
- içişe-* “içmek istemek” (DLT, 660)
- irde-* “istemek” (DLT, 666)
- iste-* “aramak; istemek” (DLT, 669)
- istek kop-* “istek kabarmak” (DLT, 669)
- istel-* “istenmek, aranmak” (DLT, 669)
- istet-* “istetmek, çağırarak için yanına göndermek” (DLT, 669)
- iüise-* “(taş vb. şeyleri) yuvarlamak istemek” (DLT, 671)
- ivise-* “acele etmek istemek” (DLT, 672)
- kapısa-* “kaptmak (çalmak) istemek” (DLT, 684)
- keçse-* “geçmek istemek” (DLT, 698)
- keçset-* “(su vb. yerleri) geçmede isteklendirmek” (DLT, 698)
- keçürse-* “geçirmek istemek” (DLT, 699)
- kedrüse~ kedürse-* “giydirmek istemek” (DLT, 700)
- kelgür-* “gelmeyi arzulamak” (DLT, 701)
- keligse-* “gelmek istemek” (DLT, 702)
- kelise-* “gelmek istemek” (DLT, 702)
- kestür-* “kesmesini istemek” (DLT, 706)
- kırtur-* “yerin vb. şeylerin kazınmasını istemek” (DLT, 714)
- kiçin-* “(kadın için) fuhuş yapmak istemek” (DLT, 719)
- kirigse-* “girmek istemek” (DLT, 721)

- kırtkinse-* “(Allah’ın birliğini) ikrar etmek istemek” (DLT, 722)
- kolun-* “bizzat istemek” (DLT, 726)
- koluş-* “birbirinden (karşılıklı) bir şey istemek” (DLT, 726)
- kopusa-* “ayağa kalkmak istemek” (DLT, 729)
- könüllən-* “niyetlenmek” (DLT, 739)
- körügse-* “buluşmak istemek, görmek istemek” (DLT, 741)
- körüse-* “görmek istemek, buluşmak istemek” (DLT, 741)
- kurutsa-* “kurut istemek” (DLT, 750) “kurut: yağsız, kuru peynir” (DLT, 750)
- küse-* “arzulamak, istemek” (DLT, 757)
- küşe-* “birlikte arzulamak, temenni etmek” (DLT, 758)
- okutisa-* “okutmak istemek” (DLT, 773)
- öğitise-* “öğüttürmek istemek” (DLT, 784)
- ögüse-* “övmeye niyetlenmek” (DLT, 785)
- ölügse-* “ölmüş olmayı istemek” (DLT, 786)
- ölüse-* “ölmeye niyetlenmek, ölmek istemek” (DLT, 787)
- öpüse-* “öpmek istemek” (DLT, 789)
- sarut-* “(bir şey) sarmayı istemek” (DLT, 806)
- satıgsa-* “satmak istemek, satmak üzere olmak” (DLT, 809)
- satsa-* “satmak istemek” (DLT, 809)
- süşgür-* “süsmeye niyet etmek” (DLT, 843)
- tanut-* “(başkasına söz) iletilmesini istemek” (DLT, 852)
- tatıgsa-* “(canı) tatlı istemek, lezzet arzulamak” (DLT, 861)
- tile-* “istemek; isteyip aramak” (DLT, 881)
- tilet-* “istetmek, aratmak” (DLT, 881)
- turugsa-* “(hayatta) kalmak istemek” (DLT, 902)
- tuşlat-* “(birisinden) karşısında ve hizasında, uzakta durmasını istemek” (DLT, 904)

- uçursa-* “(kuş vb. bir şeyi) uçurmak istemek” (DLT, 915)
- ukusa-* “anlamak istemek” (DLT, 919)
- ulugsa-* “büyük olanı istemek” (DLT, 921)
- um-* “ummak” (DLT, 921)
- umun-* “bizzat ummak, (Tanrı’dan dilemek)” (DLT, 922)
- urusa-* “vurmak istemek” (DLT, 924)
- üzüse-* “koparmak istemek” (DLT, 937)
- yadısa-* “(asker vb. için) dağıtmak istemek” (DLT, 939)
- yadısa-* “yaymak istemek” (DLT, 939)
- yapısa-* “(ekmeği, tandıra) yapıştırmak istemek” (DLT, 950)
- yapısa~yapısa-* “örtmek istemek” (DLT, 950)
- yapısa-* (ağı) üzerine atmak istemek” (DLT, 951)
- yaşısa-* “gizlenmek istemek” (DLT, 958)
- yatsa-* “gecelemek, uyumak ve yatmak istemek” (DLT, 959)
- yallat-* “kâhinden kehanette bulunmasını (ya da taşıyla rüzgâr, soğuk, yağmur vb. getirmesini) istemek” (DLT, 959)
- yeyişe-* “yemek istemek” (DLT, 968)
- yıkısa-* “yıkmaq istemek” (DLT, 971)
- yodısa-* “silmeq istemek” (DLT, 979)
- yövse-* “teselli etmeq istemek” (DLT, 984)
- yuvusa-* “yuvarlamak istemek” (DLT, 991)
- yüzlen-* “itibar görmeyi istemek” (DLT, 994)

2.1.5. Emir İfade Eden Fiiller

- buyur-* “buyurmak, emretmek” (DLT, 605)
- çaltur-* “(kaybolan şeyi) bulmaq için emir vermek (DLT, 614)
- çapıt-* “Uygur lehçesinde, boyun vurmaq için emir vermek” (DLT, 615)

çaptur- “Uygur lehçesinde, boyun vurmak için emir vermek” (*DLT*, 616)

çaktur- “çıkarılmak için emir vermek” (*DLT*, 622)

çığtūr- “(bohça vb. şeylerin) düğümlenmesi için emir vermek, düğümlenmek” (*DLT*, 624)

edlet- “bir malın ihmal edilen kısmını değerlendirmek için emir vermek” (*DLT*, 633)

egirt- “kuşatmayı emretmek, kuşattırmak” (*DLT*, 634)

egise- “eğmek istemek” (*DLT*, 634)

egtūr- “eğdirmek, kıvrılması için emir vermek” (*DLT*, 635)

etlet- “koyun vb.nin et hâline gelmesi için emir vermek” (*DLT*, 649)

evse- “evini istemek, özlemek, arzulamak” (*DLT*, 651)

iltūr- “takılması için emretmek, taktırmak” (*DLT*, 665)

imlet- “işaret edilmesi için emir vermek, işaret ettirmek” (*DLT*, 665)

kadı- “teyellenmesi için emir vermek, teyelletmek” (*DLT*, 676)

katart- “geri döndürmek için emir vermek” (*DLT*, 692)

kattur- “katılaştırmak için emir vermek” (*DLT*, 693)

keçtūr- “geçirsin diye emir vermek, geçirtmek” (*DLT*, 698)

kadı- “kenar diktirmek için emir vermek” (*DLT*, 710)

kıstur- “(gereken miktarın) kısılmasını emretmek” (*DLT*, 716)

kirtūr- “(ev vb. yerlere) sokmak için emir vermek” (*DLT*, 723)

költūr- “(at ayağı) bağlansın diye emir vermek” (*DLT*, 736)

köndgert- “düzeltmek için emir vermek, düzelttirmek” (*DLT*, 738)

köpüt- “(elbiseyi) köpürme dikişle dikmek için emir vermek” (*DLT*, 739)

kuşat- “kuşanmayı emretmek, kemer kuşatmak” (*DLT*, 749)

kurtur- “(insanları, askerleri vb.) toplamak için emir vermek, toplamak” (*DLT*, 749)

kuytur- “dökülmesi için emir vermek, döktürmek” (*DLT*, 751)

- küytür-* “yakılması için emir vermek, yaktırmak” (*DLT*, 758)
- öptür-* “öpmesi için emir vermek, öptürtmek” (*DLT*, 788)
- örtet-* “bir şeyin yakılması için emir vermek, yaktırmak” (*DLT*, 790)
- ötüse-* “(delik vb. yerlerden) çıkmak istemek; herhangi bir şeyden geçmek istemek” (*DLT*, 793)
- saltur-* “Oğuz lehçesinde birinin başkasına havale edilmesi, bırakılması için emir vermek” (*DLT*, 802)
- saptur-* “(bir şeyi) ipele birleştirmek için emir vermek” (*DLT*, 804)
- sarlat-* “(sarı vb. ni) sardırma için emir vermek” (*DLT*, 807)
- septür-* “(kızın) çeyizlenmesi ve güveye gitmesi için emir vermek” (*DLT*, 814)
- sıktur-* “bir şeyin sıkılması için emir vermek; sıktırmak” (*DLT*, 819)
- sırlat-* “(kaba) sır denilen yapıştırıcı sürülmesi için emir vermek, sırlatmak” (*DLT*, 821)
- sortur-* “kaybolanın aranması için emir vermek” (*DLT*, 829)
- söktür-* “(elbise) sökülmesi için emir vermek, söktürmek” (*DLT*, 831)
- sürtür-* “(birinin bir yeri) terk etmesi için emir vermek, (birini) sürdürmek” (*DLT*, 842)
- süztür-* “(su vb. şeylerin) süzdürülmesi için emir vermek, süzdürmek” (*DLT*, 844)
- tamtur-* “damlatmak için emir vermek, damlattırmak” (*DLT*, 851)
- tanu-* “söz buyurmak; tavsiye etmek” (*DLT*, 852)
- taşut-* taşut- “bir yerden bir yere taşımak, taşınması için emir vermek” (*DLT*, 860)
- taşlat-* “taşla vurulmasını emretmek, taşlatmak” (*DLT*, 861)
- teltür-* “(bir şey) delinmesi için emir vermek, deldirmek” (*DLT*, 867)
- tiktür-* “(elbise vb.) diktirmek için emir vermek” (*DLT*, 880)
- tiltür-* “(kayı vb. şeyleri) boylamasına kestirmek için emir vermek, dildirmek” (*DLT*, 882)
- toğurt-* “doğurulması için emir vermek, doyurtmak” (*DLT*, 886)

toğrat- “et vb. yiyecek doğranması için emir vermek, doğratmak” (DLT, 887)

töşlet- “göğüse vurulması için emir vermek, göğüse vurdurmak” (DLT, 898)

tuttur- “tutmak, yakalamak için emir vermek, tutturmak” (DLT, 905)

üşet- “arama için emir vermek, aratmak” (DLT, 935)

üçtür- “yığmak, toplamak için emir vermek” (DLT, 930)

üilet- “dağıtılıp üleştirmek için emir vermek, üleştirmek” (DLT, 932)

yaktur- “yakmak için emir vermek, yaktırmak” (DLT, 943)

yaktur- “yakı yakmak için emretmek, yakı yaktırtmak” (DLT, 944)

yaptur- “(kapı vb. bir şeyi) çarpmayı emretmek, kapattırmak” (DLT, 951)

yapurt- “gizlemek için emir vermek, gizletmek” (DLT, 952)

yattur- “(asker vb. için) dağılmasını emretmek, dağıtmak” (DLT, 960)

yolt- “baskın için emir vermek, baskın yaptırmak” (DLT, 980)

2.1.6. Hayal İfade Eden Fiiller

sakı- “hayal gibi görünmek; hayal etmek” (DLT, 800)

2.1.7. Unutma İfade Eden Fiiller

unut- ~ unut- “unutmak” (DLT, 922)

2.1.8. Hatırlama İfade Eden Fiiller

üşkür- “hatırlamak” (DLT, 936)

üşkürt- “hatırlatmak” (DLT, 936)

2.1.9. İnanma İfade Eden Fiiller

büt- “inanmak, ikrar etmek; doğrulanmak” (DLT, 608)

bütür- “ispat edip inandırmak, kabul ettirmek” (DLT, 608)

kirtkün- “iman etmek, (Allah’ın birliğini) ikrar etmek” (DLT, 722)

2.1.10. Sorgu, İspat İfade Eden Fiiller

bütrüş- “karşılıklı sorgulamak, ispatlaşmak” (DLT, 608)

bütünle- “gerçek olup olmadığını araştırıp gerçek olduğunu ortaya koymak” (DLT, 608)

bütür- “ispat edip inandırmak, kabul ettirmek” (DLT, 608)

2.1.11. Teşvik İfade Eden Fiiller

çak- “düşmanlığa teşvik etmek” (DLT, 611)

çaktur- “insanları birbirine düşürmek, kavga etmeleri için teşvik etmek” (DLT, 612)

kavçıt- “(arıyı) ısırma kışkırtmak; kızdırmak ve terk ettiği şeyi yapmaya teşvik etmek” (DLT, 694)

üşkürtür- “teşvik ettirmek” (DLT, 936)

üşkür- “teşvik etmek, kışkırtmak” (DLT, 936)

2.1.12. Bildirme İfade Eden Fiiller

çak- “Oğuz lehçesinde (sözü) iletmek” (DLT, 611)

çakıl- “(söz kulağa) doldurulmak, iletilmek” (DLT, 612)

şuvşat- (kulağa) fısıltılı söz ulaştırmak, fısıldamak” (DLT, 846)

2.1.13. Kabul İfade Eden Fiiller

çınla- “gerçek olduğunu tasdik etmek, doğrulamak” (DLT, 623)

çınlat- “tasdik ettirmek, doğrulatmak” (DLT, 623)

çivgünlen- “(yiyeyeceği) vücuda yararlı kabul etmek” (DLT, 626)

emgelen- “sıkıntılı saymak, zahmetli kabul etmek” (DLT, 638)

evsin- “evden saymak, ev kabul etmek” (DLT, 651)

kirtüle- “doğrulamak, tasdik etmek” (DLT, 722)

kuruglan- “kuru kabul etmek, kuru saymak” (DLT, 749)

sak- “saymak, kabul etmek” (DLT, 800)

sangar- “saymak (addetmek), kabul etmek” (DLT, 803)

suvglan- “(bal vb. şeyleri) sulu kabul etmek” (DLT, 837)

tapla- “kabul etmek, razı olmak” (DLT, 855)

una- “rıza göstermek, razı olmak” (DLT, 922)

unat- “razı etmek” (DLT, 922)

2.1.14. Yönetme İfade Eden Fiiller

başla- “yönetmek, komuta etmek” (DLT, 577)

2.1.15. Alay İfade Eden Fiiller

elikle- “alaya almak, alay etmek, maskara etmek” (DLT, 637)

2.1.16. İnkâr İfade Eden Fiiller

üster- “zıtlaşmak, zıtlaşp inkâr etmek” (DLT, 935)

2.2. Psikolojik Durum Fiilleri

Psikolojik durum fiilleri, bazı kaynaklarda “duygu fiilleri, duygusal yanıt fiilleri” olarak tesmiye edilmiştir. Batı dillerinde ise bu fiiller için “emotional verbs, affection verbs, psych verbs” gibi isimlendirmeler yapılmıştır.¹³ Zihni faaliyetler esnasında oluşan duygular, herhangi bir dilde psikolojik durum fiilleri kullanılarak izah edilir. Mental sürecin zihinde oluşturduğu korku, kuşku, endişe, sevinç, üzüntü, pişmanlık, utanma, şaşırma gibi çıktılar duygu; bu hisleri ifade etmekte kullanılan fiiller de psikolojik durum fiilleri olarak kabul edilir ve mental sürecin ikinci aşamasını oluşturur.¹⁴ Bu bölüm; sevinç-mutluluk ifade eden fiiller, öfke-kızgınlık ifade eden fiiller, sıklet ifade eden fiiller, kaygı-endişe ve telaş ifade eden fiiller, korku ifade eden fiiller, heyecan ifade eden fiiller, şaşırma ifade eden fiiller, üzüntü ifade eden fiiller, utanma ifade eden fiiller, pişmanlık ifade eden fiiller, önemseme ifade eden fiiller, şefkat ifade eden fiiller, kin-nefret ifade eden fiiller, kibir ifade eden fiiller, iğrenme ifade eden fiiller olmak üzere on beş alt başlıkta incelenmiştir.

¹³ Şahin, “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller”, 55; Seçkin, *Mental Fiil Teorisi*, 62.

¹⁴ Nilüfer Çelik, “Divânü lugâtî't-Türk'te Geçen Temel Duygu Fiillerinin Derleme Sözlüğü'ndeki Durumu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 57 (2022), 145.

2.2.1. Sevinç, Mutluluk İfade Eden Fiiller

isin- “ısınmak; sevmek” (DLT, 668)

kıçur- “(birine) sitem edip ayıplamak ve (onun) üzülmüşünden sevinç duymak” (DLT, 709)

kımış- “zevk almak, mutlu olmak” (DLT, 712)

komuş- - *komuş-* “coşmak, coşkuyla, neşeyle çalmak” (DLT, 727)

kül- “gülmek” (DLT, 755)

külüş- “gülüştürmek” (DLT, 756)

sevin- - *sevin-* “sevinmek” (DLT, 815)

sevtür- “sevdmek, sevgiyi kalbe düşürmek” (DLT, 816)

tapala- “(birinin) kabahatini yüzüne vurmamak, ayıplamak ve başına gelenlere sevinmek” (DLT, 854)

yaru- “dinlenmek ve sevindirici bir şeye sevinmek” (DLT, 956)

yaşu- “dinlenmek ve sevindirici bir şeye sevinmek” (DLT, 956)

yiriş- “gülümsemek” (DLT, 978)

2.2.2. Öfke, Kızgınlık İfade Eden Fiiller

bulga- “kızdırmak, sinirlendirmek” (DLT, 601)

bulgan- “(birisine) kızmak” (DLT, 601)

çalpaş- “tartışıp sertleşmek” (DLT, 613)

çandış- “(insanlar) sertleşip birbirinden ayrılmak” (DLT, 614)

eril- “kendini suçlamak, vicdan azabı çekmek” (DLT, 642)

ige- “kafa tutmak, inatlaşmak” (DLT, 662)

igen- “inatlaşmak, huysuzlaşmak” (DLT, 662)

kadırlan- “(kendini) huyu sertleşmiş gibi göstermek” (DLT, 675)

kadran- “(kendini) huyu sertleşmiş gibi göstermek; kızmak, huyu ve davranış sertleşmek” (DLT, 676)

kakı- “kızmak, öfkelenmek” (DLT, 677)

- kakaş-* “karşılıklı kızmak” (*DLT*, 678)
- kakat-* “kızdırmak, rahatsız etmek” (*DLT*, 678)
- karga-* “sertleşmek, azarlamak, öfkelenmek, yüz çevirmek” (*DLT*, 713)
- kargaş-* “birbirine yüz çevirmek” (*DLT*, 713)
- kirpilen-* “surat asmak, kirpi gibi sertleşmek” (*DLT*, 722)
- öç-* “(öfke) geçmek” (*DLT*, 783)
- öpkele-* “kızmak, öfkelenmek” (*DLT*, 788)
- öpkiye-* “kızmak, kızıp uzaklaşmak” (*DLT*, 788)
- sarı-* “kızmak” (*DLT*, 805)
- sarsat-* “azarlamak, sert davranmak” (*DLT*, 807)
- tañuz-* “(adam) öfkeden kabarmak” (*DLT*, 853)
- telge-* “birisini sınırlendirmek ve kızdırmak (*bulga-* ile birlikte kullanılır) (*DLT*, 867)
- telgen-* “(birine) kızıp yüz çevirmek (ikilemeyle kullanılır: *bulgan- telgen-*) (*DLT*, 867)
- tersin-* “(birisine) kızmak” (*DLT*, 872)
- tok tok bol-* “iki kişi arasında sertlik, geçimsizlik olmak” (*DLT*, 889)
- tumlut-* “kalbini soğutmak, kızdırmak, sevmek olmak” (*DLT*, 899)
- yaval-* “öfke yatışmak, öfke yatışı yumuşamak” (*DLT*, 960)

2.2.3. Sıklet İfade Eden Fiiller

- buşur-* “sıkıntı vermek” (*DLT*, 604)
- emge-* “sıkıntı çekmek” (*DLT*, 637)
- emgen-* “yorulmak, sıkıntı çekmek” (*DLT*, 638)
- etel-* “zahmet çektirmek” (*DLT*, 648)
- kemlet-* “sıkıntı vermek, zarar vermek” (*DLT*, 703)
- keten kör-* “sıkıntı çekmek” (*DLT*, 707)
- kıslın-* “sıkışmak, baskı altında kalmak” (*DLT*, 715)
- muşad-* “sıkıntıda kalmak, bunalmak” (*DLT*, 765)

muşkar- “bunaltmak” (DLT, 765)

muşuk- “mihnet çekmek” (DLT, 765)

ötel- “iyice yorulup çok zahmet çekmek” (DLT, 792)

özel- “âciz kalmak, içinden hemen çıkılamayacak bir işe düşmek; ruhu teslim etmekte zorlanmak; eziyet çekmek” (DLT, 794)

taru- “(adam) sıkılmak, daralmak” (DLT, 859)

tolgan- “(ağrı yüzünden) kıvrınmak” (DLT, 890)

2.2.4. Kaygı, Endişe ve Telaş İfade Eden Fiiller

kadgulan- “kaygılanmak” (DLT, 675)

kadgur- “kaygılanmak, üzülme” (DLT, 675)

kaygur- “kaygılanmak, üzülme” (DLT, 695)

2.2.5. Korku İfade Eden Fiiller

beliyle- “(insan için) korkup uykudan sıçramak; (hayvan için) bir şeyden korkup sıçramak ve kaçmak” (DLT, 582)

kork- “korkmak” (DLT, 730)

korkut- ~ *korkut-* “korkutmak” (DLT, 730)

korkul- “korkulmak” (DLT, 730)

korkun- “korku hissetmek” (DLT, 730)

korkuş- “iki kişi birbirinden korkmak” (DLT, 730)

kuyut- “(at vb.ni) ürkütme” (DLT, 753)

ürk- “(kurttan, düşmandan vb. şeylerden) ürkmek” (DLT, 934)

ürkül- “(bir şeyden) korkarak kaçmak” (DLT, 934)

ürküt- “ürkütme” (DLT, 934)

2.2.6. Heyecan İfade Eden Fiiller

komi- “heyecanlanmak ve şiddetli özlem duymak” (DLT, 727)

komut- “heyecanlandırmak, coşturmak” (DLT, 727)

2.2.7. Şaşırma İfade Eden Fiiller

- adıkla-* “şaşırmak, bakakalmak” (DLT, 541)
eñ- “hayret etmek” (DLT, 640)
eñil- “hayrete düşürmek, şaşırtmak” (DLT, 640)
eñtür- “hayrete düşürmek” (DLT, 640)
tañla- “şaşırmak” (DLT, 853)
tañlaş- “(birden fazla kişi) şaşırmak” (DLT, 853)
tañlat- “şaşırtmak” (DLT, 853)

2.2.8. Üzüntü İfade Eden Fiiller

- açıt-* “elem vermek, acıtmak” (DLT, 539)
agrış- “(beraberce) acı çekmek” (DLT, 544)
çarla- “(çocuk) ağlamak (DLT, 616)
esirge~ esirke- “bir şeyin kaybolmasına üzülme” (DLT, 645)
esirgen- “bir şeyin elden gitmesine hayıflanmak” (DLT, 645)
ıgla- “ağlamak” (DLT, 655)
ıglaş- “ağlaşmak” (DLT, 655)
sarıl- “kendini suçlamak, vicdan azabı çekmek” (DLT, 805)
sıgta- “ağlamak” (DLT, 818)
sıgtaş- “birlikte ağlamak” (DLT, 818)
yer- “mahzun olmak, melül olmak” (DLT, 967)
yıgla- “ağlamak” (DLT, 970)
yıglaş- “(insanlar) ağlamak, ağlaşmak” (DLT, 970)

2.2.9. Utanma İfade Eden Fiiller

- yaçan-* “utanıp çekinmek” (DLT, 939)

2.2.10. Pişmanlık İfade Eden Fiiller

- oxsun~ oxsun-* “pişman olmak, sonradan üzülme” (DLT, 780)
ökün- “pişman olmak, hayıflanmak” (DLT, 786)

ökünç kul- “pişman olmak” (DLT, 786)

2.2.11. Önemseme İfade Eden Fiiller

edger- “mühimsemek, umursamak” (DLT, 632)

edle- “umursamak, aldırma” (DLT, 632)

2.2.12. Şefkat İfade Eden Fiiller

kavdın- ~ *kavdun-* “birine şefkat göstermek ve zararlı şeylerden onu uzak tutmak” (DLT, 694)

tartın- “şefkat göstermek” (DLT, 859)

2.2.13. Kin, Nefret İfade Eden Fiiller

kekteş- “kin gütmek” (DLT, 700)

kırgat- “nefret etmeye ve yüz çevirmeye zorlamak” (DLT, 713)

toğgur- “bıktırmak, nefret etme dercesine getirmek” (DLT, 886)

toşuş- “(insan) bir işi kabul etmede ağırdan alıp tereddüt etmek ve işten nefret edip gözünü dikmek” (DLT, 892)

2.2.14. Kibir İfade Eden Fiiller

küvez bol- “kibir göstermek” (DLT, 758)

2.2.15. İğrenme İfade Eden Fiiller

yir- “iğrenmek” (DLT, 977) (Oğuz lehçesinde “yermek”)

2.3. Algı Fiilleri

Algı fiilleri farklı kaynaklarda “duyu fiilleri” olarak da geçmektedir. Yabancı kaynaklarda ise “perception verbs” terimi kullanılmaktadır.¹⁵ Mental sürecin algılama basamağını oluşturan bu fiiller genellikle beş duyu organı ile algılanan hareketleri ifade etmek için kullanılan fiillerdir. Mesela, burun aracılığıyla algılanan kokuyu sonraki süreçte zihin anlamlandırır ve kokunun türünü ayırt eder. Bu durum, diğer duyular

¹⁵ Seçkin, *Mental Fiil Teorisi*, 40.

için de geçerlidir. Bütün bu zihinsel anlamlandırmaların sonunda farklı mental süreçler başlar.¹⁶ Bu fiilleri ve kullanım şekillerini incelemek, dilin ve dolayısıyla da kültürün zenginliğini ve çeşitliliğini gösterir. Çalışmada, *Dîvânü lugâti't-Türk*'te tespit edilen algı fiilleri; göz fiilleri, kulak fiilleri, tatma fiilleri, burun fiilleri ve temas fiilleri olmak üzere beş alt başlıkta değerlendirilmiştir.

2.3.1. Göz Fiilleri

yaşık- “(göz) kamaşmak” (*DLT*, 958)

2.3.1.1. Görme ile İlgili Algı Fiilleri

kör- “bakmak, görmek” (*DLT*, 739)

körtür- “görmesini sağlamak, gördürmek” (*DLT*, 740)

tuş- “(birini) bulup görmek” (*DLT*, 903)

2.3.1.2. Görünme Fiilleri

karımsın- “boğazı tıkanır gibi görünmek” (*DLT*, 687)

katın- “katar gibi görünmek” (*DLT*, 693)

keçrümsin- “affeder görünmek” (*DLT*, 698)

keçün- “geçer görünmek” (*DLT*, 698)

kelımsin- “gelir gibi görünmek” (*DLT*, 702)

kırın- “soyar, kazır görünmek” (*DLT*, 713)

kırımsin- “girer görünmek” (*DLT*, 721)

kirin- “girer görünmek” (*DLT*, 722)

kizlen- “gizlenmek; gizler görünmek” (*DLT*, 724)

kömün- “gömer gibi görünmek” (*DLT*, 737)

körün- “görünmek” (*DLT*, 741)

¹⁶ Mehmet Özeren - İrfan Alan, “Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 61 (01 Ocak 2018), 218.

- külünsin-* “güler görünmek” (DLT, 756)
- öpün-* “(çorba vb. şeyleri) içer görünmek” (DLT, 788)
- sagin-* “(süt) sağar görünmek” (DLT, 799)
- satın-* “satıyormuş gibi görünmek” (DLT, 809)
- sız-* “(güneşin) ucu görünmek” (DLT, 822)
- sökün-* “sökerek görünmek” (DLT, 832)
- suvarımsın-* “suvarır görünmek” (DLT, 837)
- sürtün-* “(yağ vb. şeyleri) sürünmek veya sürer görünmek” (DLT, 842)
- süsün-* “(adam) başını bir yere vurur gibi görünmek” (DLT, 843)
- tang tartın-* “(ev vb. bir yere) tahıl götürür görünmek” (DLT, 856)
- tarımsın-* “(ekin) eker görünmek” (DLT, 857)
- tarn-* “(ekin vb.) eker görünmek” (DLT, 857)
- tavran-* “yürümede acele eder gibi görünmek” (DLT, 864)
- tilemsin-* “ister görünmek” (DLT, 881)
- tilımsin-* “sırım yapar görünmek” (DLT, 881)
- tirimsin-* “(para vb.) biriktiriyor görünmek” (DLT, 883)
- toğgurumsın-* “doğurur görünmek” (DLT, 886)
- todun-* “doymuş gibi görünmek” (DLT, 886)
- togran-* “doğrar görünmek” (DLT, 887)
- turumsın-* “ayağa kalkıyor gibi görünmek” (DLT, 902)
- türtün-* “(yağ vb. bir şey) sürünmek; sürünüyor görünmek” (DLT, 911)
- uğramsın-* “uğramadığı hâlde uğramış görünmek” (DLT, 918)
- urun-* “döver görünmek” (DLT, 924)
- yemsin-* “yemediği hâlde yer görünmek” (DLT, 966)
- yurtın-* “yırtar görünmek” (DLT, 973)

yonun- *yonun-* “yontar gibi görünmek” (DLT, 981)

yüklemsin- “yük taşır görünmek” (DLT, 992)

2.3.1.3. Bakma Fiilleri

karaksız teg kör- “gözbebeği yokmuş gibi (bilmiyormuş gibi) bakmak” (DLT, 685)

kay- (*kirü kay-*) “arkaya dönüp bakmak” (DLT, 695)

kya kör- “dönüp bakmak, yan bakmak” (DLT, 717)

könş- “gözle bakışmak; herhangi bir şey görünmek” (DLT, 740)

körül- “bakılmak, görülmek” (DLT, 741)

közleş- “bakmada yarışmak veya karşılıklı bakışmak” (DLT, 744)

öşer- “(açlıktan ve beklemekten) gözü kararmak, uzun uzun bakmak” (DLT, 791)

türü bak- “dikkatle, dik dik, gözünü dikerek bakmak” (DLT, 885)

2.3.1.4. Gösterme Fiilleri

könger- “(yola) doğrultmak, (yolu) göstermek” (DLT, 738)

körküt- *körkit-* “göstermek” (DLT, 740)

külsir- “(kendini) gülümser gibi göstermek” (DLT, 755)

suğarın- “kendini suvarıyormuş gibi göstermek” (DLT, 837)

süzün- “(kendini, suyu vb. şeyleri) süzüyor gibi göstermek” (DLT, 844)

tezîn- “kendini kaçır göstermek” (DLT, 874)

tıgraklan- “kendini dayanıklı göstermek; dayanıklılık göstermek” (DLT, 875)

uzlan- “sanatında ince işçilik göstermek” (DLT, 928)

yavaşlan- “(adam) kendini yumuşak göstermek” (DLT, 960)

2.3.2. Kulak Fiilleri

2.3.2.1. İşitme Fiilleri

çal- “(sözü) işittirmek” (DLT, 612)

çalın- “söz ulaşmak” (DLT, 613)

eşit- “işitmek, duymak” (*DLT*, 647)

eştil- “işitilmek” (*DLT*, 647)

eşitür- “işittirmek” (*DLT*, 647)

eşüttür- “işittirmek” (*DLT*, 647)

işit- “işitmek” (*DLT*, 670)

2.3.2.2. Dinleme Fiilleri

işit- “dinlemek” (*DLT*, 670)

tıyła- “dinlemek, (söze) kulak asmak” (*DLT*, 878)

tıylat- “(söz) işittirmek ve dinlemeyi sağlamak, dinletmek” (*DLT*, 878)

2.3.3. Tatma Fiilleri

tatğan- “tat almak ve ağzını şapırdatmak” (*DLT*, 861)

tatı- “tadı gelmek, lezzetli olmak” (*DLT*, 861)

tatğlan- “tatlanmak, lezzetli hâle gelmek” (*DLT*, 861)

tatıl- “tadılmak” (*DLT*, 862)

tatıt- “tat vermek, bir şeyin tadını getirmek” (*DLT*, 862)

tatruş- “karşılıklı tattırmak” (*DLT*, 862)

tatur- “tattırmak” (*DLT*, 862)

yagsı-~yāgsı- “sadeyağ tadı almak” (*DLT*, 942)

2.3.4. Burun Fiilleri

2.3.4.1. Kokma Fiilleri

sası- “kokuşmak” (*DLT*, 808)

yıdı- “kokmak, kokuşmak” (*DLT*, 968)

yıdılan- “(et vb. şeyler) kokmak” (*DLT*, 969)

2.3.4.2. Koklama Fiilleri

yıdıla- “(misk vb. bir şeyi) koklamak” (*DLT*, 968)

2.3.5. Temas Fiilleri

2.3.5.1. Dokunma Fiilleri

iliş- “ilişmek, temas etmek, takılmak” (*DLT*, 664)

tokul- *tokul-* “(bez vb.) dokunmak” (*DLT*, 888)

tokun- “isabet etmek, dokunmak” (*DLT*, 888)

2.3.5.2. Sarma Fiilleri

yörge- “sarmak” (*DLT*, 983)

yörngen- “(yorgan vb. bir şeye) sarınmak” (*DLT*, 983)

yörngen- “(ip vb. şeyler, bir şeye) sarılmak” (*DLT*, 983)

yörgeş- “(ip, çiçek vb. şeyler) sarılmak” (*DLT*, 984)

yörget- “(ip vb. şeyleri) sarmak” (*DLT*, 984)

2.3.5.3. Tutma Fiilleri

kökteş- “(birisine) yapışmak, tutunmak” (*DLT*, 735)

tut- “tutmak, almak; yakalamak; alıkoymak” (*DLT*, 904)

2.3.5.4. Vurma Fiilleri

adakla- “ayağa vurmak” (*DLT*, 540)

agtar- “yere vurmak, yere sermek” (*DLT*, 545)

agtarıl- “yere vurulmak” (*DLT*, 545)

agtl- “yere vurulmak” (*DLT*, 545)

butla- “bacağı ısırmak; bacağa vurmak” (*DLT*, 605)

büs- “aşırı dövmek” (*DLT*, 608)

çal- “yere çalmak, yere vurmak” (*DLT*, 612)

çap- “(ata) hafifçe vurmak” (*DLT*, 615)

çubukla- “çubukla vurmak” (*DLT*, 621)

çubut- “yumuşak bir sopayla vurmak” (*DLT*, 621)

- emiğle*- “memelere vurmak” (DLT, 638)
- kakul*- “hafifçe vurulmak” (DLT, 677)
- kakdur*- “vurdurmak” (DLT, 678)
- kam*- “acımasızca dövmek” (DLT, 680)
- karınla*- “karına vurmak” (DLT, 687)
- kılıçla*- “kılıçla vurmak, kılıçlamak” (DLT, 711)
- köçükle*- “(çocuğun) poposuna vurmak” (DLT, 734)
- kulakla*- “kulağa vurmak” (DLT, 745)
- süjüle*- “mızraklamak, mızrakla vurmak” (DLT, 840)
- tamgakla*- “boğaza vurmak” (DLT, 850)
- tamgala*- “yazıya mühür vurmak” (DLT, 850)
- tap tap ur*- “vücuda pat pat diye hızlı hızlı vurmak” (DLT, 855)
- tars tars ur*- “vücuda her taraftan pat pat vurmak” (DLT, 858)
- tasgaş*- “tokatlamak” (DLT, 860)
- tasgaş*- “tokatlaşmak” (DLT, 860)
- tasgat*- “tokat attırmak” (DLT, 860)
- tişle*- “dişlere vurmak” (DLT, 884)
- tokı*- “(kapı vb. şeylere) vurmak” (DLT, 888)
- tos tos ur*- “elbise ve keçe gibi şeylere *tos tos* diye hızlı hızlı vurmak” (DLT, 894)
- töpüle*- “(düşmanın) tepesine vurmak” (DLT, 896)
- tüşle*- “göğüse vurmak” (DLT, 898)
- tul*- “(top, çomak vb. şeylere) vurmak” (DLT, 898)
- ur*- “vurmak, dövmek” (DLT, 922)
- urul*- “dövülmek” (DLT, 924)
- yagrınla*- “(birinin) kürek kemiğine vurmak” (DLT, 942)

3. Sonuç

Bu çalışmada, *Dîvânü lugâti't-Türk*'te bulunan 3477 fiil, mental fiil teorisi açısından incelenmiş, fiillerin toplam 419 tanesi mental fiil olarak değerlendirilmiştir. Tespit edilen bu 419 verinin dağılımı şu şekildedir:

Tablo 1. *Dîvânü lugâti't-Türk*'teki Mental Fiillerin Dağılımı

Mental Fiil Grubu	Veri Sayısı	Veri Yüzdesi
Biliş Fiilleri	191	% 45,58
Psikolojik Durum Fiilleri	102	% 24,34
Algı Fiilleri	126	% 30,07
TOPLAM	419	% 100

Tabloya göre, *Dîvânü lugâti't-Türk*'te en fazla yer alan mental fiil grubu, 191 veriyle biliş fiilleridir. Bunu, 126 veriyle algı fiilleri takip etmektedir. Psikolojik durum fiilleri ise 102 veriyle en sonda gelmektedir. Tespit edilen fiillerin yarıya yakınının duygu durumlarını ifade etmek için kullanılan biliş fiilleri olması, Kâşgarlı Mahmud'un eserini kaleme almak için gezdiği Türk illerinde yaşayan insanların içinde buldukları duygu durumlarını ifade etmek amacıyla birçok farklı fiil kullandıklarını göstermektedir. Psikolojik durum fiillerinin nicelik olarak daha az olması, bu fiillerin genelde soyut durumların ifade edilmesi için kullanıldığını düşündürmektedir. Algı fiilleri, duyu organlarıyla algılanan eylemleri ifade ettikleri için soyutluk bakımından psikolojik durum fiillerinden ayrılmaktadır. Psikolojik durum fiillerinde öfke ve kızgınlık fiilleri; algı fiilleri içerisinde ise görünme fiilleri sayıca diğerlerinden fazladır. Kanaatimizce, bu iki durum arasında bağlantı vardır. Çünkü bir dilde, bir duygunun veya durumun ifade edilmesi için çok sayıda kelimenin kullanılması, o kelimelere karşılık gelen duygunun ya da hâlin o toplumda yaygın olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla, öfke ve kızgınlığa mâruz kalmak istemeyen insanlar, kendilerinden bekleneni yapmadıklarında veya istenen şekilde uygulamadıklarında, o eylemi yapar gibi görünerek öfkeden kendilerini koruma yolunu seçmişlerdir. Tespit edilen mental fiillere yapı yönünden bakıldığında, bunların bir kısmının günümüzde yardımcı fiil olarak (isim + yardımcı fiil) adlandırılan yapılardan (ör: us bol-), ikilemelerden (ör: tok tok bol-), çok az sayıda da anlamca kaynaşmış birleşik fiillerden (ör: karaksız teg kör-) oluştuğu anlaşılmaktadır.

Semantik açıdan bakıldığında ise bazı fiiller arasında semantik geçişler olduğu görülmüştür. Bu geçişler, ana başlıklar arasında değil, genellikle birbiriyle ilişkili alt gruplar arasında olmuştur. Fiillerin bir kısmının, birkaç ses değişikliği müstesnâ olmak üzere, hâlâ aynı anlamlarda Anadolu ağızlarında kullanıldığı da çalışmada tespit edilen bulgulardandır.

Tablo 2. Anadolu Ağızlarında Kullanılmakta Olan Bazı Mental Fiiller

Könüllen-/Gönüllen-	Sortur-/Sordur-	Tersin-	Eşüttür-/İşittir-
Tuy-/Duy-	Sürtür-/Sürdür-	Kadgulan-/Kaygılan-	Tınla-/Dinle-
Sakin-	Süztür-/Süzdür-	Kork-	Tınlat-/Dinlet-
Çingar-/Cingar çıkar-	Taşıt-	Korkıt-/Korkut-	Tatı-/Tat-
İste-	Tiktür-/Diktir-	Ürk-	Sası-
İstet-	Tograt-/Doğrat-	Ürküt-	İliş-
İvise- / Ev-	Tuttur-	Yir-/Yer-	Tokın-/Dokun-
Kestür-/Kestir-	Yaktur-/Yaktır-	Kör-/Gör-	Tut-
Um-	Unit-/Unut-	Körtür-/Gördür-	Çal-
Buyur-	İsin-/İsin-	Kizlen-/Gizlen-	Çıbıkla-/Çubukla-
Keçtür-/Geçtir-	Kül-/Gül-	Körün-/Görün-	Kılıçla-
Öptür-	Sevin-	Közleş-/Gözleş-	Tamgala-/Damgala-
Söktür-	Öpkele-/Öfkelen-	Eşit-/İşit-	Ur-/Vur-

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Arapça Sözlük Biliminin Etkisi

Nevin Karabela*

1. Giriş

Klasik sözlükler bir milletin edebiyatı, tarihi ve kültürü bakımından önem arz etmektedir. Zira bu sözlüklerin yazıldığı dönemlerde sadece belirli bir hedefe odaklanan sözlük sistemleri henüz gelişmediğinden dildeki söz varlığını kayıt altına alarak kaybolmasına ve bozulmasına mani olma ve sonraki nesillere aktarma fikri ile hareket edildiğinden çoğunlukla keskin bir amaca yönelme söz konusu olmamıştır. Sözlüklerin işlevi “sadece dildeki kelimeleri toplamak değil, aynı zamanda dili bozulup yozlaşmaktan korumaktır.”¹ Bu açıdan sözlükler her dil için vazgeçilmez kaynaklardır. Bu temel kaynak olma durumu klasik sözlüklere son derece önemli bir avantaj sağlamaktadır. Söz konusu avantaj klasik sözlüklere ansiklopedik bilgi taşıma imkânı sunar. Yani klasik sözlükler sadece bilinmeyen kelimeleri ve anlamını verip geçmekle kalmamış, sahip olduğu kültürün diğer bileşenlerini de kapsamı içine almıştır. Bu yüzden klasik sözlüklerde bazen terimler, özel isimler, yer isimleri, yabancı kökenli kelimeler vb. sözcükler ve bunlara ilişkin başka bilgilere yer verilmiştir. Arapça sözlük kültüründe bu durum oldukça belirgindir.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nevinkarabela@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6823-5461>.

¹ Ağah Sırrı Levend, *Dil Üstüne* (Ankara: TDK Yayınları, 1973), 211.

Hatta bazen bir yer ismi ve o yer isminin geçtiği şiiirlere, orada geçen önemli hadiselerle bile temas edilmiştir. Aslında klasik sözlüklerde çoğunlukla sözlüğün yazılma sebebi, yazarın dil kültürü, o dönemdeki sözlükçülük anlayışı sözlüğün içeriğini ve kelime hacmini belirlemeye katkı sağlar. Bu hususlar Türk dilinin klasik sözlüğü olan *Divânü lugâti't-Türk* için de geçerlidir. Kâşgarlı Mahmud'un hem Türk dilinde hem de Arap dilinde zengin bir dil birikimine sahip olması ve sözlüğün Arapların kullanımına uygun hazırlanması *Divânü lugâti't-Türk*'ün yöntemini ve muhtevasını belirlemiştir.

Divânü lugâti't-Türk'ü yazarak Türkçe söz varlığını kayıt altına alan Kâşgarlı Mahmud'un iki dile hâkim yetkin bir dilci olmasına rağmen Arap-İslâm biyografi kaynaklarında yer almaması dikkat çekicidir. Bu konuda Besim Atalay (1882-1965) tarafından dile getirilen bir tespitte katılmamak mümkün değildir; *Divânü lugâti't-Türk*'ü Türkçeye çeviren Besim Atalay güçlü dil bilgisine sahip bir bilim adamının İslâm diyarlarında nasıl ün salmadığına, İslâm biyografi kaynaklarında nasıl yer almadığına şaşırılmaktadır.² Zira Arap kültürü biyografik kaynaklar yönünden oldukça zengindir. Soy ve kütük mevzularını önemseyen Arap yazarlar bu konuda zengin bir külliyat bırakmıştır. Ayrıca *Divânü lugâti't-Türk*, o dönemde İslâm diyarının temsilcisi sayılan Halife Muktedî Biemrillâh'ın oğlu Ebu'l-Kâsım Abdullâh'a sunulan bir eser olmasına, Arap diliyle ilgili bazı bilgiler içermesine ve Arapça-Türkçe mukayeselere yer veren bir kaynak olmasına rağmen neden Arapların ilgisini çekmemiştir? Neden bu eserin çok sayıda istinsah edilip yayılması sağlanmamıştır? Zira sözlüğün aslı kayıptır ve asıl eserden çoğaltıldığı tahmin edilen sadece tek bir nüshası mevcuttur. *Divânü lugâti't-Türk*'ün mevcut tek nüshası Fatih Millet Kütüphanesinde ve Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı eserden 664/1266 yılında istinsah edilmiştir.³ Eserin aslının kayıp olması, tek bir nüsha dışında istinsahlar yoluyla çoğaltılmayışı, Kâşgarlı Mahmud'un ve eserinin İslâm diyarlarında yeterince tanınmayışı kanaatimizce halen açıklığa kavuşmamış hususlardır.

² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, çev. Besim Atalay (Ankara: TDK Yayınları, 2013), (Çeviri önsözü) I/ XIII-XIV.

³ Bk. Mustafa S. Kaçalın, "Divânü lugâti't-Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/449.

2. *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Arapça İzleri*

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün başında bir hadisten söz etmiştir. Bu hadiste “Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır” ifadesi geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud “eğer bu hadis doğru ise Türkçe öğrenmenin zorunlu bir şey olduğunu, eğer doğru değilse de aklın bunu gerektirdiğini” belirtir.⁴ Ona göre şayet hadis sahihse Türkçe öğrenmek Hz. Peygamberin bir emri olacaktır. Ancak o, diğer olasılığı da ihmal etmeden akılcı bir yaklaşım ortaya koymuştur. Kâşgarlı Mahmud esasında bu hadisle Arapların Türkçe öğrenmesi gerektiğine Peygamber emrinin desteğini alarak işaret etmiş ve açıktan söylemese de söz konusu hadisi sözlüğü yazmasına bir gerekçe olarak sunmuştur. Sözlüğün yazılış gerekçesini sadece Araplara Türkçe öğretmeye bağlamayı yetersiz gören Zeynep Korkmaz, Türkçenin ve Türk kültürünün o dönemde İslâm dünyasındaki yerini ortaya koyma gibi bir üst hedefin bulunduğu işaret etmektedir.⁵

Kâşgarlı Mahmud'un Arapça sözlük biliminin yöntemlerinden yararlanarak hazırladığı *Dîvânü lugâti't-Türk*, yazarın hem Türk dili ve lehçeleri hem de Arap dili ve sözlük bilimi alanında geniş bir bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Türk diline ait günümüze ulaşan en eski sözlük olarak kabul edilen *Dîvânü lugâti't-Türk'te* Arap dilinin ve sözlüklerinin etkisi vardır. Bu yüzden Kâşgarlı Mahmud sözlüğünde iki dil arasında sık sık kıyaslamalara başvurmuştur. Onun eserinde *Türkçenin Arapça ile at başı gittiği* ifadesine yer vermesi de bunu desteklemektedir. Bu ifade Arapça metinde (... لغات الترك تجاري العربية كفرنسي رهان) şeklinde geçer.⁶ At başı gitmek deyimini iki veya daha fazla şeyin eşit olduğu durumlarda kullanılır. Kâşgarlı Mahmud bu deyimle bir mukayese yaparak iki dili eşitlemiştir.

Dîvânü lugâti't-Türk'te Türkçe-Arapça arasında gramere dayalı karşılaştırmalar, kelimelerin anlamına dair mukayeseler, fonetik mukayeseler ve atasözü mukayeseleri bulunmaktadır. Bu mukayeselerde Arapça etkisi

⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 4.

⁵ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (Ankara: TDK Yayınları, 1995), 1/256.

⁶ Bk. Mahmud b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Kâşgârî, *Dîvânü lugâti't-Türk* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/5.

hissedilmektedir. Aşağıda bu hususların her birine yönelik örneklere değinilecektir.

2.1. Türkçe-Arapça Gramer Mukayeseleri

Kâşgarlı Mahmud, “varır göründü” anlamına gelen “barındı” (برُندى) kelimesinin Arapçada (تَفَاعُلٌ) anlamında olduğunu belirtir. Onun ifade ettiği gibi bu vezinde gelen fiiller “gerçekte yapmadığı halde yapar gibi göstermek” anlamı taşıyabilir. Nitekim (تَصَامُّ الرَّجُلِ وَتَمَاوَتْ) denir. “Adam sağırлаştı, kendini sağır gibi gösterdi, ölmüş gibi gösterdi” demektir.⁷ Ancak (تَفَاعُلٌ) veznindeki tüm fiillerin böyle bir anlam için geldiği söylene- mez. Çünkü bu vezinde geldiği halde farklı anlamlar ifade eden fiiller de vardır.⁸

Kâşgarlı Mahmud, Türkçede geçişli/müteaddi bir fiile (n/ن) sesi getirildiğinde (yuvarladı/yuvarlandı vb.) fiilin geçişsiz/lâzım olduğunu ve aynı durumun Arapçada da bulunduğunu ifade eder. Bu hususta verdiği örnek “kapıyı açtı” anlamına gelen (فَتَحَ الْبَابَ) cümlesindeki geçişli fiildir. (اِنْفَتَحَ الْبَابَ) denildiğinde (ن) harfi getirilerek geçişliden geçişsizle dönüştüğünü ve “kapı açıldı” anlamına geldiğini belirtir.⁹ Her iki dilde yapılan işlem fiile harf eklenmesi bakımından birbirine benzemekle birlikte fark bulunmaktadır. Zira Türkçede fiilin sonuna sadece bir “n” sesi eklene- rek, Arapçada ise üç harften oluşan bir fiilin başına iki harf (ان) eklene- rek geçişsiz/lâzım fiil oluşturulmuştur.

Türkçede masdar yapımının düzenli olduğunu ifade eden Kâşgarlı Mahmud, Arapçada mazi, muzari ve masdarın birbirine uymadığına, yani birtakım harflerde ses (hareke) değişmelerinin olduğuna işaret eder. Bunun için (قَعَدَ/يُقَعِدُ/قُعُودًا) fiilinde (ق) harfinin mazi muzari ve masdar-

⁷ Kâşgarlı, *Divânü lügâti't-Türk*, 2/141, 142, 158, 259.

⁸ Tefâül vezninde gelen fiiller aşağıdaki anlamlara gelebilir:

a. Mufâile babındaki mezid fiillerin mutâvaatını ifade eder: (بَاعَدَ) تَبَاعَدَ

b. Muşâreket ifade etmek için gelir: (تَشَارَكَ) تَخَاصَمَ

c. Bir işi yapmadığı halde yapıyor gibi görünmek anlamı verir: (تَجَاهَلَ) تَغَافَلَ. Bk. Ebü'l-Kâsım Mahmüd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san'ati'l-irâb*, thk. Alî Bû Mulahham (Beyrut, 1993), 373; Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fî ilmi't-tasrif*, thk. Hasan Ahmed el-Osmân (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1995), 20.

⁹ Kâşgarlı, *Divânü lügâti't-Türk*, 3/111.

daki hareke değişimini zikreder. Ayrıca mezid fiillerden (أَكْرَمَ/يُكْرِمُ/إِكْرَامًا) ve (اسْتَغْفَرَ/يَسْتَغْفِرُ/اسْتِغْفَارًا) şeklinde iki örnek verir.¹⁰ Arapçada üç harfli kök fiillere harf ilave edilerek elde edilen mezid fiillerin mazi, muzari ve masdarları kurallıdır ve belirli vezinlerde gelir. Ancak üç harfli fiillerin mazi muzari ve masdarlarında bazı değişiklikler olur.

Kâşgarlı Mahmud'a göre “and içirdi” anlamına gelen angardı (انْعَزَدَى) kelimesinin aslı (انْدَعَزَدَى) dir. Yeğnilik olması için dal harfi atılmıştır. Yüce Tanrı'nın (فَطَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ)¹¹ sözü de böyledir. Âyette geçen kelimenin aslı (فَطَلْتُمْ)'dür.¹² Kâşgarlı, Kurân'da geçen tahfif örneğini¹³ Türkçedeki harf düşmesine benzetmiştir.

Tahir Nejat Gencan, yukarıda örneklerine değinildiği gibi Kâşgarlı'nın sözlükte sık sık Arapça dil kurallarından söz edişini sözlüğün Arapça etkisi altında olmasına dayandırmaktan yana değildir. O, yüzeysel bakıldığında etki gibi gözüken şeyin aslında Araplara Türkçeyi öğretme amacına yönelik bilinçli bir faaliyet olduğu kanaatindedir.¹⁴

2.2. Türkçe-Arapça Kelime Anlamına Dair Mukayeseler

Kâşgarlı Mahmud, sözlükte Türkçe kelimeleri açıklarken Arapça kelimelerle karşılaştırma yapmaktadır. Bu karşılaştırma bazen anlam ve telaffuz bakımından Arapçadaki bir kelimeye yakın olduğunu ifade ederek, bazen bir kelimedenden yeni bir kelime türetilirken ortaya çıkan anlam yakınlığından bahsederek yapılmıştır. Şimdi anlam mukayeselerini örneklendirelim:

Kâşgarlı'ya göre lugat anlamına gelen “tul” (تَل) kelimesi (Oğuz tılı, Yabkı tılı gibi) anlam yönünden Arapçaya uygundur. Çünkü Arapçada (لسان)

¹⁰ Kâşgarlı, *Divânü lügâti't-Türk*, 2/31-32.

¹¹ Vâkıa Süresi, 56/65.

¹² Kâşgarlı, *Divânü lügâti't-Türk*, 1/226; 3/227.

¹³ Burada fiildeki iki lâmdan biri tahfif amacıyla hafzedilmiştir. Bk. es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 8/98.

¹⁴ Tahir Nejat Gencan, “Divânü lügâti't-Türk'te Dil Kuralları”, *Türk Dili Divânü lügâti't-Türk Özel Sayısı 27/253* (Ankara 1972), 27.

lisan kelimesi söz ve lugat anlamlarına gelir. Aşağıdaki beyitte geçen¹⁵ lisan kelimesiyle söz kastedilmiştir.¹⁶

إني أتتني لساناً لا أُسَرُّ بها من علُو لا عَجَبٌ فيها ولا سَحَرٌ

Kâşgarlı, “Ekmek sahibi oldu/ekmeği çoğaldı” anlamına gelen “etmeklendi” (اتمكلندى) fiilinin Arapçada isimden fiil yapılan benzerlerinin olduğunu zikreder. (أَبَى الرَّجُلِ)¹⁷ “adam süt sahibi oldu, sütü çoğaldı” ve (أَسْحَى)¹⁸ “kürk yapacak, sepilenecek derisi çoğaldı” fiillerini örnek verir.¹⁹

Boşuğ (بُشُغ) kelimesi, hanın elçiye dönüp gitmesi için izin vermesi ve elçiye verilen bahşış anlamlarına gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud bu kelimeyi Arapçadaki (سُفْرَة) kelimesine benzetmektedir. Zira “sufra” kelimesi konuğa hazırlanan yemeğe denirken sonradan yemeğin altına konulan sofranın anlamına kaymıştır diyen Kâşgarlı, her iki kelimedede anlam değişmesinden söz etmektedir.²⁰

Türkçede insan uzuvlarından, yani isimlerden fiil türetildiğini ifade eden Kâşgarlı Mahmud, “ol onu karınladı”; o onun karnına vurdu, “ol onu böğürledi”; onun böğürüne vurdu demektir şeklinde açıklayarak bu durumun Türkçe için bir üstünlük olduğunu belirtir. Arapçada da uzuv isimlerinden fiil yapılabildiğini ifade ederek (فَحَدَه) “onun uyluğuna vurdu”, (جَدَّه) “onun derisine vurdu”, (رَأَسَه) “onun başına vurdu” fiillerini örnek verir.²¹

2.3. Türkçe Arapça Arasında Fonetik Mukayeseler

Sözlükteki fonetik mukayeseler bazı kelimelerde bir harfin düşerek başka bir harfe dönüşmesi biçiminde görülmektedir. Arapçadaki ses de-

¹⁵ Beyit A'sâ Bâhile'ye aittir. Bk. İbnü's-Sikkî, *İslâhu'l-Mantik*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Dârü'l-Maârif, 1949), 26.

¹⁶ Kâşgarlı, *Divânü lügâtî't-Türk*, 1/336.

¹⁷ Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh* (Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1989), 519.

¹⁸ Bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 2003), 7/143.

¹⁹ Kâşgarlı, *Divânü lügâtî't-Türk*, 1/314.

²⁰ Kâşgarlı, *Divânü lügâtî't-Türk*, 1/372.

²¹ Kâşgarlı, *Divânü lügâtî't-Türk*, 3/346.

ğişimlerine benzer durumların Türk dilinde de bulunduğunu gösteren mukayeseler yapılmıştır. Aşağıda *Dîvânü lügâti't-Türk*'te geçen fonetik mukayeselere örnekler sunulmaktadır:

Be-fe (ب-ف): Kâşgarlı, yufka (يُفْكَا) anlamına gelen yubka kelimesinde (ب) harfinin (ف) harfinin yerine geçtiğini, Arapçada buna benzer ses değişimlerinin (مُصْطَبَّةَ / مُصْطَفَّةَ) (أَسْرُفٌ / أُسْرُفٌ) kelimelerinde kullanıldığını bildirir.²²

Hı-ğayın (خ-غ): Kâşgarlı, aktardı, er taşı aktardı/adam taşı aktardı, çevirdi anlamına gelen (اِخْتَرَدَى) kelimesinde (خ) harfinin (غ) harfinden çevrildiğini zikrederek Arapçadaki (خِتَارٌ وَعَدَارٌ) kelimeleri ile (خِمَارُ النَّاسِ وَغِمَارُهُمْ) sözündeki iki kelime arasında da aynı ses değişimlerinin olduğunu belirtir.²³

Dal-tâ (د-ت)²⁴: Teltürdi (تَلْتُرْدَى) kelimesindeki ikinci (ت) harfinin dal'dan çevrildiğini zikreden Kâşgarlı, Arapçada aynı ses değişiminin (قَدَرٌ) / (قَتَرٌ) fiillerinde bulunduğunu belirtir.

(قَدَرٌ) kelimesindeki dal harfinin te (ت) harfinden çevrilmiş olduğunu söyler.²⁵

Ye-nun (ي-ن)²⁶: Hayvanların içerisinde kırkbayır adı verilen bir işkenbe anlamına gelen sarkayık (سَرْقَيْقِي) kelimesinin “ye” yerine “n” ile (سَرْقَيْقِي) şeklinde de kullanıldığını belirten Kâşgarlı, Arapçada aynı ses değişiminin bulunduğunu (مِيزَابٌ / مِيزَابٌ) (مِيزَابٌ / مِيزَابٌ) kelimeleri ile örneklendirir.²⁷

2.4. Türkçe-Arapça Atasözü Mukayeseleri

Kâşgarlı Mahmud, kelimelerin anlamını açıklarken, klasik Arapça sözlüklerdeki gibi kelimelerin geçtiği ayet, şiir veya atasözünü dile tanıklık (şâhid) etmesi için zikretmektedir. Ayet, şiir veya atasözünden tanık sunma klasik

²² Kâşgarlı, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 3/34.

²³ Kâşgarlı, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 1/219.

²⁴ Dal/tâ harfleri arasındaki ses değişimi için bk. Subhî es-Sâlih, *Dirâsâtü fi fikhi'l-Huğa* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 1968), 224.

²⁵ Kâşgarlı, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 2/174-175.

²⁶ Ye/nun harfleri arasındaki ses değişimi için bk. Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan Hendâvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 2/757.

²⁷ Kâşgarlı, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 3/179.

Arap sözlük biliminde kullanılan bir usüldür. Kâşgarlı'nın sözlüğünde geçen Türkçe ve Arapça atasözü mukayeselerinden örnek verelim:

Kâşgarlı, kervan anlamına gelen “arkış” (ارْقِشْ) kelimesini açıklarken kullandığı Türkçe atasözünün Arapçadaki benzeri olan bir sözü nakleder. Türkçedeki “uzak yerin sağlığını kervan getirir” atasözünü Arapçadaki وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُزَوِّدْ sözüne²⁸ benzetir.²⁹

Kâşgarlı, “katun” (قَاتُون) kelimesini açıklarken “Han işi bolsa hatun işi kalır” atasözüne yer verir. Hannın işi, emri olunca Hatun'un işi geri kalır anlamına gelen Türkçe atasözünü Arapların (إِذَا جَاءَ نَهْرُ اللَّهِ بَطَلَ نَهْرُ عَيْسَى) sözüne³⁰ benzetir.³¹ Arapça atasözünde “Allah'ın nehri, yani yağmuru ve seli gelince -Bağdat'ta bulunan- İsa Nehri'nin hükmü kalmaz” anlamı kastedilmektedir.³²

Kâşgarlı, sofranın anlamına gelen “tergi” (تَرْجِي) kelimesini açıklarken güzel sözün ve dilin fonksiyonuna işaret eden “Dil ile sofraya erişilir”, yani “iyi sözle insan nimete erişir” atasözünü kullanır. Bunu Arapçada “kişi dilinin altında gizlidir” anlamına gelen (المرءُ مُحَبُّوٌّ تَحْتَ لِسَانِهِ)³³ sözüne benzetmektedir.³⁴

Kâşgarlı, yüz (يُوز) kelimesini açıklarken kelimenin kullanıldığı bir atasözüne işaret eder: “Yüze bakma fazilet ara; yüzün güzelliğine çirkinliğine bakma, adamda edep ara”. Bu Türk atasözünü Arapların (انما المرء انما المرء بأصغريه ولسانه) sözüne³⁵ benzetir.³⁶

²⁸ Bu söz cahiliye dönemi şairlerinden Tarafe'nin muallakasında geçer. Bu beyit aşağıda verilmiştir:

(ويا تيك بالاخبار من لم تزود - ستبدي لك الأيام ما كنت جاهلا) Bk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî. *Şerhü'l-Muallakâti's-seb'* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, ts.), 71.

²⁹ Kâşgarlı, *Divânü lügâti't-Türk*, 1/97.

³⁰ Bk. Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Simâru'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1988), 1/30-31; Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecme'u'l-em-sâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrût: Dâru Sâdir, ts.), 1/88.

³¹ Kâşgarlı, *Divânü lügâti't-Türk*, 1/410.

³² Bk. es-Seâlibî, *Simâru'l-kulûb*, 1/30-31.

³³ Bk. eş-Şerîf er-Razî, *Nehcu'l-İbelâğa*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2006), 354.

³⁴ Kâşgarlı, *Divânü lügâti't-Türk*, 1/429; 3/133.

³⁵ Bk. İbnü's-Sikkî, *İslâhu'l-mantık*, 396; Muhammed Emîn b. Fazlillâh el-Muhibbî, *Cene'l-cenneteyn fi temyizi nev'ayi'l-musenneyeyn*, thk. Lecnetu lhyâi't-Turâsi'l-Arabî (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1981), 20.

³⁶ Kâşgarlı, *Divânü lügâti't-Türk*, 3/143.

3. *Dîvânü Lugâti't-Türk* ile Arapça Sözlükler Arasındaki Benzerlikler

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün girişinde yer alan mukaddime kısmına besmele ile başlar. Dua cümlelerinin yer aldığı ilk paragrafta hamdele ve salve bulunur. İkinci paragrafa “emma ba'd” diyerek devam eder. Mukaddimedeki sözlüğün yöntemini ve neden böyle bir sistemi benimsediğini açıklar. Daha sonra “Türk Sözleri Kendileriyle Kurulan Harfler” başlığı altında Türk dillerinin yapısını oluşturan harfler, fiiller, isimler, kelime yapıları vb. konularda bilgi verir. Kâşgarlı bu kısımda Türkçe kelimelerin türeme şekillerine ilişkin bilgi veren başlıklara yer verir. Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* ve Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb* sözlüklerinde de buna benzer şekilde sözlüğün mukaddime kısmında Arapça harflerin fonetiği, Arapça kelimelerin yapısı ve ayırt edici özelliklerine dair birtakım bilgiler verilmiştir. Mukaddime ve orada verdiği bilgilerden sonra kitabın sözlük kısmına Arap geleneğinde olduğu gibi besmele ile başlayan Kâşgarlı'nın ilk başlığı hemzeli isimler kitabı, alt başlığı ise ikili babı şeklindedir. Daha sonra gelen başlıklarda da Arapça terimler kullanılmaktadır.³⁷

Kâşgarlı, cemi (çoğul), müfred (tekil), tafdîl (üstünlük ismi) ve tasgîr (küçültme ismi) gibi irapla ilgili konuları *Dîvânü lugâti't-Türk*'te ele almadığını ve bu konuları *Kitâbu Cevâhiri'n-nahvi fi lugâti't-Türk* adlı diğer kitabına aldığını söyler.³⁸ Kâşgarlı'nın zikrettiği kitabın isminden Türk Dilinin cümle yapısı ve grameri ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bugüne kadar henüz bulunamayan bu eser Türkçe ile ilgili bilinen ilk gramer kitabı olması dolayısıyla önem arz etmektedir. Bu eser Kâşgarlı'nın sadece sözlük bilimci değil aynı zamanda Türk dili gramerine de hâkim olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kâşgarlı'nın bir dil öğrenmenin sadece sözlükle sınırlı kalamayacağı, dilin cümle yapısını ihtiva eden bilgilere de ihtiyaç bulunduğu düşüncesine de işaret etmektedir.

Dîvânü lugâti't-Türk'te madde başı olarak ele alınan kelime sayısı yaklaşık 8000 civarındadır. Kâşgarlı, başlangıçta, Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'da yaptığı gibi dilde kullanılmakta olan (müsta'mel) ve kullanıl-

³⁷ Bk. Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/3-10.

³⁸ Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/25.

mayan (mühmel)³⁹ bütün kelimeleri almayı düşünmüş, ancak bunun gereksiz bir uzatmaya sebep olacağı için uygun olmadığını farkederek halkın günlük dilde kullanmadığı veya pek az kullandığı kelimelerle Türk diline sonradan girmiş olanları sözlüğe almamıştır. Kâşgarlı, çoğunlukla halk arasında kullanılan Türkçe kelimeleri derlemiş, Müslüman olmayan bazı Türk boylarından derleme yapmamıştır. Bazı kelimelerin hangi ağza ait olduğunu belirtmektedir. Buna göre eserde Oğuz ağzına ait 185, Kıpçak 45, Çigil 39, Argu 36, Yağma 23, Kençek 13, Tuhsı 7, Suvar 4, Hotan 2, Yabaku (Nazman) 2 ve Kay ağzına ait 2 kelime belirtilmiştir. Türk adıyla anılan kelime sayısı ise 12'dir.⁴⁰

Eserde yer alan kelimeler açıklanırken deyimler, atasözleri ve şiiirlerden örnekler verilmiştir. Ayrıca bazı âyetler ve çok az sayıda hadisten delil sunulmuştur. Sözlükte bulunan atasözlerinin sayısı yaklaşık 290 kadardır.⁴¹ Maddeler açıklanırken kullanılan delil gösterme yöntemi Arap dili ve grameri üzerine yapılan çalışmalarda uygulanan önemli bir usüldür. Arapçada *şâhid/şevâhid* adı verilen tanık gösterme (istişhad etme) usulünün birtakım sınırları vardır. Kur'an, hadis, şiiir ve atasözü gibi sağlam (sahih) yollardan edinilen dil malzemeleri şevâhidin kaynaklarını oluşturur. Ancak dil malzemesinde zamansal bir kısıtlama söz konusudur. Kâşgarlı'nın zamansal bir sınırlamaya başvurup başvurmadığı tespit edilememekle birlikte Arap dili eserlerindeki gibi kelimelerin anlamını açıklarken delil gösterme amacıyla istişhad⁴² usulünü benimsediği görülmektedir.

³⁹ Sözlük bilim terimi olarak mühmel; Arapların bir anlam ifade etnek için kullanmadığı kelime demektir. Mühmeli *anlamı olanın/kullanılanın (müsta'mel) zıddıdır* şeklinde tanımlayanlar da vardır. Bk. Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-lüga ve şihâhü'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beirut, Dâru'l-İlm, 1984), 5/1855; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısırî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2018), 118; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt Dâru'l-Hidâye, ts.), 31/163.

⁴⁰ Bk. Kaçalın, "Divânü lugâti't-Türk", 9/448.

⁴¹ Bk. Kaçalın, "Divânü lugâti't-Türk", 9/448.

⁴² Terim olarak istişhâd kelimesi lugat, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinde "bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek" anlamına gelir. Bu amaçla kullanılan örneğe şâhid (şevâhid) denir. Bazı eserlerde ihticâc ve istidlâl terimleri de kullanılmıştır. Bk. İsmail Durmuş, "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396.

Klasik Arapça kaynaklarında yer alan istiṣhad usulünün zaman sınırına açıklık getirmesi bakımından ihticâc dönemi kavramına değinmek gerekir. Zira Arap dilinde istiṣhad (şahid/şevahid kullanma) konusunda delil kabul edilen döneme ihticâc dönemi adı verilir. Bu dönem çölde yaşayan Araplarda dördüncü yüzyılın ortalarında, şehirdeki Araplarda ise ikinci yüzyılın sonlarında biter. İhticâc çağından sonra ortaya çıkan kelimeler ister Arapça ister yabancı kökenli olsun müvelled kabul edilir.⁴³ Şairlerle ilgili yapılan sınıflamada da aynı şekilde zaman kısıtlaması söz konusudur.⁴⁴ Kâşgarlı'nın Arap dilinde kanunlaşan böyle bir zaman sınırı belirleyip belirmediğine dair sözlükte bir işaret yoktur. Ancak o eserinde fasih dili önemseydiğini gösteren şu cümleye yer verir: “En fasih (*Efsahu'l-lugat*) dil ancak bir dil bilip Farşlarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen ve şehirliyle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur.”⁴⁵ Bu durumda Kâşgarlı Mahmud sağlam ve düzgün dile sahip olmayı Farşlılardan ve yabancı ülkelerin etkisinden uzak olmaya ve tek dil bilmeye bağlamış gözükmektedir. Zira ona göre iki dil bilenler ve şehirliyle irtibatı olanlar bu konuda tehlike altındadır.

Kâşgarlı Mahmud, eserin başında ifade ettiği gibi Türk boylarını gezerek klasik dönemde Arapların yaptığı tarzda sözlüğü için malzeme toplamıştır.⁴⁶ Kâşgarlı bu konuda da Arap dilticileri izlemiştir. Arapça kaynaklarda dil bilginlerinin dilleri bozulmadığı varsayılan çölde yaşayan bedevi Araplardan sahih ve fasih malzeme toplamak için yaptıkları çöl yolculuklarından söz edilmektedir. Mesela Halil b. Ahmed'in yanında ilim tahsil eden Kisâî (ö. 189/805) Halil'in dildeki yetkinliğini

⁴³ Avde Halil Ebû Avde, *et-Tatavvuru'd-dilâli beyne lugati's-şî'ri'l-câhilî ve lugati'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 63.

⁴⁴ Şairlerle ilgili yapılan sınıflamaya göre İslâm'dan önceki dönem şairlerine *Câhiliyyûn*, hem Câhiliye hem İslâm devirlerinde yaşamış olanlara *Muḥadramûn*, İslâm'ın ilk devirlerinde yaşayanlara *İslâmiyyûn*, bunlardan sonra gelenlere ise *Muvelledûn* adı verilmiştir. İlk iki tabakadaki şairlerin şiirleriyle -dilce ve Arapça ilimlerde- istiṣhâdda ittifâk vardır. Ancak İslâmiyyûn tabakası şairlerinin şiirleriyle istiṣhâdda ihtilafa düşülmüştür. Sonuncu tabakaya giren şairlerin şiirleriyle istiṣhâd edilemeyeceği hususunda ise ittifak vardır. Bk. İbn Raşîk el-Kayravânî, *el-Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrût: Dâru'l-Cebel, 1980), 1/131; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûfî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, thk. Ahmet Suphi Furat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1978), 19-20.

⁴⁵ Kâşgarlı, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 1/29.

⁴⁶ Kâşgarlı, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 1/4.

görerek ona ilminin kaynağını sormuştur. Halil “Hicaz, Necd ve Tihâ-me çölleri” cevabını vererek bilgilerinin kaynağını Arap çöllerine bağlamıştır.⁴⁷ Kisâî, dili kaynağından almak ve dil malzemesi toplamak için Arap çöllerine seyahat etmiştir.⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud da Arap dilciler gibi o devrin Türk illerini dolaşarak kendi derlediği dil malzemesine dayanmıştır. Buna bağlı olarak eserde çeşitli Türk boylarının ağızları üzerinde gözlemlere dayalı tespitler ve karşılaştırmalar yer almaktadır. Kâşgarlı, 11. yüzyıl Orta Asya Türk kavimlerini boylarına göre tasnif ettikten sonra bunları konuştukları dil ve ağız farkları yönünden ele almış, Türk boylarının birbirine yakınlıkları ve temasları üzerinde durmuştur.⁴⁹

Divânü lugâti't-Türk iki dilli bir sözlüktür. Bu yüzden madde başları Türkçe, açıklamalar ise Arapçadır. Sözlüğün en dikkat çeken özelliği çok fazla mukayeseye yer verilmesidir. Eserde Türkçe ve Arapça arasında yapılan mukayeseler her iki dilin kültür hazinesine ilişkin bilgiler sunmaktadır. Zira iki şey arasında mukayese yapıldığında birinin diğerine göre konumu, pozisyonu ve durumunu belirlemek için bu iki şeyin benzer ve farklı yönlerini ortaya çıkarmak hedeflenir.

Kâşgarlı, klasik Arap sözlüklerinde kullanılan yöntemlerden etkilenmiştir. *Divânü lugâti't-Türk*'teki Arapça etkileri arasında ilk sırada sözlüğün sistemini Arapça kelime yapısına uygun bir biçimde hazırlaması ve Arapça sözlüklerde yer alan bazı terimleri kullanması gelmektedir. Sekiz ana bölümden oluşan *Divânü lugâti't-Türk*'teki kelimelerin diziliş sisteminde “yedinci kitap olan gunneliler kitabı (genizden gelen harf bulunan kelimeler) ve sekizinci kitap olan iki sakinin birleşmesi kitabı” hariç ilk altı kitabın isimlendirilmesinde Arapça bir sözlükten faydalandığını söylemek mümkündür.⁵⁰

⁴⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad* (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 11/404; Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân el-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru Nahdati Mısır, 1967), 67; İbnü'l-Kifî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısri, 1950), 2/258; Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûfî, *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviiyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye), 2/162

⁴⁸ el-Enbârî, *Nüzhe*, 67.

⁴⁹ Kaçalin, “*Divânü lugâti't-Türk*”, 9/447.

⁵⁰ *Divânü lugâti't-Türk*'teki sınıflandırma için bk. Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/5.

Kâşgarlı'nın eserinde iki klasik Arapça sözlüğün etkisi söz konusudur. Bunlardan ilki Halil b. Ahmed'in (ö. 170/786) *Kitâbü'l-Ayn*'ı, diğeri de İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin (ö. 350/961) *Dîvânü'l-edeb*'dir. Kâşgarlı eserinde *Kitâbü'l-Ayn*'dan ve sisteminden söz etmesine rağmen *Dîvânü'l-edeb* adlı sözlükten bahsetmemiştir. Onun kelimeleri sıralama sistemini *Dîvânü'l-edeb* adlı sözlükten faydalanarak oluşturduğu görülmektedir. Kâşgarlı sözlüğünü hazırlarken daha ziyade Arapların kullanımını hedeflediğinden Arap sözlük yöntemini benimsemesi bilinçli ve akılcı bir tercih olarak değerlendirilmelidir. Bu yüzden iki sözlük hakkında kısaca bilgi vermek gerekir.

3.1. Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* Adlı Sözlüğü

Arap dili tarihinde ilk sistemli sözlük Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* adlı eseridir. Eser ayn harfiyle başladığı için *Kitâbü'l-Ayn* ismini almıştır. Halil, eserine bir mukaddime ile başlamış ve mukaddimesinde harflerin mahreçlerine dair bilgi vermiştir. Kelimeleri sıralarken harfleri mahreçlerine göre⁵¹ guruplandırıp en uzak mahreçten başlayıp daha sonra yakına doğru giden bir sistem takip etmiştir. İlk önce boğaz harfleriyle başlayarak “*ayn*” harfini ilk harf olarak tercih etmiştir. Halil'in her harfe kitap adını verdiği eserde 26 kitap bulunmaktadır. Halil eserin sonunda yer alan 26. bölümü “vav, ya, elif ve hemze”ye ayırmıştır. Her harfe ait bölüm kendi içinde *sünai, sülesi sahih, sülesi illetli, lefif, rubai ve humasi* şeklinde sınıflandırılmış olup rubai ve humasi kelimelere aynı bapta yer verilmiştir.⁵² Kâşgarlı, Halil'in bu sınıflandırmasını kullanmamıştır.

Halil her bapta geçen kelimelerden kullanılanları müstamel, kullanılmayanları ise mühmel terimiyle isimlendirir. Eserde iki ve üç harfli kelimelerde hem müstamel hem de mühmel olanlara işaret ederken dört ve beş harflilerde mühmel olana işaret etmez. Bir kelimeyi ele aldıktan sonra kalb yöntemi adı verilen sistemle o kelimedeki harflerin yer de-

⁵¹ Halil'in yaşadığı dönemde iki tür harf sıralaması bilinmektedir. Bunlardan ilki ebced hesabına dayalı sıralama, diğeri ise bugün bilinen elifba sistemidir. Halil bu iki sistemi de terkedip harfleri mahreçlerine göre tasnif eden yeni bir yöntem kullanmıştır. Bk. Kemal Muhammed Bısr, “Kitâbu'l-Ayn li'l-Halil b. Ahmed ve mevkiuhu fi âsârî'd-dârisîn”, *Havliyyâtu Kulliyeti Dâri'l-Ulum* (Kahire. 1987), 102-103.

⁵² Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (Beirut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1988), 1/59-60; Tefik Rüştü Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/310.

ğiştirilmesiyle oluşan farklı kombinasyonları ihtiva eden tüm kelimelere aynı başlıkta yer verir. Bu yöntem sayesinde *Kitâbü'l-Ayn*'da geçen bir kelime başka bir harfte tekrarlanmamıştır. Mesela; (ع-د-ب) kökü altında (دبع/دعب/بعد/بدع/عبد) kelimelerinin tümü verilmektedir.

Halil iki harften oluşan kelimelerin en fazla iki, üç harflilerin altı, dört harften oluşanların yirmi dört, beş harflilerin yüz yirmi farklı biçimde gelebileceğini, ancak bunlar arasında dört harfli kelimelerin müstamel olanlarının yazılıp mühmellerinin yazılmadığını, beş harfli kelimelerin muhtemel farklı şekillerinin çoğunluğunun mühmel olduğunu belirtir.⁵³ Halil, kalb/taklib sistemiyle Arapçada kullanılan kelimelerin tümünü veya büyük bir çoğunluğunu sözlüğüne almayı hedeflemiştir.

Kâşgarlı, eserinde Halil b. Ahmed'in sözlüğünde yaptığı gibi dilde kullanılan (müsta'mel) ve kullanılmayıp terkedilen (mühmel) kelimelerin tümünü birlikte vermek istediğini, ancak sözlüğü kısa tutmak amacıyla sadece kullanılan kelimeleri ele aldığını ifade eder.⁵⁴ Kâşgarlı'nın bu sözleri dikkate alındığında onun klasik Arap sözlük bilminde belli bir sistem dâhilinde yazılmış ilk sözlük olarak kabul edilen Halil b. Ahmed'in eseri *Kitâbü'l-Ayn*'ı incelediği, ancak onun mühmel adını verdiği pratikte kullanılmayan kelimeler konusundaki yaklaşımını uygun bulmadığı anlaşılmaktadır. Zira Kâşgarlı, Halil b. Ahmed'in aksine mühmel olanları sözlüğüne almamıştır.⁵⁵ Kâşgarlı, Halil b. Ahmed'in yöntemini takip etmemekle dili yaşayan bir olgu olarak görmüş ve pratik kullanımı önclemiştir. Esasında Halil b. Ahmed'i takip etmeyerek isabetli bir karar almıştır. Zira Halil b. Ahmed'in sözlüğünde bir kelimeyi bulmak oldukça güçtür. Ayrıca bir sözlük ikinci dil öğrenimini desteklemek için hazırlandıysa sisteminin hem kolay olması hem de hedef dile göre düzenlenmesi önemlidir. Araplar bile Halil b. Ahmed'in sözlüğünün kullanım zorluğundan dolayı bugünkü alfabetik sisteme göre düzenleyip yeniden basmışlardır. Bu durum Kâşgarlı'nın doğru bir karar aldığına delil olarak sunulabilir.

⁵³ el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/59.

⁵⁴ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/6.

⁵⁵ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/7.

3.2. İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin *Dîvânü'l-Edeb* Adlı Sözlüğü

Fârâbî'nin *Dîvânü'l-ede*b isimli sözlüğü Arap dilinde sarf kalıplarına göre düzenlenen ilk ve tek sözlüktür. İlk defa Fârâbî'nin sözlüğünde fiiller, isimler ve masdarlar bir arada ele alınmıştır.⁵⁶ Fârâbî *Dîvânü'l-ede*b isimli sözlüğünde kelimeleri altı kısma ayırarak sunmuştur. Daha sonra bunları isimler ve fiiller şeklinde tekrar bölümlere ayırır.⁵⁷ Bu sistemde kelimeyi bulmak için sarf bilgisine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla sözlük pratik bir düzenlemeye sahip değildir. Fârâbî sözlüğün mukaddimesinde kendi sözlüğündeki yöntemin daha önce hiçbir sözlükte kullanılmadığını ve sözlüğünde Arap dilinde kullanılan kelimelere yer verdiğini belirtir. Sözlükte kelimelerin dizilimi kitap adı verilen bölümler şeklinde altıya ayrılarak aşağıdaki sırayla yer almaktadır⁵⁸:

Birinci Kitap: Sâlim (med harfi, lin harfi ve şedde bulunmayan kelimeler)

İkinci Kitap: Muzaaf (şeddeli harf olan kelimeler)

Üçüncü Kitap: Misal (ilk harfi vav veya ya olan kelimeler)

Dördüncü Kitap: Zevâtü's-Selasa (orta harfi med harfi veya lin harfi olan kelimeler-ecvef)

Beşinci Kitap: Zevâtü'l-Erbaa (son harfi med harfi veya lin harfi olan kelimeler-nakıs)

Altıncı Kitap: Hemze kitabı (içinde hemze bulunan kelimeler)

*Dîvânü'l-ede*b sözlüğündeki sarfa dayalı bu yöntem Türkçe kelime yapısına uygun değildir. Ancak Kâşgarlı sözlüğü Arapların kolay kullanabilmesi için Arapça kelime yapısına uygun bir şekilde tasarla-

⁵⁶ Ahmed Muhtâr Ömer, *Me'âcimu'l-ebniye fi'l-lugati'l-Arabiyye* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1995), 49; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemu'l-Arabî neşetuhû ve tetavvuruhû* (Kahire: Dâru Mısır, 1968), 1/159.

⁵⁷ Sözlük hakkında bk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, *Mukaddimetu's-Sihâh* (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1984), 81; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Fârâbî, İshâk b. İbrâhîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul; TDV Yayınları, 1995), 12/163-164.

⁵⁸ Ebû İbrahim İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü'l-ede*b, thk. Ahmed Muhtâr Ömer - İbrahim Enis (Kahire: Müessesetü Dâri's-Şa'b li's-Sahâfe, 2003), 1/72-75. Ayrıca *Dîvânü'l-ede*b'in tahkik mukaddimesine bk. 1/46-47.

mıştır. Bu yüzden Kâşgarlı'nın sözlük sisteminde Arap dilindeki morfolojik yapının etkisi barizdir. Fârâbî'nin *Dîvânü'l-ede*b sözlüğü üzerine eser yazan bir Arap yazar da bu etkiyi teyit etmektedir.⁵⁹ Kâşgarlı'nın sözlüğü isimlendirmesinde de *Dîvânü'l-ede*b'den bir esinlenme ihtimalinden söz etmek mümkündür. Zira her iki sözlüğün ismi de "Divan" kelimesi ile başlamaktadır. (*Dîvânü'l-ede* - *Dîvânü lugâti't-Türk*)

Kâşgarlı, sözlükte takip ettiği sistemi konusunda: "Ben bu kitabı hikmet, seci, atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca tertip ettim" diyerek kitabını sekiz bölümden oluşturduğunu, her bölümü isimler ve fiiller şeklinde ayırdığını ve önce isimleri sonra fiilleri ele aldığını belirtir. Kâşgarlı'nın sözlüğündeki bölümler Fârâbî'nin sözlüğünden çok az farkla şöyle sıralanmıştır.

Birinci Kitap: Hemze kitabı

İkinci Kitap: Sâlim kitabı

Üçüncü Kitap: Muzaaf Kitabı

Dördüncü Kitap: Misal kitabı

Beşinci Kitap: Zevâtu's-Selasa kitabı

Altıncı Kitap: Zevâtu'l-Erbaa kitabı

Yedinci Kitap: Gunne kitabı (Genizden gelen harf bulunan kelimeler)

Sekizinci Kitap: İki sakinin birleşmesi kitabı şeklindedir.⁶⁰

Dîvânü lugâti't-Türk tercümesine bakıldığında sekiz ana bölümün eserdeki dağılımı şu şekildedir: Hemze; I, 34-318, sâlim; I, 318- II, 280, muzaaf; II, 280-366, misâl; III, 3-317; zevâtu's-selase; III, 117-206, zevâtu'l-erbaa; III, 206-354, gunneliler; III, 354-411 ve iki sakin harfin birleşmesinden oluşanlar; III, 412-460.

Kâşgarlı, sözlüğe yazdığı önsözünde *Türk Dilinin Arapçayla at başı beraber yürüdüğünü* ve bunun bilinmesini istediğini dile getirir.⁶¹ Bu sözleri Türk-

⁵⁹ Ahmed Muhtâr Ömer, *Me'âcimu'l-ebniye*, 148.

⁶⁰ Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/5.

⁶¹ Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/6.

çenin de Arapça kadar önemli bir dil olduğunu vurgulamak amacıyla söylediği kanaatindeyiz. Ayrıca Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü Abbâsî halifesi Muktedî bi Emrillâh'ın oğlu Ebu'l-Kâsım Abdullâh'a takdim ettiğini ifade etmektedir.⁶² Kâşgarlı, sözlükte kendinden öncekilerin kullanmadığı bir yol izlediğini söyleyerek iddialı bir bilim adamı profili çizmektedir.⁶³

Kâşgarlı sözlükte birçok Arapça terim kullanmaktadır. Kâşgarlı'nın sözlükteki kelime tasnifinde takip edilen yöntem incelendiğinde Arapça kelime yapısına dayalı birtakım özelliklerin dikkate alınarak hazırlandığı görülmektedir. Sekiz ana bölümden oluşan sözlükte her bölüm kendi içinde tekrar kısımlara ayrılmaktadır. Her bölümde önce isimler, sonra fiiller zikredilmektedir. Bölüm içindeki sınıflamalarda yine Arapça kelime yapısıyla ilgili terimlerden yararlanılmaktadır. Bu bağlamda menkus, misal, sonu illetli, mücerret, ziyâdeli vb. Arapça terimler kullanılmaktadır. Sözlükte isimler Arap dilinde olduğu gibi fealin, failün vb. birtakım vezinlerle ifade edilmektedir. Sekiz ana bölüme ayrılan *Dîvânü lugâti't-Türk*'teki kelime tasnifinin İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'ye ait *Dîvânü'l-edeb* adlı Arapça sözlükteki sisteme yakınlığı dikkat çekmektedir.

4. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud'un ilim dünyasına kazandırdığı *Dîvânü lugâti't-Türk*, Türk dili için antika eser değerinde bir sözlüktür. Sözlük Arapların Türkçe öğrenmesine katkı sağlamak için yazılmış ve yazılış hedefine uygun bir biçimde dizayn edilmiştir. Kâşgarlı, sözlüğü o dönemde haberdar olduğu iki Arapça sözlükten esinlenerek yazmıştır. Bu iki sözlük Halil b. Ahmed'in *Kütübü'l-Ayn*'ı ve İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb*'idir. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*'te Türkçe kelimeleri *Dîvânü'l-edeb*'deki yöntem çerçevesinde guruplandırarak eserin bölümlerini oluşturmuştur. Esasında zor bir sistem üzerine kurguladığı eseri başarıyla bitirmiş ve Türkçenin şu ana kadar bilinen en eski sözlüğünü yazmıştır. Kâşgarlı eserinde Türkçenin gücünü ifade etmekten kaçınmamış, Türkçe ve Arapça arasında mukayeseler yaparak iki dilin

⁶² Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/4-5.

⁶³ Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/7.

benzer yanlarına vurgu yapmıştır. Türk dilini öğrenmek isteyen Araplar için bu mukayeselerin kolaylık sağlayacağını düşünmüştür. Sözlükteki mukayeseler değerlendirildiğinde Kâşgarlı'nın hem Türk dili hem de Arap dili grameri ve sözlük bilimi alanında güçlü bir kültüre sahip olduğu tespit edilmektedir. Kâşgarlı'nın eserindeki sistemin Arapça kelime yapısına uygun hazırlanması, Arapça terimler kullanması, istişhad yöntemine başvurması, Türk illerine seyahatler yaparak dil malzemesi toplaması Arap sözlükçülüğünden faydalandığı hususları özetlemektedir. Kâşgarlı, yaşadığı dönemin şartları çerçevesinde düşünüldüğünde en iyisini yapmaya çalıştığı sözlük faaliyetiyle Türkçenin Arapçayla yarışabilecek bir yapıya ve zenginliğe sahip olduğunun altını çizmiştir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Arapça Referansları ve Teorik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme

Soner Gündüzöz*

“Erdem Başı Til” (Ahlâkım Başı Dildir)
Kâşgarlı Mahmud

1. Giriş: Kâşgarlı Mahmud'un Anagram Sistemine Yaklaşımı ve Leksikolojik Sistem Arayışı

Dîvânü lugâti't-Türk'ün müellifi Kâşgarlı Mahmud (ö. 496/1090), hazırladığı sözlükte başta Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) geliştirdiği ve *Kütübü'l-Ayn*'inde uyguladığı anagram [taklîb] sistemine uymak istediğini, fakat daha sonra bu düşüncesinden vazgeçtiğini belirtir.¹ Anagram sistemi haddizatında sadece bir leksikografi projesi değil, aynı zamanda harflerin birbirleriyle olan dağılımını belirlemeye yönelik semantik ve fonetik bir projedir.² Örneğin anagram sistemine göre 'ayn, bâ ve dâl harfleri arasında 'a-be-de / 'a-de-be/ de-be-'a/ de-'a-be/ be-'a-de-/

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, gunduzoz@ankara.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-8369-3388>.

¹ Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/5.

² Ahmed Muhtâr Ömer, *el-Bahsü'l-Hüğüvî 'inde'l-Arab* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1997), 264.

be-de-‘a/ şeklinde altılı bir kombinasyon öngörülmektedir. Bu dizideki asıl referans birimi ‘a-de-be’dir. /‘Ayn/, fonetik sisteme göre en öncelikli harf kabul edilmekte, sonra sırasıyla dâl ve bâ harfleri gelmektedir.³

Sistem, matematiksel olarak dışarıda olası hiçbir kelime bırakmayan geometrik bir yapı arz eder. Bu durum, üç harften oluşan kelimelerin 6; dört harfli kelimelerin 24; beş harfli kelimelerin ise 120 form oluşturacağı anlamına gelir. Tabiatıyla oluşacak harf birliklerinin kimisi anlamlı olurken, kimisi anlamsız ses birimleri şeklinde kalacaktır. Zaten anagram sisteminin en büyük problemi, dilde ya da başka bir deyişle gerçek hayatta kullanılmayan anlamsız bazı kelimeleri ortaya çıkarmasıdır. Herhangi bir anlam taşımayan bu kelimeler, Arap sözlükçülüğünde mühmel (anlamca karşılığı olmayan/irreel) kelimeler olarak anılırken, anlamlı ses birimleri ise müsta‘mel (anlamı olan ve kullanılan/reel) kelimeler olarak adlandırılır. Kâşgarlı Mahmud, aklından bu sistemi geçirdiğini söylediği cümlelerin hemen ardından bu sistemin, sözlüğünü gereksiz şekilde şişireceğini düşündüğü için vazgeçtiğini söyler. Fakat koyduğu asıllarla zaten fer olan kıyasî mühmelin tespitinin mümkün olacağını dile getirir.⁴

Onun ilk başta anagram sistemine yönelmesinin sebebi, anagram sisteminin Türkçenin Arapça ile at başı yarışacağı ve hatta Arapçayı geçeceği iddiasını ispat etmek için iyi bir yöntem gibi gözükmemesidir.⁵ Çünkü anagram sistemi üçlülerden başlayarak sıralı ses birimlerinin olası bütün potansiyelini ve dilin kuvvetini göz önüne serecek iyi bir yöntemdir. Ne var ki bu yöntem gerek kendi içinde gerekse de -Kâşgarlı Mahmud’un amacı dikkate alındığında- Türkçenin yaşayan bir dil olarak gücünü ortaya koyma açısından bir paradoks içerir. Zira söz konusu sistem, reel kullanımların yanında irreel olana da yer verir. Oysaki Kâşgarlı Mahmud, hayatın içinde bir dil olarak Türkçenin gücünü ortaya koymak istemektedir. Bu noktada tercihini, dilin anagrama dayalı matematiksel gücünden ve dilin kelime kadrosu etrafında harf çevirimine bağlı

³ Muhammed Abdülazîz Abdüddâyim, *en-Nazariyyetü'l-Lugaviyye fi't-türâsi'l-'Arabî* (Kahire: Dârü's-Selâm, 2006), 296.

⁴ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/11.

⁵ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/5; krş. Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, nşr. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoynlu (Ankara: TDK Yayınları, 2015), 3.

türeyiş potansiyelinden çok, reel düzlemdeki kullanım gücünden yana kullanmıştır. Aslında Kâşgarlı Mahmud, “Halîl’in usulü Türkçe için de uygundu. Ben kelimelerin daha kolay bulunması ve kısa olması için farklı yolu seçtim.” şeklinde ifade etmektedir.⁶

Anagram, kıyas ya da lengüistik analoginin sanal bir uzantısıdır. Sözcüğü bu sisteme göre Arapçada üç harften oluşan ketebe [k(e)t(e)b(e)] gibi bir fiilin anagramı ya da başka bir deyişle harf çevirimi, beteke, bekete, kebete, tebeke, tekebe, türevleri olacaktır. Ketebe yazdı, beteke çentik attı, bekete dövdü, kebete sindirdi/baskı uyguladı, anlamlarına gelirken *tebeke*, *tekebe* sesbirimlerinin dilde karşılığı yoktur. Dolayısıyla son iki fiil mühmeldir. Kâşgarlı Mahmud, bu sistemi seçseydi sözlüğünde azuk (yiyecek) kelimesine, bunun müsta‘meli ve mühmeli ile birlikte yer verecek ve bu kelimenin hemen ardından akuz (kullanılmıyor), kozi (kuzu) (kullanılmakta) kelimelerini sıralayacaktı. Aynı şekilde kız (kız) kelimesini ele alırken zıki (kullanılmıyor) ve zık (kullanılmıyor) şeklinde iki mühmel kelimeyi anmak zorunda kalacaktı.⁷ Hatta o, sözlüğünü aynı zamanda vezin esası üzerinden kurmak istediği için Halîl b. Ahmed’in öğrencisi Sibeveyh’in (ö. 180/796) *el-Kitâb*’da⁸ ve kısmen Ahmed b. Muhammed el-Meydânî’nin (ö. 518/1124), *Nüzhetü’t-tarf*’ta⁹ yaptığı gibi sadece mühmel kelimeleri değil, mühmel olan vezinleri de belirtmeye kadar gidebilecekti.

⁶ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/7.

⁷ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/5-6.

⁸ Modern istatistiksel bilgileri bir tarafa bırakacak olursak geleneksel dilbilim açısından Sibeveyh’in dökümüne göre sülâsî isim ve sıfat kalıpları 11; fiili olmayan türeme isimler (on biri mühmel olmak kaydıyla) 39’dur. Elifi zâid olan kalıplar (on altısı mühmel olmak kaydıyla) 139; yâ sesli zâid kalıplar (on sekizi mühmel olmak kaydıyla) 48’dur. Zâid nûn sesliler (biri mühmel olmak kaydıyla) 12; zâid tâ sesliler (ikisi mühmel olmak kaydıyla) 19; zâid mim sesliler (biri mühmel olmak kaydıyla) 14; zâid vâv sesliler (altısı mühmel olmak kaydıyla) 23’tür. Ted’îf (ikizleşme) ögesi taşıyan kalıplar (on biri mühmel olmak kaydıyla) 28; dörtlü kök isim-sıfatlar-dörtlü gövde isimler ve ikizleşmiş (difong almış) isimler (sekizi mühmel olmak kaydıyla) 20’dur. Yapım eki almış beşli kök isim kalıpları (dördü mühmel olmak kaydıyla) 9; sülâsîden türeme fiil kalıpları 19; dörtlü yalın ve dörtlütünden türeme fiiller 7 kalıptır. Buna göre geleneksel döküm açısından müsta‘mel, yani reel dilde karşılığı olan isim-sıfat kalıplarının sayısı 351; mühmel (irreal) olan kalıpların sayısı 78’dur. Bunların toplamı 429’dur. Amr b. Osmân Sibeveyhi, *el-Kitâb* (Bulak: Bulak Matbaası, 1316/1898), 2/315, 316, 317. Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğünde ne mühmel kelime ne de mühmel kalıp bulunur. Bu dikkate alındığında *Dîvânü lugâti’t-Türk*’ün reel, dinamik ve ampirik bir yapı sergilediği söylenebilir.

⁹ Meydânî, sülâsî isim kalıplarının on iki olduğunu, fakat bunlardan fu‘il ve fi‘ül bâblarının mühmel olduğunu söyler. Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Nüzhetü’t-Tarf fi ilmi’s-sarf* (İstanbul: Matba‘atü’l-Cevâib, 1299), 6.

Aslında Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) uyguladığı anagram sistemi, konuya Arapça açısından bakıldığında seslerin sıraları değişse de aynı seslerin birbirleriyle yan yana gelmelerinin ortak bir anlam paydası oluşturacağını ima eden bir anlayışın sonucudur. Nitekim Halil b. Ahmed'in miladi sekizinci yüzyıldaki bu imasını, onuncu yüzyılda Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) tesâkub ve Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî (ö. 392/1002) büyük iştikak teorileriyle tam bir semantik ortak payda düşüncesine dönüştürmüşlerdir. Türkçe açısından kaşuk (kaşık) kelimesinin kuşak, katı kelimesinin tıka gibi çevirimleri olabileceği düşünüldüğünde ortak bir anlam paydası doğurma potansiyeli taşımadığı söylenebilir. Aynı seslerin yer değiştirmesi ile ortak anlam paydası iç bükümlü bir dil olan Arapçaya ve Semitik diğer dillere ait bir özellik gibi durmaktadır. Bu noktada Türkçedeki palindrom türünden kelimeler de dâhil olmak üzere ortak bir anlam paydasından bahsetmek güçtür. Oysaki Arapçada ortak anlam paydası düşüncesi, İbn Düreyd (ö. 321/933), Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) ve İbn Sîde (ö. 458/1066) gibi dilcilerin harf bağdaşıklığı modelleri geliştirmesine yol açmıştı.¹⁰ Bu düşünceye dayalı olarak Kutrub (ö. 210/825 [?]) müselles ve İbn Fâris (ö. 395/1004) mekâyis (anlam öbeği) teorilerini geliştirmişti. Anagram sisteminin uygulanması zengin bir sonek hazinesine sahip Türkçeye haksızlık olacaktı. Son tahlilde Kâşgarlı Mahmud'un *Divânü lugâti't-Türk*'ünün, *Kitâbü'l-Ayn* gibi ses özellikleri ile başlaması, müsta'mel ve mühmele atf yapmış olması ve aksâm-ı seb'a bakımından benzer tasnif modeli bu kitabı *Kitâbü'l-Ayn*'a yaklaştıran özelliklerdir.¹¹

2. Kâşgarlı Mahmud'un Önündeki Leksikolojik Hazine ve Onun Sözlük Referanslarına Dair Tercih

Kâşgarlı Mahmud Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'ını çok iyi tanıdığını ortaya koymuş olsa da birbiriyle çok yakından ilişkili olan iki temel teoriyi, yani anagram [taklîb] ve ihmâl teorilerini sözlüğünde devre dışı bırakmıştır. Böylece onun sözlüğü, dilsel analojinin [kıyas], reel dil mal-

¹⁰ Abdullah Derviş, *el-Me'âcimü'l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Angelo el-Mısıriyye, 1956), 18.

¹¹ Faruk Öztürk, "Divânü lugâti't-Türk'te Arap Sözlükçülüğü Açısından Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/3 (Mart 2013): 537-539.

zemesini toplama işlemi [semâ] ile birlikte oluşturduğu ayrılmaz, ama ikircikli ilişkiyi aşmış ve semâ yönteminde yoğunlaşmıştır.

Kâşgarlı Mahmud aynı zamanda Halil b. Ahmed'in 'ayn harfinden başlayan fonetik esasa dayalı alfabetik sistemini ve eski ebced usulüne dayalı sıralamayı da kabul etmeyerek Arap dilbiliminde Nasr b. Âsım'ın (ö. 89/708 [?]) geliştirdiği elif-bâ düzenine bağlı alfabetik sistemi esas almıştır. Nitekim elif ya da daha doğru ifadeyle hemze, Arapça açısından istikrarsız ve değişken bir harf olsa da Türkçe açısından böyle bir durum söz konusu değildir. Bu şekilde Halil b. Ahmed'in leksikolojik sistemini devre dışı bırakan Kâşgarlı Mahmud'un önünde Arap sözlükçülüğüne ait yararlanabileceği diğer sistemler kalmıştır. Bu konunun irdelenmesi ve Kâşgarlı Mahmud'un tercihin ne olduğu aynı zamanda onun temel referans ağının çözümlenmesi açısından son derece önemlidir. O dönemde Kâşgarlı Mahmud'un, anagram ve 'ayn harfi ile başlayan fonetik dizim sistemlerini birleştiren Halil b. Ahmed'in leksikolojik sistemi dışında, yararlanabileceği beş temel sözlük sistemi mevcuttu.

- i. Halil b. Ahmed'inki ile anagram açısından benzerlik taşısa da anagram ve fonetik dizimi kabul etmeyerek ilk harfe dayalı alfabetik sistemi anagramla birleştiren İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemhere-tü'l-luga*'daki sözlük modeli.
- ii. Bermekî'ye atfedilen ve Ebû Amr eş-Şeybânî'nin (ö. 213/828 [?]) *Kütübü'l-cîm*'de ve daha sonra Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Esâ-sü'l-belâga*'da uyguladığı ilk harfe dayalı alfabetik sözlük modeli.
- iii. Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *el-Garîbü'l-musannef*'te uyguladığı, İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) *el-Muhassas*'ta ve Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Fıkhü'l-luga*'da sürdürdüğü monografik sözlük modeli.
- iv. Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris'in (ö. 395/1004) *Mekâyisü'l-luga*'da uyguladığı mekâyis (anlam öbeği) modeli. Bu modelde aynı etimolojik dairede olduğu kabul edilen kelimelerin birden beşe kadar olması muhtemel anlam öbekleri ile çoğaldığı ilkesinden hareket ediliyordu.

- v. Ebû Bişr el-Yemân b. Ebü'l-Yemân el-Bendenîcî'nin (ö. 289/987) *Kitâbü't-takfiye*'sinde icat ettiği son harf sistemine dayalı sözlük modelidir.¹² Aslında temelde Bendenîcî ve Ebû Amr eş-Şeybânî, benzer şekilde Nasr b. Asım'ın alfabe sistemini kullanmış olsa da Şeybânî sözlükteki kelimeleri bu alfabeye göre ilk harften; Bendenîcî ise son harften dizmiştir. Takfiye ve kâfiye modeli olarak bilinen son harf sistemini bilahare İshak b. İbrahim el-Fârâbî (ö. 350/961 [?]) *Divânü'l-edeb*'inde vezin [ebniye] sistemi ile birleştirmiştir. Daha sonra Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), dayısı ve hocası olan İshak b. İbrahim el-Fârâbî'den yararlanmış, ama ebniye sistemini devre dışı bırakarak farklı bir zenginlik içinde son harf sistemini geliştirmiştir. Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabîyye* adını verdiği eserinde reel olan unsurları sıhâh adı ile öne çıkartmıştır. Bu sistem o kadar tutmuştur ki Arap sözlükçülüğünün omurgası buna göre oluşmuştur. Bilahare İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*'da; Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *Kâmûsu'l-muhît*'te, Sâgânî (ö. 650/1252), *et-Tekmile ve'z-zeyl ve's-sıla, el-'Ubâbü'z-zâhir* ve *Mecma'u'l-bahreyn*'de aynı yöntemi kullanmış ve diğer pek çok sözlükçü de bu kervana katılmıştır.

Bu modellerden dördüncüsü dışında hepsi de birer ekol oluşturmuştur. İbn Fâris, özgün yaklaşımına rağmen modelini ekol hâline getirememiş ve sözlükçülükte hiç kimse tarafından sistem olarak takip edilmemiştir.

Kâşgarlı Mahmud, Halîl b. Ahmed'in sistemi de dâhil edilecek olursa döneminde bilinen Arap sözlükçülüğüne ait bu altı modelden son modeli benimsemiştir. Ne var ki o bunu, Cevherî'nin ve takipçilerinin uyguladığı gibi değil, İshak b. İbrahim el-Fârâbî'nin vezin [ebniye] ve son harf [takfiye] sistemine göre ikili bir yapıda uygulamıştır. Bir farkla ki o Fârâbî'nin sistemindeki, vezin [ebniye] anlayışını korumuş, son harf dizimini ise devre dışı bırakarak ilk harfe dayalı alfabetik sistemi esas almıştır. Bazılarınca son harf sistemi, Arapçada ilk harfin düşmesi ya da değişime uğraması ve Arap kültürünün bir şiir dili olarak kafiye öncelmesi gibi sebeplere bağlanır. Türkçe açısından ise bu hususlar, sözlüğün bu şekle sokulmasına zemin hazırlayacak bir gerekçe oluşturmaz.

¹² Bendenîcî öncesi takfiye (kafiye) sisteminin olduğuna dair görüşler için bk. İbrahim Emre Özdoğan, *el-Bendenîcî'nin Kitâbü't-Takfiyesi (Sözlük Bilim Açısından Değeri)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 104-108.

Burada *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün özellikleri ile İshak b. İbrahim'in *Dîvânü'l-edebe*'teki şeması ve onun tâbi olduğu ekolün terminolojik ve teorik temelleri arasında bir karşılaştırma yapma zarureti ortaya çıkmaktadır. Her iki eserin adında da *dîvân* kelimesi bulunmaktadır. *Dîvânü'l-edebe*'in şeması, sâlim, mudâaf, misâl, zevâtü's-selâse [ecvef], zevâtü'l-erba'a [nâkıs] ve mehmûz şeklinde altı kitap hâlinde oluşturulmuştur.¹³ *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün bölümleri de *Hemze Kıtâbı*'nın sırası hariç aynı sıradadır. Ancak Kâşgarlı, Türkçenin temel özelliklerini düşünerek nazal sese [gunne] müstakil bir bölüm ayırmış¹⁴, Arapçaya ters bir durum olan ve mümkün merteye kaçınılan iki sâkinin yan yana bulunması [el-cem' beyne's-sâkineyn] için Türkçedeki yaygınlığına bağlı olarak bir bölüm açmıştır. Gerçekten de ildruk (üzerlik), örtmen (dam) ve arslan (aslan) gibi kelimeler Türkçede bir hayli yekûn tutmaktadır.¹⁵ Üstelik her iki kitapta da önce isimler sonra fiiller ele alınmış; kelimeler, vezinlerine ve son harflerine göre dizilmiştir. Bu durum Kâşgarlı Mahmud'un, -adını zikretmese de- doğrudan İshak b. İbrahim'den etkilendiğini akla getirmektedir.¹⁶

3. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Referans Ağına Dair Edebî ve Terminolojik Karineler

Kâşgarlı Mahmud'un karşılaştırmalı dilbilim, etimoloji, Arap şiiri, şiir zaruretleri¹⁷ ve belagat alanlarında¹⁸ derin bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

- a. *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün Edebiyata Dair Referansları ve Şevahidi: *Dîvânü lugâti't-Türk*'te Kâşgarlı'nın Arap edebiyatı alanında derin bilgisi kendini gösterir. O, *Dîvânü lugâti't-Türk*'te Arap edebiyatına dair şiir ve recez türünden -bazısı yarım olmakla birlikte- on dört beyit kul-

¹³ Kenan Demirayak - M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* (Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000), 144.

¹⁴ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 3/262.

¹⁵ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 3/349.

¹⁶ Ebû İbrahim İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü'l-edebe*, thk. A. Muhtar Ömer - İbrahim Enis (Kahire: Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 2003), 53 (muhakkik notu).

¹⁷ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 3/222.

¹⁸ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 3/103.

lanır.¹⁹ Aynı zamanda onun şahitleri arasında Kur'ân ayetleri ve atf kabilinden 23 Kur'ân şahidi²⁰ ve Hz. Peygamberin beş hadisi vardır.²¹ Türkçe atasözleri de dâhil olmak üzere yapılan sayımlar, *Divânü lugâti't-Türk*'te tekrarsız olarak muhtemelen 282 adet olduğu kabul edilebilecek 252-319 arasında mesel varlığından bahsetmekteyse de²² Kâşgarlı'nın kitabında kullandığı Arapça mesel sayısı 12'dir.²³ Kâşgarlı, kelime tahlil ve değerlendirmelerinde ve etimoloji incelemelerinde Arap şiirine başvurur. Örneğin o, “yalmak” kelimesinin Türkçeden Arapçaya geçtiğini ispata çalışır. Zürrümme'nin (ö. 117/735) şiirinden “[تَجَلُّوالبوارِقُ عَنْ مُجْرَمٍ لَهْتِ * كَأَنَّهُ مُتَقَبِّي يَلْمَقِ]” [عَزْبُ] Gök yarılmışçasına yağan yağmur altında büzüşmüş ak öküze de bakın! Ardi ardınca çakan şimşekler, onu nasıl da kaftanına sarınmış ve yapayalnız bir zavallı gibi gösteriyor.”²⁴ beytini nakleder. Burada “yalmak” diye kullanılan kelime, “kaftan” demektir ve Kâşgarlı Mahmud'a göre bu kelime, özbeöz Türkçe “yalma” kelimesinden gelmektedir. Kelimeyi Türklerden, ilk başta İranlılar sonra İranlılardan Araplar alarak “yalmak” şekline sokmuşlardır.²⁵ Rü'be b. el-Accâc'ın (ö. 145/762) şiirinde geçen “[وَقَيْسُ عَيْلَانَ وَمَنْ]” [تَقَيْسًا * وَنَيْسَ لَهُ سَمِيئِي] Kaysu Aylân kabilesi ve onların kılığındakilerin bir benzeri yok”²⁶ ifadesindeki tekayyesâ (Kays-ı Aylân'ın kılığına girdi) filini, Kâşgarlı'nın, “er oğuzlandı” filini açıklamak üzere kullanması, iki dil arasında kurduğu analogi açısından da ilgi çeki-

¹⁹ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/60, 89, 117, 334, 345, 409, 326; 2/214; 3/152.

²⁰ Kur'ân şahitleri için örneğin bk. Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/84-85, 95, 100, 101-102, 103, 280, 293-294, 297, 330, 377; 2/17-18; 3/304-306.

²¹ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/3, 68, 293-294; 2/266-267.

²² Sağıp Atlı, “Divânü lugâti't-Türk'teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülhad Nûrî ve Atalar Sözü”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2019), 2247.

²³ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/37, 95, 262, 366, 367; 2/17-18, 229; 3/87-88, 158, 299.

²⁴ Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî, *Şerhü Divâni Zî'r-rumme*, thk. Abdülkuddûs Ebû Salih (Beyrut: Müessesetü'l-İmân, 1983), 1/87. Her ne kadar Mehmet Talu, *DîA'nın* “Bâhilî, Ahmed b. Hâtim” maddesinde bu şerhin Bâhilî'ye (ö. 231/846), değil, onun hocası Asmaî'ye (ö. 216/831) ait olduğu görüşünü dile getirirse de o buna yeterli bir gerekçe sunamamıştır. Bk. Mehmet Talu, “Bâhilî, Ahmed b. Hâtim” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/484. Zaten muhakkik Ebû Salih de şerhi Bâhilî'ye nispetle yayımlamıştır.

²⁵ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 3/26; krş. Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk* (Ercilasun), 363.

²⁶ Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb lübbü lübbâbi lisâni'l-Arab*, thk. Muhammed Nebî et-Tureyfi - İmîl Bedî Yakub (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 5/371.

cidir.²⁷ Kâşgarlı “sen” zamirinden dönüşmüş aynı anlamdaki “sâ” zamirini, Cahiliye devri şairlerinden Me’mûn b. Kays el-A’sâ’nın (ö. 7/629 [?]), “[ولا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ وَاللَّهَ فَاعْبُدَا] Şeytana tapma, sadece Allah’a tap.” mısrandaki nûn-ı hafffe ile pekiştirilmiş fe‘buden ifadesinin dönüşmüş şekli olan fe‘budâ ile açıklar ve ayetteki le-nesfâ‘â kelimesine de (Alak 96/15) atıfta bulunur.²⁸ Böylece Kâşgarlı’nın gerek Arap edebiyatına, gerekse de Türk edebiyatına dair derin bilgisinin yanında, hadis müktesebatı ve Kur’ân’a hâkimiyeti de dikkat çeker.

b. *Dîvânü lugâti’t-Türk’ün Terminolojik Referansları*: Kâşgarlı’nın geniş müktesebatı leksikolojik birikimi ile paraleldir. Buna bağlı olarak Kâşgarlı Mahmud’un sözlükçülükte sistem bakımından ve kitabının şeması çerçevesinde İshak b. İbrahim el-Fârâbî’nin sistemi ile olan ilişkisini, Türkistan bölgesinin tek bir şahsiyeti ile sınırlı tutmak haksızlık olur. Kanaatimizce *Dîvânü lugâti’t-Türk*, terminolojik açıdan özellikle dilbilim, nahiv ve sarf (morfoloji) alanında bu bölge ulemasına bilimsel perspektifi ile uyumludur. Buna mukabil *Dîvânü lugâti’t-Türk*, dilbilim, nahiv ve sarf (morfoloji) ile ilgili teoriler noktasında, Basra ekolü odak olmak üzere daha çok Halîl b. Ahmed, Sibeveyh, Kutrub ve İbn Cinnî gibi dilbilimcilerle bağlantılı durmaktadır. Yazının bu ikinci bölümü Kâşgarlı’nın terminolojik bağlantıları ve referanslarına, yazının üçüncü bölümü ise teorik bağlantıları ve referanslarına ayrılmıştır.

Daha çok sözlükbilim ve hatta sarf ilmi açısından Türk coğrafyasındaki ilmî çevre ile ve mahiyetini bugün tam olarak çözümleyemediğimiz Türkistan, Mâverâünnehir, Horasan ve Hazar çevresi lengüistik anlayışının izleri *Dîvânü lugâti’t-Türk*’te belirgindir. Örneğin Taşkent’ten (Şâş) Ebü’l-Kâsım b. el-Müeddib’in sarf kitabı *Dakâiku’t-tasrîf*teki terminolojisi ile Kâşgarlı’nın *Dîvân*’ında kendine özgü biçimde kullandığı

²⁷ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/214.

²⁸ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 3/156; krş. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk* (Ercilasun), 438. Kâşgarlı’dan önce İbn Cinnî de (ö. 392/1002) aynı mısraı ilgili ayetle beraber *el-Munsi’*inde şahid olarak kullanmıştır. Bk. Ebü’l-Feth Os mân İbn Cinnî, *el-Tasrîfü’l-mülûkî*, nşr. Ahmed el-Hânî - Muhyiddin Cerrâh (Dimaşk: Dârü’l-Maârif, ts.), 31.

kabul edilen birçok terim arasında paralellik vardır.²⁹ Aslında *Dîvânü lugâti't-Türk* bir sözlük olmasının yanında morfolojik bilgiler içerir. Kâşgarlı'nın kullandığı “ecvef” anlamında “menkûs”³⁰; “mazi fiil” anlamında “vâcib”³¹; “muzâri fiil” anlamında “gâbir”³² ve “mezîd türemesi” anlamında “inşi‘âb”³³ terimlerini Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib de kullanır. Kâşgarlı Mahmud'un “menkûs” terimi gibi yine “ecvef” anlamında kullandığı “zevâtü's-selâse” ve “nâkıs” anlamındaki “zevâtü'l-erba‘a”³⁴ terimlerinden “zevâtü'l-erba‘a”yı *Dakâik*'te aynı anlamda, yani sonu illetli fiillerle ilgili, ama ufak bir lafız farkıyla “evlâdu'l-erba‘a” şeklinde görürüz.³⁵ Yine Türkistan kökenli bir diğer âlim Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), *Kitâbü'l-Miftâh fi's-sarf*'ında doğrudan “zevâtü's-selâse [zü's-selâse]” ve “zevâtü'l-erba‘a [zü'l-erba‘a]” tabirini kullanır.³⁶ “Zevâtü's-selâse” ve “zevâtü'l-erba‘a”, Kâşgarlı'nın temel referansı durumundaki *Dîvânü'l-edeb*'in de terimleri arasındadır.³⁷ Aynı şekilde Türkistan'ın en önemli âlimlerinden Molla Câmi de *el-Fevâidü'd-diyâyye*'de

²⁹ Ebü'l-Kâsım el-Müeddib'in terimleri hakkında geniş bilgi için bk. İrfan Köse, *Ebü'l-Kâsım el-Müeddib'in Dilçiliği ve Metodoloji Açısından Dakâiku'Hasrîf Adlı Eseri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 200, 216, 217, 218, 228, 230-246.

³⁰ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/45-46; 105-106, 109; krş. Ebü'l-Kâsım b. Muhammed b. Sa'îd el-Müeddib, *Dakâiku'Hasrîf*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Dimaşk: Dârü'l-Beşâir, 2004), 252, 277.

³¹ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 2/26, 31; krş. Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib, *Dakâiku'Hasrîf*, 29. Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib'in verdiği bilgiye göre mazi fiil, vâcib teriminin yanında ‘âir ve mu‘arrâ diye de anılır. Vâcib terimi, “vecebe ‘aleyna'l-hâit (duvar üzerimize yıkıldı)”; “vecebeti‘-şşems (güneş battı)” gibi ifadelerde kaçınılmaz görülen şeyleri anlatmak için kullanılan “vecebe” fiilinden alınmıştır. Bu anlamıyla bir olayın geçmişte yaşanılan zorunlu bir gerçeklik olduğu anlatılmak istenmiştir. Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib, *Dakâiku'Hasrîf*, 29.

³² Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/158; 2/33; krş. Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib, *Dakâiku'Hasrîf*, 111. Gâbir teriminin, hem mâzi hem de muzâri için kullanılan bir terim olarak iltibasa sebep olma ihtimali vardır. George M. Abdülmesîh - Hânî George Tâbrî, *el-Halîl mu‘cemu mustalahâti'n-nahvi'l-Arabî* (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 2021), 463. Ne var ki bunun daha çok muzâri fiilleri karşılayacak şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib, Ebü'l-Berekât el-Enbârî'nin de “gâbir” terimini kullandığını belirtir ve “innemâ buniyel-emr ale'l-gâbir (Emir fiil, muzâri kalıbından yapılır)” ilkesini aktarır. Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib, *Dakâiku'Hasrîf*, 111. Yine Türkistan âlimlerinden Nişaburlu Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö. 518/1124) gâbir teriminden haberdardır. Bunun muzâri için kullanılmakla beraber bazılarının mazi için de kullandıklarını söyler. Bk. Meydânî, *Nüzhetü'Harf*, 4.

³³ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/91.

³⁴ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/80; 3/269, 155.

³⁵ Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib, *Dakâiku'Hasrîf*, 282. Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib, lefîf-i mefrûk'u *mültevi*; lefîf-i makrûn'u ise doğrudan *lefîf* terimleriyle karşılar. Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib, *Dakâiku'Hasrîf*, 325.

³⁶ Abdülkâhir el-Cürcânî, *Kitâbü'l-Miftâh fi's-sarf* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dârü'l-Emel, 1987), 4, 41, 42.

³⁷ Fârâbî, *Dîvânü'l-edeb*, 24.

zü's-selâse terimini kullanır.³⁸ Gerçekte ecvef ve nâkıs terimleri Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) ve İbnü's-Sikkî't'in de (ö. 244/858) çokça kullandığı Kûfe menşeli terimlerdir. Ne var ki Kûfeliler, ecvef fiillere “üç harfliler” anlamında “zevâtü'-s-selâse” ve “benâtü'-s-selâse;” nakıs fiillere ise “dört harfliler” anlamında “zevâtü'l-erba'a” ve “benâtü'l-erba'a” da demişlerdir.³⁹

Kâşgarlı Mahmud, ecvef fiillere menkûs denmesini “bu gibi kalıplara menkûs dememizin sebebi, bu tür kelimelerin zayıf olan orta harfinin [lîn] düşmesi ve bunların imlada değil, telaffuzda ikili hâle dönüşmesidir. [...] Türkçede kolun [كُلُّ] aldı [kolunu tuttu] Arapçada [kâf ve lam arasındaki] vâvı düşen kul [كُلُّ] “de” emir fiiline benzer. Türkçede [rüzgâr anlamındaki] yıl [yîl] kelimesi de onun yılı [onun rüzgârı (kuvveti)] gibi ifadelerde orta harfini kaybeder ve [imlada ve telaffuzda] sene anlamındaki yıl'a [يَلُّ] benzer.” ifadeleriyle açıklar.⁴⁰

Arap dilbiliminde ecvef fiillere yönelik “üçlü” anlamındaki bu terimlerin kullanılması “hikâyetü'n- nefis” kavramı ile açıklanır. Aslında bu, Kâşgarlı'nın açıklamasına benzer bir yaklaşımdır. Buna göre fiil, mütekellim zamiri ile birleştiğinde orta harfini kaybeder ve “bi'tu [بِعْتُ]” örneğinde olduğu gibi üç harfe düşmesi nedeniyle nakısaya uğramış ve eksilmiş olur ve “eksik” anlamında “menkûs” adıyla anılır. Yine ecvef fiillerde, illet harfi düştükten sonra mütekellim zamiri ile birlikte bu fiiller üç harf hâlini aldığından zevâtü'-s-selâse adıyla da anılır. Sonu illet harfli nâkıs fiillere ise aynı mantık doğrultusunda, bunların mütekellim zamiri ile birleşmesi dikkate alınarak “dört harfliler” anlamındaki “zevâtü'l-erba'a” terimi kullanılır. Zira nakıs fiiller mütekellim zamiri ile birleştiğinde “hakeytu [حَكَيْتُ]” örneğinde olduğu gibi dört harfli bir görüntü verirler ve çekimden dolayı harflerinde herhangi bir eksilme ol-

³⁸ Abdurrahman (Molla) el-Câmi, *el-Fevâidü'd-diyâiyye* (İstanbul: Şifa Yayınları, 2015), 93.

³⁹ Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'da zifrâ ve alkâ gibi kelimelerle ilgili benâtü'l-erba'a ifadesini bunlardan ayrı tutmak gerekir. Sibeveyhi'nin burada kastettiği ise hublâ gibi elifi, müenneslik için getirilmiş isimlerden farklı olarak zifrâ ve alkâ gibi isimlerin elifini tenis için almadıklarıdır. Bu elifler kök harf olmasa bile en azından bu gibi isimleri sâlim isimler kategorisine mülhak adıyla katmaktadır. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 2/8-9. Ayrıca bk. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 2/353, 355. İbnü's-Serrâc da benâtü'l-erba'a'yı dört harfli “dahrece” için kullanır ve bu kullanımın nakıslarla hiçbir ilgisi yoktur. İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 3/214.

⁴⁰ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 3/121.

maz.⁴¹ Kâşgarlı diğer bazı dilciler gibi nâkis fiile sonu illetli anlamında “mu‘tellü'l-‘acuz” da der.⁴²

Bu gerekçeleri ortaya koyan âlimler ilginç biçimde Türkistan bölgesinden ayrı düşünülemez İran’da Doğu Azerbaycan’ın merkezi Tebriz ve Taberistan’ın Esterâbâd gibi bölgelerinden olan Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) ve Radî el-Esterebâdî (ö. 688/1289’dan sonra) gibi âlimlerdir. Bu terimleri kullanma geleneği, Osmanlı da *Sarf Cümlesi* adı ile bilinen kitaplarda da sürdürülmüştür. Zira *Merâhu'l-ervâh*’ın müellifi Ahmed b. Ali b. Mesud (ö. VIII. [XIV.] yüzyılın başları) Türkistanlı ve *el-İzzî fi't-tasrif*’in müellifi İzzüddîn ez-Zencânî (ö. 660/1262 [?]), Tebrizli olup⁴³ aynı terminolojik çevrenin insanlarıdır. Kâşgarlı’nın “hazf” anlamında kullandığı “tarh”⁴⁴ kelimesi ise çok daha eskilere uzanır. Sîbeveyh, tarh’ı *el-Kütâb*’ta “hazf” anlamında kullanır.⁴⁵ Halîl b. Ahmed’e isnat edilse de gerçekte hicrî dördüncü yüzyılın önemli Kûfeli dilbilimcisi Ebû Bekr b. Şukayr’a (ö. 315/927) ait olması daha muhtemel olan *el-Cümel fi'n-nahv*’da da geçer.⁴⁶

Kâşgarlı Mahmud’un *Divân*’da kullandığı ilginç terimlerden biri leffî fiil ile ilgilidir. O, leffî “matvî” olarak ifade eder.⁴⁷ Matvî, Arap sarf kitaplarında yaygın bir kullanım değildir. Bunun Kâşgarlı’ya özgü olmaktan çok Türkistan coğrafyasında miladi on birinci yüzyıldaki kullanımıyla ilişkisi olsa gerektir. Aslında matvî terimi sarf ilminden ziyade aruz ilminde yaygındır ve darb ve bahirlerde dördüncü harfin sâkin oldu-

⁴¹ Hatîb et-Tebrîzî, *Tehzîbü İslâhi'l-mantık*, thk. Fahreddîn Kabâve (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1983), 337, 344; Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. M. Nûr el-Hasen - M. Muhyiddîn Abdulhamid (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 1/32, 34. Menkûs teriminin daha geniş anlamı için bk. İbnü's-Serrâc, *el-Usul fi'n-nahv*, 3/54-57.

⁴² Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 3/61. Örneğin savsaklamak anlamındaki “yubâ-mak” fiili nakıstır.

⁴³ İzzüddîn ez-Zencânî, “el-İzzî fi't-tasrif”, *Kütübü's-Sarf* (İstanbul: Hanifiyye Matbaası, ts.), 156.

⁴⁴ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/42, 1/109; krş. Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk* (Ercilasun), 18; İbn Cinnî, *et-Tasrifü'l-mülûki*, 31.

⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/340.

⁴⁶ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *el-Cümel fi'n-nahv*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 260.

⁴⁷ Örneğin bk. Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/103.

ğunu ifade eder.⁴⁸ Sarf ilminde ise İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) *el-Makâsîdü's-şâfiye fi şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*'de [*Şerhü's-Şâtıbî li Elfiyyeti İbn Mâlik/Şerhu Recezi İbn Mâlik*] İbn Cinnî'ye isnat ettiği bir açıklamada bu terimin nereden kaynaklanmış olabileceğine bir ima vardır. Buna göre kaviye gibi lefif fiillerin ism-i mef'ûllerinde makvûv [مَقْوُودٌ] örneğinde olduğu üzere dördüncü harflerinin sakin olması ve üç vâv'ın misil harfler olarak yan yana bulunması [tevâli'l-emsâl] sebebiyle bir kusur oluşmaktadır. [Bu doğrultuda fiil, hazfe uğramakta ve matvî'nin dürülmüş anlamına uygun olarak adeta dürülmektedir.]⁴⁹ Terim bu izahla irtibatlı görünmektedir. Kâşgarlı ilk harfi illetli olan fiiller için yaygın şekilde kullanılan misâl ve mudâ'af terimlerini ise aynen kullanır.⁵⁰ Misâl fiillere, bu adın verilmesinin sebebi hareketleri konusunda mazesinin illete uğramaması yönünden sâlim fiille bir mümâselet (benzeşme) içinde olmasıdır.⁵¹ Zaten bazı dilciler misâl ve mudaâf'ı ayrı bir kategori değil, sâlim kategorisinde görmektedirler.

4. Teorik Atıfları Üzerinden *Dîvânü Lugâti't-Türk'e* Projeksiyon Tutmak

Kâşgarlı Mahmud, Basralı ilk dilcilerin kesret [-i isti'mâl] ilkesine bağlıdır.⁵² O, “az, çok üzerine kurulur [el-akall yubnâ ale'l-ekser]” ilkesini ortaya koyar.⁵³ Az kullanıma [kalîlu'l-isti'mâl] rağbet etmez.⁵⁴ En doğru ve güzel olan, çok kullanılandır. [el-vechü'l-asahh ve'l-ecved ve hüve ekseru isti'mâlen].⁵⁵ Bu noktada ekser olmayan, kural dâhilinde kabul edilmez ve gramer tarafından onaylanmamış bir kelime veya yapı ola-

⁴⁸ Alemüddîn es-Sehâvî, *Sifri's-sa'ade ve sefirü'l-ifade*, nşr. Muhammed ed-Dâlî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/251.

⁴⁹ İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-Makâsîdü's-şâfiye fi şerhi Hulâsati'l-Kâfiye* [*Şerhü's-Şâtıbî li Elfiyyeti İbn Mâlik/Şerhu Recezi İbn Mâlik*], nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kura, 1428/2007), 9/352.

⁵⁰ Örneğin bk. Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 3/81. Bazı dilciler mudâ'af fiillere “asamm (sağır)” fiil de derler. Bk. Meydânî, *Nüzheti'l-Harf*, 13. Buna *Dîvânü lugâti't-Türk*'te rastlanmaz.

⁵¹ Meydânî, *Nüzheti'l-Harf*, 13.

⁵² Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/106.

⁵³ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/45.

⁵⁴ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/234.

⁵⁵ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/160.

rak şâz adıyla değerlendirilir. Kâşgarlı'nın bu tutumu, Abdullah b. Ebû İshâk'ın (ö. 149/766) “şâz ve *nâdir* olana itibar etmemek, buna mukabil *ekser* olana kıyas yapmak” şeklindeki⁵⁶ ilkesiyle bağdaşır. Buna göre a'râz, analogik alanın dışında yer alan her türlü kelimedir. Sîbeveyh'e kadar uzanan bu teorik zeminin, Kâşgarlı Mahmud'u etkilemiş olduğu söylenebilir. O, bu doğrultuda “akyes” olmayan, yani “ana kural niteliğindeki yapılara uymayan istisnai yapıları” öne çıkarmaz. Bu ise genel itibarıyla şâz olarak bilinen kelime gruplarıyla ilgili olan şâz teorisinin, Kâşgarlı Mahmud tarafından da benimsendiği anlamına gelir.⁵⁷

Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'in başını çektiği Basralı dilciler bir konuda ekser ve işlek olana kıyası uygun görürken Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) ve Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) gibi Kûfeli dilciler bazen dilde bir iki misali bulunan kullanım şekillerini onaylamıştır.⁵⁸ Kâşgarlı'nın bu konuda kendisine Basralı dilcileri referans aldığı söylenebilir. Sîbeveyh'in, şâz olanın karşısında kesret (çokluk) kavramına bağlı olarak oluşturduğu istikâmet ve ihâle teorisi, gramatikal doğruluk çerçevesinde “akyes” ve “kıyas”a uygun olanın peşine düşmeyi gerektirmekte, bu ise ittirâd'ı (genel geçer olanı) öncelemenin, dil alanında temel olduğunu ortaya koymaktadır. Kâşgarlı Mahmud bu ilkeye bağlıdır. O, “ulûc (ayaktakımı)”-“gayru'l-'ulûc (elit)” ve “ehlü'l-meder (şehirliler)”-“ehlül-veber (göçebeler)” ayrımını yaparak avam ve havas dikotomisini önemseydiğini gösterir.⁵⁹ Bununla beraber Kâşgarlı -en doğru konuşma biçimini [efsah] asıl kabul etse de-⁶⁰ diyalektolojiye de önem verir. En kıvrak lehçenin [ahaffu'l-elsine] Oğuz lehçesi olduğunu söyler.⁶¹

Kâşgarlı Mahmud, kıyas ve ittirâdı kendi dilbilimsel paradigmasının kurucu kavramları olarak kullanır. *Divânü lugâti't-Türk*'te “Hâzâ kıyâs^{um} (Kurala uygun olan budur.)”, “Hüve kıyâs^{um} muttarid^{um} (Bu genel geçer

⁵⁶ Munâ İlyâs, *el-Kıyâs fi'n-nahv ma'a tahkiki bâbî's-şâz mine'l-mesâ'il-l'askeriyât li-Ebî Ali el-Fârisî* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1405/1985), 17.

⁵⁷ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/73.

⁵⁸ Abdülfettâh Hasan Ali el-Becce, *Zâhîretü kıyâsi'l-haml* (Amman: yy, 1419/1998), 77.

⁵⁹ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/30.

⁶⁰ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/104.

⁶¹ Kâşgarî, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/30.

bir kuraldır.)”⁶², “Hâzâ kıyâs^{um} müstemirî^{im} (Süreklilik gösteren kural budur.)”, “Hâzâ kıyâs^{um} sahîh^{um} (Bu doğru bir kuraldır.)”⁶³, “İllâ enne hâza’l-kıyâse dayyik^{um} velâ yücedu lehu’l-mekâs^u kesîr^{an} (Ne var ki bu kıyas, dar bir kıyas ve sınırlı bir kuraldır. Bu durum, çok dikkate alınarak [makîsun aleyh yapılarak] kural çıkarmaya elverişli hâle getirilemez.)”⁶⁴ gibi terimler ve ifadelerle sıklıkla başvurulur. Kâşgarlı Mahmud, açıkça ifade etmemiş olsa bile teorik açıdan başta Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ı ve Basralı dilcilerin teorik yaklaşımları olmak üzere hicrî ilk beş yüzyılın Arap lengüistik literatürünün veri ve görüşlerini temel referans olarak almış görünmektedir. Zira *Dîvânü lugâti’t-Türk*’te de aynı teorik yapı hâkimdir.

Kuşkusuz Kâşgarlı Mahmud, Arap lengüistiğinde öne çıkmış daha farklı teorilerden de beslenir. Onun en temel teorik zeminlerinden biri aksâm-ı seb‘adır. O bunu ifade edildiği üzere kendine özgü bir terminolojik örgü içinde ele alır. Onun ilgilendiği diğer bir teori “tevârüd/vifâk [muvâfakat]” teorisidir. Bu teorinin bayraktarlığını İbn Cinnî yapar.⁶⁵ İbn Cinnî’yi Kâşgarlı’nın temel referansları arasında saymak gerekir. “İki kaynak teorisi” de diyebileceğimiz bu teoriye göre⁶⁶ diller, birbirinden bağımsız olarak aynı kelime ve ifadelerde muvafakat edebilir. Bunun, dilin kutsallığı ve o dili konuşanların seçilmiş oluşuna dair asâletü’l-luga teorisi ile de yakından ilgisi bulunmaktadır. *Dîvânü lugâti’t-Türk*’te bunun da izlerini görmek mümkündür. Kâşgarlı, Türk kelimesinin bu millete Allah tarafından verilmiş bir isim olduğunu söyler.⁶⁷ Gazi Arslan Tigin’in küffar ile mücadelesinde kendisine lütfedilen ilahi yardımı, adeta Bedir’de Müslümanların meleklerle teyit edilmesi olayını hatırlatacak şekilde ele alır.⁶⁸ Kâşgarlı, Türk dilinin edebî varlığının, yüksek bir kültürün ifadesi olduğunu düşünür. “Emgek eginde kalmas (Sıkıntı, mahrum olan ve imtihan edilen kimselerin omuzunda

⁶² Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/118.

⁶³ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/133.

⁶⁴ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 3/43.

⁶⁵ Ebü’l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, nşr. M. Alî en-Neccâr (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1952-56), 3/285-286.

⁶⁶ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru’t-Turâs, 1399/1979), 42.

⁶⁷ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/294.

⁶⁸ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 3/173.

süreklili kalmaz.)” atasözünün, ayetteki “inne ma‘a'l-‘usri yusr^{an}” (İnşirâh 96, 5-6) ifadesi ile analogik bir yakınlığı olduğunu kabul eder.⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, tevârüd/muvâfakat teorisine bağlı olarak “ugar at” ve “el-feresu'l-agarr” arasında lafzen ve manen bir muvafakat görür. İki kelime de “almında akıtma (beyaz leke) olan at” demektir.⁷⁰ Benzer biçimde Kâşgarlı, her ikisi de “hım hım konuşan” anlamına gelen Türkçedeki “agan” er ile Arapçadaki “agan [أَغَنَّ]” arasında da muvafakat olduğunu söyler.⁷¹ Birebir olmasa da onun, yakın muvafakat türünden muvafakat olarak gördüğü eşleştirmelerden biri de, “arı” ve “ary” kelimeleridir. Kâşgarlı, Türkçedeki “arı” ile Arapçada “bal” anlamına gelen “ary” [أَرِي] kelimeleri arasında kısmen muvafakat olduğunu düşünür.⁷²

Kâşgarlı Mahmud, Türkçenin tipik özelliklerinden ikileme kelimeleri müzâvece adıyla ele alır. “Yap yup (hile dolap)” bunlardan biridir.⁷³ Müzâvece sıralı iki kelimedenden ilkinde ya da ikincisine bir harf eklemek ya da çıkarmak yoluyla bir ahenk oluşturmak amacıyla kelimenin bünyesinde meydana gelen değişikliktir.⁷⁴ Müzâvece Arapçada temel bir iştikak (türeyiş) teorisidir ve teori daha çok İbn Fâris ile anılır. Kâşgarlı'nın ikilemeleri müzâvece adıyla anmış olması da onun İbn Fâris'in *el-İtbâ' ve'l-muzâvece* kitabından haberdar olduğunu ve adı geçen kitabın *Divân*'ın referansları arasında bulunduğunu düşündürmektedir.

Divânü lugâti't-Türk'teki yapı ve kelime ilişkileri dikkate alındığında Kâşgarlı'nın müselles teorisini de bildiği öngörülebilir. Klasik Arap dilbiliminde aynı kökten ya da farklı etimolardan olan ünsüzleri aynı, ünlüleri farklı benzer üçer kelime grupları müselles kategorisinde anılır. Müselles teorisi Ebû Ali Kutrub'a (ö. 210/825 civarı) aittir ve bu konudaki ilk

⁶⁹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/101.

⁷⁰ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/53. Kâşgarlı'nın eserinde yer alan lafız-mana muvafakatine dair daha fazla bilgi için bk. Ahmet Onur, “*Divânü lugâti't-Türk* Sözlüğünde Arapça Şâhitleri ve Arapça-Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma”, *Şarkiyat Mecmuası/Journal of Oriental Studies* 39 (2021), 22-23. Sadece lafız muvafakatine dair bk. Onur, “*Divânü lugâti't-Türk* Sözlüğü”, 21-22.

⁷¹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/73.

⁷² Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/82.

⁷³ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 3/104.

⁷⁴ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*, thk. M. Edib Abdülvehid Cemrân (Dimaşk: Menşûrâtu Vizâretü's-Sekâfe, 1995), 29.

kitabı da o yazmıştır.⁷⁵ Kâşgarlı, Arapçadaki *bırr* (iyilik)-*bərr* (toprak), *bürr* (buğday) gibi müselles olan unsurlara benzer şekilde Türkçede “*tadun-tudun-tudın*” şeklindeki kelime gruplarını vezin mantığı içinde sıralar.⁷⁶ Günümüzde bu, fonem teorisine evrilen geniş bir perspektife dönüşmüştür. Kâşgarlı’nın Arapçada diğer bir iştikak teorisi olan *kalb’e*⁷⁷ ve göçüşme olgusuna karşı yaklaşımı da Arap filolojik yaklaşımlarına uygun şekildedir.⁷⁸ Kâşgarlı’nın “ottuz (otuz)” kelimesinin bazı durumlarda “üçer defa” anlamına gelebileceğine dair görüşü⁷⁹ ile Ebû ‘Osmân el-Mâzinî’nin (ö. 249/863) kelimelerde çoğul ifadelerin hiperbol sağlama-yaya yönelik bir husus olduğunu belirten görüşü birebir uyuşmaktadır. Zira Mâzinî de Kâşgarlı’nın çoğula yaklaşımında olduğu gibi ayetteki *irci’ûni* ifadesini (Mü’minûn 23/99) *irci’nî*, *irci’nî*, *irci’nî* şeklinde bir üçleme olarak yorumlayarak “Beni dünyaya döndürün, döndürün beni, döndürün n’olur!” diye anlam vermektedir.⁸⁰

5. Sonuç ve Değerlendirme

Kâşgarlı Mahmud, Arap dilbiliminde Muâz b. Müslim el-Herrâ (ö. 187/803) ile daha popüler olan ve pratik yönü itibarıyla *mesâilü’t-tasrif* ve *enbiyetü’t-tasrif* ve *temsîl* adıyla da anılan *tef’ile* sistemini dilin ölçülmesi ve kayıt altına alınması için öncelmiş, eserini vezin ve alfabe sistemi ile kaleme almıştır. Bu noktada İshak b. İbrahim el-Fârâbî’nin etkisi belirgindir. Kâşgarlı Mahmud, nahvin kıyas (analoji) olgusunu, zorlama ve yapay oluşumlar ile birleştirmek istemediği için -beğeniyor olsa da- anagram sisteminden uzak durmuş, böylece dilde analogik ve transandantal tavır yerine, daha çok ampirik yolu benimsemiştir. Böylece Kâşgarlı, literal teorilerin bir uzantısı olan irreal bir teorik zemine yaslanmak istememiş, kıyas olgusunu daima sema ile iç içe görmüştür. O, Türk unsurunun kültürel ve dilsel gücünü, İslâmî pragmatiks içinde

⁷⁵ Muharrem Çelebi, *Kutub Hayatı, Eserleri ve Kitab Al-azmina* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981), 71-78.

⁷⁶ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 3/118.

⁷⁷ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/92.

⁷⁸ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/92, 104.

⁷⁹ Kâşgarî, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 1/126.

⁸⁰ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî. *Şerhü’l-Muallakâti’s-seb’* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1963), 7.

ya da başka bir deyişle İslâm düşünce evreninde hissettirmeyi amaçlamıştır. Kâşgarlı, ihmâl teorisi yerine reel dünyaya açılan semâ ve ittirâd teorilerinden yana tercihini kullanmış, yaşayan dilin deyimler ve atasözleri gibi verilerini esas almış, son tahlilde onun amacı “efsah” olanı ortaya koymak olsa da diyalektlere ayrı bir önem vermiştir.

Divânü lugâti't-Türk'te leksikolojik değerlendirmelerinin yanında geniş bir morfolojik bilgi alanı, fonetik ve diyalektoloji ve dilin hiyerarşik olarak yapılanmasını gerektiren efsah “en düzgün” olanın ortaya konması gibi hususlar, birincil gayelerdir. Kâşgarlı, asâletü'l-luga teorisine yakın durmakta ise de özellikle karşılaştırmalı dilbilime daya yatkın olan Farsî kökenli Sîbeveyh ve Rum asıllı İbn Cinnî gibi bazı âlimlerin yaklaşımına uygun olarak yabancı dillerden Arapçaya giren ödünç kelime gerçeğini dikkate almıştır. Kâşgarlı, asâletü'l-luga düşüncesini dili mutlak kutsama şeklinde değil, Türkçenin bağımsız ve güçlü bir dil olması görüşünden hareketle Türkçenin Arapçanın güdümünde bir dil olmadığı temasıyla bütünleştirmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'un başta leksikolojik olarak İshak b. İbrahim el-Fârâbî'den etkilenmiş olsa da genel olarak morfolojik terimler ve dilbilimsel yaklaşımları bakımından Türkistan, Mâverâünnehir ve Horasan dilciliğinden etkilendiği söylenebilir. Bu doğrultuda Kâşgarlı Mahmud'un *Divânü lugâti't-Türk*'ü ile Ebü'l-Kâsım b. el-Müeddib'in *Dakâiku't-tasrîfi*, Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin, *Kitâbü'l-Miftâh fi's-sarf* ve Kâşgarlı'nın çağdaşı Hatîb et-Tebrîzî'nin *Tehzîbü Islâhî'l-mantık*'ı gibi kitaplardaki terim, yaklaşım ve şema birliği dikkat çekicidir. *Divânü lugâti't-Türk*, lengüistik teoriler açısından ise Basra dil ekolünün ağırlık merkezini oluşturduğu Arap dil geleneğinden tesirler taşımaktadır. Sîbeveyh'in, *el-Kitâb*'ının özellikle “ittirâd”, “istikâmet ve ihâle” ve “kıyâs” teorileri bağlamında *Divân*'ın şekillendiği söylenebilir. Kitabın şeması ise aksâm-ı seb'a teorisine göre oluşturulmuştur. Sîbeveyh'in hocası olan Halîl b. Ahmed'in anagram sistemine ve *Kitâbü'l-Ayn* adlı sözlüğünün önemine dair görüşlerini zaten doğrudan Kâşgarlı Mahmud'un kendisi ifade etmiştir. Her ne kadar Kâşgarlı bu sistemi benimsemese de Halîl b. Ahmed, *Divânü lugâti't-Türk*'ün temel referanslarından. Miladi onuncu yüzyılın büyük filoloğu İbn Cinnî'nin, *el-Hasâis*'i ve *et-Tasrîfü'l-mülûk*'sinin de *Divânü lugâti't-Türk*'te izleri görülmektedir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te İstişhad Bağlamında Arapça Şiirlerin Tahlili

Sabri Türkmen*

1. Giriş

Dîvânü lugâti't-Türk adlı eser, Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılan ilk Türk dili sözlüğüdür. Kâşgarlı Mahmud, bu eserini 464/1072 – 466/1074 yılları arasında yazmıştır. Yaklaşık 8000 kelimenin yer aldığı bu sözlük, çeşitli Türk boylarından derlenmiş olup muhtelif ağzların karakterini taşıyan bir sözlük hüviyetindedir. Eser salt bir sözlük olmaktan öte Türkçenin 11. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten bir gramer kitabıdır. Kişi, boy ve yer adları kaynağı olup aynı zamanda Türk tarihi, coğrafyası, mitolojisi, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, İslâmî dokuyu da yansıtan yönüyle içerisinde ayet ve hadis barındıran; Türk ve Arap şiiri, atasözleri, sosyal, coğrafi ve tarihî birçok malumatı içeren, ayrıca döneminin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği taşımaktadır. Çalışmada bhusus sözlükte yer alan Arap şiirleri tahlil edilmeye çalışılmış ve beyitler hangi bağlamda istişhâd için kullanıldıysa, ona işaret edilmiştir.

* Prof. Dr., Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, sabri.turkmen@istiklal.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0851-3356>.

2. *Divânü Lugâti't-Türk'te Arapça Beyitler*

Divânü lugâti't-Türk'te istişhâd bağlamında Kur'an-ı Kerîm, hadis-i şerif, Arap kelimelerinden şiir ve nesir ile istişhâdda bulunulmuştur. Kâşgarlı Mahmud, eserinde Arapça şiirlerden beyitler zikretmiş, Cahiliye döneminden Abbâsîlerin ilk dönemlerine kadar muhtelif dönemlere ait şiirlerden şahitler zikretmiştir. Bu çalışmada imkân ölçüsünde beyitlerin hangi şaire ve döneme ait olduğu tespit edildikten sonra şahitler üzerinde durulmuş ve zikredilme nedenleri izâh edilmeye çalışılmıştır.

Kâşgarlı Mahmud'un *Divânü lugâti't-Türk* eserinde istişhâd bağlamında Arapça şiirlerden on üç beyte işaret etmiş olduğu tespit edilmiştir. O bazen şairin ismini zikretmiş, bazen de şairin ismini zikretmeksizin sadece ilgili beyte veya delil getirdiği kısma işaret etmiştir. Şiirlere bakıldığında özellikle bir dönemi esas almadığı, Cahiliye döneminden itibaren İslâmî dönem, Emevîler dönemi ve Abbâsîlerin ilk dönemi olmak üzere muhtelif dönemlere ait şiirler ile istişhâdda bulunduğu görülmektedir. İstişhâdda bulunulan şiirlere, bazen *ibdâl* gibi lugavi gayelerle yer verilirken bazen de anlam açısından işaret edildiği görülmektedir. Bu çalışmanın hedefi, sözlükteki Arapça şiirlerle istişhâdı incelemek olduğundan bu bağlamda *Divânü lugâti't-Türk* adlı eser baştan sona gözden geçirilmiş ve ilgili istişhâd örnekleri sözlükteki sıralama dikkate alınarak okuyucunun istifadesine sunulmuştur.

1. Kâşgarlı, muceminde dilin yapısıyla ilgili Türkçe ve Arapça arasındaki benzerliğe dikkat çekmek için *ibdâl* konusuna değinmiş, bununla ilgili *el-kâf* ve *eş-şîn* harflerinin birbirlerinin yerine kullanıldıklarına örnek vermiştir. O, pay ve hisse anlamındaki *uluş* kelimesinden bahsedince burada kullanılan şîn (ش) harfinin aslında *kâf* (ك) olduğunu ifade etmiş, daha sonra *uluk* kelimesinin de pay anlamında olduğunu belirtmiş, akabinde Arapçada müennes için kullanılan *kâf* harfinin de şîn harfine çevrildiğini ve bu bağlamda *فَعَيْنَاشِ عَيْنَاهَا وَجِيدُشِ جِيدُهَا* ifadesinde yer alan ilgili kelimelerin aslında *عَيْنَاكِ وَجِيدُكِ* yerinde kullanıldığını zikretmiştir.¹ Mezkûr ifadenin Mecnûnu Leylâ lakabıyla bilinen Kays b. el-Mülevvah b. Müzâhim el-Âmirî'ye (ö. 70/690 [?]) ait olan şu beytin başı olduğu görülmektedir:

سَوَى أَنْ عَظَمَ السَّاقِ مِنْشِ دَقِيقُ فَعَيْنَاشِ عَيْنَاهَا وَجِيدُشِ جِيدُهَا

¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/60.

Gözlerin onun gözleri, *boynun* onun boynu / Ancak *senin* bacakların daha ince.²

Şairin, bir koyunu ceylan avcısına vererek yerine henüz avladığı ceylanı aldığı daha sonra onu iyice gözlemledikten sonra tuzaktan kurtarıp salıverdiği ifade edilmektedir. Konu ile ilgili olan yukarıdaki beyit ile Araplardan bazılarının özellikle muhataba zamiri olan *ki* yerine şin harfini kullandıklarına işaret edilmiştir.³ Yani beyitte geçen *عَيْنًا وَجِيدًا* kelimeleri *عَيْنًا* kelimesinin yerine kullanılmıştır.⁴ *Keşkeşe* diye ifade edilen bu okuma biçiminin, Rabîa kabilesinde mevcut olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca özellikle vakıf anında müennes için getirilen *ke*'nin esresi belli olmadığından *kef* harfini hafzetmeksizin ondan sonra şin getirenler de olmuştur.⁵ Bazı kaynaklarda bu kullanımın Bekr b. Vâil kabilesinde bulunduğu ve bunun *Keşkeşetu Bekr* olarak isimlendirildiği söylenmiştir.⁶ Bu bağlamda *عَلَيْكَشْ وَإِيكَشْ وَبِكَشْ وَمَنْكَشْ* şeklinde okumalar olmuştur.⁷ Günümüzde de Arap beldelerindeki bazı kabilelerde bu kullanım hâlâ mevcuttur.⁸

2. Müellif, *arkıç* kelimesinin kervan anlamında olduğunu ifade ettikten sonra kelimeyle ilgili “uzak yerin haberini, yolculuk getirir” anlamında bir atasözünün bulunduğunu, bunun da Arapçadaki *وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُرَوِّدْ* sözü gibi olduğunu söyler ancak bu sözün kime ait olduğundan bahsetmez.⁹ Bu ifadenin Cahiliye dönemi şairlerinden Tarafe (Amr) b. el-Abd el-Bekrî el-Vâilî'ye (ö. 564) ait olduğu görülmektedir:

² Mecnûnu Benî Âmir, *Dîvânü eş'âri Mecnûni Benî Âmir*, thk. Hüdâ Vâil Âmir (Beyrut: el-Müessesetü'l-Ârabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2011), 97; Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988), 1/232.

³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, thk. Remzî Munîr Be'albekî (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1987), 1/43; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 6/637.

⁴ İbn Abdurabbih, *el-Hkdu'l-Ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 3/78.

⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Halîl İbrâhim Ceffâl (Beyrût: Dâru'l-hyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1996), 6/637.

⁶ Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/232.

⁷ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet (Dâru'l-Hidâye, ts.), 9/185.

⁸ Mecnûnu Benî Âmir, *Dîvânü eş'âri Mecnûni Benî Âmir*, 97.

⁹ Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/89.

سُبْدِي لَكَ الْإِيَّامُ مَا كُنْتُ جَاهِلًا وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُرْوِدْ

Günler sana bilmediğin şeyleri gösterecek / Sana bilmediğin haberleri getirecek.¹⁰

Şair, zamanın insana bilmediği birçok şeyi ileriki vakitlerde bildireceğini ve malumat sahibi olmadığı birçok şeyi bilahare karşısına çıkaracağını söylemektedir.¹¹ Hz. Peygamber hiç şiir söylemediği hâlde insanın elde etmiş olduğu ve istifade ettiği her nimetin bir gün mutlaka zail olacağını ifade eden bu beytin ilk şatırı olan مَا كُنْتُ جَاهِلًا ifadesini kullandığı kaynaklarda yer almaktadır. Bu da beytin ne kadar büyük ehemmiyete sahip olduğunu göstermek açısından önemlidir.¹² Müellif, Türkçe ve Arapçanın benzerliğine işaret etmek için bu beyitle istişhadta bulunmuş ancak eserinde bu ifadenin bir şairin şiirinden alındığına işaret etmemiştir.

3. Kâşgarlı, *elif*'in *nûn* harfine dönüştürülmesini izah ederken *andâ* kelimesinin “orada” anlamında olduğunu, Oğuzların aynı kelimeyi “sonra” anlamında kullandıklarından kelime sonundaki *elif* harfini *nun* harfine çevirerek *andan* dediklerini ancak “orada” anlamında kullandıklarında diğer Türkler gibi *anda* dediklerini belirtir. Daha sonra elifin *nun* harfine dönüştürülmesinin Arapçada da mevcut olduğunu söyleyerek Hz. Musa kıssasında zikir geçen وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ ayetindeki *mâ* kelimesindeki *elif* harfinin, *nun* harfinden çevrildiğini söyler. Gerekeç olarak akıllılar hakkında soru sormak için مَا هَذَا *mâ hâzâ* denilmesinin doğru olmadığını bu ifadenin aslının *men hâzâ* مِنْ هَذَا olduğunu, ayrıca لَنْسَفَعَا بِالنَّاصِيَةِ ayetinde *nesfa'an* kelimesindeki *elif*'in de *nûn*'dan çevrildiğini söyler. Daha sonra el-A'sâ lakabı ile bilinen Meymûn b. Kays b. Cendel el-Bekrî'nin (ö. 7/629 [?]) aşağıdaki beyti ile istişhadta bulunur¹³:

وَدَا النَّصَبَ الْمَنْصُوبَ لَا تَعْبُدْنَهُ لِعَاقِبَةِ وَاللَّهِ رَبِّكَ فَاعْبُدَا

¹⁰ Tarafe b. el-'Abd, *Divânü Tarafe b. el-'Abd*, şrh. Nâsiruddîn Muhammed Mehdî (Beirut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 29.

¹¹ Ebû'l-Fadl Ahmed b Muhammed b Ahmed b İbrahim en-Nîsâbü'rî el-Meydânî, *Mecma'ul-emsâl* (Kahire: Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1374/1955), 2/427.

¹² İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, 3/78.

¹³ Kâşgarlı, *Divânü lugâtî't-Türk*, 1/117.

Bu dikili taş a ibadet etmeyesin / Akıbetini gözeterek Rabbin Allah'a ibadet et.¹⁴

Arapçada *nusub*, bir şeyin işareti olsun diye dikilen her şey için kullanılan bir isimdir.¹⁵ Şiirde yer alan فَاعْبُدَا ifadesi, tekit için getirilen *nun* ile teyit edilmiş olduğundan فَاعْبُدَنَّ olmasi gereken kelimenin *nun*'u elife dönüşmüştür. Beyitte geçen *nasb*, Allah dışında ibadet edilen dikili taşlardır.¹⁶ ez-Zemahşerî de عَلَى النَّصْبِ ¹⁷ وَمَا ذُبِحَ 17 ayetinde geçen *nusub* kelimesine istişhâd için yukarıdaki beyti zikretmiş ve beyit sonundaki *elif*'in tekit *nun*'undan dönüştüğüne işaret etmiştir.¹⁸ Kâşgarlı, Türkçe ile Arapça arasındaki dil benzerliğini göstermek bakımından kelimelerdeki harf değişikliğine şahit göstermek için bu beyti eserine almıştır.

4. Müellif, *tl* kelimesinden söz ederken lügat anlamında olduğunu, bu bağlamda Arapçada da *lisân* kelimesinin kelim, söz, lügat ve benzeri anlamlarda kullanıldığını söyler. Akabinde kime ait olduğunu belirtmeden aşağıdaki beyit ile istişhadda bulunarak *lisân* kelimesinin *kelime* anlamında olduğuna işaret eder.¹⁹ Kaynaklardan ulaşabildiğimiz kadarıyla beyit, Cahiliye dönemi şairlerinden Aşâ Bâhile olarak meşhur olan 'Âmir b. Hâris'e (I./VII. yüzyıl) aittir:

إِنِّي أَتَنِّي لِسَانٌ لَا أَسْرُ بِهَا مِنْ عُلُوِّ لَا عَجَبٌ فِيهَا وَلَا سَخَرُ

Doğrusu bana kendisiyle sevinemediğim bir *haber* geldi / Güvenilir bir yerden, bu şaşılacak veya hafife alınacak bir şey değildir.²⁰

¹⁴ Meymûn b. Kays, *Divânü'l-Aşâ el-Kebîr*, 137; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-He'vîl*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avvad (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998), 2/194.

¹⁵ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-luğati ve sihâhi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), 4/274.

¹⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, 1/225.

¹⁷ Mâide 5/3.

¹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/194.

¹⁹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/282.

²⁰ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebî'l-Hattâb el-Kureşî, *Cemheretu eş-âri'l-'Arab*, thk. 'Ali Muhammed el-Bicâdî (Mısır: Nehdatü Mısır, ts.), 568. *Divânü lugâti't-Türk*'te beyitte zikri geçen عَجَبٌ kelimesi tespit ettiğimiz bu kaynakta عَجَبٌ olarak geçmektedir.

Kâşgarlı Mahmud'un yukarıda işaret ettiği üzere *lisân* kelimesi kelim, söz, kelime, lügat gibi muhtelif anlamlarda kullanılabilir. Nitekim burada *kelime*'nin haber anlamında olduğu, bununla bir adamın ölüm haberinden söz edildiği ifade edilmiştir.²¹ Beyit klasik Arap şiirindeki meşhur mersiye örneklerindedir. A'sâ Bâhile'nin bu beyti kardeşinin vefatı üzerine söylediği kaynaklarda yer almaktadır. Ayrıca beyitte yer alan *lisân* kelimesinin, risâle manasına geldiği için ilgili fiilin müennes getirildiği yorumu yapılmıştır. Beytin ikinci şatırındaki لا عَجَبٌ مِنْهَا ifadesi “ondan hoşlanmıyorum” şeklinde de yorumlanmıştır.²² Kâşgarlı, burada iki dil arasındaki yakınlığı göstermek için kelimelerdeki lafzî değişikliği değil, mana açısından bu beyti şahit getirmiştir.

5. Kâşgarlı Mahmud, *bogun* kelimesinin, boğum ve kamış boğumu anlamına geldiğini, kelimedeki *nun* harfinin *mim* harfinin yerine kullanıldığını söylemiş ve bu durumun Arap dili yapısında da mevcut olduğunu ifade ettikten sonra şairini zikretmeksizin aşağıdaki şu beyti örnek vermiştir²³:

يا رُبَّ جَعْدٍ فِيهِمْ لَوْ تَدْرِينُ يَضْرِبُ صَرْبَ السُّبُطِ الْمَقَادِيمِ

Onların içinde nice hakir görülen kısa boylu kişiler var ki, şayet bilseydiniz / Cüsseli güçlü kimseler gibi savaşta başlar keser.²⁴

Beyitte geçen *ca'd* kelimesi, müspet ve menfi manalarda kullanılabilir. Eğer övgü anlamında kullanılırsa, bedendeki uzuvların sağlam ve sıkı olup gevşek olmamasını ve saçların düz değil kıvrıkcık olmasını ifade eder. Çünkü Arap olmayanların, Romalıların ve İranlıların saçlarında düz, Arapların saçlarında ise kıvrıkcık saçlar hâkimdir. Kelime kınama anlamında kullanıldığında ise kısa boylu veya cimri anlamına gelir.²⁵ Hülâsa insanlara sıfat olarak geldiğinde *ca'd* kelimesi, *medh* veya *zem* için kullanılabilir. Cömert olan bir kimseye *ca'd* ifadesini kullanmak bir övgü olur. Ancak bir kimseye *ca'du'l-yedeyn* veya *ca'du'l-enâmîl*

²¹ Ebû'l-Munzir Seleme b. Muslim b. İbrâhîm es-Suhârî, *el-İbâne fi'l-Lugati'l-Arabiyye*, thk. 'Abdulkerîm Halife vd. (Meskat: y.y., 1420), 1/191.

²² Muhammed b. Muhammed Hasan Şurrâb, *Şerhu's-Şevâhidî's-Şi'riyye fi ümmihâti'l-kutubî'n-nahviyye* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2007), 1/511.

²³ Kâşgarlı, *Divânü lugâtî't-Türk*, 1/334.

²⁴ İbn Kuteybe, *eş-Şî'r ve's-suarâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002), 1/98.

²⁵ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Muhammed 'Avs Mer'ab (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 2001), 1/225.

denildiğinde onun cimri olduğu söylenmiş olur.²⁶ Kâşgarlı, Arapçada da Türkçede olduğu gibi *mim* yerine *nun* kullanılabildiğini göstermek için mezkûr beyitle istiṣhâdda bulunmuş, fakat örnek beyitte görüldüğü üzere kelimedeki bir harf değişikliği bulunmamaktadır. Kafiyelerin birinde *nun* gelirken diğerinde *mim* gelmiştir. Bu her iki harfin mahreçlerinin birbirlerine yakın olması nedeniyle aynı kafiyede kullanılmış olduklarını göstermektedir.²⁷ Dolayısıyla bu beyitle istiṣhâdda bulunup kelimedeki *ibdâl* olduğunu söylemek isabetli olmaz. Kafiyelerin birinde *nun* gelirken diğerinde *mim* gelmesi ancak harflerin birbirlerine yakınlığına işaret edebilir. Buna binaen kafiyede *ibdâl* olduğu söylenebilir.

6. Kâşgarlı, *sulâk* kelimesinin Kıpçak dilinde dalak anlamında kullanıldığını *sulâk* kelimesindeki *sin* harfinin *te* harfinden dönüştürüldüğünü ifade etmiştir. Akabinde Arap dilinde de bu harflerin birbiri yerine kullanıldığına örnek vermiş, bu bağlamda *sittun* (سِتُّن) ve *tastun* (طَسْتُن) kelimelerinin asıllarının *sidsun* (سِدْسُن) ve *tassun* (طَسْسُن) olduğunu söylemiş ve nahivcilerin buna şu beyti delil olarak getirdiklerini söylemiştir²⁸:

جزى الله بنى السعلاة عمراً وقابوسَ شرارَ الناةِ لئسوا أعفَاءً ولا أكياتِ

Allah, Benî Si'lâ'nın 'Amr ve Kâbûs'un cezasını versin, onlar *insanların* en şerlileri olup güvenilir ve *iyi kimseler* değildir.

Beyitte 'Allah insanların en şerlisi olan Benî Si'lâ'nın, Amr ve Kâbus'un cezasını versin' denilerek ilgili kimseler hicvedilmektedir. Beyit sonundaki *en-nât* (النات) kelimesiyle *en-nâs* (الناس) kelimesinin kastedildiği ifade edilmiştir.²⁹ Beyitteki ilgili kelimelerde yer alan *te* harfî *الناس* ve *الأكياس* kelimelerindeki *sin* harfinden dönüştürülmüştür.³⁰ Bu beyit *Dîvânü lugâti't-Türk*'te yukarıdaki şekilde yer almaktadır. Ancak başka kaynaklarda Câhiliye dönemi şairlerden 'İlbâ' b. Erkam'a nispet edilmiş olup ilgili rivayette şöyle yer almaktadır:

²⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1993), 3/122.

²⁷ Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Garîbu'l-hadîs*, thk. Hüseyin Muhammed Şeref (Kahire: el-Heyetu'l-Âmme li Şuûni'l-Metâbi' el-Emîriyye, 1984), 4/189.

²⁸ Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/345.

²⁹ Kâşgarlı, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/345.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/11.

يا قبح الله بني السعلات عمرو بن يربوع شرار النات ليسوا أعفَاءً ولا أكياتِ

Allah, Benî Si'lâ'nın 'Amr b. Yerbû'u rezil etsin, onlar *insanların* en şerhileri olup güvenilir ve *iyi kimseler* değillerdir.³¹

7. Müellif, *bağrılığ er* ifadesini izah ederken, kimseye boyun eğmeyen anlamında yorumlamış ve Arapların bu bağlamda *لَتَخُنُ أَغْلَطُ أَكْبَادًا مِنَ الْإِيْلِ* ifadesini kullandıklarını söylemiştir.³² Bu ifadenin Cahiliye şairlerinden Mühelhil b. Rebîa et-Tağlibî'ye (ö. 525 [?]) isnad edilen, kalbin katılığın-dan bahseden şu beyitten alındığı görülmektedir:

يُيَكِّي عَلَيْنَا وَلَا نَبْكِي عَلَى أَحَدٍ لَتَخُنُ أَغْلَطُ أَكْبَادًا مِنَ الْإِيْلِ

Bizim için ağlanır, ama biz kimse için ağlamayız / Zira bizim ciğerlerimiz develerinkinden daha kabadır.³³

Müellif Türkler ve Araplar arasındaki kültürel yakınlığa dikkat çekmek için bu bağlamda birbirine yakın ifadelerin olduğuna delil getirmek açısından Arapların yukarıdaki ifadeyi kullandıklarını söyler ancak zikrettiği ifadenin bir şairin beytinde yer aldığını belirtmez. Zira Araplar kendilerini katı, sert ve şiddetli olmaya nispet eder ve ağlayan kimseyi kınarlardı. Bu duygularla şairin beyti inşad etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

8. Kâşgarlı, *yawuğ* kelimesini izah ederken “sel suyunun yüksekten yuvarladığı kaya parçası” olarak tanımlamış ve insan veya hayvan bir tepe üzerinde yürürken, yürüme sebebiyle kayaların yuvarlanıp vadinin dibine kadar inmesine *yawuğ* denildiği açıklamasında bulunmuştur.³⁴ Müellif, kelimeyi izah ederken *مِنْ عَلٍ صَخْرٍ حَطَّ السَّيْلُ مِنَ عَلٍ* ifadesini kullanmış ancak bunun bir şaire ait olduğunu söylememiştir. Mezku ifadenin Cahiliye şairi İmruülkays b. Hucr'un (ö. 540) atı ile ilgili meşhur beytinden alındığı görülmektedir:

مِكْرٌ مِقْرٌ مُقْبِلٌ مُدِيرٌ مَعَا كَجُلْمُودٍ صَخْرٍ حَطَّ السَّيْلُ مِنَ عَلٍ

³¹ İbnü's-Sikkî, *el-Kenzu'l-lugavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, thk. August Hefner (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 42.

³² Kâşgarlı, *Divânü lugâtî't-Türk*, 1/409.

³³ el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, thk. Garîd eş-Şeyh (Beyrut: y.y., 1424/2003), 420.

³⁴ Kâşgarlı, *Divânü lugâtî't-Türk*, 3/10; Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985), 3/7.

Hücum yapıp çekiliyor, aynı anda hızlı bir şekilde gidip geliyor / Sanki selin yukarıdan aşağıya yuvarladığı sert bir kaya gibidir.³⁵

Müellif burada getirdiği ifadenin şiirin bir parçası olduğunu zikretmiyor. Görüşüne delil getirmek kastı ile de ifadeye yer vermiyor. Mezkûr kelimeyi şerh ederken böyle bir izahta bulunması Kâşgarlı Mahmud'un Arap kültürüne ve Arapçaya olan vukufiyetinin Arapça kaynakları daha önce okumuş olduğunun bir tezahürüdür.³⁶

9. Müellif, “*gedeleçten -eski yay kabından- tozlu yay çıkar*” atasözünden bahsettikten sonra bu bağlamda Arapçada da şöyle bir söz vardır diyerek aşağıdaki beyti örnek verir³⁷: Zikri geçen beyit, muhadram şairlerinden Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî'ye (ö. 639) nispet edilmiştir:

تَرَى الرَّجُلَ النَّحِيفَ فَتَزْدَرِيهِ وَفِي أَنْوَابِهِ أَسَدٌ مَرِيدٌ

Zayıf bir adamı görür onu küçümsersin / Hâlbuki o, elbisesi içinde amansız bir aslandır.³⁸

Bu beytin kime ait olduğunda ihtilaf edilmiştir. Kaynakların bir kısmında beytin sonunda *أَسَدٌ مَرِيدٌ* tamlaması geçmektedir ki *mezîr*, kalben güçlü ve kuvvetli demektir.³⁹

10. Müellif, *yalma* kelimesinin kalın kaftan ve yağmurluk anlamına geldiğini ifade etmiş akabinde, Farşlıların kelimeyi Türkçeden alıp *yelme* (يلمه) olarak kullandıklarını onlardan da Arapların alıp kelimedeki he (ه) harfini *kaʿ* a çevirerek *yelmek* (يلمق) olarak kullandıklarını ifade etmiştir. Eserinde harf değişikliğine başka örnekler de verip şiir beytinden “*كأنه متقبي يلمق عزب*” ifadesini aktarmıştır⁴⁰: Alıntı yapılan bu kısım, Zu'r-Rumme'nin vahşi öküzü tavsif etmiş olduğu aşağıdaki beyitte yer almaktadır:

تَجَلُّو البوارقُ عَنْ مُجَرَّمٍ لَهَيْ كأنه مُتَقَبِّي يَلْمَقِي عَزْبُ

³⁵ İmru'ül-Kays b. Hucr, *Divânu İmru'ül-Kays*, thk. Abdurrahman el-Mustâvî (Beirut: Dâru'l-Marife, 2004), 12.

³⁶ Ahmet Onur, “(Divânü lugatî't-Türk) Sözlüğünde Arapça Şâhitleri ve Arapça Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma”, *Şarkiyat Mecmuası* 39 (2021), 6-7.

³⁷ Kâşgarlı, *Divânü lugatî't-Türk*, 3/13.

³⁸ Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî, *Divânü'l-Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî*, thk. Yahyâ el-Cübürî (Bağdat: el-Mektebetü'l-Merkeziyye, 1968), 58.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/173.

⁴⁰ Kâşgarlı, *Divânü lugatî't-Türk*, 3/26.

Şimşek çıktığında yüzü asık beyaz öküzü gösterir / O öküz, sanki kafftan giymiş yalnız bir adam gibidir.⁴¹

Yani şimşek çakınca öküzü aydınlatıyor ve bu haliyle öküz, üzerine kafftan giyen bir adama benzetiliyor. Kâşgarlı, yukarıda da işaret edildiği üzere Arapçada kullanılan bu kelimenin aslında Türkçe olduğunu, ufak değişikliklerle Türkçeden Farsçaya oradan da Arapçaya geçtiğini ifade ettikten sonra söylediklerine şiir ile şahit getirmektedir.

11. Kâşgarlı, *er yağmalandı* ifadesi için, adam Yağma kavmi gibi giyindi onlara benzedi, onların ahlakı ile ahlaklandı anlamı verdikten sonra Arapçada da bu bağlamda *وَمَنْ تَقَيَّسَ غَيْلَانَ وَمَنْ تَقَيَّسَا* ifadesinin böyle bir anlam taşıdığına işaret etmiştir.⁴² Temîm kabilesi şairlerinden Abdullâh b. Rû'be el-'Accâc (ö. 97/715) bu konuda şöyle der:

وَقَيْسَ غَيْلَانَ وَمَنْ تَقَيَّسَا تَقَاعَسَ الْعِرُّ بِنَا فَأَفْعَسَا

Kaysu 'Aylân ve o kabileye benzeyenler / İzzet ile yarışmış ve onu aşmış arkada bırakmışlardır.⁴³

Kâşgarlı bu örnekle Arapça ve Türkçedeki kelime benzerliğine sarf kaidesi, dilbilgisi kuralına delil getirmektedir. Nasıl ki *er yağmalandı* ifadesi ile adam Yağma kavmi gibi giyindi onlara benzedi, denilmek isteniyorsa *men tekayyese* ifadesi ile de her kim Kays kavmine benzemeye çalışır, onlara bir vesileyle bağlanırsa denilmektedir. Bu bağlılık ve ait hissetme de anlaşma yapmakla, komşu olmakla veya velayetleri altına girmekle olabilir.⁴⁴ Aynı zamanda Arapçada kays, şiddet anlamına gelmektedir. Bu bağlamda İmruü'l-kays şiddet adamı demektir.⁴⁵

12. Kâşgarlı, *me* (ما) için oğlak ve keçilerin sesini bildiren bir kelime olduğu bilgisini verdikten sonra bunun Arapçaya da uygun düştüğünü

⁴¹ Ebü'l-Hâris Zu'r-Rumme, *Divânü Zî'r-Rumme*, thk. Abdulkuddûs Ebû Sâlih (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1/87.

⁴² Kâşgarlı, *Divânü lugatî't-Türk*, 3/152.

⁴³ Ebü'ş-Şa'sa Abdullah b. Rû'be el-Accâc, *Divânü'l-Accâc*, thk. Abdülhafîz es-Satî (Dimaşk: Mektebetü Atlas, 1971), 1/210.

⁴⁴ Ebü İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Mu'cemu Divânî'l-edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer - İbrahim Enis (Kahire: Müessesetü Dâri'ş-Şa'b lî's-Sahâfe, 2003), 2/465.

⁴⁵ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 16/418.

ifade ederek istiṣhâd bağlamında Zu'r-Rumme'ye ait olan bir beytin şu cüzünü (باسم الماءِ مَبْعُومٌ) örnek verir.⁴⁶ Ceylan yavrusunun tasvir edildiği beytin tamamı şöyledir:

لَا يَنْعَشُ الطَّرْفَ إِلَّا مَا تَحَوَّنَهُ دَاعٍ يُنَادِيهِ بِاسْمِ الْمَاءِ مَبْعُومٌ

Gözünü ancak ince ve anlaşılmayan bir dil ile onunla ilgilenen annesinin *mê* diyerek çağırması ile açar.⁴⁷

Beğame, ceylanın çıkardığı en ince sestir. *Mebğûm* ince anlaşılmaz bir dil ile annenin çağırıldığı yavru demektir.⁴⁸ *Mubâğame*, ince ve anlaşılmayan bir ses ile konuşmak demektir.⁴⁹ *el-Mê'* koyun sesinin hikâye edilmesidir.⁵⁰

13. Müellif, *karvı ya* ifadesinin, ince yay demek olduğunu, *karvı* kelimesinin ince anlamında olduğunu örneklerle izah ettikten sonra bu mananın Arapçaya da uygun düştüğünü söylemiş ve Arapçada yay biçiminde olan her şeye *karve* (قرو) denildiğini ifade etmiştir. Şair Ru'be'nin (ö. 145/762) bineğini tavsif ederken bu hususta مَرَجَابِ فُنُقُ ifadesini kullandığını söylemiştir.⁵¹ Ru'be el-Accâc'a ait olan beytin tamamı şöyledir:

تَنْشَطُّهُ كُلُّ مِعْلَاةٍ الْوَهْقِ مَائِرَةَ الضَّبَعَيْنِ هِرْجَابِ فُنُقِ

Uzun adımlar atan, bacakları esnek, genç ve iri cüsseli olan her deve, sanki yarış yaparcasına onu hızlandırır.⁵²

Şair burada bineğinin yol kat ettiği çölden söz ederken bineğinin hızlı, kusursuz ve sırtının uzun yapılı olduğunu anlatıyor.⁵³ Arapçada تَنْشَطُّهُ hızlandırdı anlamındadır. الْمِعْلَاةُ uzun adımlar atan devedir. الْوَهْقُ yarış, الْفُنُقُ ise genç ve iri yapılı deve demektir.⁵⁴ Kâşgarlı, burada verdiği ör-

⁴⁶ Kâşgarlı, *Divânü lügati't-Türk*, 3/160.

⁴⁷ Zu'r-Rumme, *Divânü Zî'r-Rumme*, 1/390.

⁴⁸ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, 8/143.

⁴⁹ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ el-Kazvîni el-Hemedânî (İbn Fâris), *Mu'cemü mekâyisi'l-Luga*, thk. 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 2/231.

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/474.

⁵¹ Kâşgarlı, *Divânü lügati't-Türk*, 3/181.

⁵² *Şerhu Divâni Ru'be el-Accâc*, thk. Dahi Abdülbaki Muhammed (Kahire: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 2011), 1/9 (Müellifi meçhul).

⁵³ Onur, "(Divânü lügati't-Türk) Sözlüğünde Arapça Şâhitleri", 18.

⁵⁴ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 4/392.

nekle Türkçe ve Arapçanın bazı kelimelerinin birbiri ile temelde aynı anlamda kullandıklarına dikkat çekmiştir.

3. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud, Türk lehçeleri sözlüğü olarak tavsif edilebilecek *Divânü lugâti't-Türk* isimli eseri Arapça olarak yazmıştır. Şevahit bağlamında Arap şiirinden toplamda on üç beyte işaret ettiği tespit edilmiştir. O, bazen şairin ismini, bazen de isim zikretmeksizin ilgili beyti zikretmiş veya konu ile ilgili kısmına işaret etmiştir. Yani şahit olarak zikredilen beyitlerin bazen tüm olarak verildiği, bazen de sadece delil için kullanılan kısmına işaret edildiği görülmüştür.

İşaret edilen şiirlerin sadece bir döneme ait olmadığı, Cahiliye dönemiyle başlayıp Abbâsîlerin ilk dönemi olmak üzere muhtelif dönemlere ait şairlerin şiirleri ile istişhâdda bulunulduğu görülmektedir.

İstişhâdda bulunulan şiirlerin, Türkçe ve Arapçanın benzerliğini ortaya koymak için bazen *ibdâl* gibi kelimedeki harf değişikliğine bazen de anlam ve kültürel açıdan her iki dildeki kullanım birliğine delil olarak getirildiği mülahaza edilmiştir. İşaret edilen şahitlerin her iki dil arasındaki benzerliğe, anlam ve kültürel yakınlığa ışık tuttuğu görülmektedir.

Divânü lugâti't-Türk'te zikri geçen şahitlerin bir kısmı birkaç ayrı yerde tekrür etmiştir. Ancak genel olarak istişhad için getirilen Arapça beyitlerin, eserin birinci ve üçüncü cildinde yer aldığı görülmüştür.

Müellif, eserde işaret ettiği üzere Türkçe ve Arapçanın başa baş giden iki rahvan at gibi olduklarını göstermek için sözlüğü oldukça zenginleştirilmiş, kelimelerin anlamlarının yanı sıra birçok ayet, hadis, atasözü ve Arap şiirinden beyitle Türkçe ve Arapça arasındaki yakınlığı göstermeyi hedeflemiştir.

Hülasa; Kâşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı *Divânü lugâti't-Türk* isimli eser, dil açısından son derece zengin, kıymetli bir sözlüktür. Eserin, sadece Türkçe kelimelerin anlamlarını değil, aynı zamanda Türklerin kültür ve geleneklerini edebiyat, şiir ve atasözleri gibi birçok değeri başarılı bir şekilde okuyucuya ulaştırdığı görülmektedir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Arap Atasözü ve Deyimlerinin Leksikolojik ve Semantik Analizi

İbrahim Emre Özdoğan*

1. Giriş

Dil temelli kültür aktarımının başlıca unsurlarından olan sözlükler, hemen her dilde çeşitli yöntem ve amaçlarla kaleme alınmış dil bilgisi kaynaklarıdır. Bu soydan eserler; açıklamalarını güçlendirmek, geçerliğini kanıtlamak ve niteliğini zenginleştirmek gibi amaçlarla farklı tanık gösterme yollarına başvurmuştur. Bu olgu; Türk dilinde “bir iddiayı tanıkla desteklemek, tanık göstermek” şeklinde tanımlanan¹ *tanıklama*, Arap dilinde ise “morfolojik ya da semantik bir birimin geçerliğini kanıtlamak üzere, rivayet yoluyla gelen örnek aktarımı” olarak ifade edilen² *istişhâd* terimleriyle karşılık bulmaktadır. Türkçenin ilk sözlüğü olan *Dîvânü lugâti't-Türk*, -tabiatıyla- Türkçe tanıklı sözlüklerin de ilki olma özelliği taşır. Zira bu değerli eserin yazarı olan Kâşgarlı Mahmud, “Ben bu kitabı; hikmet, seci, mesel, şiir, recez ve nesir gibi unsurlarla süsle-

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ibrahimozdogan147@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8336-2044>.

¹ Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), “tanıklamak”, 1900.

² Emîl Yakûb vd., *Kâmûsü'l-mustalahâtî'l-Hugavîyyeti ve'l-edebîyye* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâîyn, 1987), 34.

yerek düzenledim.” sözleriyle zımnen bu öncülüğü dile getirmektedir.³ Özellikle Türkçe ve Arapça olmak üzere iki dilli bir sözlükte takip edilen bu yöntem; esere ayrıcalık kazandırmakta, tarihî ve kültürel önemine farklı yönler eklemekte, okuyucuların pedagojik zevkini artırmaktadır. Ayrıca sözlük bilimi tarihindeki konumuyla oldukça seçkin bir yeri olan *Dîvânü lugâti't-Türk* dâhil olmak üzere sözlüklerin temel görevi, maddeler ile anlamların en doğru şekilde aktarılmasıdır. İşte bu *birim* ile *tanım* dilemmasının uyumu, kullanım ve bağlam özelliklerinin özümsemesiyle sağlanabilir. Okuyucuya geçmesi umulan bu etkinlik süreci, sözlük yazarının en önemli görevlerinden biri olan anlamın “tam” olarak yakalanmasıyla mümkündür.⁴ Dolayısıyla anlamın “tam aktarımı” uğrunda, kullanım ve bağlam özelliklerini göz önünde bulundurmak, *tanım* ile *tanımın* arasındaki determinizmin de bir gereği olmalıdır. Zira her sözcüğün sözlüklerde yer alan temel anlamının yanında bağlamda edindiği yeni kullanımlar, dilin semantik dağarcığını ortaya koymak konusunda oldukça önemi haiz veriler olduğundan, sözlük içeriklerinde yer alacak leksikolojik nitelik potansiyeline sahip deliller de yazım sürecinin sacayaklarından biri olacaktır.⁵ İşbu tanımlama etkinliği, *Dîvânü lugâti't-Türk'te* de kendini göstermiş ve yapılan açıklamalar pek çok yazın türü kullanılarak belirtilen düzeylerde temayüz etmiştir. Kâşgarlı Mahmud, -Türkçe tanımlar bir yana- Arapça maddeli sözlük yazım geleneginde de var olduğu üzere; 24 yerde Kur'ân-ı Kerîm âyeti, 3 yerde hadis, 14 yerde de Arap şiirine yer vermiştir.⁶

Türkçede *tanımlama*, Arapçada ise *istişhâd* kelimeleriyle karşılık bulan sözlük yazım yönteminde *atasözü* ve *deyim* kullanımını oldukça önemli bir veri olarak kabul edilir. Zira bu türden söz varlığı, ait olduğu millete ilişkin, dilin kontekst özellikleri ile etimolojik yapısı hakkında oldukça fikir verici olup sözlüğün yazıldığı dönemin sosyo-kültürel çıkmazlarına ışık tut-

³ Kâşgarlı Mahmud, “Mukaddime”, *Dîvânü lugâti't-Türk*, mlf. Kâşgarlı Mahmud (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1914-1915), 4.

⁴ Howard Jackson, *Lexicography: An Introduction* (London: Taylor & Francis Routledge, 2003), 15.

⁵ Doğan Aksan, *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)* (Ankara: Engin Yayınevi, 2009), 46.

⁶ Faruk Öztürk, *Dîvânü lugâti't-Türk'teki Arapça Söz Varlığının Dizini* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020), 30-32.

makla birlikte kelime ya da tanımın geçerliğine âdetâ son noktayı koyar.⁷ Bir folklor ürünü olan *atasözleri* ile *deyimler*, kelime ve cümle düzeyindeki sunularıyla, dil bilimi üst çatısı ile sözlük bilimi alanının önemli bir *tanıklama* unsurudur.⁸ O kadar ki bu unsurun salt tanımın yerine kullanılarak leksikolojik ve pedagojik katkının artırılma gayesi çokça görülmektedir.⁹

Dîvânü lugâti't-Türk, Türkçenin ilk sözlüğü olsa da yazıldığı tarih Arapça sözlük yazım sürecinin oldukça kritik bir dönemine karşılık gelmektedir. Zira Kâşgarlı Mahmud'a (ö. 483/1090) dek Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kütübü'l-Âyn*'i ile başladığı kabul edilen Arapça sözlük yazımı; el-Bendenîcî (ö. 284/897), İbn Dureyd (ö. 321/933), İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961 [?]), İbn Fâris (ö. 395/1004) ve el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) ile oldukça nitelikli ve kapsamlı bir hal almıştır. Böyle bir atmosfer üzerine kaleme alınan *Dîvânü lugâti't-Türk*, Arapça açıklama ve tanıklarıyla Arapça söz varlığı açısından da inceleme konusu yapılmıştır.¹⁰

Arapça sözlük yazarlarının, söz birimlerini açıklarken delil göstermesi iki gerekçeye dayanmaktadır: Ele alınan kelimenin Arap dili ya da bir lehçesindeki varlığını kanıtlamak ve varlığı kanıtlanan kelimenin bağlamda kazandığı anlamı aktarmak.¹¹ Sözlük yazarları, Arapçanın linguistik yapısı gereği, ilgili kanıtama ve aktarım çabalarını sergilerken dört yöntem izlemiştir. Bunlar; *semâ*, *kyâs*, *icmâ* ve *istishâbu'l-hâl*'dir. Terim olarak, dil bilgininin, diline güvenilen Araplardan işittiği söz ya da söz grupları olarak tanımlanan¹² *sema*, Arap dil biliminde en güçlü delil olarak kabul edilir. *Mesel* olarak anılan ve “açıklamak amacıyla benzeri hakkında söylenen söz” şeklinde tanımlanan¹³ Arap atasözleri ile -kap-

⁷ Vecihe Hatipoğlu, “Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dili* 13/152 (Mayıs 1964), 468; Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2004), 7.

⁸ Çobanoğlu, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, 27.

⁹ Ezgi Sırtı, “Tatar Sözlük Biliminde Tanıklama İçin Atasözü Kullanımı”, *IV. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Eylül 2018).

¹⁰ Bk. Faruk Öztürk, *Dîvânü lugâti't-Türk'teki Arapça Söz Varlığının Dizini* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020).

¹¹ Ali Kâsımî, *Mu'cemü'l-İstishâdât* (Beyrût: Mektebetü Lübnan Nâşirün, 2001), 19-20.

¹² Yakûb vd., *Kâmûsü'l-mustalahâti'l-hugaviyyeti ve'l-edebiyye*, 229.

¹³ Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvedî (Riyâd: Dâru'l-Meâsîr-el-Medînetü'n-Nebeviyye, 2009), 759.

samlarına göre değerlendirilmek koşuluyla- *kelâmü'l-Arab, akvâlü'l-Arab, mustalah veya ibâra* olarak anılan ve “Arapların, dillerinden fasih ve bozulmamış olduğuna inanılan sözleri” şeklinde tanımlanan¹⁴ Arap deyimleri de *sema* yöntemindeki dil malzemesi kapsamına giren söz varlıklarıdır.¹⁵ Câhiliye Dönemi dâhil olmak üzere barındırdığı anlam yönüyle zengin söz grupları olan *atasözü* ve *deyimler*, Arap toplumunun dil anlayışı ile yaşam şekli hakkında fikir verici nitelik taşımaktadır. Bunun nedeni, anlamca zengin olan bu türlerin toplumsal yapı üzerindeki etkisidir. Zira *atasözleri* ile *deyimler*, ortaya çıkmalarında şiire benzer olarak sanata ilişkin bir kaynaktan beslenmemiş ve toplumun türlü tabakasının konuşma dilindeki akışı aktarmıştır.¹⁶

Maddelerin Türkçe, açıklamaların Arapça olduğu bir sözlük olan *Dîvânü lugâti't-Türk'teki* Arapça tanımlama yöntem ve örneklerini doğru analiz etmek, ilgili olguya dair Arapça sözlük yazım tarihindeki verilerin incelenip anlaşılmasıyla sağlanabilir. Her ne kadar *Dîvânü lugâti't-Türk'te* yer alan Arap *atasözü* ve *deyimleri*, Türkçe eş değerlerinin karşılığında örneklem amaçlı verilmiş olsa da tanımda kullanılan delil niteliğindeki bu verilerin, tanımlı güçlendirmede önemli görüldüğü anlaşılmaktadır. Bilhassa Araplara Türkçe öğretmeyi amaç edinen¹⁷ Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk'ü* hakkında yapılacak Arap *atasözü* ve *deyimlerinin* leksikolojik ve semantik analizi, zikredilen bilgilerin kurumsal bir yapıya evrilmesine katkı sağlayacaktır.

Bu bölümde; inceleme konusu yapılacak *Dîvânü lugâti't-Türk'ün* içerdiği Arap *atasözü* ve *deyimlerinin*, aktarılan ve aktarılacak bilgiler ışığında zihinlerde daha anlaşılır hale gelmesi ile ulamsal paydada değerlendirilmelerinin sağlanması amaçlanmaktadır.

¹⁴ Mustafa Kırız - Yaseen Jammol, “el-İstişhâd fi'l-Lugati'l-Arabiyye”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2017), 95; Yaküb vd., *Kâmûsü'l-Mustalahâti'l-Hugaviyyeti ve'l-edebiyye*, 266, 362; Rudolf Sellheim, *el-Emsâlü'l-Arabiyyeti'l-kadime*, çev. Ramadân Abdüttevâb (Beyrût: Dâru'l-Emâne, 1971), 27-32.

¹⁵ es-Süyûfi, *el-İktirâh fi usûli'n-nahv* (İstanbul: Dâru'l-Beyrûfi, 2006), 39; Abdülmeccid Katâmiş, *el-Emsâlü'l-Arabiyye* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 21-22; Aydın Oy, “Atasözü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/44.

¹⁶ Katâmiş, *el-Emsâlü'l-Arabiyye*, 6.

¹⁷ Ahmed Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud* (İstanbul: MEB, 1999), 23, 38.

2. *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Arap Atasözü ve Deyimleri*

Bu başlık altında öncelikle incelenmesi gereken, çalışmamız kapsamında bağlı kalmak üzere *atasözü* ile *deyim* kavramları arasındaki farkı tespit etmektedir. Zira bir Türk dili sözlüğü hakkında gerçekleştirilen bu çalışmanın okuyucunun zihin dünyasında yerleşik ve anlaşılır hale gelmesi, günümüz tariflerinden yola çıkılacak bir tasnif gözetildiğinde daha iyi sağlanacaktır.

Dilimizde *atasözü*, “uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz”; *deyim* ise “genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸ Ayrıca atasözlerinin kimi zaman buyruk değeri de taşıyan yargısal anlatımlar olduğu, deyimlerin ise en az iki kelimedenden oluşan ve yargı bildirmeyen söz grupları olduğu unutulmamalıdır.¹⁹ Biz de *Dîvânü lugâti't-Türk'te* geçen Arap atasözü ve deyimlerini bu tanımlara göre sınıflandıracğız. Bu tanımlara göre; -çalışmamızın kapsamı gözetilerek- *atasözü* olarak nitelenmesi uygun görülen cümleler eserde yer alan sıra gözetilerek farklı maddeler altında incelenecek; *deyim* olarak nitelenmesi uygun görülen ifadeler ise dilimize en yakın çevirileri ile tarama sonucu ulaşılan genel yargıların atasözlerinde takip edilen yöntemle göre aktarımıyla tanıtılacaktır. *Dîvânü lugâti't-Türk'te* -çalışmamızda temel alınacak bu tanımlara göre değerlendirildiğinde- 4 Arapça atasözü ile 10 Arapça deyim bulunmaktadır.

2.1. *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Arap Atasözleri*

Dîvânü lugâti't-Türk'te bulunan atasözleri; semantik açıdan çevirileri, söyleniş hikâyeleri, buldukları cümle içinde kazandığı anlamlar ve günümüz Türkçesindeki karşılıkları; leksikolojik açıdan ise tanımlanan

¹⁸ Akalın vd., “Atasözü”, 140; Akalın vd., “Deyim”, 517.

¹⁹ Yusuf Çotuksöken, “Atasözleri Üzerine Genel Bilgiler”, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, mlf. Yusuf Çotuksöken (İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004), 10; Yusuf Çotuksöken, “Deyimler Üzerine Genel Bilgiler”, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, mlf. Yusuf Çotuksöken (İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004), 83.

kelimenin açıklama sırasında başvurulan örneklem unsurundaki uyumu ele alınacaktır.

المَرءُ مَحْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ²⁰

Çeviri: Kişi dilinin altında saklıdır.

Kaynak: Arap dili literatüründe ilgili atasözüne ilk olarak hicri 3. asırda; el-Câhiz el-Kinânî'nin (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn*; İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) *Uyûnü'l-ahbâr*; Ebü'l-Kâsım el-Huttelî'nin (ö. 283/897) *ed-Dîbâc* ve el-Müberrid'in (ö. 286/900) *el-Fâdil ve'l-mefdûl* isimli eserlerinde rastlanmıştır. Ancak ilgili atasözü; el-Câhiz'in eserinin dile ilişkin övgü içeren şiir ve sözleri ele aldığı bölümde anonim olan ve "Kişinin aklı dilinde gömülüdür." anlamına gelen "عَقْلُ الرَّجُلِ مَدْفُونٌ" "تَحْتَ لِسَانِهِ" şeklinde²¹; İbn Kuteybe'nin eserinin çok konuşmanın yergisini içeren rivayetleri ele aldığı bölümde Ahnef b. Kays'a²² (ö. 67/686-87) nispet ederek ve "Kişinin eceli dilinde saklıdır." anlamına gelen "حَنْفٌ" "الرَّجُلُ مَحْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ" şeklinde²³; el-Huttelî'nin eserinde yine Ahnef b. Kays'a nispetle "الرَّجُلُ مَحْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ" şeklinde²⁴; el-Müberrid'in eserinde ise Kâşgarlı Mahmud'un verdiği şekilde ve Hz. Ali'ye nispet edilerek yer almaktadır.²⁵

Anlam Çerçevesi: Anlam paydaları ortak olmakla birlikte farklı kelimelerle rivayet edilen atasözü, kişinin gerçekte nasıl biri olduğunun ancak konuştuğu zaman ortaya çıktığını ifade etmektedir. Buna benzer olarak "Birini ne kadar zamanda tanırırsın?" sorusuna verilen şu cevap da bu atasözünün içeriğini destekler mahiyettedir: Susarsa bir günde, konuşursa bir anda.²⁶ Bir yandan kendini ifade etme aracı olan dil, diğer

²⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâtî't-Türk*, nşr. Rifat Bilge (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1914-1915), 1/281, 358; 3/97.

²¹ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Hebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998), 1/171.

²² Fetihleri, cesareti ve zekâsı ile tanınan tâbîî. Daha fazla bilgi için bk. Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/174.

²³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1925), 1/331.

²⁴ el-Huttelî, *ed-Dîbâc*, thk. İbrâhîm Sâlih (Şâm: Dâru'l-Beşâir, 1994), 101.

²⁵ el-Müberrid, "Mukaddime", *el-Fâdil ve'l-mefdûl*, mlf. el-Müberrid, thk. Abdülazîz el-Meymenî (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1995), 6.

²⁶ İbn Vehb el-Kâtib, *el-Burhân fî vucûhi'l-beyân*, thk. Hanefî Muhammed Şeref (Kahire: Mektebetü'ş-Şebâb, 1969), 58.

yandan içte gizlenen düşünce ve hislerin açığa çıkma hâlindeki sorumlusudur. Zira söylem, hitap ve cevap gibi unsurlar dilde karşılık bulur.²⁷

Sözlük Değeri: Dîvânü lügâti't-Türk'te ilgili Arap atasözü üç yerde geçmektedir. Birincisi; eserin و ile ي ünsüzlerinin bulunmadığı ikinci bölümünün iki ünsüzden oluşan kelimelerin yer aldığı başlıktaki دِل isminin açıklamasında zikredilmiş; eserdeki Arap atasözü ve deyimlerini zikretmeden önce kullanılan kalıp ifadelerden biri olan ve “[Araplarda] şöyle söylendiği gibi” anlamına gelen كَمَا قِيلَ öbeğinden sonra verilmiştir. “Dil” kelimesiyle tanımlanan kelime, “Erdemin başı dildir” atasözüyle tanıklanmıştır.²⁸ İkincisi de eserin و ile ي ünsüzlerinin bulunmadığı ikinci bölümünün üç ünsüzden oluşan kelimelerin yer aldığı bölümünün orta harfi sakin kelimeler başlığındaki دِي isminin açıklamasında zikredilmiş; eserdeki Arap atasözü ve deyimlerini zikretmeden önce kullanılan kalıp ifadelerden biri olan ve “[Araplarda] şöyle söylendiği gibi” anlamına gelen كَمَا قِيلَ öbeğinden sonra verilmiştir. “Sofra” kelimesiyle tanımlanan kelime, “Sofra, ancak zarif konuşarak elde edilir.” atasözüyle tanıklanmıştır.²⁹ Üçüncüsünde ise ortasında و/و/1 üçlüsünden birinin bulunduğu beşinci bölümünün orta harfi sakin kelimeler başlığındaki دِي isminin açıklamasında zikredilmiş; öncesinde kullanılan ifade ile tanıklamadaki Türkçe karşılık ilkiyle aynı verilmiştir.³⁰ Anlaşılan o ki Kâşgarlı Mahmud, Arapların, kişinin özelliklerinin konuşmasına bağlı olarak anlaşılacağı sadedinde kullandıkları atasözünü Türk atasözündeki “erdem” ve “dil” ile “sofra” ve “zarif söz” arasında kurulan ilişkiye benzetmiş; böylece leksikolojik bir karşılık saptamıştır. Dolayısıyla Arap okuyucu öğrendiği kelime ile tanışını zihninde daha anlamlı hale getirecektir. Öte yandan ilgili Arap atasözü, Arapça sözlük yazım literatüründe, Kâşgarlı Mahmud ile çağdaş olan dil bilgini İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) *el-Muhassas* isimli eserinin اِسْتِثْقَاقُ اَسْمَاءِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ başlığı altında *hamd* ve *medh* kavramlarının kullanım özelliklerinden söz edilirken, kullanılan sözün söyleyeni hakkında ipuçları taşıdığı fikrinden hareketle

²⁷ es-Seâlibî, *el-Letâif ve'z-zarâif*, thk. Nâsır Muhammedî Muhammed Câd (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2009), 163.

²⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 1/281.

²⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 1/358.

³⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 3/97.

dilin önemi bağlamında zikredilmektedir.³¹ Bu atasözünün günümüz Türkçesindeki karşılığının “Sorma kişinin aslını, sohbetinden bellidir.” olduğunu değerlendirmekteyiz.

إِذَا جَاءَ نَهْرُ اللَّهِ بَطَلَ نَهْرُ عَيْسَى³²

Çeviri: Allah'ın nehri söz konusu olunca İsa nehri anlamsız kalır.

Kaynak: Arap dili literatüründe ilgili atasözüne ilk olarak Ebû Bekr Cemâ-lüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî'nin (ö. 383/993) *el-Emsâlû'l-müvellede* isimli eserinde rastlanmıştır.³³

Anlam Çerçevesi: Hak olanın batıl olana galip geldiği ya da daha üstün olanın varlığında diğerlerinin yok hükmünde olduğunu ifade etmektedir.³⁴ İDİ جَاءَ نَهْرُ اللَّهِ بَطَلَ نَهْرُ مَعْقِلٍ olarak kullanıldığı da rivayet edilen³⁵ atasözünde; “Allah'ın nehri” ifadesi ile deniz, yağmur ve sel kastedilmektedir. Zira sayılan unsurlar, tüm su kaynaklarından üstün olup onları kendi kapsamına dâhil etmektedir.³⁶ Bu bağlamda; İsa Nehri ya da Makıl Nehri ile anılan yerler; sularının bolluğu ile ünlenmiş ya da atasözünün ortaya çıktığı bölgede bulunuyor olmalıdır. Kaynağını Fırat Nehri'nden alan İsa Nehri, İsa b. Alî b. Abdillâh b. Abbâs'a nispet edilmekte olup Bağdat'ın batısındaki büyük bir kasabaya verilen genel bir isimdir. Ayrıca pek çok şair, şiiplerinde bu nehrin ismine yer vermiştir.³⁷ Sahâbeden Ma'kıl b. Yesâr b. Abdillâh el-Müzenî'ye (ö. 59/679 [?]) nispetle Ma'kıl Nehri olarak anılıp çevresinde geniş bir yeşil alan olan su kanalı ise Basra'da bulunmaktadır. Hz. Ömer, Ma'kıl'i bir sulama kanalı açmakla görevlendirmiş, böylece onun ismiyle anılır olmuştur.³⁸

³¹ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 5/232.

³² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/343.

³³ Ebû Bekir el-Hârizmî, *el-Emsâlû'l-müvellede*, thk. Muhammed Huseyn el-A'racî (Ebûzabî: el-Mecmeu's-sekâfi, 2003), 128.

³⁴ es-Seâlibî, *Hâssu'l-hâs*, thk. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cenân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 50.

³⁵ Ebû'l-Fadl Ahmed b Muhammed b Ahmed b İbrahim en-Nisâbü'nî el-Meydânî, *Mecma'ül-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1374/1955), 1/88.

³⁶ es-Seâlibî, *Simâru'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Maârif, 2009), 30-31.

³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), 5/321-322.

³⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/323; el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Kahire: Matbaatu'l-Mevsûât, 1901), 366.

Sözlük Değeri: *Dîvânü lugâti't-Türk*'te ilgili Arap atasözü; eserin و ile ی ünsüzlerinin bulunmadığı ikinci bölümünün فَاوُجْ kalıbındaki kelimeler başlığında yer alan فَاوُجْ isminin açıklamasında zikredilmiş; eserdeki Arap atasözü ve deyimlerini zikretmeden önce kullanılan kalıp ifadelerden biri olan ve “Bu, [Arapları kastederek] onların şu sözü gibidir” anlamına gelen وَهَذَا بِمَنْزِلَةِ قَوْلِهِمْ öbeğinden sonra verilmiştir. “Efrâsiyâb”³⁹ soyundan gelen bütün kızlar” şeklinde tanımlanan kelime, “Hakanın işi gelince hatununki kalır” atasözüyle tanımlanmıştır.⁴⁰ Anlaşılan o ki Kâşgarlı Mahmud, Arapların iki şey arasında değer biçme sadedinde kullandıkları atasözündeki “Allah’ın nehri” ile “İsa nehri” ifadelerini Türk atasözündeki “hakan” ile “hatun” kelimelerine benzetmiş; böylece leksikolojik bir karşılık saptamıştır. Dolayısıyla Arap okuyucu öğrendiği kelime ile tanışımı zihninde daha anlamlı hale getirecektir. Öte yandan ilgili Arap atasözü, Arapça sözlük yazım literatüründe, Kâşgarlı Mahmud’dan yaklaşık yedi asır sonranın dil bilgini ez-Zebîdî’nin (ö. 1205/1791) *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs* isimli eserinin عقل maddesinde نهر معقل ile kullanımı gözetilerek معقل ismi bağlamında zikredilmektedir.⁴¹ Günümüz Türkçesindeki karşılığının “Büyük balık küçük balığı yutar.” olduğunu değerlendirmekteyiz.

أَنْتِجَ الْفَرَسَ لِجَامَهَا⁴²

Çeviri: Ata yularını da ekle de tam olsun.

Kaynak: Arap dili literatüründe ilgili atasözüne ilk olarak Mufaddal ed-Dabbî’nin (ö. 178/794 [?]) *Emsâlü’l-Arab* isimli eseri ile Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) *Kütübü’l-emsâl*’inde rastlanmıştır.⁴³ Farklı kaynaklarda parçalar hâlinde verilmek üzere “Atın yularını, deve-

³⁹ İran millî destanında İran düşmanı olarak gösterilen Turan hükümdarı. Daha fazla bilgi için bk. Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/478-479.

⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/343.

⁴¹ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc (Kuveyt: Vizâratü’l-İrşâd ve’l-Enbâ’, 1965), 30/39.

⁴² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 2/62.

⁴³ Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâlü’l-Arab* (Beyrût: Dâru’r-Râidi’l-Arabî, 1981), 50; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Kütübü’l-emsâl* (Dımaşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, 1980), 239.

nin dizginini, kovanın ipini ekle de tam olsun” anlamına gelmek üzere *أَتَّبِعَ الْفَرَسَ لِجَامِهَا وَالنَّاقَةَ زَمَامِهَا وَالِدُلَّوْ رِشَاءَهَا* şeklinde rivayetler de bulunmaktadır.⁴⁴

Anlam Çerçevesi: Erken dönemden itibaren kullanımı olduğu değerlendirilen atasözü şöyle hikâye edilmektedir: Benî Dabbe kabilesinin ileri gelenlerinden⁴⁵ Dırâr b. Amr, Benî Kelb kabilesine, Kelb kabilesinin de Benî Adî b. Cenâb koluna saldırır. Evladüiyalinin de uğradığı bu saldırıyı haber alan ve aralarında câriyesi Sülmâ bint Vâil ile bu câriyenin annesi ve iki kız kardeşinin de bulunduğu esirleri yanında götüreren Dırâr b. Amr’ın yakını olan Amr b. Salebe “Ben sevgi ve kardeşliğinin peşindeyken sen aileme saldırdın. Onları bana geri ver.” der. Dırâr ise Sülmâ ile iki kız kardeşi dışındakileri peyderpey vermeye başlar. Çünkü Sülmâ’yı beğenmiştir. Amr b. Salebe’nin üç kızı da geri vermesini istemesi üzerine Sülmâ dışındaki iki kızı da iade eder. Bunun üzerinde Amr b. Salebe “Ey Dırâr! Ata yularını da ekle de tam olsun.” der. İlgili söz böylece atasözü hâline gelir.⁴⁶ İletmek istediği mesajdan önce içerdiği kelimelerden yola çıkarak “atı bulmuşken erişimi daha kolay olan yuları da hallet” anlamına gelen söz; tüm ihtiyaçları eksiksiz karşılama anlamına gelmektedir. Zira yularsız bir atın işlevsiz kalacağı açıktır.⁴⁷

Sözlük Değeri: *Divânü lugâti't-Türk'te* ilgili Arap atasözü; eserin *و* ile *ي* ünsüzlerinin bulunmadığı ikinci bölümünün *فَعَلِدِي* kalıbındaki fiiller başlığında yer alan *كُنْدِي* fiilinin açıklamasında zikredilmiş; eserdeki Arap atasözü ve deyimlerini zikretmeden önce kullanılan kalıp ifadelerden biri olan ve “Arapların dediği gibi” anlamına gelen *كَمَا تَقُولُ الْعَرَبُ* öbeğinden sonra verilmiştir. “Yükü taşımak” şeklinde tanımlanan kelime, “Bütün bu yükü taşıyan deveye bir kepçe ağır gelmez” atasözüyle tanıklanmıştır.⁴⁸ Anlaşılan o ki Kâşgarlı Mahmud, Arapların zorun başarılı olduğu yerde kolay olanın daha rahat gerçekleştirileceği sadedinde kullandıkları atasözündeki “at” ile “yular” ifadelerini Türk atasözündeki “deve” ile “kepçe” kelimelerine benzetmiş; böylece leksikolojik bir karşılık saptamıştır. Do-

⁴⁴ el-Yûsî, *Zehru'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem* (Mağrib: Dâru's-Sekâfe, 1981), 1/309.

⁴⁵ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y.), 203.

⁴⁶ ed-Dabbî, *Emsâlu'l-Arab*, 50.

⁴⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emsâl*, 239; Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm - Kutâmiş Abdülmecid (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1988), 1/92.

⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 2/229.

layısıyla Arap okuyucu öğrendiği kelime ile tanımını zihninde daha anlamlı hale getirecektir. Öte yandan ilgili Arap atasözü, Arapça sözlük yazım literatüründe, Kâşgarlı Mahmud'dan yaklaşık bir asır önce yaşamış el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luga* isimli eserinin تبع maddesinde, “işî sahiplenip ihtiyacı karşılamakla yükümlü kişi” örneğinde zikredilmektedir.⁴⁹ Tarihçesi ya da kelimelerinin incelenmesi bağlamında başka Arap sözlüklerinde de ele alınan⁵⁰ bu atasözünün günümüz Türkçesindeki karşılığının “çaydan geçip dereye boğulmak” olduğunu değerlendirmektediriz.

إِنَّمَا الْمَرْءُ بِأَصْغَرِهِ قَلْبِهِ وَلَسَانِهِ⁵¹

Çeviri: Kişinin insanlığı iki küçük organındadır: kalbi ve dili.

Kaynak: Arap dili literatüründe ilgili atasözüne ilk olarak Mufaddal ed-Dabbî'nin *Emsâlü'l-Arab*'ı ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-emsâl*'i⁵² ile Ebû Amr eş-Şeybânî'ye (ö. 213/828 [?]) nispet edilen *Şerhu'l-Mu'allakâti't-tis'a* isimli eserlerde rastlanmıştır.⁵³

Anlam Çerçevesi: Rivayet zenginliği ile hikâye çeşitliliği nedeniyle önemli olduğu değerlendirilen atasözü şöyle hikâye edilmektedir: Kubeys b. Câbir, Zürâra b. Udus'un Kelb kabilesinin Rufeyde kolundan aldığı Ruşeyye isimli câriyesine ilgi duyuyordu. Bu câriyenin Amr, Züeyb ve Bergûs isminde üç çocuğu oldu. Kubeys vefat edip çocuklar büyüdüğünde Zürâra'nın oğlu Lakît'in “Ey Ruşeyye! Bu çocukların babası kim?” diye sorması üzerine, babalarının Kubeys b. Câbir olduğu cevabını aldı. Bunun üzerine Lakît, Kubeys'in kardeşi Damra b. Câbir'e⁵⁴ düşman olduğundan “Bu çocukları götür de Damra'ya onların kim

⁴⁹ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn - Muhammed Ali en-Neccâr (Mısır: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1964), 2/286.

⁵⁰ Daha fazla bilgi için bk. Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîr* (Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1994) 2/122; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 2/160.

⁵¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügâti't-Türk*, 3/105.

⁵² ed-Dabbî, *Emsâlü'l-Arab*, 55; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emsâl*, 98.

⁵³ Ebû Amr eş-Şeybânî, *Şerhu'l-Mu'allakâti't-tis'a*, thk. Abdulmecîd Hemmû (Beyrût: Müessesetü'l-Alemî li'l-Matbûât, t.y.), 210.

⁵⁴ Damra b. Câbir ve bağlı olduğu soy hakkında daha fazla bilgi için bk. Werner Caschel, *Gamharat an-Nasab: Das Genealogische Werk des Hisam Ibn Muhammad al-Kalbi* (Leiden: Brill, 1966), 2/241.

olduğunu söyle!” dedi. Duydukları üzerine Damra, yeğenlerini alıp Ruşeyye’yi geri gönderdi. Kubeys ve Damra’nın kavmi olan Benî Nehşel’e gelerek kendinin olduğuna inandığı çocukları geri isteyen Zürâra halkın tepkisiyle karşılaştı. Kendi kavmine döndüğünde durumun sorulması üzerine, -yumuşak huylu tabiatına uygun şekilde- “Bana o kadar iyi davrandılar ki dayanamayıp döndüm.” dedi. 8 yıl boyunca her sene çocuklarını almak isteyip bunu başaramadı ve her defa daha kötü bir muameleyle karşılaştı. Bir gün Benî Nehşel’in Zürâra’nın ölüm haberini alması üzerine, Zürâra’nın olumlu yaklaşımı nedeniyle hakkını yemek istemeyen Damra, kendi çocuklarını Lakît’e vererek ödemiş olduğunu düşündü. Ancak Lakît’in bu çocuklara kötü davranıp iyi yetiştirememesi üzerine Damra ile Lakît birbirine eleştiri niteliğinde şiirler yazdı. Tüm bunların ardından Benî Nehşel, Münzir b. Mâi’s-semâ’yi⁵⁵ aracı kılarak çocukları geri almasını istedi. Damra’nın arkadaşı olan Münzir, Damra’nın vefatından sonra çocukları yanına çağırды. Daha önce feraset sahibi olduğunu duyduğu, övülen özellikleri nedeniyle görmek istediği Damra’nın çocuklarından biri olan Şikka’ya “Duymak görmekten iyidir.” diyerek dış görünüşüne ilişkin yorumda bulununca Şikka, “İnsanlar eti kesilip yenen hayvanlar değildir.” diyerek atasözü hâline gelen bu sözü söyledi: Kişinin insanlığı iki küçük organındadır: kalbi ve dili.⁵⁶ Böylece Şikka b. Dâmir’in bu sözü, görüntüsü görece güzel olmasa da bilgin kimseler için kullanılır hale geldi.⁵⁷ Bu iki organın “küçük” olmakla nitelenmesi, hacimleri kastedilerek gerçek anlamda ya da değerlerine nispeten mecaz anlamda kullanılmıştır. Zira kişinin anlam dünyası, hacmen küçük olsa da etki ile sonuçları büyük olan bu iki organ sayesinde olgunlaşır.⁵⁸

Sözlük Değeri: *Dîvânü lugâti't-Türk'te ilgili Arap atasözü; ortasında ي/و/ل üçlüsünden birinin bulunduğu beşinci bölümünün orta harfi sakın kavlular başlığının ي ünsüzü ile başlayan isimlerin sıralandığı bölümünde يُؤُ isminin açıklamasında zikredilmiş; diğer anonim aktarımlardan*

⁵⁵ 3 ile 7. yüzyıllar arasında Irak'ta hüküm süren hıristiyan Arap hânedanı olan Lahmîlerin hükümdarlarından biri.

⁵⁶ ed-Dabbî, *Emsâlü'l-Arab*, 52-55; el-Belâzürî, *Kitâbü Cümel min Ensâbi'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 12/129.

⁵⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (İbnü'l-Enbârî), *ez-Zâhir fi meânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 2/238.

⁵⁸ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/294.

farklı olarak “İsâm’ın dediği gibi” anlamına gelen كَمَا قَالَ عَصَامٌ öbeğinden sonra verilmiştir. “Yüz” kelimesiyle tanımlanan kelime, “Yüz güzelliğine ya da çirkinliğine bakma; kişinin edebiyatla ilgilenen” atasözüyle tanımlanmıştır.⁵⁹ Anlaşılan o ki Kâşgarlı Mahmud, Arapların insanı insan yapan unsurların görünüşte değil görünmeyende olduğu, dolayısıyla kişinin ne söylediği ve içinde hangi duyguları beslediğinin önemli olduğu sadedinde kullandıkları atasözündeki “kalp” ile “dil” kelimelerini Türk atasözündeki “yüz” ile “edep” kelimelerine benzetmiş; böylece leksikolojik bir karşılık saptamıştır. Dolayısıyla Arap okuyucu öğrendiği kelime ile tanıştı zihninde daha anlamlı hale getirecektir. Diğer maddelerden farklı olarak, ilgili atasözünün anonim olmak yerine bir isim zikredilerek verilmesi de bu alt başlık altında incelenmelidir. Zira “Anlam Çerçevesi” başlığında serdedilen anlatı, atasözünü ilk kullananın Şikka b. Damra olduğunu göstermektedir. *Dîvânü lugâti’t-Türk*’te sözü edilen İsâm’ın Lahmîlerin hükümdarlarından Nu’mân b. Münzir nezdindeki özel konumu nedeniyle İsâm b. Şehber el-Cermî olduğu değerlendirilmektedir.⁶⁰ Açık sözlü, keskin görüşlü ve kavmi yerine kişiliğiyle ünlenen İsâm, Nu’mân b. Münzir’in yardımcılarındandır. Kanaatimizce rivayetlerin çeşitliliği ile İsâm b. Şehber el-Cermî’nin hikmetli kişiliğine binaen Nâbiga ez-Zübyânî’nin de şiirine konu olan nitelikleri⁶¹ inceleme konumuz olan atasözünün kendisine nispet edilmesine yol açmıştır.⁶² Ayrıca ilgili Arap atasözü, Arapça sözlük yazım literatüründe, Kâşgarlı Mahmud’dan yaklaşık bir asır önce yaşamış Sâbit b. Hazm es-Sarakustî el-Endelüsî’nin (ö. 313/925) hadislerde geçen kelimelerden *garîb* olanlarını ele aldığı *ed-Delâil fî garîbi’t-l-hadîs*’i⁶³ ile Kâşgarlı Mahmud’dan bir asır önce yaşamış Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî’nin (ö. 328/940) halkın anlamlarını bilmeden kullandığı atasözü ve deyimleri açıkladı-

⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk*, 3/105.

⁶⁰ Ahmet Onur, “(Dîvânü lugâti’t-Türk) Sözlüğünde Arapça Şahitleri ve Arapça-Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma”, *Şarkiyat Mecmuası* 39 (Ekim 2021), 20.

⁶¹ نفس عصام سؤدت عصاما (‘İsâm’ı, ‘İsâm’in kendisi ünlü kıldı). Şiirin devamı ve daha fazla bilgi için bk. Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye ez-Zübyânî, *Dîvânü Nâbigati’z-Zübyânî*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru’l-Maârif, 1977), 232.

⁶² es-Seâlibî, *Simâru’l-kulûb fi’l-mudâf ve’l-mensûb*, 137-138; el-Askerî, *Cemheretü’l-emsâl*, 2/312.

⁶³ es-Sarakustî, *ed-Delâil fî garîbi’t-l-hadîs*, thk. Muhammed Abdullâh el-Kannâs (Riyâd: Mektebetü’l-Ubeykân, 2001), 1/350-351.

ğı *ez-Zâhir fi meânî kelimâti'n-nâs*'⁶⁴ ve el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luga* isimli sözlüğünün *صغر* maddesinde⁶⁵ yer almıştır. Bu atasözünün günümüz Türkçesindeki karşılıklarının “İnsanın eti yenmez, derisi giyilmez; tatlı dilinden başka nesi var.” olduğunu değerlendirmekteyiz.

2.2. Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Geçen Arap Deyimleri

Dîvânü lugâtî't-Türk'te bulunan deyimler 10 tane olup eserdeki sırası gözetilerek, atasözü analizine benzer şekilde tablo hâlinde listelenecektir. Eserin genel yöntemi Türkçede yer alan örneklerin Arap zihninde yerleşik kılınması amacıyla Arapçadaki denkleminin verilmesi şeklinde seyretmesi, deyimlerin tanım ve içerik itibarıyla atasözlerine nazaran sınırlı olması ve çalışmamızın kapsamı gözetilerek ilgili verilerin toplu olarak bir tablo hâlinde listelenmesi uygun görülmüştür.

	Deyim	Cilt/ Sayfa ⁶⁶	Çeviri	İlgili Sözlük Maddesi	Türkçedeki Denk Atasözü/ Deyim	Kurulan Benzerlik Yönü
1	لَعَا	1/37	kalk!	أَبُ أَبُ	-	Eşek tökezlediğinde söylenir. ⁶⁷
2	كَالْبَاحِثِ عَنِ الْمُدِّيَةِ	1/366	Bıçağını (ecelini) arayan kimse	سَجَّانُ	Eceli gelen fare kedi hayası kaşır.	Kendisi için ölümün olduğu şeylerin çevresinde gezinen kimse için söylenir. ⁶⁸
3	يَرِيضُ حُجْرَةً وَيَرْتَعِي وَسَطًا	1/367	Normalde bir köşeye pusup, nimet varken ortada otluyor.	فُرُغُونَ	Avlanırken kurtla iş birliği eden kuzgunun avı ağaç tepesinde olur.	İyi durumda olduğun sürece yanında olan kimse için söylenir. ⁶⁹
4	إِذَا أَقْبَلَ أَقْبَلَ وَإِذَا أَدْبَرَ دَمَّرَ	1/381	İleri gittikçe gider, geri gitse mahveder.	فَتْسُزُ	Su kuyusuna girse üzerine kum yağar.	Talhisizliğiyle ünlü kimse için söylenir.

⁶⁴ İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fi meânî kelimâti'n-nâs*, 2/238.

⁶⁵ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 8/23.

⁶⁶ Bu sütun altında verilecek nicel bilgiler; çalışmamız boyunca referans edindiğimiz ve kaynakçada da belirtilen Rifat Bilge neşrine aittir.

⁶⁷ Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire: el-Heyetü'l-âmmeh li şûnü'l-metâbü'l-emîriyye, 1974), 3/202.

⁶⁸ el-Meydânî, *Mecma'ü'l-emsâl*, 2/157.

⁶⁹ el-Meydânî, *Mecma'ü'l-emsâl*, 2/415.

Deyim	Cilt/ Sayfa:	Çeviri	İlgili Sözlük Maddesi	Türkçedeki Denk Atasözü/ Deyim	Kurulan Benzerlik Yönü
شَوَى أَحْوَى حَتَّى إِذَا أَنْضَجَ رَمَدًا	1/393	Kardeşin eti öyle kızarttı ki sonunda yaktı.	فَشَّ قُدْرِي	Deriyi yüzerken bıçağı kuyrukta kırma.	Yaptığını başa kalkıp anlamsız olan kimse için söylenir. ⁷⁰
يُسِرُّ حَسَوًا فِي ارْتِعَاءٍ	2/229	Köpüğü içer gösterip içindeki yudumlar.	سَقَى	Sakalı okşarken çeneyi kesiyor.	Yardım eder görünüp kendi yararına çabalayan kimse için söylenir. ⁷¹
مَا دُقْتُ عَدُوًّا، وَمَا دُقْتُ عَدُوًّا	2/243	Hiçbir şey tatmadım.	-	-	Bazı Türklerin fiillerdeki harf değişimlerine ilişkin açıklama sırasında Arap dilinden örneklem için zikredilmiştir.
إِنَّ الْبُعَاثَ بَارِضًا بَسْتَسِرُّ	3/87-88	Bizim toprakların kuşu kartal kesilir.	قُور	Yaban eşeği kuyuya düşünce kurbağa aygır olur.	Zayıfken güçlü, hakirken saygın olan kimse için söylenir. ⁷²
أَيَّتِ اللَّعْنُ	3/158	Lanetten uzak kalasın!	شِي	-	Hükümdarların selamlanması için söylenir. ⁷³
طُوبَى لَكَ	3/299	Ne mutlu sanat ya da Güzellikler seninle olsun!	أَز مَنْكِلَادِي	Koyunun en değerli bölümü olarak görülen beynin saygın kişilere ikram edilmesi anlamına gelen "Kişi beyni yedi."	Hak ettiğine inanılan kişilere iyi dilekte bulunmak için söylenir. ⁷⁴

⁷⁰ el-Meydânî, *Mecma'ü'l-emsâl*, 1/360.

⁷¹ el-Meydânî, *Mecma'ü'l-emsâl*, 2/417.

⁷² el-Meydânî, *Mecma'ü'l-emsâl*, 1/10.

⁷³ İbnü's-Sikkî, *Islâhu'l-mantik* (Beyrût: Dâru lhyâi't-Türâs li'l-'Arabî, 2002), 229.

⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1993), 1/565.

3. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk* isimli eseri Türk dilinin ilk sözlüğü olmakla şöhret kazanmış; bu şöhretin muhik yönleri eserin keşfedildiği tarihten bu yana ulusal ve uluslararası pek çok çalışmayla kanıtlanmıştır. Hiç kuşku yok ki madde başlarının Türkçe, açıklamaların ise Arapça olduğu bu sözlük; Arap dil bilimi ile alt dalları açısından da ciddi bir önemi haizdir. Zira yazıldığı dönem ve içerdiği birikim, gerek Arap toplumu gerek de Arap dili hakkında birçok alana ışık tutmaktadır.

Dîvânü lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud'un Arap dili unsurlarına hâkimiyet derecesini ortaya koymakta; açıklama üslup ve yöntemleri ile tanımlama unsurları bu hâkimiyeti oldukça ispatlar nitelik taşımaktadır. Bunların da ötesinde; Araplara Türkçe öğretmeyi ve Türkçenin zenginliğini kanıtlamayı amaç edinen Kâşgarlı Mahmud, yine Araplara özgü folklor unsurlarıyla yaptığı tanımlamalarla hedef okuyucunun öğrenim sürecini kaliteli hale getirerek Arap toplumu ve Arap dili hakkındaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. *Dîvânü lugâti't-Türk'te*, Türkçe tanımlama unsurlarına ek olarak 24 yerde Kur'ân-ı Kerîm âyeti, 3 yerde hadis, 14 yerde Arap şiiri, 4 yerde Arap atasözü, 10 yerde de Arap deyimlerine yer verilmiştir.

Dîvânü lugâti't-Türk'te yer alan Arap atasözü ve deyimleri 14 tane olup 16 yerde geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe atasözü ve deyimlerine anlamca denk gördüğü bu Arap atasözü ile deyimleri; söyleniş hikâyeleri, Arapça kaynaklardaki yerleri, Türkçe atasözleriyle kurulan benzerlik yönleri vb. nedenlerle eserin tanımlama amacıyla içerdiği verileri daha anlamlı hale getirmektedir.

Bu bölümde aktardığımız veri ve incelemelerin gösterdiği en önemli çıkarımlar, Kâşgarlı Mahmud'un eseri yazmada amaç edindiğini belirttiği üzere Türkçenin zenginliğini ispatlarken Arapça unsurlardan da yararlanmış olması ile Kâşgarlı Mahmud'un Arap dili hakkındaki yetkinliğidir. Arap dili literatüründe hicri 2. asır gibi erken bir dönemde belirtmeye başlayan atasözü ve deyim antolojileri, tanımlama unsuru olmaları yönüyle Arap dili sözlüklerinde hicri 4. asır itibarıyla yer almaya başlamıştır. İşte Kâşgarlı Mahmud'un kendinden önceki birikimi aktarması ile kendinden sonraki aynı soydan eserlere öncülük etmesi, Türk

dilinin bu ilk sözlüğü ile yazarının önem ve değerini Arap dili açısından ortaya koymaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe ve Arapça atasözü ve deyimler arasında tespit ettiği benzerlik yönleri ile getirdiği açıklamalar, Arap dili literatüründe de konumunu hayli güçlendirmiştir.

Çalışmamız boyunca yaptığımız taramalar; Kâşgarlı Mahmud'un Arapça kitaplarda dahi bilinmediği söylenen bazı kelime ve kalıpları açıklamasıyla Arap dili hakkındaki yetkinliğini ortaya koyduğunu göstermektedir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lügati't-Türk*'ü yazarken; yazım yöntemi, hedef kitleye yönelimi sağlayan unsurları kullanımı, atasözü ve deyimler dâhil olmak üzere antolojik ve ansiklopedik yönü Türk dilinin korunması, incelenmesi ve değerinin unutulmaması noktasında örnek alınmaya ve üzerinde çalışılmaya devam edilmesinin kritik bir değeri haiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Halk Kültürü Açısından *Dîvânü Lugâti't-Türk*

Erhan Çapraz*

“Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir.
Türkistan değil, bütün cihandır.”
(Ali Emîrî Efendi)

1. Giriş

Dîvânü lugâti't-Türk, Robert Dankoff’un belirttiği üzere, “Orta Asya tarihi ve etnografyası için canlı bir kaynak ve İslâmî dilbilim kültürünün yegâne örneğidir.”¹ Dankoff, eserin esas kıymetini ise şöyle açıklar:

“Bütün bunlar Orta Türkçe hakkındaki ilk bilgilerdir. Onlar bir usta tarafından ‘bir alan araştırması’ ile ‘Allah’ın gözünde Türklerin üstünlüğünü göstermek’ için ve Müslüman olmayan Türklere dili ve de Türk kardeşlerinin geleneklerini öğretmek amacıyla toplanmıştır. Aslında, Kâşgarî, Arap filozoflarının Hicri 1. yüzyılda Araplar için yaptıklarını Türklere için yapmayı başarmıştır: Organize olmak, dillerini, soylarını ve kültürel gelenekleri açıklamaktır.”²

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, erhancapraz38@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8705-4981>.

¹ Mahmûd el-Kâşgarî. *Türk Şiveleri Lügati (Dîvânü lugâti't-Türk)*. haz. Dankoff, Robert - Kelly, James vd. çev. Ersin Teres (USA: Harvard University Press, 1982), 63 (Ersin Teres, *Divanu lugat-it-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözcük Bakımından Karşılaştırılması*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006 içinde).

² Dankoff - Kelly, *Mahmûd el-Kâşgarî, Türk Şiveleri Lügati (Dîvânü lugâti't-Türk)*, 77.

Bu bağlamda Kâşgarlı Mahmud, 1074'te eseri yazmakla sadece Türk dilinin ilk sözlüğünü hazırlamakla kalmamış, Türk töresinin esasını belirleyen hususları da bir araya getirmiştir. Dolayısıyla sözlükte Türk halk kültürünün temellerini de bu töre esasında ele alıp değerlendirmek elzemdir.

Törelî Türk Edebiyatı'nın³ da esasını teşkil eden töre, sözlükte “törö” şeklinde ve “an'ane” (*DLT*, 411) mânâsında kullanılmıştır.⁴ Törönün hakikatını belirleyen “töz” ise yine sözlükte “halk” (*DLT*, 376) ve “asil, kök, esas” (*DLT*, 376) mânâlarına gelmektedir. Sözlükte törönün bir diğer mânâsının ise “başköşe” (*DLT*, 411) olması aslında kelimenin halkın hakikati dâhilinde makamını da tebarüz ettirmesi bakımından hayli dikkat çekicidir. Dolayısıyla eserdeki kelime ve kavram evreninin tamamen Cenab-ı Hakk'ın “halk” etme kudretine bağlı olarak “töz” ile “törö” arasında vücut bulduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Nitekim Kâşgarlı Mahmud'un da eserinin mukaddimesinde kendisini böyle bir sözlüğü hazırlamaya iten başlıca âmil olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “Türk dilini öğreniniz; çünkü onların uzun sürecek egemenlikleri vardır” şeklindeki -hadis olarak kabul ettiği- bir sözüne atıfta bulunması onun bu hakikate ne derecede büyük bir bağlılık gösterdiğini açıkça ispat eder. Diğer taraftan tüm Törelî Türk Edebiyatı eserlerinde olduğu üzere eserin Besmele, Hamdele ve Salvele ile başlaması da bunun Törelî bir edebiyat eseri olduğunu açıkça ortaya koyar. Ayrıca Kâşgarlı'nın eserinde dönemine dair hikmet ve hakikat aktarımında daha ziyade şiir, recez, hikmet ve atasözünün imkân ve kabiliyetlerinden faydalanması da bu hususu büyük ölçüde teyit eder. Zira Törelî dairede her türlü aktarımın esasını büyük ölçüde şiir belirlemektedir.

Kâşgarlı, tam mânâsıyla Törelî bir sözlükbilimci olarak dinî-manevî gücünü yukarıda aktardığımız hadis-i şerifin iktidarından alırken diğer taraftan yaşadığı dönemde daha ziyade edebî ve kültürel alanda etkili olan

³ Törelî Türk Edebiyatı tabirinin mahiyeti hakkında bk. Abdülkadir Dağlar, “Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı”, İSLARA Uluslararası İslâm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı, ed. Erdem Can Öztürk (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022), 100-115.

⁴ Yazıda *Divân*'dan yaptığımız tüm alıntılarda Mustafa S. Kaçalın ve Mehmet Ölmez'in hazırladıkları eserden yararlanılmıştır (Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, haz. Mustafa S. Kaçalın ve Mehmet Ölmez (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023). Dolayısıyla parantez içerisindeki sayılar eserin sayfa numarasını göstermektedir.

güçlü “mecmua geleneği”nin de hiç şüphesiz eserin neşv ü nema bulmasındaki katkısı büyüktür. Mesela Firdevsî de ünlü Şehnâme’sini aynı yüzyıl içerisinde yazmıştır.⁵ Yine Arap dili ve edebiyatı âlimi Ahmed b. Muhammed el-Meydânî’nin (ö. 518/1124) Arap atasözlerini alfabe sırasına göre dizip açıkladığı, alanındaki en büyük eseri *Mecma’u’l-emsâl* adlı eseri de bu dönemde kaleme alınmıştır.⁶ Dolayısıyla Kâşgarlı’nın doğrudan söz konusu mecmua geleneğine de bağlı olarak tıpkı Firdevsî’nin *Şehnâme*’de mesnevi üzerinden yaptığını kendisinin de sözlük üzerinden gerçekleştirdiği rahatlıkla ifade edilebilir. Tabii Dankoff’un belirttiği üzere Ortaçağ’da Arap sözlükçülük geleneğinin büyük ölçüde kemâle erişmiş olmasının da bunda büyük bir tesiri vardır.⁷ Nitekim iyi bir dil âlimi olan Kâşgarlı’nın da Türkistan’da başlayıp daha sonra Bağdat’ta da devam ettirdiği medrese eğitimi esnasında eserinin teorik altyapısını hazırladığı da doğal olarak ifade edilebilir. Kâşgarlı’nın eserinde ortaya çıkan bu gayret, diğer taraftan ümmet bilincine dayalı millet kimliğini pekiştirmeye dönük bir fiil olarak da düşünülebilir. Fakat buradan sadece şubûî bir bilinç çıkarmak kanaatimizce beyhude bir çabadır. Zira Kâşgarlı için her hâlükârda aslolan “töre”dir. Dolayısıyla biz meseleye töre merkezli bakamazsak hakikatı ıskalayarak sadece gerçeğin suretinde kalabiliriz.

Bu bağlamda, eserdeki aynı zamanda törö ve töze de dönük olan kelime ve tabirleri daha yakından ele almaya geçebiliriz. Fakat elbette malûm olduğu üzere tüm bunları tek bir yazının sınırları dâhilinde ele almak mümkün değildir. Dolayısıyla aşağıda belirlediğimiz temel başlıklar altında daha derinlemesine çalışmalar da yapılabilir.

2. Törelî Lisan

Eserde, halkın (töz) törösünü belirleyen hususlar arasında, elbette bir sözlük olması hasebiyle ilkin dile (lisan) ait unsurlar yer almaktadır. Bu husus ise günümüzde daha ziyade etimolojinin sınırları dâhilinde değer-

⁵ Mehmet Kanar, “Firdevsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/125-127.

⁶ Zülfikar Tüccar, “Meydânî, Ahmed b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 29/501-502.

⁷ Dankoff - Kelly, *Mahmûd el-Kâşgarî, Türk Şiveleri Lügatı (Divânü lügatî’l-Türk)*, 77.

lendirilmektedir. Nitekim Dankoff da eserdeki bazı önemli kavramların halkın etimolojisine dayanılarak anlatıldığını belirtmektedir.⁸

Dankoff'un da vurguladığı üzere *Dîvân*'da etimolojinin özellikle “Türkmen” maddesinin aktarımı esnasında geçerlilik kazandığı görülmektedir.⁹ Kâşgarlı, maddeyi açıklarken “Onlara Türkmen denilişinin şöyle de bir hikâyesi vardır” dedikten sonra Türk destan kahramanı Şu ile Zülkarneyn (İskender) arasında gerçekleşen savaştan bize bir kesit sunar. Hikâyede Şu'nun taktik icabı geri çekilişi esnasında iki boyun (=Halaç), orada kalıp bekledikleri için kendilerine “kal aç” denilerek daha sonra “Halaç” adını aldıkları anlatılır. Zülkarneyn'in Türk iline geldiği sırada bu topluluğun Türklerin ayırt edici işaretlerini taşıdıklarını görünce hiç sorup sormadan “Türk manend” (Türk'e benziyorlar) demesi üzerine de bu adın o günden bugüne onların adı olarak kaldığı belirtilir (*DLT*, 470-471).

Yine Afrasiyab'ın (Alp Er Tunga) kızı Kaz'ın adı açıklanırken de “Kazwin şehrinin kurucusudur. Aslı ‘Kaz’ın oyunu’ anlamında Kaz oyundur; çünkü Afrasiyab'ın kızı orada oturup oynamış” (*DLT*, 385) denilerek de “Kaz” adının etimolojisi bize aktarılır. “Ordo kent” (*DLT*, 89), “Uygur” (*DLT*, 83) ve “altun kan” (*DLT*, 74) yer isimleri ile “Çiğil” (*DLT*, 179) Türk kavim adının açıklanmasında da efsanelere bağlı aynı etimolojiden faydalandığı görülür. Hiç şüphesiz bu destan ve efsaneler, doğası gereği Türklerin yere (bölge) olan aidiyet bilincini daha da fazla pekiştirmiştir.

Kâşgarlı, *Dîvân*'da farklı başlıklar altında ve art arda sıraladığı “el” kelimesinin “vilayet”, “avlu”, “iki hükümdar arasında barış anlaşması” ve “at” mânâlarına geldiğini belirtirken “at” mânâsına gelen “el” kelimesi için “at anlamında kullanılan bir isimdir. Çünkü at, Türk'ün kanadıdır. Bu kökten alınarak atlara bakan seyise de ‘vilayetın başı’ anlamında ‘el başı’ denilmiştir” (*DLT*, 58) şeklinde âdeta etimolojiye dönük bir açıklama getirmiştir. Hiç şüphesiz bunda, “at”ın Türk'ün hayat tarzındaki merkezî rolü kilit bir rol oynamıştır. Nitekim Kâşgarlı da eserinde ilk atasözünü “kuş kanatın er atın (kuş kanadıyla er atıyla)” şeklinde “at”

⁸ Dankoff - Kelly, *Mahmûd el-Kâşgarî, Türk Şiveleri Lügatı (Dîvânü lugâti't-Türk)*, 77.

⁹ Dankoff - Kelly, *Mahmûd el-Kâşgarî, Türk Şiveleri Lügatı (Dîvânü lugâti't-Türk)*, 77.

kelimesi için kullanmıştır (*DLT*, 53). Dolayısıyla “el” kelimesinin çeşitlenmesine bağlı ortaya çıkan bu misaller, elbette “kn (ol!)” (Bakara, 117; Nahl, 40; l-i mrn, 6, 47, 59; En’m, 19, 73; Meryem, 35-36; Ysn 40, 82; Mü’min, 68) emr-i ilhsi ile Türk diline bağlı Türk düşünce sisteminin semantiğini de açıkça ortaya koyar.

Son olarak “tutmaç” yemeği de yine Zülkarneyn’in Doğu seferine bağlı olarak “Bu yemek Zülkarneyn’in zahiresindedir. Zülkarneyn, karanlıkların içinden çıkınca adamların yiyeceği azalmış; Zülkarneyn’e açlıktan yakınmışlar, ona ‘Bizi a tutma’ demek olan ‘bizni tutma a’, yani ‘Bizi burada a tutma. Bırak bizi de yurtlarımıza gidelim’ demişler. Zülkarneyn, bilgeleriyle konuşmuş, bu yemeği çıkarmışlar. Bu yemek bedenin direncini artırır, yanakları kırmızılaştırır ve kolaylıkla sindirilmez. Tutmaç, yendikten sonra suyundan da çokça içilir. Türkler bu yemeği gördükten sonra ‘tutmaç’ demişler. Aslı ‘A bırakma’ anlamında ‘tutma a’tır. İki /a/ dan biri atılmıştır” (*DLT*, 202-203) şeklinde etimolojisiyle beraber aktarılmıştır.

Tüm bu anlatılar, Dankoff’un “Orta Asya Alexander hikye geleneği”¹⁰ olarak nitelendirdiği aslında kadim “Türk sözlü epik destan geleneği” ile ilişkilidir; dolayısıyla “destan” ve özellikle de “efsane”nin sınırları dhilinde değerlendirilir. Yani bunlar, sözlü tarih ve en önemlisi de Treli edebiyat bakımından bize çok kıymetli veriler sağlar. Diğer taraftan Kşgarlı’nın eserinde halkın etimolojisine incek kadar etkili olan yüksek Treli motivasyonunu yine yukarıda aktardığımız hadisin sınırları dhilinde değerlendirmemiz gerekir. Dolayısıyla eserde Türk lisani, töreye ait tüm incelikleriyle beraber ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.

3. Treli Edebiyat

Treli Türk Edebiyatı, Cenb-ı Hakk’ın “Trtmek” (türetmek-yaratmak) ilkesine bağlı gelişen edeb anlayışın genel adıdır. Tek tözden yaratma, türetme ilkesine dayalı bu anlayışın en temel niteliği ise “kelmi”, yani “şifhi”, “sözlü/sözel” olmasıdır. Diğer taraftan, “tözlerin tözü sayılan ilk tz Allah’ın “kün” (ol) kelami, sözüdür ki Hakikat-ı

¹⁰ Dankoff - Kelly, *Mahmd el-Kşgarı, Türk Şiveleri Lğatı (Divn lugti’-Türk)*, 77.

Muhammediyye'ye tekabül etmektedir.”¹¹ Dolayısıyla tüm edebî yapının esasında “fitrat-hilkat”, “Hakikat-ı Muhammediyye”, “nizam-adalet”, “hukuk-şeriat” ve “örf” unsurlarından müteşekkil olan “hakikat alanı”na¹² bağlı bir teşekkül ve tekemmül süreci yaşadığı görülmektedir.

Bu bağlamda Kâşgarlı'nın eseri, ilk olarak “Dîvân” adını almasıyla Törelî bir karakter arz eder. Zira Törelî Türk Edebiyatı'nda *Dîvân* adı, kelimenin öteden beri kazandığı “meclis, defter, dîvân kalemi, dîvân kâtibi, dîvânâne, ayak dîvânı, Hak dîvânı, dîvân durmak” gibi “lugâvî” ve “ıstılâhî” mânâları ile bir “dîvân istiaresi” oluşturmuştur. Dolayısıyla da kelimenin bir isim olarak, “gelenekte öteden beri var olagelen ve geleneğin şuuraltı ile aktarılagelen bir ‘ezelî hiyerarşi’ tasavvuruna tekabül ve tetabuk ettiğini söylemek mümkündür. Ezelî olan, Allah'tır, ebedî olan da odur; o, Evvel'dir, Ahir'dir de. Her şeyin başıdır, Allah; ondan gelen her şey tekrar ona dönücüdür. Büyük küçük tüm kâinat koca bir meclis/dîvân halkasını andırır; meşhur tabiriyle ‘habbeden kubbeye’ tüm kâinat dairevî bir dönüş hâlinindedir. Bu daima dönen kâinat dîvânının başı ve esas mihveri, Allah'tır. İslâm geleneklerine göre ezeli hiyerarşi çerçevesinde bu koca dîvânın Allah'tan hemen sonra gelen ikinci temel üyesi, onun kulu ve resulü Muhammed'dir, o, Allah'ın habibi, sevgilisidir.”¹³ Kısacası, Kâşgarlı'nın eseri de “Dîvân” adı almak suretiyle, -doğal olarak- başta dil ve edebiyat olmak üzere, bizim de yazıda ana başlıklar altında değerlendirdiğimiz inanç, ahlâk, hukuk, tababet, ziraat, mutfak, oyun gibi hayatın pek çok alanında geleneğe dayalı birçok hususu bünyesinde barındırmaktadır.

Törenin de esasını teşkil ettiği için *Dîvân*'da bir edebî gelenek olarak şiir en başta gelir. Bu yüzden Kâşgarlı eserinde ne yaptığını anlatırken, “Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının kelimelerini, şiirlerini topladım” (*DLT*, 33) diyerek “kelime” ile “şiir”i yan yana getirip koyar.

¹¹ Dağlar, “Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı”, 102.

¹² Hakikat alanının mahiyeti hakkında bk. Erhan Çapraz, “Hakikatın Hikâyesi, Hikâyenin Hakikati: Bir Hakikat Alanı Olarak Türk Halk Hikâyeleri”, İSLARA Uluslararası İslâm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı, ed. Erdem Can Öztürk (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022), 87-99.

¹³ Abdülkadir Dağlar, “İsmlendirme Hengâmesinde Bir İsim Savunması: Dîvân Edebiyatı”, *Hikmet Edebiyat Dergisi* 2/5 (2006), 168.

Dîvân'da Őir karŐılıĝında kullanılan kavramlar, “koŐug (Őir, recez, kaside)” (*DLT*, 172) ve “yır (gazel, Őarkı)” dır. (*DLT*, 382). Dolayısıyla karŐılıklarını bakılınca ayırıcı nitelikleri haiz iki farklı Őir tűrünün eserde mevcudiyeti sűz konusudur. Ayrıca “recez” ifadesi, bu Őirlerin aruz űlüsü ile sűylendiĝini de iŐaret eder.

Dîvân'da “Őarkı” mânâsı taŐıyan “yır”ın yanında, “yırlamak (Őarkı sűylemek)” (*DLT*, 337), “yır koŐmak (gazel ve Őir sűylemek)” (*DLT*, 235), “yıragu (algıcı, tűrkűcű) (*DLT*, 349) ve “kűglemek (Őarkı sűylemek ve bu arada bazı naĝmeler yapmak)” (*DLT*, 302, 720) gibi kavramların mevcudiyetine de bakılırsa açıkça bu Őirlerin bir makam (ezgi) ile sűylendiĝi gűrűlűr. Ayrıca eserde “kopuz (kopuz, ut)”a da (*DLT*, 168) yer verilmiŐ olmasý bu durumu açıkça teyit eder.

Dîvân'da sadece “uu (Bir Tűrk Őairinin adı)” (*DLT*, 416) adlı bir Tűrk Őairinden bahsedilmesi Őirlerin daha ziyade anonim bir karakterde olduĝunu ortaya koyar. Alp Er Tunga'ya ait sagunun bir dűrtlűĝünün *Dîvân*'da birbirinin çeŐitlenmesi Őeklinde iki kerre yazılmıŐ olmasý ise bu Őirlerin sűzlű ve geleneĝe baĝlı Őirler olduĝunu, yani bunların Tűreli Tűrk Őiirinin mahiyetini teŐkil eden tűm hususiyetleri bűnyesinde taŐıdýĝını bize açıkça gűstermektedir. Aruzlu (recez) Őirler ise bu Őirlerin tűre esasında divan Őiri geleneĝi ile kolayca kaynaŐarak “bir”leŐebildiĝini de yine bize açıkça gűsterir. Elbette “kűg” kelimesinin “Őirin űlüsü (aruz)” yanında “Őarkıda naĝme” (*DLT*, 379) mânâsına da gelmesi doĝrudan bunların bir makama baĝlı icrasını akla getirmektedir.

Tűreli Tűrk Őiirinin Őu ana kadar bize gelen en eski misallerine sahip olan *Dîvânu lűĝâti't-Tűrk*'te toplam 764 dize mevcuttur.¹⁴ Bu yűnűyle de eser Talât Tekin'in belirttiĝi űzere, “zengin ve eŐsiz bir eski Tűrk Őiri antolojisidir.”¹⁵ Ayrıca bu Őirler, Tűrk maneviyatını tayin etmek bakımından da bize oldukça kıymetli fırsatlar sunar.¹⁶ űnkű bu Őirler, ele aldıĝı tűrlű mevzular űzerinden bize doĝrudan hikmeti aŐılar. Bu baĝlamda

¹⁴ Talât Tekin, *XI. Yűzyıl Tűrk Őiiri: Dîvânu lűĝâti't-Tűrk'teki Manzum Parçalar* (Ankara: Tűrk Dil Kurumu Yayınları, 2017), V.

¹⁵ Tekin, *XI. Yűzyıl Tűrk Őiiri*, V.

¹⁶ Carl Brockelmann, “Eski Tűrkistan Halk Edebiyatı”, *Dârűlfűnun Edebiyat Fakűltesi Mecmuası (Seçme Makaleler)*. haz. Mehmet Samsakı - Sevim Gűldűrmez (İstanbul: İstanbul űniversitesi Yayınevi, 2022), 22.

kanaatimizce *Dîvân*'daki şiirlerin “hakikat alanı”nı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şu hadis-i şerifi belirler:

“Şurası muhakkak ki beyanda sihir vardır, şurası da muhakkak ki şiirde de hikmetler vardır.” (Ebü Dâvud, Edeb 95, 5011; Tirmizi, Edeb 63, 2848).

Kâşgarlı da *Dîvân*'ındaki “Ben bu kitabı abece harfleri sırasıyla tertip ederek hikmet, seci, atasözü, şiir, recez ve nesirlerle süsledim” (*DLT*, 34) şeklindeki ifadesiyle aslında bu hususu da açıkça izhar eder. Yine her bir kelime öbeği için öbürlerinin kendisinden türediği kökü esas aldığını belirtirken de “çünkü hikmetler, uzun olanın kısaltılmasıyla gün yüzüne çıkar” dedikten sonra, “Türklerin vak'alar hakkındaki bilgi ve sevgilerini dile getirmek için söyledikleri şiirleri, delil olarak esere serpiştirdim” (*DLT*, 35) demek suretiyle de şiirlerin sözlükteki işlevini açıkça dile getirir. Yani bu şiirler, bir taraftan Türklerin “bilgi” ve “sezgi”lerini ortaya koyarken diğer taraftan bize hikmet ve hakikatın (töre) esasını da verir. Burada hazır yeri gelmişken *Dîvân*'dan bir misal üzerinde bu hususu ayrıca ele almada büyük fayda görüyoruz:

“Emgek: ‘Emek, mihnet, meşakkat.’ Atasözü: ‘emgek eginde kalmaz’ ‘Mihnet, yoksunlarının omuzlarına asılı kalmaz.’ Bu atasözü, (...) ‘Güçlüğün yanında elbet bir kolaylık vardır.’ [İnşirâh, 5] âyetine benzer. Kelime, şu dörtlükte geçer:

aydı senin udu
emgek telim idu
yumşar katıg udu
könlüm sana yügrük

Sevgilisinin yaptığıının çlgınca olduğunu ifade etmek için ona: “Bu yalçın dağları aşarak bizim buralara nasıl gelebildin” diye soruyor. Sevgilisi de şöyle cevap veriyor: “Sensizlik yüzünden öyle zahmetler çektim ki yalçın dağlar yumuşadı, böylece kalbim sana koşarak geldi.” (*DLT*, 82).

Yukarıdaki misalde açıkça görüleceği üzere kelimenin aktarımında gerçek (kelime, töre söz), hakikat (âyet) ve şiir (hikmet) iç içe geçmiştir. Belki yukarıdaki şiir tek başına aktarılsa idi türedi bir aşk şiiri olarak kabul edilebilirdi, fakat şiir, gerçek ve hakikatın iç içe geçmesiyle beraber tamamen Törelî bir karaktere bürünmüştür.

Dîvân'daki halk edebiyatı örnekleri üzerine 1949 yılında bir lisans tezi hazırlayan Musaliha Akkay şiiirleri Şu başlıklar altında tasnif etmiŐtir¹⁷:

I. *SavaŐ Őiiirleri* (Alp Er Tonga için mersiye; Meçhul bir kahraman için mersiye; Tangutlar ile savaŐ; Evvela esir olup sonra intikam alan yiĐit; Uyurlara karŐı sefer; Basmılların seferi; BaŐka bir savaŐ destanı; SavaŐ ve kahramanlıĐı anlatan muhtelif parçalar.); II. *AŐk Őiiirleri*; III. *Tabiat Őiiirleri* (Bahar tasviri; KıŐ tasviri; Yaz ile kıŐ münazarası; çeŐitli tabiat tasvirleri.); IV. *Av Őiiirleri* (Bir kurt avı; KuŐ avı; Geyik ve tilki avı.); V. *Hikmet, Öf ve Ádet Őiiirleri* (Mala dűŐkűnlűk hakkında; Faziletin methi; Dűnyanın faniliĐi; Zamanın kűtűlűĐű; NeŐeli olmak; Dűnyanın kűtűlűĐű; Ticaret; Ailevi műnasebetler: İdarİ hayat; Yiyecek hakkında.); VI. *Teessiiir İfade Eden Őiiirler*.

Yukarıdaki tasnifte gűrűldűĐű üzere eserdeki Őiiirlerin toplum hayatını hemen hemen tűműyle kapsaması ve Akkay'ın belirttiĐi üzere¹⁸ metinlerin birbiriyle rabitalı oluŐu, KâŐgarlı'nın bu Őiiir parçalarıyla tűre esasında műŐterek bir Őuur kurmaya çalıŐtıĐını açıkça ortaya koyar. Bu yűzden de eserinde nazım veya nesir bazı metinlerini destan¹⁹ ve efsanelerle²⁰ zenginleŐtirmeye çalıŐmıŐtır. DiĐer taraftan, M. Fuad Kűprűlű'nűn²¹ (1933; 1934: 38) haber verdiĐi üzere Câhiz'in "Fezâilű'l-Etrâk"inden baŐlayarak İslâm Edebiyatı'nda Tűrkler lehinde pek çok methiye tarzında Őiiirin yazılmıŐ olması da KâŐgarlı'nın bu Őuura dűnűk gayretini kanaatimizce daha arturmıŐ olmalıdır. Orhan Őaik Gűkyay'ın belirttiĐi üzere eserde, "Arap edebiyatına űzenilerek meydana getirilmıŐ Őiiir űrneklerine bile rastlanmakta"²² oluŐu da en azından onun bu gayretini bize İmâ eder.

¹⁷ Musaliha Akkay, *Divan-ű lugâti't-Tűrk'deki Tűrk Halk Edebiyatı űrnekleri* (İstanbul: İstanbul űniversitesi, Edebiyat Fakűltesi, Lisans Tezi, 1948-1949), II-III.

¹⁸ Akkay, *Divan-ű lugâti't-Tűrk'deki Tűrk Halk Edebiyatı*, III.

¹⁹ Orhan Őaik Gűkyay, "Dİvânü lűgat-it-Tűrk ve Alp Er Tunga", *Tűrk Dili XXVII/253* (Ekim 1972), 56-59.

²⁰ Behiye Kűksel, "Dİvânü lűgatİ't-Tűrk'te Yer Alan Efsaneler", *Uluslararası Sosyal AraŐtırmalar Dergisi II/9* (Sonbahar 2009), 262-269.

²¹ M. Fuad Kűprűlű, "Milli Kűltűrűműzűn Eski Bir Ábidesi Divan-ı lűgatű't-Tűrk", *Cumhuriyet Gazetesi* (24 Nisan 1933), 6; M. Fuad Kűprűlű, "Dİvân-ı Lűgâta'l-Tűrk", *Tűrk Dili ve Edebiyatı Hakkında AraŐtırmalar* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1934), 33-45.

²² Gűkyay, "Dİvânü lűgat-it-Tűrk ve Alp Er Tunga", 56.

Divânü lugâti't-Türk, şiir ve hikmetlerle törenin esasını kurmakla beraber, Törelî “Türk şiirinin bize kadar gelebilen en eski şekillerini ihtiva eder.”²³ Eserde, parça parça koşuk ve sagu misalleri önemli bir yer tutar. Yine Törelî Türk nazmında vezin olarak “hece vezni”nin ilk misalleri de eserde yer alır. Şiirler, 5 heceliler başta olmak üzere 15 heceli şiirlere kadar uzanan bir vezin hususiyetine sahiptir. Şiirlerde, 5 heceliler serbest olmak üzere; 6 heceliler (3+3/2+2+2), 7 heceliler (4+3/3+4), 8 heceliler (4+4), 10 heceliler (5+5), 11 heceliler (7+4), 12 heceliler (4+4+4/6+6/7+5), 13 heceliler (7+6/8+5), 14 heceliler (7+7) ve 15 heceliler (8+7) şeklinde duraklar (taktî) mevcuttur. Nazım şekli itibariyle “Dörtlük” nazım şeklinin; kafiye bakımından da “yarım kafiye” ile “redif” usulünün yaygın olduğu görülmektedir.²⁴ Eserde “beyit” ve “aruz ölçüsü” ile recez tarzında şiirlere de yer verilmiş olması Kâşgarlı'nın doğal olarak divan şiiri geleneğine de aşinalığını gösterir. Kâşgarlı'nın şiirdeki bu tavrını da Törelî Türk Edebiyatı dairesinde değerlendirmemiz gerekir. Zira Törelî edebî dairede şeklin veya ölçünün tek başına hiçbir ehemmiyeti yoktur.

Divânü lugâti't-Türk'teki manzumelerde, “bugün Türklerin halk edebiyatında gördüğümüz umumî müşterek seciyeler tamamıyla mevcuttur.”²⁵ Gerçekten de M. Şakir Ülkütaşır'ın tespitlerine göre, eserde Türk etnografya ve folkloruna ait pek çok husus bugün de Anadolu'da halk arasında yaşamaya devam etmektedir. Mesela Boyabad (Sinop) çevresinde Bayat, Dodurga, Karaevli, Badıllı (Beydili) ve Çepni boyları arasında “yuğ etmek” ve “savu (sagu) yakmak” âdetinin varlığı söz konusudur. Yine eski Türk yemeklerinden olan “tutmaç”, “yarma yuga”, “ovmaç-oğmaç”, “katma yuga-katlama” ve düğün adetleri ile ilgili olan “kalınğ-kalın”, “sağdıç” gibi âdetlerin bugün de halk arasında yaşadığı görülmektedir.²⁶ Dolayısıyla eserin sürekliliğine bağlı olarak töreyi aktarma ve yaşatma niteliğini haiz olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

²³ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 98.

²⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 103-105.

²⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 183.

²⁶ M. Şakir Ülkütaşır, “Divan-ı Lügatü't-Türk'ün Folklor ve Etnografya Bakımından Tetkikine Dair Bir Tecrübe”, *Bartın Gazetesi* (29 Haziran 1939), 2; M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972), 107.

Yukarıdaki ilk bölümde de görüldüğü üzere *Dîvân*'da nesir olarak efsane aktarımının ön planda olduğu kabul edilebilir. Nitekim eserde “öge” (*DLT*, 74-75), “barak” (*DLT*, 172) ve “kulbak” (*DLT*, 211) kelimelerinin aktarımında da efsanelere yer verilmiştir:

“Barak: ‘Barak, bir cins tüylü [av] köpeği.’ Türklerin [eski] inancına göre, kerkes kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlar ve bunların üzerine kuluçkaya yatarmış. Bu yumurtanın birinden barak çıkarılmış -ki bu, köpeklerin en çok koşanı ve en iyi avlayandır. Öbür yumurtadan da bir kerkes yavrusu doğarmış ve bu, onun son yavrusu olurmuş.” (*DLT*, 173).

Yukarıdaki anlatıda elbette efsanenin de tabiatına bağlı olarak gerçek ile hakikat (inamış) iç içedir. Fakat Kâşgarlı'nın *Dîvân*'da nesir olarak daha ziyade efsanelere yer vermesi töre dairesinde hakikata olan inancımı açıkça ortaya koyar kanaatindeyiz.

Dîvân'da “alkış” (*DLT*, 77) maddesi altında kelimenin “dua” mânâsı verilmiş, fakat bir alkış misaline yer verilmemiştir. “Kargış” maddesi altında da kelimenin “lanet” mânâsı aktarılmış; daha sonra da “tenri kargışı anın üze” (Allah'ın laneti onun üzerine olsun) şeklinde bir kargış misaline yer verilmiştir (*DLT*, 206). Yine “toplü” kelimesi için “kabir” anlamı verilerek kelimedenden hemen sonra “topluka tol” (kabir onunla dolsun) şeklinde bir kargış misaline daha yer verilmiştir (*DLT*, 194).

Yine “tapuzgu (bilmece)” (*DLT*, 216), “tapuzguk (bilmece)” (*DLT*, 206), “tapuzmak (bilmece sormak)” (*DLT*, 255) ve “tapzug (insanların birbirini sınıdığı bilmece)” (206) maddeleri ile “bilmece” kelimesine yer verilmiş; maalesef bir bilmece misali aktarılmamıştır. Fakat kelime zenginliğine bakılırsa Türklerde kadim dönemden beri güçlü bir “bilmece sorma geleneği”nden rahatlıkla söz edilebilir.

4. Törelî Ahlâk

Kâşgarlı Mahmud eserinin mukaddimesinde, “Kaygılı ya da sevinçli günlerinde hikmet yollarında söylenmiş olan, ilk söyleyenlerin ilk aktarıcılara, onların da başkalarına bildirdiği (ve böylece herkese mal olan) atasözlerine de yer verdim” (*DLT*, 35) diyerek *Dîvân*'daki kelimelerin hikmet ve hakikata açılan kapısının bizim yeni bir adlandırma ile “töre-

söz” adını verdiğimiz “atasözleri” olduğunu açıkça dile getirir. Bu yüzden eserde 289 töresöz mevcuttur.

Dîvânü lugâti't-Türk'teki töresözler üzerine ağırlık veren Avram Galanti²⁷ ve Necip Âsım²⁸ ise mevzu hakkındaki münferit çalışmalarında eserdeki pek çok töresözün daha önceki asırlardan da intikal ettiğini ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla eser, içerdiği “en eski Türk savları”²⁹ ile ebed-ezel çizgisindeki törenin sürekliliğini ortaya koyması bakımından da hayli dikkat çekicidir.

Eserdeki töresözler üzerine 1949 yılında bir lisans tezi hazırlayan Nevin Aybars³⁰ ise *Dîvân*'da yer alan töresözleri mevzularına göre şu başlıklar altında tasnif etmiştir:

I. *Ahlâk*: A. Faziletler (İyilik; Misafirperverlik; Evine bağlılık; Saygı ve hürmet). B. Faziletin dışında kalan hasletler (Menfaat; Kurnazlık, hile; Oburluk; Rüşvet; Övünmek, böbürlenmek; Kötü hareketler; Riyakârlık; Hasislik; Tembellik; Haddini bilmemezlik; Yüzsüzlük; Hinlik; Saygısızlık; Görgüsüzlük); II. *Felsefî Düşünceler* (Hayat tecrübeleri; Fenalık; İyilik; Mal ve zenginlik; Kadın; Kavga ve dövüş; Zaman; Açlık ve yiyecek; Misafir; Sıkıntı); III. İş ve Çalışma; IV. *Bilgi*; V. İhtiyat Fikri ve İhtiyatlı Olmanın İyilikleri; VI. *Yiğitlik ve Kahramanlık*; VII. *Konuşma ve Söz*; VIII. *Din ve İnanç*; IX. Örf ve Âdetler; X. *Tutum ve Fayda Fikri*; XI. *Hısnlık ve Yakınlık*; XII. *Soy ve Huy*; XIII. İş Birliği, Yardımlaşma Fikri; XIV. Aşk; XV. *Binicilik ve At*; XVI. *Tabiat*; XVII. Tıp; XVIII. *Sıhhat ve Sağlık*; XIX. *Sabr*.

Yukarıdaki tasnife daha da dikkatle bakılacak olunursa Kâşgarlı'nın töresözler sayesinde bir taraftan ahlâk temelinde Törelî bir toplum nizamını tesise çalışırken diğer taraftan tüm toplumu enfüsî varlıklar üzerinden diğer âleme hazırlama gayreti içerisinde olduğu da rahatlıkla

²⁷ Avram Galanti, “Eski Savların Eskiliği”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 6 (Kânun-ı Sâni 1339 [1923]), 520-522.

²⁸ Necip Âsım, *Eski Savlar: Dîvânü lugâti't-Türk'teki Atasözleri*, haz. İrmak Kaçar (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019), 49-159.

²⁹ Gökyay, “Dîvânü lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga”, 56.

³⁰ Nevin Aybars, *Divan-ü lugâti't-Türk'deki Ata Sözlere ve Öğütler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1948-1949), 1-143.

görülebilir. Elbette bunda, yukarıdaki tasnifinde Aybars'ın da vurguladığı üzere töresözlerin doğrudan hikmet ve öğüte (hakikat) dönük bir karakter taşımasının da tesiri büyüktür:

“Üme: ‘Eve gelen misafir.’ Atasözü: ‘Üme gelse kut kelir.’ ‘(Sana) misafir gelince bereket gelir.’ Yani ev sahibi misafirden bereket umar, onu yüksünmez. Şu şiirde geçer:

kelse kalı yarlıg bolup yunçig üme
keldür anul bolmış aşğ tutma uma

‘Sana pejmürde hâlde, gönlü kırık bir misafir geldiğinde evinde hazır olan yemeği hemen getir, onu umut içinde bekletme.’ (DLT, 75).

Yukarıdaki misalde Kâşgarlı'nın töresözü aktardıktan sonra, “yani” diyerek töresözün mânâsını daha fazla açıkladığı görülür. Bu durum onun töresözün hikmete dönük telkin kudretinden daha fazla faydalanmaya çalıştığını gösterir. Nitekim hemen bu kısa izahın ardından aktardığı recez ile de bu hikmeti tamamen pekiştirmiş olur. Bu aktarım şekli *Dîvân*'da Kâşgarlı'nın bir üslup özelliği olarak öne çıkar. Zira ona göre “böylece kitap; saflıkta son kerteyi, güzellikte zirveyi bul[muştur].” (DLT, 35).

“alp yağda alçak çoğıda” (yiğit, düşman karşısında, yumuşak başlı (hilim sahibi) adam ise kavgada belli olur.) (DLT, 56).

“tilkü öz yinke ürse uduz bolur” (tilki kendi yuvasına ürürse uyuz olur.) (DLT, 61).

“öküz adaki bolğınça buzagu başı bolsa yeg” (öküz ayağı olmaksansa buzağı başı olmak daha iyidir.) (DLT, 62).

“ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas” (çölde yol işareti varsa yoldan şaşılmaz, kişide akıl varsa konuşmasında hataya düşmez.) (DLT, 75).

“erdem başı tıl” (erdemlilik dilden başlar.) (DLT, 81).

“alp erig yawrıtma ıkılaç arkasın yağrıtma” (yiğit adama kötülük edip zayıf düşürme, yörük atın sırtını da yağrıtma.) (DLT, 96).

“kim kür bolsa küwez bolur” (yürekli ve metanetli olan kişi, kibirli olur.) (DLT, 154).

“koş kılıç kınka sığmas” (iki kılıç bir kına sığmaz.) (DLT, 166).

“kök temür kerü turmas” (mavi demir işlemeden durmaz.) (*DLT*, 167).

“it çakırı atka tegir, at çakırı itka tegmes” (çakır gözlü köpek ata değer; çakır gözlü at ise bir ite değmez.) (*DLT*, 167).

“keriş yağrı ogulka kalır” (sırt yağrı oğula kalır.) (*DLT*, 170).

“han ışi bolsa katun ışi kalır” (hakamın işi olursa hatunun işi kalır, bırakılır.) (*DLT*, 185).

“sondılaç ışi ermes örtgün tepmek” (çalı kuşunun işi değil harman dövmek.) (*DLT*, 230).

Divân'dan seçtiğimiz yukarıdaki töresözlerde ise Kâşgarlı'nın Türk'ün seciyesini, tarım ve hayvancılığa dayalı göçerevli hayat tarzını, mücadeleye dönük tefekkür şeklini ve dil ve fazilete verdiği ehemmiyeti “bozkır üslubu”na bağlı olarak Törelince yansıttığı görülmektedir. Dolayısıyla eserdeki töresözleri, geçmişimizi başarılı bir şekilde mânâlandırmanın yanında bize geçmiş ile gelecek arasında sağlam bir köprü kurmamızı da sağlar.

“eşiç ayur tüpüm altun, kemiş ayur men kanda-men” (Tencere der: Dibim altun. Kepçe der: Peki ben neredeyim?) (*DLT*, 60).

“beş ernek tüz ernes” (Beş parmağın beşi bir olmaz.) (*DLT*, 87).

“etli turnaklı adırmas” (Et turnaktan ayrılmaz.) (*DLT*, 110).

“taz keligi borkçike” (Kelin geleceği yer külâhçı dükkândır.) (*DLT*, 246).

“birin birin mın bolur tama tama köl bolur” (Birer birer bin olur, damlaya damlaya göl olur.) (*DLT*, 452).

Yine *Divân*'dan seçtiğimiz yukarıdaki töresözler de bugün bile büyük ölçüde aynı şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Bu durum ise daha önce de belirttiğimiz üzere süreklilik içerisinde Türk kültürünün töreye dayalı oluşunu açıkça ortaya koyar.

5. Törelî İnanç

Kâşgarlı'nın eserinde Törelî inanç bakımından da zengin veriler mevcuttur. Bu hususta ele aldığı mevzuların başında ise elbette kendi dö-

nemi içerisinde geçerli olan popüler inanç ve gelenekler gelir. Bunların esasını da aslında ‘‘Türk’’ maddesi belirler. Zira burada ‘‘Türk’’ adının ‘‘Allah’ın Nuh’un -aleyhi’s-selm- oğlu Türk’n neslinden gelenlere verdiği bir ad’’ (DLT, 163) olduğu belirtilerek törenin esası, asıl hakki sahibine bağlanmış olur.

Kamlar, khin ve şaman olarak *Dvn*’da yer alır (DLT, 388). Kşgarlı, ‘‘yat (yağmur ve rzgr getirmek için taşlarla yapılan kamlık)’’ (DLT, 389) kelimesinde bir ‘‘kamlık’’ icrasını olduğunu belirttiği kehanet tr ‘‘yat’’ hakkında bizzat bize gözlemlerini aktarır:

‘‘Yat: ‘Bir kehanet türüdür.’ (...). Bu, Türkler arasında bilinen bir şeydir. Ben bunu Yagma yöresinde gözümle gördüm. Çakan bir yangının söndürülmesi için yapılmıştı. Mevsim yazdı; gözümün önünde Allah’ın izniyle kar yağdı ve yangın söndü.’’ (DLT, 337).

‘‘Arwaşmak (khinlerin cin çarpmasına karşı büyülü sözler söylenmesi)’’ (DLT, 127) kelimesiyle yine bunların bir başka icrasına temas edilir. Bu icramın esası ise ‘‘ıwı’’ maddesinde bizzat izah edilir:

‘‘ıwı: ‘Cin topluluğu.’ Türkler şuna inanırlar ki: İki ordu birbiriyle savaşınca bu iki ordunun şehirlerinde yaşayan cinler de şehirlerinin sahibi olan insanları kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse ertesini gün zafer o şehrin sahiplerinin olur. Geceleyin bu cinlerden hangisi yenilirse onların bulunduğu şehrin hakanı yenilgiye mahkm olur. Türk askerleri dönüş gecesi cinlerin attıkları oklardan korunmak için adrlarına saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygın bir inançtır.’’ (DLT, 413).

Dvn’da yine kamlarla ilgili olarak, ‘‘ırk (falcılık, khinlik ve bir kimse- nin içinden geçeni bilmek)’’ (DLT, 56), ‘‘rn (khine, falcıya ödenen para)’’ (DLT, 94), ‘‘tutug (bağlama, büyü ve afsun)’’ (DLT, 171) ve ‘‘kovuz (yel kovuz bitigi: cin çarpmasına karşı afsun, muska)’’ (DLT, 391) gibi kavramlar da mevcuttur. Elbette bugün de olduğu gibi toplumda bunların yanında bizzat ‘‘yelwi (büyü)’’ ile uğraşan ‘‘yelwiçi (büyücü)’’ (DLT, 348) adı verilen kimselerin varlığı da söz konusudur. Dolayısıyla kamların, treli din adamları olduğu açıkça ortaya çıkar. Öyle ki *Dvn*’da ‘‘Kulbak’’ adındaki bir Türk zahidi hakkında da bir efsane aktarılır (DLT, 211).

Hiç şüphesiz bunlar, doğrudan Cenab-ı Hakk'ın “kut (kutluluk, bah-t)”ına (*DLT*, 152) bağlı tecellileridir. Bunu Kâşgarlı, şu hikmette açıkça ortaya koyar:

kut[ug] kıwıg berse edim kulna
künde ışı yügsepen yokar agar

(Allah, bir kulunu bahtlı kılsa onun işi her gün biraz daha yükselir.)

Bu hakikattan mahrum kalanları ise “tenri” maddesinde “yere batası kâfirler” olarak telin eder (*DLT*, 458).

“İduk (kutlu, bereketli olan her şey; adak için sahibi tarafından serbest bırakılan hayvan)” (*DLT*, 64) ve “yagış (İslâm'dan önce adak olarak veya tanrılara yakınlık elde etmek için kesilen kurban)” (*DLT*, 340) kelimeleri kuta bağlı inanış telakkileri olarak değerlendirilebilir.

Cenab-ı Hak, aynı zamanda “ed (iyi uğur)” (*DLT*, 70) sahibi olarak şu hikmette tebcil edilir:

edimni öger-men
biligni böger-men
kônülni tüger-men
erdem üze türlünür

(Nimetlerinden ötürü Allah'a şükrederim, keremiyle fazilet dererim ve gönlümü buna bağlarım; çünkü gönlüm erdem ve edeple dürülüdür.) (*DLT*, 299).

Bununla beraber “hikmet”ler *Divân*'da oldukça ehemmiyetli bir yer tutar. Malûm olduğu üzere bu “hikmet geleneği”, Ahmed Yesevî ile zirveye ulaşmıştır.

Divân'da “umay (son, döl eşi; kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne)” (*DLT*, 89), “kap (ana rahminde çocuğun içerisinde bulunduğu torba)” (*DLT*, 384) ve bulutların kızarmasının (=örtenmek) (*DLT*, 130) Türklerce uğurlu sayıldığı aktarılır.

Eserde nazar için ise bağ ve bahçelere “apaki” (*DLT*, 95) ve “kösgük” (*DLT*, 313) adı verilen korkulukların dikildiği bilgisi mevcuttur. Ayrıca

Türkler, bugün de olduğu gibi “onuñın (ölde insanı öldüren koncoloz, gulyabani)” (*DLT*, 99) ve “bürt (kâbus, karabasan)” (*DLT*, 160) adı verilen olağanüstü varlıklara karşı da belli ki bazı inanışlar geliştirmişlerdir.

Dívân'da bir de “tegi” adı verilen “uğultu”ya dair bir inanış hakkında bilgi aktarılır:

“Tegi: ‘Geceleri işitilen uğultu.’ Türklerin inancına göre ruhlar her yıl bir gece toplanırlar, sağ iken yaşadıkları yerlere gidip halkını ziyaret ederler. Geceleyin bu uğultuyu duyan kişi ölür. Bu, Türkler arasında yaygın bir inançtır.” (*DLT*, 414).

Yine, “yaşın (şimşek)” kelimesi izah edilirken Türklerde muhtemelen “hacerü'l-esved” taşına hürmetle yüzük taşı kaş'a dair şöyle bir inanıştan bahsedilir:

“Türk bilgeliğinde (hikmet) şöyle denir: ‘Yanımda kaş (yüzük taşı olarak kullanılan lekesiz, saydam bir ak taştır) bulunan kişiye şimşek zarar vermez; çünkü yaradılışı böyledir. Bu taş, bir beze sarılıp ateşe atılırsa taş da, bez de yanmaz. Bu denenmiştir. Bir adam susadığı zaman bunu ağzına alırsa susuzluğu gider.’” (*DLT*, 343).

Yine *Dívân*'da Fuzuli Bayat'ın da belirttiği üzere, “yer”, “gök”, “felek”, “burç” ve “yıldız”lar üzerinden aslında Türklerin evren tasavvuruna dair de zengin mitolojik bilgiler sunulur.³¹ Hiç şüphesiz tüm bu inanışlar, Türklerin Törelî dairede Tanrı ile olan irtibatlarının süreklilik arzettiğini bize açıkça göstermektedir.

6. Törelî Tababet

Dívân, oldukça geniş bir Türk coğrafyasında yapılan derlemeleri içerdiğinden Törelî Türk tıbbına dair de bize kıymetli bilgiler aktarır. Eserde hastalıklar, bazen sadece ismen aktarılırken bazen de bunların tedavisine yönelik usulleri ile verilir.

Hastalıkların sağaltımında icracılar olarak karşımıza “otaçı (tabib)” (*DLT*, 53), “emçi (tedavi eden)” (*DLT*, 55) ve “ata sagun (tabib, hekim)” (*DLT*, 73) adı taşıyan kişiler çıkar. Otaçı ve emçi tabirlerinin eserde “ot

³¹ Fuzuli Bayat, “Kâşgarlı Mahmut'un 'Divanı Lugatı't-Türk' Adlı Eserinde Mitolojik Dünya Modeli İle İlgili Bazı Kavramlar”, *Journal of Turkish Linguistics* 1 (Eylül 2007), 3-12.

(ilaç)” (*DLT*, 53) ve “em (ilaç, tedavi)” (*DLT*, 54-55) kelimelerine bağlı olarak aktarılması ata sagunun alanda mesleğin asıl uzmanı olduğunu bize kapalı da olsa işaret eder. Yine tedavide “arkıçak (ağza ilaç akıtmak için kullanılan bir aletin adı)” (*DLT*, 98) gibi bir vasıtanın kullanılması ve “çurnı” adında “Türk hekimlerinin yaptıkları müshil ilacı”ndan bahsedilmesi (*DLT*, 195) toplumda hastalıkların sağaltımında bugün de olduğu gibi “Uzman hekimler” ile “Törelî hekimler”in birlikte vazife üstlendiğini gösterir.

Hastalık olarak, “ig (hastalık)” (*DLT*, 58), “urra (erkeklerde bir rahatsızlık, sancı girerek hayaların büyümesi, fitik)” (*DLT*, 55), “uduz (uyuz)” (*DLT*, 61), “atgak (karında biriken sarı su hastalığı)” (*DLT*, 86), “sarig kezik (sarılık)” (*DLT*, 178), “anumu (cüzzam hastalığı)” (*DLT*, 95), “sügöl (siğil)” (*DLT*, 435), “çalkan (şişme, yaranın bir yerden başka bir yere sirayet etmesi)” (*DLT*, 197) ve “bokuk (et bezi)” (*DLT*, 312) gibi hastalıkların adı verilir. Bokuk hastalığının Türklerin ilk zamanlarında Müslümanlar ile savaşırken Hz. Ömer’in bedduası üzerine çıktığını anlatılması ise hayli ilginçtir.

İlaç mânâsına gelen “ot”un *Divân*’daki diğer karşılığının “ot, bitki” olması (*DLT*, 53) hekimlik usullerinin daha ziyade bitkilere bağlı ilaçlarla gerçekleştirildiğini bize gösterir. “Anduz (kazılarak çıkarılan ve atın karın ağrısını tedavi etmek için kullanılan bir bitki köküdür)” (*DLT*, 85), “tawgaç (tedavide kullanılan yaprakları müge yaprağına benzeyen bir ağaç)” (*DLT*, 203), “eğir kökü” (*DLT*, 146), “awilku (yaprağı göz ağrısı tedavisinde kullanılan bir ağaç)” (*DLT*, 216), “toy (ilaç olarak kullanılan bir ot)” (*DLT*, 382), “bezenç (ilaç olarak yenilen, dalları ve yaprakları kızıl, üzüm bağlarında biten bir bitki)” (*DLT*, 456) ve “egir (karın ağrısına karşı ilaç olarak kullanılan kulunç otu)” (*DLT*, 61) *Divân*’da adı geçen belli başlı ot ve bitkilerdir. Bunun yanında “urumday (zehirin zararını gidermek için kullanılan bir taş, panzehir)” (*DLT*, 104) ve “an (yağı tedavide kullanılan bir kuş adı)” (*DLT*, 55) tedavide kullanılan bitki dışındaki diğer varlıklardır.

“İrwi (Hindistan’dan gelen, hastaları tedavide kullanılan bir ilaç)” (*DLT*, 91), “hasnı (Hindistan’dan gelen bir ilaç. Çocuğun tulumuna konur ve büyümek/semirmek için onu yalar)” (*DLT*, 195) ve “uragun (tedavide kullanılan, Hindistan’dan gelen ilaç) için aktarılan bilgilere

bakılırsa doğrudan bazı ilaçların Hindistan'dan getirilmek suretiyle hastalıkların tedavisinde kullanıldığı görülür. Başka bir ilaç olarak ise “egit (göz değmesinden ve çıbandan korunmak için çocukların yüzüne çalman bir ilaç. Bu ilaç, safran ve başka bazı şeyler karıştırılarak yapılır)” (*DLT*, 59), “ıprık (kabız olan kişi için müshil ilacı)” (*DLT*, 79) ve “ötgür (müshil)” (*DLT*, 124) gibi ilaçlar zikredilir. Hiç şüphesiz bu ilaçlar, hastalıkların ilk olarak işin ehli uzman hekimlerce sağaltılmaya çalışıldığını açıkça ortaya koyar. Diğer taraftan, Türklere karın ağrısına bağlı hastalıkların diğer hastalıklara nazaran daha ziyade görüldüğü de ifade edilebilir.

“Isırık” ve “kovuç” hastalıklarının sağaltımı ise hayli enteresandır; sağaltımında tıpkı büyücülükte olduğu gibi tütsü ile birlikte duada (niyaz) bulunulur. Elbette bu işin uzmanları ise Törelilerdir:

“Isırık: ‘Çocukların başındaki çıban veya göz tedavi edilirken söylenir. Tedavi sırasında çocuğun yüzüne tütsü verilerek ‘ısrık ısrık’ ‘Ey peri, ısırlmış olmasın’ denir.” (*DLT*, 78).

“Kovuç: ‘Cin çarpması eseri.’ ‘Cin çarpan adam böyle söylenerek tedavi edilir. Yüzüne soğuk su serpilir ve bu sırada kovuç kovuç denir. Sonra da üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Sanırım bu, kaç kaç ‘Ey cin kaç, uzaklaş’ sözünden alınmıştır.” (*DLT*, 390).

Hastalıkların sağaltım şekli olarak “yakıg (şişkinlik ve şişkinliğe benzer şeyler üzerine konan yakı ve sargı bezi)” (*DLT*, 340) ve “sorturmak” fiili açıklanırken de “hacamat şişesiyle kanın sorularak çekilmesi” (*DLT*, 282) zikredilir. Dolayısıyla hastalıkların sağaltımında gerek “dua” ve “hacamat” gibi usullere yer verilmesi gerekse “anduz” ve “egir” otlarının aktarımında görüldüğü üzere atasözlerinin kullanılması Nebevî terbiyeye bağlı olarak Türklerin hastalıktan da bir hikmet devşirdiklerini bize açıkça gösterir.

7. Töreliler Mutfak

Dıvân, yemek ve içecekler, yani Töreliler mutfak bakımından da bize elbette bir sözlüğün sınırları dâhilinde zengin bilgiler sunar. Yemekler eserde bazen ismi ile bazen de tarifi ile karşımıza çıkar.

Divân'da “yemek” adı karşılığında, “aş” (DLT, 70), “idiş (Yağma ve Tuh-sılarda yemek)” (DLT, 63), “çiwingin aş (sağlığa yararlı ve semirten yemek)” (DLT, 198), “kewgin aş (sağlığa zararlı yemek)” (DLT, 198), “tut-guç (çabuk hazırlanan yemek)” (DLT, 199) ve “üzlüg aş (yağlı yemek) (DLT, 57) adları kullanılır.

Divân'da ana yemekler olarak, “sugut (pirinç, et ve baharatla doldurulmuş bağırsak yemeği, bumar dolması)” (DLT, 165), “togrıl (et ve baharatla doldurulan bağırsak, bumar dolması)” (DLT, 214), “topık sünök (kemikten yapılan yemek, paça)” (DLT, 174), “yörgemeç (işkembe ve bağırsak sarılarak ince bağırsağın içine konur, kızartılarak veya pişirilerek yenir)” (DLT, 357), “sım (Çigil lehçesinde bir yemek türü. Kelle, pişirildikten sonra ufak ufak doğranarak güvece konut, baharat karıştırılır, üzerine ekşi yoğurt dökülür, olması için bir müddet bekletilir ve sonra yenir)” (DLT, 380), “kabak (yaşken yemek yapılan sebze)” (DLT, 174), “türmek (yumurta ve etle yapılan bir yemek)” (DLT, 212), “kürşek (darı özü suda veya sütte kaynatıldıktan sonra üzerine yağ dökülerek yenir)” (DLT, 212), “bulgama (yağsız ve tatsız bulamaç)” (DLT, 218), “söglünçü (kebab)” (DLT, 418) ve “tutmaç (Türklerin tanınmış bir yemeği)” (DLT, 202) gibi yemekler yer alır.

Divân'da soğukluk yemeği olarak, “uwa (Bir yemek adı. Hazırlanışı şöyledir: Pirinç pişirildikten sonra soğuk suya konur; sonra suyu süzülerek içine şeker ve buz atılıp soğutulur ve soğukluk olarak yenir)” (DLT, 74) ve “litu (Bir çeşit erişte. Su, kar, buz gibi şeylerle soğutulur. Sonra içeresine baharat konur ve soğukluk olarak yenir)” (DLT, 416) yemekleri aktarılır.

Sıcaklık olarak ise “ügre (erişte/tel şehriye çorbası)” (DLT, 90, 394), “sarmaçuk (bir tür erişte)” (DLT, 230), “mün (çorba; şehriye çorbası)” (DLT, 159) ve “töp (buğday ve arpa hamuru ile yoğrularak yapılan çorba)” (DLT, 151) gibi çorbalardan bahis vardır.

Kahvaltılık olarak “udıtma (yaş peynir, taze peynir)” (DLT, 98), “kurut (keş, yağı alınmış yoğurttan yapılan peynir, çökelek)” (DLT, 165), “süzme (süzülerek suyu alınan yoğurt)” (DLT, 195), “kurutlug (keş)” (DLT, 219), “yag (yağ)” (DLT, 389), “sag yag (sadeyağ, tereyağı)” (DLT, 389) ve “kayak (kaymak)” (DLT, 392) adları geçer.

Dîvân'da, "inliç" adı (*DLT*, 85) verilen "kebapla yenen sarımsağı benzer bir dağ otu"nun da yemekte yeşillik olarak yenildiğı belirtilir.

Dîvân'da ekmek çeşitleri olarak "sınçu (çörekle yufka arası kalınlıkta bir çeşit ekmek)" (*DLT*, 189), "awruzı (karıştırılarak fırında pişirilen buğday ve arpa unu gibi 'karışık yiyecek')" (*DLT*, 99), "katma (yağda pişirilen buruşturulmuş ekmek)" (*DLT*, 195), "çukmın (kurabiye biçiminde yapılan bir ekmek)" (*DLT*, 199), "közmen (közde pişirilen ekmek, közleme)" (*DLT*, 199), "böşkel (yufka ekmek)" (*DLT*, 213), "yuwka (yufka)" (*DLT*, 348), "yarma yuvga (katmer)" (*DLT*, 348), "ötmek (tandır ekmeğı)" (*DLT*, 358) ve "kömeç (küle gömülerek pişirilen çörek, gömeç)" (*DLT*, 166) adları geçer.

Ekmeğe bağı yapılan yemek olarak ise "soruş (buğday başaklarındaki taneler henüz sertleşmeden alevde ütülür, sonra dövülerek yenir; firik, ütme)" (*DLT*, 169), "kagut (Kavut, darıdan yapılan bir yemek. Şöyle yapılır: Darı kaynatılıp kurutulur. Sonra övütülerek tereyağ ve şekerle karıştırılır. Yeni doğum yapmış kadınlar için hazırlanan bir yemektir)" (*DLT*, 184, 390), "buhsı (Bir yemek adıdır. Bu yemek şöyle yapılır: Buğday pişirilerek içine badem taneleri atılır, üzerine sütlü bulamaç (veya arpa suyu) koyulur, bekletilip ekşidikten sonra buğdayları yenir, suyu içilir)" (*DLT*, 191), "kagurmaç (kavurma, kavrulmuş buğday)" (*DLT*, 219), "usbarı (külde pişirilip tereyağına ufalanan ve üzerine şeker dökülen ekmek)" (*DLT*, 97), "kuyma (Bir yağlı ekmek türü. Hamuru, kadayıf hamuru kıvamına getirilerek tencerede kaynamakta olan sadeyağı atılır ve pişinceye kadar inceltir. Sonra alınıp üzerine şeker dökülerek yenir)" (*DLT*, 395), "kara etmek (Bir tür ekmeğın adı. Şöyle yapılır: Et dağıncaya kadar kaynatılır, sonra üzerine un, yağ ve şeker konur, kaynayarak katılaştıktan sonra alınıp yenir)" (*DLT*, 411), "to (un, sütlü bulamaç gibi pişirilir, kaynamış buğdayın üzerine dökülür, ekşitilir sonra içilir)" (*DLT*, 406) ve "tamata (Kadayıf hamuru kıvamında ince bir hamurun adıdır. Yağı tavuk veya et, kızartılacağı zaman yağın akmaması için buna buluşturılır)" (*DLT*, 199) adları geçer.

Yemeklerde hububat olarak en fazla buğday öne çıkar. Bunun yanında darı ve "ügürgen (darı gibi kırmızı taneli bitki)" (*DLT*, 104), "sanaç (dağarcık)" (*DLT*, 165), "konak (ak darı)" (*DLT*, 175) ve "yarmaş (yarma, iri öğütölmüş bulgur)" (*DLT*, 351) da adı geçen hububatlardır.

Divân'da, içecek olarak da “ugut (*DLT*, 59), “ohak (kayısı meyve suyu)” (*DLT*, 88), “çağır (sıra, şarap)” (*DLT*, 167), “kıımız (kısırak sütü tulumda bekletilerek ekşitilir, sonra içilir)” (*DLT*, 168), “buhsam (boza, darıdan yapılan bir içki)” (*DLT*, 214), “agartgu (arpa içkisi)” (*DLT*, 479) ve “mandu (Türk sirkesi)” (*DLT*, 190) adları geçer.

“Oro” (*DLT*, 73) kelimesinden anladığımız kadarıyla şalgam, buğday vb. şeyler saklanmak için kazılan çukurlara gömülür. “Yüzük et” (*DLT*, 341) ise etin güzün baharatlarla hazırlanıp kurutulduktan sonra ilkyaz boyunca yenildiğini gösterir.

Yukarıdaki yiyecek ve içecekler, Türklerde elbette hayat tarzına bağlı olarak bugün de geçerli olan tarım ve hayvancılığa bağlı bir Törelî mutfağın zenginlik kazandığını bize işaret eder. Törelî hukuk bölümünde ayrıca ele alacağımız üzere yemek ve içecekler, aynı zamanda âdetlerin de bir parçası olarak tamamen Törelî bir karaktere bürünmüştür.

“Eşiç (tencere)” (*DLT*, 60), Reşat Genç'in de isabetle vurguladığı üzere *Divân*'da kaynamak, taşmak ve pişmek gibi kelimelerin her geçtiği yerde yer alır.³² Bize göre bu durum, elbette *Divân*'ın kinâyeli üslubuna da bağlı olarak tencerenin kutun, yani bereketin bir timsali olduğunu ima eder.

8. Törelî Takvim

Divân'da Törelî takvim hususunda ise “bars” (*DLT*, 161-162) kelimesi ile şu bilgiler aktarılmıştır:

“Türkler on iki hayvan türünün adını alarak on iki yıla ad olarak vermişlerdir. Doğum tarihleri, savaş tarihleri vb. tarihler bu yılların dönmesi ile hesap edilir. Bu takvimin kökeni şöyledir:

Türk kağanlarından birisi birkaç yıl önce yapılmış olan bir savaşı öğrenmek ister; ama savaşın yapıldığı yılda yanlırlar, bunun üzerine kağan bu konuda halkına danışarak ‘Biz bu savaşın tarihini tespit etmekte nasıl yanlırdysak bizden sonra gelecek olanlar da yanlırlardır; gelin şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla birer ad koyup bu yılların geçmesine göre hesap tutalım ve bu, aramızda unu-

³² Reşat Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997), 231.

tulmaz bir anı olarak kalsın' der. Halk da 'Buyurduğunuz gibi olsun' diyerek bu teklifi uygun bulur.

Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını İla -ki bu, büyük bir ırmaktır- vadisine doğru srsnler diye emreder. Adamları, bu hayvanları sıkıştırarak bu suya doğru sürerler. Yalnızca on iki tür hayvan sudan karşıya geçebilir. Bunun sonucunda karşıya geçebilen her bir hayvan trnn adını bir yıla ad olarak takarlar. Bu hayvanlardan birincisi 'sıçan' anlamında sıandır. İlk geçen hayvan, bu olduğu için birinci yıla bu ad verilmiş ve 1) 'Sıçan yılı' anlamında 'sıgan yılı' denmiştir. Sonrakilere sırasıyla 2) 'Sığır yılı' anlamında 'ud yılı'; 3) 'Pars yılı' anlamında 'bars yılı'; 4) 'Tavşan yılı' anlamında 'tavışgan yılı'; 5) 'Timsah yılı' anlamında 'nağ (lu) yılı'; 6) 'Yılan (hayya) yılı' anlamında 'yılan yılı'; 7) 'At (faras) yılı' anlamında 'yund yılı'; 8) 'Koyun yılı' anlamında 'koy yılı'; 9) 'Maymun yılı' anlamında 'bein yılı'; 10) 'Tavuk yılı' anlamında 'takagu yılı'; 11) 'Köpek yılı' anlamında 'it yılı'; 12) 'Domuz yılı' anlamında 'tonuz yılı' adları verilmiştir. Sayı tonuz yılına varınca başa dönerek yine sıgan yılından başlar.

(...). Türkler, bu yılların her birinde bir hikmet var sanarak onun uğruna inanırlar. Derler ki: 'ud yılı' 'sığır yılı' girince savaş çok olur; çünkü öküzler birbirleriyle vuruşur. Tavuk yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karmaşa çıkar; çünkü tavuğun yemi dane olup tavuk onu bulabilmek için her yeri didikler. Timsah yılı girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olur; çünkü timsah suda yaşar. Domuz yılı girince kar, soğuk ve kargaşa çok olur.

İşte böyle Türkler, her yıl bir şey olacağına inanırlar. Türklerde haftanın yedi gününün adı yoktur; çünkü 'hafta' kavramı, İşlm'dan sonra bilinir olmuştur.

Ay adları da böyledir. şehirlerde Arapça adlar kullanılır. Göçebe olan Türkler ile Müslüman olmayanlar, yılı dörde bölerek adlandırdılar. Her üç ayın bir adı vardır ve yılın geçtiği bununla bilinir: rnek olarak nevruzla birlikte ilkyazın başlangıcına 'oğlak ayı' anlamında 'oğlak ay', sonrakine 'büyük oğlak ayı' anlamında 'ulug oğlak ay' derler; çünkü bu ikinci üç aylık bölümde oğlak büyür. Sonrakine 'büyük ay' anlamında 'ulug ay' denir; çünkü bu parça yazın tam göbeği (ortası) olup süt artar, tarım ve hayvan ürünlerinin neredeyse tamamı bu dönemde elde edilir. Öbür ay da böyledir; ama az kullanıldığı için onun adını söylemiyorum. Bunu anla." (DLT, 161-162).

Yukarıdaki oldukça geniş ve sarih izahat, Türklerin Treli takvim hususundaki anlayışlarını tüm yönleriyle ortaya koyar. İzahatta "Türk sözü

epik destan geleneği”ne bağlı bir aktarım sözkonusudur. Fakat bizzat metnin kendisinde de vurgulandığı üzere yılların her biri bir hikmet ve inanca evrilmiştir. Bu bakımdan da anlatı, aynı zamanda bir “efsane” niteliğine de bürünmüştür. Kâşgarlı da metnin sonunda “Bunu anla” diyerek anlatının (efsane) telkin kudretini açıkça dile getirir. Dolayısıyla anlatı, tamamen Törelî bir niteliği haizdir.

9. Törelî Hukuk

Törelî hukuka ait fiillerin kapsamına örfler ve âdetler dâhildir. Bunlar ise eserde doğrudan “töre” ile ilişkilendirilir. Dolayısıyla bunları, törenin de esasını belirleyen başlıca hukuk kaideleri olarak da kabul etmek pekâlâ mümkündür. *Divân*'da bunların en başında *Dedem Korkut Hikâyeleri*'nde de gördüğümüz “yağma geleneği” gelir. “Kapış (yağma etme)” (*DLT*, 169) ve “üpletmek (malımı yağma ettirmek)” (*DLT*, 134) kelimeleri bu durumu açıkça ortaya koyar.

Divân'da gelenek kapsamında öne çıkan bir diğer husus “hediyeleşmek”-tir. Hiç şüphesiz bu âdetin en temel dayanağını ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünneti ve hadis-i şerifleri belirler:

“Hediyeleşiniz ki, birbirinize olan muhabbetiniz ziyadeleşsin!” (*Muvattâ*, Hüsnü'l-Hulk, 16; *Buhârî*, el-Edebü'l-Müfret, 594; *Münâvî*, III, 271).

“Faziletlerin en üstünü, seninle akrabalık bağlarını kesenle irtibatını sürdürmen, sana vermeyene vermen, sana kötü söz söyleyeni bağışlamandır.” (Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, III, 439).

Bu bağlamda *Divân*'da yer alan “ıdışmak (armağanlaşmak)” (*DLT*, 111) ve “tüzgürmek (hediye vermek)” (*DLT*, 280) fiilleri ile “armağan (gittiği yerden zengin olarak dönen birisinin yakınlarına verdiği hediye, armağan)” (*DLT*, 97), “belek (yolcunun hısımlarına getirdiği hediye)” (*DLT*, 176, 185) ve “sinüt (karşılığında bir şey alınmayan ve geri gönderilmeyen armağan, bağış, bahşiş)” (*DLT*, 452) isimleri Türklerde hediyeleşmenin mahiyeti hakkında bize kıymetli bilgiler sunar. Hatta bir büyükten hediye getiren kişiye “büt” adıyla bir bahşiş de verildiği görülmektedir (*DLT*, 375). Ayrıca “belek” isminin eserde iki yerde aynen geçmesi, kanaatimizce Kâşgarlı'nın da sünnete verdiği özel ehemmiyeti gösterir.

Hediye, “tanuk” isminde görüldüğü üzere Hakanların sefere vb. çıktıklarında verdikleri yemek ve ipek kumaş gibi armağanlardan oluşabildiği gibi (DLT, 454), “kewşen” şeklinde “harman temizlendikten sonra gelen kimseye göz hakkı için verilen buğday vb. şeylerden de (DLT, 461) olabilmektedir.

Eserde, düğün ve düğüne bağlı bazı hususlara da yer verilmiştir. “Arkuç (evlenme zamanında dünürler arasında gelip giderek aracılık yapan kişi)” (DLT, 97) ve “kız koluşmak (birbirinden kız istemek)” (DLT, 261) kelimeleri, dünürçülüğün toplumdaki ehemmiyetini ortaya koyar.

“Eget (hizmet için gerdek gecesi gelinle gönderilen kadın)” (DLT, 60), “egetlik” (DLT, 101), “egetlemek” (DLT, 145), “sagdıç” (DLT, 203), “sep (gelinin malı olan çeyiz)” (DLT, 151), “kedüt (gelin ve güveğinin yakınlarının dünürlerine değer verdiklerini göstermek için giydikleri giyecek)” (DLT, 165), “didim (gerdek gecesi geline giydirilen taç)” (DLT, 181), “didek (gelin örtüsü)” (DLT, 185), “mundaru (ipekle süslenmiş gelin odası)” (DLT, 231), “tayak (zengin damatın gelin attan inerken ona cariye veya köle vermesi)” (DLT, 392) ve “kalın (mehir)” (DLT, 455) gibi eserdeki isimler, Türklerce evliliğe karşı sergilenen büyük ehemmiyeti bize gösterir. “Tayak” ve özellikle de “kalın” (mehir) ise evliliklerin tamamen Törelî bir dairede neşv ü nema bulduğunu, açıkça ortaya koyar.

Eserdeki “tutunçu (evlatlık oğul)” (DLT, 457) kelimesi, Türklerdeki evlatlık âdetinin mevcudiyetini de bize açıkça bildirir.

Yine *Dîvân*’dan anlaşıldığı kadarıyla Türklerde yemek verme âdeti, aynen bugün de olduğu üzere büyük bir ehemmiyeti haizdir. Kâşgarlı, “yoglamak (cenaze için yemek vermek)” kelimesini verirken “Türklerin geleneği böyledir” diyerek de bunu açıkça vurgular (DLT, 437). Dolayısıyla sözlükte “yog basan (ölü gömüldükten sonra yenen yemek)” (DLT, 181) adıyla belirtilen cenaze yemeğinin Türklerde yeri ayrıdır. Hatta bu aşın bugün de olduğu gibi “yog” adı altında üç veya yedi güne kadar hazırlanıp cenaze evine getirildiği görülmektedir (DLT, 383). Bunun yanında, “boşog aşı (uzaktan bir hısım geldiğinde döneceği vakit verilen ‘izin yemeği’)” (DLT, 171) ve “küden (düğün yemeği)” (DLT, 183) gibi yemek âdetleri de mevcuttur. “Kençlyu (hanların düğünlerinde veya bayramlarda otuz arşın yüksekliğinde ve şamdan biçiminde, insanlar

tarafından kapışılmak üzere hazırlanan sofrası)” (*DLT*, 478) kelimesi ise bu yemeğin toplumdaki haşmetini göstermesi bakımından hayli dikkat çekicidir.

“Yemin” de bir gelenek olarak eserdeki yerini almıştır. Türklerde yemin geleneği, “temür” maddesi içerisinde, “Kırkız, Yapaku, Kıfçak vb. kimi boyların halkı birine yemin ettirdiklerinde veya söz aldıklarında kılıcı enine koyarlar ve ‘bu kök kirsün kızıl çüksün’ derler. ‘Sözünde durmazsan bu (demir) mavi girsün kızıl - yani kanlı - çüksün’ demektir; yani sözünde durmadığında kılıçla öldürülecek ve böylece demir, ondan öğ almış olacaktır” (*DLT*, 167) şeklinde aktarılmıştır.

Dîvân’da yer alan “sagır” kelimesi, hanların halk ile yaptıkları bir süreklilik avı geleneğini bize haber verir (*DLT*, 167).

Miras hukuku bakımından da *Dîvân*’da zengin veriler mevcuttur. “Tut-sug (vasiyet)” (*DLT*, 206) kelimesi, bugün de olduğu gibi vasiyet etme geleneğinin toplumdaki önemini gösterir. “Humaru (miras)” adı altında bunun aynı zamanda Türk töresinin esasını teşkil ettiği de açıkça dile getirilir:

“Humaru: ‘miras.’ Hatıra olarak verilen mala da ‘humaru’ denir. Türklerin töresine göre devlet büyüklerinden birisi öldüğünde, maldan değerli bir parça Hakan için ayrılır ve buna ‘ölenden bir hatıra’ anlamında ‘humaru’ denir. Bu kelime, kadın veya erkek adı da olur. Yine yola gidenin hısımlarına hatıra olarak bıraktığı mala da ‘humaru’ denir.” (*DLT*, 199).

Eserde belki de hukukun töre dairesinde esasını, dolayısıyla da sürekliliğini ortaya çıkaran kelime “muyan (sevap)”dır. Öyle ki doğrudan bu kelimeye bağlı “muyanlık (yollarda gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan hayrat)” (*DLT*, 394) ve “muyancılık (barıştırmak için iki kişinin arasına girmek)” (*DLT*, 395) kelimeleri, hayat bulmuştur. Dolayısıyla *Dîvân*’da aslolan töre ve töreye dayalı fiillerdir.

10. Törelî Ziraat

Türklerin hayat tarzı tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu için, doğal olarak *Dîvân*’da Törelî ziraata ait kelime ve kavramlar da mevcuttur.

Öncelikle *Dîvân*'da geçen “tarıgçı (çiftçi, ekinci)” (*DLT*, 418) kelimesi, böyle bir sınıfın mevcudiyetini açıkça ortaya koyar. Yine eserde, ayrı başlıklar altında yer alan “urug (tohum)” (*DLT*, 64), “urugluk bugday (tohumluk için ayrılan buğday)” (*DLT*, 101), “bugday (buğday)” (*DLT*, 417) ve “arpa” (*DLT*, 89) kelimeleri de bunu iyice teyit eder.

“Amaç (saban, tarım aletleri)” (*DLT*, 60) kelimesi, ekilen tarlaların öküzler vasıtasıyla sürüldüğünü belirtir. Nitekim eserde yer alan “op (harman dövmek için koşulan öküzlerden ortada bulunanı)” (*DLT*, 53) ve “meme (harman döerken ortada bulunan öküz. Öbür öküzler bunun çevresinde dönerler)” (*DLT*, 416) kelimeleri harman dövme işleminde de öküzlerin kullanıldığını bize bildirir.

Dîvân'da “sawurmak” fiili izah edilirken “er tarıg sawurdu (Adam tahıl savurdu)” cümlesinden sonra, “Harman yerinde rüzgârda savrulurak temizlenen her şey için de böyle denir” şeklinde bir bilgi aktarılmaktadır (*DLT*, 254). Yine “sawruşmak” kelimesinde de “buğday savurma”ya (*DLT*, 290) değinilmiştir. Dolayısıyla tüm bunlar, Türklerde o zamanlar tahılın harman yerinde dövmek ve savurmak suretiyle işlendiğini bize haber veren başlıca Törelî hususlardır.

11. Törelî Oyun

Dîvân'da bizzat “oyun” (*DLT*, 72) kelimesine yer verilmek suretiyle Türklerde oyunun çok kıymetli bir Törelî eğlence aracı olduğuna açıkça işaret edilir.

Eserde, her ne kadar “büdig” (oynama, raksetme)” (*DLT*, 186) kelimesine de yer verilmiş olsa da raksa bağlı oyun çeşitlerden maalesef bir bahis yoktur. Oyunlar, daha ziyade çocuk oyunu karakteri taşır.

“Topık (topaç)” (*DLT*, 174), “tepük (tepid oyunu)” (*DLT*, 176), “küwlük (çamur topu)” (*DLT*, 213) ve çevgen (*DLT*, 214) kelimeleriyle bazı çocuk oyunları ismen verilirken; “etiç (çocukların ceviz oynadığı çukur)” (*DLT*, 60) ve “etiçlik” (*DLT*, 101) kelimeleri, “ceviz oyunu”nu; “çik (aşık oyununda kullanılan bir parçacak)” (*DLT*, 157) ve “bök (aşık kemiğinin sırtının oyunda yere değmesi)” (*DLT*, 379) kelimeleri de bize “aşık oyu-

nu”nu haber verir. “Ötüş” ve “köçürme oyun” ise eserde bizzat tarifıyla mevcuttur:

“Ötüş: ‘Oyunda söylenen bir söz.’ Bu oyunun oynanışı şöyledir: Çocuklar halka yaparak otururlar. Bunlardan biri yanındaki çocuğu iter ve ‘yanındakine itmeyi geçir’ anlamında ‘ötüş ötüş’ diye söyler. Sıra halkanın sonuna gelinceye kadar böyle yapmağa devam edilir.” (*DLT*, 62).

“Köçürme oyun: ‘On dört taş adı da verilen bir oyun.’ Yerde kale gibi dört çizgi çizilir, sonra ona on kapı yapılır, fındık vb. şeylerle oynanır.” (*DLT*, 217).

Büyüklerin oynadığı oyunlar arasında ise “ilişmek” fiilinde, top oyunundan (*DLT*, 114); “ewleşmek” (*DLT*, 128) ve “utsukmak” (*DLT*, 128) fiilleri ile kumardan; “çalış” ile güreşten (*DLT*, 169) bahis vardır. “Tartışmak” fiilinde geçen “ya tartışmak” tabiri, yay çekme yarışını (*DLT*, 288); “çevrüşmek” fiilinde yer alan “ok çevrüşdi” tabiri, ok çevirme yarışını (*DLT*, 289) ve “kızlaşmak” fiilinde geçen “ok attı kızlaşu” tabiri de ok atma yarışını (*DLT*, 292) bize haber verir. “Tulmak” adlı oyunun ise eserde bizzat tarifi mevcuttur:

“Tulmak: ‘Er topıknı adrı bile tuldı’ ‘Adam topa çatal değnekle vurdu.’ Bu, bir Türk oyunudur. Şöyle oynanır: Oyunculardan biri, oyunun kendisinden başlamasını istediği zaman, topa böyle vurur. En güçlü kim vurursa oyuna o başlar. Çelik çomak oyunundaki vurmağa da tuldı denir.” (*DLT*, 237-238).

Bu oyunların pek çoğunun bugün hâlâ Türkler arasında oynanıyor olması da yine bize törenin geleneğe bağlı sürekliliğini işaret etmektedir.

12. Sonuç

Divânü lugâti't-Türk, Türklerin şimdiye kadar bilinen en eski söz hazinesidir. *Divân*'da Türk toplum ve kültür hayatının hemen hemen tüm cephelerine dönük bilgiler mevcuttur. Hiç şüphesiz bunları, sözlükte salt kelimelere bağlı bir bilgi aktarımı şeklinde görmek de doğru değildir. Kâşgarlı bunları, âdeti bir “töz” olarak görerek törenin esasını da bunlarla kurmuştur. Bu yüzden de elbette Arap sözlük geleneğine de bağlı olarak kelimeleri daha ziyade töreye dair atasözü ve şiiirlerle zenginleş-

tirmiştir. Bu sayede, kendisinin de mukaddimede belirttiği üzere kitap, saflıkta son kerteyi; güzellikte zirveyi bulmuştur.

Yine eserde, Bizans sınırından tâ Çin sınırına kadar uzanan bölgede yaşamış Türklerin tarihinden coğrafyasına, inançlarından yemeklerine kadar oldukça fazla bilgi ve anlatı mevcuttur. Dolayısıyla tüm bunlar, bugün de hâlâ toplumda geçerli olan Törelî Türk kültür hayatının temel esaslarını ortaya koyarken, bize aynı zamanda 11. yüzyıl Türk dünyası ve kültürünün de ana hatlarını verir.

Mantıksal Analiz Açısından Kavram ve Hüküm: *Dîvânü Lugâtî't-Türk* ya da Lugattan Lisana Dilin Mantıksal Haritasına Dair

İsmail Latif Hacinebioğlu*

1. Giriş

Mantıksal analiz, klasik mantık açısından kavramların ve onları oluşturup sınırlarını belirleyen hükümlerin yani yargıların ortaya koyduğu anlama ve bilme süreçlerine işaret etmektedir. Bir kavramın zihinde ve dildeki durumu anlamın oluşmasını sağlarken, onları tanımlama süreçleri de o kavramlar üzerinde oluşturulan ve inşa edilmeye devam edilen hükümleri bilmemize imkân verir. Bu yapının işleyişi tercihler ve temayüllerle yönlenen dünya görüşü, tarihsel kültürel ve dilsel özellikler gibi tüm ilişkileriyle beraber var olur. Kavram ve önermeleri kuran anlam ve hükümler hem bu ilişkilerin yapı ve uygulamalarının birer sonucu olarak ortaya çıkarken hem de değişim ve dönüşümlerinde etkin unsurlar olarak belirleyici roller oynamaktadır.

Lisan ve lugatın birlikte oluşması ve gelişmesi söz konusudur. Lugatın lisanın gideceği mecrayı işaretlemesi, fiili olarak hayatın içinde tecrübe canlılığı ile üreilmeye devam eden lisanın da lugatları ürettikleri düşünülebilir.¹ Hangisinin önce olduğunun tartışmasına girmeden buradaki tercihlerin o dilin sahipleri tarafından öne çıkarılan dinî, tarihî, kültürel

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ilh@istanbul.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-5471-8574>.

¹ Örnek olarak, felsefi kavramların dayandığı anlayış ve kullanımların belirgin tercih ve yaklaşımlar üzerinde izlenebilecek bir sözlük olarak: Namık Çankı, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, Hz. Recep Alpyağılı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021).

çok çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Farklı dönem, alan ve lehçelere göre de oluşturulan lugat, kamus, sözlükler² bu durumu tespit ederek fotoğrafini çeken metinler aynı zamanda bu metinlere dayalı düşünce ve dili meydan getiren anlam ve hükümlerin oluşumuna ve yeniden üretilmesine yol açmaktadır. Kavramlarla sınırları belirlenen anlamların ve önermelerdeki iddialarla üretilen hükümlerin bilgi olarak aktarımı gerçekleşmektedir. *Dîvânü lugâti't-Türk* de bu çerçevede, Türkçe lafız ve deyişlere dayalı kavramların Arapça ile aktarılan tanım önermeleri, açıklamaları ve işaretleri ile anlam-hükümler üzerinden tasavvurları mayalamayı ve hükümlerin oluşum ve süreçlerini içeren tasdikatlar³ açısından da bilgilerin belirginleşmesini gösteren tarihsel bir metin olarak durmaktadır.

2. Dilin İmkânı

Dîvânü lugâti't-Türk'te Türkçe düşünme ve ifade etmenin bir başka dilde iz düşürülmesi ki bu durumda İslâm coğrafyasının çok çeşitli ve renkli dünyasının giderek hâkim dili (*flora-lungua*) olan Arapça ile buluşması İslâm düşüncesinin zenginleşen yapısını ortaya koymaktadır. Bu buluşmada Türkçenin farklı lehçelerinin de derlenip toparlandığı ve kavram ve tanımlar üzerinden Arapçada dengini ve izahlarını o dildeki kavram tanım ve açıklamalarıyla bulmaya çalışmıştır.

Türkçenin yüzyıllar içinde İslâm dünyasının başat dillerinden biri olmaya başlaması yanında metnin yazım tarihinin 1072 olması da zamanla artarak devam edecek iki veya çok taraflı etkileşimin dil düşünce üzerinden olmasının tesadüfi olmadığını hatırlatacaktır. Anlam ve hükümlerin üzerinden kurulan düşünsel ilişkilerin ve tarihsel etkileşimin üzerinde üretilen metinlerde mesela Yusuf Has Hacib'i (1077) ve Ahmet Yesevi'yi (1166) de göz önüne almamız gereken geniş bir zemin bulunmaktadır.⁴

Dil ve düşüncenin köklerini ve temel yapılarını oluşturan kavramların ve bunlar üzerine kurulan önermelerde hüküm inşaları yapılmaktadır. Bu

² Meltem Gül, 'Türkçe Sözlükler Üzerine Bir Deneme', *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/2 (2013), 505-530.

³ Kavram mantığı açısından lafız-mana ilişkisini ele alan bölüme tasavvurat adı verilirken, Yargı-hüküm mantığında akıl yürütmelerdeki kullanımında önermeden başlayan süreçleri ise tasdikât adıyla anılmaktadır. İsağojî geleneği anlam-hüküm ilişkisini kavram-önerme üzerinden ele almaktadır. Bk. Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı* (İstanbul: Litera, 2018).

⁴ Ahmet Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud* (Ankara: Altınordu, 2015), 6.

derin ve aktif ilişki teknik bir dil çalışmasını aşarak düşünce inşasının ve biçimlerinin nasıl gerçekleştirildiğine dair bir kurucu düşünceyi ortaya koyacaktır. Kâşgarlı Mahmud yalnızca ansiklopedik bir sözlük yazmamış kelimeler üzerinden kavramların nasıl birer düşünceден üretildiğinin örneklerini vererek kavramların üzerinde kurulan kavram ve inşa edilen hükümlerini bir başka dile yani Arapçaya aynı yetkinlikle aktarmıştır.

3. Mantiğın İmkâni

Divânü lugâti't-Türk tarihsel bir metin olarak bu anlamda kavramların çok çeşitli unsurları üzerinden bu tespit yapılabilir Dil çalışmalarının tüm incelikleriyle ses-söz-yapıları üzerinden kavramlar dünya görüşünün yürütüldüğü zeminleri oluşturur. Mantiğın imkânı öncelikle kavram ve hükümlerin burada durumunu tespit etmeyi ve açık seçik olarak kullanımlarını denetlenmesini vurgulayacaktır. Mantiğın bu imkânı teknik anlamda dilsel incelemeyi ama aynı zamanda üzerine inşa edildiği dünya görüşünün belirginleştirilmesini gerektirecektir. Dünya görüşü burada varlığa, insana ve doğaya ait bakış açıları ve yaklaşımları ile kuşatılır. Bu kuşatıcılığın bütün olarak ne olduğunu söylemenin gücülüğüyle birlikte, kavramlar bunun ilk tutulacak ipuçlarıdır. Her bir kavramın delalet, işaret ve remz ettiği anlam ve hükümler kategorik tanım ve tasnifler üzerinden hacimli ve derinlikli çalışmalara sevk edecektir.

Klasik mantık açısından yapılan kavram ve yargı arasındaki sarsılmaz ilişki, kullanılan kavramların anlamlarının değişmesi, dönüşmesi ve farklılaşmalarının tespit edilmesine yardımcı olacaktır. Mantıksal analizler yapılırken hem anlam ve tanımların korunumunu hem de olası değişimlerinin takip edilebilir hale gelmesine bir yol aacaktır. Yazıldığı gün için de bugün için de oldukça geniş bir coğrafyanın birikim ve tecrübelerinin dile geldiği hem mevcut durumun dil ve düşünme şekillerinin haritasını veren hem de kendi zamanının ilerisine kurucu bir metin olarak tanım ve önermeleri üreten geniş düşünme biçimlerini kurmaya zemin oluşturmaktadır. O gün için artık vazgeçilmekte olan Budist ve řamanistik⁵ inanç ve uygulamaların yerine Müslüman olan Türklerin, bu olmayla birlikte varlığı anlama ve adlandırılmalarında kendi dil ve düşüncelerin-

⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, haz. Fuat Bozkurt (Konya: Salon Yayınları, 2021), 19. Fuat Bozkurt Önsözünde.

de neleri yansıttığı buradan takip edilebilir. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*'e besmelesi ve kendine özgü 'hamdele ve savale'si ile başlayıp⁶ dua ve niyazlar ile bitirerek Müslüman düşünme ve eyleme biçimlerine olan bağlılığını sıkça göstermiştir. Bu çerçeve özellikle kavram tanımlarının ve oluşturulan hükümlerin dayandığı zemin açısından oldukça temel bir anlayışı belirgin olarak en azından iddia olarak ortaya koymaktadır.

Klasik mantık anlayışı açısından kavramın içeriğinin ne olacağını belirleyen onun içinde var olduğu düşünme biçimleri ve tercihleri olarak çıkmaktadır. Mantık açısından öncelenen bu durum, mantıksal süreçlerdeki bu unsurlar arasındaki uyumun yani mutabakatın sürekliliğidir. *Dîvânü lugâti't-Türk* bu hacmiyle, tespit ve tercihlerindeki vurgularıyla kendinden önce yazılı olan herhangi bir benzer çalışma ile karşılaştırılamıyor olması, onu tarih ve kültür içinde akan bu mecranın tespit edilebilen ilk ve en eski kaynağı olarak ortaya koymaktadır. Sözlü olarak daha hızlı değişen dönüşen kavram kullanımların yazılı olarak sunulan söz, lafız, ifade ve deyişler ile kültür ve geleneğin belirginleşen hayatın her alanında takip edilebilmektedir. Zihin ve dildeki uyum/mutabakat düşüncenin doğru ve tutarlı sürdürülebilmesini sağlamaktadır. Bu durumların kavramlar ve hükümler üzerinden yazılı metin olarak tespit edilmesi, mantıksal analizlerin düşünce form ve yapılarının içeriklerini de dikkate alarak açık ve seçikçe değerlendirilebilir hale gelmesini sağlamaktadır.

4. Mantıksal Yapılar

Mantıksal formlar içinde mahiyet yani o şeyin neliği ortaya konurken lafızların içine yerleşen manaların oluşum sürecine dayanır. Kavramın formu/sureti lafzın çizeceği çerçevede tutulurken, maddesi/içeriği o mahiyeti ayakta tutan manalarla devam ettirilir. Madde ve manası birlikte kavramları oluşturur. Bu kavrama/mefhuma bir varlık kazandırılması bu kavramın kimliğini/hüviyetini oluşturmaktadır. Bu bir ansiklopedi maddesi olarak düşünüldüğünde yazarının dil ve düşüncesinin nasıl inşa edildiğine dair bir fikir vermektedir. *Dîvânü lugâti't-Türk*'te isim, fiil-fiilimsi-sıfat ve mastarlar gibi çeşitli başlıklar altında (8 kitap olarak da görülebilecek lugattaki 8 Bölüm) işlenen giriş maddeleri bugün alışıktan farklı dizilimlere sahiptir. Besim Atalay çevirisine eklenen

⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, çev. Besim Atalay (Ankara: TDK, 2023), 3 ve 461.

Index, çeşitli başlıklardaki bu giriş maddelerini yeni bir tasnifle günümüz kullanımına uyumlu olarak başlıklandırmıştır. Bu tercihler Kâşgarlı Mahmud'un dilin teknik özelliklerinin tasnif etmekle beraber anlam ve hükümler üzerinden özgün mantıksal kurgulamasını da ortaya koymaktadır. Bu, klasik mantık vurguları üzerinden şöyle açıklanabilir:

Varlığa ait ifade edilebilenleri anlam ve tanımları ile bir araya getirmek, tercih edilen tasnif ve taksimlerini belirlemek anlamın klasik mantık açısından çerçevelenmesini sağlayacak tanım ve hükümler olarak anlam sınırlarını belirlemektedir. Bu unsurları *Dîvânü lugâti't-Türk'te* yer alan her bir başlık için yapmak mümkün olabilecektir. Bunu daha belirgin takip etmek istersek şu çerçeveyi önerebiliriz:

Eşyayı tanıma-nesneyi bilme
Olay olgu ve tecrübeleri bilme

- O 'şey' nedir ve ona ne denir, nasıl denir?
- Bu adı ve manayı kim nasıl demektedir?
- O olgu nedir? O olay nedir?
- O şeyin cinsi, türü, faslı, hassası ve arazları (5 Tümel) nedir?
- Kategorik olarak o şeyin neliği zamanda-mekânda, kemiyet-keyfiyetinde, izafet ve nispetlerinde, etken-edilgenliğinde durumu nedir?

Bir kavramı ve ondaki hükmü tanımak 'Ona ne ad verilir?' sorusuyla başlatılabilir. Ad vermek klasik mantık açısından tanım teorilerinin ve tartışmalarının bir konusu olarak aslında o şeyi nasıl bildiğimiz ile ilgili bir durumdur. Ad konularak başlayan süreç, o ada dair ilk veya ön bilgilerimizle başlasa da tanım belirginleştiğinde ona dair bilgi de sınırı, hedefi yönü belirgin bir 'işlenmiş' bilgi hâline gelmektedir. Bu sadece isimler için değil, sıfat, mastar hatta fiiller için de bir bilme eylemi oluşturmaktadır. *Dîvânü lugâti't-Türk* böylesi bir adını 'koyma' gerçekleştirirken hem mevcut bilgilerle ilgili kullanılan tercih ve önceliklerde öne çıkanları kullanmış hem de bunlara verdiği tanımlar ile anlamların sınırlarını çizerek geçerli kullanımın ne olması gerektiğine dair iddiasını ileri sürmüştür. Anlamların tanımlanarak sınırlarının sabitlenmesi önemli bir düşünce etkinliği olmakla beraber kavramların değişim ve dönüşümlerini, daralıp genişlemesini de takip etmek gerekmektedir.

Klasik mantık açısından bu anlam sınırları; tanım, tarif, tasnif ve taksim ile yapılıdır. *Dîvânü lugâti't-Türk*'te ele alınan maddelerin de bu yapıya uygunluğu mantıksal analiz açısından önemlidir. Burada ele alınmayacak kadar çok örneğin lügat boyunca isim, ad, sıfat, yer olay olgu, değer gibi özellikleri ile eşleştirmeler ve tanımlar yapılmaktadır. Bu yapılar üzerinden lügat içerisindeki kavramlar ve tanımlar arasındaki ilişkileri belirlemek istediğimizde şöyle bir durum çıkmaktadır. Zat-araz ilişkisi, mutlak-mukayyed ilişkisi, kategorik ilişkiler haritası ortaya çıkacaktır. *Dîvânü lugâti't-Türk*'te yer alan kavramların Beş Külli tanım teorisi araçlarıyla yani 'Beş Tümel', o şeyin cinsi ve alt cinsi anlamında türü ve bu cins-türe zati/fasl ya da arizi/hassa-arazi umumi olarak ilişen varlık ilgeçleri ile anlaşılması mümkündür. Cinsler üzerinden, ona bağlı türler üzerinden, ayrılmaz fasıllar üzerinden, o varlığa özel hassa üzerinden ve değişebilen arazlar üzerinden gerçekleşmektedir.

Bununla birlikte klasik mantık açısından kavramların öncelikle mutabakatlarının incelenmesi lafız -mana ilişkisinin teyit edilmesi gerekmektedir. Eş anlamlılık ve zıt anlamlılık açısından değerlendirilmeli. Tazammun yani işlem-kaplam açısından anlamın alt-üst ilişkisi belirginleştirilmelidir. Kavramın zorunlu içerikleri yani iltizami olarak sınırları dikkate alınmalıdır. Bu aslında *Dîvânü lugâti't-Türk*'te farklı Türkçe dil ailesinde ve tercüme edilen Arapçada bir kavrama kaç mana, bir manaya kaç kavram geldiğini zihnen takip etmek dilin esas amaçlarından bir olan düşünce inşasına dair sürekli denetlenmesi gereken bir durumu önümüze sermektedir.

Dîvânü lugâti't-Türk'te yine kavram ve anlamların oluşturduğu hükümleri oluşturduğu bilgi alanları üzerinden değerlendirmek mümkündür. Lügat boyunca çeşitli bilgi kaynaklarının kullandığı düşünülebilir. Hatta bunları bir arada kullanırken mesela mevcut kültür ve etkileşimlerde nasıl yer aldığını tespit gerekmektedir. Bu bilgilerin öncülleri klasik mantıkta farklı bilgi alanlarını kuran Beş Sanatın temel önermeleri olan mukaddemat olarak değerlendirilmektedir.⁷ Bilgi gücü olarak bir ölçüye göre öncelenmesi mümkün olabilen mukaddematı şöyle sırayabiliriz.

- Evveliyat/fitriyyat/bedihiyat: Apaçık aklen öyle olduğu bilinen kavram ve hükümler.

⁷ Beş Sanat kavram ve önermelerin bilgi gücünü ifade etmektedir. Klasik ve çağdaş tartışmalar için bk. Şerafettin Adsoy ve Burak Doğan, *Klasik Mantıkta Beş Sanat* (İstanbul: Divan, 2024).

- Müşahedat: Görme görülen bilinen, bireysel veya toplumsal açıkça görülen bilgiler.
- Mücerrebat: Yaşanan, yaşanacak örf adet gelenek töre olarak biriken bilgiler.
- Makbulat: Atalar veya etkin kimselere dayalı elde edilen bilgiler.
- Zanniyyat: Güçlü veya zayıf olabilen Varsayımsal bilgiler.
- Vehmiyyat: Gerçek olmayan veya olamayan bilgiler.

Bu öncüllere göre kavramların ve bunlara ait hükümleri hem mevcut dilin yani farklı lehçeleriyle ele alınıp çeşitlendirilen Türkçenin hem de hedef dil olan Arapçadaki öyle ‘tanınan’ ve öyle ‘bilinen’ anlam ve hükümlerinin bilgi seviyesi serimlenmiş olacaktır. Bu şekilde ortaya çıkan tablonun nasıl mantıksal bir belirleyicilik sağladığının göstergeleri buraya eklenmelidir.

Dîvânü lugâti't-Türk bir lugat olarak kurucu ve belirleyici manasında ‘Kanonizasyon’ denebilecek bir otorite yani belirleyici bir konum oluşturmuştur. Dil ve düşüncede kavramları ve hükümleri belirleyen unsurlardan nelerin hâkim olup, anlam ve hükümlerin sınırları belirleyeceği bilinmelidir. Bu durum mantıksal yapının oluşumuna etkin ve dinamik olarak katkı sağlamaktadır. Dilde kanonik yani otoritenin ve standardın oluşturulması yazılı metne geçme ile sağlamlaşırken insanlar arasındaki çeşitli kullanımların bir anlamda standartlarını da belirlemektedir. Mantık açısından anlamın kabul edilen yaygın ‘otorite’ye uygunluğu mantıksal olmanın da bir zorunluluğu hâline gelmiştir.

Lugatın belirleyiciliği o dilin gramerinin otoritesi ile anlam ve hükümleri belirlemektedir. Böylesi benzer bir durumun lügat ve gramer arasındaki ilişkide aramak mümkündür. Kâşgarlı Mahmud’un aynı zamanda *Dîvânü lugâti't-Türk*’te bahsettiği Türkçeye ait ayrıca kayıp bir gramer kitabı (*Kitâbu Cevahiri'n-nahv fi lugat'it-Türk*) olduğu bilinmektedir. Gramer kitaplarının da lugatlar gibi kullanılan lisanın hem bir sonucu ve tespiti hem de bunları korumaya alarak lisanın ‘bozulma’ ve değişikliklere engel olmaya çalıştığını görürüz. Bu açıdan lisanın form ve yapıları gramer kuralları olarak ifade edilirken mantıksal olarak düşünmenin doğru ve tutarlı ifade edilebilmesinin şartları olarak da ortaya konmaktadır. Lugatın bu kurallara uygunluğu, doğru düşünmenin en temel zemini ola-

rak karşımıza çıkmaktadır. Dilin grameri lugat ile bedene bürünmekte, zihinsel süreçlerin hesap verilebilir veya takip edilebilir olmasının oluşturduğu veya ait olduğu mantıksal yapılar ile doğruluk, tutarlılık ve geçirlik gibi gerçekliğe dair tüm unsurların açık ve seçik olarak ortaya konmasını zorunlu kılmaktadır.

Türkçenin farklı lehçelerindeki belki daha yerel, bölgesel ve özel kullanımları bile içine alırken, daha genel dil ailelerinden de etki alması diller arası anlam ve düşünce etkileşimlerini üzerinde taşımaktadır. MS. 1000'li yıllar Türklerin yakın coğrafyalarında bulunduğu Budist ve Şaman dinlerinin, Hint, Çin ve yerel bölgelerin etkilerinin azaldığı, İslâmiyet'in düşünce ve dil üzerinde kitlesel yaptığı dönüşümlerin ağırlık kazandığı dönemler olmuştur.⁸ Düşünce tercih ve yönelimlerinin dil üzerindeki etkisi kavramların değişmesine yol açmaktadır. Bunun dil üzerinde etkisi ise kaçınılmazdır. Türklerin Budizm ile ilgisi ve sonrasında Müslüman olma süreçlerinde kavramların özellikle din, mistik ve folklorik öğeler kadar günlük yaşayışlarda kullanım ve dönüşümleri yansıtmaktadır.⁹

Dîvânü lugâti't-Türk verdiği geniş kültüre ait bilgilerle ansiklopedik görülebilecek bir yapıdadır. Okuyanı Türkçedeki lafız ve manalar üzerinden ne tür görüş ve biliş şekilleri olduğuna dair fikirler verecek özellikleri bulunmaktadır. Bu açıdan bir müracaat eseri olduğu kadar açıktan veya örtük kendi metin-içi ilişkileri açısından anlam ve hükümlerin hep birlikte 'divan'da kendilerini gösterdikleri düşünülebilir.

Son yüzyılda Ali Emîrî'nin keşfedip önemini vurgulamasına kadar geçen zaman içerisinde entelektüel etkilerinin zayıfladığı düşünülebilirse de bu tarz öncü ve kurucu bir metnin sunduğu anlam takibi imkânı azalmamıştır. Bugün üzerinde çok sayıda ülkenin bulunduğu geniş İslâm coğrafyası içinde İslâm ve Kur'an'dan kaynaklı oluşan kozmopolit ama bir çatıda toplanabilen yapılar içerisinde üst dil olarak öncelenen Arapçanın Türk dili ve lehçeleriyle buluşmasının tarih önünde kaçınılmaz sonuçları, kavramlar ve bunları oluşturan yargılar üzerinden görülebilecektir.

⁸ Fuzuli Bayat, *Kâşgarlı Mahmud* (İstanbul: Ötüken, 2008), 142-154.

⁹ Şükrü Haluk Akalın, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk* (Ankara: TDK 2008), 42.

5. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk* eserini yazarken amaçladığı dil ve düşünce üzerindeki etkileri, anlam ve yönlerinin yaşanan hayatların çok çeşitli yönlerine dair kelime, söz, cümle, ifade ve beyitleri üzerinden oluşan kuralların kalıcı ve belirleyici olma gibi birçok hedefin yüzyıllar içinde gerçekleştirmeye devam ettirdiği düşünülebilir. İçinde bulunan zamanlar içinde bu hedeflerin hatırlanıp, yeniden vurgulanması ve günümüzde çeşitli bilgi alanları üzerinden çalışılması düşünce üretimine daha bütünlüklü katkılar sağlayacaktır.

Farklı Türkçe lehçeleri ve kullanımına dayalı detaylı ansiklopedik bir sözlük olarak yazıldığı zaman ve coğrafyanın etkisiyle oluşan lugattan lisana dilin mantıksal gücünün haritası klasik mantık ilke ve kurallarıyla tek tek ele alınan kavramların *Dîvânü lugâti't-Türk*'teki her bir maddesi ile ifade, deyiş ve beyitlerde daha detaylı örnekleriyle incelenmeye devam edilebilir. Kültürel, folklorik olan yerel, bölgesel kullanımların, askeri-yeden tababete, edebiyattan dine kadar çok farklı bilgi alanlarındaki kullanımlar ilgi çekicidir. Bunlar üzerinde mesela isim ve fiiller üzerine yapılacak daha ileri çalışmalarda cins ve tür açısından kavramlar eşya-nesne ve olay-olgu çerçevesinde onları belirleyen fasl, hasa ve arazları belirlenerek farklı tanım teorilerine dayalı olarak tartışmaya devam edilebilir. Bunlar tanımların içinde ele alınırken tasnifler üzerinden detaylı örneklerde mesela çiçek ve kuşlar tabiatı tasnif edilirken botanik ve zoolojiye göre başka hangi anlamları hangi kurallara dayalı inşa ettiği takip edilebilir ve bunların taksimlerinin (*taxonomi*) oluşturduğu bilgilerin zamanın bilimsel algıdaki durumu nasıl kurguladığı ve belirlediği anlaşılabilir. Bu taksimlerin günümüz bilgileri ile karşılaştırılmaları özel bir düşünce ve bilim tarihi örnekleri sunacaktır.

Son olarak kavramların taşıdığı çerçeve içinde hükümlerin ortaya çıkardığı iddia, ifade ve yargılar önümüze gelmektedir. *Dîvânü lugâti't-Türk*'te yer alan kavramlarla ilgili dilsel ve düşünsel tüm anlatımlar mantıksal yapılar üzerinde önermelerin bilgi değeri, doğruluk değeri, geçerliliklerinin denetlenmesi açısından ele alınmalıdır. Bilgilerdeki güçlülük, öncüllerin hangi bilgi kökenlerine, kurumlarına ve sonuçlarına dayalı olduğunun tespiti ile başlayan anlamın ve hükmün birlikte inşa edildiği uzun bir süreci işaret etmektedir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، وَبِهِ الْعَوْنُ
الْمُحَمَّدِيُّ وَرِضْوَانُ الْجَزِيلِ، وَالصَّنْعُ الْجَمِيلِ، الَّذِي أَرْسَلَ جِبْرِيْلَ
عَلَى نَبِيَّائِ وَتَفْصِيْلَ، إِلَى مُحَمَّدٍ يُنَزِّلُ، مَبْنِيَّاتِهِ التَّخْتِمْ وَالْعَلِيْلَ،
حَتَّى يَهْجِ السَّيْلَ، وَنَصَبَ الْمَنَارَ وَالذَّلِيْلَ، فِي رَمَازِ صَحْهٖ عَيْلَ،
وَأَفْصَحَ كَلِيْلَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ الْخَيْرِ الْعَمَالِيْلَ وَسَلَّمْ تَسْلِيْمًا.
أَمَّا بَعْدُ فَقَالَ **العبدُ محمودُ بنُ الحسينِ بنِ مُحَمَّدٍ** لما رأيتُ
أَنَّ اللهَ تعالى قد أطلعَ شمسَ الدَّوْلَةِ فِي بُرُوجِ الْأَنْوَارِ وَأَدَارَ عِلْمِهِمْ
دَائِرَاتِ الْأَنْوَارِ، فَسَمَّاهُ النَّوَّارَ، وَوَلَّاهُ الْمُلْكَ، وَجَعَلَهُ مَلِكَهُمْ
الْعَصْرَ، وَوَضَعَ فِي يَدِهِمْ أَمْرَهُ أَهْلَ الدَّهْرِ، فَفِيضَهُمْ عَلَى الْخَلْقِ
وَأَيَّدَهُمْ عَلَى الْحَقِّ، وَأَعَزَّهُمْ أُنْتَهَى إِلَيْهِمْ، وَسَعَى بَيْنَ يَدَيْهِمْ، وَنَالَ مِنْهُمْ
بَلْغَةً فِي الْمُرَادِ، وَسَلَّمْ مِنْ مَعْرَةِ أَوْثَانِ الْعِبَادِ، حَوْلَ كِلْدَانِ
الْمَسْئَلِ الْعَمِدِ، تَوْقِيًّا عَزَّ وَفَجَّ بِالنَّهْرِ، وَلَا ذَرِيْعَةَ لَهُمْ أَحْسَنَ
مِنَ التَّرَاطُنِ بِسَانِهِمْ، لِإِضْفَائِهِمْ إِلَيْهِ أَسْمَاعِهِمْ وَأَشْيَةَ اللَّحْنَانِ بِهَمِّهِ
فَإِذَا أَعْتَصَمَ بِهِ عَدُوًّا مِنْ فَرَقِهِمْ، وَأَمْنُوهُ مِنْ فَرَقِهِمْ، فَيَلُودُ بِهِ
غِيْرَهُ، وَيَكْشِفُ عَنْهُ مِيْرَهُ، وَلَوْ سَمِعَتْ عَن نَفْسِهِ مِنْ أَيْمَةِ خَارَا
وَأَمَامِ آخِرِ مَنْ أَهْلَ نَيْسَابُورِ كَلَاهَارِ وَبَابِ سِنَادِ، لَمَّا عَزَّ رَسُولَ اللهِ
صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ مَا ذَكَرَ أَسْرَاطَ السَّاعَةِ وَمَعْرِضَ الْوَقْتِ

م
ص

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Tarih, Sosyoloji ve Sanat

“Öd keçer kişi tuymas, yalnuk oğlı mengü kalmas.”

(Zaman geçer, insan duymaz; insanoğlı sonsuza
dek yaşamaz.)

(Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu lügâti't-Türk: Türk Dilinin İlk
Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın [İstanbul: Vakıfbank
Kültür Yayınları, 2023], 57).

Dîvânü Lugâti't-Türk'e Göre İlk Müslüman Türk Devletlerinde Devlet Teşkilatı

Mehdin Çiftçi*

1. Giriş

Kâşgarlı Mahmud'un Türk dilinin ilk sözlüğü olarak kabul edilen *Dîvânü lugâti't-Türk* (DLT) adlı eseri, Türk tarihi ve coğrafyası gibi konularda zengin bilgiler ihtiva eden, ansiklopedik bir kaynak niteliğindedir. Müellifinin Türkçenin konuşulduğu coğrafyayı bizzat gezip gözlemlemesi ve ulaştığı bilgileri zaman ve mekân bakımından müşahede etmesi sebebiyle bu dönemle ilgili ana kaynaklardan sayılan eserin¹, tarihle ilgili içerdiği konulardan biri de ilk Müslüman Türk devletlerindeki devlet teşkilatıdır.

Bir dil sözlüğü hüviyeti taşıması dolayısıyla konuyla ilgili tüm kelimeleri içermeyen eserde devlet (ülke) için “el”² ve “ugur”³ kelimeleri geçmektedir. Devlet teşkilatında önemli bir yeri olan ve devlet meselelerinin

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mehdin.ciftci@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0919-5740>.

¹ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Hayrunnisa Alan, “Divan-ı lügatit Türk'ün Tarih Araştırmalarındaki Yeri”, *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2008), 207-211.

² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 615. Not: Bundan sonra bu eser için “DLT (Vakıfbank)” kısaltması kullanılacaktır.

³ DLT (Vakıfbank), 896.

görüldüğü en üst organ olan hükümdar divanına ise “ay” denirdi.⁴ Önemli meselelerin görüşüldüğü bir boyun toplanma yerine de “törkün” adı verilirdi.⁵ Aşağıda önce ilk Müslüman Türk devletlerindeki devlet teşkilatıyla ilgili sözlükte geçen temel kavramlar verilecek, ardından bu kapsamda yer alan konular belli bir plan dâhilinde işlenecektir.

2. Merkez ve Taşra Teşkilatı

2.1. Hanedan Üyeleri

2.1.1. Hakan (Hükümdar)

DLT'de Kâşgarlı Mahmud'un mensup olduğu Karahanlılar (Hâkânîler) ile diğer Müslüman Türk devletlerindeki hükümdarlık alametlerinden⁶ olan birçok kavram zikredilmektedir. Bunlar arasında yer alan “tûğ”, tuğ (alem, sancak, bayrak) anlamındadır. Dokuz sayısının uğurlu olduğuna inanıldığı için egemenlik alanı ne kadar geniş ya da payeleri ne kadar çok olursa olsun, bir hakan asla dokuzdan fazla tuğ kullanmazdı.⁷ Hakanın huzurunda çalınan davula da (nöbet davulu) tûğ adı verilirdi.⁸ Hakanın tuğrası, mührü ya da imzası anlamında ise “tugrag (Oğuz lehçesinde)”⁹ ve “tamga”¹⁰ kelimeleri kullanılırdı. Bir mektubun ya da belgenin mühürlenmesine ise “tugraglamâk”¹¹ ya da “tamgalamak”¹² denirdi. Bir diğer hükümdarlık alameti olan para için ise “yarmak” ve “benek” tabirleri kullanılırdı. Bunlardan “yarmak” (Uygur lehçesinde

⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 519.

⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005), 586. Not: Bundan sonra bu eser için “*DLT (Kabalıcı)*” kısaltması kullanılacaktır.

⁶ Bu devletlerdeki hükümdarlık alametleri için bk. Erdoğan Merçil, “İlk Müslüman Türk Devletleri”, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1999), 241.

⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 588.

⁸ *DLT (Vakıfbank)*, 876.

⁹ *DLT (Kabalıcı)*, 589.

¹⁰ *DLT (Kabalıcı)*, 526.

¹¹ *DLT (Kabalıcı)*, 589.

¹² *DLT (Vakıfbank)*, 830.

“yartmak”) para, dirhem veya gümüş para anlamına gelirken¹³ bakır para veya kuruşa “benek” adı verilir.¹⁴

DLT'de, Karahanlılar'daki hükümdarlık alametlerinden olan hakan, han ve beg gibi unvan ve lakaplar¹⁵ da geçmektedir. Bunlardan “hakan”, “Buğra Kara Hakan” örneğinde görüldüğü üzere Afrasiyab'ın unvanı; “han”, Türklerin en büyük hükümdarı anlamında Afrâsiyâb oğullarının unvanı olarak kullanılırken¹⁶; “beg” ise bey, emir; hükümdar, sultan anlamına gelmekteydi.¹⁷ Evinde bir beye benzediği için kocaya da “beg” denirdi. “Begeç” (bekeç) ise hükümdarlara verilen bir saygı unvanı olup¹⁸ “beyceğiz” anlamındaydı. Bu kavram teginlerin unvanı olarak kullanılırdı (Bekeç Arslan Tegin gibi).¹⁹ *DLT*'de hükümdarlar için arslan²⁰, kılıç han (kararlarını uygulamada ve işlerini yürütmede kılıç gibi keskin)²¹, kara²², bilge²³, kadir (sert ve acımasız)²⁴, tawgâç (ülkesi büyük ve köklü olan)²⁵, tonga (kaplan gibi güçlü)²⁶ ve ağırlık (halk tarafından değer verilen)²⁷ gibi birçok unvan veya lakap da geçmektedir. Karahanlılar bir ülke ya da il yöneticisine hitap ederken “terken” kelimesini de kullanırlardı. “Ey sen itaat edilen” anlamına gelen bu kelime, onlarda yalnızca hakanlık (hanlık) makamında oturanlar için zikredilir-

¹³ *DLT (Vakıfbank)*, 930-931.

¹⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 537.

¹⁵ Merçil, “İlk Müslüman Türk Devletleri”, 241. Karşılaştır: Abdülkerim Özaydın, “Unvan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/163-166.

¹⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 620.

¹⁷ *DLT (Vakıfbank)*, 535.

¹⁸ *DLT (Kabalıcı)*, 180.

¹⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 536.

²⁰ *DLT (Kabalıcı)*, 151.

²¹ *DLT (Vakıfbank)*, 677.

²² *DLT (Kabalıcı)*, 401.

²³ *DLT (Vakıfbank)*, 543.

²⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 636.

²⁵ *DLT (Kabalıcı)*, 542.

²⁶ *DLT (Kabalıcı)*, 577.

²⁷ *DLT (Vakıfbank)*, 489.

di.²⁸ Kâşgarlı Mahmud'un, "kâtûn" kelimesini izah sadedinde verdiği bilgilerden, bu unvanın hânedan mensubu kadınlar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁹

Hükümdarlık alametlerinden biri olan hükümet merkezi (başkent) ile ilgili bazı kavramlar da *DLT*'de geçmektedir. Eserde şehir veya kent için "kend"³⁰, "ken"³¹, "balık"³² ve "ulus"³³ kavramları zikredilmektedir. Türklerin büyük bir kısmının lehçelerinde kullanılan "kend" kelimesinden hareketle Fergâna'nın merkez kentine "öz kend" (kendimize, özümüze ait kent) denirdi. Benzer bir biçimde Semerkand olarak bilinen kente, büyüklüğü sebebiyle "semiz kend" (besili kent); hakanın oturduğu şehre ordu (ordo); Kâşgar'a "ordu kend" (hakanın ikamet ettiği kent, beledül-ikâme) denmekteydi. *DLT*'de Afrâsiyâb (Efrâsiyâb)'ın³⁴ güzel havası nedeniyle burada yaşadığı ve buranın da Aşağı Çin olduğu belirtilmiştir.³⁵ Yine Balasagun şehri için "kûz ordu"; hakanların hizmetçisi için "ordu başı"; bir beyin şehir edinmesi, yurt tutması veya yerleşmesi (kamp kurması) anlamında da "ordulanmak" tabirleri kullanılırdı.³⁶ Yeşilliğine göndermede bulunmak suretiyle bir şehrin çevresi veya dış

²⁸ *DLT (Kabalıcı)*, 555.

²⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 172, 657, 851. Ayrıca bk. Gülay Öğün Bezer, "Terken", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/509.

³⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 667.

³¹ Kend sözcüğünün kısaltılmış biçimi olup Doğu bölgelerindeki bütün şehirlere/kentlere verilen genel bir addir. Bk. *DLT (Kabalıcı)*, 303.

³² Balık kelimesi İslâmiyet öncesi pagan (dinsiz) kabilelerin lehçeleri ile Uygur lehçesinde kullanılırdı. Buradan hareketle Uygurların en büyük kentlerinden birisine "beş balık" (beş kent); başka bir yerleşim yerine de "yangı balık" (yeni kent) denirdi. Uygur lehçesinde, yakınında bir kale olan ya da kalenin çevresine kurulan bir kent için "balıklı" tabiri kullanılırdı. Bk. *DLT (Kabalıcı)*, 169.

³³ Balasagun ve komşusu olan Argu ülkesi halkının lehçesinde kullanılırdı. Balasagun kentine bu nedenle "Kûz Uluş" denirdi. Bk. *DLT (Kabalıcı)*, 621.

³⁴ İran millî destanında İran düşmanı olarak gösterilen Turan hükümdarına denir. Türkler, İslâmî dönemde İran milliyetçilerinin olumsuz etkileri altında kalınca bu karakterler Türk destanlarına da yansımış ve Kâşgarlı Mahmud Türk destan kahramanı Alp Er Tonga'yı Efrâsiyâb olarak göstermiştir. Ayrıca Kâşgar'da kurulan ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar ile Selçuklular'ın Efrâsiyâb'ın soyundan geldiği iddia edilmiştir. Bk. Tahsin Yazıcı, "Efrâsiyâb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Mart 2024).

³⁵ *DLT (Kabalıcı)*, 303-304.

³⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 766.

bölgelerine “kend köki”³⁷; şehri çevreleyen surlardaki savaş için tahkim edilmiş burçlara ise “ükek” denirdi.³⁸

Devletin idare edildiği, hükümdar ve diğer hanedan mensuplarının ikamet ettiği yerlerden biri olan saray da hükümdarlık alametlerinden sayılmaktadır. *DLT*’de hem saray hem de ikamet edilen diğer yapı veya ikametgâhlarla ilgili kavramlar da yer alır. Buna göre hükümdarın sarayı veya köşküne “karşı” denirken³⁹ hakanın ikametgâhına (sarayına) “ordu” da denirdi. Daha önce zikredildiği üzere Kâşgar kenti için “ordu kend” (hakanların ikametgâhının olduğu kent) ifadesi kullanılırdı.⁴⁰ Ayrıca hükümdarın çadırına veya güneşliğine “çuvaş”⁴¹; beylere ve benzerlerine ait korunaklı, özel olarak tahsis edilmiş koruluklara ise “korig” denirdi.⁴²

DLT’de hükümdar yetkileriyle ilgili bazı kavramlara da rastlanmaktadır. Devlet idaresinde yetki bakımından sahip olunan üstün güç anlamındaki “kut” için “kıw” denirdi.⁴³ Bir şeyi yapabilme kudreti⁴⁴ veya yetki sahipliği ve sözü geçerlik⁴⁵ anlamında ise “erk” kelimesi kullanılırdı. Hükümdarın mektubu ya da fermanı “yarlıg” (Çigil lehçesinde)⁴⁶; buyurmak veya emretmek “buyurmak” (Oğuz lehçesinde)⁴⁷; hükümdarın unvan/lakap vermesi de “ayamak” sözcükleriyle ifade edilirdi.⁴⁸ Kençek lehçesinde bir beyin herhangi bir karşılık ödemededen tebaasına hayvanlarını baktırması anlamındaki “rabçat” ise hükümdarların bu dönemlerdeki geniş yetkilerinin göstergelerindedir.⁴⁹

³⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 319.

³⁸ *DLT (Kabalıcı)*, 634.

³⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 652.

⁴⁰ *DLT (Kabalıcı)*, 360.

⁴¹ *DLT (Vakıfbank)*, 588.

⁴² *DLT (Kabalıcı)*, 441.

⁴³ *DLT (Vakıfbank)*, 682.

⁴⁴ *DLT (Kabalıcı)*, 262.

⁴⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 605.

⁴⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 930.

⁴⁷ *DLT (Vakıfbank)*, 567.

⁴⁸ *DLT (Vakıfbank)*, 520.

⁴⁹ *DLT (Kabalıcı)*, 459.

2.1.2. Hükümdar Oğulları

Hanedan üyelerinden biri de “tegin” denilen hükümdar oğullarıydı (çoğulu “tegit”).⁵⁰ Kök anlamı olarak “köle” anlamına gelen bu kelime, kağanın (hanın/hakanın) oğullarının unvanı olarak da kullanılmış ve Karahanlı hanedanının ayırt edici vasfı olmuştur.⁵¹ “Kümüş tegin” (derisi gümüş gibi açık renk olan köle); “alp tegin” (güçlü köle); “kutlug tegin” (kutsanmış köle) örneklerinde görüldüğü üzere başlangıçta köle anlamında kullanılan bu kelime, daha sonra Karahanlılar tarafından erkek çocuklar için basit bir unvan olarak ve yırtıcı kuşların adlarıyla birlikte kullanılmaya başlamıştır: Çağrı tegin (Acımasız cesaretiyle doğana benzeyen tegin) ve küç tegin (güçlü tegin) gibi. Bu sözcüğün Afrâsiyâb’ın oğulları için kullanılan bir sözcük hâline gelmesinin nedeni, onların babalarına olan saygıları veya alçak gönüllülükleri nedeniyle hem yazılı, hem de sözlü olarak babalarına seslenirken “köleniz (kulunuz) şunları şunları yaptı” gibi ifadeler kullanmalarına bağlanmaktadır. Daha sonra anlam kaymasına uğrayan bu sözcük (tek başına söylendiğinde) hükümdar oğulları için zikredilmiş olsa da kölelere verilen bir ad olarak kullanılmaya devam etmiştir.⁵² Büyük ve küçük teginlere (hatta Afrâsiyâb soyundan olan hatunlara) hitapta ise “terim” kelimesi tercih edilmiştir.⁵³

2.1.3. Kadınlar

DLT’de hanedan mensubu kadınlar için de bazı kelimeler zikredilmektedir. Örneğin Afrâsiyâb’ın bütün kız torunlarına⁵⁴ kadın veya hatun anlamında “kâtûn” denirdi.⁵⁵ Günümüz Türkçesinde hatun şeklinde bilinen bu kelimenin, Türkler ve Moğollarda hanedan mensubu kadınlar için bir unvan olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁶ Büyük ve küçük teginlere olduğu gibi Afrâsiyâb soyundan olan hatunlara (hanedan mensubu kadınlara) hitapta da “terim” kelimesi kullanılır ve bu kadınlara “altun

⁵⁰ *DLT (Kabalçı)*, 547.

⁵¹ *DLT (Vakıfbank)*, 854.

⁵² *DLT (Kabalçı)*, 546.

⁵³ *DLT (Vakıfbank)*, 851.

⁵⁴ *DLT (Kabalçı)*, 414.

⁵⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 657.

⁵⁶ Abdülkadir Özcan, “Hatun”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/499.

terim” denirdi.⁵⁷ Karahanlılar’ın hükümdarlık makamında oturanlara hitapta “itaat edilen” anlamında “terken” kelimesini kullandıkları da bilinmektedir.⁵⁸ Kâşgarlı Mahmud’un, “kâtûn” kelimesini izah sadedinde verdiği bilgilerden bu unvanın (terken’in) hânedan mensubu erkeklerin yanı sıra kadınlar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁹ Kâtûn’dan bir derece aşağıda bulunan soylu kadın ya da prensese ise “kunçûy” veya “kâtûn kunçûy” denirdi.⁶⁰ Anası hâtûn (soylu kadın), babası sıradan insanlardan olan gence de “inal” adı verilmekteydi.⁶¹

2.2. Diğer Görevliler

2.2.1. Yöneticiler

Hükümdardan aşağı derecede olan yöneticiler, derecelerine göre farklı şekillerde adlandırılırdı. Örneğin halkın arasından gelip de vezirlik makamına yükselen ve hakandan bir seviye aşağıda bulunanlara “yugruş” adı verilirdi. Bu kişilere yağmurda, karda ve sıcakta başları üzere kurulan kara ipekten bir çadır (güneşlik, kubbe) tahsis edilirdi.⁶² Hakandan iki seviye aşağıda bulunan halktan birine “yawgu”⁶³; hakandan sonra üçüncü konumdaki halktan birine ise “tügsin” unvanı verilirdi.⁶⁴

DLT’de yerel yöneticilerle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin köy yöneticileri (şefleri) için “kökyuk” (saygı belirten bu unvan, aynı zamanda Türkmen büyükleri için de kullanılmıştır)⁶⁵ ve “tudun” kelimeleri kullanılmaktaydı. “Tudun”, köylülere su dağıtan kimse anlamına da

⁵⁷ *DLT (Vakıfbank)*, 851.

⁵⁸ *DLT (Kabalıcı)*, 555.

⁵⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 172, 657, 851. Krş. Öğün Bezer, “Terken”, 40/509.

⁶⁰ *DLT (Kabalıcı)*, 449.

⁶¹ *DLT (Vakıfbank)*, 622.

⁶² *DLT (Kabalıcı)*, 706.

⁶³ *DLT (Kabalıcı)*, 675. Hoten yönetim töresinde bu kimselere “çowı” denirdi. Bk. *DLT (Kabalıcı)*, 241.

⁶⁴ *DLT (Kabalıcı)*, 602.

⁶⁵ *DLT (Kabalıcı)*, 320.

gelirdi.⁶⁶ Köy şefinin yardımcısına ise “çupan” denirdi.⁶⁷ Köy yöneticilerinin bu dönemdeki yetkilerinin, gerektiğinde ceza verecek derecede olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *DLT*'de Çigil lehçesinde köy şefinin ark ya da çeşme yapımına katılmayan kimselerden tazminat aldığı ve buna “kesbe” dendiği kayıtlıdır.⁶⁸

2.2.2. Saray Görevlileri

Saraydaki görevlilerden biri olan mâbeyinci (hâcib) veya perdecî başına “tayangu” denirdi.⁶⁹ Bu kelime, hakanların mâbeyincilere ihtiyaç duyması ve hakanın tebaasının arzuhallerini hakana sunmak ve yanıt almak için mâbeyinciye bağımlı olması sebebiyle “tayandı” (dayandı) kökünden türetilmiştir. Zamanla Arapça hâcib sözcüğü yaygınlaşarak bu kelimenin yerine geçmiştir.⁷⁰ Gelenleri rütbesine göre hakanın huzuruna alan teşrifatçı kişiye ise “bıruk” adı verilir.⁷¹ “Buyruk” (emir) kökünden türetilen bu kelime, hakanın maiyetindeki soyluların toplumsal mevkilerini belirleyen görevlinin yaptığı göreve işaretle kullanılmıştır.⁷²

İdari teşkilattaki görevlilerden biri de elçilerdir. Uygur lehçesinde hükümdarın elçisine veya onun gönderdiği elçiye “yalawar” denirdi.⁷³ “Yaş ot köymes, yalawar ölmes (Yaş ot yanmaz, elçi ölmez.” atasözü⁷⁴ elçinin dokunulmazlığını ifade eder. Uzakta yaşayan birine gönderilen elçiye “arkış”⁷⁵; iki kişi vb. arasındaki elçilik görevine “yumuş (yumuş)” adı verilirken⁷⁶ hanın bir elçiye lütfettiği geri dönme izni veya elçiye verilen armağana (bahşişe) ise “boşug” denmekteydi.⁷⁷

⁶⁶ *DLT (Kabalçı)*, 588.

⁶⁷ *DLT (Kabalçı)*, 244.

⁶⁸ *DLT (Kabalçı)*, 308.

⁶⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 843.

⁷⁰ *DLT (Kabalçı)*, 544.

⁷¹ *DLT (Vakıfbank)*, 541.

⁷² *DLT (Kabalçı)*, 186.

⁷³ *DLT (Vakıfbank)*, 920.

⁷⁴ *DLT (Kabalçı)*, 651.

⁷⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 509.

⁷⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 963.

⁷⁷ *DLT (Vakıfbank)*, 555.

Bunların yanında Hakanın mektuplarını Türkçe yazan kâtime “elim-ga”⁷⁸; hazinedara (tahsildar, hâzin) “ağıcı”⁷⁹ veya “imga”⁸⁰; hakanın kalacağı yeri ve yatağını düzenleyen hizmetliye (ferrâş) “ordu başı”⁸¹; beylerin özel olarak ayrılmış arazilerini koruyan (koru bekçiliğini yapan) kimseye “korıgıcı” (korucu)⁸²; hakanın ya da kalenin muhafızına “yatgak”⁸³; savaşta veya yolculukta hakanın yanında bulunan eşlikçilere (korumalara)/hakanın alayına da “yortug” denirdi.⁸⁴

2.3. Reâyâ (Halk)

*DLT*de yöneticilerle ilgili kavramların yanı sıra reâyâ (tebaa, ahali, halk, kavim, aşiret, kabile) ile ilgili kavramlar da yer almaktadır. Genel olarak halk anlamında töz⁸⁵, bodun (Çigil lehçesinde)⁸⁶ veya boyun⁸⁷, kişi⁸⁸ ve boy⁸⁹ kelimeleri kullanılırdı. Yine hepsi, herkes veya kamuya (halka) “kamug”⁹⁰; aşiret, oymak veya akrabaya “uguş”⁹¹; hakandan bir dileği olan kimseye ise “ötüglüg kişi” denirdi.⁹² Yöneticiler kısmında geçtiği üzere halktan bazı kişiler, derece olarak üst seviyelerde de bulunabiliyordu. Örneğin mevki olarak hakandan iki seviye aşağıda bulunan halktan

⁷⁸ *DLT (Kabalıcı)*, 254.

⁷⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 489.

⁸⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 622.

⁸¹ *DLT (Kabalıcı)*, 360.

⁸² *DLT (Vakıfbank)*, 694.

⁸³ *DLT (Kabalıcı)*, 673.

⁸⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 958.

⁸⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 875.

⁸⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 549.

⁸⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 199.

⁸⁸ *DLT (Vakıfbank)*, 687.

⁸⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 555.

⁹⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 643.

⁹¹ *DLT (Vakıfbank)*, 896.

⁹² Ötüğ, hakana sunulan arzuhal demektir. Bk. *DLT (Kabalıcı)*, 382.

kişiyeye “yawgu”⁹³, hakandan sonra üçüncü konumdaki halktan birine ise “tügsin” unvanı verilir.⁹⁴

2.4. Teşrifat Kuralları

İlk Müslüman Türk devletlerinde, resmî faaliyetlerde uyulması gereken kurallar anlamındaki teşrifat kuralları da bulunmaktaydı. Bu tür kurallar, bilhassa üst düzey yöneticilerin bulunduğu ortamlarda veya onlara hizmet esnasında uygulanırdı. Bu dönemde Allah’a kulluk etmek anlamındaki “tapmak” kelimesi, üst düzey yöneticilere hizmet etmek anlamında da kullanılmaktaydı. Örneğin “ol hânka tapdı” (o, hakana hizmet etti) denirdi.⁹⁵ Teşrifat kuralları çerçevesinde gelenleri rütbesine göre hakanın huzuruna alan kişiyeye (teşrifatçıya) “bıruk” denmekteydi.⁹⁶ Yine bu kurallar dâhilinde mertebesine göre oturan kişilere “kuram”; aynı derecede (yan yana) oturmaya ise “kurdaş”⁹⁷ adı verilir.

Üst düzey yöneticilerle konuşmak veya onları selamlamak da bazı kurallara tabiydi. Buna göre Hâkânî (Karahanlı) lehçesinde beyler ve hakanlara yanıt verirken “evet” anlamında “ılal” kullanılırdı.⁹⁸ Çin hakanlarını selamlarken ise “şi” denirdi.⁹⁹ Bir hakanın aklına takılan bir hususu danışmak için, adamlarını huzuruna çağırmasına “tartıg”, hakanın veya beyin davetçisine ise “tartıgçı” denirdi.¹⁰⁰ Hakana sunulan arzuhale “ötüg”, hakandan dileği olan kimseye ise “ötüglüg kişi” denirdi.¹⁰¹ Çigil lehçesinde, hakana ya da beye, birinin huzura geldiğini duyurmak için “o, gelmesini lütfetmenizi istiyor” anlamında “ol tegindi” (o ulaştı) ifadesi kullanılırdı. Huzurdan ayrılırken de kullanılan bu ifadenin

⁹³ *DLT (Kabalıcı)*, 675.

⁹⁴ *DLT (Kabalıcı)*, 602.

⁹⁵ *DLT (Kabalıcı)*, 531.

⁹⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 541.

⁹⁷ *DLT (Vakıfbank)*, 712.

⁹⁸ *DLT (Kabalıcı)*, 280.

⁹⁹ *DLT (Kabalıcı)*, 521.

¹⁰⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 837.

¹⁰¹ *DLT (Kabalıcı)*, 382.

Oğuzlar tarafından tercih edilmediği belirtilmiştir.¹⁰² Yine teşrifat kuralları çerçevesinde hakanın huzurunda çalınan kös ve nöbet davuluna “tûg” denirdi.¹⁰³

*DLT*de, devleti yöneten güç olması hasebiyle hükümdarların bazı hususi sofraları, yemekleri veya davetleriyle ilgili kelimelere de rastlanmaktadır. Buna göre saraylarda hakanların önüne konan, büyük, çanak biçimindeki tepsi¹⁰⁴ veya onlar için kurulan büyük çanak gibi ayaksız sofraya “ışküm” denirdi.¹⁰⁵ Hakanlar, kendi ibriklerine ve üzerinde bir adama yetecek kadar şarap ve yemek bulunan kendilerine ait bu özel sofralarına mühürlerini de vururlardı. Bu mühür, hakan dışındaki kimselerin o masadan yemek yemesini engellemek içindi. Bir kişiye tahsis edilmiş bu küçük sofraya “tamgalık” (mühürlenmiş) denirdi.¹⁰⁶ Davet usulüyle yürütülen hakanların bu tür yemeklerine katılmaya ya da beyin huzuruna çıkmaya dair davet veya çağrıya “okut” adı verilmekteydi.¹⁰⁷ Hakanların şölenlerinde ya da bayramlarda kurulan, herkesin gönlünce, yağmalarcasına yemek yediği sofraya ise “kenç liyü” adı verilirdi. Minare gibi uzun olduğu belirtilen bu sofranın neredeyse otuz arşın olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁸

*DLT*de hükümdarların bazı hususi hizmetlerinden biri olan bineklerinden bahseden kelimeler de bulunmaktadır. Örneğin hakanın yanında götürülen yedek ata “kôş at” denirdi.¹⁰⁹ Oğuz lehçesinde hakanın mühürü ya da imzası anlamına gelen “tugrag” kelimesi, dönüşte geri alınmak üzere, bir savaşta ya da törende binilmek üzere hakan tarafından askere verilen at için de kullanılırdı.¹¹⁰

¹⁰² *DLT (Kabalıcı)*, 547.

¹⁰³ *DLT (Vakıfbank)*, 876.

¹⁰⁴ *DLT (Kabalıcı)*, 294.

¹⁰⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 633.

¹⁰⁶ *DLT (Kabalıcı)*, 526.

¹⁰⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 360.

¹⁰⁸ *DLT (Kabalıcı)*, 303.

¹⁰⁹ Kôş, her şeyin çifti demek olup çift bıçaklı olması hasebiyle makasa da Argu lehçesinde “kôş biçek” denmiştir. Bk. *DLT (Vakıfbank)*, 695.

¹¹⁰ *DLT (Kabalıcı)*, 589.

2.5. Töre ve Bazı Gelenekler

Yazılı olmayan, geleneğe dayalı kanun ve kurallar bütünü anlamındaki töreye (adet, gelenek veya görenek) Türk devletlerinde çok önem verildiği bilinmektedir. “Törü (törö)” denen bu kurallar veya değerlere üst yöneticiler dâhil olmak üzere toplumun her kesimi uymak zorundaydı.¹¹¹ Buna ne denli önem verildiği, “El kalır törü kalmâs” (Ülke terk edilir, ama töre terk edilmez) atasözünden de anlaşılmaktadır.¹¹² Öte yandan törenin adaletle eşdeğer olduğu ve bu nedenle zulüm veya zorbalıkla bir arada olamayacağı da “Küç eldin kirse törü tünğlüktin çıkâr” (Ülkeye zorbalık egemen olursa, töre [adalet] bacadan çıkar) şeklinde ifade edilmiştir.¹¹³

Diğer devletlerde olduğu gibi ilk Müslüman Türk devletlerinde de bazı önemli gelenekler bulunmaktaydı. Bunlardan biri de seferberlik türü faaliyetlerdi. Örneğin genel olarak bir ildeki (vilayetdeki) halk toplu olarak belli işler yapabiliyordu. Âdeta seferberlik edasıyla hareket eden bu halktan her bir öbeğe “imrem” denirdi.¹¹⁴ Yine köylüler, buğday ve buğdaya benzer şeylerin temizlenmesinde birbirleriyle yardımlaşarlardı. Kençek lehçesinde “luçnut” adı verilen bu uygulamaya göre köylüler birbirlerine köle ya da hayvan yollamak suretiyle harman dövme işinde yardım ederlerdi.¹¹⁵

Bu dönemlerde yöneticilerden birinin ölümü esnasında da bazı önemli adetler (gelenekler) bulunmaktaydı. Örneğin bir bey ya da hakan öldüğü zaman, ona duyulan saygının bir işareti olarak mezarının üzerine örtülmesi için “eşük” adı verilen işlemeli kumaşlar yollanır ve bu kumaşlar daha sonra fakirler arasında paylaştırılırdı.¹¹⁶ Bir ilin şefi öldüğünde ise zenginliğinin önemli bir kısmı hakan için ayrılırdı ki buna da “humaru”

¹¹¹ *DLT (Vakıfbank)*, 874.

¹¹² *DLT (Kabalıcı)*, 392, 587.

¹¹³ *DLT (Kabalıcı)*, 330.

¹¹⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 630.

¹¹⁵ *DLT (Kabalıcı)*, 339.

¹¹⁶ *DLT (Kabalıcı)*, 269.

(ondan bir hatıra) denirdi. Yolculuğa çıkan kişinin, kendisini hatırlamaları için hısımlarına bıraktığı şeyler için de aynı kelime kullanılırdı.¹¹⁷

Geleneklerin olduğu bir diğer alan ise avcılık olup süreklilikte avı şeklinde bir uygulama da bu dönemde yapılmaktaydı.¹¹⁸ Hakanın, tebaasının yardımıyla gerçekleştirdiği “sagır” adı verilen bu avda halk geniş bir arazide çalılıkların arasına saklanarak gelen hayvanların etrafını çevirir ve onları hakanın olduğu yere doğru yönlendirirdi. Hakan da kendini yormadan onları avlardı.¹¹⁹

Hediyeleşmede de bazı gelenekler bulunmakta ve üst düzey yöneticilere farklı gerekçelerle hediye takdimi yapılabilmekteydi. Hakanın bir elçiyeye lütfe ettiği geri dönme izni için kullanılan “boşug” kelimesi, hakana verilen bu hediyeler için de kullanılırdı.¹²⁰ Hakanlara ve diğer devlet büyüklerine sunulan at vb. hediyelere ise “artut” denirdi.¹²¹ Sefere ya da benzer bir akına çıkan hakana, süslü ipek kumaşlar ya da yiyeceklerden oluşan bir hediye verilirdi ki buna da “tanguk” adı verilirdi.¹²² Oğuz lehçesinde başarılı bir seferden dönen birisinin yakınlarına verdiği hediye veya ödüle ise “armagan (amuç, yarmagan)” denirdi.¹²³

3. Askerî Teşkilat

3.1. Ordu-Asker

Türklerin askerî karakterleri sebebiyle *DLT*'de ordu ve askerle ilgili çok sayıda kelime bulunmaktadır. Buna göre asker veya orduya “sü”¹²⁴; bölük veya gruba “bölük”¹²⁵; ordugâha (karargâha) “toy”¹²⁶; savaşta

¹¹⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 645.

¹¹⁸ *DLT (Vakıfbank)*, 784.

¹¹⁹ *DLT (Kabalıcı)*, 463.

¹²⁰ *DLT (Kabalıcı)*, 197.

¹²¹ *DLT (Vakıfbank)*, 512.

¹²² *DLT (Kabalıcı)*, 530.

¹²³ *DLT (Kabalıcı)*, 149.

¹²⁴ *DLT (Kabalıcı)*, 513.

¹²⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 558.

¹²⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 872.

birliklerin düzen içinde durmasını sağlayan ve onların gereksiz şiddet uygulamalarını önleyen yöneticiye “çavuş”¹²⁷; yiğit veya kahramanlara “alp”¹²⁸; kahraman savaşçılara “alpagut”¹²⁹, “sökmen” (düşmanın saflarını kıran ya da yarıp geçen anlamında)¹³⁰ veya “böke”¹³¹; savaşta cesaret gösteren kişiye “lâçin” (şahin, yırtıcı bir kuşa benzetilerek)¹³²; geceleyin gidip düşmanı basan askerî birliğe (akıncıya) “akınçı”¹³³; bir hakanın ya da kalenin muhafızına “yatgak”¹³⁴; iyi atıcı olan (ok atan) adama (nişancıya) “atım er”¹³⁵ denirdi. Bir devletin askerî, siyasî ve ekonomik sınırlarını gizlice öğrenmekle görevlendirilen casusa (ajana) ise “tıl” denirdi.¹³⁶

Düşmanın casuslarını ve öncü birliklerini yakalamak için geceleyin gönderilen atlı birliğe “tutgak”¹³⁷; takviye için gönderilen askerî birliğe “yetüt”¹³⁸; bir ordunun öncü birliği veya ileri koluna “yezek”¹³⁹; öncü birliğin devriye gezmesine de “yeze” denirdi.¹⁴⁰ Askerî birlikler arasında kullanılması için hakanın belirlediği parolaya (işarete) “im” adı verildi. Bu bir kuşun veya silahın ismi olabildiği gibi başka bir sözcük de kullanılabilirdi. Parola, karşı karşıya gelen iki birliğin birbirlerine saldırmalarını önlemek ve kendi adamlarını tanımalarını sağlamak için kullanılırdı. “İm bilse er ölmez” (parolayı bilen adam ölmez) atasözü de bunu ifade etmektedir.¹⁴¹

¹²⁷ DLT (Kabalıcı), 225.

¹²⁸ DLT (Kabalıcı), 139.

¹²⁹ DLT (Vakıfbank), 496.

¹³⁰ DLT (Kabalıcı), 504.

¹³¹ DLT (Kabalıcı), 201.

¹³² DLT (Kabalıcı), 339.

¹³³ DLT (Vakıfbank), 492.

¹³⁴ DLT (Kabalıcı), 673.

¹³⁵ DLT (Kabalıcı), 157.

¹³⁶ DLT (Kabalıcı), 562.

¹³⁷ DLT (Vakıfbank), 883.

¹³⁸ DLT (Vakıfbank), 946.

¹³⁹ DLT (Kabalıcı), 688.

¹⁴⁰ DLT (Vakıfbank), 946.

¹⁴¹ DLT (Kabalıcı), 289.

Savaş sırasında askerlerin ayırt edilmesini sağlayan ipekten ya da yaban sığırı kuyruğundan yapılan bir tür simgeye “beçkem” denirdi (Oğuzlar’da “berçem”).¹⁴² Askerler arasındaki nöbetçiler, yaklaşan düşmana karşı kale, mevziler ya da atların savunulmasında hazır olunmasını emretmek için ise “sak sak” (hazır olun) ifadesini kullanırlardı.¹⁴³

3.2. Savaş

*DLT*de savaşla ilgili birçok kelime geçmektedir. Buna göre bu dönemde savaş anlamında “tokış”¹⁴⁴, “ölüt”¹⁴⁵ ve “uruş”¹⁴⁶ kelimeleri kullanılırdı. Savaşta saldırmaya veya mızrak dövüşüne ise “süngüş”¹⁴⁷ denirdi. Oğuz lehçesinde savaşta karşılıklı saflara “çerig” (çer: bir şeyin karşı tarafı)¹⁴⁸; savaşta çarpışmaya “kaçut”¹⁴⁹; düşman saflarına sağdan veya soldan girerek onu bozguna uğratmaya “böğürlemek”¹⁵⁰; göğüs göğüse savaşmaya “etleşmek”¹⁵¹; bir yeri kuşatmaya “eğirmek”¹⁵²; pusu kurmaya “busug”¹⁵³; yıkıcı ve tamamen harap edici akın ve yağmaya “yulıman”¹⁵⁴; bir yeri fethetmeye “almak”¹⁵⁵ denirdi. Gece baskını yapılacağı ve düşmanın apansız yakalanacağı yere “basış”¹⁵⁶; kenti çevreleyen surlardaki savaş için tahkim edilmiş burca da “ükek” adı verilirdi.¹⁵⁷ “Yağı”

¹⁴² *DLT (Kabalıcı)*, 179.

¹⁴³ *DLT (Kabalıcı)*, 469.

¹⁴⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 867.

¹⁴⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 775.

¹⁴⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 902.

¹⁴⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 515.

¹⁴⁸ *DLT (Kabalıcı)*, 227.

¹⁴⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 635.

¹⁵⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 557.

¹⁵¹ *DLT (Vakıfbank)*, 610.

¹⁵² *DLT (Vakıfbank)*, 591.

¹⁵³ *DLT (Kabalıcı)*, 209.

¹⁵⁴ *DLT (Kabalıcı)*, 708.

¹⁵⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 493.

¹⁵⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 530.

¹⁵⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 634.

denen düşmanın¹⁵⁸ yaklaşmasının veya gelişinin duyulması üzerine halk arasında çıkan telaş ve kargaşa için “tezgi”¹⁵⁹, “beling”¹⁶⁰, “bulgak” veya “bulgaş”¹⁶¹ gibi kelimeler kullanılırdı. Düşmanın yaklaşmasıyla birlikte ülke halkını saran korku ve dehşete ise “kıyım”¹⁶² veya “ürkün” denirdi.¹⁶³

Savaşın önemli unsurlarından biri olan esaretle ilgili bazı kavramlar da *DLT*'de zikredilmektedir. Buna göre savaş esnasında esir olmaya (yakalanmaya) “ilinmek”¹⁶⁴ ve “tutsukmak”¹⁶⁵; esir almaya veya tutsak etmeye “bulnamak”¹⁶⁶; esir (tutsak) kişiye “bulun”¹⁶⁷, “tutgun”¹⁶⁸ ve “tıl”¹⁶⁹ denirdi. Savaşta teslim olmaya “içikmek”, düşman tarafında iken can güvenliği isteyerek bu yana geçen ve aman verilen kişiye “içkin (içkin er)” denmekteydi.¹⁷⁰ Cariyeye “küng”¹⁷¹ veya “kaçaç”¹⁷²; köleye “kul”¹⁷³ veya “sulı”¹⁷⁴; fidyesi ödenmiş kişiye ise “yuluglug”¹⁷⁵ adı verilir.

DLT'de savaş araç gereçleriyle ilgili birçok kelime de geçmektedir. Yayla fırlatılan ucu sivri demirli değneğe ok¹⁷⁶; ucuna bir ipek parçası takılıp savaş günü atlı süvarilerin yerini belli etmeye yarayan mızrağa

¹⁵⁸ *DLT (Kabalci)*, 648.

¹⁵⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 853.

¹⁶⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 537.

¹⁶¹ *DLT (Vakıfbank)*, 563.

¹⁶² *DLT (Kabalci)*, 431.

¹⁶³ *DLT (Kabalci)*, 638.

¹⁶⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 629.

¹⁶⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 883.

¹⁶⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 564.

¹⁶⁷ *DLT (Kabalci)*, 206.

¹⁶⁸ *DLT (Vakıfbank)*, 883.

¹⁶⁹ *DLT (Kabalci)*, 562.

¹⁷⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 627.

¹⁷¹ *DLT (Vakıfbank)*, 722.

¹⁷² *DLT (Vakıfbank)*, 634.

¹⁷³ *DLT (Vakıfbank)*, 709.

¹⁷⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 815.

¹⁷⁵ *DLT (Kabalci)*, 709.

¹⁷⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 745.

“batrak”¹⁷⁷; kısa mızrağa “kaçut”¹⁷⁸; silaha “tulum”¹⁷⁹; kurşuna “korugim”¹⁸⁰; savaş sırasında mızrakların uçlarına ve sancaklara takılan ipek kumaşa “tanguk”¹⁸¹; okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir veya temrene “başak”¹⁸²; okun ucuna geçirilen temrenin çivisine “burı”¹⁸³; temrensiz, ucu yuvarlak eğitim okuna “kalwa”¹⁸⁴; savaşçının ok ve mızrak gibi savaş araçlarından kendisini koruduğu sipere “kalkan”¹⁸⁵; zırhlı giysiye veya zırha “yarık”¹⁸⁶ denirdi.

DLT’de savaşla birlikte barışla ilgili kavramlara da rastlanmaktadır. Buna göre (genel olarak) ahit, antlaşma veya sözleşmeye “bıçığ”¹⁸⁷ veya “bıçgas”¹⁸⁸; iki hükümdarın ülke güvenliği için tokalaşıp barış anlaşması yapmasına veya barış yapmak için buluşup görüşmelerine “kawşut”¹⁸⁹; iki hükümdarın barışmasına ise “el” denirdi.¹⁹⁰

4. Adlî Teşkilat

DLT’de Adlî teşkilat kapsamına giren bazı kelimeler de bulunmaktadır. Buna göre suça veya dinî anlamda günaha “yazuk”; bir kabahat işlemekle suçlamaya ise “yazuklamak” denirdi.¹⁹¹ İki kişinin birbirlerine

¹⁷⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 177.

¹⁷⁸ *DLT (Vakıfbank)*, 635.

¹⁷⁹ *DLT (Kabalıcı)*, 590.

¹⁸⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 695.

¹⁸¹ *DLT (Kabalıcı)*, 530.

¹⁸² *DLT (Vakıfbank)*, 532.

¹⁸³ *DLT (Vakıfbank)*, 565.

¹⁸⁴ *DLT (Kabalıcı)*, 394.

¹⁸⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 641.

¹⁸⁶ *DLT (Kabalıcı)*, 666.

¹⁸⁷ *DLT (Kabalıcı)*, 185.

¹⁸⁸ *DLT (Vakıfbank)*, 540.

¹⁸⁹ *DLT (Vakıfbank)*, 658.

¹⁹⁰ *DLT (Kabalıcı)*, 530.

¹⁹¹ *DLT (Vakıfbank)*, 939.

dava açıp iddialarını ispatlaması “bütrüşmek”¹⁹²; tanıklaması “bütürmek”; karşılıklı ikrar etmesi ise “bütüşmek” şeklinde ifade edilmekteydi.¹⁹³

Adalet teşkilatı kapsamına giren konulardan biri de cezalandırmadır. *DLT*de farklı şekillerine rastladığımız cezalandırma yöntemlerinden biri sürgün şeklindedir. Hakamın herhangi birini ülkeden sürgün etmesine “sürmek”¹⁹⁴ veya “kırgamak”¹⁹⁵ denirdi. Bir diğer cezalandırma yöntemi ise hapistir. (Oğuz lehçesinde) birini hapsedirmeye veya bağlanıp hapsedilmesini emretmeye “bekletmek”¹⁹⁶; hapsedilmeye “kapılmak”¹⁹⁷; hapse “kısıg”¹⁹⁸; hapisane veya zindana “tünek” (Barsgân lehçesinde) denirdi.¹⁹⁹

Cezalandırma yöntemlerinden biri de ağır cezalar kabilindedir. Birinin ağır ceza görmesine “kızılmak”; ibretlik bir ceza vermeye “kızgurmak”²⁰⁰; işkence etmeye ise “kınamak”²⁰¹ denirdi. Cezaların en ağırı ise farklı şekillerde ölüm cezasına çarptırılmaktır. Buna göre birinin çarmıha gerilmesini buyurmaya “astırmak”²⁰²; boğulmasını emretmeye veya boğdurmaya “bogturmak”²⁰³; birini kementle cezalandırmaya (asturmak veya idam ettirmeye) “kısturmak”²⁰⁴; birinin boynunu vurdurmaya ise “tokıt”²⁰⁵ (Uygur lehçesinde “çapıtmak”) denirdi.²⁰⁶

¹⁹² *DLT (Vakıfbank)*, 569.

¹⁹³ *DLT (Vakıfbank)*, 570.

¹⁹⁴ *DLT (Kabalıcı)*, 515.

¹⁹⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 678.

¹⁹⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 537.

¹⁹⁷ *DLT (Vakıfbank)*, 646.

¹⁹⁸ *DLT (Vakıfbank)*, 680.

¹⁹⁹ *DLT (Kabalıcı)*, 604.

²⁰⁰ *DLT (Vakıfbank)*, 683-684.

²⁰¹ *DLT (Vakıfbank)*, 678.

²⁰² *DLT (Vakıfbank)*, 512.

²⁰³ *DLT (Vakıfbank)*, 551.

²⁰⁴ *DLT (Vakıfbank)*, 681.

²⁰⁵ *DLT (Vakıfbank)*, 867.

²⁰⁶ *DLT (Vakıfbank)*, 574.

5. Sonuç

Türk dilinin ilk sözlüğü olarak kabul edilen *Dîvânü lügâti't-Türk*, diğer birçok konuda olduğu gibi Türk tarihi ve coğrafyası alanlarında da önemli bilgiler ihtiva eden, ansiklopedik bir kaynak niteliğindedir. Bir dil sözlüğü hüviyeti taşıyan eserin tarihle ilgili içerdiği konulardan biri de ilk Müslüman Türk devletlerindeki devlet teşkilatıdır.

Eserde merkez ve taşra teşkilatı kapsamındaki konulardan olan hane-dan üyeleri, diğer görevliler, reâyâ (halk), teşrifat kuralları ile bazı töre ve geleneklerle ilgili birçok kelime geçmektedir. Müellif, bu kelimelerin açıklamasını verirken yer yer bunların ilk Müslüman Türk devletlerindeki uygulamalarına da değinmektedir.

Sözlükte en çok bilgi verilen konulardan biri de askerî teşkilattır. Türklerin askerî karakterleri sebebiyle ordu ve askerle ilgili çok sayıda kelimenin geçtiği sözlükte savaş ve barışla alakalı kelimeler veya uygulama örnekleri de zikredilmektedir. Devlet teşkilatı kabilinden değerlendirilebilecek bir diğer başlık ise adli teşkilatla ilgili kelimeler olup cezalandırma yöntemleri bunların başlarında gelmektedir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan Tarihî ve Efsânevî Şahıslar Hakkında Bir Değerlendirme

Nuran Öztürk*

1. *Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Yazıldığı Dönemin Tarihî Şartları*

Dîvânü lugâti't-Türk'teki tarihî ve efsanevî şahısları tanıtmadan önce onların böylesi bir kitapta neden yer aldığı anlayabilmek için kitabın yazıldığı tarihten ve kültürel ortamdan biraz söz etmek gerekir. Şair Nâbîga (ö. 604) ve A'şâ'nın (ö. 629) eserlerine göre Araplar Türkleri Cahiliye devrinden beri tanımaktadırlar.¹ İslâmî dönemde ise Ahnef b. Kays (ö. 686-87) kumandasındaki İslâm ordusu henüz 642 yılında iken Nihavent Savaşı ile bütün İran'ı ele geçirmişler, lakin beklenmedik biçimde burada Türk mukavemeti ile karşılaşmışlardır.² Müslüman Arapların Türklerle birebir münasebeti ise Talas Savaşı (751-752) olarak bilinir. Bu savaş vesilesi ile yakın temas neticesinde Türklerin cengâverliğine şahit olan Müslüman Arapların Abbâsiler döneminde (750-1258), bilhassa da halife Me'mun (813-833) ve Mu'tasım (833-842) dönemlerinde bu güçten düzenli biçimde istifade etmek için gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır.³ Öyle ki daha 10. asırda Bağdat'ta şarktan gelecek fatih Türklerin kurtarıcılığına, İslâm dünyasını tehdit eden Büveyhoğulları-

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nryilmaz@cu.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-9349-2304>.

¹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998), 10.

² Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 32-33.

³ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 43-52.

nın (932-1062)⁴ hâkimiyetine son vereceğine dair bir inanış başlamıştır. O asırlarda bu mücadeleyi veren Sâmânogullarının (819-1005) büyük ölçüde askerî kısmen de siyasî kanadı Türklerden teşekkül etmiştir ki bu kanatlardan birinden bir süre sonra Gazne Devleti (963-1186) doğmuştur. Gaznelilerle Büyük Selçuklular (1040-1157) arasındaki Horasan bölgesi hâkimiyeti sebepli mücadelede Tuğrul Bey (ö. 1063) ile Dandanakan'da (1040) karşılaşan I. Mesud'un (ö. 1041) yenilgisi üzerine, Abbâsî Halifesi ve Müslüman dünyasının güvenliği önemli ölçüde Büyük Selçuklulara geçmiştir.⁵

Karahanlıların (842-1212) kökeni, Kâşgar'da meskûn Uygur⁶ ya da Oğuz kabilesine mensup Yağma veya Ceyhun nehrinden Çin'e kadar uzanan bölgede Çiğil veyahut Tıraz şehrinde doğuya uzanan beldelelerdeki Karluk boyuna dayandırılmıştır. Bu devlet Satuk Buğra Han zamanında (942-955) İslâm'ı kabul etmiş ve komşusu olan Sâmânîlerle belirli zamanlarda İslâm adına dayanışma ve iş birliğine gitseler de aralarındaki rekabet, hoşnutsuzluk zaman zaman da mücadele hatta savaşa dönüşmüştür. Karahanlı hükümdarı Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ı metbû tanıyan ilk Karahanlı olarak da bilinen İlig Han Nasr (ö. 1012-1013) Sâmânîler'le mücadeleyi seçmiştir. Bu mücadele neticesinde İlig Han, Sâmânîler Devleti'ni fiilen sona erdiren hamlesiyle 999'da Sâmânî başşehri Buhara'yı ele geçirmiştir. Bu tarihte Karahanlılar'ın elinden kaçmayı başaran Sâmânî şehzadesi Ebû İbrâhim İsmâil b. Nûh, İlig Han Nasr'ın Buhara'da olmayışını fırsat bilerek 1003 yılında Buhara'ya dönüp el-Muntasır unvanıyla tahta çıkmış ve Karahanlılara karşı vereceği

⁴ 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Büveyhîler, bir dönem Abbâsî hilafeti üzerinde etkin rol oynamışlar, Halife Müstekfî'nin (ö. 949) gözlerine mil çektirerek yerine Mufî'lillâh'ı (ö. 974) halife ilân edebilmişlerdir. Büveyhîler'in yanı sıra Büveyhî emirlerinin azatlısı, Türk asıllı Arslan el-Besâsîrî'nin (ö. 1060) de baskısı Abbâsî hilâfeti zayıflatınca, Halife Kâim-Biemrillâh (ö.1075), karşılaştığı bu tehlikelere karşı ko-yabilmek için Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. Bu davetle Aralık, 1055'te Bağdat'a giren Tuğrul Bey, çıkan olayları bastırması ve Bağdat'taki 110 yıllık Büveyhî hâkimiyetine son vermiştir. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Temmuz 2024).

⁵ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996),13/480-484.

⁶ 9. ve 13. asırlarda Karahanlıların yaşadığı topraklarda İslâmiyet öncesi Uygurların bulunduğu ve zengin bir edebiyat birikimine sahip oldukları bilinmektedir. Metinlerini, Kâşgarlı Mahmud'un "Türk yazısı" olarak adlandırdığı Soğd alfabesinin benzeri olan Uygur alfabesi ile meydana getirmişlerdir. Bu yazı, sonraki asırlarda varlığını devam ettirmiş, Çağataylılar arasında yayılmış ve Moğol yazısı diye bilinmiştir. Hatta 15. yüzyılda Osmanlı sarayında Türk devletleriyle yazışmalarda da kullanılmıştır. Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/242-244.

mücadelede Selçuk Bey'in (ö. 1007) oğlu Arslan Yabgu'dan (ö. 1032) yardım istemiştir. İsmâil bu girişimlerinde zaman zaman başarılı olsa da nihayetinde Karahanlılarla yapılan savaşta bir süre sonra öldürülmüş; böylelikle 1005 yılında Sâmânî Devleti tarihe karışmıştır.⁷

2. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Yazıldığı Çevrede Türklerin ve Türk Dilinin Durumu

Abbâsî hilâfeti ile Müslüman Türkler ve Farslar arasında zaman zaman rekabet zaman zaman da mücadele biçimine dönüşen ilişkiler, pek tabii ki kültür sahasını da etkilemiş; Karahanlılar dışındaki Müslüman Türklerin yazı dili, Arapça ya da Farsçaya dönüşmüştür. Gazneliler'in (963-1186) resmî dili Arapçadır. Büyük Selçuklular ve devamındaki Türkiye Selçukluları'nın resmî yazışmaları Farsçadır. Bunda Abbâsîlerin yanında siyâsî ve mâlî gücü olan Fars asıllı Bermekî yöneticilerin rolünün olduğu varsayılabilir. Zira Abbâsîler, zaman zaman Farslar lehine tavizkar olmakla ve Müslümanları Fars etkisine maruz bırakmakla suçlanmışlardır. Bu tavizkâr tutumun bir tezahürü sayılabilecek örnek ise Türklerdir. Müslüman Türklerin edebiyatı ve şiir dili de Farsçaya evrilmiştir. Nitekim Gazneli Mahmud'un sarayında aralarında ünlü destan şairi Fırdevsî'nin de (ö. 1020?) olduğu Farsça şiirler söyleyen çok sayıda şairin istihdam edildiği bilinmektedir. 1019-1022 yıllarında Sultan Mahmud'a sunulan Şehnâme İran efsanelerini ve Farsçayı asırlar ötesine taşımıştır.⁸ Buna mukabil ne kudretli Gazne Devleti ne de o asırlarda kudreti tartışmasız olan Selçuklu Devleti (1040-1308) bu denli etkili Türkçe bir eserin yazılmasına öncülük edebilmiştir. O sırada onlar birbirleriyle verdikleri mücadele ile siyaseten güçlenme ve var olma uğraşı içindedirler. Zaman zaman da Abbâsî halifelerinin tevhîh ettiği unvanlarla bu güce manevî nüfuzu ilave etme yarışına sokulmuşlardır. Bu yüzden Selçukluların idarî yapısında Farsça, ilim çevrelerinde de tabiatıyla Arapça yazılıp konuşulmuştur. Öte yandan aynı asırda varlık-yokluk mücadelesi verse de bir istisna olarak Doğu Karahanlı Devleti (1032-1210) sınırları içerisinde Türkçe edebiyat dili mevkiinde eser verebilmiştir. O eserler

⁷ Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2024).

⁸ Fırdevsî'nin Şehnâme için Sultan Mahmud'dan beklediği caizeyi alamayıp sultanı hicvettiği rivayeti yaygındır. Ancak bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 195.

içerisinde *Dîvânü lugâti't-Türk*, Türkçenin tarihî birikimini günümüze taşıyan biricik eser olması bakımından oldukça kıymetlidir. Türk dilinin tarihî birikiminin yanı sıra eser, satır aralarında Türklerin Müslüman olduktan sonraki hayatlarında etkin olan hadiselerin ve kişilerin bir kısmını haber vermesiyle de Türklerin tarihî köklerine ışık tutan önemli bir başvuru kaynağıdır.

Bilindiği gibi *Dîvânü lugâti't-Türk* 1076'da dönemin halifesi Mukte-dî-Biemrillâh'a (1075-1094) sunulmuştur. Bu takdimin tarihî sebepleri olduğu açıktır. Kâşgarlı, eserin gerek mukaddime kısmında gerekse de münasebet düşürerek eserin farklı yerlerinde mensup olduğu milletin özelliklerini ve onların içerisindeki konumunu bildirip kitabını hazırlama ne denli yetkin olduğunu şöyle ifade eder:

Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılcı en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini, baştanbaşaya dolaş-tım. Türk, Türkmən, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belleyerek faydalandım; öyle ki bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemişimdir” (DLT, 1/4).⁹ Ayrıca Türk dili ile Arap dilinin at başı beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in (Halil b. Ahmed ö. 791) *Kütübü'l-Ayn'ında yaptığı gibi kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak ara sıra yüreğime doğar dururdu*, demekle de kitabını niçin, neden ve nasıl yazdığını bildirmiştir (DLT, 1/6). Muhataplarına Türklerin hâkimiyet gücünü göz önünde bulundurmaları hâlinde Türkçe öğrenmelerinin yararlarına olacağını tavsiye etmiştir.¹⁰ Bu sözlerin ardından iddiasını destekleyecek nitelikte Türklerle ilgili hadis rivayetleri de aktarmıştır

⁹ *Dîvânü lugâti't-Türk* örneklerinin verileceği kısımlarda Besim Atalay tercümesi kullanılmıştır. Kaynak gösteriminde pratiklik gözetilerek *Dîvânü lugâti't-Türk* için DLT kısaltması tercih edilmiştir.

¹⁰ “İmdi, bundan sonra Muhammed oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud der ki: Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini Hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erişirdi; bu kimseleri kötülerin -ayak takımının- şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için akli olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıp da onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur; bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir” (DLT, 1/3-4).

(DLT, 1/3-4). Bunların yazıldığı dönemde Kâşgarlı'nın devleti olan Doğu Karahanlı Devleti Melikşah'ın otoritesine bağlanmış¹¹ olduğundan Türklerin parlak geleceği öngörüsü ile kastının, dönemin parlayan yıldızı denebilecek Büyük Selçuklular olması muhtemeldir. Bir milletin özgüveninin dışa vurumu olan bu ifadelerle Kâşgarlı, aynı zamanda Abbâsî hilafetine vaktiyle Fars asıllı Büveyhoğullarının (932-1062) dinî, siyâsî ve askerî baskısından bunalmışken, gücünü ve otoritesini büyük ölçüde yeniden teslim edenin Türkler olduğunu hatırlatmak istemiş olmalıdır. Ayrıca bu sözlerin, idarî yapılarda daha çok söz sahibi olan Farsların nüfuzunu, Türkler lehine azaltma gayretlerinin görüldüğü bir ortamda sarf edilmesinin bir başka anlamı da bu olsa gerektir. Dahası *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün yazıldığı tarihî şartlar biraz daha etraflıca düşünüldüğünde, 20 yıl süren bir araştırma ve emek neticesinde planlı biçimde yazılmış bu eserin ve eserdeki Türk ve Türklükle ilgili hususlara yapılan bu vurguların, aralarında birkaç asır olsa da İslâm tarihindeki Şuûbiye hareketi ile birlikte değerlendirilebileceğini ifade etmek mümkündür. Nitekim Arap kabileleri arasında etkin rol oynayan asabiye anlayışının bir sonucu olarak 8. yüzyılda başlayan Şuûbiye hareketi, 9. yüzyıl dâhil giderek artan bir şiddette varlığını sürdürmüştür. Esas gücünü Araplarla ilk hesaplaşmaya giren Fars asıllı şair ve edipler teşkil etmekle birlikte; Rum, Türk, Süryânî, Nabatî, Kıptî, Berberî, İspanyol ve Slav kökenli edip ve âlimler de bu hareketin içinde yer almıştır. Bu esnadaki söz, şiir ve yazılardan Şuûbî edebiyat diye isimlendirilebilecek bir kültür birikimi meydana gelmiştir.¹² Şuûbiyye, başka etnik unsurları ikinci sınıf kabul eden Araplara karşı başlangıçta eşitlik iddiasında bulunan ancak güç kazanınca Araplarla rekabete başladıkları gibi eski idare ve medeniyetlerini de yeniden canlandırmaya çalışan Araplar dışındaki toplulukların (mevâlî) gerçekleştirdikleri, siyâsî, edebî ve dinî faaliyetler bütünü ve bunları gerçekleştiren grupların oluşturdukları bir topluluktur. Hareketin en önemli temsilcileri ise Beşşâr b. Burd (ö. 783-84), Ebû Firâs (ö. 968) ve İbn Garsiyeye'dir (ö. 1084). Câhız (ö. 869) ve

¹¹ Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü yazdığı dönemde 1075'te Kâşgar merkezli Doğu Karahanlı tahtında Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan vardı. Ancak Devlet, bir dönem Melikşah tarafından Büyük Selçuklu idaresine bağlanmıştır. Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 138.

¹² Âdem Apak, "Şuûbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/245.

İbn Kuteybe (ö. 889) gibi yazarlar ise Arapları savunmuş ve Şuûbîlerin iddialarına cevap vermişlerdir.¹³

Bu oluşuma dikkat edildiğinde Kâşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçeyi, Türkleri ve Türk kültürünü tanıtmaya arzusunun bir tarafında tarihteki bu vb. hadiselerin de tesiri olduğu söylenebilir. O dönem, sembolik-siyasî bir güce sahip olan Abbâsî halifesi ile Karahanlılardan çok, askerî-idarî bir anlamda fiili gücü elinde bulunduran ve halife ile aynı zamanda hısım olan Selçuklu sultanı Melikşah'ın (1072-1092) ilişkileri yoğundur. Kâşgarlı Mahmud'un eserini kendisine sunduğu Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Muktedî Biemrillâh¹⁴ Alp Arslan'ın kızıyla evlidir. Başka bir ifadeyle halife o sırada Selçuklu hükümdarı olan Melikşah'ın kayınbiraderidir. Daha sonrasında ise damadı olacaktır.¹⁵

¹³ İlk Abbâsî asrında Araplar, kültür-medeniyet unsurları açısından Farsların yoğun bir şekilde etkisi altına girdiklerinden her alanda bir Arap-Acem mücadelesine şahit olunmuştur. Hârûn Reşîd'in, Bermekîleri idareden tasfiye girişimi görünürde Arapların Acemlere karşı zaferi kabul edilmekle birlikte, onun ardından oğulları Emin ile Me'mun arasında gerçekleşen ve "Büyük Fitne" olarak isimlendirilen iktidar mücadelesinin annesi İranlı olan ve İranlıların büyük desteğini alan Me'mun'un (813-833) üstünlüğü ile neticelenmesi İran nüfuzunun artmasına sebep olmuştur. İranlıların devlet idaresinde gerçek anlamda söz sahibi oldukları bir dönemde halifelik makamına gelen Mu'tasım (833-842) ise Fars gücüne karşı denge unsuru olmaları için devlet yönetiminde Türklerin önünü açmış, bürokrasinin önemli makamlarını onlara teslim etmiştir. Vâsık (842-847) ve Mütevekkil'in (847-861) halifelikleri döneminde Abbâsîler üzerindeki Türk etkisi daha da yoğunlaşmış, bu şekilde Farsların öncülük ettikleri Şuûbiyye hareketi yavaş yavaş siyasî alanda güç kaybetmeye, faaliyetini sadece edebî alanlarda sürdürmeye başlamıştır. Sonraki dönemlerde İslâm dinini ve Müslümanları himayeyi üstlenen Gazneliler (963-1186) ile Selçuklu Türkleri (1038-1194) Arapçayı da ilim dili olarak kabul edip Şuûbî hareketlere pek iltifat etmemişlerdir. Nihayetinde edebî ve ilmî ürünleri hicretin altıncı asrına kadar görülen Şuûbiyye hareketinin etkinliği azalmıştır. Bk. Apak, "Şuûbiyye", 39/244-246.

¹⁴ 24 Temmuz 1056'da Bağdat'ta doğan ve Kâim-Biemrillâh'ın torunu olan Muktedî Biemrillâh 2 Nisan 1075'te hilafet makamına geçirildi. Bu makama oturduktan sonra Selçuklu Sultanı Melikşah'a saltanatını onaylayan bir menşur gönderdi ve onun biatını aldı. Melikşah ve veziri Nizâmülmülk, önceleri halife ile iyi geçinmeye bakmışlar fakat bir süre sonra onu bağımsız bir güç olmaktan çıkarmaya çalışmışlardır. Bunun üzerine araları bozulup istikrarsız bir döneme girilmiştir. Bunun sonrasında ise velayetini sırasında dedesi tarafından Alparslan'ın kızıyla evlendirilen Muktedî, 1081-1082 yılında veziri Fahrüddeve İbn Cehîr'i İsfahan'a yollayarak Melikşah'ın kızı Mâh-Melek'e talip olmuştur. Bu talepten ancak dört yıl sonra Bağdat'a gelen Melikşah büyük törenlerle karşılanmış (12 Mart 1087), halife tarafından kendisine "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" unvanı verilip iki kılıç kuşatılmıştır. Uzun pazarlıkların ardından Melikşah iki emrini İsfahan'a yollayarak eşi Terken Hatun'un refakatinde kızını muhteşem çeyiziyle birlikte Bağdat'a getirmiştir. Ne var ki Sultan, bu siyasî evliliğin gerçekleşmesi sırasında düğünde hazır bulunmak yerine ava çıkmayı tercih etmiştir. Angelika Hartmann, "Muktedî Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Temmuz 2024).

¹⁵ Selçuklu hanedanından olup Abbâsî sarayına gelin gidenlerden ikisi Melikşah'ın kızlarıdır. Halife Muktedî-Biemrillâh ile evlendirilen Mâh-Melek'in ardından Seyyide de 22 Mart 1111'de Halife Müstazhir-Billâh (5 Mayıs 1078-6 Ağustos 1118) ile evlendirilmiştir. Rivayete göre Melikşah, Halife Muktedî-Biemrillâh'tan Müstazhir-Billâh'ı velayetlikten azlettirip yerine kızı Mâh-Melek'ten olan torunu Ebü'l-Fazl Ca'fer'i velayet ilân etmesini istemiş fakat Muktedî-Biemrillâh bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine 28 Ekim 1092 üçüncü defa Bağdat'a giden sultan halifeye haber gönderip Bağdat'ı hemen terk etmesini isteyince devlet adamları araya

Henüz tahta çıkan halifeyi hısmılık sebebiyle daha fazla kontrol imkânı bulunan Selçukluların ona ihtiyacı kadar; şii-Fatimî baskısına karşı iktidarını korumak zorunda olan halifenin de Türklerin desteğine ihtiyacı vardır. Neticede *Dîvânü lugâti't-Türk*, bu siyasî ortamda savaşçı ve cen-gâver oldukları iyi bilinen Türklerin, savaşçılıklarının yanı sıra medenî vasıflardan olan gelişkin dil ve edebiyat birikimlerinin de bilinmesi arzusuyla yazılmıştır denilebilir.

3. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki Tarihî ve Efsanevî Şahıslar

Eserde ağırlıklı olarak Müslüman Karahanlıların (932-1212) olmakla birlikte Büyük Selçukluların (1040-1157), Gaznelilerin (963-1186), Şamanî Gök-Türklerin (552-744), Budist Uygurların (744-805?) tarihlerinden ve tarihî şahsiyetlerinden örnekler bulunmaktadır. Eserin mukaddimesinde Kâşgarlı neyi ne kadar yazdığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Yazdığım dağlar, çöller, dereler, sular, göller İslâm Türklerinin ellerinde bulunanlardır. Çünkü dillerde dolaşan bunlardır. Bunları tanımış oldukları için yazdım; tanınmamış olanların birçoklarını bıraktım. Müslüman olmayan Türk illerinden bir takımını dahi yazdım, gerisini yazmadım. Çünkü onları yazmakta bir fayda yoktu. Türk diline sonradan girmiş olan kelimeleri yazmadım, erkek ve kadın adları da yazılmadı. Bunlardan ancak doğru bilinmesi için çok kullanılan, herkes tarafından tanınan adlar yazıldı (DLT, 1/27-28).

4. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Yer Alan Tarihî Şahıslar

4.1. Karahanlı Hanedanından Şahsiyetler

Yağan Tigin/Yığan Tigin /Buğra Han/(Kıvamü'd-devle): Kâşgarlı'nın *Yağan Tigin* (DLT, 3/29) adıyla verdiği ve erkek adı olarak açıkladığı ismin Karahanlı sülalesinde 11. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış *Yığan Tigin* unvanı

girerek on günlük mühlet alabilmişlerdir. Ancak halifeye tanınan süre henüz dolmadan yediği bir av etinden dolayı hastalanan ve ateşli hummaya yakalanan Sultan Melikşah, 19 Kasım 1092'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Bk. Abdülkerim Özyayın, "Melikşah", *Türkiye Diyanet vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/55-57.

ile tanınmış, Doğu Karahanlı hükümdarı (1056-1057) *Muhammed Buğra Han* olduğu ve önceleri Yıgan Tegin (Yegan Tegin) unvanını taşıırken kardeşinin büyük han olarak tahta çıkmasının ardından Buğra Han unvanını aldığı bildirilmiştir.¹⁶ Karahanlılar'ın büyük hükümdarlarından (1026-1032) *Yüsuf Kadır Han*'ın (Mansur Arslan ö. 1032) oğludur. Babasının ölümü üzerine bir süre ülkeyi kardeşi *Şerefüddeve Arslan Han Süleyman* ve *Mahmud (Arslan Tegin Mahmud b. Yüsuf)* ile birlikte yönetmiştir.

Arslan Han, Muhammed Buğra Han ve diğer kardeşleri Mahmud, 1043-1044 yılında aralarındaki ihtilâfları hallettikten sonra iş birliği yapmak ve faaliyet sahalarını belirlemek üzere toplandılar. Alınan kararlara göre *Süleyman Arslan Han*, Doğu Karahanlı hükümdarı olarak Balasagun ve Kâşgar bölgesini doğrudan idare edecek, *Muhammed Buğra Han* Tarâz ve İsbicâb'da (İsficâb) ona tâbi olarak hüküm sürecek, *Mahmud Arslan Tegin* de devletin doğudaki topraklarını yönetecekti. Batı Karahanlılar'a karşı birlikte hareket eden üç kardeş bir süre sonra Fergana'nın bir kısmıyla Özkent'i ele geçirirler. 1056 yılında *Süleyman Arslan Han, Muhammed Buğra Han*'ın üzerine yürür. Mücadelede *Süleyman Arslan Han* mağlûp olup esir düşer ve hapse atılır. *Muhammed Buğra Han*, bu olayın ardından kendini Doğu Karahanlı Devleti'nin büyük kağanı ilân edip Kıvâmüddeve lakabını alır. Bir yıl sonra idareyi büyük oğlu ve veliahdı *Hüseyn Çağrı Tegin*'e¹⁷ bırakan *Buğra Han*, aynı yıl kendi oğlu *İbrâhim*'i tahta çıkarmak isteyen ikinci hanımı tarafından oğlu *Hüseyn* ile beraber zehirlenerek öldürülür.¹⁸ *Divân*'da, Bogra ve sıgun kelimeleri açıklanırken kendisinden söz edilmiştir (*DLT*, 1/409, 420). Sıgun Samur için bir yer adı dendikten sonra “Bogra Han'ın ağlandığı/zehirlendiği yerin adı” kaydı düşülmüştür.¹⁹

¹⁶ Abdülkerim Özaydın. “Muhammed Buğra Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/512.

¹⁷ Tigin maddesini açıklarken, Kâşgarlı'nın verdiği örneklerden biri “Çağrı Tigin” dir. Açıklamasında “çağrı” kelimesinin yarıcı kuşlardan doğan olduğunu bildirmiştir. Aslında köle manasına gelen “tigin/tégin”in ise Afrasyab oğullarına (Karahanlılara) geçmesinin sebebinin de onların babalarına köle gibi itaatkârlığına bağlanmış; babalarına “kul şöyle yaptı, kul böyle işledi” gibi sözlerle hitap ettiklerini bildirmiştir (*DLT*, 1/413-414).

¹⁸ Özaydın. “Muhammed Buğra Han”, 30/512.

¹⁹ Bu hadise kaynaklarda şöyle anlatılmıştır: Karahanlı Hükümdarı Yüsuf Kadır Han'ın oğlu, Tarâz ve İsbicâb Emiri Muhammed Buğra Han b. Yüsuf, iktidarı büyük oğlu Hüseyn Çağrı Tigin b. Yüsuf'a bırakmak arzusuyla onu veliaht ilân etmişti. Ancak Muhammed Buğra Han'ın diğer karısı, kendi oğlu İbrâhim'in veliahtlığına geçmesini istediğinden ön almak kastıyla tertiplendiği bir suikastı sarayda devir merasimi yapıldığı sırada gerçekleştirerek ailenin birçok ferdini zehirleyip öldürmüş ve böylelikle İbrâhim'in (1057-1059) tahta çıkmasını sağlamıştır. Kâşgarlı Mahmud bu kırmadan hayatını kurtarabilmişse de babası Hüseyn Çağrı Tigin ve büyük babası Buğra Han b. Yüsuf suikasta kurban gidenler arasındadır. Bk. Akün, “Kâşgarlı Mahmut”.

Ayrıca *Dîvân*'da “kara” kelimesi açıklanırken (*DLT*, 3/221) Hakaniye hanlarına “Kara” denir dendiğinden sonra “Bogra Kara Hakan gibi; bunun bir hikâyesi vardır” kısmı ilave edilmiştir ki buradan hareketle kastedilenin Böri Tegin de denilen İbrahim olduğu anlaşılmıştır.²⁰ Ancak Amanov'a göre bu Bogra Kara Han, Kâşgarlı'nın kendisini tanıma ihtimali olan Bogra Kara Ali bin al-Hasan olarak künyelenen Han'dır.²¹

Arslan Tegin/Bekeç Arslan Tegin/Gâzi Arslan Tegin: Kâşgarlı'nın sözlüğünde, Yabaku, Basmlı ve Çomullarla yapılan savaşların hikâye edildiği iki ayrı manzumedan ilkinde, Yabaku boyunun beylerinden *Böke Budraç* (*DLT*, 3/227) Basmlı, Çomul ve Yimeklere de yanına alarak Müslüman Türklerle (Karahanlılara) karşı savaş açar. Budraç'ın ordusu 700.000 kişiliktir. Müslüman Türklerin *Arslan Tegin* kumandasındaki ordusu ise 40.000 askerden ibarettir. Buna rağmen Yabakular mağlup olur ve beyleri *Budraç* tutsak alınır. 15 ay kadar süren hükümdarlığından sonra Doğu Karahanlı hanedanının Hasan (ö. 992) koluna mensup temsilcilerinin 1044 yılında yaptıkları aile toplantısında Süleyman bin Yusuf'un üçüncü oğlu Arslan Tegin'e (Mahmud bin Yusuf) devletin doğu vilayetleri bırakılmıştır. Bu duruma göre Yabakularla savaşın, Arslan Tegin henüz tahta geçmeden, yani aşağı yukarı 1045–1055 yılları arasında bir tarihte yapılmış olduğu tahmin edilebilir.²²

²⁰ Buradaki hikâye şu olmalıdır: Karahanlılar'dan İlig Nasr b. Ali b. Mûsâ b. Satuk'un iki oğlundan biri olan Ebû İshak İbrâhîm, Mâverâünnehir'i zaptetmek üzere harekete geçtiği ve ilk defa tarih sahnesine çıktığında (1036-37) kendisini Tamgaç (Tabgaç, Tafgac, Tavgaç) Buğra Kara Hakan olarak ilân etmiştir. Sikkelere göre Böri Tegin 1040-41'de Buhara'ya girmiş olmalıdır. Bu tarihte Buhara'da adına kestirdiği dirhemlerde kullandığı Nâsirü'l-Hak Müeyyidü'l-İlâdî Hâkân İbrâhîm lakap ve unvanları ile daha önce babasının kullandığı Müeyyidü'l-İlâdî lakabını alarak Mâverâünnehir'i zaptetmekle babasının mirasına sahip çıktığına, Nâsirü'l-Hak lakabı ile de hakanlığını ilân ettiğine işaret etmiş olmaktadır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un da babası olan Büyük Tamgaç Han İbrâhîm, Semerkant başşehir olmak üzere 1041-42'de devletini kurduğunda Batı Karahanlılar'ın sınırları Buhara, Semerkant, Keş gibi şehirleri kapsayan merkezî Mâverâünnehir, Çağâniyân ve Huttel bölgesini içine alıyordu. Aynüddevlâ vefat edince (1052) büyük kağan olan Tamgaç Han, 1057'de Doğu Karahanlı topraklarındaki iç karışıklıklardan yararlanarak ülkesini Özkent, Ahsîkes, Hucend, Tünket, İsbîcâb, Şâş, Binket, Kuzordü'yu (Balasagun) içine alacak şekilde genişletmeyi başardı. Tamgaç Han felç geçirince oğlu Şemsülmülk Ebü'l-Hasan Nasr lehine saltanattan feragat etti (1068). Batı Karahanlılar halkın ekonomik refah ve seviyesini yükseltince ekonomik alanda rakibi olan Doğu Karahanlılar'ı nüfuzu altına almıştır. Nitekim bu ekonomik yapının bir hâtırası olarak Tamgaç Han'ın unvanlarına nisbetle “müeyyide adliyye” ve “tamgaciyye dirhemleri” adı verilen para birimi meşhur olmuştur. Bk. Ömer Soner Hunkan, “Tamgaç Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/556-557.

²¹ Ebülfez Kulu Amanoğlu, “Divânü lügâtü't-Türk'teki Kişi Adları Üzerine”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15 (Mart 2000), 11.

²² Talat Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Dîvânü lügâtü't-Türk'teki Manzum Parçalar* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989), 29.

Bekeç Arslan Tegin (DLT, 1/357, 452; 3/227): Yabaku büyüklerinden “Budraç”ın tutsak düştüğü zaman Müslüman Türklerin başında bulunan beydir. Kâşgarlı, ‘*bekeç*’in de Teginlere verilen bir lakap olduğunu beyanla eserinde Yabaku savaşları dolayısıyla adı geçen ‘Bekeç Arslan Tegin’i buna örnek olarak göstermektedir: Yabaku büyüklerinden olup *Bekeç Arslan Tegin* zamanında Müslümanlara tutsak düşmüş olan bir beyin adıdır (DLT, 2/312). Basmıllarla yapılan savaşta kumandandır.

Divân’da geçen birden fazla Arslan Tegin konusunu Mahpirov’un tespiti üzerinden açıklayan Amanoğlu; Karahanlı sülalesinde Buğra Han ve Arslan Han adlarının yanı sıra daha aşağı dereceden olan Buğra Tegin, Arslan Tegin adları da vardı dedikten sonra Pritsak’a referansla da Karahanlı Ali Tigin’in (1041-1042) bir oğlunun adı, Arslan Tegin idi ve Kâşgarlıdaki Alp Tigin de (DLT, 1/413) yine Karahanlı devlet büyüklerinden biri idi, demektedir.²³

Büke Budraç/Budhraç/Budhruç (DLT, 1/144; 452; 3/227, 356): *Divân*’da alpagut kelimesi açıklanırken (tek başına düşmana saldıran, hiçbir yandan yakalanamayan yiğit) örnek parça verilmiş ve ardından Budhraç’tan bahsedilmiştir:

Tanğ ata yortalım
Budhruç kanın irtelim
Basmıl begin örtelim
Emdi yiğit yuwulsun

Tan atarak yürüyelim
Budhruç’un kanını isteyelim
Öcünü alalım -bu Yabakulardan birisidir- Basmıl Beyini yakalım
Yiğitlere toplanmak gerekli oldu (DLT, 3/356).

Müslüman Türklerin kumandanı olan *Arslan Tegin* veya *Bekeç Arslan Tegin* (DLT, 1/357,452) gençliğinde *Arslan Tegin* diye anılan *Muhammed bin Yusuf*’tur. Eserdeki beş dörtlükten oluşan başka bir örnekte, Müslüman Türklerle (Karahanlılar) Budist Uygurların savaşlarından biri daha anlatılmaktadır. Müslüman Türkler İla (bugünkü İli) ırmağını sallarla (manzumede “kimi” / gemi) geçerek Uygur ülkesindeki Minglak ilini fethet-

²³ Amanoğlu, “Divânü lügâti-it-Türk’teki Kişi Adları Üzerine”, 11.

diyorlar; onlara geceleyin baskın yapıp Minglaklı Uygurların atlarının perçemlerini kesiyor, onları kılıçtan geçiriyor, şehirlerine giriyor, tapınaklarını yıkıyor ve tapınaklarındaki Buda heykelleri üzerine pisliyorlar.²⁴

Muhammed Çakır Tonğa Han ve Nizameddin İsrâfil Togan Tegin ile Kâşgarlı Mahmud: Uygur maddesinin altında anlatılan²⁵ ve Zülkarneyn efsanesine dâhil olan bu kısımda, *Nizameddin İsrâfil Togan Tegin*, babası *Muhammed Çakır Tonğa Han*'dan (*DLT*, 1/111) dinlediği hikâyeyi Kâşgarlı Mahmud'a anlatmıştır. Zülkarneyn'in Türk hükümdarı Şu ile barış yaptıktan sonra bu bölgede kurduğu ve halkının kâfir olarak nitelendirildiği beş şehrin (Sülmî, Koçu, Canbalık, Bêş balık, Yénği balık) olduğundan söz edilmiştir. Tıpkı Zülkarneyn gibi hükümdar da kendi adıyla anılan bir şehir yaptırmıştır.

Hamîr Tegin: *Zülkarneyn*'in Şu ile girdiği harbin sonrası dönemini hikâye eden bu kısımda Şu destanının devamı olarak Zülkarneyn'in hükümdarın okçularına isim vermesi daha sonra bu ismin Karahanlı soyuna "emir" seslenimi ile gelmesi ancak Oğuzların elifi telaffuz edemediğinden "hamir" demelerinden söz edilmiştir. Bu maddenin devamında ise Kâşgarlı, "babamız, Türk illerini Sâ mânlı Oğullarından alan Beydir adına Hamir Tegin derler, demiştir ki burada kendi babasını kast edip etmediği yeterince açık değilse de (*DLT*, 1/111-112) Akün bu beyin Kâşgarlı'nın babası olduğunu belirtmiş ve aile ile ilgili bir şecere sıralamıştır.²⁶

Kadir Han: *Kadir Han* (*DLT*, 1/364): Sözlükte, hakanların sert ve çetin olanına verilen bir ungun olmasından dolayı Hakanlı ulusu hanlarının adı, açıklamasının tarihteki karşılığı olarak işaret edilen unvan, Kâşgar-

²⁴ Müslüman Türklerin İli Irmağının ötesindeki şehirlere hücum ve taarruzları ilk Doğu Karahanlı hükümdarı Süleyman bin Yusuf (1031-1056/1057) devrinde olmuştur. Dolayısıyla bu parça 11. yüzyılın ilk yarısında söylenmiş olmalıdır. Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Dîvânü lügâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*, 24.

²⁵ Uygur sözcüğünün kökenine dair açıklaması için "Kâşgarlı Mahmud'un bu adla ilgili verdiği bilgi daha çok halk etimolojisine dayanır" denilmiştir. Çandarlıoğlu, "Uygurlar", 42/242.

²⁶ Kâşgarlı'nın ceddî, 992'de Sâ mânîoğulları'nın merkezi Buhara'yı fetheden Hârûn Buğra Han (Ebû'l-Hasan Hârûn Kılıç Buğra Han b. Süleyman) olup Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin b. Muhammed de onun üçüncü göbekten torunudur. Geriye dönüşle şecereden Hüseyin b. Muhammed'in babası, Tarâz ve İsbîcâb (İsficâb) hâkimi Muhammed Buğra Han b. Yûsuf ve onun da babası Hotan fâtihi ve hâkimi Yûsuf Kadir Han b. Hasan Hârûn ortaya çıkmaktadır. Soy kütüğünün böylece Buhara fâtihi Hârûn Buğra Han'a dayanmasının yanı sıra, İbnü'l-Esîr'in bu aileyle ilgili olarak naklettiği trajik bir vak'a da Kâşgarlı'nın babasıyla birlikte kendisinin kimliğinin aydınlanmasını mümkün kılmaktadır. Buna göre, Kâşgarlı'nın künyesinde babası olarak görünen Hüseyin b. Muhammed ile bahis konusu vak'a içinde yer alan Hüseyin Çağrı Tigin b. Muhammed aynı şahıstır. Ömer Faruk Akün, "Kâşgarlı Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Temmuz 2024).

lı'nın atası olan *Yusuf Kadir Han*'da görülmektedir. Buna göre de anılan Han'ın sert, çetin bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.

Tavğaç Han: *Tavğaç Han* (DLT, 1/454), Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü yazdığı dönemde 1075'te Kâşgar merkezli Doğu Karahanlı tahtında *Tavğaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan* vardı. Buradaki işaret edilenin o Han olduğu söylenemez. Nitekim Tavğaç, Buğra, Kara gibi kelimeleri Hanların statüsünü gösteren unvanlar, dereceleme sıfatları olarak kullandıkları *Dîvân*'da ilgili maddelerde ifade edilmiştir. Bu dönemdeki hanedan adları olsun, unvanları olsun çift karakter arz etmektedir. Hem geçmiş kültürün devamı olan unvanlar hem de İslâmî vasıf ifade eden unvanlar birlikte kullanılmıştır. Mesela *Zîyaeddin Kara Aslan*, *Fahreddin Arslan doğmuş*; *Seyfeddin Kara Sankor vb.*²⁷

4.2. Selçuklu Hanedanlığından Şahsiyetler

Selçuk Bey: Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucularının dedesi olan Selçuk Bey, *Dîvân*'da Selçuk (DLT, 1/478) zamanımızdaki Selçuk hanlarının dedelerinin adıdır. Ona "Selçuk Sü başı" denirdi, ifadeleri ile yer almıştır.

Terken Hatun: *Dîvân*'da "koşuğ (şiiir/kaside)" kelimesi açıklanırken geçmiştir (DLT, 1/376). Örnek şöyledir:

Terken Katun kutunga/katinga
Tegür mendin koşuğ
Aygıl sizinğ tapuğçı
Ötnür yenği tapuğ.²⁸

"Sultan hatunun huzuruna benden koşma sun. Sizin hizmetçi yeni hizmetler umunuyor de." Terken Hatun (DLT, 1/376).

Batı Karahanlılar'ın kurucusu ve ilk hükümdarı *İbrahim Tamğaç Han*'ın kızıdır. Selçuklu hükümdarı *Sultan Melikşah*'la evlenmiştir. Sultanın sarayında sözü en çok geçen şahıs olmuştur. Terken sözcüğü, hâkim, hükümdar, melike anlamı ifade etmektedir. Belki de Terken eskiden sadece

²⁷ Amanoğlu, "Divanü lügâti-t-Türk'teki Kişi Adları Üzerine", 6.

²⁸ Akün, bu şiirin Terken Hatun'a Kâşgarlı tarafından yazılıp sunulmuş olma ihtimalinden söz etmiştir. Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 9/391; Ömer Faruk Akün, "Kâşgarlı Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/13-14.

bir unvan idi. Çünkü Türklerde asıl adın yerine unvan kullanılması geleneği vardır. *Terken Hatun*'un (ö. 1094) asıl adı bilinmemektedir; Terken unvanıdır. Muhtemelen Melikşah'ın "Celâlüddeve ve'd-din" lakabına nisbetle *Celâliye Hatun* diye de anılmıştır.²⁹ Bazı araştırmacılar bu sözcüğü, şimdiki Türk özel adı Türkan kelimesi ile özdeşleştirmektedirler.³⁰

Inal Öz Han: Hakkında yapılan açıklamanın sınırlı olduğu fakat varlığından şüphe edilmeyecek biçimde bildirilen isimler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, *Inal Öz*'dür (*DLT*, 1/361). *Dîvân*'da Kıpçak hanlarından birinin adı denilmiştir. Bu Han'ın Tapar adlı bir oğlu olduğu da bildirilmiştir. Başkaca da bu isme dair açıklayıcı tarihî bir kayda erişilememiştir. Dolayısıyla da *Inal Öz Han* olarak anılan bu kişinin, Barsgan Emîri *İnal Tegin* ile aynı kişi ya da kumandan ve vali *İnak (İtah) et-Türkî* (ö. 849)³¹ olup olmadığı belirlenememiştir. Buna mukabil adı Inal olan Barsgan Emîri Inal Tegin hakkında bir açıklama bulunmaktadır. Ancak Akün'ün Barsgan Emîri Inal Tegin ile ilgili verdiği bilgiye göre, suikastta öldürülen Kâşgarlı'nın babası Hüseyin b. Muhammed'in yerine geçen kardeşi İbrâhim b. Muhammed'in saltanatı ancak bir yıl kadar devam etmiş, annesinin teşvikiyle Barsgan Emîri Inal Tegin'e karşı açtığı savaşta İbrâhim b. Muhammed yenilerek öldürülmüştür. Daha sonraki dönemde Barsgan Emîri Inal Tegin han unvanı almış mıdır belirlenememiştir.

4.3. Gazne Hanedanlığından Şahsiyetler

Sultan Mes'ud-ı Gaznevî: Kısırak madde başının açıklama kısmında "kızla güreşme; kısırakla yarışma atasözüne yer verilmiş bu sözün, gerdekte *Sultan Mes'ud*'u ayağıyla dokunarak yıkan Hakanlılardan bir kız için söylendiği daha sonra da Hakanlılar arasında sav şeklini aldığı bildirilmiştir (*DLT*, 1/474). Bu Sultan, 1041-1048 yılları arasında Gazneli tahtında olan ve Mevdûd b. Mes'ud-ı Gaznevî olarak künyelenen Gazne Sultanı'dır.³² Kâşgarlı, aktardığı bu rivayetle Gazneliler ile Karahanlılar'ın

²⁹ Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/510.

³⁰ Amanoğlu, "Divanü lügâti-Türk'teki Kişi Adları Üzerine", 11-12.

³¹ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 49.

³² Erdoğan Merçil, "Gazneliler", 13/482.

billhassa *Sultan Mes'ud* dönemindeki siyasî ve kültürel çekişmesini de örtük biçimde ifade etmiş olmaktadır.

4.4. Abbâsî Hilafetinden Şahsiyetler

Muktedî Biemrillâh: Dîvân'da, Ebu'l-Kasım Abdullah Muhammedü'l-Muktedî bi-emr-illah (DLT, 1/4) olarak geçmektedir ve Kâşgarlı'nın kitabını sunduğu halife olarak bildirilmektedir. Ancak bunun yanlış bir bilgi olduğu Hartmann tarafından gerekçesiyle açıklanmıştır.³³

4.5. Kâşgarlı'nın Adlarından Söz Ettiği Beyler

Komuk Bey: Dîvân'da Kâşgarlı, Komuk maddesini, “Bir zaman yanında bulunduğum Beylerden birinin adı” (*DLT, 1/383*) şeklinde açıklamıştır. Bu da onun, bir vakitler Barthold ve Zeki Velidi Togan gibi bilgilerin tespit ettiği üzere Karahanlı ailesinin mensubu veya hânedana yakın yüksek aristokrasi ailesinden olduğunun kanıtıdır. Zira eserinde bir kısmının adını zikrettiği hanzâde ve tigin gibi kimseler Kâşgarlı Mahmud'un mensubu olduğu yüksek zümrenin tabii erkânındandır. Kendisine babası Muhammed Tonga Han'dan naklen Uygur ülkesinin geçmişine dair bir rivayeti anlatan, künyesinde Karahanlı hükümdar ailesinin unvan ve lakaplarının hissedildiği *Nizâmeddin İsrâfîl Togan Tigin b. Muhammed Çakır Tonga Han* ile vaktiyle beraberinde bulunduğu *Emîr Komuk* bu çevreden birer simadır”.³⁴

Çengşi: Çengşi (DLT, 3/378): Hotan beyinin adı. Mahmud Kâşgarlı'nın görüşüne göre Hotan Beyinin ‘Çengşi’ adı eski İran mistik hükümdarı Cemşid'in adından gelmektedir (*DLT, 3/378*).³⁵

³³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü halifeliğinin ikinci yılında Muktedî-Biemrillâh'a sunmuştur. Ancak gerek *Dîvân'da* yer alan kayıt (*DLT, 1/3-4*) gerekse de *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin Dîvânü lügâti't-Türk* maddesindeki aktarım eserin Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kasım Abdullah'a takdim edildiği şeklindedir. Mustafa S. Kaçalin, “Dîvânü lügâti't-Türk” (Erişim 14 Temmuz 2024). Ancak Ansiklopedinin Muktedî-Biemrillâh maddesinde verilen bilgiye göre 1056'da doğan halifenin 1075'te tahta çıktığında 19 yaşında olduğu anlaşıldığından bu yaştaki birinin eser sunulacak yaşta bir oğlunun olamayacağı meselesi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*'ü oğluna değil, halifeliğinin ikinci yılında Muktedî-Biemrillâh'a sunmuştur. Bk. Hartman, “Muktedî-Biemrillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/142-143.

³⁴ Akün, “Kâşgarlı Mahmud”.

³⁵ Amanoğlu, “Divanü lügâti't-Türk'teki Kişi Adları Üzerine”, 7.

Yavlak Sarıg: Yavlak Sarıg (*DLT*, 3/441): Bir beyin adı idi, denilmiştir.

Çuğlan: Çuğlan (*DLT*, 1/444): Karluk büyükleri adlarındandır, denilmiştir.

Kanlı: Kanlı (*DLT*, 3/379): Kıpçaklardan büyük bir adamın adı, denilmiştir.

Behram Çubin: Behram Çubin (*DLT*, 3/99): Sâsânîler zamanında Göktürklerle savaşmış, kısa bir dönem de hükümdarlık yapmış ünlü komutandır.

Bunlardan başka Kâşgarlı'nın *Dîvân*'ında, tarihte sayılı kaynakta bahsi geçen en fazla İbn Fadlan'ın *Rihle* adlı eserinde yer verilen İdil (Volga) Bulgarları ile ilgili bilgiye de yer verilmiştir.³⁶

4.6. Efsanevî Şahıslar

*Buhtunnasr*³⁷: (*DLT*, 1/381, 466): Eski Babil hükümdarlarından birinin adı. Bu kralın adı, Çaruk (Türklerden bir oymak) ve Barçuk (bu oymağın oturduğu yer) kelimeleri açıklanırken iki yerde geçmektedir. Oğlu *Betzen* (*DLT*, 1/381/*Bizen*, 466) ile beraber anılmaktadır. Barçuk şehrinin *Afrasyâb*'in kurduğu şehir olduğu ve bu şehirde Buhtunnasr'ın oğlu *Betzen*'i *Afrasyâb*'in hapsedtiği yazılmıştır.

Türk Hakanı Şu ve Zülkarneyn: Türkmen maddesi altında bir destan olarak bir Türk hakanı *Şu* (*DLT*, 3/413) anlatılmıştır. *Zülkarneyn* ile savaşmayıp çekilişi ve bu çekilmenin, nasıl, neden olduğundan bahisle hikâye edilmiştir. *Makedonyalı İskender*'in doğu seferine dayanan bu destan, hakan *Şu*'nun kendi adıyla kurduğu tılsımlı bir şehir olduğu bilgisiyle sonlanır.

Tegit kelimesinin tegin kelimesinin çoğulu olduğu bildirilmiş ve burada verilen öke tegit örneği içinse orta halli adamların büyükleri ya da hakan çocuklarının küçüklerine verilen ad denilmiştir. Devamında ise öke kelimesinin aslı *Zülkarneyn* gününde barış olmadan evvel Türk kollarıyla *Zülkarneyn*'in kolları arasında yapılmış olan çarpışmadır açıklamasına yer verilmiştir (*DLT*, 1/356).

³⁶ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 118.

³⁷ Milâttan önce 605-562 yılları arasında hüküm süren, Yahuda Devleti'ni ortadan kaldırarak Kudüs'ü ve Süleyman Mâbedi'ni yakıp yıkan Bâbil kralı. Bk. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/380-381. Buna göre Afrasyab'ın milâttan önce 500'lerde yaşamış olduğu anlaşılmaktadır.

Türk Hakanı Alp Er Tonga/Afrasyâb/Tonga Alper: Alp Er Tonga (*DLT*, 1/41): Türklerin efsanevî hakanı, *Afrasyâb*. *Afrasyab*: Türklerin “Tonğa Alp er” dedikleri ulusal ve efsanevî kahraman ve büyük hakanın Farsça adıdır. *Divân*'da Afrasyâb ile ilişkili olarak Han kelimesi şöyle açıklanmıştır: Türklerin en büyük başbuğu. Afrasyâb oğullarına da han denir. *Afrasyâb*, Hakan'dır (*DLT*, 3/157).

Kâşgarlı “tonga” kelimesini açıklarken ise bebür, kaplan cinsinden bir hayvandır; fili öldürür, asıl olan budur. Bu ad Türklerde yaşamaktadır; anlamı kaybolmuştur. Çok kere kişi adı olarak kullanılır. Tonga Han, Tonga Tegin denir, dedikten sonra Türklerin büyük hakanı Afrasyab'ın asıl Türk adı Tonğa Alper'dir. Bebür gibi kuvvetli, yiğit bir adam demektir (*DLT*, 3/368) cümlesi ile hem adın ve sanın anlamını vermekte hem de İranlıların Afrasyâb dediği hakanın Türkler tarafından bilinen adını vermiş olmaktadır. Bu büyük, değerli efsane ve destanlara konu olmuş hükümdara duyulan hayranlık sebebiyle Selçuklular ve Karahanlılar kendilerini Afrasyâb soyundan kabul etmişlerdir. *Divân*'da Alper Tonga hakkındaki bilgilerin kimi kelimelere yapılan açıklamalar arasında yer yer ilavelerle tekrar edildiği görülmüştür. Mesela, katun: Afrasyâb kızlarına verilen ungun (*DLT*, 1/410); tarım, Afrasyâb soyundan olan Hatunlara denir (*DLT*, 1/396); Barsğan (*DLT*, 3/417) Afrasyâb'ın oğlunun adı, bu adamın kurduğu şehrin adı. Bu şehir, Kâşgarlı Mahmud'un babasının şehridir. Barman (*DLT*, 3/369): Afrasyâb'ın oğlunun adı, bu adamın kurduğu kasabanın adıdır. Kaz (*DLT*, 3/149) Afrasyâb'ın kızının adı ve Siyavuş (*DLT*, 1/466) damadının adı olarak geçmektedir. Ayrıca bilindiği üzere sözlükte Alper Tonga destanından parçalar da yer almaktadır:

“Alp Er Tonga öldi mü Isız ajun kaldı mu / Ödhlek öçin aldı mu Emdi yürek yırtılır”: Alper Tunga öldü mü? / Kötü dünya kaldı mı? / Ödlek öçin aldı mı? / Emdi yürek yırtılır (*DLT*, 1/41).

Öğreyüki mındağ ok
Munda adhın tegdeğ ok
Atsa ajun uğrap ok
Taglar başı kertilür

“Zamanın göreneği böyledir; bundan başka bir takım korkulu sebepler de vardır. Zaman dağ başını dileyerek ok atsa, dağ başı kertilir.”

Bu dörtlük öğreyük kelimesinin örneği olarak Han Afrasiyâb destanında geçer denilerek yazılmıştır (*DLT*, 1/160).

Ödhlek arıg kewredi
Yunçığ yawuz tawradı
Erdem yéme sawradı
Ajun Begi çertilür

“Zaman çok gevşedi. Arık, kötü davrandı. Fazilet yine savıldı. Dünya Beyi yok olur. Zaman zayıfladı, arık, düşkün kuvvetlendi. Zamane insanları dünyanın Beyi Afrasyab öldükten sonra fazileti bıraktılar.” (*DLT*, 3/41)

Bilge bükü yunçıdı
Ajun eti yençıdı
Erdem eti tıncıdı
Yerge tegip sürtülür

“Bilgin, akıllı kötüleşti, dünya onların etini ısırdı. Faziletin vücudu bozuldu, koktu, yere değip sürtülür.” (*DLT*, 3/303)

Ödhlek küni tawratur
Yalnğuk küçin kewretür
Erdin ajun sewritür
kaçsa takı artılır

“Zaman günü davrandırır, insan kuvvetini gevşetir; dünyayı erden seyrekleştirir; kaçsa dahi erişir; Zamanın günleri, insanın kuvvetlerini gevşetmek için acele eder; dünyayı adamdan boşaltır; bununla Afrasyâb’ı ve Afrasyâb’ın adamlarını murat ediyor ve ölümden kaçan kimseye ölüm erişir” diyor.” (*DLT*, 2/335)

Begler atın argarup
Kadhgu anı turgurup
Mengzi yüzi sargarup
Kürküm anğar türtülür

“Beyler atlarını yordular, kaygı onları durdurdu; yüzleri, benizleri sarardı; sanki safran sürülmüştü.” (*DLT*, 1/486)

Bu dörtlük de safran kelimesi açıklanırken örnek olarak Alper Tonga destanından aktarılmıştır. Kend kelimesi açıklanırken “Hanın oturduğu şehir”, Afrasyâb havasının güzelliğinden dolayı burada otururdu, burası aşağı Çin'dir denilmiştir. (DLT, 1/343)

İran'ın millî destanı Şehnâme'nin müellifi *Firdevsî-i Tûsî*'nin (940?-1020?) eserinde Türklerin bu kahramanı, *Dahhak* ve *İskender* gibi kötülüğün kaynağı ve *Ahura Mazda*'nın düşmanı *Ehrimen* aracılığıyla ölümsüz kılınmış kötü karakterlerden biri olarak konumlandırır. İran-Turan savaşlarının baş aktörüdür. Nihayetinde Ahura Mazda, kötülükleri yüzünden bu üçünden daha sonra ölümsüzlüğü alacaktır.³⁸ Arapların asabiyye tavrının bir benzerinin bu destanda Turan-İran mücadelesi içerisinde Turan'ı temsil eden Afrasyâb'a yöneltildiği söylenebilir. Nitekim 11. yüzyılda hem Kâşgarlı hem Balasagunlu Yusuf tarafından eski Türklerin efsanevi bir kahramanı olarak takdim edilen Alp Er Tonga adı Türkçede yiğit, kaplan gibi güçlü manasında iken Farsçadaki karşılığı olan Afrasyâb ise vahim, korkunç anlamına gelmektedir. Türkler arasında adı hâlâ yaşatılmakta olup Çin'e giden yol üzerinde bir kurgan'ın adına Efrasiyab kurganı denilmektedir.³⁹

Ferengis/Kaz: Kaz (DLT, 3/149, 151) Ferengis (?): Afrasyab'ın kızının adı. Kazvin şehrini bu kurmuştur. Aslı “Kaz oynı”dır. Çünkü Afrasyâb'ın kızı orada oturur, orada oynamış. Türklerden bir takımları, Türk ülkesi sınırını Kazvin'den sayarlar; Kum şehri de sınır sayılır. Çünkü Kum kelimesi Türkçedir. Afrasyâb'ın kızı burada avlanırmış. Bir takımları da Türk sınırının Merv-eş-şahıcan'dan başladığını söylerler. Çünkü Kaz'ın babası olan “Tongâ Alper” Afrasyâb demektir; Merv şehrini yapan zattır.⁴⁰ Afrasyâb burayı *Tahmures* tarafından şehrin iç kalesi yapıldıktan üç yüz sene sonra kurmuştur. Afrasiyâb'ın kızı, *Siyâvus*'un eşi ve *Keyhüsrev*'in annesidir. Şahnâme'de güzel, akıllı, cesur ve güçlü

³⁸ Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 268-271.

³⁹ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: TTK Basımevi 1988), 93.

⁴⁰ Merv şehrinin kurulması, Efrasiyâb'ın yeryüzünü harap etmesi, yeryüzü tanrıcısı Spendâmet ile evlenmesi efsanesiyle birlikte anlatılır. Bu efsane Bîrûnî'nin, İran ile Turan arasındaki sınırı tesbit için teklif edilen ok atma hakkındaki rivayetini de etkilemiş, yeryüzünü yöneten melek Esfendermad ünlü okçu Areş'i çağırması ve ona ok atmıştır. Bir rivayete göre Demâvend dağından, başka bir rivayete göre de Âmül'den attığı ok Merv'e düşmüş ve burası İran'la Turan arasında sınır kabul edilmiştir Tahsin Yazıcı, “Efrasiyâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [Erişim 15 Temmuz 2024].

nitelikleriyle tanıtılan kadınlardandır. Şehnâme'nin anlatımına göre *Ferengis*, daha oğlu *Keyhüsrev*'e hamileyken kendi babası tarafından çok fazla işkence, sıkıntı ve üzüntüye maruz kalır. Babasının emriyle eşinin öldürülmesine karşı çıktı diye hapsedilir, eşinin öldürüldüğünü duyup bu durum karşısında lanet okuduğu, bağıracağı için ise öldürülmesi ve karnındaki çocuğunun düşüp ölmesi için ikinci bir emir verilir.⁴¹

Siyavuş (*DLT*, 3/150)⁴²: *Dîvân*'da bir yer adı münasebetiyle ismi geçmektedir. Peşi sıra da bir miktar açıklama yapılmıştır: Yenkend'in bir adı da Dizruyin'dir, -sarılığы dolayısıyla- “Bakır Kale” demektir. Burası Buha-ra'ya yakındır. Afrasyâb'ın kızı olan Kaz'ın/*Ferengis*'in kocası *Siyavuş* burada öldürülmüştür. Ateşe tapanlar her sene bir gün gelirler, *Siyavuş*'un öldüğü yerin yöresinde ağlarlar. Kurbanlar keserler. Kurban kanını mezarın üzerine dökerler. Göreneklere budur. Bu görüşün tanığı bütün Maveraunnehr'den Yenkend'den Doğu'ya kadar Türk ülkesidir (*DLT*, 3/149-150). Rivayetlere göre *Siyâves*/*Siyâvûş*, babası *Kâvûs*'tan sonra ve oğlu *Keyhüsrev*'den önce Doğu İran'da egemenlik sürüp eski İran rivayetlerindeki İran-Turan savaşları esnasında öldürülmüştür.⁴³

Tahmures (*DLT*, 3/149-19): Afrasyâb'ın kurduğu bildirilen Merv şehrinde ondan 300 yıl önce bir iç kale yapan kişi olarak bildirilmiştir. Bir İran Hükümdarının adıdır. Şehnâme'ye göre Pişdâdilerin 3. hükümdarı ve *Cemşid*'in babasıdır. *Hz. Süleyman*'a benzetilen olağanüstü özellikleri ile tanınmaktadır.⁴⁴

A. Gafurov'dan nakille Amanoğlu, “Avesta” kitabında ‘Taxma urupa’ (güçlü tilki) şeklinde kayda geçtiğini belirterek yazıyor: “Büyük ihtimalle daha İslâm'dan önce ‘urupa urutxa’ (beden) şekline dönüşmüştür. Çünkü tilki adı yarı kutsal efsanevî hükümdarı vasıflandırmaya yakışmamış olsa gerektir. Bu halde kelimenin “güçlü bedeni olan” anlamı yenidir. Aynı zamanda adın telaffuzu da sonraları değişikliklere uğramıştır.

⁴¹ Gözde Esmâ Zengin, “Şahnâme’de Kadınlar ve Ölüm Women And Death In Shahnama”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 59 (Aralık/ December 2017), 78.

⁴² Derya Örs, “Siyâvuş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/308-309.

⁴³ Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 632-634.

⁴⁴ Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 680-683.

Önce 'Taxmaurutxa', 'Taxmuratx' şekline, sonuncusu ise 'Taxmuras' şekline dönüşmüştür, demektedir.⁴⁵

*Yafes: Divân'*da adı geçmektedir (DLT, 1/28, 350). Mukaddime kısmındaki açıklamaya göre Hz. Nuh'un üç oğlundan birisi olarak bilinen *Yafes*'in *Türk* adlı oğlu vardır ve Türklerin atası olarak kabul edilir. Ayrıca Türk madde-sinde de tekrarlanmaktadır. *İshak*'ın oğlu *Iysu*, *Iysu*'nun oğlu *Rum*'un adıdır. Oğulları da bu adla anılmıştır. Türk kelimesi de böyledir. Biz, ad olarak Türk adını ulu Tanrı vermiş tir dedik. Bu arada *Kâşgarlı Halef oğlu İmam Hüseyin*'den Türklerle ilgili bir kutsi hadis rivayeti aktarır:

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde, "Türk" maddesini açıklarken, "*Yüce Tanrı, Benim bir ordum vardı, ona "Türk" adı verdim. Onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım*" (DLT, 1/351) şeklinde bir hadis rivayetini kayda geçirmiştir. Rivayet edilen bu hadis daha sonra Türkler hakkında türlü kaynaklarda kullanılmıştır. Hatta Moğol hükümdarları ve nihayet *Timur* tarafından benimsenerek muhataplarına gönderdikleri mektuplara yazılmıştır.⁴⁶ İlgili hadisin kaydının devamında hadisten çıkarımla Tanrının ad verdiği bir milletin bütün insanlardan üstün olduğunu, onları yeryüzünün en yüksek ve havası temiz ülkelerinde yerleştirdiğini belirttikten sonra Türklerle has meziyetleri sıralamıştır (DLT, 1/351-352). Ancak kendilerine verilen bu rol ve sorumlulukla Müslüman Türkler, sadece Müslüman olmayan başka milletlerle değil, kendi kavminden Müslüman olmayanlarla da mücadeleye girmişlerdir.⁴⁷ *Divân'*da bu mücadeleyi gösteren tarihî kayıtlar da bulunmaktadır.

Bunlardan başka eserlerde çeşitli vesilelerle peygamberlerden, hadis, fıkıh âlimlerinden bazılarının isimleri geçmektedir. Bu isimlerin yanı sıra Hz. Ömer de zikredilmiştir. Bunlar hakkındaki örnekler, daha önce tarafımızdan yazılan bir makaleye konu oldukları ve orada açıklamalarla yer aldıkları sonraları için tekrara düşülmemesi için bu yazıya alınma-

⁴⁵ Amanoğlu, "Divânü lügâti-t-Türk'teki Kişi Adları Üzerine", 7.

⁴⁶ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 15.

⁴⁷ Çağatay Hükümdarı Tarmaşirin'in İslâmiyet'i kabul ederek (1326) Alâeddin adını almasının ardından Uygur ülkesinde İslâmiyet yayılmaya başladı. Müslüman Karahanlılar'ın mücadele ettiği Koço Uygurları, 14. yüzyıl sonuna kadar Budizm'den vazgeçmedi. Hızır Han'ın saltanatında (1389-1399) Turfan ve Koço'nun zaptı üzerine Budist Uygurların sayısı azaldı. Çandarlıoğlu, "Uygurlar". 42/243.

mıştır.⁴⁸ İşaret edilen kimselere ait isimler arasında yer alan ve Müslümanlar içinde kötü şöhretle anılan birisi vardır ki el-Mukanna adıyla ve lanet okunarak *Dîvân*'da zikredilen şahıslardandır.⁴⁹ Zira onun bir düzenbaz, din istismarcısı biçiminde anlatılışına şahit olunur. Buradan da dönemin dinî anlayış bakımından bir başka yüzü de belirmiş olur. Kâşgarlı “inç” kelimesini açıklarken, İnç kend örneğini verip ardından *el-Mukanna* denilen lanetli şahsın şehri olduğunu; hâlihazırda harabe hâlinde bulunduğunu ifade etmiştir (*DLT*, 3/437-438).

4.7. Âlimler, Edipler

Halil İmam (*DLT*, 1/6): Tanınmış Arap dilbilimci, *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserinin *DLT*'ye düzeni bakımından kaynaklık ettiği bildirilmiştir.

Ebubekr- il- Kaffal-uş- Şaşi (*DLT*, 1/443): Taşkend şehrinde yetişmiş bir büyük adamın adıdır.

Çuçu (*DLT*, 3/238): Bir Türk şairinin adıdır.

Bu isimler haricinde eserde Türkler hakkında hadis rivayet eden Nişaburlu bir İmam (*DLT*, 1/4); *Kâşgarlı Halef oğlu İmam*, *Şeyh Hüseyin İbnü'l-Garkî*, *İbnü Ebi'd-dünya* denmekle tanılan *eş-Şeyh Ebu Bekr el Müfid el-Cerceraî* (*DLT*, 1/351) gibi isimler geçmektedir.

5. Sonuç

Sonuç olarak *Dîvân*'da geçen tarihî ve efsânevî şahıslarla ilgili kelimeler bir araya getirilmek ve onların tarihteki konumları belirlenmeye çalışılmak suretiyle esere bir de bu cepheden bakılmasının mevcut tarihî

⁴⁸ Nuran Yılmaz, “11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanı lügati't-Türk'teki Yansımaları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 3/4 (Summer 2008), 1002-1035.

⁴⁹ 8. yüzyılda yaşayan el-Mukanna “tarafdarlarına haramları helal kıldı ve onların haram sözünü kulllanmalarını ve inanmalarını yasakladı ve onlardan namaz, oruç ve öteki ibadetleri kaldırdı. Kendine uyanlara ilâh olduğunu ve bir keresinde Âdem suretinde, sonra başka bir vakitte Nuh suretinde, sonra diğer peygamberlerin ve Hz. Ali'nin oğullarının suretinde ve nihayet Ebu Müslim (Horasanî)'in suretinde görüldüğünü ileri sürdü. Halife el-Mehdi, Said b. Amr kumandasında bir orduyu üzerlerine sevketti ve kendisine sığınan otuzbin kişi dışında, el-Mukanna dâhil diğerlerini öldürdü.” Bk. Ethem Ruhi Fiğlali, *Türkiye'de Alevilik Bektâşîlik* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1994), 79-80.

bilgilerimize katkı sağlayacağı beklenmiştir. Bu beklenti önemli ölçüde karşılık bulmuştur.

Dîvân'da Çin-Tibet'ten Bağdat Yemen'e; Maverâünnehir ve bugünkü İran coğrafyasından Rum illeri Bulgar sınırlarına kadar geniş bir coğrafya olduğu gibi bir kısmı efsanelerden olmak üzere canlı, ilk ağızdan yaşanmış tarihî vak'alar ve bu vak'aların aktörleri hakkında fazla ayrıntılı olmamakla birlikte kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerin bir kısmı tarihî gerçeğe uyumlu hatta doğrudan Kâşgarlı'nın tanık olduğu, dahası başından geçen hadiseler üzerinedir. Bir kısmı ise Türklerin belleklerinden ve asırlar öncesinden gelen efsane içerikli aktarımlardır. Böyle de olsa kıymeti, ilim çevrelerinde işe yarayacak olmasında şüphe yoktur.

Eserde Türk, Türkmen, Uygur gibi soy adlarının manası, kökeni, önemi gibi açıklamalar önemli ölçüde tarihî-efsânevî niteliktedir. Bunlarla ilgili köken bilgisi doğrudan Tanrı'nın ad vermesine; Zülkarneyn'in benzetmesine ya da yakıştırmasına hamledilmiştir. Hükümdar Şu ile barışıp anlaştıktan sonra Uygur diye bilinen beş şehirden oluşan bölgeyi kurunun *Zülkarneyn* olarak gösterilmesi örneğindeki gibi kurulan kadim şehirler de çoğu kez efsanelerin birer parçası niteliğindedir.

Kâşgarlı'nın kitabında, tarihî şahsiyetlerin, *Tehmures* örneğinde olduğu gibi, M.Ö. 8. asırlara kadar uzananları bulunmaktadır. Eserde yer alan Peygamberler de dâhil edilecek olsa Hz. Âdem'e kadar da giden bir tarihî çerçeveden söz edilebilir. Bunlara paralel olarak pek çok yer adını veren yazarın *Dîvân*'daki haritasının kat kat fazlası bir coğrafya bilgisinin de yer aldığı tarihî malumata ilave edilmelidir. *Dîvân*'daki kişiler içerisinde en çok anılanları Afrasyâb ya da Alper Tonga/ Tonga Alper ile *Zülkarneyn*'dir. Ayrıca Şu destanı da Türklerin kadim tarihine ışık tutan *Dîvân*'daki örnek metinlerdendir.

Türk tarihinin değişik safhaları ve bu safhalardaki değişim dönüşümler bakımından değerlendirildiği takdirde burada adlarına yer verilmiş olan şahısların Türklerin bin yıllık geçmişine az ya da çok tesir etmiş kimseler olduğu anlaşılacaktır. Zaten Kâşgarlı da Türkçeyi bu birikim üzerinden aktarmış olmaktadır. Esasen dil öğretimi açısından tutulacak yol da bu olmalıdır.

Sözlüğün dil malzemesinin toplanmaya başladığı dönemde, 11. asrın ikinci yarısına doğru, Doğu Karahanlılar için dağılma, çözülme ve istikrarsızlık da başlamıştır. Zira bir yandan Müslüman olmayan Yabaku ve Basmılların ve Tübütlerin tacizi, öbür yandan Selçuklu ve Gaznelilerle yaşanan siyasî, askerî gerilimlerin şartları ne denli zorlaştırmış olduğu eserdeki örnekler bir bütünlük arz edecek biçimde bir araya getirilince daha kolay fark edilmektedir.

Bu çalışma vesilesi ile *Dîvân*'daki tarihî ve efsânevî kişilikler bir araya getirilerek âdeta eserin başka bir yüzü ile karşılaşıldı denilebilir. Mesela *Kâşgarlı Mahmud*, *Komuk* adlı bir Bey'in yanında bulunduğunu sözlükte açıkça zikrettiği halde bu bilgi, yaygın olarak bilinmemekte; Ömer Faruk Akün'ün *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Kâşgarlı Mahmud maddesine henüz birkaç yıl önce girmiş görünmektedir. Bu bakımdan *Dîvân*'daki tarihî şahsiyetlere eğilmiş olan bu çalışma, söz konusu bilginin yayılmasına vesile olacaktır. Ya da Muhammed Buğra Han'ın zehirlenmesi hadisesi kayıtlara geçmişse de bunun Sıgun Samur denilen mevkide olduğu bilinecektir.

Sonuçta bir dili öğrenmek malum olduğu üzere sadece o dildeki mevcut kelimeleri ve onların gramerdeki yerini öğrenmekten ibaret değildir. Bir dili öğrenmek, aynı zamanda o dili konuşanların kültürünü öğrenmeyi gerektirir. Bu kültürün içerisinde inanç, gündelik hayat, tabiat, yaşanan coğrafya, geçmiş ve gelecek tahayyülleri bulunur. Dolayısıyla daha 11. yüzyılda *Dîvânü lügâti't-Türk*'te dil öğretiminde modern zamanlarda bulunmuş gibi sanılan bu yaklaşımın olduğu anlaşılmaktadır. Halkın günlük dili, inançları, idealleri, hatıraları, kültür mirası bütünüyle yansıtılmaya çalışılmıştır.

Dîvânü lügâti't-Türk, üzerinde çokça araştırma, inceleme yapılmış olmakla birlikte henüz keşfedilmemiş özellikleri olan değerli bir kaynak olduğundan, içerdiği dil, edebiyat ve tarih bilgilerinin derinlemesine ve etraflıca ortaya çıkarılması için halihazırda genç araştırmacıları davet etmektedir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kölelik Olgusu

Okan Uzunöz*

1. Giriş

Bir dilin sahip olduğu sözcüklerin zenginliği ile kültürel zenginliği arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Kültürel zenginlik ve sahip olunan kültürel öğeler dilde var olan sözcükleri etkileyen önemli hususlardır. Kültürel bir inceleme dil zenginliğini ortaya koyabileceği gibi dilsel bir inceleme de kültürel zenginliği ortaya koyacaktır.¹ Bu minvalde çalışmada, Türk dilinin ilk sözlüğü kabul edilen *Dîvânü lugâti't-Türk'te* kültürün bir parçası olan kölelik olgusu incelenecektir. *Dîvân'da* kölelikle ilgili yer alan sözcükler, açıklamalar ve deyimlerden yola çıkarak neler söylenebilir sorusu metnin merkezinde yer almaktadır.

Döneminin önemli eserlerinden biri olan *Dîvânü lugâti't-Türk*, tarih, coğrafya, mitoloji, folklor, halk edebiyatı, millî kültür, gelenek ve görenekler, askerî terimler, tıp, devlet teşkilatı gibi pek çok alanda 11. yüzyıl Türk toplumuna ait bilgiler veren ansiklopedik bir sözlüktür. *Dîvân'da* yer alan verilerden anlaşıldığı kadarıyla, insanlık tarihi kadar eski bir olgu olan

* Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, okan.uzunoz@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8295-5588>.

¹ Mehmed Fatih Yılmaz, *Anlambilimsel Bağlamıyla Divânü lûgati't-Türk'te Mufak Kültürü* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 1.

ve dinî², siyasî, hukukî vb. birçok yönü olan kölelik³, dönemin kültürü içerisinde önemli bir yere sahiptir. Kölelikle ilgili farklı açılardan birçok bilginin olması, köleliğin o dönemdeki yerini tespit etme noktasında önemlidir.

2. Divânü Lugâti't-Türk'te Kölelikle İlgili Anlatımlar

Divânü lugâti't-Türk'te kölelikle ilgili ilk göze çarpan husus kölelik anlamına gelen sözcüklerdir. Bunlardan ilki *qara bâş*'tir. Kâşgarlı Mahmud'un açıklamasına göre köleleri anlatmak için kullanılan bir sözcük olan *qara bâş*, hem erkek hem de kadın için kullanılabilir. "Kara kafalı" demektir.⁴ Bir başka kelime de köle, cariye anlamlarındaki *qırnâq*'tur.⁵ Kâşgarlı Mahmud, köle anlamındaki diğer bir sözcük olan *qul* kelimesini, bir atasözüyle açıklamaktadır. O, *qul yagi, ut bâni* atasözüne yer verdikten sonra şu açıklamaları yapmaktadır:

"Köle eğer efendisinin malı üzerinde tasarruf hakkına sahip olursa ona el koyar, fırsat peşinde koşar ve onu alır götürür, bu nedenle tıpkı bir düşman gibidir. Bu atasözü, kölenin sahibine bağlılıktan yoksun olduğunu vurgulamak için kullanılır."⁶

Kâşgarlı Mahmud *suh* sözcüğünün de kölelere verilen adlardan biri olduğunu söyledikten sonra sözcüğün Süleyman sözcüğünün kısaltılmış biçimi olabileceğini ekler.⁷ O, *tegin* sözcüğünün de kölenin kök anlamı olduğunu belirttikten sonra çoğulunun *tegit* olduğuna, sözcüğün daha sonra Haqânilerin oğullarına verilen, saygı belirten bir unvan hâlini aldığına işaret etmektedir.⁸

² Konunun farklı dinlerdeki yansımalarına örnek için bk. Hamza Üzümlü, "Tanah ve Talmut'ta Kölelik", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2013); Canan Kuş, "Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2012).

³ M. Zeki Duman, "İslâm'ın Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/12 (2011), 10.

⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser (Ankara: Kabalıcı, 2007), 402.

⁵ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 427.

⁶ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 448.

⁷ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 508.

⁸ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 547.

Kâşgarlı Mahmud köle anlamına gelen sözcükleri açıkladıktan sonra kölelerin fiziki özelliklerinden bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre *kümüş tegin*, derisi gümüş gibi açık renk olan köle, *alp tegin* güçlü köle, *qutlug tegin* ise kutsanmış köle anlamlarında kullanılmaktadır. Yine *çağrı tegin*, acımasız cesaretiyle doğana benzeyen tegin manasında olup *küç tegin* de güçlü tegin anlamına gelmektedir.⁹ Kâşgarlı Mahmud, *küç tegin* sözcüğünün anlamını verdikten sonra sözcüğün tarihsel süreçte uğradığı anlamsal evrime de işaret etmektedir. Onun açıklamasına göre bu sözcüğün köleleri anlatmaktan çıkıp Afrâsiyâb'ın oğulları için kullanılan bir sözcük hâline gelmesinin nedeni, onların babalarına olan saygıları nedeniyle hem yazılı hem de sözlü olarak babalarına seslenirken “köleniz, kulunuz şunları şunları yaptı, şunları şunları kıldı” ifadesini kullanmalarındır. Kâşgarlı Mahmud buradan, söz konusu kullanımın onların alçakgönüllülüğünü ve babalarına olan saygılarını gösterdiği çıkarımını yapmaktadır. Ona göre *küç tegin* sözcüğü tek başına söylendiğinde onlar için kullanılır olmuş; iki anlam arasındaki farkı açıkça belirtecek bir takım yardımcı unsurlarla birleştirilmesi pahasına kölelere verilen bir ad olarak kullanılmaya da devam etmiştir.¹⁰

Kâşgarlı Mahmud'un *Divânü lugâti't-Türk*'te kölelerin diğer vasıflarıyla ilgili verdiği diğer bir sözcük *qulsıg er*'dir. Bu kelime huyu, tavırları köleye benzeyen adam anlamına gelmektedir.¹¹ Yine o, *ayâs kök* sözcüğünün berrak gök anlamında olduğunu, kölelerin yüzlerinin parlak oluşunun buna benzetilerek *ayâs* dendiğini söyler.¹² Kâşgarlı Mahmud, kölelerin vasıflarını bu şekilde sıralamakla birlikte kölelerin giydiği kıyafetlere dair de birtakım bilgiler vermektedir. O eserinde, köleler tarafından giyilen ve tek kat yünden yapılan ince bir kaftan olan *çekrek qaqa* sözcüğüne yer verir. O, *Qul çekreklendi* cümlesini açıklarken söz konusu cümlenin “köle yün giysi giydi” anlamına geldiğini ifade ederek kölelerin giyim-kuşamına dair başka bir bilgi vermektedir.¹³

⁹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 546.

¹⁰ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 546.

¹¹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 449, 487.

¹² Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 162.

¹³ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 227.

Kâşgarlı Mahmud eserinde köle sahibi olma, kölelerin azad edilmesi ve buradaki bazı uygulamalardan da bahsetmektedir. O, *torug* kelimesinin atları tanımlamak için kullanıldığını belirttikten sonra kelimenin geçtiği *bu oglânıg bir torugga aldım* cümlesini zikretmekte ve cümlenin “bu köleyi bir at karşılığı satın aldım.” anlamına geldiğini ifade etmektedir.¹⁴ Dolayısıyla efendinin bir köle sahibi olmak için bedelini ödeyebildiği gibi başka bir mal karşılığı da köle alabildiği görülmektedir. Başka bir yerde ise Kâşgarlı Mahmud, halk arasında kölelikle ilgili yaygın bir geleneği açıklamaktadır. *Tayaq* sözcüğünün asa, baston, dayanak anlamlarına geldiğini söyleyen Kâşgarlı Mahmud kelimenin geçtiği *küdegü tayaq berdi* ifadesine atf yaparak “Güvey, attan inerken dayanması için geline bir cariyeye ya da köle tahsis etti. Bu, zenginliği olanlar için bir gelenektir ve köle gelinin malı olur.” şeklindeki kölelikle ilgili geleneği izah etmektedir.¹⁵ Diğer taraftan Kâşgarlı Mahmud, “o, kölesini azat etti.” anlamına gelen *ol qul boş qıldı* cümlesini eserinde zikretmektedir.¹⁶ *Ol qulun yulturdu* cümlesini açıklarken bir kölenin efendisine para vererek kendisini ondan satın alması uygulamasına ve sahibinin buna izin verebildiğine değinir.¹⁷ Söz konusu uygulamanın benzerini ifade eden bir başka deyim ise *qul yulundı*, yani köle, sahibine kendi ederini ödeyerek azat oldu ifadesidir.¹⁸

Divânü lugâti't-Türk'te kölelerin efendileriyle ilişkilerini daha somut hale getiren bazı açıklamalar da yer almaktadır. Örneğin kölelerin efendilerine yıllık olarak ödenen ve *bert* denilen bir vergi ödedikleri zikredilir.¹⁹ Kölelerin efendilerine para ödediklerine dair bir başka bilgi de *tutgun alıp qul satar* ifadesinin açıklamasında yer almaktadır. Söz konusu ifade “tutsak alındı ve kurtulmak için sanki bir köleymiş gibi para verdi” anlamında kullanılmaktadır.²⁰ *Divânü lugâti't-Türk'te* efendi-köle ilişkisi bağlamında efendilerin kölelere muameleleri de üzerinde durulması gereken önemli hususlardan biridir. Söz konusu muamelelerin dikkat çekici en önemli yönü, ilişkilerin şiddet üzerine bina edilmesidir. Sözlükte konuy-

¹⁴ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 582.

¹⁵ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 544.

¹⁶ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 196.

¹⁷ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 709.

¹⁸ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 709.

¹⁹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 184.

²⁰ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 391.

la ilgili ifadelerin neredeyse tamamı olumsuzluk ve şiddet barındırmaktadır. Bu ifadelerden bazıları; *ol quln ũrdi*: o kölesini dövdü²¹, *ol quln urug urdi*: o, kölesini şiddetli bir biçimde dövdü²², *ol quln tepig tepdi*: o, kölesine sert bir tekme attı²³, *er qulm urgan ol*: bu kölesini sürekli döven bir adamdır²⁴, *ol quln agızlâdı*: o kölesinin ağzına vurdu²⁵, *er quln bösdı*: adam kölesini haşin bir biçimde dövdü²⁶, *ol quln böşüg bösdı*: o, kölesine dayak attı²⁷, *qul boym kertildı*: köle küçük düşürüldü, horlandı²⁸, *ol quln boym kertti*: o, kölesinin boynunu kertti²⁹, *er quln kişedi*: adam kölesini bağladı³⁰, *ol quln qasıglâdı*: o, kölesini yumrukladı³¹, *er qulm urgâlî şeşindi*: adam, kölesini neredeyse dövüyordu³², *ol quln tasgattı*: o, kölesini tokatlatı³³, *ol quln tepdi*: o, kölesini tekmeledi³⁴, *ol qulm tepig tepdi*: o, kölesine tekme vurdu³⁵, *ol quln toqâdı*: o, kölesine vurdu³⁶, *ol quln tuhınglâdı*: o, kölesinin çenesine ya da kulağının altına vurdu.³⁷ Görüleceği üzere *Divânü lugâti't-Türk*'te efendi ve kölesi arasındaki ilişkiye dair bilgiler şiddet içeriklidir. Bazı ifadelerden söz konusu şiddetin yalnızca fiziki şiddet olmadığı, bazı örneklerde sözlü şiddetten de bahsedildiği göze çarpmaktadır. Örneğin; *qaşang*, kölelere sövmek için kullanılan bir sözcüktür ve “seni aşağılık” anlamına gelmektedir.³⁸ Benzer şekilde *quyâr* da sığırlara ve kölelere söv-

²¹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 662.

²² Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 21.

²³ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 21.

²⁴ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 25.

²⁵ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 135.

²⁶ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 202.

²⁷ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 202.

²⁸ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 307.

²⁹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 307.

³⁰ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 316.

³¹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 409.

³² Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 483.

³³ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 538.

³⁴ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 552.

³⁵ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 552.

³⁶ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 579.

³⁷ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 590.

³⁸ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 410.

mek için kullanılan bir sözcüktür.³⁹ Yine *Divânü lugâti't-Türk*'te kölelerin efendilerine karşı davranışlarıyla ilgili az da olsa ipuçları yer almaktadır. Bunlardan ilki, kölenin efendisine karşı gelmesi manasına gelen *qul begke teti*: köle, beye karşı koydu ifadesidir.⁴⁰ Köle kaçtı anlamındaki *qul küredi* de bunlardan biridir.⁴¹ Efendi köle ilişkisiyle ilgili bir başka husus da efendinin kölesini başka birine yollamasıdır ki bu durum *ol quln manga ıdsadı*, yani “o kölesini bana yollamak istedi” deyimiyle ifade edilmektedir.⁴² Bir başka ifade ise dışarıdan birinin kölenin kaçmasıyla ilgili zorlamasıdır. Söz konusu durum *ol anıg quln küretti*, “o, onun kölesini kaçmaya zorladı” ifadesiyle anlatılmaktadır.⁴³

Kâşgarlı Mahmud eserinde kölelere farklı bağlamlarda birçok yerde atıf yapmaktadır. Bu pasajlar bazen doğrudan belli bir bağlamda anlaşılabilir ve zihinde bir yere otursa da bazen verilen açıklamalar yalnızca sözcüklerin anlamlarını ifade etmekle sınırlı kalmaktadır. *Er quln suvda çapturdu*, yani adam kölesini suda yüzdürdü ifadesi bunlardan biridir. *Divânü lugâti't-Türk*'ün her şeyden önce bir sözlük oluşu göz önüne alındığında söz konusu durumun gayet anlaşılır olduğu söylenebilir.

Kâşgarlı Mahmud *Divânü lugâti't-Türk*'te kölelerin sosyal yaşamdaki rollerine ilişkin de kısa bilgiler vermektedir. Buğday ve buğdaya benzer şeylerin temizlenmesine yardım etme anlamına gelen *luçnut* sözcüğünü açıklarken köylülerin birbirlerine köle ya da hayvan yollayarak harman dövme işinde yardımlaşmalarını belirtir.⁴⁴ Yine Kâşgarlı Mahmud halk arasında yaygın olarak kullanılan bir atasözünü açıklarken de köleliğe bakışı anlatan ipuçları vermektedir. *Tewe bedük erse mayağı bedük ermes* atasözünün “deve büyüktür, ancak pisliği büyük değildir.” anlamına geldiğini açıkladıktan sonra o, “Bu atasözü, kendinde büyüklük gören kimse için söylenir. Büyüklük, senin yanında kölesi bulunduğu adama yaraşır demektir.” şeklinde eklemektedir.⁴⁵

³⁹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 457.

⁴⁰ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 557.

⁴¹ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 335.

⁴² Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 279.

⁴³ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 335.

⁴⁴ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 339.

⁴⁵ Kâşgarlı, *Divânü lugâti't-Türk*, 341-342.

3. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı eserine kölelik ve köleliğe dair bilgiler bağlamında yaklaşıldığında tematik olarak oldukça tatmin edici malumatın varlığı görülecektir. Kâşgarlı Mahmud gerek doğrudan yaptığı açıklamalarla gerekse farklı sözcük ve deyimlerin açıklamalarında köleliğe atıflar yapmakta, verdiği bilgiler kölelikle ilgili farklı açılardan birçok hususa açıklık getirmektedir. *Dîvânü lugâti't-Türk*'te kölelikle ilgili köle anlamına gelen sözcükler, kölelerin fiziki özellikleri, giyim-kuşamları, köle-efendi ilişkileri, efendilerin kölelere-kölelerin efendilerine karşı muameleleri, köle sahibi olma ve köle azad etme, kölelerin sosyal hayattaki rolleri gibi tematik olarak oldukça geniş bir yelpazede bilgi manzumesi yer almaktadır. Bu çerçevede ulaşılan sonuçlardan ilki, *Dîvânü lugâti't-Türk*'teki bu tematik zenginliğin içerik olarak doyurucu olmaktan uzak oluşudur. Eser, her ne kadar siyasetten ekonomiye, hukuktan coğrafyaya, sosyal ilişkilerden kültüre birçok veri barındırsa da her şeyden önce bir sözlüktür. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud, amacına uygun olarak eserinde yer verdiği sözcükleri yer yer ek ilaveler olmakla birlikte genel olarak kısa cümlelerle izah etmeye çalışmaktadır. Bu sebeple kölelikle ilgili birçok uygulamaya, ele aldığı sözcük ve deyimler bağlamında yer verse de bu uygulamaların o dönemdeki karşılıklarına, uygulanıp uygulanmadığına veya ne şekilde uygulandığına dair herhangi bir sonuca ulaşmak ancak uzun araştırmalar sonucu mümkün olacaktır.⁴⁶ Bu minvalde eserde yer alan birçok deyim ve açıklamadan yola çıkarak bir neticeye ulaşmak hayli güçtür. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yer verdiği sözcük, deyim, atasözü ve açıklamaların o dönemde ifade ettiği anlam ve uygulama boyutundaki yansımaları ancak tarihsel bağlam dikkate alınarak yapılan okumalar neticesinde ortaya konulabilecektir. Fakat eser tek başına okunduğunda bile okuyucuyu en azından döneminin tedavülde olan sözcük ve deyimlerine götürmesi yanında, eserin kaleme alındığı 11. yüzyıldaki kelime ve ifade zenginliği, konumuz bağlamında kölelik olgusunun o dönemde bilindiği ve bir olgu olarak en azından zihinlerde var olduğu sonuçlarına ulaşılabilir.

⁴⁶ Örnek bir çalışma için bk. Adam Mez, "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler", *Ülkü Halkevleri Dergisi* 11/63 (1938).

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Türklerin Sosyolojisi

Ergün Yıldırım*

1. Giriş: *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün İçinden Çıktığı Şartlar ve Çevre

On birinci asırdaki Orta Asya Türkleri, kültürel açıdan en yetkin ve en verimli tarihî dönemlerini yaşarlar. Göçebe hayatından yerleşik hayata geçerek burada önemli dönüşümlere uğrar ve yerleşik hayatta medeniyet hâline gelirler. Neticede tarım, zanaat ve sanat ile uğraşan toplum olurlar.¹

Türklerin göçebelikten yerleşik hayata geçerek umranlaşmasıyla beraber hem yerleşik kültürle etkileşime girmelerine hem de İslâmlaşarak değişime uğramalarına yol açmıştır. Bu da zengin ve evrensel bir İslâm inancı içinde kendilerini yeniden üretmelerine neden olur. Ahmet Caferoğlu'nun işaret ettiği söz konusu kültür ve inancın inşasına öncülük eden Tahir Mervezi, İbn Fadlan, Beyhaki gibi İslâm âlimleri bu dönemin önemli simalarıdır.² Bu entelektüel ve ilmî müktesebatla yeni bir

* Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, drergun@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5076-3466>.

¹ Ahmet Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970).

² Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 5.

kollektif benlik gelişir. Nitekim bu şartlarda yazılan *DLT*'de Arapça terkipler sık sık verilerek açıklamaların yapılması da bunu göstermektedir.

Karahanlılar, ilk Müslüman Türk devletini kurarlar. Bu devlet de ilmî ve kültürel faaliyetleri desteklemektedir. Kâşgarlı Mahmud, bu şartlar altında lügatını yazar. Karahanlı devleti de Türk dilini resmî dil hâline getirir.³

Kâşgarlı Mahmud eserinde, Türklerin illerini, obalarını ve bozkırlarını gezdiğini belirterek “Türk, Türkmen, oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini ve kafiyelerini tamamen zihnime nakşettim.” der. Böylece “her taifenin” şivesinin mükemmel bir şekilde ortaya çıktığını söyler.

Bu dönemde göçebeler hâlinde yaşayan Türk boyları, Orta Asya'da yerleşik hayata geçer. Burada İslâm'ın etkisi ile Arap ve Fars kültürleriyle de tanışırlar. Toplumun yerleşik hayata geçişiyle beraber ilmî, iktisadî ve harsî boyutlar da yeni şekle bürünür. Türkler, İslâm şehirlerinin bu havzadaki en önemli modellerini kurmaya başlar. Kâşgar da başkent olarak bunu temsil eder.⁴

Aynı dönemde Yusuf Has Hacib, kitabını Karahanlılar emiri Buğra Han'a sunarken Kâşgarlı Mahmud, Abbâsî halifesine sunar. Bunun anlamını araştırmaya çalışan Caferoğlu cevapsız kalır. Pek anlam da vermez.⁵ Oysa Bağdat'taki halife, bütün Müslümanları temsil eden bir otorite ve merkezi temsil ediyordu. Kâşgarlı Mahmud da *DLT*'yi ona sunarak Türkçeyi ve Türklerin varlığını bütün bu geniş ümmet dünyasına taşımayı amaçlar. Böylece Türkler, sadece Karahanlılar coğrafyasında bilinmekle kalmayacak, çok daha geniş bir dünyada bilinecekti. Ayrıca bu çaba ile Türkçe ve Türklerin kültürü de İslâm toplumlarının geniş evrensel dünyasına katılacak şekilde zengin hale getirilmeye çalışılır. Sık sık Arapça sözlüklerin ve terkiplerin karşılık olarak kullanılması da bu açıdan yorumlanabilir. Türkler, artık geniş ümmet kültür coğrafyasına katılan bir varlığa ve bilince dönerler. Heidegger'in “Dil, varlığın

³ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 9.

⁴ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 15.

⁵ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 16-17.

evidir.” düşüncesinden hareket ederek konuşursak, Türkçenin evi büyü-
yerek ümmetin (Müslüman toplumlar evreni) evine dönüşür bir bakıma.

Kâşgarlı'nın *Dîvân*'ı aynı zamanda Arap ve Türk kültürlerini birbirine
yaklaştırmaktadır.⁶ Böylece Araplar ve Türkler İslâm kültür ortak
paydasında yine ortak bir anlam içine yerleşmeye başlar. Türkler, artık
Arapça üzerinden İslâm kültürüne dâhil olur ve genişler.

Kâşgarlı Mahmud'u “Türkçü”⁷ diye tanımlamak, ona 19. yüzyıl ide-
allerini monte etmek anlamına gelir. Çünkü Türkler, milliyetçilikle ve
dolayısıyla Türkçülükle 19. yüzyılda tanıştılar. Türkçülük, Türklerden
yola çıkarak üretilen bir ideolojidir. Kâşgarlı Mahmud'un böyle bir kay-
gısı yok. Bu kaygısı olsaydı, hiçbir zaman Arapçayı bu kadar öne çı-
karmazdı. Türkçeyi tanıtıyor, geliştiriyor, düzenliyor. Türklerin daha iyi
anlamalarını, anlaşmalarını ve konuşmalarını sağlamak istiyor. Çünkü
dilinin en temelinde bu vardır. Bir toplum olarak Türklerin bu yetkinlikte
olmasını istemek ve bunun için çabalamak Türkçülük diye tanımlanır
mı? Nitekim Osmanlı döneminde nice Ermeni de Türk dil bilimcileri
olmuştur. Elbette modern dönemde gelişen Türk milliyetçileri, onu
kendilerine temel görmüşler, önemsemişler ve heyecan duymuşlar. Ziya
Gökalp, bunların başında gelmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, Türk dilinin öğrenilmesini hadislerle meşrulaştır-
rır. Bunu yaparken de Tanrı'dan aldıkları görev ve uzun sürecek Türk
hükümdarlığından bahsetmesi oldukça dikkat çekicidir. Aslında böyle-
likle Türklere İslâm temelinde bir rol vermekte ve yine hükümdarlık
yeteneklerine işaret etmektedir. Elbette Caferoğlu'nun da belirttiği gibi
Arap kavmiyetçiliğinin çeşitli dirençlerine karşı da yine din ile cevap
vererek Türkçeyi savunma tutumu önem taşımaktadır.⁸

Türk dilini hem korumak hem de rekabette varlığını sürdürmesi için
onu yeniden üretmek gayesinin de önemli bir motivasyon olarak ortaya
çıkılmaktadır. Caferoğlu'nun dediği gibi Arapça güçlü bir din dili, Farsça

⁶ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 18.

⁷ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 19.

⁸ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 22.

da güçlü bir edebiyat dili iken Türkçe burada ayakta kalma ve var olma çabasındadır.⁹

Dil, aynı zamanda bir sosyolojik gerçekliktir. Toplum içinde, gruplar ve boylarla beraber şekillenir. Toplumların yaşadığı değişimler ve sahip oldukları yaşama biçimiyle beraber o da değişir ve yeniden üretilir. Toplum içindeki boy, taife, kavim gibi alt kolektif birimlerden de etkilenerek çeşitli lehçeler olarak doğar. Nitekim Türk toplumu da göçebe ve yerleşiklik, avcılık ve tarım toplum biçimlerine göre farklı kelimelerle öne çıkacaktır. Toplum ve dil arasında dönüşümlü bir ilişki vardır. Bu çerçevede Türkçe, Türk toplum bilincini inşa ederken toplum da çeşitli özellikleriyle Türkçeyi inşa eder.

Türklerin topyekûn konar-göçer veya yerleşik yapıya sahip olmadıklarını *DLT*'de daha iyi öğreniyoruz. Büyük bir toplum farklı toplum tarzlarıyla yaşayabiliyor. Bu nedenle “Türkler göçebedir” gibi genellemelerin epeyce gayri ilmî tespitler olduğunu da belirtmeliyiz. Konargöçer olan, yerleşik olan, avcılık ve hayvancılık yapan, tarımla uğraşan farklı Türk boyları bulunmaktadır.

DLT, Türklerin sosyolojisini anlamak açısından çok önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle yazıldığı 11. yüzyılda bu toplumun sosyolojisini birçok veçhesiyle ortaya koymaktadır. Türklerin geçim tarzı, toplum biçimi, inançları, aile yapısı, dayanışması, sosyal değerleri, kavmi-etnik örgütlenmesi hususlarında birçok kelime ve atasözü buluyoruz. Bu kelimeler, şiirler ve açıklamalar bize toplumun realitesi konusunda çok değerli bilgiler veriyor. Öte yandan *DLT*'de, Türklerin toplum bilinci ve beraber yaşamanın ortak muhayyilesini anlamak açısından da yararlanabileceğimiz temel bir kaynaktır.

2. Doğa ve Toplum

İnsanlar, önce doğal hâlde yaşar ve bu nedenle kendilerini onun bir parçası olarak algırlar. Ancak zamanla doğayla ilişkilerinde önemli değişimler yaşanmaya başlar. Doğayı yeniden işlerler, yorumlarlar ve çeşitli

⁹ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 24.

şekillere sokarlar. Buradan da kültür doğar. Kültür, insanın doğayla etkileşimi sonucunda yapıp ettiği her şeydir.

Modern öncesi toplumlarda doğa ve toplum ilişkisi birbirinden çok fazla kopmamıştır. İnsanın doğal halde yaşaması ve toplumsal dünyasını doğayla uyumlu bir biçimde sürdürme çabası devam etmektedir. Türk toplumunun 11. yüzyıllarında da bu ilişki sürmektedir. Bu gerçeklik, *DLT*'ye de yansımaktadır. Başka bir ifadeyle Türkler, doğayla iç içe bir hayat yaşamaktadırlar. Toplumların göçebe ve avcılık dönemlerinde bu doğayla beraber yaşama pratiği oldukça yaygındır. Türkler de *DLT*'nin derlenip toplandığı ve yazıldığı dönemde böyle bir sosyolojiye sahipler. Bundan dolayı onların doğa dünyası lügatte çeşitli atasözleri ve kelimelerle imgeleşir.

DLT'de bitki, yer, gök ve su etrafında yapılan açıklamalarda da görüldüğü gibi¹⁰ insan ve toplum doğal dünyanın bir parçası olarak algılanır ve yorumlanır. İnsan ve ağaç özdeş olur. Kaz hayvanıyla sosyal ilişkiler anlatılır.

Gür söğüde kuş konar, güzele söz gelir.¹¹

Ağaç, söğüttür. İnsan ve toplum da ağaçla beraber anlatılır. Hatta bazı yazarlar insan ve toplumun da ağaç olduğunu söyler.¹² Fakat ağaç gibi doğal varlıklar daha çok imgelere dönüşür. Sembollerle anlatılan insan ve toplum varlığı, çeşitli nesnelere imgelenmektedir. Bu nedenle insan ağaç olmaz, ağaç olarak düşünülür, hayal edilir ve bu şekilde yorumlanır. Nitekim "yaratılış ağacı" miti bir çok kültürde karşımıza çıkar.

Atasözünde geçen "güzele söz gelir" cümlesi ile toplumdan güzel olan kişiye ilginin oluşacağı ifade edilmektedir. Söz, güzel olan bireyin/tekin varlığına yönelen sosyal etkidir. Güzel, güzelin içinde yaşadığı sosyal dünyanın içinde yaşar ve ona çeşitli uyarılar gelir. Yine doğal dünyanın anlatımıyla toplumsal dünya açıklanmaktadır. Kuş, nasıl ki doğada gür olan, güzel olan, canlı ve hayat dolu olan söğüde konuyorsa güzel olan

¹⁰ Adnan Rüştü Karabeyoğlu, *Divânü lügati't-Türk'te Savlar ve Kültürel Kavramlaştırma* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015).

¹¹ Besim Atalay, *Divânü lügati't-Türk Tercümesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992), 1/319.

¹² Karabeyoğlu, *Divânü lügati't-Türk'te Savlar ve Kültürel Kavramlaştırma*, 42.

kişiye de (insana da) “söz” geliyor. Yani o da görülür, duyulur ve ilgiye mazhar olur.

Toplumlar doğa ile iç içe yaşadıkları için bilinçleri de buna göre işlenmektedir. Bundan dolayı kendilerini onun uzantısı, parçası, tamamlayıcısı ve birliği içinde algılıyorlar. Toplumsal bilinç ile doğa bilinci iç içe geçmiştir. Bundan dolayı toplum, ağaç ile imgelenir. Bitki, su, yer ve gök gibi doğanın ana yapıları insan ve toplumla birlikte yorumlanır.

Yine Türklerin toplumsal düzeninde önemli bir figür olan bey'in bir doğa varlığı olan güneş ile mukayese edilerek anlatılması da dikkat çekicidir.

Güneşte çatlak yok; Beyde eğrilik yok.¹³

Burada doğa olan güneş ile toplumda oluşan siyasal otoriteyi temsil eden bey mukayese ediliyor. Bey, güneşle eşit bir şekilde tanımlanıyor. Bir bakıma Osmanlı Devleti'nde gördüğümüz “nizâm-ı âlem” düşüncesi, burada da karşımıza çıkmaktadır. Karabeyoğlu'nun ifade ettiği gibi doğa ile insan arasında bir özdeşlik arayışı da ortaya çıkmaktadır.¹⁴ Aslında özdeşlikten öte buna teşbih demek daha doğrudur. İki şey arasında benzerlik kurarak anlatma yoluna gidilmektedir. Elbette burada bey de ideal bir otorite şeklinde kurgulanıyor. Güneş, nesnel bir varlıktır ve mükemmeldir. Onda çatlama, bozulma olmaz. Bey de bunun gibi eğrilik taşımayan bir idare ideasıdır. Bey, idarenin ideal özünü üzerinde taşıyan otoritedir.

Türkler, yerleşik hayata geçen kimi boyları artık doğadan kopmaya başlayarak “kültürün” içine daha fazla yerleşmeye başlar. Bu çerçevede artık kültür benimsenir, üretilir ve çeşitli araçlar ile normlara ad olan kelimeler de yaygınlaşır. Bu meyanda büyük bir toplum olarak Türkler, kimi boylarıyla doğayla daha birleşik biçimde yaşarken yerleşik olan boylarıyla da artık kültürün parçası hâline gelmişlerdir. Bu bağlamda çeşitli meslekler ve sanatlar doğmuş, yeni kurumlar ve tabakalar oluşmuştur.

¹³ Besim Atalay, *Divânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/70.

¹⁴ Karabeyoğlu, *Divânü lügatî't-Türk'te Savlar ve Kültürel Kavramlaştırma*, 122.

3. Toplumun Oluşumu ve Toplumsal Bilinç

DLT'de toplum kavramına karşılık gelen ifadeler, atasözleri ve kelimeler yaygındır. Mesela “imrem” kelimesi topluluk ve cemaat¹⁵ mânâsına gelmektedir. Yine konat, bölük ve taife kavramları da bu açıdan önem taşımaktadır. “Konat, birbiri üzerine yığılmış, bir araya toplanmış insan kümesi”; “bölük, her türlü hayvan sürüsü” ve taife ise “topluluk anlamına” gelir.¹⁶ Bu üç kelime topluluk hâlinde yaşamının üç farklı biçimini anlatmaktadır. Yine Türk, Oğuz, Kıpçak, Türkmen, taife, boy vs. gibi kelimeler de toplum ve topluluğu ifade etmekte, insanların topluluk veya toplu halde yaşamalarını anlatmaktadır. Topluluk; bazen kavmi veya boy ile bazen meslekler ve tabakalar olarak, bazen de çeşitli eylemler şeklinde karşımıza çıkar.

Toplum oluşumun temelinde kolektif aidiyet önem taşımaktadır. *DLT*'de de bu sosyal aidiyeti vurgulayan birçok sagu bulunmaktadır. Bu sagular hem toplumsal oluşum ve bilince ayna tutar hem de bu bilincin inşasına katkıda bulunmak ister.

“Yavrum! Benden öğüt al, edep öğren ki halk içinde büyük olasın ve hikmet ile edebi herkese yayasın.”¹⁷

Toplumda büyük olmak önemli bir amaç olarak ortaya konuluyor. Ancak bunun için edepli olmayı ve bu edebi hikmetle yaymayı salık verir. Halk, edepli olana ilgi duyar ve saygı gösterir. Bundan dolayı nasihate muhatap olan bey veya idarecinin halkı önemsemesi önem taşımaktadır. İktidar ve toplum ilişkilerinde de karşılıklı kabul ve algılama içinde olunması tavsiye edilmektedir.

“Mevki-makam sahibi olduğun zaman iyi huylu ol. Beyler yanında halka hayır ulaştırın kişi ol.”¹⁸

¹⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati't-Türk*, haz. Mustafa Kaçalın (İstanbul: Vakıf Bankası Kültür Yayınları, 2023), 81.

¹⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati't-Türk*, 165,1769.

¹⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati't-Türk*, 59.

¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati't-Türk*, 64.

Burada ise makam ve mevki sahibi olmak ile toplum arasındaki ilişkiye dikkat çekilerek bir toplum bilinci inşasını görüyoruz. Makam da mevki de bey de toplum içinde konumlanır. “Halka hayır ulaştırma” eylemi önerilerek kişinin toplumu önemsemesi hatırlatılır. Bey yanında, yani otoritede bulununca bile halkla irtibatın sürdürülmesi gerektiği ifade edilir. Mevki, makam ve bey çevresi insanı toplumdan soyutlar. Hatta kişi bu konumları ve çevresiyle kendisini toplumdan ayrı ve üstün algılayabilir. Kâşgarlı Mahmud, bu tutumlara set çekmek ve her zaman toplumun iyiliğine olacak şekilde bu konumlardan yararlanmak gerektiğini anlatır. Bir bakıma bu güç merkezleri ferdi kendisi için değil topluma hayır yapmak için olmalıdır. Halka hayır yapma veya toplumla pozitif ilişkiler kurma yönünde bir toplum bilinci üretimi yapılmaktadır.

İnsanların birlikte yaşamasıyla beraber toplumsal bilinç meydana gelir. Bu bilinç, artık bireysel olanı aşarak ortaklaşa bir ruhu temsil eden kolektif bilinci meydana getirir. Türkler de beraber yaşayarak meydana getirdikleri kolektif bilinçle toplum hâline geliyorlar.

Türklerin toplum bilincini çeşitli pratiklerde, eylemlerde ve faaliyetlerde gözlemlemek mümkündür. *DLT*, Türklerin bu pratiklerini, faaliyetlerini ve sosyal algılarını çeşitli kelimelerde ve sagularda yansıtmaktadır. Kelimelerin sosyal arkeolojisini yaptığımız zaman, bu konuda önemli bulgulara ulaşabiliyoruz.

Toplumsal bilinç, özneler arası etkileşimlerle oluşan ortaklaşa yaşama pratiğiyle beraber gelişir. Toplum da bu kolektif bilinçle beraber oluşur. İnsanlar aynı sosyal mekânda çeşitli pratiklerle, alışkanlıklarla, gündelik işlerini yaparak toplumsal bilinci inşa ederler. Türkler için de bu geçerlidir. Avlarken, toprakla uğraşırken, hayvan güderken, ticaret yaparken aynı zamanda kolektif toplum bilincini meydana getirirler. Örneğin *DLT*'de bilgi olgusu etrafında yaşanan pratikler, bu toplumsallığın varlığına işaret etmektedir.

“Danışıklı bilgi üreşir (güzelleşir, artar), danışsız bilgi yıpraşır.”¹⁹

¹⁹ Ferit Birtek, *Divânü lugâti't-Türk'ten Derlemeler: En Eski Türk Sıvıları I* (Ankara: Alaeddin Kiral Basımevi, 1944), 26.

Danışıklı bilgi, bireyin arayışlarının ötesinde başkalarıyla beraber elde edilen bilgi demektir. Bu sosyal fail de olabilir, topluluk da. Sonuçta bireyin kendisini aşarak toplumdaki kişilere danışarak bilgiye ulaşılması önerilmektedir. Çünkü bu durumda bilginin güzelleşeceği ve artacağı düşünülmektedir. Öte yandan danışsız bilginin de tam tersi sonuçlara yol açacağı ifade edilmektedir. Sonuçta bilginin salt şahsi arayışın ötesinde başka insanlarla danışılarak elde edilmesi gerektiği savunulmaktadır.

“Yalnız kaz ötmez.”

“Bir karga ile kış gelmez.”²⁰

Bu iki atasözünde geçen “kazın ötmesi” ifadesi bir yaşama pratiği ve katılımıdır. Benzer bir şekilde kışın gelmesinin de tek karga ile mümkün olmayacağı vurgulanır. İki atasözünde de kuş ve karga üzerinden gidilerek canlıların tek başına yaşayamayacağı anlatılır. Yapılan teşbihle insanların tek başına yaşayamayacağı ve faaliyetlerde bulunamayacağı belirtilmektedir. “Yalnız kaz” ve “bir karga” yeterli değildir. Olumsuz olarak imgenirler. Yalnızlık ve bir olma ile insanlar, canlılar birçok fonksiyonlarını yerine getiremezler. Bundan dolayı beraber olmak, toplum hâlinde yaşamak zorunludur.

“İnsan uluyu ululasa kut bulur.”

“Biriyle yapılan dostluk sayesinde iyiliğe ulaşılır.”²¹

İyilik, en temel ahlâki ilkedir. Atasözünde bunun başka insanlara dostluk yaparak elde edilebileceği anlatılır. Burada yine iyiliğin tek başına ortaya çıkmayacağı, ancak insanlarla kurulacak pozitif ilişkilerle mümkün olacağı anlatılmaktadır. Yani özneyi aşan ve özneler arası ilişkilerle beraber iyi eylem meydana gelebilir.

Toplumsal bilincin oluşması, çeşitli sosyal faaliyetlerle beraber mümkündür. Dayanışma, bunun başında gelmektedir. Hatta dayanışma zarûretiyle beraber toplum hayatı ortaya çıkmaktadır. Nitekim İslâm düşünürleri, toplumların meydana gelmesinde yardımlaşma üzerinde çok durmaktadırlar. “Teavün” ve “tesanüt” kavramları burada önem taşımaktadır. Farabî, bunu çarpıcı bir şekilde vurgular: “İnsan sahip ol-

²⁰ Birtek, *Divanü lugâti't-Türk'ten Derlemeler*, 29.

²¹ Birtek, *Divanü lugâti't-Türk'ten Derlemeler*, 30.

duğu tabii yaratılışının kendisine verilmesinin gayesi olan mükemmelliğine ancak birbiriyle yardımlaşan birçok insanın bir araya gelmesiyle ulaşabilir.”²²

DLT'te de yardımlaşma eylemleri üzerinde yoğun bir şekilde durulmaktadır. İp örmede (örüş), üzüm koparmada, et asmada, emek ufalamada, toprak akıtmada, kitap okumada, çevgen eğmede, tohum ekmede, buğday öğütme²³ yardım vurgulanır. Bu kadar çok farklı faaliyetlerin ancak yardımla yapıldığı ifade edilmektedir. Yine çok farklı alanlarda insanların birbirine yardım ederek hareket etmesi gerektiği inancı ve duygusu verilmektedir.

Burada bahsedilen yardım eylemleri, kişiler arasındaki iş birlikleri ve etkileşimlerle gerçekleşmektedir. İnsanların beraberliği ile mümkün hâle gelmektedir. Dolayısıyla sosyal bir nitelik taşımaktadır. Buğday ekme, kitap okuma, üzüm koparma, çevgen eğme gibi çok farklı işlerde öne çıkmaktadır. Bir insanın kendi başına bunu yapması yerine yardımla gerçekleştirmesi, başka insanlara duyulan ihtiyacı ifade etmektedir.

Yardım edilen hususlar, o dönemde toplumda yaşanan pratikler konusunda da bilgi vermektedir. Kitap okuma davranışıyla bilginin varlığı anlatılmaktadır. “Tohum ekme” ve “buğday öğütme” ile tarımsal faaliyetlerin olduğu ifade edilmektedir. “Üzüm koparma” bağıcılığı imgelemektedir. Çevgen eğme, yine “dokuma” ile ilgili faaliyetleri hatırlatmaktadır. Böylece Türk toplumunda bilgi, tarım, dokuma, bahçecilik gibi farklı sosyal eylemlerin olduğunu öğreniyoruz.

Toplumda iş bölümünün önemi üzerinde ilk duranlardan biri İbn Haldun'dur. Modern dönem sosyolojisinde ise Durkheim bu konuyu daha ayrıntılı bir şekilde araştırmaktadır. İş bölümünün sosyolojik araştırmaların da insanların beraber yaşayarak ve toplum hâlinde hayatını sürdürerek çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri yaklaşımı öne çıkmaktadır. *DLT*'de de “yardım” ile toplumun, yani beraber yaşamının ancak kar-

²² Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî, *İdeal Devlet*, trc. Ahmet Arslan (Ankara: Divan Kitap, 2011), 97.

²³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugatî't-Türk*, 112-113.

şıklı yardımlarla ve dayanışma ile mümkün olduğu yansıtılmaktadır. Böylece toplumda iş bölümünün varlığını da öğrenmiş oluyoruz.

Hatta “alacağı almakta, demir eğmekte”²⁴ denerek, toplumda insanların demir işiyle de ilgilendiğini görüyoruz. Bütün bunlar, bir toplum hayatıyla birlikte gerçekleşebilecek eylemlerdir. Bu toplum biçimi de tarım ve zanaat yönüyle öne çıkmaktadır.

Yardımlaşma, başka bir toplumsal eylem olarak paylaşma (üleştirme) davranışında da önem taşımaktadır. Paylaşma, ancak sosyal yapı içinde gerçekleşebilir. Bir insanın kendi başına paylaşımı söz konusu değildir. Paylaşma da toplumda oluşan ve gerçekleşen bir eylemdir. Sosyal eylem denir buna.

“O, yoksullara para üleştirtti, paranın yoksullara üleştirilmesini buyurdu.”²⁵

Toplumsal gelişmenin olgunlaştığı evrede şehirler ortaya çıkar. Türkler de kentlerde yaşamaktadır. “Kend”, Oğuzlarda köy (karye) anlamında kullanılır. Ancak Türklerin çoğunlukla benimsediği lehçede şehir ve kasaba mânâsına gelir. Bu nedenle Fergana’nın en önemli kasabasına bizim şehrimiz mânâsına “öz kend” adı verilmiştir. Hanın oturduğu şehir anlamında da “ordo kend” denir.

“Seller gibi aktık, kendlerine girdik, put evlerini yıktık ve putları aşağılamak için onların üzerine pisledik.”²⁶

Toplumun oluşumunu tamamladığı kolektif yaşama alanı kenttir. Kadim dönemlerde kent kelimesi toplum ile eşit mânâda kullanılır. Bu açıdan toplumsal oluşum ve bilincin çok önemli bir aşamasını meydana getirmektedir. Türkler konar-göçer yaşadıkları gibi kentlerde de yaşamakta ve bununla ilgili birçok meslek ve kurum meydana getirmektedirler. Türklerin toplumsal oluşumu kendi tarihî dönemi açısından kentle beraber tamamlanmaktadır.

²⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati’l-Türk*, 113.

²⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati’l-Türk*, 120.

²⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati’l-Türk*, 160-161.

4. Toplum Biçimleri: Göçebe, Avcılık-Hayvancılık, Tarım

DLT'de, Türkler ve boyları konusunda önemli bilgiler verilmektedir. Türk, Türklerin yaşadığı coğrafyada bir şehrin adı. Türk, aynı zamanda Nuh peygamberin oğlunun adıdır. Bundan gelen nesillere verilen ad. Nuh peygamberin oğlu olarak Türk teklik, ondan gelen nesil için ise çokluk ifade eder.

Türkler, Allah'ın istediği toplumu cezalandırmak için yarattığı bir toplumdur. Böylece Türklerle bir üstünlük verilmiştir. Çünkü Allah kızdığı toplumu cezalandırırken doğrudan kendisi ilgilenmek yerine Türkleri görevlendirmiştir.

Türklerin övülmeye değer birçok vasfı da bulunmaktadır. Güzellik, sevimlilik, edeplilik, büyüklere saygılı olma, ahde vefa, yiğitlik, övünmekten uzak durma gibi güzel vasıflardır.

“Türkler onu görse ‘şeref ve ululuk bu adama yaraşır, bundan sonra da arkası kesilir’ derler.”²⁷ Türklerin her bir ferdine de Türk denir.

Türk toplumu, çeşitli boylardan meydana gelmektedir. Her boy bir alt toplumsal grubu oluşturur. Bunlara bazen kabile de deniyor. “Oymak” kelimesi de kullanılır. Bu çerçevede Tatar, bir Türk boyu olarak anılır.²⁸ Oğuzlar²⁹, Oğuzlular lehçesi, Hakanlılar lehçesi³⁰, Türkmen lehçesi³¹, Argu lehçesi³² gibi ifadeler de bu yansımadır. Yörük, Oğuz, kabile, konar, Kırkız, Yapagu, Bulak gibi boy, topluluk, göçerlik gibi toplumun önemli sosyolojik veçhelerini ifade eden kelimeler kullanılmaktadır.

Yine Kıfçağ, Çaruk ve Çiğil gibi üç oymaktan bahsedilir.³³ Birincisi göçebidir. Kayas'ta otururlar. İkincisi, Talas yakınındaki bir kasabada yaşar-

²⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 163.

²⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 186.

²⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 83.

³⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 152.

³¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 165.

³² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 166.

³³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 173-174.

lar. “Çigil” adını ilk defa bunlar aldı. Oğuzlar Ceyhun’dan yukarı Şin’e kadar olan coğrafyada yaşayan bütün Türklere “çigil” adını verdiler. Üçüncüsü Kâşgar’da “çigil” adı verilen bazı köyler vardır.³⁴ Türklerin Oğuz kabilesi üzerinde özellikle daha yoğun bir şekilde durulmaktadır. Bu kabilenin çeşitli boylardan oluştuğu ve çeşitli damgalar ile sembollelere sahip oldukları ifade edilir.³⁵

Kâşgarlı Mahmud, yirmi ana kök/boydan bahsetmektedir. Her boy da kendi içinde çeşitli soylara ayrılmaktadır. Oğuzlar taifesinin 22 boydan oluştuğu ifade edilmektedir.

a-Peçenekler, Rum-Bizans ülkesine yakın duran boylar

b-Kıfçak, Oğuz, Yemek, Kay, Kırgız, Tatar, Başkırt, Yabaku boylarından Kırgızlar Çin’e yakın.

c-Çigil, Tuhsı, Yağma, İğrak, Çaruk, Çumul, Uygur. Tangut ve Hatay boyları Rum ülkesine yakın.

d-Tawgaç, Maçın yani güney Çin olarak göstermektedir.³⁶

DLT’de Türkler kelimesi ile bütün Türk boyları ifade edilmektedir. Türkler kelimesinin aynı zamanda bir hakanın siyâsî otoritesinde yaşayan sınırlı bir politik toplum anlamında da kullanıldığı görülmektedir.³⁷ Budun, il anlamında geçer. Böylece Türk kelimesinin ortak bir siyâsî otorite altında yaşayan toplum manasına da geldiği görülmektedir.

Türklerin çeşitli kabile, boy, budun, taife hâlinde yaşamaları ve yine çeşitli isimlerle anılmaları, onların çeşitli gruplar hâlinde varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. Türk, bu kabile, boy, oymak yapılarının bir üst ismi olarak anılmakta, bazen de Türklerin yaşadığı ile (İl/kent) denmektedir. Türklerin “kabile sosyolojisi”ni yansıtan bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Lehçeler, yaşanılan bölgeler, göçebe veya yerleşik olma gibi

³⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati’l-Türk*, 179.

³⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati’l-Türk*, 61.

³⁶ Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, 34-35.

³⁷ Reşat Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015), 80.

vasıflarıyla farklılıklar arz etmektedirler. Bu farklılıklarla beraber Türk adı bir ortak toplum muhayyilesi olarak geçmektedir.

Türk toplumu, bu özellikleriyle beraber çeşitli toplum tarzlarıyla hayatını sürdürmektedir. Üretim ilişkilerini temel aldığımız zaman bu defa göçebe, yerleşiklik, tarım ve hayvancılık diye sınıflayacağımız toplum tarzlarıyla karşılaşırız. *DLT*'de kullanılan kelimeler, kavramlar ve şiirler dünyası bize toplum biçimleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mesela yardım etme alanları anlatılırken tohum ekme, çevgen eğme, demir eğme, tohum atma, üzüm koparma, buğday öğütme gibi eylemlerden bahsedilir. Bunlardan yola çıkarak tarımla uğraşan, bağcılık yapan ve zanaatları olan bir toplumsal realitenin varlığına ulaşabiliyoruz.

Göçebe ve avcı toplumların özelliklerini taşıyan çeşitli uğraşlara ve nesnelere karşılık gelen kelimeler ve atasözleri, Türklerin kimi toplulukları göçebe ve avcı toplumlar şeklinde yaşadıklarını gösteriyor. Koyun, keçi, keçi yavrusu (erkiş), deve, at gibi birçok ad ve bunlarla ilgili kelimeler yer almaktadır. “Koyun, deve ve at sürüleri bulunan kimse onların hepsini toplayıp sağır ve bundan faydalanır.”³⁸ “Koyununa işaret vurmak”, “Awla” kelimesi, “Bey av avladı”³⁹, “ıgtüle” (koyunu yemledi)⁴⁰, “küpen” (deve çulu), “çadır”⁴¹ gibi kelime ve ifadeler görülmektedir.

“Dağın gölgeli tarafında kar, koyunda yağ eksik olmaz.”⁴² atasözünde koyun ile ilgili vurgu ve bilgi hayvancılık kültürünün yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Dağ ve kar arasındaki ilişki üzerinden gidilerek koyunun yağı anlatılmaktadır. Bu da doğayla hayvancılığın beraberliğine dayalı bir yaşama tarzının ifadesi olarak okunabilir.

Balıkçılık avından bahseden kelimeler de ilgi çekicidir. İzden kelimesi, “balık avlanan bir çeşit ağ” olarak tanımlanır. Yine balık avlanmanın çubuklarla nasıl gerçekleştiği anlatılır.⁴³

³⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 178.

³⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 141.

⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 151.

⁴¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 184.

⁴² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 154.

⁴³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 85.

“Avcı ne kadar tuzak bilirse, ayı da o kadar kurtulacak yol bilir.”⁴⁴

Atasözünde avcı, tuzak ve hayvanın bundan kurtulması üzerine nasihatler veriliyor. Avcılık tecrübesiyle beraber bu nasihatler ortaya çıkmaktadır. Yine hanların halkla beraber yaptıkları avlardan bahsedilir ve buna “sağır” dendiği ifade edilir.⁴⁵ Yine “yuğrut” kelimesi ile yoğurt yapma ve peynir yapmada hakkında bilgi verilir.⁴⁶

Göçebe ve avcı toplum özelliklerini yansıtan bu kelimeler, eylemler ve nesnelere Türklerin göçebe avcı toplum özelliklerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yerleşik hayat önemli ölçüde tarım toplumu anlamına gelmektedir. Artık toprak işlenecek, buğday üretilecek ve bu çerçevede birçok kelimeye karşılık gelen eylemler ve nesnelere ortaya çıkacaktır.

Değirmen, ev ve buğday gibi anlatularla yerleşik hayat yansıtılır. Bunlar ancak insanların yerleşmesi⁴⁷ ve beraber yaşamasıyla birlikte oluşacak olgulardır.

“Buğday yanında karamuk sulanır.”⁴⁸

“Yanlış yerde değirmen kurarsa, olmadık sırada bendi yıkılır.”⁴⁹

Buğday, birçok özelliğe sahiptir. İnsanın en temel geçim kaynağıdır. Yerleşik toplum hayatına geçimi anlatır. Çünkü buğdayın ekilmesi, sulanması, yetişmesini bekleme, sonra dürme, saman ve tohumu ayırma işlemleri belli bir mekâna yerleşmeyi ve süreci (zamani) gerekli kılmaktadır. Sembolik açıdan da buğday bereketli ve kutlu anlamına gelir.

DLT’de, buğday ile ilgili olan ve birçok nesneyi anlatan kelimeler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: “Adrı”, buğday temizlemek

⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati’t-Türk*, 156.

⁴⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati’t-Türk*, 167.

⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati’t-Türk*, 119.

⁴⁷ Karabeyoğlu, *Divânü lügati’t-Türk’te Savlar ve Kültürel Kavramlaştırma*, 110.

⁴⁸ Besim Atalay, *Divânü lügati’t-Türk Tercümesi*, 3/240.

⁴⁹ Besim Atalay, *Divânü lügati’t-Türk Tercümesi*, 3/355.

için kullanılan nesne. “Kewçi”, Uygurlarda kullanılan hububat ölçüsü.⁵⁰ “Kundığu”, döğen. “Küvük”, saman. “Orğak”, orak. “Örtgün,” samanı ayrılmış.⁵¹ Saban, çift takımı.⁵² “Tağar”, içine buğday konan dağarcık. “Tış”, sapan demiri. “Yemeçük”, buğday taşıyan küçük çuval.⁵³

“Tariğ”, hububat ve ekin ile ilgili olan bir kelimedir. Bu alanda çalşan insanlara da “tariğçi” deniyor.⁵⁴ “Kewçi”, hububat ölçüsü; “boyunduruk”, iki öküzün boynuna konulan boyunduruk.⁵⁵

Tarım toplumunun en önemli araçlarının başında saban gelir. Çünkü toprak sabanla sürülür. Buğday ve arpa başta olmak üzere çeşitli tarımsal ürünler saban ile toprağa ekilir. *DLT*'de sapan kelimesi çift takım, çift sürmek diye açıklanır.

“Saban kavga olursa, harman dövüş olmaz.”⁵⁶

Atasözünde sabanda kavganın çıkmaması ve insanın işine bakması tavsiye edilir. Çünkü kavga olursa o zaman ekin ekilmez ve arkasından da harman gerçekleşmez. Harmanın başlangıcı tarlanın sabanla sürülmesine dayanır.

Tarım toplumunun en önemli işaretlerinden birisi de değirmenin olmasıdır. Çünkü değirmen buğdayı öğütme, un hâline getirme eylemini temsil eder. Artık fertlerin ötesinde ortak olan bir un öğütme faaliyetidir. Değirmen, *DLT*'de “çığn” kelimesi ile anlatılır.⁵⁷

Türklerde savaşçı toplumlarda rastlanan çeşitli silahlardan, eylemlerden ve tutumlardan bahsedilir. Silahın önemini vurgulayan ve özgürlük için bunun zorunlu olduğunu söyleyen atasözleri ile de karşılaşırız.

⁵⁰ Besim Atalay, *Divânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/417.

⁵¹ Besim Atalay, *Divânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 3/165.

⁵² Besim Atalay, *Divânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/401.

⁵³ Besim Atalay, *Divânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 3/48.

⁵⁴ Besim Atalay, *Divânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/286.

⁵⁵ Besim Atalay, *Divânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 3/179.

⁵⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 182.

⁵⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 190.

“Silah hazırlarsa tay bulur, silah unutursa esir olur.”⁵⁸

Toplumda silah kuşanmanın ve kullanmanın önemi vurgulanır. Yine ideal tiplerden biri olarak alptan bahsedilir. Bu da savaş ve toplum ilişkilerini yansıtmaktadır. Yani tarım, zanaat ve bahçecilik kadar savaş eyleminin de öne çıktığını görüyoruz.

Savaş üzerine önemli bir epistemoloji ile karşılaşırız. Örneğin savaşın çeşitli araçları olarak ok, yay ve at çok yoğun bir şekilde ele alınır. “Alpağut” bahadır, savaşçı demektir.

Yapakuların beyi Budraç yine kudurdu,
Yiğitlerini (abtâl) seçip ayırdı,
Askerini yine döndürdü;
Gelmek için toplandılar.⁵⁹

Yapakular topluluğu/boyunun beyi yiğitlerini ve askerlerini topluyor. Demek ki bir Türk taifesi askerler ve yiğitler besliyor, örgütlüyor ve savaşma duygusu ortaya çıkınca da harekete geçiyor.

“Müslümanlardan Arslan Tekin Gazi, kırk bin kişilik ordusuyla
Böke Budraç beraberindeki yedi yüz bin kişilik ordu çarpışmış ve
Yüce Allah bunları bozguna uğratmıştır.”⁶⁰

Türkler, İslâmlaşma ile beraber savaşçı toplum özelliklerini sürdürüyorlar. “Gazi” kelimesi bu açıdan önem taşımaktadır. Arslan Tekin Gazi, kırk bin kişilik orduya sahip. Ancak düşmanı yedi yüz bin olan bir orduyu yeniyor. Bunun da bey ya da savaş komutanından değil, Allah’ın yardımıyla gerçekleştiği ifade ediliyor. Savaşta çok büyük bir orduya karşı zafer kazanılmıştır. Bunun arkasında Allah vardır.

“Düşman askerlerini ayırdım, düşmanın koçunun boynunu büktüm,
hazinesindeki altın ve gümüşü yüklettim; düşman askerinin sayısı o kadar çoktu ki neredeyse içlerinden çıkıp kurtulamayacaktım.”⁶¹

⁵⁸ Birtek, *Divânü lügati't-Türk'ten Derlemeler*, 27.

⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati't-Türk*, 98.

⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati't-Türk*, 413.

⁶¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügati't-Türk*, 170.

Burada da savaşarak zaferin kazanıldığı ve bunun sonucunda da altın ve gümüş elde ederek büyük bir zenginliğe/ganimete ulaştığı ifade edilmektedir. Savaş 11. yüzyılda aynı zamanda zenginliğe ulaşmanın önemli bir aracı olarak işlev kazanmaktadır.

“Yiğitlerin başları yuvarlandı, düşmanın öfkesi dindi ve gücü o kadar zayıfladı ki üzerinde kuruyan kanın çokluğundan kılıç kına zor sığdı.”⁶² Burada savaşın kanlı yüzü ortaya konulmaktadır. “Yiğitlerin başlarının yuvarlanması” ve “kuruyan kanın çokluğu” ifadeleri bunu vurgulamaktadır.

Savaşta çeşitli yöntemlerden de haber verilmektedir. Mesela, “Kargu”, dağ tepelerinde minare gibi yapılan yükselti bunlardan biridir. Tedbir amacıyla düşman gelince üzerinde ateş yakılır.⁶³ Savaşın lideri olarak beyden bahsedilir.

Bey, askerî lider olarak imgenir. Başka bir ifade ile bey aynı zamanda askerî bir otoritedir.

“Kimin malı çoksa beylik ona yakışır; bir bey malsız kalırsa adam toplamakta sıkıntı çeker; çünkü askerler onun çevresinde yalnızca malı için toplanırlar.”⁶⁴

Bu öğütlerde oldukça realist bir açıklama vardır. O da beyliğin malı olana yakıştığı, çünkü askerleri etrafında toplamak için bunun zorunlu olduğu belirtilir. Askerlerin beyde mal mülk olduğu zaman onu önemseyecekleri ve peşinden gidecekleri ifade ediliyor. Zenginlik, beyin veya toplumdaki siyasî ve savaşçı otoritenin en önemli özelliği olarak gösteriliyor.

Bütün bu kelimeler, şiiirler ve atasözlerinde geniş bir şekilde savaşla ilgili bir Türk toplum yapısı ile karşılaşılıyor. Savaşta kullanılan aletler, silahlar, savaş kişiliğini yansıtan alp ile ilgili atasözleri ve kelimeler yer alır. Alperen, Türklerde önemli bir tip olarak yer almaktadır. Mehmet Kaplan'ın da vurguladığı gibi önemli sosyal-askerî tiplerden biridir.

Sonuçta tarım toplumu, göçebe-hayvancılık, toplumu ve avcı-savaşçı toplum tarzlarının Türklerde yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Göçebelik

⁶² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 180.

⁶³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 192.

⁶⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 167.

kadar, yerleşik ve tarım toplumu da önem taşımaktadır. Çünkü tarım toplumu ancak yerleşik hayata geçmekle mümkündür. Tarımsal üretim alanıyla ilgili geçen kelimeler ve şiirler bunu açıkça ortaya koymaktadır. Buradan şunu da anlıyoruz ki öteden beri ‐Türkler göçebe toplumdur.‑ yargısının ciddi anlamda tartışmaya açık olduğu görülmektedir. Aslında, *DLT*’deki kelime ve sagulara bakıldığı zaman Türklerin hem göçebe hem de yerleşik halleriyle yaşadıklarını söyleyebiliriz. Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türklerin farklı yerlerde farklı toplum tarzlarıyla var oldukları görülmektedir.

5. Toplumsal İlişkiler: Akrabalık, Aile ve Misafirperverlik

Ortaklaşa yaşam önemli ölçüde akrabalar etrafında dönmektedir. Bundan dolayı akrabalar arasındaki ilişkilerde uzlaşma, yardım, güven gibi tutumlar ve normlar çok yoğun bir şekilde vurgulanmaktadır. Mesela erkeğin eşinin hısım ve akrabalarına da daha fazla ilgi göstermesi gerektiği ifade edilir.

DLT’de geçen ‐Et turnaktan ayrılmaz‑ atasözü ile hısımlar arasındaki ilişkiler et ve turnak misali olduğu ve bunların birbirinden ayrılmayacağı ileri sürülmektedir.⁶⁵

‐Dişi deve inlese yavrusu seslenir.‑⁶⁶ atasözü ile de hısımların birbirine düşkünlüğü ifade edilir. Yine ‐Kurt komşusunu yemez.‑ deyişiyile de akrabaların birbirine acıma duygularına sahip olduğu anlatılır.⁶⁷

‐Bir çığlık duyulunca hısım akraba hemen feryat edene yardım etmek için toplanır.‑

‐Düşman gelince bütün bölükler savaşmak için bir araya gelir.‑⁶⁸

‐Arpasız at, arpayı öğütmeden (yemeden) yokuş aşamadığı gibi yiğit de arkasında destek güç olmadan düşmanı bozguna uğratamaz.‑⁶⁹

⁶⁵ Birtek, *Divânü lugâti’-Türk’ten Derlemeler*, 39.

⁶⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugati’-Türk*, 110.

⁶⁷ Birtek, *Divânü lugâti’-Türk’ten Derlemeler*, 39-40.

⁶⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugati’-Türk*, 73.

⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugati’-Türk*, 89.

Dîvân'da geçen bu atasözleri ile akrabalık ve dayanışma ilişkisinin önemi üzerinde durulmaktadır. Toplumun gündelik hayatında bunun pratiklerine dikkat çekilmektedir. Zor ve acil durumlarda hısım akrabanın yardım etmek için hemen harekete geçtiği söylenmektedir. Düşmanlar gelince bütünün parçaları olan bölükler bir araya gelir ve kolektif bir yapıya dönüşerek savaşırlar. Yine yiğidin tek başına bir anlamının olmayacağı, ancak arkasında destekler ve yardımlar olursa düşmanı dağıtacak potansiyelini gerçekleştirebileceği ifade edilmektedir.

Toplumu oluşturan en önemli grupların başında aile gelmektedir. Aile, toplumdaki en temel sosyolojik grup olduğu için toplumun çekirdeği olarak tanımlanır. Yine aile, çok önemli bir toplumsal kurumdur. İnsan, ilk sosyolojik gerçekliğini ailenin toplumsallığı içinde yaşar. Kolektif aidiyeti oradan kazanır. Nitekim sosyolog Tönnies aileyi, organik bir sosyolojik dayanışma grubu olarak cemaat (community) diye tanımlar.⁷⁰

DLT'de Türklerin en önemli sosyolojik temellerinden biri olarak aile göze çarpmaktadır. Aile ile ilgili birçok kelime, atasözü ve şiir bulunmaktadır. Bu verilerle İslâmî dönem Türk aile yapısı üzerine birçok bilgiye ulaşabiliyoruz. Evlilik bunun başında gelir. Evlilik önce kız isteme ile başlar. Bunun için arabuluculuk yapan çeşitli elçilerden bahsedilir. Bunlar yorığcı, yazığcı ve arkuçı kimselerdir. Yorığcı, “hısımlar, akrabalar ve dünürler arasında gelip giden adam”.⁷¹ Yazığcı, “hısımlar arasında mektup götürüp getiren elçi”.⁷² Arkuçı ise “evlenme zamanlarında dünürler arasında gelip giden kişi”.⁷³

Evliliğin sürecini anlatan çeşitli kelimeler ve bunların karşılık geldiği eylemler dikkat çekicidir. Kız istemeden sonra başlık, çeyiz, sağdıç, nikâh olguları gelmektedir. Evlenilecek kişinin bakire olması önem taşımaktadır. “Başlık veren, kız oğlan kız (bakire) alır”. 11. yüzyılda Türkler arasında yapılan evlilikte bakirelik olgusu çok önemli bir ahlâk ilkesidir. Gelin olarak alınacak kişide bu özellik aranmaktadır.⁷⁴

⁷⁰ Ferdinand Tönnies, *Community and Society* (New Jersey: Transaction Publishers, 1936), 34.

⁷¹ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 2/43.

⁷² Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 3/41.

⁷³ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 3/126.

⁷⁴ Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, 52.

Düğünde verilen ziyafetlere “küden”⁷⁵ adı verilmektedir. Kâşgarlı, *Dîvân*’ında hakanların düğünlerinde hazırlanan çok değişik ziyafetlerden bahsetmektedir. Buna göre hakanlar düğünlerinde ve bayramlarında “kenç liyü” adı verilen ve yüksekçe bir yerde sofraya kurulur.⁷⁶

Toplumda poligami pratikleri bulunmaktadır. Birden fazla kadını evliliğe rastlanmaktadır. Bundan dolayı da kumalar arasındaki ilişkilerde çeşitli husumetler ve çatışmalar görülmektedir. “Kumanın külüne kadar düşman” ifadesi bu açıdan dikkat çekicidir. Evlilikte nikâh çok önemlidir. *Dîvân*’da “erkek kadını nikâh etti” ifadesi yer alır.⁷⁷

Ailede baba otoritesi bulunmaktadır. Baba, hanımı tarafından “beğ” olarak çağrılmaktadır. *Dîvân*’da “beğ” kelimesi hem siyâsî otoriteyi temsil eden emir ve hakan anlamında kullanılır hem de evin babası için. Geleneksel Müslüman ailesine uygun bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle baba evin geçiminde ve idaresinde etkili olan ve sorumlu olan şahsiyettir. Çocuklar babaya “ata” derler. Çocuklar “tigin” kelimesi ile ebeveynlerin “kul”u olarak kabul edilir. Kardeşleri tanımlayan “karındaş” gibi kelimeler vardır. Kardeşlerin birbiriyle ilişkileri hususunda da bazı söyleyişler aracılığıyla çeşitli pratikler anlatılır. Aile ile ilgili anne, baba, koca, hatun, kardeşler, evlatlık ile ilgili çok fazla kelimelerle karşılaşırız. Bu da ailenin statü, rol ve eylemleri konusunda çok geniş bir bilinç ve bilgi düzeyinin olduğunu göstermektedir.

Misafirperverlik, *Dîvân*’da en fazla üzerinde durulan eylemlerden biridir. Toplumun önemli değerlerinden birisi olarak öne çıkmaktadır. Misafir, grupsal ilişkiyi anlatır; ailede kalmaya, dinlenmeye, yemeğe vs. gelen kişidir. Burada yardımcı olma ve paylaşma kolektif duyguları öne çıkmaktadır. Misafirperverlik, bir kolektif bilinç hâlidir. Ancak bir aile ve grup ortamıyla gerçekleşebilir. Türklerde misafirperverlik yaygın, önemli ve hatta kutsal sayılmaktadır.

“Misafir gelse kut gelir.”⁷⁸

⁷⁵ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî’t-Türk Tercümesi*, 1/338.

⁷⁶ Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, 56.

⁷⁷ Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, 59.

⁷⁸ Birtek, *Divanü lugatî’t-Türk’ten Derlemeler*, 48.

Burada misafir ile bereketin, uğurun ve mutluluğun geleceği ifade edilmektedir. Misafirin aileye ve eve bereket ve mutluluk getirdiğine olan inanç toplumda çok yaygındır. Bundan dolayı misafire ayrı oda hazırlanır, ona ziyafetler sunulur ve her çeşit hizmet yapılmaya çalışılır. “Kut” kelimesi ile aileye gelen misafirin, beraberinde hayır, bereket ve kutsallık getirdiği vurgulanmaktadır.

“Bir misafir sana uğrar da yiyecek bir şey isterse ona istediğini ver; çünkü misafir iyi ağırlandıysa ev sahibine lanet okur.”⁷⁹

Misafir, eve kut yani kutsallık getirir. Bundan dolayı misafirin isteklerini veya ihtiyaçlarını karşılamak önemlidir. İyi ağırlanması gerekir. Gerekli özen gösterilmelidir. Ancak bunlar yapılmaz ve ev sahibi misafirlüğünü göstermez ise o zaman kötü sonuçlar ortaya çıkar. Misafir, ev sahibine lanet okur.

6. Toplumsal Tabakalar ve Meslekler

Toplumların en önemli özellikleri arasında çeşitli tabakalara sahip olmaları gelmektedir. Yani toplumun tabakalar hâlinde bölünmeleridir. Burada inanç, mülkiyet ve meslek öne çıkabilmektedir. Marx, toplumların bölünmesini sınıf etrafında açıklarken Weber tabakalaşma teorisiyle hareket eder. Statüler ve mesleklere vurguda bulunur.⁸⁰

DLT'de Türk toplumunun çeşitli meslekler etrafında tabakalar oluştuğunu yansıtan bir dil dünyası bulunmaktadır. Dilin dayandığı bilgi, çeşitli meslekler ve zanaatları yansıtmaktadır. Kelimeler, nesnelere ve savlar aracılığıyla toplumda süren meslek ve zanaatlar hakkında önemli bilgilere ulaşıyoruz. Bu çerçevede dericilik, marangozluk, demircilik, dokumacılık ve değirmencilik mesleklerine karşılık gelen çeşitli kelimeler ve anlatılar öne çıkmaktadır.

Çömlekçilik zanaatı ile ilgili çeşitli nesnelere anlatan kelimeler bulunmaktadır. Közüçlük, sal ve toy bunların başlıca olanlarıdır. Közüçlük, çömlek yapmak amacıyla ayrılan çamurdur.⁸¹

⁷⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugatî't-Türk*, 137.

⁸⁰ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), 187-189.

⁸¹ Besim Atalay, *Divânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/506.

Sal, tutkaldan yapılan yapışkan nesnedir. Kaplara sıvanarak üzerine nakış yapılır.⁸² Toy ise çanak yapılan çamura denir. Buradan esinlenerek çömleğe de “toy aşçı” deniyor.

Dericilik de önemli bir meslek olarak görülmektedir. Çarukluk, çarık yapmak için ayrılan derinin adına denir.⁸³ Eşmen, kürk yapılan derinin adıdır. Kôn, at derisine; ata da kônine denir. Tabakalanmış deri için de kullanılır. Katut, pabuççuların kullandığı çiriştir. Ütüklük sargı, mest yapmak için ayrılan sahtiyandır.

Değirmencilik, tarım toplumunda önemli uğraş alanlarından biridir. Çıkrı, itegü ve sibek gibi kelimeler değirmencilik hakkında belli bir bilgi vermektedir. En azından değirmencilik olduğu ve onunla ilgili de çeşitli kelimelerin kullanıldığını göstermektedir.

Çıkrı; değirmen, çark ve dolap gibi nesnelerin çıkırığı demektir. İp çıkırığı ve çeşitli makaralar için de çıkırık denir.⁸⁴ İtegü, değirmen taşı üzerine konulan ağaç parçasının adıdır. Sibek ise değirmen taşının kendi üzerine döndüğü demir demektir.⁸⁵

Dokumacılık, 11. yüzyıl Türk toplumunda başka önemli bir meslektir. Dokumacılıkla ilgili birçok kelime geçmektedir. Arkağ, beze; kalı, kilim dokunurken enlemesine atılan ipe denir.⁸⁶ Bezinç, ipek ve yün yumağı⁸⁷; butar, bir çeşit hasırın örülmesinde arış olarak kullanılan pamuk ipler⁸⁸; çelge, çulha tarağının adıdır. Dava; yün sümeği, yün kola geçirilerek eğilir. Esri, nakış demektir. Pistik, eğrilmek üzere atılmış pamuk sümeği. Sağ, yün atmak. Temen, çuvaldız. Teşrüm, urukluk yün; yabaku, yatuk, yeten gibi başka kelimelerin de dokuma ile ilgili olduğu görülmektedir.

Terzilikle ilgili de *DLT*'de çeşitli nesne ve eylemlere ad olan kelimeler bulunmaktadır. Ed, kumaş ve kumaş ürünü olan her şey. Basbal, bir tel

⁸² Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 3/141.

⁸³ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/503.

⁸⁴ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/421.

⁸⁵ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/137, 389.

⁸⁶ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/118.

⁸⁷ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 3/373.

⁸⁸ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/360.

iplik. Bıgıç, makas. İçük, samur sansar gibi kürklerle kaplı olan elbise içi.⁸⁹ Küpig, hırka. Bezin iki katı arasına pamuk konularak dikilir. Ütüg, ütü ve yiğne ise iğne demektir.

Marangozluk mesleğine ilişkin kelimeler ve söyleyişler de yaygındır. Başlıcaları şunlardır: Baldu, balta. Çekük, çekiç. Çij, demir. Çüvüt, boya. Er, delik açmak için kullanılan burgu.⁹⁰ Kerki, keser. Talğuk, bir çivi türü. Törpig, töri, keser. Ükek, sandık. Törpügi, ağaç yontan keser.⁹¹

Bütün bu zanaatlar el işleri, süsleme, giyim, ev tefrişatı ve yerleşik hayat ile ilgili önemli bulgulardır. Türk toplumunda zanaatların yaygınlığını göstermektedir. Değirmencilik gibi zanaatlar ve meslekler ancak yerleşik hayata geçmekle mümkündür. Bu da Türkler arasında yerleşik hayata sahip olan toplulukların varlığını göstermektedir.

Toplumsal tabakalar çoğunlukla bu mesleklerle bağlantılı bir şekilde meydana geliyor. Ancak bununla beraber âlimler, kâhinler ve köleler diyebileceğimiz farklı tabakalar da bulunmaktadır. Hatta daha geniş bir şekilde âlimler, tabipler, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, tacirler, hayvan yetiştiricileri, zanaatkârlar, yoksullar gibi çeşitli toplumsal kesimler de vardır.⁹²

Bilge, âlim, müneccim ve kâhin gibi bilgiyle ilgili olan bir tabaka dikkat çekicidir. Bunlar entelektüel tabaka olarak da vasıflandırılabilir. Bu sınıf içerisinde bilginin nesnel, metafizik, kutsal ve ruhanî boyutları ile ilgilenen farklı gruplar ve kişiler yer almaktadır.

Âlimlere “bilge” deniyor. Hikmet sahibi ve âlim olan kişilere “tering bilge”, yani derin âlim derler.⁹³ “Tengriğen” ise henüz Müslüman olmayan illerde bilgiyle uğraşanlar için kullandıkları bir kelimedir.

⁸⁹ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/305. “publisher”: “Türk Dil Kurumu Yayınları”, “publisher-place”: “Ankara”, “title”: “Dîvânü Lugatî't-Türk Tercümesi I-V”, “author”: “[“family”: “Atalay”, “given”: “Besim”]”, “issued”: “[“date-parts”: [“1992”]]]”, “locator”: “305”, “label”: “page”], “schema”: “https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json”

⁹⁰ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/45.

⁹¹ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 1/491.

⁹² Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, 105.

⁹³ Besim Atalay, *Dîvânü lugatî't-Türk Tercümesi*, 3/273.

“Kam” kelimesi, kâhin için kullanılıyor.⁹⁴ Divanda bilge ve kam kelimelerinin ayrı ayrı zikredilmesi toplumda bilgiyle ilişkili olan iki ana grubun varlığına işaret etmektedir. Birisi daha objektif bilgiyle ilgilenenlerden oluşuyor ve diğeri de bilginin ruhsal boyutuyla ilgili olanlardır. İslâm öncesi Türklerde kam’ın, aynı zamanda şamana karşılık gelen bir muhtevaya sahip olduğunu da hatırlamalıyız.

Köleler ayrı bir tabaka olarak göze çarpmaktadır. Köle, cariye ve dadılar da aile ile değerlendirilmektedir. Divanda köleye “kul” denmektedir.⁹⁵ Yine köle ile ilgili farklı deyimlere de rastlanmaktadır. Karabaş, süli, kutluğ tügin gibi adlar kullanılmaktadır.

Köleler, toplumsal yapıda ayrı bir tabakadır. Bunu gösteren en önemli göstergelerden birisi onlara has bir elbisenin olmasıdır. Bu elbiseye “çekrek çapa” adı veriliyor. Yünden yapılan ve cepsiz olan kaftandır. Hür olan insanlar ise bu elbiseleri giymez.

Köleler çeşitli dövülme, dayak yeme, horlanma, tutumlarıyla karşılaşır. Yine kölelerin sık sık kaçtıkları, hatta bunu engellemek için *Dîvân*’da adı geçen “boğsuk” taktıkları görülmektedir. Efendi, kölesinden “berit” denilen vergi de almaktadır. Ayrıca köle borcunu ödemesi sonucunda azat edilmektedir.⁹⁶

11. yüzyılda savaşlar başta olmak üzere çeşitli hareketlilikler sonucunda köleleştirme yoluna gidilmektedir. Ayrıca, çalışma hayatında da köle edinmek olağan görülmektedir. Türklerde de köleler ayrı bir statüde konumlanarak ayrı bir toplumsal tabaka olarak şekillenmektedirler.

Tüccarlar da önemli toplumsal tabakaların başında gelmektedir. *DLT*’de sart, tüccar demektir. Onlarla ilgili başka kelimeler ve söyleyişler de görülmektedir.

“Tüccarın azığı temiz olsa yol üzerinde yerdî.”⁹⁷

⁹⁴ Besim Atalay, *Dîvânü lugati’t-Türk Tercümesi*, 3/117.

⁹⁵ Besim Atalay, *Dîvânü lugati’t-Türk Tercümesi*, 1/277.

⁹⁶ Genç, *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, 70-71.

⁹⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugati’t-Türk*, 160.

Tüccarın azıkla ve yol ile anılması dikkat çekicidir. Çünkü tüccar hep hareket hâlinindedir ve hep yoldadır. Yolu bitmeyen bir şahsiyettir. Azık da yine tüccarın peşinde olduğu şeydir. Tüccar, ailesinin azığını ve kendi azığını çıkarmak ve bulmak için çalışan kişidir. Bu atasözünde tacirlerin olumsuz yönlerine de dikkat çekiliyor. Tüccarların kazandıklarına haram veya kötülük bulaştığı ifade ediliyor.

“Alacak ve borçlunun tutumları”⁹⁸ ifadesinde de ticaret çağrışımı etkilidir. Alacaklı olmak ve borçlu olmanın temelinde ticari tutum vardır.

7. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud'un eseri, her şeyden önce iki açıdan sosyolojik öneme sahiptir. Birincisi 11. yüzyılda yaşayan Türklerin sosyolojisi hakkında önemli bilgilere ulaşıyoruz. Türklerin toplumsal yapısı hakkında çok ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Kelimeler, atasözleri ve şüirler Türk toplumunun tabakalar, meslekler, sosyal ilişkiler, toplumsal kurumlar dünyasını aydınlatıcı imkânlar sunmaktadır. Yine Türklerin toplumsal bilinci, kolektif aidiyetleri ve bunları eyleme dönüştürme pratiklerini öğreniyoruz. Bir toplum olarak Türklerin tarihsel dönem örneğinde yaşadıkları göçebe, yerleşik ve tarım toplum biçimlerini gözlemliyoruz. Aile yapısı, inançlar, sosyal aktörler konusunda da bilgi sahibi oluyoruz. Sonuçta *DLT*, Türklerin sosyolojinin belli bir tarihsel dönemde çeşitli boyutlarıyla öğrenmek açısından önemli bir kaynaktır.

Divân'ın ikinci önemli yönü ise genel sosyolojik çalışmalara sunduğu katkılarla yakından ilgilidir. Bu bağlamda, Türkler örneğinde 11. yüzyılda yaşanan sosyolojik yapıları tanımak açısından da *DLT* önemli bir kaynaktır. Sosyal ilişkiler, tabakalar, kabile yapıları, meslek ve sosyal ilişkiler hakkında çok şey öğrenebiliyoruz. Böylece 11. yüzyıl toplumlarının sosyolojik dünyasına aşina hale gelebiliyoruz. Tarım toplumları ve savaşçı toplumların dil dünyası ve dolayısıyla hakikatini görüyoruz. Çünkü dil, bütün ilişki bağlamıyla insanları ve toplumları anlatır. Sosyal lengüistik gerçeklik açısından bakınca Kâşgarlı Mahmud'un eseri sosyolojiye çok şeyler söylüyor. Toplumların farklı katmanlarına, farklı boyutlarına,

⁹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 185.

farklı örgütlenme tarzlarına, sosyal anlam dünyalarına ilişkin bir hazine sunuyor.

Sosyolojik perspektif, sonuçta kolektif olanı, ortaklaşa olanı odağa almaktadır. *DLT*de insanların ortaklaşa yaşamıyla birlikte oluşan muhayyileyi yansıtan eylemler, nesnelere ve kurumlar konusunda lengüistik bir ambar bulunmaktadır. Türklerin sosyolojik muhayyilesinin tezahürlerinin kelimelere ve söyleyişlere dökülmüş hallerini görüyoruz. İslâmlaşma ile Türk toplumunun dönüşen sosyal dil dünyasına da şahit oluyoruz. Özellikle Arapça karşılıkların verilmesi, hadislerin yer alması ve Türklerin köken olarak Peygamber Hz. Nuh ile temellendirilmesi bunu göstermektedir.

DLT'yi, aynı zamanda Türk toplumunun dil dünyasını bütün İslâm dünyasına genişleten ve böylece “ümme toplumu” ile ortak bir anlama yerleşen bir teşebbüs olarak değerlendirebiliriz. Bu açıdan Müslüman toplumların ortak anlam oluşumu açısından da önem taşımaktadır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ü Sanat Terimleri Açısından Yeniden Okumak

Sâlime Bera Temür*

1. Giriş

Dîvânü lugâti't-Türk, yazılan ilk Türkçe sözlüktür. Bu sözlükte bir kısım kavramların tanımları, kullanım biçimleri ve kavramların ihtiva ettiği maddi kültür varlıklarına ilişkin alıntılar ve izahlar ele alındığında eserin Türk kültürünün birçok yönünü yansıtan bir hazine mahiyetinde olduğu anlaşılabilir. Eser, Türk boylarının yaşam biçimlerini, geleneklerini ve sanatsal ifadelerini anlama noktasında referans niteliğindedir. *Dîvân*'da ister istemez hayata ilişkin bilgiler verilirken hayatı güzelleştiren ve zenginleştiren kavramlar yer almaktadır. Bu terimler, bizlere o dönemin sanat anlayışını anlamamıza yardımcı olmakta ve sanatsal üretim süreçlerini aydınlatan bilgiler sunmaktadır.

Dîvânü lugâti't-Türk'te yer alan sanat terimlerine dair yapılan güncel çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar, eserde yer alan sanat terimlerinin incelenerek, tasnif edilmesini kapsamaktadır.¹ Bu çalışma ise *Dîvân*'da

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, skemikli@cumhuriyet.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8670-0491>.

¹ Bu çerçevede yayımlanan bazı çalışmalara dair bk. Mustafa Yıldırım, "Dîvânü lugâti't-Türk'te Geçen Sanat ve Zanaat Terimleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24 (Ocak 2007), 73-83; Mehmet Nuhoğlu, "Sanat ve Sanat Terminolojisi Açısından Dîvânü lugâti't-Türk Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 59 (Mayıs 2017), 285-303; Enes Kavalçalan, "Dîvânü Lü-gâti't-Türk'te Mimari ve El Sanatları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 37 (Haziran 2022), 111-141.

yer alan sanat terimlerinin güncel bir perspektifle okunmasını konu edinmektedir. Eserin telif edildiği 11. yüzyıldan bu yana aynı kavramlar kullanılmakta mıdır? sorusu çerçevesinde kelimeler incelenmiştir. Bu bağlamda Mustafa Kaçalın'ın hazırladığı *Kâşgarlı Mahmud Divânü lugâti't-Türk Türk Dilinin İlk Sözlüğü*² ile Şükrü Halûk Akalın'ın *Türkçe Sözlüğü*'ne başvurulmuştur.³ *Divânü lugâti't-Türk*'te incelenen kelimeler mimari, sanat, tekstil, renk, seramik, ziynet ve yazı kültürü olmak üzere yedi kısma tasnif edilmiştir. Tasnif edilen bu terimlerin modern Türkçeye ve günümüz sanat terminolojisine olan katkıları değerlendirilecektir.

2. Mimariye İlişkin Terimler

Türk milleti, geniş coğrafyalarda yaşayıp çeşitli milletlerle etkileşimde bulunarak, göçebe ve yerleşik yaşam tarzlarının unsurlarını bir araya getirmiş ve kendine özgü bir medeniyet tesis etmiştir. Göçebe yaşam tarzının doğaya uyumlu, sürdürülebilir ve çevreye saygılı yapısı, Türklerin ekonomik ve sosyal sistemlerini şekillendirmiştir. Bu yaşam tarzı, yerleşik hayatın gereksinimlerini de içine alarak şehir kültürü ve mimari gelişimi etkilemiştir.⁴

Yerleşik hayatın temel unsurlarından birisi olan şehir kültürü ve mimarlık, Türklerin tarihsel süreçte geliştirdiği önemli değerlerdendir. Türk şehircilik ve mimarisi hakkında *Divânü lugâti't-Türk*'te ipuçları mevcuttur. Eserde, Türklerin yaşadığı mekânlar, yapılar ve bu yapıların işlevleri hakkında ayrıntılı bilgileri okuruz. Nitekim eser, mimari faaliyetleri ifade eden çeşitli eylemler ve konut terminolojisinde kullanılan terimler açısından zengin bir muhtevaya sahiptir. Bu bilgiler bize Türk şehirciliği ve mimarisi hakkında bilgiler sunarken aynı zamanda dönemin mimari anlayışını da yansıtan terimleri tanımlamaktadır. *Divân*'da geçen mimarî terimler Türklerin askerî, dinî, ticari yapıları, sivil, resmî gibi mimarî unsurları detaylandırarak Türk mimarisinin tarihsel gelişimini ve kültürel dinamiklerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Türk: Dilinin İlk Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023). Metin içerisinde esas alınan bu eser, bazı yerlerde *DLT* olarak kısaltılmıştır.

³ Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011). Bu eser de bazı yerlerde *TDK* olarak kısaltılmıştır.

⁴ Mehmet Ekiz, "Divânü lugâti't-Türk'te Yer Alan Mimarî Terimler Üzerine", *Turkish Studies* 7/4 (2012).

Eser incelendiğinde konut mimarisi ve yapı elemanları ile birçok kelime ve bunların tanımlarına yer verildiği görülmektedir. Bu terimler, dönemin yapı teknikleri, malzemeleri ve ev içindeki düzenlemeler hakkında kapsamlı malumatlar vermektedir. Örneğin, *ew okı*⁵, *ogulmuk*⁶ veya *egme*⁷ gibi kelimeler evin yapısal elemanlarına işaret etmektedir.⁸ *Buzluk*⁹, *serü*¹⁰ gibi kelimeler evin fonksiyonel alanlarını belirtmektedir.¹¹ Bu tür bilgiler, Türklerin o dönemdeki konut mimarisi anlayışını ve yaşam tarzları hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

Dîvânü lügâti't-Türk sadece konut mimarisi değil, aynı zamanda mezar yapıları ve sivil mimariyle de ilgili muhtelif tanımlamalar içermektedir. Mezar anlamına gelen *sin*¹², Hakan sarayı anlamına gelen *karşı*¹³ kelimeleri bu ifadelerden bazılarıdır. Mezar ve sivil mimariye dair terimler, sadece yapıların fiziksel özelliklerini değil; aynı zamanda bu tesislerin toplumsal ve kültürel önemini de yansıtmaktadır. Bu tanımlamalar, Türklerin yaşam biçimi, sosyal yapıları ve kültürel değerleri hakkında derinlemesine bir anlayış sağlamaktadır. Bu anlayış çerçevesinde, incelenen kelimeler hem tarih hem mimarî alanda önemli bir kaynak niteliğindedir.

Eserde yer alan mimariye dair terimlerin birçoğu modern Türkçede ya tamamen unutulmuş ya da değişmiş bir biçimde kullanılmaktadır. Bazı kelimeler ise hala kullanımda olan kök kelimelerin tarihî biçimleri olarak tanınmaktadır. Günümüzde kullanılan kelimeler için bazı örnekler:

Bark: *ev bark* ev bark (*DLT*, 6173). *kerpiç*: kerpiç (*DLT*, 2629); *kerpiç* duvar örmekte kullanılmak için kalıplara dökülüp güneşte kurutulmuş saman

⁵ Kâşgarlı Mahmud, "ok", 54.

⁶ Kâşgarlı Mahmud, "ogulmuk", 100.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, "egme", 92.

⁸ *ok*: evin (tavandaki) direği. Bundan alınarak "evin hatılı" anlamında *ew okı* denir (*DLT*, 0031). *egme*: evin kemeri (tak) (*DLT*, 0689). *ogulmuk*: kerpiç atılırken kapı sövesi için uzatılmış düz direk (*DLT*, 0827).

⁹ Kâşgarlı Mahmud, "buzluk", 208.

¹⁰ Kâşgarlı Mahmud, "serü", 5677

¹¹ Kâşgarlı Mahmud, *buzluk*: içerisine buz doldurularak yaz için saklanan yer (*DLT*, 2717). *serü*: üzerine eşya konulan raf (*DLT*, 5677).

¹² Kâşgarlı Mahmud, "sin", 359, 802.

¹³ Kâşgarlı Mahmud, "karşı", 191.

ve balçık karışımı ilkel tuğla (*TDK*, 1394). *ew*: ev, çadır, yuva (*DLT*, 0337, 1474); *ev* yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yapı (*TDK*, 834). *ocak*: ocak (*DLT*, 0211); *ocak* ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer (*TDK*, 1786).¹⁴ *kapug*: kapı (*DLT*, 2005); *kapı* bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı (*TDK*, 1306). *eşik*: eşik (*DLT*, 0064); *eşik* kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak (*TDK*, 824). *buzluk*: içerisine buz doldurularak yaz için saklanan yer (*DLT*, 2717), *buzluk* yiyecek ve içecekleri soğutarak saklamak için kullanılan, buzla soğutulan kap veya dolap (*TDK*, 421). *yaylag*: yayla, yazlık, yaz mevsiminin geçirildiği yer, yaylak (*DLT*, 4823); *yaylak* otlak (*TDK*, 2557). *kışlag*: kışlak, kış mevsiminin geçildiği yer (*DLT*, 5014); *kışlak* kışın barınılan yer (*TDK*, 1427). *kend*: doğu ülkelerinde her şehre verilen ad (*DLT*, 1788), şehir (*DLT*, 5327); *kent* şehir (*TDK*, 1391). *çadır*: çadır (*DLT*, 2258); *çadır* keçe, deri, kıl dokuma, sık dokunmuş kalın bez veya plastik maddelerden yapılarak direklerle tutturulan, taşınabilir barınak, oba, obağ (*TDK*, 478). *kazı*: (yer) kazıp eşmek (*DLT*, 5894); *kazı* bir yeri kazma işi, hafriyat (*TDK*, 1373). *çit*: kamıştan veya dikenden yapılan duvar veya kulübe, çit (*DLT*, 1671); *çit*: kamış, ağaç dalı gibi şeylerden çekilen duvar türü, çeper, barı (*TDK*, 551).

Divân'ı incelediğimizde mimarî ifadelerle dair günümüzde kullanılmayan birçok kelimenin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan günümüzde kullanılmayan bu terimler tarihsel ve kültürel pencereden bakıldığında önemli veriler sağlamaktadır. Bu kelimeler, Türk dilinin evrimi ve eski Türk toplumlarının yaşam biçimleri hakkında bilgi vermektedir. Günümüz Türkçesinde bu kelimelerin bir kısmının kullanılmıyor olmasına rağmen, terimlerin kökenleri ve tarihsel bağlamları öğrenmek, dilin ve kültürün gelişimini anlamak açısından değerlidir.

3. Sanata İlişkin Terimler

Divânü lugâti't-Türk'te yer alan sanata dair kelimeler, dönemin sanat ve zanaatla ilgili kullanılan kavramları anlamak için önemli veriler sağlamaktadır. Bu kelimelerden bazıları günümüzde de kullanılmaya devam

¹⁴ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2020), "Ocak", 499.

edilmektedir. Bu kelimeler hem kültürel hem dilbilimsel olarak Türkçenin zenginliğini yansıtmaktadır.

Günümüzde kullanılan bezemek kelimesi süslemek anlamındadır.¹⁵ Eski Türkçede ise süslemek fiilini “bedizemek” karşılamaktadır. Bezemek fiilinin kökü bez ile bedizemek kavramının kökü bediz eş kökenlidir. Ancak bedizemek ve bezemek terimleri arasında bir ayrım bulunmaktadır. Bu ayrım, kullanılan süsleme tekniklerinden ve materyallerden kaynaklanmaktadır. Nitekim bedizemek, yontu yoluyla donatmak, resim yapmaktır; işleme ve oymayla süslemek mânâsına ise bezemek gelmektedir.¹⁶ *DLT*’de bezek kelimesi “nakış” anlamına gelmektedir. Bu kelime, günümüzde kullanılmaktadır. Kelime günümüzde “süs” ve “ziynet” kelimeleriyle ifade edilmektedir.¹⁷ *DLT*’de geçen uz kelimesi de günümüzde kullanılan bir kelimedir. Günümüzde bu kelimenin izahı *DLT*’de geçen anlamıyla aynıdır. Öte yandan *DLT*’de geçen uzluk terimi de anlamıyla beraber günümüzde kullanılmaktadır. Sözlükte geçen sanata dair günümüzde kullanılan bazı kelimeler izahları ile şunlardır:

Uz: eli yatkın *uz kişi* eli yatkın, mesleğinde usta olan (*DLT*, 0095); *uz işe yatkın*, becerikli, mahir (*TDK*, 2433). *uzluk*: zanaat (*DLT*, 1328); *uzluk* ustalık, işinin eri olma durumu, hazakat, ehliyet (*TDK*, 2437). *bezek*: nakış (*DLT*, 2093); *bezek* süs, ziynet (*TDK*, 3259).

4. Tekstile İlişkin Terimler

Dîvânü lugâti’t-Türk, dokuma ve tekstil sahalarında dönemin yaşam tarzı, ekonomisi ve teknolojisi hakkında mühim terimler ihtiva etmektedir. Bu terimler, Türklerin dokuma ve tekstil alanındaki gelişimlerini anlamamızı sağlar. Nitekim eser incelendiğinde kumaş türleri ve dokuma işleriyle ilgili çok zengin bir dağarcık içerdiği anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud’un eserinde yer verdiği terimler, o dönemde Türk toplumlarının dokuma ve tekstil becerilerini ortaya koymaktadır. Öte yandan eserde tekstil üretimi, dokuma terminolojisi ve teknolojisi hakkında detaylı bilgilere ulaşılmaktadır.

¹⁵ Akalın vd., “bezemek”, 325.

¹⁶ Eyüboğlu, “bedizemek”, 87-88.

¹⁷ Akalın vd., “bezek” 3259.

Dokuma ve tekstile dair kelimeler, 11. yüzyılda Türklerin pamuk, ipek, yün gibi farklı malzemelerden dokuma yapabildiklerini ve bu malzemeleri çeşitli amaçlarla kullandıklarını göstermektedir. Örneğin sözlükte geçen *kez*¹⁸, *züngüm*¹⁹, *çihansı*²⁰, *kaçaç*²¹, *hulın*²², *barçın*²³, *kafgar*²⁴ gibi kelimeler ipekli kumaş türlerine örnektir. *Çek*²⁵ ve *kemek*²⁶ kelimeleri ise pamuk dokumalar için kullanılan kelimelerdir. Sözlükte geçen kumaş türlerinden bazıları, Çin'den gelen kumaşları ifade eden kelimelerdir. Bunun izahı tanımlamalarda verilmiştir. Öte yandan yine dokuma ve işleme kelimelerine baktığımızda Türklerin de imal ettiği ve işlediği kumaşların varlığı mevcuttur. Altın tellerle ipek kumaşı işlemek anlamına gelen *çiğne* terimi buna örnek niteliğindedir.²⁷ Pamuk, ipek ve yünden elde edilen dokuma ve tekstilin varlığı, Türklerin o dönemdeki gelişmiş bir dokuma ve tekstil kültürüne hâkim olduğunu göstermektedir.

Yün, ipek ve pamuk ipliklerden giyim kuşam elde edilmekteydi. Elbiselerin, giyildikleri yerlere göre de isimlendirildiğini terimlerden anlamaktayız. Mesela düğün yemeğinde giyilen kıyafete *kedüt*²⁸, kadınların sokakta giydiği tek parça kumaştan yapılan kıyafet için *terinçek*²⁹ kelimeleri kullanılmıştır. Tekstil ürünlerinin örülerek veya dokunarak yapıldığı malumatını kullanılan terimlerden elde etmekteyiz. Buna, dokutmak anlamına gelen *tokıt*³⁰, yün ipliklerinden elle örülen kuşak anlamına ge-

¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, "kez", 154.

¹⁹ Kâşgarlı Mahmud, "züngüm" 214.

²⁰ Kâşgarlı Mahmud, "çihansı", 216.

²¹ Kâşgarlı Mahmud, "kaçaç", 311.

²² Kâşgarlı Mahmud, "hulın", 455.

²³ Kâşgarlı Mahmud, "barçın", 86.

²⁴ Kâşgarlı Mahmud, "kafgar", 478

²⁵ Kâşgarlı Mahmud, "çek", 387.

²⁶ Kâşgarlı Mahmud, "kemek", 179.

²⁷ Kâşgarlı Mahmud, "çiğne", 435.

²⁸ Kâşgarlı Mahmud, "kedüt", 165.

²⁹ Kâşgarlı Mahmud, "terinçek", 225.

³⁰ Kâşgarlı Mahmud, "tokıt", 319.

len *suf*³¹, iki cins iplikten dokunan bir dokuma olarak izah edilen *yatuk*³² veya atkuyruğundan dokunan bez parçası olan *k z ld r k*³³ kelimeleri misal verilebilir.

D v n  lug ti't-Türk'te halı ve kilime dair terimlere de rastlamaktayız. Halı olarak *keviz*³⁴, yaygı ve halı manasında *t l g yadım*³⁵ kullanılmaktaydı. Ancak, bu kelimeler günümüzde kullanılmamaktadır.

Bazı kelimeler, nakışlı olarak ifade edilmiştir. Nakışlı perde olan *kerim*³⁶, nakışlı pamuklu dokuma *kemek*³⁷, nakışlı keçe *kimişge*³⁸ gibi terimlere rastlarız. Nakışlı detayların olduğu bu parçalar bize dönemin toplumunda bu sanatın ne kadar kıymetli olduğunu anlatabilir. Nakış sadece bir süsleme tekniği değil; aynı zamanda sanatsal, estetik ve kültürel bir değere sahiptir. Gerek bu detay gerekse iplik teriminden kumaş isimlerine ve dokumaya dair geçen her terim, bize o dönemin bu alanda ne kadar ileri seviyede olduklarını göstermektedir.

Eserde yer alan kelimeler, Türk dilinin yanı sıra dokuma kültürünün de tarihsel evrimini yansıtılmaktadır. Dil, kültür ve teknoloji geliştiği takdirde bazı kelimeler unutulabilir, anlam değişebilir, ifade edilen isimde bir dönüşüm olabilir veya hala kullanımda olabilir. *DLT*'de yer alan dokuma ve tekstile dair terimlere günümüzde oldukça az yer verdiğimizi ifade edebiliriz. Günümüzde hala kullanılmaya devam edenler şunlardır:

Kaftan: kaftan, üst giyeceği (*DLT*, 2483); *kaftan* oğu ipekten yapılan, bir tür uzun, süslü, üst giysisi (*TDK*, 1265). *ton*: elbise (*DLT*, 5255); *don* giysisi (*TDK*, 703). *yastuk*: yastık (*DLT*, 4798); *yastık* başın altına koymak için kullanılan küçük minder (*TDK*, 2544). *b z*: bez (*DLT*, 5172); *bez* pamuk

³¹ K şgarlı Mahmud, "suf", 378.

³² K şgarlı Mahmud, "yatuk", 341.

³³ K şgarlı Mahmud, "k z ld r k", 231.

³⁴ K şgarlı Mahmud, "keviz", 168.

³⁵ K şgarlı Mahmud, "t l g yadım", 342.

³⁶ K şgarlı Mahmud, "kerim", 181.

³⁷ K şgarlı Mahmud, "kemek", 179.

³⁸ K şgarlı Mahmud, "kimişge", 217.

veya keten ipliğinden yapılan dokuma (*TDK*, 324). *tokıt*: (bez) dokutmak (*DLT*, 4338); *dokutma* dokuma işini yaptırmak (*TDK*, 696).

5. Renklere İlişkin Terimler

Renkler, kültürler arası anlam ve sembolizmde derin köklere sahiptir. Çünkü her bir renk, farklı kültürel bağlamlarda çeşitli manaları ifade etmektedir. Söz konusu renkler, insanların duygusal, psikolojik ve sosyal tecrübelerini şekillendirir. Kültürel anlamlarını ve etkilerini anlamak, renklerin de gücünü ve önemini daha iyi bir şekilde idrak etmemize yardımcı olmaktadır. Bu bakımdan renkler, yalnızca görsel bir öge olmaktan ziyade, kültürel kimliğin ve toplumsal iletişimin vazgeçilmez bir parçasıdır. Renklerin bu sembolik anlamları, kültürel normlar ve eğitim vasıtasıyla sonraki nesillere intikal eder.

Günümüzde bazı renklerin isimleri doğrudan modern Türkçeye geçmiştir. Bazı kelimeler ise yerini başka kelimelere bırakmıştır. Ancak, bu terimlerin pek çoğu tarihî ve kültürel metinlerde hâlâ anlaşılır ve değerlidir. *Divânü lugâti't-Türk*'te de renk terimlerine rastlamaktayız. *Divânü lugâti't-Türk*'te boya kelimesini *arudun*³⁹ kelimesi, renk ve boya anlamına gelen *bodog*⁴⁰, boyamak fiilini ise *bodo*⁴¹ terimi karşılamaktadır. *Tü*⁴² kelimesi de renk anlamındadır. Ancak *kirşen*⁴³, *kırtış*⁴⁴, *kızgil*⁴⁵, *karagu*⁴⁶, *konur*⁴⁷, *tülüğ*⁴⁸ günümüzde kullanımını yitiren sözlükte geçen diğer renk isimleridir. Bu terimlerden bazıları günümüzde kullanılmaya devam etmektedir. Sözlükte yer verilen *sarı*, *kır*, *çakır*, *kızıl*, *çivit*, *yeşil*, *kara*, *al* ve *gökşin* kelimeleri günümüzde kullanılmaya devam eden kelimelerdir.

³⁹ Kâşgarlı Mahmud, "arudun", 96.

⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud, "bodog", 234.

⁴¹ Kâşgarlı Mahmud, "bodo-", 423.

⁴² Kâşgarlı Mahmud, "tü", 406.

⁴³ Kâşgarlı Mahmud, "kirşen", 196.

⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud, "kırtış", 206.

⁴⁵ Kâşgarlı Mahmud, "kızgil", 214.

⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, "karagu", 200.

⁴⁷ Kâşgarlı Mahmud, "konur", 453.

⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud, "tülüğ", 184.

Söz konusu kelimeler şunlardır: *kir*: kir rengi (*DLI*, 1703); *kir* beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk (*TDK*, 1412). *çakır*: açık mavi, çakır gözlü, açık mavi gözlü (*DLI*, 1900); *çakır* açık mavi, hareli ela (göz) (*TDK*, 483). *sarı*: sarı, *sap sarı* koyu sarı (*DLI*, 2002); *sarı* yeşil ile turuncu arasındaki bir renk (*TDK*, 2035). *kızıl*: her şeyin kırmızı, kızıl renkli (*DLI*, 2184); *kızıl* parlak kırmızı renk (*TDK*, 1436). *yaşıl*: yeşil (*DLI*, 4652); *yeşil* sarı ile mavinin karışmasından ortaya çıkan renk (*TDK*, 2582). *çivit*: boya (*DLI*, 5392); *çivit* eskiden çivit otundan bugün yapay yollarla elde edilen, mavi renkli toz boya (*TDK*, 552). *kara*: kara (*DLI*, 5678); *kara* en koyu renk, siyah (*TDK*, 1313). *kökşin*: gök rengine olan (*DLI*, 2502); *kökşin* maviye yakın renk (*TDK*, 958). *al*: turuncu renk (*DLI*, 0341); *al* kanın rengi, kızıl, kırmızı (*TDK*, 79).

6. Seramik ve Çömleğe İlişkin Terimler

Dîvânü lugâti't-Türk'te, Orta Asya Türklerinin günlük yaşamını ve kültürünü yansıtan kelimeler yer almaktadır. Eseri incelediğimizde günlük yaşama ve sanata dair seramik ve çömlek ürünlerini tanımlayan kelimeleri bulmaktayız. Bu bakımdan, Türkler'in günlük yaşamlarında seramik ve çömlek ürünlerini yaygın bir şekilde kullandığını söylemek mümkündür. Bu ürünler, su taşıma, pişirme, saklama ve içme gibi çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Örneğin; testi, çömlek anlamında *küzeç*⁴⁹, testi anlamında ise *küdeç*⁵⁰ kelimeleri kullanılmaktadır. *Senek*⁵¹ ise hem testi hem küp, *könek*⁵² ise deri su kabı manasına gelmektedir. Seramik manasında *kester*⁵³, sırça ve cam anlamında *sırçga*⁵⁴, kap, çanak, kâse anlamında *ayak*⁵⁵ kelimeleri kullanılmaktadır. Sözlükte yer alan bu kelimeler, çömlek ve seramik ürünlerini tanımlayan en erken ve mühim kelimelerdir.

⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, "küzeç", 166.

⁵⁰ Kâşgarlı Mahmud, "küdeç", 166.

⁵¹ Kâşgarlı Mahmud, "senek", 454.

⁵² Kâşgarlı Mahmud, "könek", 179.

⁵³ Kâşgarlı Mahmud, "kester", 204.

⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, "sırçga", 216.

⁵⁵ Kâşgarlı Mahmud, "ayak", 72.

Sanata dair seramikle ilgili *sır* kelimesinin varlığı dikkat çekmektedir. Bu kelimenin manası “Çin kâselerinin cilasında kullanılan ve üzerine nakış yapılan yapışkan ve parlak madde” olarak geçmektedir.⁵⁶ Bu terim, günümüzde kullanımını devam ettirmektedir. Nitekim günümüzde *sır* terimi, “bazı nesnelere parlaklık verme, dış etkenlerden koruma, sızmalarını önleme vb. amaçlarla sürülen, saydam veya donuk vernik” manasındadır.⁵⁷ Sözlükte, sırlamak ile alakalı bazı kelimeleri görmekteyiz. Sırlanmak ile ifade edilen *sırlan*⁵⁸ kelimesi, sır sürmek anlamına gelen *sırla*⁵⁹, sır sürülmesini emretmek ile izah edilen *sırlat*⁶⁰ terimleri bulunmaktadır. Kabın nakışlı ve sırlı olduğunu ifade etmek için *sırlıg ayak*, kabın üzerini süslemek için sırlandığını söylemek için *ayak sırlandı* terimleri kullanıldığını okumaktayız.

Kullanılan seramik ve çömleğe dair terimlerin çeşitliliği ve kullanımı, Türklerin günlük yaşamındaki önemli unsurları ve onların kültürünün sanata bakış açısını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Öte yandan sanat ve zanaatta da mühim becerilere sahip olunduğunu kanıtlamaktadır. Seramik ve çömleğe ait kelimelerin çoğu o dönemin günlük yaşamında yaygın olarak kullanılsa da modern Türkçede artık pek kullanılmamaktadır. Sır ve çanak kelimelerinin günümüzde kullanıldığı bilinmektedir. *DLT*’de ağaçtan torna edilmiş tanımında *çanak* kelimesi, günümüzde de toprak, metal vb. bir maddeden yapılmış yayvan ve çukurca kap manasındadır.⁶¹

7. Ziyet Eşyalarına İlişkin Terimler

Dîvânü lugâti't-Türk’te ziyet eşyalarına ve bu eşyaların yapıldığı malzemeler hakkında değerli bilgiler yer almaktadır. Öte yandan Türk toplumunun süslenme alışkanlıkları ve değerli gördükleri eşyalar bize mühim bilgiler sunmaktadır. Bu eşyalar sadece süslenme amacıyla değil, aynı zamanda sanat değeri taşıdıkları için de önemlidir. Üretilen bu ziyet eşyaları bize dönemin zanaatkarlarının ustalığını anlatır mahiyettedir.

⁵⁶ Kâşgarlı Mahmud, “sır”, 153.

⁵⁷ Akalın vd., “sır” 2097.

⁵⁸ Kâşgarlı Mahmud, “sırlan”, 300.

⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud, “sırla”, 433.

⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, “sırlat”, 330.

⁶¹ Kâşgarlı Mahmud, “çanak” 174. Akalın vd., “çanak”, 492

Bu üretilen ürünlerle ilgili kullanılan terimler bize yol gösterir mahiyettedir. Ziyet eşyaları, gümüş, pirinç, altın, metalden imal edilmektedir. Örneğin; pirinçten yapılan yüzük ve gerdanlık *bakan*⁶², altından yapılan gerdanlık *bogmak*⁶³, gümüş anlamında *k m Ő*⁶⁴ kelimeleri bize o dönemde kullanılan ziyet eŐyalarını ve bu eşyaların yapıldığı malzemeler hakkında bilgi vermektedir.

Ziyet eşyalarına dair kullanılan terimlerin birçoğu günümüzde kullanılmamaktadır. Gümüş, yüzük ve küpe kelimeleri ise kullanımını modern Türkçede koruyan kelimelerden bazılarıdır. Kullanılan kelimeler Şu Şekildedir:

k m Ő: gümüş (*DLT*, 1975); *gümüş* parlak, beyaz renkte, kolay iŐlenir ve tel durumuna gelebilen element (*TDK*, 1001). *yüzük*: yüzük (*DLT*, 4648); *yüzük* parmağa geirililen genellikle metal halka (*TDK*, 2636). *küpe*: küpe (*DLT*, 5645); *küpe* kulak memesine takılan süs eŐyası (*TDK*, 1561).

8. Kitaba ve Yazıya İlişkin Terimler

Yazı yazmak ve buna bağlı olarak kullanılan malzemeler, bir toplumun kültürel seviyesini yansıtılmaktadır. *D v n  lugatı't-Türk*'te yazı yazmaya dair terimler yer almaktadır. Bu, Türk toplumunun yazı kültürüne verdiği önemi göstermektedir. Bununla beraber mürekkep, divit veya diğer malzemelerin kullanılıyor olması okuryazarlığın ve eğitim müesseselerin varlığına işaret etmektedir. Öte yandan yazı araç-gereçlerinin eserde yer alması dönemin zanaat becerileri ile teknolojik seviyesini de anlamamıza vesile olmaktadır.

DLT'de kitap ve mektubu *bitiğ*⁶⁵, yazmak eylemini *biti*⁶⁶ kelimeleri karşılamaktadır. Yazmak için hazırlanan *bitiğlik*⁶⁷, yazılmak *bitil*⁶⁸ kelimeleri ile karŐılanmaktadır. Eserde yazmak ve yazdırmaya dair daha pek çok

⁶² K Şgarlı Mahmud, "bakan", 181.

⁶³ K Şgarlı Mahmud, "bogmak", 208.

⁶⁴ K Şgarlı Mahmud, "k m Ő", 170.

⁶⁵ K Şgarlı Mahmud, "bitiğ", 175.

⁶⁶ K Şgarlı Mahmud, "biti-", 322.

⁶⁷ K Şgarlı Mahmud, "bitiğlik", 224.

⁶⁸ K Şgarlı Mahmud, "bitil", 264.

ifadeye rastlanmaktadır. Kullanılan malzemelere gelecek olursak Türk diviti *bitigü*⁶⁹, sığır vb. boynuzundan yapılan divit *şütük*⁷⁰, tirşe, parşömen; (üzerine yazı yazılan) sepilenmiş beyaz deri *tatırka*⁷¹, kâğıt yapıştırmak için kullanılan bir tür hamur *minguy*⁷², yonga, talaş; üzerine yazı yazılan düz şeyler *yartu*⁷³, Çin'den getirilen bir mürekkebin adı *mekkeh*⁷⁴ terimleri ile karşılırlar.

Tespit edilen bu kelimeler yazı yazma kültürünü, düşünce yapısını, yaşam biçimini kısacası toplumsal yapıyı anlamamıza yardımcı olmaktadır. Yazı malzemeleri, yazma eylemine dair türetilen kelimeler o dönemin kültürel ve eğitimsel pratiklerini anlatmaktadır. Belgenin bu terimlerin varlığı, o dönemdeki yazı malzemelerinin çeşitliliğine delalet etmektedir. Farklı iki divitin varlığı veya üzerine yazı yazılan malzemelerin çeşitliliği buna işaret etmektedir. Ancak bu terimlerin günümüzde kullanılmadığı tespit edilmiştir. Modern Türkçede yazı yazma kültürüne dair terimlerin kullanılmaması yanında, yazma araç gereçlerinde de değişim mevzu bahistir. Eski terimlerin yerini, günümüz teknolojisi ve malzeme gelişmeleri doğrultusunda yeni terimler almıştır. Bu değişim, yazma ve kitap sanatlarındaki teknolojik ve kültürel evrimin bir yansımasıdır.

9. Sonuç

Güncel bir perspektifle yapılacak olan okumalar, eserlerin ve belgelerin içinde yaşadığımız zaman diliminde nasıl algılandığını ve nasıl değerlendirildiğini anlamamıza olanak sunmaktadır. Günümüzün bilgi birikimi ve değerleriyle geçmişini yeniden yorumlayıp, tarihsel metinlerin bugünkü yerini ve önemini daha iyi kavrayabiliriz. Bu perspektifle baktığımızda *Divânü lugâti't-Türk*, Türk dünyasının yalnızca dil ve edebiyatını değil, aynı zamanda kültür ve sanat anlayışını da detaylı bir şekilde

⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, "bitigü", 395.

⁷⁰ Kâşgarlı Mahmud, "şütük", 147

⁷¹ Kâşgarlı Mahmud, "tatırka", 216.

⁷² Kâşgarlı Mahmud, "minguy", 418.

⁷³ Kâşgarlı Mahmud, "yartu", 347.

⁷⁴ Kâşgarlı Mahmud, "mekkeh", 474.

yansıtığını ifade edebiliriz. Sözlüğü incelediğimizde eserde tekstil, yazı kültürü, mimari kısacası sanat ve zanaata dair pek çok terimin kaydedildiğini görürüz.⁷⁵ Bu kaydedilen bilgiler, 11. yüzyıl Türk dünyasının sanatta ileri bir seviyede bulunduğunu ve bu unsurların günümüz için de önemli birer kültürel miras olarak kabul edildiğini göstermektedir.

11. yüzyıl Türk dünyası gerek  mar faaliyetlerinde gerek ilim kültür hayatında canlılığın olduğu bir zaman dilimini ifade etmektedir.⁷⁶ Bu devirde kaleme alınan *D v n  lug ti't-Türk* kültürel zenginliğin yansıması mahiyetindedir ve bu eser Türk kültürünü anlamak için temel bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Bu bakımdan 11. yüzyılın imar ve kültür faaliyetlerinin canlılığını, K şgarlı Mahmud'un *D v n  lug ti't-Türk* adlı eserinden ayrıntılı bir Şekilde görebiliriz.

D v n  lug ti't-Türk'te sanat ve kültüre dair pek çok kelime yer edinmektedir. Bu kelimeler incelendiğinde sanat terminolojisine dair bazı terimlerin günümüzde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kelimelerin h l  kullanılıyor olması, dilin ve kültürün tarih  derinliğini, s rekliiliğini ve toplumsal yapının istikrarını anlatmaktadır. Bu kelimeler, geçmiŐle günümüz arasında hem dilsel hem de kültürel bir köprü işlevi görmektedir. Mimar , ziynet eşyaları, renkler, çömlek ürünleri, tekstil ve sanat terminolojisine dair kelimelere baktığımızda bilhassa günümüzde en çok kullanılan kelimelerin renk terimlerinin yer aldığı saha olduğu tespit edilmiştir.⁷⁷

11. yüzyıldan günümüze kadar sanatla al kalı bazı kelimelerin kullanılıyor olması, sanatın ve kültürel ifadelerin s rekliiliğini anlatabilir. Öte yandan bu, toplumun estetik değerlerinin korunmasını ve kültürel kimliğin devamlılığını da ifade edebilir. Sanat, tarih boyunca gelişim ve deđerŐim gösteren bir alandır. Buna rağmen bu kelimelerin kullanılıyor olması, sanatın temel kavramlarını ve değerlerini koruyarak varlığını sürdürdüğünü de gösterebilir.

⁷⁵ Bk. Reşat Genç, *K şgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2005), 163-371.

⁷⁶ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 29-32.

⁷⁷ Renklerle alakalı tarih  serüven için bk. Reşat Genç, *Türk İnanışları ile Mill  Geleneğinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999).

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Geçen Mûsikî ile İlgili Kavramlar Üzerine Bir Değerlendirme

Mustafa Said Akdoğan*

1. Giriş

Türk dili, kültürü, sanatı ve tarihi için mihenk taşı eserlerden biri kabul edilen, Anadolu'nun Malazgirt zaferi ile Türklere açıldığı ve Türklerin geniş coğrafyalara yayıldığı bir dönemde, Türklere karşılaşılan Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin Arapça gibi üstün bir dil olduğunu göstermek gayesiyle Mahmud b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Kâşgarî (Kâşgarlı Mahmud) (d.1008/ö. 1105) tarafından 25 Ocak 1072 yılında Arapça olarak kaleme alınmaya başlanan ve 10 Şubat 1074 yılında tamamlanan¹ *Dîvânü lugâtî't-Türk* birçok ilki bünyesinde barındırmaktadır. Türkçenin kültürel derinliğinin gözler önüne serildiği bu eser, ilk Türkçe sözlük olmasının yanı sıra Kâşgarlı Mahmud tarafından çizilmiş olan ve Kâşgar'ın merkez olarak kabul edildiği ve 11. yüzyıldaki Türk şehirlerinin gösterildiği Türk dünyasının ilk haritasını da içermektedir.²

* Öğr. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mustafa.akdogan@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9415-4980>.

¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâtî't-Türk*, çev. Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 127.

² Mahmud Kâşgarlı, *Dîvânü lugâtî't-Türk*, nşr. Kılıslı Muallim Rifat (İstanbul, 1333), 1/24-25.

Kâşgarlı Mahmud, geniş bir coğrafyayı dolaşarak Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızların kullanmış oldukları kelime ve atasözlerini not etmiş, bu notlardan hareketle Arap sözlüklerinde kullanılan tasnifle kelimeleri sınıflandırmış ve bu kelimeleri, kelimelerin içinde geçtiği örnek cümleler, şiiirler, atasözleri ve deyimlerle izah ederek Türk dilinin bilinen en eski sözlüğünü ortaya koymuştur. Kelimeleri izah için günümüz sözlüklerinde dahi bu yöntemin kullanılıyor olması, Kâşgarlı Mahmud'un Türk sözlükçülüğünün atası olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte *Divânü lugâti't-Türk*'ün yazılış amacı ve biçimi göz önünde bulundurulduğunda sözü edilen eserin yalnızca 11. yüzyıldaki dil özelliklerine ışık tutan bir gramer kitabı olmayıp aynı zamanda Türk tarihine, kültürüne, mitolojisine, coğrafyasına ve edebiyatına dair önemli ve değerli bilgiler ihtiva eden ansiklopedik bir eser özelliği taşıdığını ifade edebiliriz.³

Bir toplumun dünyaya bakışı, benimsediği hayat tarzı ve yaşayış biçimi o toplumun sahip olduğu dilde kendini göstermektedir. Türklüğün hazinesi ve bir nevi hafızası olan *Divânü lugâti't-Türk* de Kâşgarlı Mahmud'un açıklamalarına yer verdiği kelimeler sayesinde 11. yüzyıldaki Türklerin toplumsal yaşamı, aile yapısı, akrabalık ilişkileri, inançları, iktisadî faaliyetleri, giyim-kuşamları, yemek kültürleri vb. birçok konuya ışık tutmaktadır. *Divânü lugâti't-Türk*'ün aydınlatığı ve hakkında ipuçlarına yer verdiği alanlardan biri de sanat ve sanat özelinde mûsikîdir. Kâşgarlı Mahmud'un ifadelerinden hareketle 11. yüzyıldaki Türklerin mûsikî ile olan ilişkilerine dair bilgiler elde etmek mümkündür.

Bu çalışmamızda öncelikle *Divânü lugâti't-Türk*'te geçen kelimeler tek tek incelenerek mûsikî ile ilgili kelimeler tespit edilecek ve akabinde 11. yüzyılda kullanılan mûsikî terimlerinden hareketle dönemin mûsikîsi, bu mûsikîyi icra eden kimseler, bu icracıların kullanmış oldukları enstrümanlar ve icralarını gerçekleştirdikleri ortamlar ile mûsikînin bu dönemde hangi amaçlarla kullanıldığı meseleleri ele alınacaktır.

³ Mustafa S. Kaçalın, "Divânü lugâti't-Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/447.

2. *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Mûsikî Terimleri*

Dîvânü lugâti't-Türk diğer pek çok alanda olduğu gibi içerdiği kavramlar bakımından mûsikî sahası için de öncü bir kaynaktır. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde geçen kavramları tek tek irdelediğimizde 11. yüzyıl Türk dünyasında kullanıldığını tespit ettiğimiz mûsikî ile ilgili kavramları⁴ alfabetik olarak şöyle sıralayabiliriz:

Arwaşdı: Mırıldandı.⁵

Boçı: Bir lavta çeşidi.

Boçı qopuz: Bir lavta çeşidi.⁶

Bogım: Parmak eklemi. Kamışın ya da hulfa otunun boğumları da bu şekilde adlandırılır.⁷

Borguy: Üflenerek çalınan boru.⁸

Çang: Zil.⁹

Çing: Pirinçten yapılmış kapların ve çanların çıkardığı ses.¹⁰

Çingraq: Gür ve pürüzsüz.

çingraq ün: Gür ve pürüzsüz ses.¹¹

Egeme: Bir lavta çeşidi.¹²

⁴ Mûsikî ile ilgili kavramların tespiti ve kelime açıklamaları için Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser tarafından hazırlanan ve Kabcacı Yayınevi'nden yayınlanan *Dîvânü lugâti't-Türk* tercümesinden faydalanılmıştır.

⁵ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 154.

⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 191.

⁷ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 192.

⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 196.

⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 220.

¹⁰ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 232.

¹¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 233.

¹² Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 249.

Kırış: Kiriş; yayın iki ucu arasında gerili olan tel.¹³

Küg: Şiirin aruzu, ölçüsü.¹⁴

Küg: Türkü söylerken kullanılan bir ezgi; beste.

er küglendi: Adam kendine özgü bir ezgiyle türkü söyledi. Şu dörtlükte de kullanılır,

kügler qamug tüzüldi	Ezgiler sıraya konu
iwriq idiş tizildi	Kadehler ve testiler dizildi
sensiz özüm özeldi	Ruhum seni özledi
kelgil amul oynâlim	Gel de haylazca cilveleşelim. ¹⁵

Küg: Bir kentin halkı arasında ortaya çıkarak belli bir süre dilde kullanılan nükteli bir söz.

Bu yıl bu küg keldi: Gülünecek bu şey, bu yıl ortaya çıktı.¹⁶

Kügledi:

er kügledi: Adam bir türkü söyledi ve bunun ezgisini söylediği sırada ortaya çıkarttı.¹⁷ (Not: Yani irticalen o anda beste yaptı.)

Küglendi:

yüzi anıg küglendi: Onun yüzünde çiller çıktı. (Not: Küg'ün çil anlamı da var.)

er küglendi: Adam şarkı söyledi.

küglenür, küglenmek. Bunun kök-biçimi küglendi'dir.¹⁸

¹³ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 315.

¹⁴ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 332.

¹⁵ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 332.

¹⁶ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 332.

¹⁷ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 332.

¹⁸ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 332.

Küwrüg: Kös.¹⁹

Qaqratmaq: Çalmak.²⁰

Qamış: Kamış; saz.²¹

Qaqratgu: Davul.²²

Qonqramaq: Kalınlaşmak.

Oğlan üni qonradı: Oğlanın sesi kalınlaştı (boğuklaştı). Bu olay, çocuk ergenlik çağına geldiğinde gerçekleşir.²³

Qongraqu: Çanlar.²⁴

Qongur: Boğuk.

Qongur ün: Boğuk (kısık) ses.²⁵

Qopuz: Kopuz, uda benzer bir çalgı.

Qopuzluq kişi: Kopuzu olan kimse.

Qopzadı: Çaldı.

Ol qopuz qopzadı: O kopuz çaldı.

Qopzaldı: Çalındı.

Qopuz qopzaldı: Kopuz Çalındı.

Qopzaşdı: Kopuz çalmakta yarıştı.

Qopzattı: Kopuz çalmaya teşvik etti.²⁶

¹⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 337.

²⁰ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 401.

²¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 396.

²² Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 401.

²³ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 438.

²⁴ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 439.

²⁵ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 439.

²⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 440.

Quruglug:

Quruglug ya: Gerilmiş [teli kurulmuş] yay.²⁷

Ötrülmek: Öttürmek. Ol sızıgı ötürdi: O, düdüğü [başka bir şeyi de olabilir] öttürdü.²⁸

Sızıgı: Düdük.²⁹

Tavl: Avda doğan için çalınan davul.³⁰

Tavı: Ses ve hareket.³¹

Tug: Hakanın huzurunda çalınan davul [kös].³²

tug uruldu: Nöbet davulları vuruldu.³³

tugum tikip uruldu süsi anın oruldu	Tuğum dikilip savaş davulları çalındığında Düşman askeri ekin gibi biçildi
qañş-oq qaçâr ol tutar	Şimdi onların en yücesi benden nasıl kaç bilir. ³⁴

(Not: Buradan hareketle Tuğ ifadesinin sancağı ve askerî müsikî takımını içeren genel bir isim olduğunu ifade edebiliriz.)

Tümriig: Tef (Oğuz lehçesi).³⁵

Ûn: Ses. Er üni bütti: (Göğsündeki bir hastalık, soğuk algınlığı ya da bir darbe nedeniyle) adamın sesi kayboldu.³⁶

²⁷ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 453.

²⁸ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 381.

²⁹ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 486.

³⁰ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 542.

³¹ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 542.

³² Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 588.

³³ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 623.

³⁴ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 362.

³⁵ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 604.

³⁶ Kâşgarlı Mahmüd, *Divânü lugâti't-Türk*, 214, 637.

Yır: Aşk şiirleri, şarkıları (gazel, gınâ).³⁷

Yır: Türkü; şarkı (gınâ).

ol yır yırladı: O, bir türkü söyledi. Bu sözcük genellikle aşk duygularını anlatan türküleri (gazel) ifade etmek için kullanılır. Aynı zamanda ır da denir.³⁸

Yıragu: Çalgıcı (mutrib); şarkıcı (muganni).³⁹

Yırladı:

er yırladı: Adam bir türkü söyledi.

yırlar, yırlamaq.⁴⁰

3. *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Mûsikî İcracıları ve Mûsikînin İcra Edildiği Ortamlar*

Dîvânü lugâti't-Türk'te geçen ve yukarıda zikredilen kavramlardan hareketle 11. yüzyılda mûsikîyle uğraşan, müzik icra eden kimseleri şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. 'Şaman', 'kam', 'yelwiçi' ve 'kâhin' gibi isimlerle anılan din adamları.
2. 'Yıragu'⁴¹ denilen şarkıcı veya çalgıcı olarak ifade edilen ve doğrudan bu işi meslek edinen kişiler.
3. Mûsikî asıl mesleği olmayıp mûsikîye ilgisi bulunan kimseler.
4. Askerî müzik takımının icracıları.

Bu sınıflama aslında bizlere o dönemde müziğin hangi amaçlarla ve hangi ortamlarda kullanıldığı hakkında da önemli ipuçları vermek-

³⁷ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 693.

³⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 693.

³⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 693.

⁴⁰ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 694.

⁴¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 693.

tedir. *Divânü lugâti't-Türk* özelinde yapılan bu tasnifte bahsi geçen icracıların müsikilerini icra ettikleri ortamları şu şekilde sıralayabiliriz: 'Badram'⁴² denilen sevinç ve şölen günleri, 'küden'⁴³ denilen düğünler, 'sörçük/sörçek'⁴⁴ denilen akşam sohbetleri, 'oynagu yer'⁴⁵ denilen oyun ve eğlence alanları, 'şanbûy'⁴⁶ denilen içkili şölenler, av merasimleri⁴⁷, doğum⁴⁸ yapılan haneler, cenaze merasimleri⁴⁹, hakanın otağı, savaş meydanları.

Divânü lugâti't-Türk'ten hareketle farklı amaçlarla müsikî icra eden kişiler ve icra ettikleri müsikî türleri hakkında da şu şekilde bir tasnif yapabiliriz: 1. Şaman, kam, yelwiçi ve kâhin'lerin icra ettikleri dinî/sihri müsikî, 2. Müsikî sevdalıları ile profesyonel müzisyenlerin icra ettikleri din dışı müsikî ve 3. Askerî müsikî takımının icra ettiği müsikî.

3.1. Şaman, Kam, Yelwiçi ve Kâhin'lerin İcra Ettikleri Dinî/Sihri Müsikî

İslâmiyetten önce Türkler arasında kökeni bakımından dinî mahiyette bir müsikinin var olduğu tahmin edilmekte⁵⁰, kam, baksı (bahşi), şaman gibi ilk din adamlarının dinî törenlerde bazı ilkel müsikî âletlerini kullandıkları ve birtakım sesler çıkartarak âyin yönettikleri bilinmektedir.⁵¹ *Divânü lugâti't-Türk'te* de bu bilgileri doğrular nitelikte ifadeler yer almak-

⁴² Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 166, 178.

⁴³ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 331.

⁴⁴ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 505.

⁴⁵ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 366.

⁴⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 520.

⁴⁷ Av merasimleri sırasında müsikî âletlerinden farklı amaçlarla faydalandığı görülmektedir. Ögel, bu konuyu izah için Altay ve Kuzey Türk kavimlerinin; erkek geyikleri avcılara çekebilmek için, dişi geyik sesine benzer ses çıkaran av ve işaret borularını çalmalarını misal vermiştir. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 8/335.

⁴⁸ Av sırasında doğan için çalınan davula 'tavil' ismi verilmektedir. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 542.

⁴⁹ *Divânü lugâti't-Türk'te* her ne kadar yog/yuğ denilen ve ölünün ardından yemek verilen bu merasimlerde (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 699) müsikî icra edildiğine dair bir ipucu bulunmasa da şaman, kam ve yelwiçi denilen din adamlarının ölen kişinin ardından birtakım sihirli sözleri terennüm etmeleri muhtemeldir.

⁵⁰ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, haz. Orhan F. Köprülü - Nermin Pekin (İstanbul: Ötügen, 1980), 74.

⁵¹ M. Nazmi Özalp, *Türk Müsikîsi Tarihi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 2000), 1/286.

tadır. İslâmiyet öncesi dönemde Türklerin dînî yaşantılarında önemli bir yere sahip olan şaman, kam ve yelwiçi⁵² gibi isimlerle anılan kâhinlerin ücret karşılığı⁵³ birtakım tahminlerde buldukları⁵⁴, kem gözlere karşı korunma⁵⁵, gaipten haber verme, kehânette bulunma, saklı olanı açığa çıkarma⁵⁶, taşlarla büyü yaparak yağmur yağdırma, bulutları ve rüzgârı getirme⁵⁷ vb. amaçlarla birtakım sözleri mırıldanarak büyü yaptıkları, tedavi amaçlı ilaçlar hazırladıkları anlaşılmaktadır.

Türklerin İslâmiyetle tanışmalarının ardından farklı bir boyuta evrilen dînî mûsikî artık bahsi geçen amaçlarla arşaşılan/mırıldanılan⁵⁸ sihrî bir müzikten İslâm'ın temel metni olan Kur'ân-ı Kerîm'in tilâvetine; ezan, salâ ve diğer dînî mûsikî formlarımızın çeşitli Türk müziği makamlarıyla icrası sonucu ortaya çıkan dînî mûsikîye dönüşmüştür. Bu dönüşüm sırasında Türkler tarafından 'salavât' anlamında kullanılan 'alqış'⁵⁹ kelimesinde olduğu gibi kimi kelimelerin kullanımı kalmamış ve bu kelimelerin yerlerini Arapça karşılığı almıştır.

3.2. Mûsikî Sevdalıları ile Profesyonel Müzisyenlerin İcra Ettikleri Din Dışı Mûsikî

Türklerin dînî olduğu gibi toplumsal yaşantılarında da mûsikîye yer verdikleri, lâ-dînî denilen ve dînî içerikli olmayan mûsikîye de önem verdikleri görülmektedir. Toplumun herhangi bir kesiminden olan, mûsikîye karşı özel ilgileri bulunan veya doğrudan mesleği musikişinaslık olan ve 'yırâğu'⁶⁰ denilen şarkıcı veyahut çalgıcı kimseler, o dönemin

⁵² Yelwi: Büyü; sihir. Büyücüye 'yelwiçi' denir. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 682.

⁵³ Ürüng: Kâhine verilen ücret. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 639.

⁵⁴ İrq: Gaipten haber vermek, kehanetlerde bulunmak, saklı olanı ifşa etmek. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 281.

⁵⁵ Arşaşdı: qamlar qamug arşaşdı: Şamanlar (kamlar) büyü sözler mırıldandı. Kem gözlere karşı okunan büyü sözler için de bu sözcük kullanılır. arşaşur, arşaşmaq. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 154.

⁵⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 281.

⁵⁷ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 674.

⁵⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 154.

⁵⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 140.

⁶⁰ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 693.

en gözde enstrümanı olan kopuz'u⁶¹ ellerine alarak çeşitli nükteli sözler olan 'küg'leri⁶² icra etmişlerdir. 'Küg' kelimesinin hem 'nükteli söz' hem de 'türkü' anlamına gelmesi aslında o dönemde söylenen türkülerin 'nükteli sözlerin terennümü' sonucu ortaya çıktığı ipucunu bizlere vermektedir. Yine bu mûsikî sevdalıları ve profesyonel müzisyenler kimi zaman 'sıbizgu', 'borguy'⁶³ veya 'qamış' denilen nefesli çalgılardan birini öttürmüş⁶⁴ veyahut 'egeme'⁶⁵, 'boçı'⁶⁶ veya 'boçı qopuz'⁶⁷ denilen lavta çeşitlerinden birini çalıp 'ün'lerini⁶⁸/seslerini yükselterek kendilerine 'tümürg'⁶⁹/tef ile eşlik eden arkadaşlarıyla birlikte o mecliste bulunanları coşturmuşlardır.⁷⁰ Meşk meclisleri olarak da ifade edebileceğimiz bu icra ortamları kimi zaman bir çadır olurken kimi zaman da gezinti sırasında konaklanan açık bir mekân olmuştur. Öyle ki gezintilere çıkanlar yanlarından müzik aletlerini de eksik etmemişlerdir.⁷¹

Mûsikînin bu tesîr gücünün İslâm dini özelinde ve İslâm'ın tebliğinde kullanılması ise *Divânü lugâti't-Türk*'ün yazımından yaklaşık bir asır sonra Hoca Ahmed Yesevî'nin (ö. 1166) Horasan Erenleri olarak bilinen müridleri vesilesiyle olacaktır. Türklerin en gözde enstrümanı olan kopuzlar eşliğinde artık Ahmed Yesevî'nin âyet-i kerîmelerden ve hadîs-i şerîflerden mülhem olarak yazdığı 'Hikmet' adı verilen şiirleri okunacak

⁶¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 440.

⁶² Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 332.

⁶³ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 196.

⁶⁴ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 381.

⁶⁵ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 249.

⁶⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 191.

⁶⁷ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 191.

⁶⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 637.

⁶⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 604.

⁷⁰ Böyle bir ortamda icra edildiğini düşündüğümüz ve Orta Asya'da icra edilen en eski Türkçe şarkılar olarak ifade edilen (Zakırcan Arıpov, "Kâşgarlı Mahmut'un "Divanu lugati't-Türk" Adlı Eserinde Müzik Terimleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 60 [28 Haziran 2018], 311) eserlerden birinin sözleri daha önce "Divânü lugâti't-Türk'te Geçen Müsiki Terimleri" bahsinde zikredilmişti (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 332).

⁷¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 1/119.

ve bu vesileyle Anadolu başta olmak üzere Türk dünyası İslâm'ın nuruyla aydınlanacaktır.⁷²

3.3. Askerî Mûsikî Takımının İcrâ Ettiği Mûsikî

Kâşgarlı Mahmud'un bizlere bıraktığı 950 yıllık mirasından mülhem olarak tasavvur ettiğimiz bir diğer mûsikî ortamı ise askerî müziğin icra edildiği ortamlardır. Türk ordu geleneği, birkaç bin yıllık bir miras ve hatıradır. Mûsikî aletleri sadece sevinç, eğlence ve sanat gayesiyle icra edilmemiştir. Askerî sahada mûsikî, ordu ve toplumu düzene sokan, bir işaret veya sesle verilen emri ifade eder.⁷³ Mûsikînin tesir gücünü bilen Türkler ve Türklerin hükümdarı olan hakan, egemenliğinin ve hükümdarlığının bir alameti olarak her gün huzurunda muhtelif vakitlerde askerî müzik takımı olan tuğ takımına nevbet vurdurmaktadır.⁷⁴ Bu amaçla her gün 'küvrüg'⁷⁵ denilen ve 'kös' adıyla günümüz mehter takımında dahi kullanılan devasa davullar ve küvrüg'lere göre daha küçük olan 'qaqratgu'⁷⁶, 'tavıl' ve 'tuğ'⁷⁷ denilen farklı boyutlardaki davullarla birlikte pirinçten yapılmış 'qongragu'⁷⁸ denilen çeşitli çanlar 'qaqratılmış'⁷⁹ yani çalınmış ve 'borguy'⁸⁰ denilen borular üflenmiştir.

Askerî mûsikî takımı sadece hakanın huzurunda⁸¹ ve otağın önünde değil aynı zamanda savaş meydanlarında da kendine has mûsikisini icra etmiştir. Kâşgarlı Mahmud eserinde; Arslan Tegin'in kırk bin kişilik Müslüman ordusunun -askerî müzik takımının davulları çalıp boruları

⁷² Bayram Akdoğan - Mustafa Said Akdoğan, *Türk Din Mûsikisi Dersleri* (Ankara: NY Matbaacılık, 2022), 120; Mustafa Demirci, "Türk Din Mûsikisinde Ahmed Yesevî'nin Yeri, Tesiri ve Önemi", *Diyanet İlmî Dergi* 52/4 (01 Aralık 2016), 219, 221.

⁷³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 8/332.

⁷⁴ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 588.

⁷⁵ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 337.

⁷⁶ Qaqratgu: Davul. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 401.

⁷⁷ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 588.

⁷⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 439.

⁷⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 401.

⁸⁰ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 196.

⁸¹ Hakanın huzurunda tuğ vurulmasının hükümdarlık sembolü olmasının yanında muhafız alayının nöbet değişimini gösterdiği de ifade edilmektedir. Ramiz Asker - Leyla Asker, "Kâşgarlı Mahmut ve 11. Yüzyıl Musikisi Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 8/1 (2008), 33-34.

öttürerek yeri göğü inletmesi ve düşmanı korkudan titretmesi sayesinde-Yabâqu şeflerinden biri olan Böke Budraç komutasındaki yedi yüz bin kişilik kâfir ordusunu bozguna uğrattığını bize haber vermektedir.⁸²

Kâşgarlı Mahmud'un 'oruldu' kelimesini izah için örnek verdiği şu şiirin Türk tarihinin bilinen en eski askerî marşının sözleri olması kuvvetle muhtemeldir:

garvı çuvaç kuruldı	Han çadırı kurulduğunda ⁸³
tugum tikip uruldı	Tuğum dikilip savaş davulları çalındığında
süsi anın oruldı	Düşman askeri ekin gibi biçildi

qañç-oq qaçâr ol tutar Şimdi onların en yücesi benden nasıl kaçabilir.⁸⁴

Nitekim bu sözler hakkında Ögel: “Bu şiir, Türklerin büyük devlet ve imparatorluk çağındaki, şarkıları veya marşlarıdır.”⁸⁵ demiştir.

Divânü lugâti't-Türk'te Türk hakanı Şu'nun, Süyab kalesinde konuşlanan beyleri için her gün üç yüz altmış davul vurdurması da yine askerî mûsikî takımının icralarına bir örnek olması bakımından önemlidir.

4. *Divânü Lugâti't-Türk'ten* Hareketle 11. Yüzyıl Türk Müsikisinde Formlar

Yukarıda izah edilen hususlardan hareketle Türklerin mûsikîyi dînî sahada, gündelik yaşantıda ve askerî alanda kullandıklarını söyleyebiliriz. Bunun bir sonucu olarak nükteli sözlerden meydana gelen küğ'lerin günümüz türkülerinin; aynı şekilde tuğ takımının icralarının da günümüz mehter marşlarının nüveleri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak *Divânü lugâti't-Türk'ten* hareketle Türklerin 11. yüzyılda dînî sahada kullandıkları mûsikînin, günümüz Türk İslâm mûsikîsi ile bir bağlantısının olmadığını düşünmekteyiz. Nitekim Safiyyuddîn el-Urmevî (ö.

⁸² Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 201.

⁸³ Türklerin hakanlarına özgü ipekten yapılmış bir çadır; bunun altında hakanlar yaz sıcağında gölgeye kavuşur, kışın yağmurdan ve kardan korunur (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 362).

⁸⁴ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 362.

⁸⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 8/229.

1293) tarafından Türk müziğinin 17'li ses sisteminin ortaya konulması için hala iki asırlık bir süre zarfının bulunduğu bir dönemde, Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037) gibi mûsikî sahasında da eser telif eden istisnalar haricinde Türk dünyası dâhilinde bilinen ve şüyû bulmuş gelişmiş bir mûsikîden de söz etmek mümkün görünmemektedir. Hal böyle olmasına rağmen müziğin tesir gücü bilindiği için şaman, kam ve başka isimlerle anılan din adamları mûsikîden bu doğrultuda faydalanmışlardır. Mûsikî, insan tabiatına olan uygunluğu sebebiyle İslâm'ın benimsenmesinden sonra da hizmetine devam etmiş ve artık dînî mûsikî; birtakım sihirli ve büyülü sözlerin terennümünden Kur'ân-ı Kerîm tilâvetine, ezan, salâ, tekbir, telbiye ve daha nice dînî formlarımızın icrasına yerini bırakmıştır.

Yukarıda ifade edilenlerden ayrı olarak *Dîvânü lugâti't-Türk*'te dikkati çeken diğer formları şu şekilde sıralayabiliriz:

4.1. Salavât Formu

Dînî Mûsikî formlarımızdan biri olan 'salavat' için 11. yüzyılda 'alqış'⁸⁶ tabirinin kullanıldığını görmekteyiz. Ancak Hz. Peygamber'e dua niteliğindeki sözler olarak ifade edilen salavât'ın⁸⁷ ve salavât kelimesi manasında bu dönemde kullanılan alqış'ın enstrüman eşliğinde veya eşlik olmadan insan sesi ile çeşitli makamlarda icra edildiğine dair *Dîvânü lugâti't-Türk*'te bir bilgi bulunmamaktadır.

Alqış: Dua etme; övme; birinin iyiliklerini faziletlerini bir bir sıralama.

ol begke alqış berdi: O beyi övdü.

yalâvaçça alqış bergil: Muhammed'e (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) salavât getir.⁸⁸

⁸⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 140.

⁸⁷ Fatih Koca, "Dinî Mûsikî Formu Olarak Salât u Selâm Kültürü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (15 Haziran 2014), 119.

⁸⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 140.

4.2. Mersiye Formu

Divânü lugâti't-Türk'te geçen 'basan' ve 'yog' kavramlarından hareketle ölen kişinin arkasından düzenlenen merasimler sırasında bir dînî mûsikî formu olan mersiye'nin ve benzeri türlerin icra edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü hem gündelik yaşantıda hem de dînî ve askerî alanda bu derece etkin bir rolü olan mûsikînin ölüm gibi insanı sarsan ve derinden etkileyen bir hadise sonrasında düzenlenen merasimde yer almadığını düşünmek makul görünmemektedir.

Bir dînî mûsikî formu olarak mersiyeler; ölen bir kimsenin ardından o kişinin iyi vasıflarının sayıldığı ve ölümü sebebiyle duyulan üzüntünün ifade edildiği manzum ve mensur ifadelerin Türk Mûsikîsi makamlarıyla genellikle irticalen kimi zaman da belirli bir beste ile icra edilmesine denilmektedir.⁸⁹ Mersiye benzeri türlerin, yog denilen ve ölünün cesedi gömüldükten üç ya da yedi gün içerisinde verilen yemek sırasında okunması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu şekilde bir uygulamanın var olduğuna dair *Divânü lugâti't-Türk'te* açık bir bilgi bulunmadığını ifade edebiliriz.

Basan: Ölünün cesedi gömüldükten sonra onun adına verilen yemek. Buradan hareketle yog basan denir.⁹⁰

Yog: Ölü gömüldükten sonra üç ya da yedi gün içinde verilen yemek.⁹¹

4.3. Ninni Formu

Ninnilerin 11. yüzyılda kullanıldığının göstergesi *Divânü lugâti't-Türk'teki* şu maddedir:

Balu balu: Bebeklerini beşikte uyutmak için kadınların tekrarladığı, ninnimsi bir söz öbeği.⁹²

⁸⁹ M. Faruk Toprak - Nuri Özcan, "Mersiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/215, 219.

⁹⁰ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 174.

⁹¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 699.

⁹² Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 169.

Belli bir ezgiye sahip olan ninniler bebekleri uyuturken veya avuturken kullanılmaktadır. Ninnilerde ifade edilen sözlerin belli bir ritim ve beste ile söylenmesi bebeğin hem rahatlamasını sağlamakta hem de uykuya geçmesini kolaylaştırmaktadır. *Divânü lugâti't-Türk*'te geçen bu kelimeden hareketle o dönemde böyle bir formun var olduğunu açık bir biçimde söyleyebiliriz. Günümüz ninnilerinde kullanılmayan 'balu balu' söz öbeği ile bebeğin, sevgi ve güven duygusunu temin etmesi amaçlanmıştır. Aynı köke benzer şekilde 'bala' kelimesi de 'yavru, küçük çocuk' anlamında kullanılmaktadır.⁹³

5. *Divânü Lugâti't-Türk*'te İsimleri Geçen Enstrümanlar

Divânü lugâti't-Türk'te isimlerini tespit ettiğimiz enstrümanları kendi içerisinde telli, nefesli ve vurmali çalgılar olarak üçe ayırabiliriz.

1. Telli çalgılar: Boçır⁹⁴, boçı kopuz⁹⁵, egeme⁹⁶, çopuz.⁹⁷
2. Nefesli çalgılar: Borguy⁹⁸, sızızgu.⁹⁹

⁹³ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, nşr. Ahmed Cevdet (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1899), 273.

⁹⁴ Bir lavta çeşidi (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 191).

⁹⁵ Bir lavta çeşidi (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 191).

⁹⁶ Bir lavta çeşidi (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 249).

⁹⁷ Kopuz, uda benzer bir çalgı (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 440).

⁹⁸ Üflenerek çalınan boru (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 196). Göktürklerde davul, boru ve bayrağın hükümdarlığın tanınmasında bir sembol olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu doğrultuda Çin imparatoru, Yabgu Kagan'ın kağanlığını tanıdığını göstermek amacıyla ona davul, boru ve bayrak göndermiştir. Bk. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 8/332.

⁹⁹ Düdük (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 486). Mirzaoğlu, 'sızızgu' olarak ifade ettiği enstrümanın *Divânü lugâti't-Türk*'te verilen bilgilerden hareketle günümüzde Teke yöresi müziğinde kullanılan ve 'sipsi' adı verilen nefesli çalgının atası olarak kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Bk. F. Gülay Mirzaoğlu, "Divânü lugâti't-Türk Işığında Müzikal İcra Ortamları", *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* (Ankara: TDK Yayınları, 2009), 533. Sızızgu'nun günümüzdeki 'ney' ya da onun basit hâli olarak ifade edilen kaval-düdük benzeri bir enstrüman olabileceği de tahmin edilmektedir. Bk. Asker - Asker, "Kâşgarlı Mahmut ve 11. Yüzyıl Musikisi Üzerine", 33.

3. Vurmalı çalgılar: Çang¹⁰⁰, küwrüg¹⁰¹, qonqragu¹⁰², tavl¹⁰³, tug¹⁰⁴, tümrüg.¹⁰⁵

6. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud'un 1074 yılından bizlere miras bıraktığı ilk Türkçe sözlük olan *Divânü lugâti't-Türk*, 11. yüzyıldaki Türk dünyasının tarihî, kültürel, toplumsal ve coğrafi unsurlarını içeren diğer pek çok alanda olduğu gibi çalışma konumuz olan müsikî sahasında da değerli bilgiler ihtiva eden kıymetli bir hazinedir.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde geçen müsikî ile ilgili kavramlardan hareketle 11. yüzyılda Türklerin icra ettikleri müsikî türlerinin temelde; -şaman, kam, yelwiçi ve kâhin denilen din adamlarının birtakım sihirli ve büyümlü sözleri terennüm etmeleri sonucu ortaya çıkan- dînî müsikî; -müsikîye ilgi duyanlar ile 'yragu' denilen profesyonel müzisyenlerin icra ettikleri- din dışı müsikî ve -tuğ takımı denilen askerî müzik takımının icra ettiği- askerî müsikî olarak üçe ayrıldığını söyleyebiliriz. Farklı amaçlarla farklı ortamlarda icra edilen bu müsikî türlerinde kullanılan enstrümanların da çeşitlilik gösterdiği dikkat çekmektedir. Kâşgarlı Mahmud tarafından hakkında ziyadesiyle bahsedilen ve bu sebeple halk nezdinde rağbet gördüğü ve yaygın şekilde kullanıldığı anlaşılan kopuzların ve boçı, egeme gibi kopuz benzeri telli enstrümanların daha çok dînî ve lâ-dînî müsikîde kullanıldığı görülürken, kös, küwrüg, bor-guy, tavl gibi vurmalı ve nefesli enstrümanların ise düşmanı korkudan titretmek amacıyla askerî müsikîde kullanıldığı görülmektedir. Henüz müsikînin İslâm dinini tebliğde bir araç olarak kullanılmadığının anlaşıldığı bu dönemde Türk dünyasında gelişmiş bir müsikî nazariyatı sisteminden de söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Nitekim 17 perdeli Türk müziği sistemi, *Divânü lugâti't-Türk*'ün yazımından yaklaşık

¹⁰⁰ Zil (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 220).

¹⁰¹ Kös (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 337).

¹⁰² Çanlar (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 439).

¹⁰³ Avda doğan için çalınan davul (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 542).

¹⁰⁴ Hakanın huzurunda çalınan davul [kös] (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 588).

¹⁰⁵ Tef (Oğuz lehçesi) (Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, 604).

iki asır sonra ortaya konulmuştur. Buna rağmen Türklerin toplumsal yaşantıları mûsikîden ayrı olmamıştır. Mûsikî kimi zaman ‘badram’ dedikleri sevinç ve şölen günlerinde, kimi zaman ‘küden’ dedikleri düğünlerinde, kimi zaman da ‘sörçük/sörçek’ dedikleri akşam sohbetlerinde veya ‘şanbûy’ dedikleri içkili şölenlerinde onlara eşlik etmiştir. *Dîvânü lugâti't-Türk* bizim tespit edebildiğimiz bu bilgilerin ötesinde daha nice zenginliklere sahip bir hazinedir.

Bu vesîleyle Türk yurdunu karış karış gezip notlar alarak tüm bu bilgilere bizleri vâris kılan, 950 yıl öncesinden bizlere ve tüm Türk milletine öğretmen olan Kâşgarlı Mahmud’u şükran ve minnetle anıyorum.

التي هي في بلاد الإسلام إذ الألسن تنطق بذكرها كثيرًا ذكرت لشرفها
وتركبت ذكر أكثرها الجولها وما كان منها في بلاد الشرك ذكرت بعضًا
منها وأعرضت عن البواقي إحدًا فأبديت في ذكرها وما كان خفيًا
في هذه اللغة لم يذكر وما كان من أسماء الرجال والنساء وكذلك
الأمكان يسمي بتلك الأسماء كثيرًا واحتجاج إلى معرفتها على
طريق الصحة قد ذكرت المشهور منها هـ

القول في طبقات الترك وبيان القبائل

الترك في الأصل عشرون قبيلة بغضون كلهم إلى ترك ابن
يافث بن نوح النبي صلوات الله عليه وهم بمنزلة أولاد الروم
بن عيصوبن اسحق بن ابراهيم صلوات الله عليه
وكل قبيلة منها بطون لا تخصهم إلا الله فإني عاذاً أمماً
القبائل وتارك الحمل الأبطون الغزبية التجمانية فإني ذكرتهم
وسمات دواتهم لاجد الناب إلى معرفتهم ومبين منازل
كل قبيلة منهم من الأرض الشرقية على الترتيب من قرب الروم
إلى المشرق جاهليةً وإسلاميةً فأول القبائل قرب الروم
جندك ثم قحاق ثم اعز ثم يماك ثم بشعرت ثم بسمل
ثم قاي ثم بياقو ثم تثار ثم قرقز. وهذه قرب الصين

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Din Dili ve Belleğin İnşası

“Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas.”

(Çölde yol işareti varsa yoldan şaşılmaz, kişide akıl
varsa konuşmasında hataya düşmez.)

(Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu lügâti't-Türk: Türk Dilinin İlk
Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın [İstanbul: Vakıfbank
Kültür Yayınları, 2023], 75).

Bir Din Dili İnşâ Etmek: *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve Döneminde Türkçe Din Dili

Hidayet Peker*

1. Giriş

Bu çalışmada kadim bir kültüre sahip olan Türklerin kendilerine özgü/ Türkçe bir din dilinin varlığı, bu dilin sürekliliği ve özellikle İslâmlaşmayla birlikte bu dilin varlığını devam ettirip ettiremediği ve bunun nedenleri üzerinde durulacaktır. Çalışmamızda dayandığımız temel literatür, *Dîvânü lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* olmak üzere *Dede Korkut Hikayeleri* ile eski Türk yazıtlarıdır. Elbette başta seyahatnameler olmaz üzere diğer bazı kaynaklar da önemli veriler içermektedir ancak etraflı bir araştırma bu çalışmanın sınırlarını ziyadesiyle aşacaktır.

Bir toplumu meydana getiren din, dil, ahlak, siyaset, sanat, ekonomi vs. gibi çeşitli yapılar söz konusu olduğunda, dinin diğer yapıları daha fazla etkilediği tarihî ve sosyolojik bir hakikattir. Bu bakımdan tarihte var olmuş tüm toplum ve milletlerin bir şekilde belirli bir inanca ve hatta dine inandıklarını söyleyebiliriz. Tarihin kadim milletlerinden biri olan Türkler de, özellikle Orta Asya'da var oldukları günlerde oldukça çeşitli dinleri kabul etmişler ve bu dinler, onların sosyal ve kültürel hayatlarında derin etkiler bırakmıştır.

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hidayetp@uludag.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-5175-2291>.

Türklerin hangi şartlarda, ne gibi saiklerle değişik dinlere intisap ettiği, bu dinlerin onların topyekûn hayatları üzerine nasıl etkiler bıraktığı, bu etkilerin hangilerinin unutulup gittiği ve hangilerinin muhafaza edildiği, Türklerin orijinal bir dinlerinin olup olmadığı, pek çoğu transferlerle kabul edilen dinlerin, Türkler arasında aldığı biçimler ve geçirmiş olduğu değişimlerin neler olduğu, Türkçe bir din dilinin mevcudiyeti ve bu dilin sürekliliği gibi konular; gerek konuyu aydınlatacak veriler gerekse mevcut verilerin değerlendirilmesi noktasında oldukça bakir bir alandır denilebilir.¹

Yukarıdaki durum Türkler ve İslâmiyet söz konusu olduğunda da geçerlidir. Türk ilahiyatçılığı, Türklerin İslâmiyet'i kabulü ile ilgili henüz yeterli düzeyde monografik ve sistematik çalışmalar ve araştırmalar yapılmış değildir. Türklerin, İslâm'ı hangi şartlarda ve nasıl benimsediği, dinin geleneksel-mistik yönünün mü, kitabî tarafının mı ilkin kabul gördüğü ya da etkili olduğu, yeni dinin kabulüyle din dilinin geçirdiği değişimler ve bunların muhtevası ve mahiyeti gibi konular ve bütün bunların nedenleri detaylandırılmaya muhtaçtır.²

Bir toplumun herhangi bir dini kabul ediş sürecinde, o dini, kendi millî özelliklerine dönüştürmesi ve kendisinin de o dinin karakterine bürünmesi söz konusudur. Dinin yanında, dil, örf-adetler, siyaset, mimari, sanat vs gibi hususlar da bunlara ilave edilebilir. *Divânü lugâti't-Türk* başta olmak üzere ilk dönem ürünler, daha doğru bir ifadeyle geçiş dönemi

¹ Konuyla ilgili ilk akla gelen Türkçe literatürden bazıları şunlardır: Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi* (İstanbul: YKY, 2007); İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* (Ankara, 1980); Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976); Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi* (İstanbul: Türk Kültür Yayıncılık, 1978); Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1985); Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: TTK, 1991); Mehmet Aydın, "Türklerin Dinî Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (Konya, 1997), 1-9; Sadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi* 4 (1998), 38-50; İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji* (Konya: Kömen Yayınları, 2002).

² Konuyla ilgili 1. dipnottaki eserlere ilave olarak bk. Esra Kaan Çelikten, "Eski Türklerden Türkiye Türkçesine Kadar Gelen Dinî Terminoloji", *Dede Korkut: Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 29 (Aralık 2022); M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: 1984); Osman Turhan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1979); Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978); Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002); Fatih M. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016).

eserleri bu konulara dair bilgileri içermesi açısından da dikkate alınmalıdır.³

Araplardan sonra İslâm'ı kabul eden iki büyük milletten İranlılar söz konusu olduğunda, onların kadim inançlarının ve bu inançla örülmüş hayatlarının farklılığından dolayı, onlar, İslâm'ı daha çok millileştirerek yani kendi kadim kültürlerini büyük oranda muhafaza ederek kabul etmişlerdir. Türklere gelince durum başkadır. Türklerin, İslâm'la tanışmadan önceki son dönemlerinde ağırlıklı olarak benimsedikleri “Tek Tanrı” inancı nedeniyle, onların İslâm dinini kabulü daha kolay ve büyük oranda dönüştürmeden ve dönüşerek gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bu dönüşme-dönüştürme sürecinde Türklerin kendilerine özgü karakterlerinin, hayat tarzlarının, dünya görüşlerinin ve bütün bir kültürlerinin insanî ve makul düzeyde olması da etkili olmuştur ve bu yönüyle İslâm ile problem yaşanmamıştır. Ve bu taraf, neredeyse değiştirilmeden dinî alana uyarlanmıştır.

Türkçe bir din dilinin mahiyeti ya da olup olmadığı meselesi doğrudan Türklerin, İslâm öncesi kabul ettikleri dinlerle/inançlarla ilgili bir konudur. Türklerin hangi saiklerle hangi dinleri kabul ettikleri bugün dahi netleştirilmemiş bir konudur. Ancak onların, Totemizm, Animizm, Şamanizm, Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi pek çok dini ve inancı değişik zamanlarda ve farklı bölgelerde benimsedikleri de kesindir. Bu konuda en önemli kaynak olan eski Türk yazıtlarına baktığımızda; “*eski Türk inanç ve düşünce sistemleri, atanın öldükten sonra ailesine yardımcı olacağına inanılan ve ölen büyüklere saygının bir çeşit devamı olarak görülen atalar kültü, tabiattaki hemen bütün varlıklarda esrarlı güçler olduğu anlayışıyla dağ, taş, ağaç ve su gibi nesnelere canlı kabul eden tabiat kültleri ve asıl merkezi inancı temsil eden Gök Tanrı kültü şeklinde sıralanır*”.⁴ Türklerin göçebe olarak hayatlarını sürdürmeleri, onları pek çok dinin etkisine açık hale getirmiştir. Ayrıca yaşadıkları coğrafyanın tarihi İpek Yolu güzergâhında olması da birtakım dinlerin bu bölgeye intikaline neden olmuştur. Bunun yanı

³ Esasen bu konularda daha evvel bazı çalışmalar yapma imkânına sahip olunmuştur. Nitekim bu çalışmamız da büyük oranda “Dede Korkut Hikâyeleri Çerçevesinde Dinin Dönüştürücü Etkisi Üzerine” adlı makalemizin yeniden ele alınmasıyla oluşturulmuştur. Bk. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Bursa, 2017), 97-116.

⁴ Şeker, İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru, 102

sıra komşu devletlerin kendi dinlerini bilinçli bir şekilde Türkler arısına taşımaları da burada zikredilmelidir. Mesela 9. yüzyılın başlarında bir Uygur hanı için yaptırılan bir anıtta, Çin hükümdarının, Budizmin Türkler tarafından kabulüne yönelik gayretlerini içeren şu kayıtlar, bu düşünceyi teyit etmektedir: “*Dzui-Sik gibi dört rahip memlekete göndererek iki mukaddes ibadet neşredip üç çevre ile onlara nüfuz etti. Bilhassa bu din üstadları dinî bilgileri iyi kavryorlardı ve yedi kitabı da iyi biliyorlardı... Onun için bu hak din Uygurlar arasında yer tutabilmişti*”.⁵ Ancak Türkler arasında İslâm’ın kabulüne kadar monist bir karakter arzeden Tek Tanrı inancı hariç hiçbir din ya da inanç sisteminin baştan sona kadar varlığını güçlü ve yaygın bir şekilde devam ettiremediğini de belirtmeliyiz.⁶

Din dili denildiğinde ibadetler, bu ibadetler esnasında yapılan dualar, tevbeler, Tanrı’ya (veya kutsala) yönelik istek ve temenniler, kıssalar, kozmolojik ve hukukî beyanlar, dinî tecrübe ve davranışlarla ilgili ifadeler anlaşılmalıdır.⁷

Divân ve *Kutadgu Bilig*’de yer alıp sonra terkedilen ya da yaygınlık kazanmayan Türkçe din diline ait kavramlara geçmeden önce eski Türk inanışlarındaki Tanrı tasavvuruna dair bilgiler vermek yerinde olacaktır. Çünkü din dili bir anlamda Tanrı hakkında konuşmaktır.

Eldeki veriler ve yapılan araştırmalardan hareketle söylenecek olunursa, kadim Türk düşüncesindeki Tanrı tasavvuru ve Tanrı-evren ilişkisi konularında tam bir yeknesaklık yoktur ve pek çok yaratıcı güç oluşa katkı vermektedir ki bunlar içerisinde etkileri aynı olmamakla beraber zikredilmesi gerekenler, Tengri, Umay, İduk Yır-Sub (kutsal yer-su), Ülgen ve Erlik’tir. Burada vurgulanması gereken husus, Tengri dışındakilerin onun kadar etkin olmamakla birlikte müstakil davranıyor olabilmeleridir.

Tanrı tasavvuru söz konusu olduğunda en sağlıklı veriler eski Türk yazıtlarıdır ki bilhassa Orhun ve Yenisey yazıtları birçok konuda sağlıklı

⁵ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987), 233.

⁶ Genel olarak Türklerin eski din ve inançları ile ilgili olarak bk. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*; İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*; Tanyu, *Türklerin Dini Tarihi*; Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*; Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*; Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013).

⁷ Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 21.

değerlendirme yapma imkânı sunmaktadır. Ayrıca transfer edilen dinlerden çok Türklerin doğrudan “Gök Tanrı” inancına dair unsurları içerdiğinden dolayı Tanrı tasavvuruna dair argümanların bu yazıtlardan devşirilmesi daha isabetli olur kanaatindeyiz. Bu yazıtlar eski Türk insanının gündelik hayatları, duyguları, inançları, tabiatla ilişkileri vs. gibi konularda birtakım bilgiler verse de nerdeyse tamamen askerî ve siyasî manifestolar içermektedir.⁸ Buradan hareketle, oluşan Tanrı tasavvuru ve Tanrı’nın evrenle ilişkisi daha çok siyasî-askerî alanla sınırlı kalmıştır denilebilir.

Tanrı, eski Türklerde toplumsal hayatı yöneten en üstün varlık olarak kabul edilmiştir. O, bizzat Türk milletinin koruyucusu olan kudretli ve yüce bir varlıktır. Kül Tigin yazıtına göre Çin hakanının Türk kavmine karşı olumsuz tutumuna karşı Tanrı duruma bizzat müdâhil olmuş ve İlteriş Kağanı, Türk kavminin başına getirerek Türk milletinin birliğini sağlamıştır. “*Türk tenrisi, ıduk yiri subu anca itmiş. Türk budunu yok bolmazun tiyi, budun bolçun tiyin, akanım ilteriş kaganıg, ögüm iblige katunıg tenri töpesinde tutıp yügerü kötürmiş erinç. / Türk Tanrısı ve kutsal yer-su böyle takdir eylemiş. Türk kavmi yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlteriş hakanı ve annem Elbilge hatunu tepesinden tutup yukarı götürmüş*”.⁹

Taht da ülke de Tanrı’dan bir lütf olarak hakana bahşedilmiştir. “*Tenri il berigme, tenri türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol tenrikagan olurtadı / ülke veren Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye o Tanrı beni ‘tahta’ oturttu*”.¹⁰ Aynı şekilde düşmanla mücadele etmeyi ve savaşlardan zaferle dönmeyi hakan yine O’na borçludur, Tanrı irade etmezse düşman mağlup edilemez. “*Tenri yalırkaduk için illiğış ilsiretmış, kaganlıgıg kagansratmış, yağıg baz kalmış, tizliğış sökürmiş, başlıgıg yükündürmüş. / Tanrı buyurduğu için, elleri elsiz, hakanları hakansız komuş, düşmanları muti kalmış. Dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş*”.¹¹ “*Tenri yarlıkaduk için öküş teyin biz, korkmadımız, süin-*

⁸ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları [Söz Varlığı İncelemesi]* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 25 (Eski Türk yazıtları konusunda Orkun’un *Eski Türk Yazıtları* adlı eseri ile bu çalışmayı esas aldık).

⁹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 34-35; Aynı ifade Bilge Kağan için de kullanılmaktadır. Bk. 56, 64; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 623. İfade aynen Bilge Kağan yazıtında tekrarlanmaktadır. Bk. Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 632.

¹⁰ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 41; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 625.

¹¹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 36; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 624.

düşdümüz... yaydımız/Tanrı irade ettiği için çokuz diye biz, korkmadık, savaştık... düşmanı perişan ettik".¹² Bunun yanı sıra, hanın sözünün terkedilip birliğin bozulması, kimliğini kaybeden Türk milletinin dağılması ve esaret altında kalması da yine Tanrı'nın bir cezası olarak telakki edilmektedir. Bilge Tonyukuk yazıtında hansız kalıp Çinlilerin esaretine giren Türklerin bu durumu şöyle tasvir edilmektedir: "*Türk budun kann bolmayn tabgaçda ad- rılı, kanlandı, kann kodıp tabgaçka yana içkidi. Tenri ancaemiş erinç: Kan bertim. Kannın kodıp içikdin, içikdik için tenri ölütmüş erinç, Türk budun ölti, alkındı, yok boldı/Türk milleti hansız olmasın diye Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. Fakat sonra hanını koyup tekrar Çin'e teslim oldu. O zaman Tanrı şöyle demiş: Sana han verdim. Hanını koyup hüküm altına girdin. Hüküm altına girdiği için Tanrı ölüm vermiş. Türk milleti öldü, mahwoldu, yok oldu*".¹³

Eski Türk düşüncesinde göğün, yerin ve insanın yaratılmaları da Tanrı'yla ilişkilendirilmektedir. "Üze kök tenri asra yağız yer kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış/Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış".¹⁴ Her ne kadar, yaratmanın doğrudan öznesi olarak Tanrı ifade edilmemiş olsa da yazıtların genel bağlamı dikkate alındığında yaratma eyleminin Tanrı ile ilişkilendirilmesi doğru olacaktır.¹⁵ Çünkü Kül Tigin yazıtının kuzey tarafında "Öd tenri yasar, kişi oğlu köp ölügli töremiş/Zamanı Tanrı takdir eder, insanoğlu hep ölmek için türemiş."¹⁶ denilmektedir. Yani ölümü veren Tanrı ise hayatı veren de O'dur. Buradan ayrıca Tanrının dışındaki her bir şeyin sonlu olduğu, ebedi olanın yalnızca O olduğu sonucunu da rahatlıkla çıkarabiliriz. Kül Tigin'in ölümü üzerine dikilen yazıtın yazarı olan Yolug Tegin'in şu ifadesi de hayatın, ölümün ve yeniden dirilmenin doğrudan Tanrı'ya ait olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: "...uça bardıgız, tenri... tiriğedikçe/şimdi ölüverdiniz... Tanrı... diriltici."¹⁷

¹² Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 114; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 641.

¹³ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 100; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 638. Ayrıca bk. Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji*, 40.

¹⁴ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 28-29; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 622.

¹⁵ Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 88.

¹⁶ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 52; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 627.

¹⁷ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 54; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 628.

Türklerde, Tanrı kelimesi ile göğün, “tengri” şeklinde aynı kelimeyle ifade edilmesi¹⁸, O'nun yukarılarda-yüce olduğunu, yarattığı herhangi bir şeye benzemediğini ve antropomorfik hiçbir özellik taşımadığını da göstermektedir.

Tanrı'nın dışındaki diğer kozmik varlıklar söz konusu olduğunda özellikle Kutsal Yer-Su (Iduk Yir-Sub) ve Umay oluşa katkı vermektedirler denilebilir. Her ne kadar bu kutsalların, Tanrı kadar ve doğrudan olmasa da yazıtlar dikkate alındığında, oluşu belirli oranlarda etkilediklerini ifade edebiliriz. Türklerin bir hakan etrafında millet olmaları hususundaki şu ifadeler Türklerin egemen ve güçlü bir devlet olmasını Tanrı ve kutsal yer-sunun takdirine bağlamaktadır: “*Türk tenrisi, iduk yiri subu anca itmiş. Türk budunu yok bolmazun tiyi, budun bolçun tiyin/Türk Tanrısı ve kutsal yer-su böyle takdir eylemiş. Türk kavmi yok olmasın diye, millet olsun diye.*”¹⁹ Aynı şekilde, Türklerin Çinlilerle yaptıkları bir savaşta, düşmanın sayıca çokluğuna rağmen galip gelmeleri, bu kutsalların yardım ve desteği ile irtibatlandırılmıştır: “*Tenri, umay, iduk yir sub basa berdi erinç/Tanrı, Umay ve Kutsal Yer-Su bize yardım etti (ya da düşmanı gaflete düşürdü).*”²⁰

Tanrı, Kutsal Yer-Su ile anılan bir diğer kutsal varlık da Umay'dır. Yukarıdaki metinde Umay'ın, savaşta etkisi zikredilse de bu varlık, Türkler arasında daha çok dişil bir formda ve çocukları koruyan bir kutsal olarak kabul edilmiştir.²¹ “*Akanım kağan uçdukda inim Kül Tigin yiti yaşda kaltı. Umayteg ögüm katun kutna inim Kül Tigin er at boldı./Babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Kültegin yedi yaşında kalmıştı. Umay'a benzeyen annem hatunun taliine küçük kardeşim Kültegin er adını aldı.*”²² Burada babasız kalan çocuğun büyütülme işinin anne tarafından üstlenilmesi, Umay'ın hem dişil formunu hem de çocuklarla ilgili etkisini dile getirmektedir. Hatice Şirin, Altıngöl Yenisey yazıtındaki “*butumuz umay*”²³ ifadesindeki ‘but’ ke-

¹⁸ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 58; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 631.

¹⁹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 34-35; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 623.

²⁰ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 112-113; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 641.

²¹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 76, 21. dipnot.

²² Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 44; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 625.

²³ Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 667.

limesinden hareketle, Umay'ın Türkler arasında bir Tanrı, en azından bir idol olarak kabul edildiğini belirtmektedir.²⁴

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Türklerin bir Gök Tanrı inancına sahip olduklarını, Tanrı'nın evreni kontrol eden ve kozmik düzenin işleyişinden sorumlu en üstün güç kabul edildiğini; ancak Tanrı'nın niteliklerinin çok da net olmadığını; Tanrının yanında birtakım tanrısal varlıkların da oluşa aracılık ettiklerini rahatlıkla düşünebiliriz. Bunun yanında Tanrı'nın evreni yoktan mı yarattığı yoksa var olana şekil vererek kozmik oluşu başlattığı konusu da çok açık değildir.

Dîvân ve *Kutadgu Bilig* başta olmak üzere ilk dönem eserlere baktığımızda Tanrı dışındaki Kutsal Yer-Su, Ülgen, Erlik ve Umay gibi diğer kutulların yer almadığını görmekteyiz. Sadece Umay kelimesi *Dîvân*'da farklı bir anlamda yer almaktadır. Buna göre Umay, “doğum yaptıktan sonra kadının rahminden çıkan şey (plasenta) olarak adlandırılır”. Burada Umay İslâm öncesi kullanımından oldukça uzaklaşmıştır. Ancak Kâşgarlı'nın kelimeye “umayga tapınsa oğul bulur” şeklinde verdiği örnek, kelimenin açıklamasındaki anlamla uyuşmamakta daha çok önceki inancı ifade etmektedir.²⁵ Bundan sonra yukarıda bahsettiğimiz eserlerde yer alan dinî terimlerden isim-fiil ayırımına gitmeksizin bazılarını ele alacağız.

2. Dinî Terimler

Tengri: Allah, aziz ve celil olan.

“Tün kün tapun, tengrike boynamagıl

Gargup angar eymenü oynamagıl

(Allah'a gece ve gündüz ibadet et

O'ndan kork ve korkunda çekinmede oyunbaz olma)²⁶

²⁴ Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, 175.

²⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, çev. Seçki Erdi - Serap Tuğba Yurtsever (İstanbul: 2005), 621. (Bundan sonra sadece *Dîvân* olarak belirtilecektir).

²⁶ Kâşgarlı, *Dîvân*, 551. Kâşgarlı'nın eserindeki dinî terimlere yönelik yaptığımız bir çalışmada, yaklaşık 8000 kelime içinden isim ve fiil olarak ancak 45 kadar dinî terim tesbit edebildik. Bk. Hidayet Peker, “Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lügâti't-Türk* Adlı Eserinde Dinî Terimler”, *Mahmyt Kashgarly-The Founder of Scientific Turkology, International Scientific Conference* (February 21-22) (Aşkabat-Türkmenistan: 2008).

“Yağız yir yaşıl kökte erdi küsüş
 Angar birdi tengri ağırlık üküş
 (Yağız yerde de azizdi, mavi gökte de;
 Tanrı ona çok değer vermişti.)”²⁷

Dîvân, Kutadgu Bilig ve Dede Korkut Hikâyeleri'ne baktığımızda Tanrı kelimesi, İslâm öncesi anlamını koruyacak şekilde yer almaktadır. Ancak Tanrı'dan kastedilen tamamen Kur'an'da belirtilen Tanrı tasavvuruna uygun düşmektedir. Eski Türk inanışlarında nitelikleri çok da belirgin olmayan Tanrı, bu eserlerde Kur'an'dan hareketle belirgin hale getirilmiş, hayatın her alanına etki eden yegâne güç sahibi olarak tasvir edilmiştir. Bu bağlamda, Allah aracı varlıklara müracaat etmeksizin veya Kur'an'daki anlatıma uygun düşecek tarzda evreni yoktan var etmektedir. Rızık O'ndandır, O'ndan gelinmiştir ve dönüş O'nadır. Can veren de alan da O'dur. Bilginin tek kaynağı O'dur. Yeminler O'nun adına yapılır. Sıkıntı anında ancak O'na müracaat edilir, sevinç anında sadece O'na şükredilir ve kurban kesilir. O, insana Cebrail ile yardımda bulunur. Oğul ondan talep edilir, zaferi O'nun bahşedeceği kabul edilir. Kötülerle, canavarlarla, vahşi hayvanlarla mücadelede O'ndan yardım istenir ve O'na yalvarılır. Evlilikler “Allah'ın emri Peygamberin kavli ile” kurulur. Hastalar O'nun kudretiyle iyileşir. Sonuç olarak oluşun tek bir dinamiği vardır ki o da Allah'tır.

Bayat: Cenâb-ı Hakk'ın adı.²⁸

“Ugan bir bayat ol kamugda oza
 Öküş hamd-u ügdi arıgar ok seza.
 (Her şeyden önce kadir ve bir olan Tanrı gelir,
 Sonsuz hamd ve sena da ancak O'na layıktır)”²⁹

İdi: Mevla, rab, efendi. Allah'a da İdi denir. İdimiz yarlığı: Rabbimizin buyruğu.³⁰

²⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat (İstanbul, 2006), 44. (Terimlerin *Kutadgu Bilig*'deki yerleri eserin sayfa numarası değil beyit numarası ile belirtilmiştir ve de genellikle terim ilk kez kullanıldığı beyit gösterilmiştir.)

²⁸ Kâşgarlı, *Dîvân*, 178.

²⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Manzum Mukaddime, 1.

³⁰ Kâşgarlı, *Dîvân*, 285.

“Ululuk idisi ugan zü'l celal
Yaratgan törütgen me kadir kemal.
(Ululuk sahibi, kadir, zü'l-celal.
Yaratan, türeten ve kudretin kemaline sahip olana Tanrıdır)”³¹

Yalvaç/Yalavaç: Peygamber.³²

“Muhammed yalavaç halayık başı
Kamug barçalarka ol ol köz kaşı.
(Muhammed peygamber mahlûkların başıdır
O bütün bunların göz üstünde kaşıdır)”³³

Hem *Dîvân*'da hem de *Kutadgu Bilig*'de peygamber/elçi anlamında “savcı” kelimesi de kullanılmaktadır.

Yarlıg: Tanrı'nın bağışlaması.

“Yime bu kitabka at urmuş uluğ
Bayat yarlıgasuol edgü kuluğ.
(Bu kitaba ad koymuş olan o ulu ve iyi kulları
Tanrı yarlıgasın (günahlarını bağışlasın)”³⁴

Bu kelime *Dîvân*'da bağışlamak anlamında değil, biçare/yoksul ve hakarının buyruğu anlamında kullanılmaktadır.³⁵

Sakınuk: Takva sahibi.

“Bütünlük me hürmet bu zühtlîg öze
Sakınuk biliglik arıglıg oza.
(Doğruluk, hürmet ve zühde sahip olduğu gibi
Bir de takva sahibi, bilgili ve temiz bir kişiymiş)”³⁶

Bu kelime *Dîvân*'da yer almamaktadır.

³¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Manzum Mukaddime, 1

³² Kâşgarlı, *Dîvân*, 651.

³³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Manzum Mukaddime, 8.

³⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Manzum Mukaddime, 32.

³⁵ Kâşgarlı, *Dîvân*, 667.

³⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Manzum Mukaddime, 46.

Bütti: Tanrı'nın birliğini ikrar etmek, inanmak. “*Gul tengrike bütti/Kül Tanrınnun birligini ikrar etti*”.³⁷ Bu kelime Kudagu Bilig’de “bütti” değil “bütüg” şeklinde aynı anlamda olacak biçimde geçmektedir. Dört sahabe-den Hz. Ebu Bekir’in övüldüğü kısımdaki şu beyitte olduğu gibi.

“Atik erdi aşnu kamuğda oza
Bayatga bütüglü köngül til tüze.
(Başta herkesten önce Tanrıya inanmış
Gönlü ve dürüst olan (Ebu Bekir) gelir)”³⁸

Törütti: Yaratmak. “Tengri yalungug törütti/Allah Âdem’i yarattı. Tengri acun törütti/Tanrı âlemi yarattı.”³⁹

“Yağız yir yaşıl kök kün ay birle tüm
Törütti halayık od ödleک bu kün.
(Yağız yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü
Zaman ile zamaneyi ve mahlûkları O yarattı)”⁴⁰

Bitig: Muska. Kâşgarlıda bu kelime muska anlamının dışında kitap (Biti: Vahiyle yazdırılmış kitap), yazılan, yazı anlamlarında da kullanılmıştır.⁴¹ *Kutadgu Bilig*’de ise muska anlamını ifade etmeksizin kitap, belge anlamında yer almıştır.

“Ölürin bilip kılmış özge itig
Bitip kodmuş atın tiriğke bitig.
(Öleceğini bilerek kendisi için hazırlık yapmış
Adını kitaplara geçirerek yaşayanlara bırakmıştır)”⁴²

Burhan: Put. Kukla anlamında da kullanılmaktadır.⁴³ *Kutadgu Bilig*’de kâfirlerle savaşmak hakkındaki beyitlerde de put anlamında kullanılmaktadır.

³⁷ Kâşgarlı, *Dîvân*, 214.

³⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 51 (Bundan itibaren verilen beyit numaraları birinci bapdan itibaren.)

³⁹ Kâşgarlı, *Dîvân*, 587.

⁴⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 3

⁴¹ Kâşgarlı, *Dîvân*, 190.

⁴² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 258.

⁴³ Kâşgarlı, *Dîvân*, 209.

“Evin barkın örte sığıl burhanın
Anıng ornı meşcit cemaat kılın.
(Onların evini barkını yık, burhanını kır
Cami yap, etrafına İslâm cemaati toplansın)”⁴⁴

Çomag: Müslüman. Uygurlar ve Müslüman olmayan diğer halkların kullandığı kelime.⁴⁵ Kelime bu anlamıyla daha çok Müslüman olmayanların, Müslümanlar için kullanımını çağrıştırırsa da *Kutadgu Bilig*'de Müslüman Türklerin ilk İslâmlaşma dönemlerinde bu kelimeyi kendileri için kullandıklarını görmekteyiz.

“Bu munça isinmek azu tumılmak
Tilek iki boldı ay ersik çomak.
(Sıcakta bu kadar terleyecek, soğukta bu kadar titreyecek
Ve sonuçta iki arzunu elde edeceksin, ey Müslüman yiğit)”⁴⁶

Yalngug: Hz. Âdem'e verilen bir isim.⁴⁷ *Dîvân*'da hem Âdem için hem de insan için kullanıldığını görmekteyiz. Yalnız olmak da buradan gelmektedir ki kelime bu anlamı da içermektedir. *Kutadgu Bilig*'de sadece insan için kullanılmaktadır.

“Bu yalnguk atı boldı yangluk üçün
Bu yangluk uruldu bu yalnguk üçün.
(Bu yalnguk (insan) yanıldığı (yangluk) için verildi
Yanılmak (yangluk) insan (yalnguk) için yaratıldı).”⁴⁸

Hz. Âdem'in de en önemli eyleminin yanılmak olduğu da özellikle vurgulanmalıdır.

Yazug: Günah. “Öd tütünsüz bolmas, yiğit yazugsuz bolmaz/Ateş dumansız, yiğit günahsız olmaz.”⁴⁹

⁴⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 5486.

⁴⁵ Kâşgarlı, *Dîvân*, 239.

⁴⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 4701.

⁴⁷ Kâşgarlı, *Dîvân*, 654.

⁴⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 197.

⁴⁹ Kâşgarlı, *Dîvân*, 680.

“İlig aydı uktum açıldı sözüng
 Yazuk uzri koldung kutuldu özüng.
 (Hükümdar şöyle dedi: Anladım, sözün açıklandı
 Günahının affını istedin ve kurtuldun.)”⁵⁰

Yek: Şeytan. “Bilmiş yek, bilmedük kişiden yeg/Bildiğin şeytan bilmediğin adamdan hayırlıdır.”⁵¹

“Bayat yirmişi ol bu yek sevmişi
 Takı artukı ol sevüp salmışı.
 (Bu şeytanın sevdiği ve Tanrının yerdığıdir
 Tanrının sevip bıraktığını ise o daha çok sever.)”⁵²

Yel: Cin. “*Er yelpindi/adamı cin çarptı.*”⁵³ Kelime bu anlamda *Kutadgu Bilig*'de yer almamaktadır.

Yelpik: Cin çarpması.⁵⁴ Kelime *Kutadgu Bilig*'de geçmemektedir.

Tamu: Cehennem. “*Tamu gapğın açar tavar/Rüşvet cehennem kapısını açar.*”⁵⁵

“Bu edgü ong ol kör isizlik bu sol
 Solungdın tamu ornu uştmağ ong ol.
 (İyilik sağ ve kötülük soldur
 Senin solunda cehennem vardır, sağında ise cennet.)”⁵⁶

Uçmag: Cennet.⁵⁷

“Müslüman işin it munginga yara
 Bayat birge uçamk kör ornung töre.
 (Müslümanların işini gör, ihtiyaçlarına yardım et
 Tanrı sana cennet verir, yerin başköşe olur.)”⁵⁸

⁵⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 671.

⁵¹ Kaşgarlı, *Dîvân*, 681.

⁵² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 3523.

⁵³ Kâşgarlı, *Dîvân*, 681.

⁵⁴ Kâşgarlı, *Dîvân*, 682.

⁵⁵ Kâşgarlı, *Dîvân*, 527.

⁵⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 917.

⁵⁷ Kâşgarlı, *Dîvân*, 613.

⁵⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 3503.

Tapuğ: Tapınmak, ibadet etmek.⁵⁹

“Seningde bar erken yiğitlik küçi
Yava kılma taat tapuğ kıl tuçi.
(Sende henüz gençlik kuvveti varken, bunu başa geçirme
Tanrı buyruklarına uy ve ibadet ile uğraş.)”⁶⁰

Nom: Din. “*Tengri nomu/Allah’ın dini*”. Kâşgarlı kelimenin Çince olduğunu ifade eder.⁶¹ Kelime, *Kutadgu Bilig*’de geçmez.

Yükünç: Namaz kılmak, baş eğmek. “Gul tengrike yükündi/Kul Allah için namaz kıldı”.⁶²

“Yana koptı terkin töşektin turrp
Ma yundı yükündi köngül tüz urup.
(Yatağından çabucak kalktı
Abdest alarak içtenlikle namazını kıldı.)”⁶³

Yundi: Abdest aldı.⁶⁴ *Kutadgu Bilig*’de de aynı anlamda (Bir üstteki beyitte görüldüğü gibi).

Dede Korkut Hikâyeleri’ne baktığımızda özellikle *Dîvân*’da yer alan dinî terimlerin neredeyse tamamen terkedildiğini, yerine bugün kullandığımız din dilinin geçtiğini görmekteyiz. Buna göre terkedilen Türkçe dinî kavramlar ve onların yerine benimsenenlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: (İlk kelime terkedileni ifade etmektedir) *Nom* yerine *Din* (*Azgın dinli kâfir, sası dinli, din düşmanı, din serveri Muhammed*); *Yükünç* yerine *Namaz*, *Yükündi* yerine *Namaz kıldı* (*Arı sudan abdest alıp namaz kılmak*); *Savçı-Yalvaç* yerine *Peygamber* (*Muhammed peygamber*); *İrinçü-Yazug* yerine *Günah* (*Günahınızı adı görklü Muhammed bağışlasın*); *Menggü* yerine *Ahîret* (*Ahîret hakkını helal etsin*); *Yek* yerine *Şeytan* (*Şeytana lanet kılmak*).⁶⁵ Bütün bu kelimelerden

⁵⁹ Kâşgarlı, *Dîvân*, 532.

⁶⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 362.

⁶¹ Kâşgarlı, *Dîvân*, 350.

⁶² Kâşgarlı, *Dîvân*, 717.

⁶³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 5452.

⁶⁴ Kâşgarlı, *Dîvân*, 711.

⁶⁵ Türkçe dinî kavramlar Kâşgarlı Mahmud’un *Dîvânü lugâti’t-Türk* adlı eserinden, parantez içerisindeki ifadeler de *Dede Korkut Hikâyeleri*’nden alınmıştır. Bk. *Dedem Korkudun Kitabı*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Kocabalı Yayınevi, 2006).

hiçbiri ilk kullanımıyla hikâyelerde yer almamaktadır. Bunlara ilave olarak hem Türkçe uçmag, hem Arapça olarak kullanılan cennet (*yeri cennet olsun*) ya da Kâşgarlı'da yer almayan ve Türkçe ezan okumak anlamında kullanılan “banlamak (*minarede banlayanda fakı görklü*)” gibi kelimeler hikâyelerde yer almaktadır.⁶⁶ Bununla birlikte Türklerin daha önce kabul ettikleri Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm vs. gibi bazı dinlere ait kavramlar hiçbir şekilde hikâyelerde geçmemektedir. Şamanistik bazı kavram ve tavırların hikâyelerde yer aldığına yönelik değerlendirmelerin de zorlama olduğunu ya da bu etkilerin yüzeysel düzeyde kaldığını belirtmekte fayda vardır.

Burada iki kelimeden bahsetmek de gerekir. Bunlardan birincisi “yumuş/yumuş/yumuş” kelimesidir ki, bu kelime Kâşgarlı'da “yumuşcı=melek” şeklinde kullanılmaktadır ve “iki adam ya da başka birileri arasındaki mesai” anlamına gelmektedir.⁶⁷ Kelime *Kutadgu Bilig*'de de aynı anlamda “haberci, vazife/vazifeli” anlamlarında kullanılmaktadır, “*Kayuka at alsa kayuka yumuş/Bazularına unvan, bazularına görev verilmesine aracılık etmeli.*”⁶⁸ Deli Dumrul hikâyesinde, Azraile yenilen Deli Dumrul, kendisinin canını almamasını Azrail'den istediğinde, Azrail, bunu Allah'tan talep etmesi gerektiğini belirterek “*Men dahi bir yumuş oğlanıym.*”⁶⁹ diyerek, kendisine verilen vazifenin dışına çıkamayacağını belirtmiştir. Türklerin, İslâm'ı kabul ettiği ilk dönemlerde “yumuş” melek yerine kullanılmışsa da daha sonra yerini “melek” kelimesine bırakmıştır.

Dikkat çekici bir diğer kelime de “okumak”tır. Bu kelime, *Dîvân*'da “okıdı” olarak geçmekte ve “çağırarak, okumak” anlamlarında kullanılmaktadır. “ol meni okıdı/o beni çağırdı.”⁷⁰ Aynı şekilde *Kutadgu Bilig*'de de “okı/çağırarak, davet etmek; okıcı/çağırıcı/davet edici” anlamında kullanılmaktadır: “*Okıcı ol erdi bayattan sanga/O, sana Tanrı tarafından gönderilen davetçiydi.*”⁷¹ İç Oğuz'a Taş Oğuz'un Asi Olup Beyrek'in Öldüğünü Beyan Eden hikâyede iki yerde farklı yazılışlarla geçmektedir ki, metin

⁶⁶ *Dedem Korkudun Kitabı*, 22.

⁶⁷ Kâşgarlı, *Dîvân*, 710.

⁶⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 2542.

⁶⁹ *Dedem Korkudun Kitabı*, 113.

⁷⁰ Kâşgarlı, *Dîvân*, 359.

⁷¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 36.

bağlamındaki anlamı “davet, davet etmek, çağırma, tebliğ etmek” şeklindedir. İlk metinde Aruz Koca, Taş Oğuz beylerini toyda bir araya getirir. Aruz, beylere, niçin çağrıldıklarını bilip bilmediklerini sorduğunda, beyler “*bilmezüz, neye okudunuz, ne buyurursuz.*”⁷² diye cevap verirler. İkinci metinde ise, Beyrek’in arkadaşları onun öldüğünü Kazan Bey’e haber vermek için huzura gelirler ve Aruz’un tuzağını anlatırlarken “*namerd dayun al eylemiş, okuyuban bizî aldılar, varduk.*”⁷³ derler. Bu metinler dikkate alındığında “okumak” kelimesi, Hz. Muhammed’in Hira mağrasında “oku” emrine muhatap olmasında kastedilen anlamlardan biri olan “tebliğ, davet, davet etmek, çağırma”la örtüşmektedir.⁷⁴

3. Sonuç

Sonuç olarak şunu ifade etmeliyiz ki, Türklerin ilk yazılı kültür ürünleri olan yazıtlardan *Dede Korkut Hikâyeleri*’ne kadar öne çıkan ilk dönem literatüre baktığımızda, Türklerin kadim kültürlerine ait Türkçe dinî terimlerin yerini zamanla yeni dinin yani İslâm’ın din dili olan Arapça ve aynı zamanda Farsça ile değiştirdiklerini, yeni dine dayalı Türkçe bir din dili inşâ etmediklerini, önceki dinî terimlerin ya unutulduğunu ya da yaygın bir kullanım kazanmadığını veya dinî bağlamı dışında bir anlamda varlığını sürdürdüğünü belirlemek gerekir. Bunun en önemli nedeni, Türklerin kabul ettiği kadim dinler söz konusu olduğunda, Türk bir din kurucusunun, bu dine ait itikâdî ve amelî yönden sistematik bir Türkçe kutsal metnin ve mabetlerin olmayışı veya bunların uzun süre varlığını devam ettiremeyişidir. Bir diğer neden ise Türklerin İslâmiyet öncesi kabul ettikleri “Tek Tanrı” inancının putperestlik özellikler arzetmemesi, tevhid inancı ile uyumu ve İslâm’ın Tanrı tasavvuru ile büyük oranda örtüşmesidir. Elbette Türklerin ilk yurtları olan Sibiryâ ve Moğolistan başta olmak üzere Orta Asya’da yaşayan Türk halklarının inançları ve dinî hayatlarına dair yapılacak ciddi araştırmalar bu konuda daha zengin ve hatta daha farklı bilgileri ortaya çıkaracaktır. Çin kroniklerinin de araştırmacılara yepyeni veriler sunacağı da bilinen bir hakikattir.

⁷² *Dedem Korkudun Kitabı*, 89

⁷³ *Dedem Korkudun Kitabı*, 192; Ayrıca bk. Hidayet Peker, “Dede Korkut Hikâyeleri Çerçevesinde Dinin Dönüştürücü Etkisi Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Bursa:2017).

⁷⁴ *Yüce Kur’an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâlî*, haz. Abdulkadir Şener vd. (İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 597, 2 ve 3 numaralı dipnotlar.

Dîvânü Lugâti't Türk'te Geçen Dinler ve Dinî Kavramlar Üzerine Değerlendirme

Ahmet Türkan*

1. Giriş

Karahanlı Devleti'nin Kâşgar şehrinde doğan Kâşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda yaşamış, Türk dilinin ilk sözlüğü *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün¹ yazarı ve en eski Türk dili araştırmacısıdır.² En önemli eserlerinden biri olan *Dîvânü lugâti't-Türk* sözlüğünde Kâşgarlı, Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek, Araplara Türkçeyi tanıtmak ve onlardaki Türkçe sevgisini arttırmak için büyük çaba harcamıştır.³ Pek çok neden sıralansa da dönemin konjonktürü düşünüldüğünde sözlüğün yazılmasında ağır basan sebeplerin bunlar olduğu söylenebilir. Çünkü 11. yüzyılda Selçuklular İslâm dünyasında büyük güç olarak ortaya çıkmış ve Sünni halifeyi Şii Büveyhilerin tasallutundan kurtarmıştı.⁴ Ancak Türkler hakkında İslâm'ı sonradan kabul ettikleri, göçebe yaşadıkları ve

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, ahmet.turkan@erbakan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9788-5869>.

¹ *Dîvânü lugâti't-Türk* sözlüğünden yapılan referanslar metin içerisinde (DLT) kısaltması ile verilmiştir.

² Ömer Faruk Akün, "Kâşgarlı Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/9.

³ Mustafa Kaçalın, "Dîvânü lugâti't-Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/446; Baha Rjoub, Ersen Ersoy, "نبذة عن المصادر التاريخية العربية حول اللغة التركية", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/2 (Temmuz 2024), 555.

⁴ Murat Erkoç, "Selçuklu Devleti İle Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin ve Şiiilerin Üzerine Etkisi", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/2 (Haziran 2020), 608-611.

yazılı kültürlerinin bulunmadığına dair önyargılar halen devam ediyordu. Böyle bir atmosferde Kâşgarlı'nın Türk dil ve kültürünün görkemini vurgulamak ve başta halifenin ikamet ettiği Bağdat olmak üzere dönemin ilim çevrelerini etkilemek istediği düşünülebilir.⁵

Ansiklopedik bir dil sözlüğü mahiyetindeki eserinde Kâşgarlı Mahmud, Türkçenin gramer yapısı ve lehçeleri ile ilgili titiz araştırmalar yapmıştır.⁶ Sözlüğünün giriş kısmında dile getirdiği “Kitabımıza başlarken bildirdiğimiz Türk lehçelerini bir araya getirme, ilkelerini gösterme, kurallarını açıklama ve aralarındaki farkları iyi bir düzenle tanzim etme niyetimizi gerçekleştirdik.” sözüyle metodolojik yaklaşımını ortaya koymaktadır (*DLT*, 125). Diğer taraftan Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde Türklerin kültürel yaşamı, adetleri ve inanışlarını da büyük titizlikle incelemiştir.⁷

Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde İslâm'ın inanç ve ibadetlerinin yanı sıra Eski Türk inançları ve geleneklerine dair yoğun bilgiler vardır. Farklı dinlerin inanç ve dinî anlayışları ile ilgili kelime başlıklarındaki bilgiler kısıtlıdır. Ancak bir kelimenin ilk anlamının örneklendirildiği yerlerde farklı dinlerin inanç, ibadet ve geleneklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızda, *Divânü lügâti't-Türk* sözlüğünde bulunan kelime başlıklarının yanı sıra ayrıntılarda yer alan dinler ve dinî kavramlar üzerine odaklandık. Direkt ve dolaylı anlamda iki yüzün üze-

⁵ Fikret Turan, “Türk Dili ve Kültürünün İslâm Medeniyetine Eklemlenmesi Sürecinde Divânü Lügâti't Türk'te Yansıtılan Türk Kimliği”, 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* (Ankara 2009), 707-708; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Kâşgarlı Mahmud ve Abbâsî Halifeliği”, *Akademik Araştırmalar Dergisi Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı 10/39* (2008-2009), 32-33; Zeynep Korkmaz, “Divânü lügâti't-Türk”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (Ankara: TDK Yayınları, 1995), 1/256-258.

⁶ İslâm uzmanı olan Alman Şarkiyatçı Martin Hartmann'ın (1851-1918) 4 Mayıs 1916 tarihli *Lloyd Ottoman* gazetesinde yayınlanan makalesinde Kâşgarlı Mahmud ve Divânü lügâti't-Türk sözlüğü ile ilgili önemli değerlendirmelerde bulunur. Osmanlı Arşivinde hem Fransızca aslı hem de Osmanlıca tercümesi bulunan gazete makalesinde Hartmann, *Kutadgu Bilig*'den sonra *Divânü lügâti't-Türk* sözlüğünün Türk dil tarihindeki öneminden ve onun içeriğinden bahsetmektedir. Onun sözlüğe dair değerlendirmesini yaptığı zaman dilimi Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'ndaki zor dönemleri olup, iki yıl önce (1914) İstanbul'da bir sahafta Ali Emîrî tarafından tevafuk olarak bulunan *Divânü lügâti't-Türk* sözlüğünün tasnif çalışmaları devam etmektedir. Gazetede makalesini kaleme aldığı anda sözlüğün daha birinci cildi yayınlandığı için Hartmann bu cilt üzerinden değerlendirmelerde bulunmakta ve “Eserin kalanının Maarif Umumiye Nazırı Muhteremin yakın bir zamanda yayınlatacağını ümit ederiz.” diyerek temennilerini ortaya koymaktadır. Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak [TSMA.e]*, 1425/89.

⁷ Talha Fortacı, “Kâşgarlı Mahmud'un “Divan-ı lügâti't Türk” Adlı Eserinin Dinler Tarihi Perspektifinden Bir Kritiği”, *TİDSAD* 3/8 (Eylül 2016), 109-118; Nuran Yılmaz, “11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü lügâti't-Türk'teki Yansımaları”, *Turkish Studies* 3/4 (2008), 1002-1035.

rinde dinî kavramın bulunduğu sözlükteki her bir kelimenin ayrıntılı açıklaması çalışmanın kapsamını aşacağından ön plana çıkan konuları gruplayarak tematik yaklaşımla dinleri ve dinî kavramları inceledik.

Çalışmaya temel referans olan *Dîvânü lugâti't-Türk* sözlüğü, çeviri, uyarılama ve düzenlemesini Şeçkin Erdi ile Serap Tuğba Yurteser'in yaptığı Kabalcı Yayınevi'nden çıkan eserdir. Metin içerisinde bazı yerlerde *Dîvânü lugâti't-Türk* sözlüğü tam ismiyle verilmiş, çoğu yerde ise yazı kalabalığına neden olmaması için kısaltmaya gidilmiştir, dolayısıyla “Sözlükte” ibaresinin geçtiği yerlerde kastedilen *Dîvânü lugâti't-Türk* sözlüğüdür. Diğer yandan daha belirgin olması ve diğer kelimelerle karışmaması için sözlükte tanımı yapılan kelimeler italik yazı sitilinde verilmiştir.

Çalışmanın odağını *Dîvânü lugâti't-Türk* sözlüğü oluşturduğundan ve metin içerisinde bu sözlükten fazla atıf yapıldığından referanslar metin içerisinde kısaltılarak (*DLT*) şeklinde verilmiş ve yanında sayfa numarası yazılmıştır. Diğer referans kaynakları ise metin altındaki dipnotta gösterilmiştir.

2. Sözlükte Geçen Dinler

Dîvânü lugâti't-Türk sözlüğüne dinler tarihi perspektifinden bakıldığında kahir ekseriyetle o gün yaşayan dinlerin çoğundan bahsedilmediği dikkat çeker. Kâşgarlı Mahmud'un kendisi de sözlüğünün girişinde bundan bahsetmekte ve “kâfirlerin ülkelerindekilere gelince bunların çok azının ismini zikrettim ve geri kalanlardan imtina ettim. Zira bunları anmanın faydası yoktur.” (*DLT*, 21) sözüyle bir anlamda misyon odaklı bir çalışma yaptığını belirtmektedir. Sözlükte İslâm dinine yoğun olarak atıf yapılmasının yanı sıra, Putperestlik eleştirilmekte, Şamanizm hoş görülmesi de bazen kendisinin de tanıklığını yaptığı olaylar aktarılarak bu dinî anlayıştan ayrıntılı olarak bahsedilmektedir. Diğer dinî geleneklerden Hıristiyanlık, Yahudilik, Budizm ve Zerdüştlük'ten ise çok az bahsedilmektedir.

2.1. İslâm

Kâşgarlı Mahmud, *nom* kelimesinin din anlamına geldiğini ve bunun *Tengri nomi* şeklinde kullanıldığında İslâm dinini ifade ettiğini belirtir

(DLT, 350). Onun yaşadığı dönemde İslâm'ı kabul etmeyen pek çok Türk kavmi Müslümanları *çomaq* kelimesiyle tarif etmiştir (DLT, 239).⁸

Sözlükte İslâm'ın inanç, ibadet, kültür ve geleneklerine dair yoğun bilgi vardır. Bu bilgiler zaman zaman ayet, hadis ve kıssalarla detaylandırılmıştır (DLT, 384, 501, 587). Diğer yandan bazı kelimeleri detaylı açıklamak için ortaya konulan örneklerde İslâm öncesi Cahiliye Dönemi'nden ayrıntılı olarak bahsedilmektedir (DLT, 143, 460, 562). İslâm'ın temel ibadetlerinden namaz *yükünç* kelimesiyle ifade edilirken (DLT, 717), oruç kelime başlığında yer almamakta, “tevazu gösterdi” anlamına gelen *yiñçgelendi* kelimesinin örneğinde zikredilmektedir (DLT, 696). İslâm'ın diğer temel ibadetlerinden zekât ve hacdan ise sözlükte bahsedilmemektedir. Borcunu ödedi anlamında *ötedi* kelimesinin altında “Altın ve gümüşe sahip olan kimse evini düzene sokar. Mekânda güvende olan kişi daha sonra Cenab-ı Hakka karşı vazifesini yerine getirir (borcunu öder).” (DLT, 380) ibaresi varsa da bunun kesin olarak zekâta işaret ettiğini söylemek güçtür.

Sözlükte namazla ilgili vakitlere de değinilmiştir. Bunlar sırasıyla şöyledir; *tan*: sabah (DLT, 527), *kuşluq*: kuşluk (DLT, 455), *öyle, kun ortusu*: öğle (DLT, 361, 383), *ekindi*: ikindi (DLT, 253), *axşam*: akşam (DLT, 161), *yatgaşuq*: yatsı (DLT, 673).

Türkler Müslüman olduktan sonra da bir müddet on iki hayvanlı yıllık takvim sistemini kullanmıştır. Bu takvimde on iki değişik hayvanın ismi her bir yıla verilmiştir. Kâşgarlı Mahmud on iki hayvandan biri olan *barsı* açıklarken bu takvimin mitolojik kökenine ve bu doğrultuda halk inanışlarına ayrıntılı değinir. Buna göre, Türk hakanlarından biri kendinden önce gerçekleşmiş olan savaşla ilgili bilgi ister ancak vezirler tarihi hatırlayamaz. Bunun üzerine toplanan kurultayda daha sonra gelenlerin de aynı şekilde yanılmaması için çözüm odaklı görüşmeler yapılır. Bu doğrultuda, göğün on iki burcuna tekabül eden on iki yıllık bir döngünün oluşturulmasına karar verilir. Daha sonra hakan ava çıkar ve vahşi hayvanların *Ila* vadisine doğru sürülmesini emreder. Hayvanları nehre doğru yönlendirir ve onların suya düşmelerini sağlar. Sadece on

⁸ Cüneyt Çetinkaya, “Eski Türkçeden Çağdaş Türk Lehçelerine Çap- Fiili ve Türevleri”, *Journal of Old Turkic Studies* 5/1 (2021), 55.

iki farklı türden hayvan nehri geçmeyi başarır ve böylece on iki yıllık takvim oluşmuş olur. Bu hayvanlar şunlardır: *Sıçgan* (sıçan), *úd* (Öküz), *bars* (Pars), *tavışgan* (tavşan), *nag* (Timsah), *yılan* (yılan), *yond* (at), *qoy* (koyun), *beçin* (maymun), *taqagu* (tavuk), *ıt* (köpek), *tonguz* (domuz) (*DLT*, 173).

Kâşgarlı'ya göre Türkler on iki yılın her birinin ayrı hikmeti olduğuna inanmakta ve onlarla ilgili kehanette bulunmaktadır. Örneğin öküzler birbiriyle vuruşacaklarından *úd* yılında savaşlar çoğalacaktır. *Yılan* yılında çok yağmur yağdığından bolluk olur. *Tonquz* (domuz) yılında ise kar, soğuk çok olur ve kargaşa çıkar. Dolayısıyla Türklerin her yıldan bir beklentisi vardır (*DLT*, 173).

Eski Türklerin hayvanlarla ilgili inançları çok geniş bir alana yayılmıştır, on iki hayvanlı takvim anlayışından şamanların trans hâlinde yukarı âlemlere çıkmasına kadar pek çok dinî alanda hayvanların etkisi ve katkısı görülmektedir.⁹ Diğer yandan İslâm'dan önceki Türk edebiyatına bakıldığında hayvanın hem totem olma hem de avcılık ve göçebelikle önemli bir yere sahip olduğu görülür. On iki hayvanlı takvimde isimlerin hayvanlardan seçilmiş olması Türklerin düşünce sisteminde hayvanın yerini ifade etmektedir.¹⁰ Örneğin *Dîvânü lügâti't-Türk* sözlüğünde sadece kuşla ilgili 64 yerde bilgi geçmekte, kanadından gagasına, beneğinden kemiklerine, hareketlerinin özelliğinden hangi tılsımın yapımında kullanıldığına kadar kuşun pek çok özelliği verilmektedir (*DLT*, 139, 145, 157, 226, 240, 301, 715).

Kâşgarlı on iki hayvanlı takvimin mitolojik anlatısına değindikten sonra “Benim kitabı yazdığım yıl 466 yılının Muharrem ayıydı ve yılan yılı sürüyordu.” diyerek on iki yıllık takvimin cari olduğunu ifade etmektedir. Onun not düşüğü diğer kısım ise haftanın yedi gününün adının Türklerde bilinmediği, dolayısıyla bu mefhumun İslâmiyet'ten sonra yerleştiğidir (*DLT*, 173).

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde kutsal zamanlarla ilgili *bayram* kelimesine değinir. *Badram* kelimesinin sevinç ve eğlenceden türediğini düşünmek-

⁹ Kürşat Demirci, “Hayvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/83.

¹⁰ Nurettin Albayrak - İskender Pala, “Hayvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/101.

tedir. Çünkü *bayram* aynı zamanda zevk ve eğlence günüdür. Kâşgarlı'ya göre, İslâm'dan önce Türklerde özel bayram günleri olmadığından böyle bir zaman dilimini ifade etmek için *bayram* kelimesine ihtiyaç duyulmuştur (*DLT*, 178).

Kâşgarlı Mahmud Müslümanlarla ilgili şahit olduğu bazı olayları keramet ve mucize boyutuyla aktarmaktadır. Örneğin o, sözlüğünde “Bir Türk çilecisinin adı” diye belirttiği *qulbaq*tan bahseder. Ona göre *gulbaq*, Balasagun Dağları'nda görünen bir kişidir. Rivayete göre *gulbaq*, “bir gün kara kayanın üzerine parmaklarıyla *Tengri qul qulbak* (Tanrı'nın kulu *gulbaq*) yazmış ve yazı beyaz renk olmuş. Ardından ak kayanın üzerine aynı şeyi yazmış ve yazı bu kez siyah renk olmuş.” Kâşgarlı rivayet edilen olayı aktardıktan sonra bu yazının izlerinin hala görüldüğünü ve kendisinin de buna şahit olduğunu belirtmektedir (*DLT*, 448).

Kâşgarlı'nın “Peygamberimiz Muhammed'in tüm Müslümanlar üzerinde sürüp giden mucizelerinden biridir dedim.” diye aktardığı diğer bir olay ise kâfirlerle yapılan savaşta görülen olağanüstü olaylardır. Kâşgarlı Mahmud bu olaya yine bir kelime tahlili neticesinde varır. Büyük yılan ve ejderha anlamına gelen *böke*, savaşçılar için de kullanılmaktadır. *Yabaqu* şeflerinden biri olan *Böke Budraçın* yedi yüz bin kişilik ordusu olmasına rağmen Gazi Arslan Tegin kırk bin Müslüman askeriyle onu bozguna uğratmıştır. Kâşgarlı Mahmud bu savaşa tanık olan birine “Birlikleri çokça olmasına rağmen kâfirler nasıl bu mağlubiyete maruz kaldılar.” diye sorduğunda muhatabından şu cevabı alır:

“Biz de buna şaşıktık, tutsak olan zındıklara böylesine kalabalık olmalarına karşın neden bozguna uğradıklarını sorduk. Kâfirler ise şöyle yanıtladı: ‘Davullar çalıp borular ötmeye başladığında önümüzde boydan boya uzanan göğü kaplayan yeşil bir dağ gördük. Dağın üzerinde sayılamayacak kadar çok kapı vardı, bu kapılar birden ardına dek açıldı ve üzerimize ateşten oklar yağmaya başladı. Sersemledik ve korkudan dona kaldık ve siz bizi alt ettiniz.’” (*DLT*, 201).

Sonuç olarak Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde İslâm'la ilgili Kuran, hadis, siyer-i nebi, kıssalar ve şiir dörtlüklerini referans vererek pek çok konuya temas etmektedir. Ancak zaman zaman onun halk inançları ile ilgili verdiği örneklerde de konuyu İslâmileştirmeye çalıştığı dikkat çekmektedir.

2.2. Hıristiyanlık

Dîvânü lugâti't-Türk sözlüğünde Hıristiyanlıkla ilgili sadece Hıristiyan orucu anlamına gelen *baçaq* kelimesi geçmektedir (*DLT*, 166). Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemde, Orta Asya, Hindistan ve Çin bölgesinde daha çok diyofizit anlayışa sahip olan Nesturi Hıristiyanlar bulunmaktadır.¹¹ Diğer yandan gittiği Bağdat bölgesinde de farklı gruptan Hıristiyanlar vardır. Dolayısıyla pek çok yeri gezip oralarla ilgili gözlem yapma imkânı bulan (*DLT*, 11-12) Kâşgarlı Mahmud'un Hıristiyanların inanç, gelenek ve tutumlarına şahit olduğu düşünülebilir. Ancak onun daha çok İslâm'la ilgili kavramlara odaklanması Hıristiyanlıkla ilgili kısıtlı bilgi vermesine neden olmuştur.

Sözlükte sık sık Rum diyarından bahsedilmektedir. Örneğin *orangan*, Rum ülkesi yakınlarında bir yer olduğu ve Rum ülkesinin kuzey bölgesinde bulunduğu (*DLT*, 360), *Beçenekin* de Rum ülkesi yakınında yaşayan bir Türk kavmi olduğu belirtilir. Ahterî Muslihiddin Efendi, Ahterî-i Kebîr Sözlüğünde *Rûm* kelimesi ile ilgili olarak "Rûm bin İ's oğullarından bir kabile" olduğu söyler.¹² Kâşgarlı ise sözlüğünde *Rûm* ülkesinin adının İshak peygamberin oğlu Esav'ın oğlu er-Rum'dan geldiğini belirtir (*DLT*, 712).

Her iki sözlükte de kastedilen Rum ülkesi, Ortodoksların yoğun olduğu Bizans İmparatorluğu topraklarıdır. Kâşgarlı Mahmud, Rum ülkesi yakınlarından Maçin'e kadar uzanan Türk ülkesinin beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah genişliğinde olduğundan bahseder (*DLT*, 23) ve Türk topraklarını Rum ülkesini baz alarak konumlandırır (*DLT*, 24, 53).

2.3. Yahudilik

Sözlükte Yahudiliğin inanç, ibadet ve geleneklerine dair herhangi bir bilgi geçmemektedir. Kâşgarlı Mahmud'un gezdiği ve gözlemde bulunduğu şehirlere bakıldığında Yahudilerle ve onların dinî gelenekleriyle ilgili bilgi sahibi olması ihtimal dâhilindedir. Sözlükte Yahudi tarihinde

¹¹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Bertay (İstanbul: Kabcacı Yayınevi: 2013), 12; Kadir Albayrak, "Geçmişte ve Günümüzde Nesturi Misyonerliği", *İslâmî Araştırmalar* 20/2 (2007), 164-171.

¹² Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, haz. Ahmet Kırkılıç - Yusuf Sancak (Ankara: TDK Yayınları, 2009), 819.

önemli peygamberlerden olan Hz. İbrahim, Hz. İshak ve oğlu Esav, Hz. Musa ve Hz. Süleyman'dan bahsedilmektedir. Ancak bu peygamberlerle ilgili verilen bilgiler genelde bir kelimeyi açıklarken yapılan örneklem üzerindedir (*DLT*, 22, 309, 606, 712). Sözlükte ayrıca Babil Sürgünü'yle (M.Ö. 586) Yahudi tarihinde adını duyuran *Nebukadnezar*'dan da bahsedilmekte ve onun oğlunun Afrasiyab tarafından hapsedildiği dile getirilmektedir (*DLT*, 171, 224).

2.4. Budizm

Kâşgarlı'nın yaşadığı ve dolaştığı coğrafyada Budistler yoğun olmasına rağmen¹³ sözlükte Budizm ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Konuyla ilgili sözlükte put anlamına gelen *burxan* kelimesine yer verilmiş ve sözlüğün çevirmeninin notunda bunun Buda heykeli olduğu belirtilmiştir (*DLT*, 209). Kâşgarlı'nın put ifadesinden kastının Buda heykeli olduğu bizim de kanaatimizdir. Çünkü genel olarak Türklerin Tengri anlayışlarında puta tapmak yoktur.¹⁴ Dolayısıyla put ile kastedilen Budist tapınaklarının olması yüksek bir ihtimaldir ki Türkler Budistlerle iç içe ya da yakın coğrafyada yaşamışlardır. Diğer yandan sözlükte bir kâfir ülkesini fethettikleri zaman Müslümanların Buda heykellerini yıktıkları belirtilmektedir (*DLT*, 303). Benzer ifade Kutadgu Bilig'de de, “ewin barkın örte sığıl burhanın anıñ ornı mescid cemâ'at kılın.” şeklinde geçmektedir. Yusuf Has Hacib'in ilgili dizelerinde Budistlerin evlerinin yakılması, Budist heykellerin (Burhan)¹⁵ kırılması ve onun yerine mescidin yapılarak cemaatin toplanması dile getirilmektedir.¹⁶

2.5. Mecusilik

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde Mecusilerin inanç ve ibadetlerinden direkt olarak bahsetmez ancak Afrasiyab'ın kızı *Qazdan* atıf yaparken Mecusilerin bir dinî geleneğini anlatır. Buna göre, Afrasiyab'ın kızı olan

¹³ Hans J. Klimkeit, “Budhism in Turkish Central Asia”, *Numen*, 37/1 (June 1990), 53-69.

¹⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 14.

¹⁵ Burkan şeklinde de kullanımı vardır.

¹⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, haz. Mustafa S. Kaçalın (PDF: Kültür Bakanlığı Yayınları), 284; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Günümüz Türkçesine Uyarlayan Muzaffer Tunçel, ed. Halil Aşçı (Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019), 426.

Qaz'ın kocası Siyavuş *Baykend*'de öldürülmüştür. Dolayısıyla Mecusiler her yılın belli gününde buraya gelip onun öldürüldüğü yerde ağlamakta ve kurban kesip kanını Siyavuş'un mezarına dökmektedirler (*DLT*, 419). Mecusilerin Türklerin yaşadığı bölgelere yakın yerlerde ikamet etmelerinin yanı sıra ateşgede ve ölülerini koydukları sessizlik kulelerinin bulunması¹⁷ dışarıdan dikkati çekecek dinî mekânlardır. Dolayısıyla Kâşgarlı'nın Mecusilerin dinî uygulamalarına sözlüğünde yer vermesi İslâm dışı diğer dinlere dair genel tutumu ile alakalıdır (*DLT*, 21).

2.6. Zerdüştlere Dinî Geleneğinde Afrasiyab (Efrâsiyâb)

Afrasiyab, Mecusi kaynaklarında ismi çokça zikredilen bir kişidir. Turan kralı ve kahramanı olan Afrasiyab, İran'ın efsanevî baş düşmanıdır. İran geleneğinde zorlu bir savaşçı ve yetenekli bir general olarak tasvir edilir. Ayrıca Zerdüştlükte kötülüğün ilahı Ehrimen'in ajanı ve yeryüzündeki temsilcisi sayılır. Zerdüştlüğün dinî kaynaklarının yanı sıra geleneğe de çok önemli olan Afrasiyab, İran ile Turan arasındaki muhalefeti temsil etmekte ve Avesta'da Turanlı olarak adlandırılmaktadır. Afrasiyab yıkıcılığı, nehirleri kurutması ve kuraklığa neden olması gibi niteliklerle anılır. Onun özellikle yağmur yağdırmaması Hint kötülük tanrısı Vrtra'ya benzetilmiştir.¹⁸

Dîvânü lugâti't-Türk'te *Afrasiyab*'ın yanısıra, onun ailesi ve soyuna dair de yoğun bilgi vardır (*DLT*, 414, 419, 554). Ayrıca sözlüğün pek çok yerinde onunla ilgili düzenlenen methiyelere yer verilir (*DLT*, 336, 619). *Afrasiyab*'ın halk nazarındaki sıfatı, kaplan gibi güçlü bir savaşçı anlamına gelen *Tonga*¹⁹ *Alp Erdir* (*DLT*, 577). Onun dünyadan göçüp gitmesi insanlar üzerinde büyük üzüntü meydana getirmiş ve ölümünün “zamanın gevşemesine ve erdemlerin azalmasına” neden olduğu belirtilmiştir (*DLT*, 369).

¹⁷ Ahmet Türkan, “Ahterî-i Kebîr Sözlüğünde Geçen Dinler ve Dinî Kavramlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri*, 7-9 Kasım 2013, ed. Bilal Kemikli - Ahmet Türkan (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 217-218.

¹⁸ *Encyclopaedia Iranica*, “Afrasiab” (Erişim 10 Mayıs 2024); Tahsin Yazıcı, “Efrasiyab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/478.

¹⁹ *Dîvânü lugâti't-Türk* Sözlüğünde *tonganın* kaplan anlamına geldiği belirtilmektedir (*DLT*, 577).

Afrasiyab, *Kâşgar*'da (*Ordu kend*) yaşamakta olup, bu kent üzerinden putperestlere akınlar yapmıştır (*DLT*, 303). *Afrasiyab*'ın kız torunlarının tümüne *Qatun* denilmektedir (*DLT*, 414). Kızının adı *Qaz* olup, *Qazvin* kentinin kurucusudur (*DLT*, 419). *Barman* ise *Afrasiyab*'ın oğlu olup, *Yungu* nehrinin kenarına inşa edilmiş olan *Barman* şehri de oğlunun adına kurulmuştur (*DLT*, 712).

Afrasiyab'ın soyundan gelenlerin toplum nazarında seçkin konumları vardır. *Terim*, onun soyundan gelen prens, prenses ve diğer soylu kişileri ifade eden bir unvandır. Kâşgarlı bu unvanın, yalnızca hanların oğulları için kullanıldığını ve ne kadar büyük olursa olsun başka kimseye layık görülmediğini belirtir (*DLT*, 554). *Xan* da Türklerin en büyük hakani *Afrasiyab*'ın torunlarına verilen addır. Kâşgarlı Mahmud, bu adın verilmesine dair uzun hikâye olduğunu belirtmekte ancak ayrıntısına girmemektedir (*DLT*, 645).

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'inde de *Afrasiyab*'a yer verilmekte ve onun hakkında övgüyle bahsedilmektedir. Yusuf Has Hacib'e göre o, yiğit bir eren, cihana hükmeden ve bir anlamda İranlılara kök söktüren kişidir. Yusuf Has Hacib tarihe adını yazdıran bu kişinin İranlıların kitabında da yer aldığını belirterek bir anlamda *Mecusilik*'te ve İran'ın dinî geleneğinde *Afrasiyab*'ın önemine işaret etmektedir.²⁰

2.7. Hinduizm

Kâşgarlı Mahmud İslâm haricindeki dinlerle ilgili direkt veya dolaylı da olsa kısıtlı bazı bilgiler vermesine rağmen Hinduizmle alakalı hiçbir dinî konuya temas etmemektedir. Hindistan, Türk kavimlerinin yaşadığı bölgeye yakın bir yerde konumlanmasına rağmen sözlükte daha çok buradan gelen farklı ilaç tiplerinden bahsedilmektedir (*DLT*, 203, 292, 622, 645).

2.8. Putperestlik

Dîvânü lugâti't-Türk sözlüğünde Putperestlikle ilgili tanımlamalar yoğunudur. Açıklamalar bazen bir kelimenin ilk anlamında, bazen tarihî olay-

²⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, haz. Mustafa S. Kaçalın (PDF: Kültür Bakanlığı Yayınları), 53.

larla alakalı verilen örneklerde bazen de şiir dizelerinde yer almaktadır (*DLT*, 31, 717). Sözlükte geçen *tarxan* kelimesi Argu lehçesinde putperestlere ait bir sözcük olup “bey” anlamına gelmektedir (*DLT*, 538). Kâşgarlı Mahmud *toym* kelimesini açıklarken bunun kâfirlerin din büyüğünü ifade ettiğini belirtmekte ve devamında, “bu bizdeki âlim ya da müftü gibidir. Her zaman putların yanında bulunur ve kâfirlerin kitaplarını okur. Boş itikatlar anlatır, onun sapkınlığından Cenab-ı Allah’a sığınırız.” demektedir (*DLT*, 582). Kâşgarlı Mahmud’un burada kastettiği inanç grubu büyük ihtimalle Budistlerdir. Çünkü Mecusilik’te ve Eski Türk inançlarında put ve Putperestlik anlayışı yaygın değildir. Dolayısıyla Buda heykelinin yanında kutsal kitaptan pasajlar okuyan kişilerin Budist rahiplerinin olması muhtemeldir.

Putperestlikle ilgili kullanılan diğer bir kelime ise *yagıştır*. Sözlükte kelime, kâfirlerin putları için takdim ettikleri sunusu ya da bir adağa istinaden kesilen kurban hayvanı olarak geçmektedir (*DLT*, 648).

2.9. Şamanizm

Şamanizm, bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı, bunun yanında kendine has inanç ve ritüellerinin bulunduğu vecde dayalı bir yöntemdir.²¹ Mircea Eliade, şamanın bir sihirbaz ve otacı olmasının yanı sıra hekimler gibi hastalığı iyileştirdiğini de belirtmektedir. Diğer yandan şaman, ruhları yönlendirmesi, rahipliği, ozanlığı ve mistikliği ile de ön plana çıkan bir kişidir.²²

Sözlükte *qam*, şaman ve kâhini ifade etmektedir (*DLT*, 394). Yaptığı görevden dolayı kama verilen ücrete *üring* denilmektedir (*DLT*, 639). Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde bazı kelimelerin açıklamasında şamanlara değinir. *Yatlamak* kelimesini efsunlamak anlamında kullanmış ve *yatçı yatladı* (kâhin yağmurun yağması ve bulutların gelmesi için kamladı) örneğini vermiştir. Şamanların büyü yapması ile ilgili kullanılan diğer bir kelime ise *arwadıdır*. Bunu da *qam* arviş *arwadı* (Şaman büyü yaptı) örneğiyle açıklamıştır (*DLT*, 153).

²¹ Harun Güngör, “Şamanizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/325.

²² Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan (Ankara: İmge Yayınları, 1999), 22.

Kâşgarlı Mahmud eskiden beri adet olarak gelen bir takım dinî gelenekleri tasvip etmesine karşın Allah'ın birliği konusunda eski geleneklerin inanışlarına karşı sert bir tavır sergilemektedir. Örneğin eski Türk inancı mensuplarının gökyüzüne *Tengri* demesini eleştirmekte ve onları “kâfirler” diye nitelemektedir (*DLT*, 551).

Kâşgarlı Mahmud'a göre, Türk kabilesindeki pek çok yönetici (bey), doğa olaylarını etkilemesi için şamanlardan faydalanmış ve yağmur yağdırması, rüzgâr estirmesi için onlara emir vermiştir. Sözlükte bunu *beg yatlatı* şeklinde ifade eden Kâşgarlı Mahmud, şamanların taşları kullanarak yağmur yağdırmasını, rüzgâr estirmesini Türk ülkesinde bilinen iyi bir uygulama olduğunu belirtmekte ve bunun da “Cenab-ı Hakk'ın izniyle olduğu”nu eklemektedir (*DLT*, 674). Taşlarla ilgili diğer bir dinî anlayış ise onun gücünden ve tılsımından faydalanmaktır. Kâşgarlı'nın beyaz veya siyah renkli saydamsı bir taş diye tanımladığı *qaşın*²³ beyaz türü yıldırım düşmesine, susuzluğa ve şimşek çarpmasına korunak sağlamakta ve bu inanç doğrultusunda yüzüğe takılmaktadır (*DLT*, 410).

Kâşgarlı Mahmud, “yağmur ya da rüzgâr getirmek için taşlarla yapılan kamlık” diye açıkladığı *yat* kelimesini örneklendirirken konuyu daha da detaylandırmakta, rüzgâr ya da yağmur getiren kama bir Türk kavmi olan *Yagma*²⁴ ülkesinde bizzat şahit olduğunu, Allah'ın izniyle yazın ortasında kar yağış gözünün önündeki yangının söndüğünü belirtmektedir (*DLT*, 673). Buradan anlaşıldığı kadarıyla Kâşgarlı Mahmud çoğu yerde eski gelenekleri eleştirse de hatta bunlardan bazısının putperest uygulamalar olduğunu söylese de Allah'ın izni olduğu takdirde şamanların yaptıkları bu uygulamaların gerçekleştiğini belirtmekten de çekinmemektedir.²⁵

²³ İlgili kelime sözlükte *Yada* olarak da geçer (*DLT*, 410, 671).

²⁴ Sözlükte *yagma* ile ilgili ilk olarak bunların bir Türk kavmi olduğu ve Kara Yagma denildiği, diğer anlamda ise Taraz (Talas) kenti yakınlarındaki bör köyün adı olduğu belirtilmiştir (*DLT*, 649).

²⁵ Bk. Abdulkadir İnan, “Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1952), 19-30; Mustafa Canpolat, “Divânü lugâti't-Türk'te Şamanizm İzleri”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı* 1 (1974), 19-34

3. Dinî İnançlar

3.1. Allah İnancı

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünün takdim yazısındaki, “cömertlikte eli açık, ihsanda merhametli Allah’a hamd olsun. O ki, en sağlıklıların hasta, hitabeti en kuvvetlilerin konuşmaktan aciz oldukları bir devirde, haram ile mubahı açıkça belirten ayrıntılı bir izahla, vahiyle birlikte Cebraîl’i Allah yolunun yolcusu olan, mürşidi ve kandili yücelten Muhammed’e gönderdi” ifadesinde ve sözlüğün pek çok yerinde Allah’ın isimlerine ve sıfatlarına değinmektedir. Bu, kimi zaman kelimenin ilk anlamının kullanıldığı yerde kimi zaman ise açıklama kısmındaki örneklerde verilmektedir.

Sözlükte muhterem ve ulu anlamında Allah, *Tengri* kelimesi ile ifade edilmiştir. Kâşgarlı, *Tengri* kelimesinin başka cisimlere kutsallık verilerek yüceltilmesini eleştirmektedir. Ona göre kâfirler göğe *Tengri* demek, aynı zamanda bir dağ veya ağaç gibi azametli gördükleri her şeyi *Tengri* olarak adlandırıp önünde secde etmektedirler. Kâşgarlı, kâfirlerin bilge adama da *tengriken* dediklerini belirterek, çeşitli cisimlerin yanında insanların yüceltilmesini de eleştirmekte ve cümlesinin sonunda “Bunların sapkınlıklarından Allah’a sığınırız.” (*DLT*, 551-552) demektedir.

Türklerin Tanrı inancı içerisinde en önemlisi ve en çok bilineni *Tengri*’dir. Hem Tanrı hem de gök anlamına gelen *Tenrgi* sözcüğü Eliade’ye göre, Türklerin kabul ettikleri bütün İslâm, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi dinlerde de varlığını korumuştur. Eliade, Altaylıların hem Yüce Tanrı’yı hem de diğer Tanrıları ifade etmek için bu sözcüğü kullandığını belirterek Kâşgarlı Mahmud’un değerlendirmesini doğrulamaktadır.²⁶

Kâşgarlı Mahmud eserinin içerisinde, Allah’ın isimlerinin ve sıfatlarının yanı sıra pek çok yerde kulun Allah’a karşı ödevlerinden bahsetmektedir. Bunlardan birkaçı aşağıda belirtilmiştir:

İdti: Yollamak. Cenab-ı Hak peygamber yolladı (*DLT*, 279).

²⁶ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 12-13.

Yarattı: Yaratmak kelimesi bir şeyi tam ölçüsünde yapmak, uydurmak anlamına geldiği gibi “Allah Âdem’i yarattı.” ifadesinde olduğu şekliyle Allah’ın yaratması anlamında da kullanılmaktadır (*DLT*, 666).

Bayuttı: Zenginleştirdi. *Tengri meni bayuttı* (Tanrı beni zenginleştirdi) (*DLT*, 178).

Kertgündi: İkrar etmek. *Qul Tengrike kertgündi* (Kul Allah’ın birliğini ikrar etti) (*DLT*, 307).

Tapdı: Tapmak. *Qul Tengrike tapdı* (Kul Cenab-ı Hakk’a taptı). Tapmak kelimesi Allah’a tapınmak anlamına geldiği gibi başka birine hizmet etmek anlamında da kullanılmıştır (*DLT*, 531).

Yükündi: İtaat etmek, saygı göstermek anlamlarına gelen bu kelime ile ilgili Kâşgarlı Mahmud iki inanç mensubunun ibadetinden bahsetmektedir. “Kul, Cenab-ı Hakk’ın önünde secde etti.” ifadesiyle Müslümanların secdesinden bahsederken, diğer yandan “Kâfirlerin din büyüğü puta secde etti.” diyerek de putperestlerin perestliğinden bahsetmekte ve bir anlamda İslâm’la Putperestlik arasında kesin ayrıma gitmektedir (*DLT*, 717).

Öndürdi: Büyütmek. Sözlükte “Tengri öt öndürdi.” ifadesiyle Allah’ın bitkilerin büyümesini sağladığı belirtilmektedir. *Öndürdinin* diğer bir anlamı ise birini bir yere göndermektir (*DLT*, 374).

Yinçgelendi: Kulun Rabbine tevazu göstermesidir. “Qul Tengrike yinçgelendi.” örneğiyle sözlükte kulun Rabb’ine tevazu gösterdiği, züht sahibi olduğu, ibadet ettiği, oruç tuttuğu ve namaz kıldığı belirtilmektedir (*DLT*, 696-697).

Sözlükte Tanrı-kul ilişkisi bağlamında ele alınacak diğer bir kelime ise Eski Türklerdeki “kut” anlayışıdır. Kut, Tanrı’ya yakın veya onunla ilişkili kişi veya varlıklara verilmiş olan mistik bir güçtür.²⁷ Diğer anlamda kut, Eski Türklerde siyâsî iktidarı ifade etmekte olup, bu unvan Tanrı

²⁷ Mehmet Çeribaş, “Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14/36 (2021), 1203.

tarafından hakanlara verilmekteydi. Tanrı'dan aldığı “kut bağı” ile hakan, hükümdarlık ve güç yetkisini kullanmaktaydı.²⁸

Sözlükte farklı yerlerde *qut* anlayışı ile ilgili bilgiler verilmektedir (*DLT*, 455, 456, 620). *Qut*, uğur, baht ve talih anlamına gelmekte olup, *qutluk* buradan türemiştir. Kâşgarlı, *Qut* kelimesinin açıklamasında şu örneği verir: “Tanrı kuluna kut verirse onun mevkisi her gün yükselir.” (*DLT*, 455).

3.2. Peygamber İnancı ve Peygamberler

Sözlükte doğrudan peygamber anlamında kullanılan kelime *yalâwaçtır* (*DLT*, 651).²⁹ Ancak bunun yanında bir kökten türetilip peygamber anlamına gelen diğer bir kelime *sawçıdır*. Hadis, risale, hikâye, kıssa, kelim ve mesel anlamına gelen *saw* kelimesinden türeyen *sawçı* “Allah’ın kelimini aktaran ve meseller sunan” kişidir. *Sawçı* kelimesinin diğer anlamı ise “Gelin ile güveyin akrabaları arasında haber taşıyan adamdır.” (*DLT*, 477).

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde peygamberlerin kimler olduğunu ve bunların hangi vazifeleri yerine getirdiğini direkt açıklamamış, ancak bazı kelimelerin anlamlarını açmak ve somutlaştırmak için peygamberlerin bir kısmından örnekler vermiştir. Aşağıdakiler sözlükte ismi anılan peygamberlerdir.

Hız. Âdem (a.s.): İnsan ve insanoğlu anlamına gelen Âdem, *yalnguq* kelimesi ile ifade edilmiştir. “Yalnguq oğlu yoqadur atı qalır (Âdemoğlu yiter gider ardında iyi kalır)” atasözüyle kişinin erdemli davranması öğütlenmiştir (*DLT*, 654). Diğer yandan Hız. Âdem’in yaratılması, *yarattı* ve *törütti* kelimeleri ile ifade edilmiş ve şu örnekler verilmiştir. “Tengri yalnguq töritti/yarattı (Allah Âdemi yarattı)” (*DLT*, 587, 666). Oğuz lehçesinde ise *törütti* “bir şeyi yerli yerine koymak ya da bir işi doğru biçimde icra etmektir.” Kâşgarlı Mahmud bunun aşağıdaki dürtlükte de kullanıldığını belirtmektedir (*DLT*, 587).

²⁸ Kâmil Güneş, *İslâm Düşüncesinde Kutsallık* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 18.

²⁹ Uygur lehçesinde hakanın yolladığı elçilere de *yalawar* adı verilmektedir (*DLT*, 651-652).

Tengri ajuñ töritti (Tanrı dünyayı ve âlemi yarattı)
Çıgırñ ediz tezgünür (Felek durmadan döner)
Yılduzları çerğeşip (Yıldızlar sıra sıra dizilir)
Tün kün üze yörğenür (Ve gece güne çevrilir)

Hiz. Nuh (a.s.): Sözlükte Hiz. Nuh, *Türk* kelimesinin açıklaması yapılırken kullanılmıştır. Kâşğarlı, *Türk* kelimesini iki şekilde izah etmektedir. İlki, Türk ülkesindeki bir kentin adı, ikincisi ise Nuh'un oğlunun adıdır. Ona göre, "Gerçek şu ki, insanın yaratılış tarihinde onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir."³⁰ ayetinde buyrulduğu üzere Allah nasıl ki Hiz. Âdem'i insan olarak nitelemişse, Nuh'un evlatlarına seslenirken de bu adı kullanmıştır. Ancak "Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. Ancak iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlar başka; onlar için kesintisiz bir ödül vardır."³¹ ayetindeki kullanım da bir topluluğa hitap etmektedir. Kâşğarlı Mahmud ayetlerden örnek verdikten sonra benzer şekilde *Türk* kelimesi, Nuh'un oğlunun adı olduğunda tek kişiyi bildirdiğini, oğullarının adı olduğunda ise beşer anlamını ihtiva ettiğini belirtir (*DLT*, 606).

Kâşğarlı Mahmud yukarıdaki iki ayet üzerinden yaptığı karşılaştırma sonrasında hadis üzerinden Türklerin faziletlerini şu şekilde anlatır:

"Biz diyoruz ki Türk, Allah'ın verdiği addır. Bize ehli mübarekten Şeyh ve İmam el-Hüseyin İbn Halef el-Kâşğari dedi, ona da İbn el-Garqi demiş: İbn Ebi'd Dünya diye tanınan Şeyh Ebu Bekr el-Mugide'l-Cerçerani'nin *Ahir Zamana Dair* kitabında aktardığı ve isnat zinciri Peygambere dayanan hadise göre Allah Teâla 'Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim. Onları Doğuya yerleştirdim. Bir halka kızsarsam Türkleri o halk üzerine musallat kılarım' diyor. İşte Türklerin bütün mahlûkattan üstünlüğü şudur: Cenab-ı Hak onlara isim vermeyi kendi üzerine almıştır, onları arzın en yüce ve en havadar yerine yerleştirmiştir. Onlara kendi ordum demiştir. Bunun yanında onların güzellik, zariflik, incelik, terbiye, hürmet, büyüklere saygı, sadakat, tevazu, haysiyet ve cesaret gibi her biri sayısız methi mazur gösterecek eylemlerini zikretmeye gerek yoktur." (*DLT*, 606).

³⁰ el-İnsan 76/1.

³¹ et-Tin 95/4-6.

Kâşgarlı Mahmud'un yukarıdaki ifadeleri değerlendirildiğinde, Türklerle ilgili sıfatları ayrıntılı olarak zikretmesi ve hadisin isnat zincirinin Hz. Peygambere kadar gittiğini özellikle vurgulaması savunmacı bir anlayışın sonucu olduğu söylenebilir. Hem dönemin konjonktürünün hem de bazı eserlerde Türklerin aleyhine ifadelerin olmasının böyle bir savunmacı dile neden olduğu söylenebilir.³²

İshak (a.s.): Kâşgarlı, sözlüğünde Hz. İshak'ı bazı kelimelerin açıklamasındaki örneklerde anmıştır. Bunlardan ilki *Yungu*dur. *Yungu*, Barman kentinde akan bir nehir olup, bu kent Afrasiyab'ın oğlu Barman tarafından *Yungu* Nehri'nin kıyısına inşa edilmiştir. Dolayısıyla kente *Barman* adı verilmiştir. Bu tıpkı Rum ülkesinin adının İshak Peygamberin oğlu Esav'ın oğlu Er-Rum'dan gelmesi gibidir (*DLT*, 712). Kâşgarlı, *Türk* kelimesini açıklarken de İshak oğlu Esav oğlu Rum'a değinmiştir (*DLT*, 606).

Hız. Musa (a.s.): *Dîvânü lügâti't-Türk* sözlüğünde bazı kelimelerin gramer açısından değişim ve dönüşümü anlatılırken Hız. Musa'nın hayatından örnek verilmiştir (*DLT*, 21, 30, 142). Nisa suresinde geçen, "Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık. Ve Allah, Mûsâ ile gerçekten konuştu."³³ ayeti buna örnektir.

Hız. Süleyman (a.s.): Kâşgarlı, *Keşmir* kelimesinin açıklamasını yaparken sözlüğünde Hız. Süleyman'dan³⁴ bahsetmektedir. Buna göre *Keşmir*, Türk ülkesindeki bir kentin adı olup, bu şehir Hız. Süleyman tarafından kurulmuştur (*DLT*, 309). Sahih kaynaklarda Hız. Süleyman'ın Keşmir'e gittiğine dair bir bilgi geçmemektedir. Ancak onun Fars ve Türk edebiyatı olmak üzere Doğu edebiyatlarında menkıbe ve kıssalarda sıkça ele alındığı; teşbih, telmih ve tenasüp sanatlarıyla şiirlerde kendisine yer verildiği kaynaklarda geçmektedir.³⁵ Bu anlatılara göre, Hız. Süleyman Keşmir'e gitmiş ve Baramoulé Dağı'nı yararak sulara geçit sağlamıştır.

³² Fikret Turan, "Türk Dili ve Kültürünün İslâm Medeniyetine Eklemlenmesi Sürecinde Dîvânü Lügâti't Türk'te Yansıtılan Türk Kimliği", 708.

³³ en-Nisa 4/164.

³⁴ Sözlükte Süleyman'dan bahseden diğer bir kelime ise Sulıdır. Kelimenin kölelere verilen bir ad olduğu ancak Süleyman isminin kısaltılması olabileceği de belirtilmektedir (*DLT*, 508).

³⁵ Hüseyin Akkaya, "Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/60.

Diğer yandan 11. yüzyılda Keşmir'e yabancılardan çok az sayıda kişinin girmesine izin verildiği, Hintlilerin girişine kesin yasak getirildiği ancak bu yasağın Yahudilere uygulanmadığı belirtilmektedir. Bu anlamda Keşmir'deki Yahudi varlığının ve anlatısının yoğun olduğu dikkati çeker. Hatta menkıbelerde Hz. Musa'nın da Keşmir'de öldüğü ve mezarının buraya bir fersah uzakta bulunduğu zikredilmektedir.³⁶ Büyük bir ihtimalle Türk coğrafyasında böyle yaygın bir menkıbe Kâşgarlı tarafından bilinmekte ve dolayısıyla sözlüğünde *Keşmir* kentinin kuruluşu Hz. Süleyman'a dayandırılmaktadır.

3.3. Zülkarneyn

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünün pek çok yerinde Zülkarneyn'den bahseder. O, “iyi bilinen bir Türk yemeği” diye tanımladığı *tutmaç* isimli yemek çeşidini (*DLT*, 597); “akıllı, olgun, görmüş geçirmiş insan” anlamındaki *öge* kelimesini (*DLT*, 369) açıklarken konuyu bir şekilde Zülkarneyn'e getirir. Kâşgarlı, sözlüğünde bir yer ve kimlik tanımlaması yaparken de Zülkarneyn'e dayalı rivayetlere değinir. *Uygurun* Türk hakanıyla barış yaptıktan sonra Zülkarneyn'in inşa ettirdiği beş ülkeden birinin adının olduğu (*DLT*, 629), *Çigilın* üç Türk taifesinin adı (*DLT*, 236) ve *Türkmenin* de Oğuzlar anlamına geldiğini belirtir. Kâşgarlı, özellikle *Türkmen* kelimesini irdelerken altında Zülkarneyn ile ilgili çok detaylı bilgiler verir ve onun Türk hakanıyla olan mücadelesinden ve nihayetinde yapılan barıştan söz eder (*DLT*, 607-608).

Sözlükte bir kelimenin değişimi ve dönüşümünden bahsedilirken de konu Zülkarneyn'e getirilir. Örneğin *tegit* kelimesi *tegin* sözcüğünün kuraldışı çoğuludur. Kök anlamı köle olup daha sonra bu, saygıyı ifade eden Hakanların oğullarına verilen bir unvan olmuştur. *Öge tegit* ise halkın arasından sıyrılarak yükselen yurttaşlardan ve küçük soylulardan oluşan sınıfa denilmiştir ki bunun kökeni Zülkarneyn'e kadar uzanmaktadır (*DLT*, 547).

Kâşgarlı'nın Zülkarneyn ile ilgili bu kadar detaylı açıklamalar yapması dikkat çekicidir. Kur'an'ı Kerim'de adı geçen ancak kesin kim olduğu bilinmeyen Zülkarneyn'in Türklerle daha da özelde Oğuz Kağan'la

³⁶ “Kashmir”, *Jewish Virtual Library* (Erişim 18 Mayıs 2024).

ilişkilendirmeye yönelik bilgiler mevcuttur. Tarih ve tefsir kaynakları incelendiğinde Zülkarneyn ile ilgili farklı yorumlar vardır. Büyük İskender, Pers Kralı Büyük Koreş, Pers Kralı I. Darius Pers Kralı Feridun ve Oğuz Kaan olma ihtimallerinin yanında salih bir kişi veya büyük bir melek olabileceğine dair yorumlar da bulunmaktadır.³⁷ Zülkarneyn'in Türklerle karşılaştığına, onlara yardım ettiğine ve hak dini öğrettiğine dair bilgiler farklı kaynaklarda ve tefsirlerde geçmektedir.³⁸ Kanaatimizce Kâşgarlı Mahmud, şehir, kimlik ve bilgelik başta olmak üzere Türk toplumunda pek çok alanda inşa ve ihya faaliyetlerinde bulunan Zülkarneyn'i ön plana çıkararak yazılı ve sözlü Türklerle ilgili yanlış yorumların önüne geçmek ya da önleyici bir tedbir almak istemektedir.

3.4. Melek İnancı

Sözlükte melek, bir tanım olarak geçmemekte *yumuş* (*yumuş*) kelimesinin açıklamasında yer almaktadır. Buna göre *yumuş*, iki adam ya da başkaları arasındaki mesajdır. Dolayısıyla meleğe yumuşçı derler. Çünkü melek sözcüğü risale anlamına gelen *elûk* kelimesinden türemiştir. Türklerin kendi dilinde melek anlamına gelen bir sözcük yoktur (*DLT*, 710).

Dört büyük melekten (Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail) sadece Cebrail (a.s.) sözlüğün takdim kısmında Kâşgarlı Mahmud tarafından zikredilmiştir. Mukaddime ve dua cümlelerinin yer aldığı bu kısımda Cebrail'in (a.s.) Hz. Peygambere vahiy getirdiğinden bahsedilmektedir (*DLT*, 11).

3.5. Kutsal Kitap İnancı

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde vahiyle ifşa edildiğine inanılan ilahi kitaplardan her birine *biti* denildiğini ve *bitiğin* de kitap anlamına geldiğini belirtmektedir (*DLT*, 190). Sözlükte Kur'an-ı Kerim'den sık sık atıflar yapılmasına karşılık diğer dinlerin kutsal kitaplarının içeriğinden ve mahiyetinden bahsedilmemektedir.

³⁷ Ferruh Kahraman, "İdeal Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn", *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi* 7 (Aralık 2020), 37.

³⁸ Âdem Öger, "Divanü lügati't Türk ve Uygur Sözlü Kültüründe İskender Zülkarneyn", *Türk Dünyası Araştırmaları* 207 (Aralık 2013), 4.

Kur'an'daki ayetlere yapılan referans usullerine bakıldığında, genelde bir kelimenin manası açıklanırken bir şiir veya atasözüyle birlikte (*DLT*, 256) ya da bir kelimenin bir dilden başka bir dile dönüşümü veya gramer yapısı örneklendirilirken ayetlerden referans verilmektedir (*DLT*, 75-76, 549).

4. Farklı Dinî Anlayışlar

Kâşgarlı Mahmud, Eski Türk inanç ve geleneklerinden pek çok yerde bahsetmektedir. Örneğin akbaba yaşlandığı zaman kuluçkaya yatar ve yumurtaların birinden *baraq* denilen tüylü bir köpek çıkar. Bu köpek hızlı koşmasının yanında güzel av yapmaktadır. Diğer yumurtadan ise bir civciv çıkar ve bu akbabanın son yavrusudur (*DLT*, 171).

Sözlükte Eski Türk inancında akbaba ile ilgili başka bir örnek daha verilmektedir. Kâşgarlı Mahmud, kışkırttı anlamına gelen *üskirdi* kelimesini açıklarken bir atasözüne atıf yapar ve buna göre birinin yüzüne karşı akbaba çığlık atarsa bu durum o kişinin öleceğine işaretler (*DLT*, 641). Hayvanlarla ilgili diğer bir dinî anlayış ise *ıduq* anlamına gelen serbest bırakılmış hayvandır. Sahibinin Tanrıya ettiği yemin nedeniyle bir anlamda kutsanmış olan bu hayvana yük vurulmaz ve onun sütü sağılmaz (*DLT*, 280).

Kâşgarlı, sözlüğünde taşla ilgili bir inanca da yer vermektedir. Şimşek anlamına gelen *yaşın* kelimesini açıkladığı yerde Türk değişinden alıntı yapar. “Kimin yanında pürüzsüz bir taş varsa ona şimşek değmez.” deyişini şöyle izah eder:

“Bu taşın doğasında insanı şimşekten koruma vardır. Aynı zamanda bu taş, beze sarılıp ateşe atıldığında yanmaz, hatta kendisiyle birlikte bezin de yanmamasını sağlar. Bu sınanmıştır. Bir adam susamışsa bu taşı ağzına koyar ve susuzluğu geçer.” (*DLT*, 671).

Kâşgarlı Mahmud, yukarıdaki birkaç örneğin yanında sözlüğünde daha pek çok dinî geleneğe ve Eski Türk inancına değinir. Bunlardan en dikkat çekenini ise doğum ve ölümle ilgili dinî geleneklerdir.

Doğum: Kâşgarlı, sözlüğün pek çok yerinde kelimenin ilk anlamını verirken ya da ilgili kelimeyi örneklendirirken doğumla ilgili inanç ve

gelenekleri aktarır. Örneğin anne karnında çocuğun doğuş şekli onun geleceğini belirlemektedir. Rahimde ceninin etrafında *qaþ* isimli bir zar bulunmakta ve eğer çocuk bu zarla birlikte doğarsa bu durum çocuğun ileride kutlu olacağına işarettir. Bu çocuğa da *qaþlıg oğul* denilmektedir. Sözlüğe bakıldığında *qaþ* kelimesinin zengin anlam içeriğine sahip olduğu anlaşılır. Ceninin etrafındaki zar anlamının yanında *qaþ*, tulum, kap, akraba ve hısım gibi anlamlara da gelmektedir (*DLT*, 398). Diğer yandan doğum yaptıktan sonra kadının rahminde çıkan şeye (plasenta) *umay* denir. *Umay* bir keseye benzeyip çocuğun rahimdeki eşi olarak da ifade edilir. Dolayısıyla “Umaya tapan kimse çocuk sahibi olur. Kadınlar bunu iyi bir alamet olarak kabul ederler.” (*DLT*, 621).

Yanmak, tutuşmak ve kızarmak anlamına gelen *örtendi* kelimesinin açıklanmasında da doğumla ilgili önemli bir dinî geleneğe işaret edilmektedir. *Kâşgarlı, bulut örtendi* (Bulutlar güneşin batışından sonra kızardı) örneğini vererek, Türklerin bunu iyiye işaret olarak yorumladığını belirtir ve şu atasözünü aktarır: Bulutlar geceleyn kızıla dönerse bu kadının erkek doğuracağı anlamına gelir, eğer bulutlar şafak vakti alev alevse bu baskın yapan düşman eve girdi demektir. Bulutların şafakta kızarması kötüye işarettir (*DLT*, 378). Atasözünde dikkati çeken erkek çocuğunun doğmasının iyiye işaret olmasıdır. Bu da eski Türk anlayışında erkek çocuğun önemine işaret etmektedir. Örneğin Altay Türklerindeki bir inanışa göre bebek dünyaya geldikten sonra eve gelen akrabalar anne ve babaya çocuğun gerekli veya gereksiz mi olduğunu sorarlar. Eğer çocuk kızsaa gereksiz, erkekse gerekli cevabı verilir. Diğer yandan erkek çocuk olduğunda onun için toy yapılır ve ziyafetler düzenlenir, kız ise herhangi bir kutlama yapılmaz.³⁹

İlk doğan çocuğa *tun oğul* denir. İster erkek ister dişi olsun bir kadının ilk doğurduğu çocuk bu anlama gelir. İlk doğan dişiye ise *tun qız* denir (*DLT*, 591). Doğumla ilgili başka bir anlayış ise çocuğun doğduğu zaman kullanılan hitaptır. Doğan kız çocuklarına *tilkü* (tilki) denir. Ebeye “tilkü mü tugdı azu böri mü?” diye hitabıyla doğanın kız mı erkek mi olduğu sorulmaktadır. Burada kızlar çekingen ve kurnazlığı ile tilkiye, erkek çocuklar ise cesurluğu ile kurda benzetilmiştir (*DLT*, 569). Diğer

³⁹ İbrahim Dilek, “Altay Türklerinde Çocuğun Doğması ve Doğum Günü Kutlamalarına Dair Bazı İnanışlar”, *Bilig* 1 (Bahar 1996), 51-52.

yandan tilki Türklerin sosyal yaşamında olumsuz bir durumu sembolize etmekte olup bazı Türk destanlarında da bu duruma işaret edilmektedir.⁴⁰

Ölüm: Sözlükte ölüm ve öte dünya ile ilgili hayli miktarda kelime vardır. Cennet *uçmaq*, cehennem ise *tamu* kelimeleriyle açıklanmıştır (*DLT*, 527, 613). Bunun yanında kişinin ruhunu tesliminden itibaren vardığı yerin nasıl olduğu ve ölünün ardından yapılan pek çok uygulama sözlükte yer bulmaktadır.

Sözlükte mezar *yırçu* ve qara orun kelimeleriyle ifade edilmiştir (*DLT*, 694, 402). Karanlık yer anlamına gelen *qara orun* dizelerde şöyle geçmektedir (*DLT*, 402).

Bil ki verdiğin şey senindir. Çünkü insanoğlu midesinin hizmetindedir.

Kişinin mezara girerken ardında bıraktığı zenginlik başkasınındır.

Mezar anlamında kullanılan *subrgan* da gömüt, mezar odası anlamına gelir ve bu kelime daha çok kâfirlerin kabirleri için kullanılmıştır (*DLT*, 506).

Mezar için kullanılan diğer bir kelime ise “Yalnızca hakikatin olduğu yer” anlamında *kertü*dür. *Kertünün* diğer bir anlamı ise yemin, ahittir. Dolayısıyla ölmüş bir adam için, o yalnızca hakikatin olduğu, yalana izin verilmeyen yerde anlamında “ol kertü yerde ol” denilmiştir (*DLT*, 307).

Sözlükte ölünün ardından yapılan törenlere dair de bilgiler yer almaktadır. *Basan* kelimesi ölü gömüldükten sonra verilen yemek anlamına gelir (*DLT*, 174). Ölü gömüldükten üç ya da yedi gün sonra verilen yemeğe *yog* denilir (*DLT*, 699).⁴¹ Bu anlamda Türklerde ölünün ardından verilen aşın çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Türklerin çok eskiden beri sürdürdüğü bu geleneği farklı anlamlar içerse de Anadolu'ya da geçmiş-

⁴⁰ Oğuz Duman - İbrahim Dilek, “Türk Dünyası Destanlarında Tilki Sembolizmi”, *BAYTEREK* 6/2 (2023), 405.

⁴¹ Eski Türk inançlarında ölünün ardından verilen yemekten önce de çeşitli uygulamalar vardır. Ölüm hâlinde yas törenleri yapılır, matem sırasında saç-baş dağıtılır, yüz ve kulaklar bıçakla çizilerek kan akıtılırdı. Bundan sonra yemek verilirdi. Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 27-28.

tır.⁴² Abdülkadir İnan'a göre, "Bugün medeniyetin yüksek derecesine ulaşmış olan kavimlerin tümünde gördüğümüz anma törenleri iptidai devirlerde ölümlere aş verme töreninin tekâmül etmiş şeklinden başka bir şey değildir."⁴³

Jean Paul Raux, detaylı araştırmasının sonucunda kaleme aldığı *Altay Türklerinde Ölüm* isimli eserinde cenaze törenlerinin tamamına "yog" ismi verildiğini, bu kelimenin Orhun, Tonyukuk, İkhe Ku Şotu ve Ongin Yazıtları'ndan beri bilindiğini, Kâşgarlı'nın da hem "yog" kelimesini hem de onunla ilgili törenleri iyi bildiğini belirtmektedir.⁴⁴

Türkler ölümlerin ruhlarının her yıl bir gece toplandığına ve sağken yaşadıkları yerleşimlere gidip ailelerini ziyaret ettiklerine inanmakta ve bu anlayış "geceleri işitilen hışırtı sesi" anlamına gelen *tiki* ya da *tegi* kelimeleriyle ifade edilmektedir. Kâşgarlı'ya göre, Türkler arasında yaygın olan inanca göre geceleyin bu hışırtıyı duyan kişi ölmektedir (*DLT*, 566).

Ölen kişi bir ilin ileri geleni olduğu takdirde miras paylaşımı da farklı yapılmaktadır. Buna göre ölen kişinin malının önemli bir kısmı Hakan için ayrılır ve buna da "ondan bir hatıra" anlamına gelen *xumaru* denilir (*DLT*, 645).

Türklerde defin törenlerinde toprağa gömmenin yanında tabutu dört direk üzerine yahut ağaca asma, ateşte yakma gibi uygulamalar da olmasına karşın⁴⁵, sözlükte daha çok ölünün toprağa gömüldüğü mezar odaklı bir tanımlama vardır (*DLT*, 174, 270, 321, 322).

4.1. Şeytan ve Cin

Sözlükte şeytan *yek* olarak geçmekte (*DLT*, 168) ve *qargaldı* ifadesiyle de onun lanetlenmiş olduğu belirtilmektedir (*DLT*, 168). Şeytan kelimesinin açıklandığı kısımda "Bildığın şeytan, bilmediğin adamdan hayırlıdır." atasözü zikredilmektedir.

⁴² Nergis Biray, "Defin Sonrası Uygulanan Gelenekler", *Aile Yazıları 8* (Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayınları, 2015), 225-267

⁴³ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şaminizm* (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 189.

⁴⁴ Jean Paul Raux, *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 1999), 262.

⁴⁵ İnan, *Tarihte ve Bugün Şaminizm*, 188.

Şeytan, sözlükte farklı kelimelerin tanımlarının yapıldığı yerlerde sık sık kullanılmaktadır. *Bal* kelimesi “Şeytan bal sunarak sana vardı.” örneği ile açıklanmakta ve onun insanı tatlı şeylerle kandırdığı vurgulanmaktadır (*DLT*, 168). *Esnetti* kelimesi “Cenab-ı Hak rüzgâr estirdi, şeytan onu esnetti.” örneği üzerinden açıklanmakta ve şeytanın Allah’ın nizamına karşı çıktığı ifade edilmektedir (*DLT*, 267).

Kâşgarlı Mahmud, kökeni Türkçe olup Arapçaya geçen kelimelerin ardına düşmekte ve bunu en üst düzeyde savunmaktadır. Örneğin kalın kaftan ve yağmurluk anlamına gelen *yalma* kelimesini Farslıların Türklerden aldığını ve buna *yalmah* dediklerini oradan da Arapçaya *yalmaq* şeklinde geçtiğini belirtmektedir. O, kelimelerin bir dilden başka bir dile geçişteki değişim ve dönüşümlerini zikrettikten sonra “Hiç kimse bu sözcüğü Türklerin Farsilerden aldığını iddia edemez, çünkü ben bu sözcüğü en uzak sınırlarda yaşayan kimseyle karışmamış Türklerin ağzından duydum. Aynı zamanda böylesi yağmurluklara diğer halklardan daha fazla ihtiyacı vardır, çünkü onların ülkelerinde yağmur ve kar bereketlidir.” diyerek konunun hem coğrafi hem de kutsallık boyutuna işaret etmektedir (*DLT*, 654).

Sözlükte hem cinlerin varlığı hem de cinlerle ilgili fiillere dair ifadeler sıklıkla kullanılmaktadır. *Yel* cin anlamına gelip (*DLT*, 681), *çwı* ise bir cin topluluğunu ifade etmektedir. Kâşgarlı Mahmud cin topluluğunun savaştaki etkisine de değinir. Türklerin inancına göre, bir savaş söz konusu olduğunda öncesinde iki tarafın cinleri kendi arasında mücadele ederler. Bu iki cin topluluğundan hangisi savaşı kazanırsa zafer de o cin topluluğunun hakanının olur. Hangi cin topluluğu da bozguna uğrarsa onların hakanı mağlubiyeti tadar. Dolayısıyla Türk askerleri savaştan önceki gece cinlerin attıkları oklardan kendilerini korumaya çalışmakta ve çadırlarının içine saklanmaktadırlar. Kâşgarlı Mahmud açıklamasının sonunda bu inancın Türkler arasında yaygın olduğunu belirtmektedir (*DLT*, 235).

Kâşgarlı, sözlüğünde cin çarpması ile ilgili de farklı kelimeler kullanmaktadır. Bunlar; *toqudı*, *tutuğ*, *yelpik*, *yelpindi*, *qapındı*, *qovuç*’tur (*DLT*, 399, 444, 579, 598, 682). Konuyla ilgili Eski Türk inancına değinen Kâşgarlı, cin çarptığında o kişinin yüzüne soğuk su atıldığını ve *qovuç qovuç* denil-

diğini, daha sonra sedefotu ve öd ağacı ile süslediğini belirtir. Kâşgarlı, “bence bu Türklerin ‘git cin, kaç cin’” anlamında kullandıkları *qaç qaç* ifadesinden gelmektedir.” diyerek cinlerle alakalı *qovuç* kelimesinin köküne ve değişimine vurgu yapmaktadır (*DLT*, 444).

4.2. Sihir ve Muskacılık

Sözlükte Şamanlıkla da bağlantılı olan büyü kavramına çokça yer verilmiştir. Büyü *yelwi*, büyücü ise *yelwici* kelimeleriyle ifade edilmiştir (*DLT*, 682). Büyücülükte kullanılan pek çok materyal vardır. Bunlardan biri de şahindir. Sözlükte şahin *kekük* kelimesi ile ifade edilmiş ve “kemiklerinin büyücülükte tılsım ve aşk iksiri yapımında kullanılan bir kuş” olduğu belirtilmiştir (*DLT*, 301). Diğer yandan nazar gibi kem gözlere karşı okunan büyü sözler için de *arwaşmak* kelimesi kullanılmış ve bu da “Şamanlar büyü sözler mırıldandı.” örneği ile açıklanmıştır (*DLT*, 154).

Eski Türk inancında kötü güçlerin şerrinden emin olmak ya da onların zararlarını defetmek için çeşitli uygulamaların gerçekleştirildiği dikkat çeker. Bunlardan biri de muskacılıktır.⁴⁶ Muska ile ilgili hem kelime başlığında hem de metin içindeki örneklerde yoğun bilgi verilmiştir. Sözlüğün genelinde “kitap” ve “kutsal kitap” anlamıyla verilen *bitig* (*DLT*, 87, 359, 481, 605), Oğuz lehçesinde muska anlamında kullanılmaktadır (*DLT*, 190). Atın boynuna takılan değerli taş, aslanpençesi ve muska benzeri şeylere de boncuk anlamına gelen *monçuq* ismi verilmiştir (*DLT*, 344). Diğer yandan şer güçlerden korunmak ve cin çarpmasına karşı muskaya da *yel qovuz bitigi* denilmiştir (*DLT*, 444).

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde zaman zaman kendisinin de şahit olduğu tılsımlı olayları aktarır. O, Türk Hakanı Şu'nun Zülkarneyn'le barıştıktan sonra Balasagun'a döndüğünü ve kendi adıyla anılan Şu şehrini kurduğunu ve bu şehre bir muskanın asılmasını emrettiğini belirtir. “Bugün bile leylekler bu şehre kadar ulaşır, ancak katiyen bunun ötesine geçmez. Demek ki bu tılsım onun zamanından bizim zamanımıza dek

⁴⁶ Veysel Sarı, Hasan Ali Şahin, “Halk İnancında Büyü ve Tedavi Usulü Olarak Muskanın Tarih Seyri Üzerine İnceleme”, *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi* 4/1 (2024), 68.

baki kalmıştır.” (*DLT*, 608) diyerek kendisi de tılsımın gücüne inanmaktadır.

5. Sonuç

Dîvânü lugâti't-Türk sözlüğünde geçen dinlere ve dinî kavramlara bakıldığında İslâm'ın inanç, ibadet ve geleneklerinin yanı sıra Türklerin eski inanç ve dinî anlayışlarıyla ilgili yoğun bilgi yer alır. Diğer dinî geleneklerle ilgili bilgiler sistematik ve bütüncül bir şekilde konu başlıklarında yer almamakta, daha ziyade açıklamalar kısmında kendine yer bulmaktadır. Verilen örnekler bakıldığında Putperestlik, Mecusilik, Budizm ve bazı Şamanist uygulamalar yoğun bir şekilde eleştirilmektedir. Yakın bölgede yer almasına rağmen sözlükte Hıristiyanlıkla ilgili kısıtlı bilgi yer almaktadır.

Kâşgarlı Mahmud'un kelimenin ilk anlamının yanı sıra bazı kelimelerin kökeni, değişimi ve dönüşümü gibi gramerle alakalı örnekleri Kur'an-ı Kerim üzerinden vermesi hem dil hem de literatür bağlamında Kur'an bilgisine olan hâkimiyetini göstermektedir. Bununla birlikte sözlüğündeki kelimeleri seçkinde konjonktüre uygun bir dilin ve bazen de savunmacı bir anlayışın hâkim olduğu görülür. Türklerin üstünlükleri bir takım dinî referanslarla kanıtlanmaya çalışılırken, eski inançlar eleştirilmekte ancak kimi yerde “Allah dilerse” ifadesiyle eski gelenek ve inançların İslâmleştirilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde “kâfirler” ifadesiyle daha çok İslâm haricindeki din ve dinî inanışları kastederken, put ve onunla ilgili inanışları anlattığında ise çoğunlukla Budistleri kastetmiştir.

Sözlükte, Kâşgarlı Mahmud'un kelime açıklamalarında bazı şahısların üzerinde yoğunlaştığı dikkat çeker. Bunlar, Zülkarneyn ve İran'ın baş düşmanı Afrasiyab'dır. Zerdüşt kutsal metinlerinde geçen Afrasiyab'ın İranlılara karşı başarıları ve onun Türklerle olan iyi ilişkileri özellikle belli başlı kelimelerin açıklamalarında uzun şekilde anlatılmakta, bir anlamda Türklerin kahramanlıklarına dair Müslüman coğrafyanın dikkati çekilmektedir.

Kâşgarlı Mahmud ve *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Peygamberlik ve Hz. Muhammed (s.a) Anlayışı

Ahmet Yıldırım*

1. Giriş

11. yüzyılda yaşamış olan Kâşgarlı Mahmud (ö. 466/1074), “Türk dilinin ilk sözlüğü *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün müellifi ve en eski Türk dili araştırmacısı”¹ olarak bilinir. “Eseri *Dîvânü lugâti't-Türk* ise 11. yüzyılda yazılmış, Türk dilinin, edebiyatının ve kültür tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Eser Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılan ilk Türk dili sözlüğü”² olma hüviyetine sahiptir. Diğer taraftan “*Dîvânü lugâti't-Türk* Türkçenin ilk sözlüğü olmaktan öte pek çok araştırmacının teslim ettiği üzere tarihî ve kültürel alanlarda başvuru kaynaklarımızın da ilklerindedir. A. Caferoğlu “*Sözlükte geçen birçok kelimenin anlatılışında tanık olarak ileri sürülen malzeme içerisinde, Türk folkloruna, inanışına, hurafelere, bozkır destanlarına, oba hikmetlerine, illerin vecizelerine, ağütlara tabiat tasvirlerine bolca yer verilmiştir*” demektedir. Onun tespitinden de anlaşılacağı üzere

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahmetyildirim@aybu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7297-3325>.

¹ Bk. Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 2022), 25/9.

² Bk. Mustafa S. Kaçalın, “*Dîvânü lugâti't-Türk*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 1994), 9/446.

eser, bir yandan 10 asır önceki kelime varlığını çağlar ötesine taşırken diğer taraftan da o kelimelerin ardındaki dünya görüşünü aktarmıştır.³ Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud, eserine her vesileyle “Türk kültürü, Türk etnolojisi, Türk etnografyası, Türk folkloru, Türk mitolojisi, Türk ili coğrafyası, Türk töre ve gelenekleri, Türk şiiri, atasözlerindeki Türk felsefesi ve dünya görüşü, tıbbî usullerden farmakolojiye, spordan yemek adlarına kadar Türklüğe ait günlük hayatın akla gelebilecek nesi varsa münasebet düşürerek muhatabını bilgilendirmeyi gaye edinmek suretiyle eserine bir nevi “Türkiyyât” ansiklopedisi olma hüviyet ve değerini de kazandırmıştır”.⁴

Divânü lugâti't-Türk bütün dinî eserlerde olduğu gibi “Allah’ın adıyla” başlar ve şöyle devam eder: “O ki en sağlam kişinin bile hasta olduğu, en akıcı konuşanların dillerinin tutulduğu bir zamanda, helal ve haram kıldığı şeyleri açıklamak için ayrıntılı bir kitapla Cebrâil’i Hz. Muhammed’e -*Allah ona ve hayırlı nesline salât ve selam etsin*- göndermiş ve böylece yolu hazırlayıp ışıklar ve kılavuzlar dikmiştir.”⁵ Kâşgarlı Mahmud’a göre “öz yol içerisinde helâl ve haramın anlatıldığı Kur’ân-ı Kerim’dir”.⁶

Bu düşüncelerden hareketle ortaya çıkış şekli *Divânü lugâti't-Türk*’ün oluşmasında ve muhtevasının belirlenmesinde dinin, Kur’an’ın ve Hz. Muhammed’in (s.a) öğretilerinin, içinde bulunduğu toplumun, kültürün etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ele aldığımız konu açısından meseleye baktığımızda eserde yer alan beyitlerde Peygamberleri ve Hz. Peygamber’i (s.a) bilme, O’nu tanımayla alakalı hususları bulmak hiç de

³ Nuran Yılmaz, “11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü lügâti’t-Türk’teki Yansımaları”, *Turkish Studies=Türkoloji Araştırmaları* 3/4 (2008), 1001.

⁴ Bk. Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, 25/12.

⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügâti't-Türk*, çev. Mustafa S. Kaçalın (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları [vb.], 2023), 33. Bundan sonra eseri verirken *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.) şeklinde vereceğiz. Burada bahsedilen kişilerden kasıt İslâmiyet’le ilk tanışan Farslar ve Türklerdir. Onlar da başlangıçta Kur’an’ı indirildiği dil ile öğrenmeye çalışmışlar, ancak zamanla “haramı, helali anlatan” Kur’an’ın herkes tarafından anlaşılması gerekliliği ortaya çıkmış. Bu gereklilik giderek Kur’an’ın Farsça ve Türkçeye satır arası tercümelerinin yapılmasına neden olmuş. Beytu’l-hikme’de de ilk dönem tercüme satır arası tercüme biçiminde yapılmış. Bu dönemde yapılan tercüme iyi anlaşılmadığından daha sonraki dönemlerde yeniden ele alınmış. Tercüme konusunda edinilen bu tecrübeler giderek Kur’an tercümelerine yansımış. Bk. Aysu Ata, “Divanü lügâti’t-Türk’ün Ortaya Çıkış Nedenlerinden Biri de Kur’an Tercüme mi?”, 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi [28-30 Mayıs 2008]* (Ankara 2009), 66-67. Buradan hareketle *Divânü lügâti't-Türk*’ün ortaya çıkış nedenlerinden birinin Kur’an Tercüme olduğu söylenebilir.

⁶ Bk. M. Fatih Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 232.

zor değildir. *Dîvânü lugâti't-Türk*'te Hz. Peygamber'le (s.a) ilgili bazı özel bilgilere yer verildiği de görülür. İşte biz de bu çalışmamızda;

- 1- *Dîvânü lugâti't-Türk*'te genelde İslâm inanç esasları özelde inanç esasları olarak nübüvvet ve peygamber anlayışı nasıl yer almaktadır? Nübüvvet anlayış ve peygamberlerle ilgili olarak belirgin hususlar nelerdir ve neler bulunmaktadır?
- 2- *Dîvânü lugâti't-Türk*'te Hz. Muhammed'le (s.a) ilgili neler bulunmaktadır? Eserde Hz. Peygamber'in (s.a) hangi özellikleri üzerinde durulmaktadır? Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a) hadislerine yer verilmiş midir? Bu ve buna benzer konular yazı konuları çerçevesinde incelenecek, varılan sonuçlar ve tespitler genel bir değerlendirme ile ortaya konmaya çalışılacaktır.

Öncelikli olarak şunu ifade etmekte fayda vardır: “Müslüman olan Türk topluluklarında ve devletlerinde Orta Asya Türk kültürünün nasıl ve ne dereceye kadar devam ettiğini araştırırken başvurulabilecek en önemli ve bereketli kaynaklar olarak Kâşgarlı Mahmud'un (ö. 466/1074) *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı eseri ile Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i kabul edilir. Zira Orhun Âbideleri başta olmak üzere Kutadgu Bilig ve bütün bir geçiş devrini şerh ederek ihata edecek malzeme Kâşgarlı'nın emsalsiz bir malumat hazinesi olan bu eserindedir. İhtiva ettiği manzûm örnekler, destan veya destanımsı eser parçaları, atasözleriyle *Dîvânü lugâti't-Türk*, İslâm'dan evvelki veya ilk İslâmlaşma devrini ele almak için vazgeçilmez malzemeye sahiptir.”⁷ Ayrıca “Türk devlet teşkilâtı içinde vazife alan Yûsuf Has Hacib ile Mahmud Kâşgarî birbirlerini tanıma imkânından mahrum olmalarına rağmen, aynı devir ve muhitin temsilcileri olarak, aynı kültür malzemesi üzerinde çalışmışlar ve birbirlerini tamamlamışlardır. Kâşgarlı Mahmud, Türk kavimleri ve onların bütün bir hayat tarzının dış kısmı ile uğraşmış, Yusuf ise, daha çok, Türklerin fikrî hayatı ve mânevî varlığı üzerinde durarak içyapısı ile ilgilenmiştir.”⁸

⁷ Bk. Ahmed Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 94.

⁸ Reşit Rahmeti Arat, “Kutadgu Bilig”, *İA* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/1038. Ayrıca Bk. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 41-42.

Sonuç olarak “Yûsuf Has Hâcib ile Kâşgarlı Mahmud’un aynı dönem ve çevrede yaşamış, eserlerinde aynı dili ve kültür malzemesini kullanmış olmakla beraber birbirlerini ve eserlerini tanımamış oldukları anlaşılmaktadır.”⁹ Bu genel bilgilerden sonra konuyu daha iyi anlayabilmek için dönemin inanç anlayışı, Tanrı ve nübüvvet tasavvuru üzerinde durmak istiyoruz.

2. Dönemin Tanrı ve Nübüvvet Tasavvuru

Divânü lugâti't-Türk'te Peygamberlik ve Hz. Muhammed (s.a) anlayışına geçmeden önce bulunulan coğrafyada inanç ve Tanrı tasavvuru hakkında bilgi vermekte yarar vardır. Tanrı inancı noktasında kısaca bilgi verilecek olursa *Divân*'da “Allah kelimesinin karşılıklarından biri “İdhi”-dir. Bir diğeri ise “Tengri”dir. Bunlardan ilki olan “İdhi”, Rab, Mevla kelimelerine karşılık gelmektedir. İdhi: Efendi, sahip. “İdhim ne tér”: Efendim ne der? Tanrı’ya da “İdhi” denir. “İdhimiz yarlığı”: “Rabbimiz buyruğu, emri”¹⁰ “Kut kuwiğ bérse idhim kulinga / Künde ışı yükseben yokar agar”: Allah bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi biraz daha yükselir”.¹¹ “İdhimni öger-men / Biligni böger-men / Köngülni tüger-men / Erdem üze türlünür”, “Nimetlerinden ötürü Allah’a şükrederim, keremiyle fazilet dererim ve gönlümü buna bağlarım, çünkü gönlüm erdem ve edeple dürülüdür.”¹² “Tengri: Tanrı. “Tengri nomı” denir ki, Allah’ın dini ve şeriatı demektir.”¹³ “Yere batası kâfirler göğe “Tengri” derler.”¹⁴ “Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye “Tengri” derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler) yine bunlar bilgin kimseye “Tengrigen” derler. Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız.”¹⁵ *Divân*'da çokça Tengri geçmesiyle birlikte Kâdir-i Mutlak olan Tanrı,

⁹ Kaçalın, “*Divânü lugâti't-Türk*”, 9, 446.

¹⁰ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 73.

¹¹ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 152.

¹² *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 299.

¹³ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 380.

¹⁴ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 458, 848.

¹⁵ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 458, 848-849.

ulu Tanrı, yaratan Tanrı, kâinatı idare eden Tanrı, sevdiren, lütfe eden, zengin eden Tanrı gibi Allah'ın sıfatlarına işaret edilmektedir.¹⁶

Eserde “bir şâmanist âdeti olan bu taşla (yağmur çeken taş, yede taş) yağmur, kar, dolu yağdırma ve fırtına çıkarmanın ifade edilmesi, Kâşgarlı Mahmud'un canlı cansız varlıklara biçilen tanrısal rolün bir örneği olarak görülebilir. Yalnız Kâşgarlı Mahmud bu hususu anlattığı bölümde hadisenin bu tarafına işaret etmez. Bunu Kâşgarlı Mahmud'un doğrudan müşâhadelerinden anlıyoruz”:¹⁷

“Yat bir takım hususi taşlarla yapılan bir nevi kamlık ve kehanettir. Şâmân veya kamlara okutulan, afsunlanan bu taşlarla yağmur yağdırılır, onunla rüzgâr estirilir ve başka şeyler de yapılır. Bu, Türkler arasında bilinen bir şeydir. Ben, bizzat bu hâli Yağma yöresinde müşâhâde ettim: Bu kâhinlik, orada vukua gelen bir yangını söndürmek için yapılmıştı. Mevsim yazdı. Allah Ta'ala'nın izniyle yaz içinde kar yağdı ve gözümün önünde yangını söndü.”¹⁸

Yine Kâşgarlı Mahmud'daki Tengri, “bayat (Yüce Allah'ın adı)¹⁹, ugan (her şeye gücü yeten, kadîr)²⁰ idhi (efendi-sahip)²¹ şeklindeki bilgiler de eski devrin Tanrı tasavvurunun canlılığını ve devamlılığını göstermektedir. “Dönemin kavram haritasını tarafsız bir gözle vermekle beraber kendisi Allah kavramını tercih eden Kâşgarlı'nın ortaya koyduğu bilgiler, geçiş devrinde yaygın kullanımın Tengri olduğunu göstermektedir. Bununla beraber Tengri kelimesi Arapça ve Farsça dinî tâbirler karşısında gittikçe geriler. Tengri kelimesinin *Kutadgu Bilig*'de bazen Arapça kullanıma uygun olarak Tea'âlâ (Tengri ta'âlâ) ile birlikte kullanılması bunu gösterir. Nitekim eski Türklerin Tengri kelimesi kullanmalarına mukabil Kâşgarlı Allah²² kavramlarını tercih eder.”²³

¹⁶ Bk. Yılmaz, “11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divânü lügâti't-Türk'teki Yansımaları”, 1009-1012. Ayrıca Bk. *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 848-849.

¹⁷ Bk. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 434.

¹⁸ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 337.

¹⁹ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 394.

²⁰ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 69.

²¹ Bk. *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 73.

²² *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 33.

²³ Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 434-435.

“Kâşgarlı'nın *Divân*'ında Tanrı'nın kâinatın mutlak sahibi olduğu gerçeği hâkimdir. Eski Türk inançlarındaki alt kademe tanrısal nitelikler taşıyan varlıklar hiçbir şekilde yer almazlar. Hayat tanrı merkezli bir görüntüye sahiptir, en basit teferruata varıncaya kadar hayatın hemen her alanında Tanrı'nın hükümranlığı esastır. Evrende Tanrı'dan bağımsız hiçbir oluş ve bitiş mevcut değildir”.²⁴ “Devrin Tanrı anlayışını Kur'ân'la örtüştürmeye hususi bir ehemmiyet veren Kâşgarlı zaman zaman İslâm'dan evvelki devirden bu tarafa bölgede hayatiyetini sürdüren unsurların da Kur'ân'la aynileşecek yönleri sahip malzemeyi de verir.”²⁵

“Yûsuf Has Hâcib'le aynı coğrafyada ve aynı dönemde yaşamış olan Kâşgarlı Mahmud, hayatını sürdürdüğü bölge ve dönemde İslâm inanç esasları noktasında; Tanrı'nın muhtelif şekillerde kavranışını süzerek bir potada erittiği ve böylece bölgenin İslâm iklimine doğru yol aldığı bir süreçte, geçiş devri Türk Tanrı tasavvurunu inşa ettiği görülmektedir. İslâmlaşma devrinde Türkler tarihî geçmişinden kopmadan yeni değerlere ve istikametlere yönelmiştir. İslâm öncesi dinî kavramların kullanılması tarihin içinden akıp gelen sürekliliği ve derinliği; söz konusu kavramların bambaşka bir istikamet ve muhtevanın emrine verilmesi ise, yönelinen yeni vadiyi göstermektedir. Yûsuf Has Hâcib ve Kâşgarlı Mahmud bu yeni dinin oluşturduğu değerleri, dolayısıyla da Tanrı tasavvurunu öteden beri süregelen dilin imkânları içinde ele almış, yoğurmuş; İslâm öncesi kavramları aynıyla, ancak muhtevasını ayıklayarak kullanmıştır. Devam eden tarafın sadece kabuktan ibaret olduğuna dikkat çeken mütefekkir-şairlerimiz, böylece İslâm öncesi devrin inanç dünyasına ait kavramları İslâm'ın istikamet verdiği bir çerçevede kullanarak eski dönemin ancak ne tür bir zeminde meşru bir kullanım alanına sahip olabileceğini de göstermiş olmaktadır. Aynı şekilde kelimadan ve tasavvuftan da hiçbir şekilde vazgeçmeyerek İslâmî ilimlerdeki bütünlük fikrini kavramadan Tanrı'nın varlığının hakkıyla anlaşılama-yacağına işaret etmektedir. Bu zaviyelerden bakıldığı vakit, İslâmlaşma sürecinde teşekkül eden birikimin esaslı tarafları itibariyle *Kutadgu Bilig*

²⁴ Bk. *Divânü lügâti't-Türk* , (vb.), 848-849.

²⁵ Bk. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 435.

ve *Dîvânü lügâti't-Türk*'de hülâsa edilebileceğine dair verilen hükmün isabeti ortaya çıkacaktır.²⁶

İslâm'dan önceki dönemde “peygamber, mukaddes kitap ve melek”²⁷ mefhumu (kavramı) bulunmamaktadır. Türklerde melek fikrinin var olmadığını tasrih eden Kâşgarlı'ya göre “iki veya daha fazla kişi arasındaki elçiliğe “yumuş” denir.”²⁸ “Melek mefhumunun risâleti de içermesi nedeniyle, aynı fikri ifade etmek için “yumuşçı” demek mümkündür. Fakat Türkler kesinlikle melek ismini bilmezler.”²⁹

Eski Türklerde peygamberlik mefhumu (kavramı) da yoktur.³⁰ *Dîvânü lügâti't-Türk*'de peygamber anlamına gelen “yalavaç, yalvaç³¹, savcı”³² gibi Türkçe kelimelerin bulunması, “Türklerin İslâm'dan evvelki devirlerinde peygamber kavramına aşına olduklarını göstermez. Bu sadece Kâşgarlı'nın yaşadığı devirde peygamberlik mefhumunun yerel dildeki bir ifadesi olarak telakki edilebilir. Zira Kâşgarlı'nın aksettirdiği kelimeler İslâm öncesi devri yansıttığı gibi İslâmlaşmanın ilk devrine de ayna tutmaktadır. *Dîvânü lügâti't-Türk* tek mil ve çapraz okumalara tabi tutulduğu vakit meydana çıkan umumi vaziyet ve manzara şudur”³³:

“Kâşgarlı Mahmud malzemelerin ehemmiyetli bir kısmını önceki devirden devşirmekle beraber İslâmî devrin görüş zaviyesinden konuşmaktadır. Şâmânizm üzerine tetkiklerde bulunan ve Türklerde peygamber fikrini ifade edecek kelimelerin mevcudiyetini kabul etmekle beraber, peygamberler hususunda, kanaat verici delillerin olmadığını”³⁴ vurgulayan Y. Ziya Yörükân'a göre “esasen şâmânlık sistemi ile peygamberlik fikri telif edilemez. Eğer Türklerde peygamber fikri bulunsaydı, Türk

²⁶ Mehmet Fatih Şeker, “Tanrı Tasavvuru Açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/2 (2009), 90.

²⁷ Bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 729. Dizinde melek kelimesi bulunmamaktadır.

²⁸ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 340.

²⁹ Bk. Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 1, 152.

³⁰ Bk. *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 729. Dizinde peygamberlik kelimesi bulunmamaktadır.

³¹ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 71, 353, 920

³² *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 794.

³³ Bk. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 443.

³⁴ Bk. Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, haz. Turhan Yörükân (Ankara: Yol Yay. 2005), 189-190.

ellerini bu derece vukuf ve salâhiyetle tetebbu etmiş olan bu kıymetdâr adam [Kâşgarlı Mahmud] o ciheti asla ihmal etmezdi.”³⁵

Konuyu inanç noktasından ele aldığımızda “Hz. Muhammed’in (s.a) şahsında yeni bir hayatın ve istikbalin müjdesini gören Türkler nübüvvet kurumu etrafında toplanabilecek değerlere bütün kalpleri ile inanmışlar, ancak eskinin lügatinden, Orhun Âbideleri’nin dilinden de vazgeçmemişlerdir. *Dîvânü lugâti't-Türk*’ün dışındaki kaynaklarda Peygamber için savcı, sevüg savcı (sevgili peygamber), habib savcı, ağır savcı (mübarek peygamber), yalavaç gibi Türkçe ifadelerin kullanıldığını” görmek mümkündür.³⁶ *Dîvânü lugâti't-Türk*’te ise, Peygamber anlamlarından biri savcı³⁷, Yüce Tanrının gönderdiği, peygamber yalavaç³⁸ gibi benzer ifadelerin kullanıldığını görmek mümkündür. Yalavaç, peygamber haber anlamına olan “sav” dan gelmiştir. “Sav, atalar sözü anlamlarınadır; peygamber de bunları”³⁹ erıştırir. Yalavaç, peygamber, peygamber anlamına gelen yalavaç sözü, “Yalavaç” olarak da söylenir.⁴⁰ “Tengri yalavaç idhtı”, Allah peygamber gönderdi.⁴¹ Nitekim eski Türklerin yalavaç kullanmalarına mukabil Kâşgarlı Resûl, Nebî⁴² kavramlarını da tercih eder.⁴³

Dönemin inanç anlayışı, Tanrı ve nübüvvet tasavvuruyla ilgili bu bilgilerden sonra Kâşgarlı Mahmud’un peygamberler ve Hz. Muhammed (s.a) telakkisi üzerinde durâlim.

3. *Dîvânü Lugâti't-Türk'te* Peygamberler

Peygamberlikle ilgili bu genel bilgilerden sonra bunun bir tezahürü olarak *Dîvânü lugâti't-Türk*’de zikredilen peygamberlere geçebiliriz. *Dîvânü*

³⁵ Bk. Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri*, 61-62. Ayrıca Bk. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 443.

³⁶ Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 451.

³⁷ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 794.

³⁸ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 71, 353, 920

³⁹ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 793-794.

⁴⁰ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 71, 353, 920

⁴¹ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 478.

⁴² *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 3.3

⁴³ Bk. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 435.

lugâti't-Türk'te Kur'an'da da isimleri geçen Hz. Muhammed, Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. Mûsâ, Hz. Süleymân, Hz. İbrâhim ve Hz. İshak gibi peygamberlere yer verildiğini görmekteyiz.

1. Hz. Âdem / Yalğuk: “İnsan, kişi, insanlara verilen genel ad; Âdem atamız.”⁴⁴ *Divân*'da kelimenin insan anlamındaki kullanımına dair çeşitli örnekler vardır.⁴⁵ Bunlardan biri şöyledir:

“Yalğuk oğlu munsuz bolmas: İnsanoğlu kusursuz ve hastahsız olmaz.”⁴⁶

“Yalğuk törüdi”: İnsan yaratıldı.⁴⁷

“Tengri yalğuk türütti”: Allah Âdemi yarattı.⁴⁸

“Tengri yalğuk yarattı”: Allah Âdem'i yarattı.⁴⁹

“Yalğuk bütün insanlara verilen genel addır.”

Şu beyitte dahi gelmiştir:

“Yagi erür yalğukunğ nengî tawar / Bilig eri yagısın nelik sewer”:

“İnsanoğlunun malı kendisinin düşmandır, akıllı adam niçin düşmanını sevsin ki”⁵⁰, Âdem atamız, şu atasözünde dahi gelmiştir: “Yalğuk oğlu yokadhur edhgü atı kalır”: Âdemoğlu ölüp gider; iyiliksever biriye geride namı adı kalır. Bu atasözü, iyilik yapması öğütlenen kişi için söylenir.⁵¹

2. Hz. Nûh: Yalavaş. Türkler aslında yirmi boydan oluşmaktadır. Bunların hepsi –Allah'ın selam üzerlerine olsun- yalavaş Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk'e dayanır.⁵² *Divânü lugâti't-Türk*'deki Türk maddesinde şu açıklamalara yer verilir: Türk: Nuh yalavaş oğlu Ya-

⁴⁴ *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 461.

⁴⁵ *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 318

⁴⁶ *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 318

⁴⁷ *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 381.

⁴⁸ *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 318

⁴⁹ *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 321.

⁵⁰ *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 461.

⁵¹ *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 461.

⁵² *Divânü lugâti't-Türk*, (vb.), 46

fes'in oğlu, (Allah'ın selamı üzerine olsun) “Nuh'un oğlunun adıdır. Bu Allah'ın Nuh oğlu Türk'ün oğullarına verdiği bir addır.”⁵³

3. Hz. Mûsâ: *Dîvân*'da adı, “anda” kelimesinin açıklamasında Kur'an'daki bir ayete atfla zikredilmiştir. Yalavaç Mûsâ'nın hikâyesinde yüce Allah “vemâ rabbü'l-âlemin” “Fıravn Âlemlerin Rabbi kim? demiştir”. (Şu'arâ 26/23)⁵⁴ Bunun dışında *Dîvân*'da yer alan “Yandak çeker” ifadesi içinde bulunan” havadan çığ gibi yağın kudret helvası”⁵⁵ ifadesi de Hz. Mûsâ'nın kavmi olan “İsrâilîloğullarına gökten gönderilen kudret helvasını hatırlatmaktadır.”⁵⁶
4. Hz. Süleyman: Keşmir kelimesi açıklanırken; “Türk illerinde bir şehrin adı. Bunu Yalavaç Hz. Süleyman (a.s) yapmıştır”, ifadesi yer almıştır.⁵⁷
5. Hz. İbrâhim: “Yalavaç İbrahim oğlu İshak”⁵⁸
6. Hz. İshak: İbrahim Yalavaç'ın oğlu İysu'nun babaları olan Yalavaç.⁵⁹ *Dîvân*'da “Yunu” deresi anlatılırken, “Bu, Yalavaç İshak'ın oğlu Iso / Esav, onun oğlu Rum'a nispet edilmiştir.”, denilmektedir.⁶⁰

Dîvân'da bulunup da kaynaklarda peygamber olup olmadığı belli olmayan kimselere de yer verilmektedir.

1. İysu / Iso / Esav: İbrahim oğlu İshak Yalavaç'ın oğlu “İshak oğlu İysu.”⁶¹ *Dîvân*'da Türk maddesi açıklanırken, “...Nitekim “Rum”

⁵³ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 163.

⁵⁴ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 92.

⁵⁵ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 352

⁵⁶ Bk. Yılmaz, “11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü lügâti't-Türk'teki Yansımaları”, 1016.

⁵⁷ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 204

⁵⁸ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 46

⁵⁹ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 46

⁶⁰ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 454-455.

⁶¹ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 46

kelimesi Allah'ın selam üzerine olsun İshak'ın oğlu İysu, İysu'nun oğlu Rum'un adıdır, denmiştir.”⁶²

2. Zülkarneyn: Eserde Zülkarneyn'in yirmi iki yerde adı zikredilirken⁶³, kahramanı olduğu bazı hikâyelerde de yer verilmiştir. Bu hikâyelerin başlangıçlarına örnek vermek gerekirse, "...Zülkarneyn burayı Türk hakaniyla barış anlaşması yaptıktan sonra kurmuştur.". "... Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde..."⁶⁴ Son olarak da *Dîvân*'da İskender'in Türkmen boylarına "Türkmanand" dediği rivayetine yer verilen bir başka hikâye bulunmaktadır.⁶⁵ *Dîvânü lügâti't-Türk*'de Peygamberleri anlatan böyle önemli bilgilere rastlamaktayız. Bu bilgileri, eserde peygamberlik müessesinin varlığının kabulü ve kanıtı olarak görmek mümkündür.

4. *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te Hz. Muhammed (s.a)

Dîvânü lügâti't-Türk'te Hz. Muhammed'le (s.a) ilgili olarak birçok ifade yer almaktadır. Bunlardan biri "Yalavaçka alkış bérgil": Hz. Muhammed'e (s.a) salâvat getir⁶⁶, şeklindedir. Yine Kelime-i şehâdet (Kertgün-, büt-, Allah'ın birliğini ikrar etmek) kavramı açıklanırken bazı açıklamalara yer verilir. "Kertü": Gerçeklik, doğruluk, yemin anlamlarına gelirken⁶⁷, "Ol kertü yérde ol" denir ki, o doğruluk yerindedir, ona bühtan atılması caiz değildir. Bundan alınarak "Ol Tengriğe kertindi" denir ki, O Allah'a inandı, Peygamber'i doğruladı demektir.⁶⁸ Yazılan açıklamadan kelimenin "şehâdet etme" (Kul Yüce Allah'ın birliğini ikrar etti ve peygamberlerini doğruladı) anlamına kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.⁶⁹ Ayrıca imanı ifade etmek için "bütme" fiilinin kullanıldığı da anlaşıl-

⁶² *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 163.

⁶³ Bk. *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 83, 470-71.

⁶⁴ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 83, 470-71.

⁶⁵ Bk. *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 470-71. *Dîvân*'da Peygamberle ilgili geniş bilgi için bk. Yılmaz, "11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü lügâti't-Türk'teki Yansımaları", 1013-1017.

⁶⁶ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 163.

⁶⁷ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 188

⁶⁸ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 188.

⁶⁹ *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 188.

maktadır: “Kul Tengriye bütti”: Kul Allah’ın birliğini ikrar etti.⁷⁰ Bütün bu ifadelerden iman etmenin bir gereği olarak Hz. Muhammed’i (s.a) iman ve tasdik etmek olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yine Kâşgarlı, Hz. Peygamber’le (s.a) ilgili bu bilgilerden sonra *Divân*’da, ejder, büyük yılan anlamına gelen “böke” kelimesini açıklarken, Hz. Muhammed’in (s.a) mucizelerine yer vermekte mucize diye vasıflandırdığı bir örnek vermektedir: Şu savda (atasözünde) dahi gelmiştir. “Yéti başlığ yil böke”: Yedi başlı ejder, Yapaku’ların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve böke budraç denir. Müslümanlardan Arslan Tekin Gaz, kırk bin kişilik ordusuyla böke budraç beraberindeki yedi yüz bin kişilik ordu çarpışmış ve Yüce Allah bunları bozguna uğratmıştır.

Kâşgarlı Mahmud derki:

Ben, bu savaşta katılmış olanlara sordum ve “kâfirler sayıca çok üstün olmalarına rağmen ne oldu da kaçtılar” dedim. Dediler ki: “Biz de buna şaşık, esir olanlara sorduk ve onlara, bu büyük orduyla nasıl yenilebildiniz, dedik”. Cevap olarak, davullar çalınıp borular ötmeğe başladığı zaman başımızın ucunda yeşil bir dağ gördük. Bu dağ ufku/göğü kapatmıştı. Dağdan sayılamayacak derecede kapılar açıldı. O kapılardan bize cehennem ateşini yağdırıyorlardı. Biz bundan dehşete düştük. Böylece bizi mağlub ettiniz dediler. Ben de bu, Nebî sallahü aleyhi vesellem Efendimiz’in bütün Müslümanlara bırakmış olduğu mucizelerdendir’ dedim.”⁷¹

Yine bu hususta Kâşgarlı’nın “Bokuk” kelimesini açıklarken verdiği bilgiler de bölgede mucizeyle kerametın iç içe geçtiğini göstermektedir:

“Bokuk, boğazın boğum yerinin iki yanında deri ile et arasında oluşan bir tür et bezleridir. Fergâna ile Şıknî şehirlerinde bu hastalığa tutulan birçok kişi olup bunu nesilden nesile taşırlar. Bazılarında göğsünü veya ayağının üstünü göremeyecek kadar büyür. Bunun neden ileri gelmiş olduğunu sordum. Bana babalarımız gür sesliyidler ve Müslüman değillerdi. Zamanında Allah Resûlü’nün sahabeşiyile savaşmışlar. Atalarımız onlar üzerine baskın yapmış, gür sesleriyle haykırışlar, onların bu sesinden Müslümanlar bozguna uğramış.

⁷⁰ *Divânü lügâti't-Türk* , (vb.), 315.

⁷¹ *Divânü lügâti't-Türk* , (vb.), 413-414.

Bu durum Hz. Ömer'e (r.a) (Kendisinden Allah razı olsun) iletilince onlara beddua etmiş, bunun üzerine boğazlarında bu hastalık çıkmış; nesillerine de miras kalmış. Bugün onların içinde hiç gür sesli kimse yoktur.⁷²

Bütün bu bilgiler neticesinde o dönem ve coğrafyayla ilgili şu tespitlere katılmamak mümkün değildir:

İslâmî geleneğe ancak bir peygamber için söz konusu olabilecek bütün bu unsurlar, eski Türk toplumunda İslâm öncesi motif ve inançlar temelinde bir görüntüye sahiptir. Bütün bunlardan yola çıkarak denilebilir ki eski Türk toplumunda destan kahramanları olağanüstü nitelikleriyle Peygamberlerin İslâm öncesi devredeki izdüşümleridir.⁷³ Ezcümle şifahî eserlerin en karakteristik tarafı Peygamber sevgisi etrafında teşekkül etmesidir.⁷⁴ Görüleceği üzere burada üslup ve malzeme olarak maziye bağlı olan eserler; derinlerde İslâm'dan beslenerek bölgeyi Hz. Muhammed'in (s.a) yegâne gerçek olduğuna hazırlamaktadırlar. Hz. Peygamber'in (s.a) beşeri kişiliği burada beşer üstü motiflerle bezenmektedir. Zâhiri olann üzerinden idealler meydana konulmaktadır. Bölge kendine dönerken aslında bambaşka bir vadiye akmakta, sükûn ve ruhaniyet ihtiyacı Hz. Peygamber'in kişiliğinde tatmin edilmektedir. Netice olarak geçiş devri şifahî nübüvvet tasavvurunda, büyük bir damar keşfedilmiş, öteden beri sürüp giden anlayışa uygun olarak tabiat, insan, hayat ve peygamber birbiriyle karışmış, içli dışlı olmuştur. Burada eski devrin realitesini karşılayan bütün hususiyetlerinden istifade edilerek İslâm'dan evvelki devrin verilerine yeni bir mana aşlanmış, hayat karşısında oldukça bağımsız hareket eden göçebe toplum Peygamberlik zincirine bağlanmıştır.⁷⁵

Özetlenecek olursa, “*Divânü lügâti't-Türk*”te de tezahürleri görülen İslâmlaşmanın kaydettiği merhale esas manada kendisini nübüvvet müessesesinde gösterir. Çünkü İslâm öncesi devirde Tanrı'nın varlığı bilinmesine rağmen Türklerin en uzak oldukları şey nübüvvettir. İslâm öncesinde ve şifahî nübüvvet algısında tecrübe edilen unsurlar İslâm'ın istikamet

⁷² *Divânü lügâti't-Türk*, (vb.), 312.

⁷³ Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 445.

⁷⁴ Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 446.

⁷⁵ Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 450

verdiği bir vadiye taşınır”⁷⁶. *Dîvânü lugâti't-Türk*'de peygamber manasına gelen yalavaç, yalvaç, savcı gibi Türkçe ifadeler bulunması, Hz. Peygamber'in (s.a) bazı hususiyetlerine ve mucizelerine yer verilmesi bunun göstergesi sayılabilir.

Kâşgarlı'nın *Dîvânü lugâti't-Türk*'te Hz. Muhammed'i (s.a) tanıtan bilgiler yanında O'nun hadislerine de yer verdiğini görmekteyiz. Yer verilen hadisler:

Eserin mukaddime kısmında Kâşgarlı Mahmud, “Buhara'nın sözü güvenilir bir âliminden ve ayrıca ve Nişaburlu bir âlimden duydum. Her ikisi de kendilerine ait rivayet zinciri şunu naklediyorlardı: Allah Resûlü (s.a) kıyamet alametlerini, ahir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada”⁷⁷,

1-“*Türk dilini öğreniniz; çünkü onların uzun sürecek egemenlikleri vardır*” buyurdu.

“Bu söz (hadis) doğru ise-ki sorumluluk rivayet edenlere aittir- Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vacib) bir iş olur; yok doğru değilse o zaman da akıl bunu gerektirir.”⁷⁸

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't- Türk*'te rivayet ettiği bu hadis evvelinde “Bu hadisi Hz. Peygamber'in kıyamet alametleri ve ahir zaman fitnelerini, Türk ve Oğuzların (Ğuziyye) hurucunu zikrettikten sonra bu hadisi de söylediğini” belirtir. Ancak biz bütün taramalarımıza rağmen bu hadislerin sonunda söz konusu ilaveye rastlayamadık. Zaten kendisi de “Bu hadisi Buhara imamlarından “sika” bir âlim ve Neysâbur'un son (hadis) imamından duydum; her ikisi de bu hadisi Hz. Peygamber'e dayandırıyorlar” demiştir ki, bu yönüyle hadis tekniği açısından “munkati” niteliğindedir.”⁷⁹ Bu rivayete hiçbir hadis kaynağında rastlanılmamıştır. Rivayet ve dirayet açısından illetli ve tenkide açıktır. Rivayet ve dirayet açısın-

⁷⁶ Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 456.

⁷⁷ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 33.

⁷⁸ *Dîvânü lügâti't-Türk* , (vb.), 33.

⁷⁹ Talat Sakallı, “Hadislerde “Türk” Mefhumu ve Rivayetlerdeki Çağrıştırdığı Zihniyetin Analizi”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu* (2007), 239.

dan problemleri olan ve kaynağı belli olmayan rivayetin mevzu olduğu açıktır.

- 2- Kâşgarlı Mahmud eserinde Türk kelimesini açıklarken “Biz Türk- lere bu adı Yüce Allah verdi” dedik, çünkü bize Kâşgarlı Halef oğlu şeyh, imam, zahid Hüseyin, Garkîoğlundan, o da Ebu’d-Dunyâ oğlu adıyla tanınan Şeyh Ebû Bekr Mugîdu’l-Carcarâî’den ahir zaman üzerine yazmış olduğu bir kitapta Allah Resûlü’nün (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir. Kâşgarlı Halef oğlu şeyh, imam, zahid Hüseyin, ona da Garkîoğlu Ebu’d-Dunyâ oğlu adıyla tanınan Şeyh Ebû Bekr Mugîdu’l-Carcarâî’den Yüce Allah şöyle buyuruyor: “*Benim kendilerine Türk adını verdiğim ve doğuya yerleştirdiğim bir ordum vardır. Bir kavme kızsam bu ordumu, onların başına bela ederim.*”⁸⁰

Bu rivayete de hiçbir hadis kaynağında rastlanılmamıştır. Rivayet ve dirayet açısından illetli ve problemlidir. Rivayet ve dirayet açısından sıkıntılı olan ve kaynağı belli olmayan rivayetin mevzu olduğu açıktır.

Bu rivayetin durumu ve anlaşılmasıyla ilgili bazı kaynaklarda şu bilgilere de rastlanılmaktadır: Rivayet “Eflâkî’nin *Menâkübü’l-ârifin* adlı eserinde de yer almaktadır. Mevlânâ’nın ağzından bu rivayetin *Menâkübü’l-ârifin*’de nakledilmesi dikkat çekicidir.”⁸¹ Tarihçi Osman Turan (ö. 1978), “Kâşgarlı’nın referans verdiği Türkleri “Tanrı’nın ordusu” sayan hadislerin tarihî hakikatlerle ve Orhun Âbideleri başta olmak üzere tarihî kaynaklarla uygun bir milli inanışla da mutabık olduğunu menkıbevî bir şekilde Ebû Hanîfe’ye atfedilen “*Külç Türklerin elinde buldukça senin mezhebine zevâl yoktur*” sözü üzerinden de teyid ederek söz konusu hadis üzerinden İslâm öncesi devirle İslâmlaşma dönemini birbiriyle irtibatlandırır: “Bu hadis aslında Şâmânî devrinde Türk Tanrısının Türk milletini korudu-

⁸⁰ *Divânü lügâti’t-Türk*, (vb.), 163.

⁸¹ Bk. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: MEB Yayınları, İstanbul, 1964-1966), 373.

ğuna ve mümtaz kıldığına dair inancın İslâmî bir mahiyet olarak ifade edilmesinden başka bir şey değildir.”⁸²

“Benim kendilerine Türk adını verdiğim ve doğuya yerleştirdiğim bir ordum vardır...” hadisi “daha sonra Türkler hakkında türlü kaynaklarda kullanılmıştır. Bu hadis sonraları Moğol hükümdarları ve nihayet Timur tarafından benimsenerek gönderdikleri mektuplara yazılmıştır. Bu uygulama, temayül ve inanışları göstermek ve İslâm dünyasının Türklere nasıl bir kurtarıcı gözüyle baktıklarını meydana koymak bakımından dikkat çekicidir.”⁸³

3- Kâşgarlı “Ersek” kelimesinin açıklamasında “*Acele eden kişi evine ulaşamaz, çünkü acelesi yüzünden hayvanı bitkin düşer ve sonuçta amacına ulaşamaz.*” anlamındaki Türk atasözünün anlamının “*İnne'l-münbette lâ ardan kata'a ve lâ zahran ebkâ*”⁸⁴ “(Amacına bir an önce ulaşabilmek için kendisini yiyip bitiren kişi, ne yol alır, ne de binecek hayvan bırakır” hadisiyle aynı olduğunu belirtmiştir. Bu atasözü aceleci davranmama konusunda söylenir.⁸⁵ Muteber kaynaklarda yer almayan rivayeti ihtiyatla karşılamak gerekir.

4- *Dîvân*'da “Saçrat” kelimesi açıklanırken “*Tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz*”⁸⁶ anlamındaki Türk atasözü Hz. Peygamber'in (s.a) şu buyruğu gibidir: “*lâ yulde'u'l-mü'minü min cuhrin mer-reteynü*” “*Mümin, bir delikten iki kere ısırılmaz.*”⁸⁷ *Dîvân*'da söz konusu hadis zikredilmiştir.⁸⁸ Muteber kabul edilen kaynaklarda yer alan hadisin sahih olduğu anlaşılmaktadır.

5- *Dîvân*'daki özek kelimesi “Belin iç yanında bulunan damar, atardamar” şeklinde açıklanırken şu hadise yer verilmiştir: “*Hayber'de*

⁸² Bk. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1/180-181. Ayrıca Bk. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, 42-43.

⁸³ Bk. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1/4.

⁸⁴ Aclünî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzilu'l-ihbâs amme'stehera mine'le-hâdîs alâ elsineti'n-nâs* (Beyrut-1351), 1/257.

⁸⁵ *Dîvânü lügâti't-Türk*, (vb.), 80.

⁸⁶ *Dîvânü lügâti't-Türk*, (vb.), 326.

⁸⁷ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul, ts.), “Edeb”, 83.

⁸⁸ *Dîvânü lügâti't-Türk*, (vb.), 326.

*yediğim (zehirli) yemek (et) beni hala zehirliyor. İşte şimdi de atardamarımı kesti.*⁸⁹ Muteber kabul edilen kaynaklarda yer alan hadisin sahih olduğu anlaşılmaktadır.

Görüleceği üzere Türkçe bir sözlük olmasına rağmen *Dîvânü lugâti't-Türk*'te, beş rivayete yer verilmiştir. Hadislerin sıhhatinden çok anlamı, mesajı üzerinde durulmuştur.

Dîvânü lugâti't-Türk'te hadislerle yer verilmesiyle ilgili olarak şu değerlendirmeye meselenin farklı boyutuna işaret etmektedir: “Hz. Muhammed’in hadislerine dayanarak Türklüğü yüceltme gayreti içinde olan Kâşgarlı Mahmud, Türkler’in “nizâm-ı âlem”i sağlamaktaki tarihî misyonunu belirterek “fezâil-i Etrâk” literatürüne yeni bir boyut katarken İslâm dünyasına Türklük adına bazı mesajlarla birlikte Türk dilini öğrenme yolunda bir çağrıyı iletir. Türk dilinin dillerin en zengin ve en mazbutu bilinen Arapça ile at başı yürür bir seviye ve kabiliyette bulunduğu şeklinde o zamana kadar hiçbir dilci ve lügat müellifinin telaffuz edemediği bir davayı dile getirir.”⁹⁰

5. Sonuç

Kâşgarlı Mahmud bu eseriyle bir taraftan kelime varlığını çağlar ötesine taşıırken diğer taraftan da o kelimelerin ardındaki dünya görüşünü aktarmıştır. Eser Türk dilinin söz varlığını ortaya koyan bir hazine niteliğindedir. Dolayısıyla Kâşgarlı, eserinde diğer kavramlarla birlikte pek çok dinî kavrama yer vermiş, bu kavramlar da sünnî akideye bağlı Müslüman kimliğini önceleyen bir bakış açısı ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte *Dîvânü lugâti't-Türk*'te bir inanç esası olarak peygamberliğe yer verilmiş, peygamberlik müessesinin varlığı noktasında öncelikle Peygamber kelimesinin karşılığı olarak savcı ve yalavaç kelimeleri kullanılmıştır. Eserde, peygamberlerden Hz. Muhammed, Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. Süleymân, Hz. Mûsa, Hz. İbrâhim, Hz. İshak’a çeşitli sebeplerle temas edilmiştir. Ayrıca peygamber olup olmadığı tartışmalı şahsiyetlere de yer verilmiştir.

⁸⁹ *Dîvânü lugâti't-Türk*, (vb.), 92; Buhârî. “Megâzî”, 84.

⁹⁰ Bk. Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, 25/13.

Eserde Hz. Muhammed'e (s.a) karşı sevgi ve O'na uymada bir bilincin olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'e (s.a) olan sevgi ve bağlılığını, her vesileyle ortaya koymakla birlikte, eserinde başında ve sonunda O'na salâvat getirerek daha belirgin hale getirmeye çalışmıştır. Eserde Hz. Peygambere “salâvat getirme / dua etme” karşılığında ise “alkış bér-” ifadesi yer almaktadır. Hadis rivayetlerine yer verirken ise resül, nebi kelimelerini tercih ettiği görülmektedir. Eserde “Müslüman olmayan Türklerle Müslüman Türklerin savaşında Hz. Peygamberin yardımının ulaştığı inancı ortaya konmuş ve bu yardımın peygamberin (vefatından sonra da devam eden) mucizelerinden olduğu inancı sergilenmiştir.”⁹¹ Ayrıca Kâşgarlı Mahmud, eserde yer alan pek çok sözün kaynağını âyet ve hadislere dayandırmış, bunlar eserin muhtevasına tesir etmiş ve esere ayrı bir değer katmıştır. Kâşgarlı Mahmud, tespit edebildiğimiz kadarıyla eserine aldığı hadislerin metinlerine de yer vermiştir. Bunların bir kısmı sıhhat açısından sahîh olmakla birlikte, bir kısmı da ihtiyatla karşılanabilecek veya kaynaklarda tespit edilemeyen rivayetlerdir. Eserde yer verilen hadislerle ilgili olarak hadisleri hangi hadis kaynağından aldığı veya hangi hadis kitabında geçtiği gibi bilgilere de rastlanmaz. Kaynak bilinci bulunmamaktadır. O, hadislerden neler anladığını ifade etmeye çalışmış, kelimelerin açıklamalarında yer verdiği hadislerin, onun dünyasında neyi çağrıştırdığı ve neler anlaşılması gerektiğiyle ilgili kendine has yalın ifadeler kullanmıştır.

⁹¹ Bk. Yılmaz, “11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü lügati't-Türk'teki Yansımaları”, 1026-27.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kur'ân Âyetlerinin Kullanımı

Ayşe Uzun*

1. Giriş

Klasik Arapça sözlüklerde Kur'ân âyetleri kullanılmıştır. Türkçe-Arapça sözlük yazar Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı sözlüğü de bahsi geçen sözlüklerle benzerlik gösterir. Türkçe öğretmek amacıyla Araplara kendi dillerinde sözlük yazar Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde 26 adet Kur'ân âyetini¹ zikretmiştir. Yazının istikameti şu doğrultuda şekillenecektir; Öncelikle müellifin Kur'ân âyetlerini kullanım biçimi üzerinden dördü bir tasnife gidilecektir. Akabinde bu tasniflerde öne çıkan ve diğerlerine nispetle ağırlık kazanan yön üzerinde bir tahlil yapılacaktır. Bu sayede, Kâşgarlı Mahmud'un dil izahlarına kanıt sunmak anlamına gelen istihsad gayesiyle veya salt tefsir yapmak amacıyla söz konusu âyetleri kullanıp kullanmadığı ortaya çıkacaktır. Müellifin Kur'ân âyetlerini kullandığı bağlamlardan, onun Kur'ân kültürüne vukufiyet düzeyi de vuzuha kavuşacaktır. Zira âyetlerin belli bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, auzun@aybu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5359-6827>.

¹ el-Bakara 2/54; el-Bakara 2/ 259; en-Nisâ 4/164; el-Mâide 5/99; el-En'âm 6/90; Yûsuf 12/31; Meryem 19/24; eş-Şuarâ 26/23; Fâtır 35/2; Sâd 38/7; el-Vâkia 56/65; el-Vâkia 56/69; el-Mülk 67/30; el-İnsân 76/1; es-Saf 61/4; et-Talâk 65/7; el-Kiyâmet 75/33; el-Fecr 89/16; eş-Şems 91/10; el-İnşirâh 94/6; ; et-Tin 95/4-6; el-Alak 96/6-7; el-Alak 96/15; el-Kadr 97/1. Müellif el-Vâkia 56/65. âyeti ve el-Alak 96/15. âyeti iki ayrı bağlamda kullanmıştır.

kesitini, sözün akışına uygun bir biçimde verebilmek ciddi bir birikimin mahsulü olmalıdır. Kişinin sadece kitap karıştırmak suretiyle erişemediği fakat evvelden edindiği müktesebatı, metnin akışı içinde yoğurarak verebilmesi, okur tarafından ayırt edilebilecek bir seviyedir. Buna ilaveten, Kâşgarlı Mahmud'un Türk okurun Kur'ân âyetlerinin okunuşu karşısındaki hissiyat ve tutumunu, Arap okurun takdirine sunması da oldukça dikkat çekicidir.

Kur'ân âyetlerinin sözlükte kullanımı, Kâşgarlı Mahmud'a ait bir hususiyet değildir. Erken dönem klasik Arapça sözlükçülüğün sistemli ilk evresi sayılan Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791) *Kütübü'l-Âyn*'de 597 yerde âyet kullanmıştır.² Bu meyanda, Kâşgarlı Mahmud'un, Halil b. Ahmed'in örneğinde bir yol benimsediğine dair görüşünü sözlüğünün mukaddimesinde ifade ettiğini³ hatırlamak isabetli olur. Arapça sözlük literatüründe özellikle Kâşgarlı öncesi çağda müellifler eserlerinde Kur'ân âyetlerine yer vermişlerdir. Özellikle Arapça sözlükçülüğün zirve asrı diye tabir edilen hicrî dördüncü asrın meşhur sözlüklerinden *Tehzîbü'l-luga*'nın bu yönüyle temayüz ettiği bilinmektedir. Mezkûr sözlüğün yazarı Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980) Kur'ân âyetlerinin yaklaşık üçte birine yakın âyeti eserinde zikretmiştir. 1922 adet âyeti sözlüğünde zikreden Ezherî'nin yanı sıra dönemin diğer sözlükçüleri olan Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvî el-Hemedânî (ö. 395/1004) ve Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî de (ö. 400/1009'dan önce) sözlüklerinde âyetleri kullanmışlardır. İbn Fâris *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* adlı sözlüğünde 603 âyet zikrederken *Mücmelü'l-luga*'da 203 âyeti ele almıştır. Cevherî ise *Tâcü'l-luga ve shâhu'l-Arabîyye* adlı sözlüğünde 760 Kur'ân âyetine yer vermiştir.⁴ Kâşgarlı Mahmud'un hemen öncesine tekabül eden bu süreçte sözlüklerdeki âyet kullanım oranlarını vermek önem arz eder. Zira Kâşgarlı Mahmud, kendinden önceki bu birikimden, Klasik Arapça sözlüklerin muhtevasından, yönteminden, istişhad

² Ayşe Uzun, *Hicrî İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 112.

³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985), 1/6-7.

⁴ Uzun, *Hicrî İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi*, 112.

malzemesinden ve kaynaklarından haberdardı. Bu farkındalık, müellifi *Dîvânü lugâti't-Türk*'te muhataplarının diliyle mukabeleye sevk etmiş olabilir. Fakat âyet kullanımları mukayese edildiğinde bire bir Arap müelliflerin izinden gitmediği anlaşılmaktadır. Nihayetinde bahsi geçen Arapça sözlükler, Arapça lafızların Arapçadaki karşılıklarının verildiği ve Arapça kaleme alınan eserlerdir. Bu nedenle Arap şiirine ve Kur'ân âyetlerine ağırlık verilmesi yapıları gereği doğaldır. Üstelik Ezherî'nin “bu âyetin tefsirini benden daha iyi yapacak birisini bilmiyorum”⁵ şeklindeki iddialı tutumunun benzerinin Kâşgarlı Mahmud'da görülmediği hesaba katılırsa mesele anlaşılır hale gelecektir. Öte yandan, Türkçe-Arapça sözlük şeklinde hazırlanan *Dîvânü lugâti't-Türk*'te Türkçe şiirlere ve bahsi geçen sözlüklere kıyasla daha az âyete yer verilmiştir. Divan'da yer alan âyetler incelendiğinde Kâşgarlı Mahmud'un odaklandığı noktalar açığa çıkacaktır. Bu minvalde, *Dîvânü lugâti't-Türk*'te tespit ettiğimiz 26 âyeti Kâşgarlı Mahmud'un kullanım biçimleri doğrultusunda dördü bir tasnife tabi tuttuk.

2. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Kullanılan Âyetlerin Tasnifi

Dîvânü lugâti't-Türk'te müfessir kimliğini ikame etmek isteyen bir müellif bizi karşılamaz. Bir başka deyişle, Kâşgarlı Mahmud Kur'ân âyetlerinin tefsirini yapmak gibi bir amaç benimsememiştir. Gerek sözlüğün mukaddimesinde gerekse muhtevasında buna dair ciddi bir atf yoktur. Sadece sınırlı sayıda tefsir örneği vardır. Bununla birlikte müellif, Türkçe dilbilgisi kurallarını izah ederken âyetler eşliğinde ilerlemektedir. Okurun Arapça ve Türkçe arasında mukayese yapmasına imkân veren örneği âyetlerden seçmesi manidardır. Zira Kâşgarlı Mahmud'un Arapçada fesahat ve belagat noktasında beşerin benzerini getirmeye güç yetiremediği ilâhî kelimeler⁶ üzerinden misal vermesi, bilhassa Arap okurun dikkatini çekmesi bakımından oldukça işlevseldir. Ayrıca Arapça leksikografik gelenekte de Kur'ân âyetleri gramatik açıklamalar için kullanılmıştır.⁷ Böylece onun muhatap kitlesinin kültürünü önemseye-

⁵ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Abdullah Derviş (Kahire: Dârü'l-Mısriyye, ts), 3/227.

⁶ el-İsrâ 17/88.

⁷ Uzun, *Hicrî İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi*, 130.

rek iki açıdan benzerlik kurmaya yöneldiği söylenebilir. Bu tespitin yanı sıra şunu da söylemek hakkaniyetli olur: Müellif bütün himmetini ve gayretini, Arap okur kadrosunun ilgisini çekmeye sarf etmemiştir. Nitekim Arapça bilmeyen Türk okur nezdinde âyetlerin alımlanışı üzerinde titiz bir şekilde durması bunun kanıtıdır. Bu mesele ilerleyen satırlarda detaylıca irdelenecektir. Müellifin, sözlüğündeki âyet kullanımına ilişkin tasnifin sonucunda kıraat izahları vardır. Kâşgarlı Mahmud'un Kur'ân atıflarında en merkezi yeri alan kısım, kıraate yönelik açıklamalarıdır.

2.1. Tefsirî Mahiyette Âyet Kullanımı

Kâşgarlı Mahmud üç âyeti tefsir maksadıyla kullanmıştır. Bunlar Mâide Sûresi 99. âyet, Kadr Sûresi 1. âyet ve İnşirâh Sûresi 6. âyettir. Âyete doğrudan atıf yapmasa bile Zülkarneyn'i andığı kısımlarda da tefsiri izahlar mevcuttur.⁸

Müellif Mâide Sûresi 99. âyeti, yalafar kelimesinin açıklamasında zikretmiştir. Yalafar, Uygurca kökenli bir kelime olup hakanın gönderdiği elçiye verilen addır. Kâşgarlı Mahmud, kelimenin karşılığını verdikten sonra, yaş ot yanmaz, elçi ölmez manasındaki şu savı vermektedir: “Yaş ot köymes yalafar ölmes”. Tıpkı yaş otun ateşte yanmadığı gibi elçinin de öldürülemeyeceğini ifade eden bu savın akabinde Ulu Tanrının sözünü nakletmektedir. Kâşgarlı'ya göre yalafarın elçiliği acı ve ağır da olsa nihayetinde bu elçilik vazifesi onu gönderen tarafından verilmiştir. Nitekim Allah Teâla âyette, Peygamber, tebliğ etmekten başka bir şeyle yükümlü değildir manasında “مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ” buyurmuştur.⁹

Kadr Sûresi 1. âyetteki, biz onu indirdik anlamındaki “لَا أَنْزَلْنَاهُ” ifadesindeki tazim anlamına “senledi” kelimesinin izahında dikkat çekmiştir. Müellife göre senledi kelimesi sen diye hitap etmek manasındayken; sizledi kelimesi siz manasında hakanlara karşı kullanılan bir hitaptır.¹⁰ Kâşgarlı, yüce Tanrı'nın sözünü dilde istişhad olarak kullanırken bir

⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 1/90-91; 1/111; 1/452-453.

⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 3/47-48.

¹⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 3/296.

açıdan da âyetin tefsirindeki tazim manasını vurgulamak yoluyla tefsir yapmaktadır.

Emgek kelimesinin, emek ve mihnet anlamına geldiğini söyleyen yazar, sıkıntı sırta kalmaz anlamına gelen savı dile getirmektedir. “Emgek eğinde kalmaz” şeklindeki savın ise Tanrı’nın İnşirâh Sûresi 6. âyetteki “إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا” sözüne benzediğini iddia etmektedir.¹¹ Müellifin atasözü ile âyet arasında benzerlik kurarak yaptığı tefsir dikkat çekicidir. Allah âyette, her güçlüğü yanında bir kolaylık olduğunu buyurmaktadır. Esasında emgek’in anlamını verirken kendi meramını iletmek amacıyla âyeti dilde kanıt olarak kullanmakta diğer yandan da âyetin manasına Türkçenin kelimeleri üzerinden açıklık getirmektedir.

2.2. Arapça Bilmeyen Türk Okur Nezdinde Âyetlerin Alımlanışı Hususunda Âyet Kullanımı

Dîvânü lugâti’t-Türk’te 4 âyet, Türk okurun hassasiyetlerinin gözetilmesi bağlamında kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Türkçede ayıp ve argo kabul edilen sözcüklerin, Kur’ân âyetlerinin bir kesitinde geçtiğinde bunların Arapça bilmeyen okur için problem teşkil edeceği endişesini taşımaktadır.

Kadın ve erkek cinsel organlarını anlatan Türkçe kelimelerin Arapça ibarelerde geçtiğinde bilhassa Kur’ân âyetlerinde geçtiğinde, bunların sesinin kısılarak okunması gerektiği hususunda Kâşgarlı Mahmud’un ikazı dikkat çeker. Tanrının kitabına karşı saygı ve ululama olmak üzere -Türklerden bilgisiz erkekler ve kadınlar yanında- Kur’ân okuyan kişi Yûsuf Sûresi 31. âyeti (وَأْتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سَكِينًا) ve Fâtır Sûresi 2. âyeti (مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا^ط وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ) okurken sesini kısımalıdır. Kâşgarlı’ya göre onlar bu âyetlerin anlamını bilmedikleri için kendi dillerindeki anlama alırlar ve gülerler. Bu yüzden günaha girerler. Bunun gibi Sâd Sûresi 7. âyeti (إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ) okunurken dahi sesin kısılması gerekir; çünkü Türk dilinde tîlâk/dilâk “kadının kadınlık aygıtı” demektir. Müellifin ifadesiyle “bilgisiz- Oğuzlar yanında Vâkıa Sûresi 69. âyet (ءَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ) okunurken soru edatı olan em kelimesi yavaş sesle okunmalıdır.” Zira onların dilinde em kadınlık ör-

¹¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 1/110.

gesidir.¹² Ona göre kelimenin anlamını bilenler için nasıl okunsa zararı yoktur. Müellifin yaptığı bu uyarılar, Türkçe öğrenecek Araplar için bilinçlendirme maksadı taşımaktadır. Yoksa Kur'ân kelimelerini sansürleme gibi bir gaye yoktur.

2.3. Türkçe Dilbilgisi İzahlarında Âyet Kullanımı

Kâşgarlı Mahmud, 7 âyeti Türkçe dilbilgisi kurallarını anlatırken ele almıştır. Türklerin fail kullanımı, izafet yoluyla masdar ve kelimelerin müfred-cemi kullanımlarıyla alakalı bağlamlarda âyetler zikredilmiştir. Müellifin ilgili âyetlere ilişkin açıklamalarında dilbilgisi tahlilleri birincil hedef olsa da kısmî bir tefsir çabası gözden kaçmamaktadır.

Müellif Türklerin fail kullanımı anlattığı pasajlarda, Mülk Sûresi 30. âyetteki “قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا” ifadesini örnek vermektedir. Ona göre Türkçede bazen fail masdarla sıfatlanır. Mesela “raculün nevmun” ibaresi, “raculün nâimun” anlamına gelir. Bu durumda Ulu Tanrının sözünde olduğu gibi bir anlam ortaya çıkar. Zira Kâşgarlı'ya göre âyetteki “gavrâ” kelimesi “gâir” anlamındadır.¹³ Benzer şekilde, izafet yoluyla masdarlığı anlatırken de Nisâ Sûresi 164. âyetteki “وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا” ibaresini zikretmektedir.¹⁴

Türkçede fail kullanımını, Bakara ve Alak Sûrelerinden âyetleri istişhad etmek yoluyla anlatan Kâşgarlı Mahmud, Arapça-Türkçe arasında irtibat kurmaktadır. Böylece sözlüğün esas muhatapları Araplar için *Divânü lugâti't-Türk*'ün etkileycilik ve ikna edicilik vasfı artacaktır. Kâşgarlı'ya göre Türkçe'de fail, bir işi başkalarının yardımına kalmadan tek başına yaptığında, cümlede öz kelimesi kullanılır. Ancak fiil hakikaten yapılmayıp yapılır gibi görüldüğü zaman öz kelimesi söylenmez. Müellif bu ikisi arasındaki ayrımı şöyle izah eder: “İşler bütün insanlar arasında ortaktır. Onlardan biri bir işi başkasının yardımı olmaksızın, kendi kendine işlemeğe girişirse öz kelimesi söylenmedikçe sıfat noksan olur, öz kelimesi söylendiği zaman tamamlar. Bu şekilde iş, işliylene bağlı

¹² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 1/334-335.

¹³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 2/52.

¹⁴ TDK nüshasında gözden kaçan bu kısım tercüme edilmemiştir. Arapça nüshada ilgili kısım mevcuttur. Bk. Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed el-Kâşgarî, *Kitâbü Divânü lügâti't-Türk* (İstanbul: Matbaâ-ı Âmirî, 1333), 26.

olur, ortaklıktan çıkar.” Bu izahının ardından Bakara Sûresi 54. âyetteki “قَاتِلُوا أَنْفُسَكُمْ” emrinin, anlattığı hususla irtibatlı olduğunu dile getirir. Ona göre âyette bahsi geçen öldürme işi bütün halk arasında ortaktır. Allah Teâla “enfüsekom” diyerek belli kişileri tahsis etmemiştir. Âyette nefis kelimesi zikredilmedikçe sıfatın nakıs olacağını¹⁵ düşünen Kâşgarlı bu doğrultuda açıklamalarını sürdürmektedir. Cümlede fiilin gösteriş manasında kullanılması durumunda lâzım fiilde ortaklık olmayacağı uyarısını yapan müellif, âyette “öz” kelimesi zikredilmese de lâzım fiilin ona delalet edeceğini ve mananın tamam olacağını iddia etmektedir. Mananın tamam olması hususunda Alak Sûresi 6-7. âyetlerle istişhad etmektedir. Ona göre Ulu Tanrının 6. âyetteki “كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيْطَغَى” sözünde mana tamamdır. Akabinde gelen âyetteki “أَنْ رَأَهُ اسْتَعْنَى” denilmese dahi mana anlaşılmaktadır.¹⁶ Kur’ân âyetleriyle gramer izahlarını açıklığa kavuşturan yazar, Türkçedeki ifadelerle de bunu desteklemektedir. Türkçede “ışka bakın sözü gibidir ki işine bak, işin sonuna bak anlamı- nadır.” diyerek sözü tekmil etmektedir.¹⁷

Dilbilgisi izahları noktasında verilecek sonuncu örnek, yazarın Türk kelimesinin karşılığını verdiği satırlardadır. Kâşgarlı Türk kelimesini izah ederken İnsân Sûresi 1. âyeti ve Tîn Sûresi 4-6. âyetleri kendi açıklamasına dayanak olarak sunmaktadır. Ona göre Türk, “Tanrı yarlıgayası Nuh’un oğlunun adıdır. Bu, Tanrının, Nuh oğlu Türkün oğullarına verdiği bir addır.” Büyük sözlükçünün tespitine göre Türk sözü, Nuh’un oğlunun adı olduğunda bir tek kişiyi bildirir. Nitekim İnsân Sûresi 1. âyette “هَلْ آتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ” geçen insan kelimesi Âdem anlamına gelmiştir, burada yalnız bir tek kişiyi bildirir. Fakat Türk sözü Nuh’un oğullarının hepsine teşmil edildiğinde tıpkı beşer kelimesindeki gibi çokluk ve yığın bildirir ve müfret ve cemi yerine kullanılabilir. İşte bu da Allah’ın Tîn Sûresindeki “لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَن تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ” buyruğuna benzer. Zira mezkûr âyette geçen insan kelimesi çokluğu, yığını bildiren bir isimdir.¹⁸

¹⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 2/158-160.

¹⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 2/160.

¹⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 2/160.2/160.

¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 1/350-351.

Dilbilgisi izahlarındaki âyet kullanımlarından anlaşıldığına göre Kâşgarlı her iki dilin de gramerine vâkıftır. Bunun yanı sıra dilbilimsel izahlarda sözün siyakına uygun âyetleri seçmekte de mahir olduğunu söylemek gerekir.

2.4. Türkçe Kelimelerdeki Fonetik Değişiklikleri Kıraatler Üzerinden Açıklama Noktasında Âyet Kullanımı

Divânü lugâti't-Türk'te 13 âyet kıraat açıklamaları için kullanılmıştır. Sözlükte âyet kullanımının en yoğun olduğu kısım bu başlık altında izah edilecektir. Genel itibarıyla kelimelerdeki ses değişiklikleri ve ses düşmeleri şeklinde tasnif edilebilir. Türkçe kelimelerin karşılığını veren müellif, bahsi geçen kelimedeki harf değişikliği olduysa buna işaret etmek için âyetleri istişhad olarak kullanmaktadır. Benzer şekilde Türkçe kelimelerdeki ses düşmelerini yeğniltme şeklinde tesmiye ederek âyetlerin okunuşundaki tahfiplere değinmektedir. Demek oluyor ki Kâşgarlı Mahmud Türkçe kelimelerdeki fonetik değişiklikleri sözlüğün muhataplarına iletirken Kur'an kıraatlerini esas almaktadır. Mukayese mantığı üzerinden meseleyi tavzih etmektedir. Doğrusu müellifin kıraatler üzerinden verdiği örnekler, onun bu sahadaki derinliğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

Kâşgarlı “ülüş” kelimesinin dildeki karşılığını, budun arasında pay ayrış şeklinde verirken bu kelimedeki “ش” harfinin “ك”ten çevrilme olduğunu söylemektedir. Türkçedeki ses değişiminin Arapçada da olduğunu hatırlatan yazar bunu somutlaştırmak amacıyla âyetlere müracaat etmektedir. Bu bilginin akabinde Meryem Sûresi 24. âyetteki “فَدَّ جَعَلَ” “رَبُّكَ تَحْتَكِ سَرِيًّا” cümlesindeki تَحْتَكِ kelimesinin تَحْتَشِ şeklinde okunduğu bir kıraatten bahsetmektedir.¹⁹

Benzer şekilde “arkadı” kelimesinin de fonetik değişikliğe uğradığından bahisle müellif, sözü kıraate getirmektedir. Ona göre arkadı kelimesi alkış sözcüğünden alınmıştır. Esasında arkadı kelimesi, hayır ve iyilik demek anlamına gelse de kargadı sözüyle çok kullanıldığı için şer anlamına dahi gelir olmuştur. Kâşgarlı'ya göre arkadı kelimesinin aslı

¹⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 1/62-63.

‘alkadı’dır. Dolayısıyla “r” harfi, “l” harfinden çevrilmiştir. Bu tespitin ardından müellif, Saf Sûresi 4. âyetteki “كَانَهُمْ بُنْيَانٌ مَّرْصُوعٌ” cümlesindeki مَرْصُوعٌ kelimesinin مَلْصُوعٌ şeklinde okunduğu kıraati örnek vermektedir.²⁰ Benzer şekilde, müellif teltürdi kelimesindeki fonetik değişikliği açıklarken iki âyet üzerinden kıraat konusuna atıf yapmaktadır. Teltürdi kelimesindeki ikinci “ت” harfinin, “ل” harfinden çevrildiği gibi Kur’ân âyetlerinde de “د” harfinin, “ت” den çevrildiği örnekler vardır. Nitekim o, Fecr Sûresi Sûresi 16. âyet (وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَيْتُهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ) ve Talâk Sûresi 7. âyetle (وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ) bu hususta istişhad eder.²¹

Sen anlamına gelen “sa” kelimesinde “i” harfinin “n”dan çevrildiğini söyleyen Kâşgarlı Mahmud, Alak Sûresi 15. âyetteki “لَتَسْفَعَا بِاللِّئَابِئَةِ” cümlesini örnek vermektedir.²² Müellif orada anlamındaki anda kelimesini açıklarken “i” harfinin “n”dan çevrilmesine örnek olarak Şuarâ Sûresi 23. âyetteki “وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ” cümlesini de vermektedir. Ona göre âyetteki “ما” kelimesindeki “i” harfi, “n”dan çevrilmiştir.²³

Kâşgarlı, eşek anlamındaki eşek kelimesindeki ses değişimlerinden bahisle de iki âyete yer vermiştir. Bunlar Kıyâmet Sûresi 33. âyet “تُمْ دَهَبٌ” ve Şems Sûresi 10. âyettir “وَقَدْ حَابَ مَنْ دَسَّيْهَا” Bu âyetlerdeki kelimelerin asılları “يَتَمَطَّى” ve “دَسَّيْهَا” iken fonetik değişikliğe uğramıştır.²⁴

Türkçe kelimelerdeki harf değişimlerinin yanı sıra harf düşmesiyle de fonetik farklılıklar meydana gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud, angardı, yah ve soku kelimelerini harf düşmesi bağlamında ele almıştır. Söz konusu kelimelerdeki harf düşmelerini anlatırken âyetlere atıfla kıraat bilgisini de aktarmaktadır. Örneğin angardı kelimesinin aslında angarddı iken yeğnilik olması için dal harfinin atıldığını söyleyen sözlükçü, bununla Allah Teâla’nın Vâkıa Sûresi 65. âyetteki “فَطَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ” sözü arasında benzerlik kurmaktadır. Ona göre âyetin aslı “فَطَلْتُمْ” iken ke-

²⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 1/283-284.

²¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 2/174-175.

²² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 3/208. Alak sûresi 15. âyete iki defa atıp yapmaktadır. “sa” ve “anda” kelimesinin izahında bk. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 1/130-131.

²³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 1/130-131.

²⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, 1/111.

limedeki “J”ın biri atılmıştır.²⁵ Kâşgarlı'nın yeğnilik diye takdim ettiği bir diğer kelime, havan anlamına gelen soku kelimesidir. Ona göre soku kelimesinin aslı, kaf harfinin şeddesiyle iken sonradan yeğniltilmiştir. Tıpkı soku kelimesinde olduğu gibi baku (tepe, yüksekçe yer) ve yaku (yağmurluk) kelimelerinin de aslı bakku ve yağku'dur. Bütün bu kelimelerdeki ses değişimini müellif, yine Vâkıa Sûresi 65. âyet üzerinden örneklendirmektedir.²⁶ Ona göre Türkçe kelimelerdeki ve âyetlerdeki ses değişimleri yeğniltilmedir.

Kıraat izahları bağlamında ele alacağımız son kelime evet-peki anlamında kullanılan “yah”tır. Kâşgarlı'ya göre “o” harfi öz Türk dilinde bulunmaz. Yah kelimesindeki “o” soluk almak içindir. Kelimeler çabuk söylendiği zaman, yumuşak harflerin düştüğünü belirten müellife göre âyetlerde de bunun örneği mevcuttur. Mesela En'âm Sûresi 90. âyetteki (فَيَهْدِيهِمْ أَفْتَدِه) ve Bakara Sûresi 259. âyetteki (لَمْ يَتَسَّه) ifadelerinde yer alan o harfleri soluk almak içindir.²⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kâşgarlı Mahmud, kıraate dair örnek verirken âyetin ilgili kesitine odaklanmaktadır. Türkçe kelimeleri merkeze aldığı için âyetlerin okunuşuyla alakalı bilgiler, onun anlatısını destekleme hususunda kanıt işlevi görmektedir. Dolayısıyla kıraat verilerinin, dilde istişhad unsuru olarak kullanıldığı söylenebilir. Müellif, kıraate dair naklettiği bilgiyi herhangi bir isme izafe etmemektedir. Örnek olarak verdiği kıraatlerin sıhhatine ilişkin bir not da düşmemiştir.

3. Değerlendirme

Divânü lugâti't-Türk Türkçenin lehçe, şive, ağızlarına ait kelimeleri derlemesi bakımından önem arz ettiği kadar sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel alanlara ilişkin bilgileri de içermesi yönüyle kültür tarihinin eşsiz eserlerinden biridir ve ansiklopedik sözlük şeklinde nitelenmektedir.²⁸

²⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 1/226.

²⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 3/226-227. Müellifin burada verdiği kıraat فَيَهْدِيهِمْ şeklinde dir.

²⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, 3/118.

²⁸ Hamidulla Dadabayev, “XI.-XII. Yüzyıllar Eski Türk Dili Söz Varlığının Divânü lugâti't-Türk'teki İfadesi”, *Bilgi* 102 (2022), 114.

Sözlüğün muhtevasının sadece kelime iktibaslarından ibaret olmadığını düşünen araştırmacılar, eserin farklı boyutlarına dikkat çekmişlerdir. Mesela sözlüğün, Araplara siyasî üstünlük sağlama amacıyla yazılması, devrin halifesine sunulması gibi gerekçelerle siyasî bir meydan okuma boyutunun olduğu²⁹ yönündeki vurgu tam da bu değindiğimiz noktaya işaret eder. *Dîvân*'ı “Türklerin tarihteki varlık siyasetine karşılık gelebilecek metin”³⁰ şeklinde tanımlama da aynı düşüncenin tezahürüdür. Nitekim sözlüğü Kur’ân âyetlerini kullanması bakımından incelediğimizde biz de benzeri bir söylem üretebiliriz. Fakat bunu ciddi argümanlarla desteklemediğimiz takdirde yüzeysellik riski doğacaktır. Sözlüğü dinî metin veya kültürel iktidarın kurulmasında araç metin şeklinde tavsif ettiğimizde, sözlüğü yüceltmış olmadığımız gibi ona kayıp itibarını iade etmiş de olmayız. Sözlükler zaten doğası gereği çok kapsamlı metinlerdir. Dolayısıyla dilde olan her şeyin kelimeler aracılığıyla sözlüğe sızması, sözlük yazarının müktesebatı ve ilgileri doğrultusunda gerçekleşir. İşte Kâşgarlı Mahmud’un Kur’ân âyetlerini sözlüğünde tefsir ve kıraat hususunda kullanması da bu bağlamda anlaşılmalıdır.

Dîvân'daki âyet kullanımlarını incelediğimizde, müellifin bunları kaynak gösterme, atf yapma veya tefsire-kıraate ilişkin hususları terminolojik düzeyde ele alma gibi bir tutumunun olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Kâşgarlı Mahmud’un söz konusu verileri kullanım biçimindeki sadelik, -yavanlık değil- üst metin diye adlandırabileceğimiz, otorite addedilen metinlere has bir atmosfer yaratmaktadır. Daha sarıh bir ifadeyle müellif, teknik bilgileri sözlüğün esas kurgusunu bozmayacak surette incelik ve ustalıklı harmanlamıştır. Öte yandan Kâşgarlı'nın zikrettiği tefsir ve kıraat materyali, harcâlem malumat değildir. Klasik kaynaklara döndüğümüzde müfessirlerin yorumlarında Kâşgarlı Mahmud’un naklettiği bilgilerin izini sürmek mümkündür. Örneğin Arap dilbiliminde الكشكشة diye bilinen ve Kays ve Temim lehçesinde, ك harfinin ش sesiyle okunması hususunda, Meryem Sûresi 24. âyetteki “قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ” örneği zikredilmektedir. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî (ö. 429/1038) *Kitâbü Fikhü'l-luga ve esrârü'l-Arabiyy-*

²⁹ Yılmaz Bacaklı vd., “Divanü lügati’t-Türk’ün Yazılma Amacı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 3259-3267.

³⁰ Bacaklı vd., “Divanü lügati’t-Türk’ün Yazılma Amacı Üzerine”, 3264.

ye adlı eserinde Temim lehçesinde müennese yapılan hitapta buna yer verildiğini bahsi geçen âyet üzerinden izah etmiştir.³¹ “Benî Temîm ve Benî Rebîa gibi bazı kabilelerde dişil ikinci şahıs zamiri olan kâf (-ki) ş şeklinde söyleniyordu; meselâ dârek → dâreş, gulâmek → gulâmeş. Buna “keşkeşe” adı verilir.”³²

Benzer şekilde, Kâşgarlı Mahmud kıraat örneği olarak zikrettiği En'âm Sûresi 90. âyetteki “و” harfinin soluk almaya yaradığını söylemişti. Seâlibî, “و” harfinin fonksiyonlarını ele aldığı kısımda bunun, istirahat-nefeslenmek, vakf, mübalağa ve te'nis şeklinde türlerini tasnif ederek aynı âyetler üzerinden konuyu ele almıştır.³³ Kur'ân ilimleri literatürünün başucu eserlerinden Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ında Kâşgarlı'nın söylediği “yazılıştta değil söylenişte düşen harf” hususu aynı âyet üzerinden işlenmiştir.³⁴

Kâşgarlı'nın Alak Sûresi 15. âyetteki kıraat izahlarının aynısını yine Seâlibî'nin aktarımında görmek mümkündür. Seâlibî, “لَنْسَفَعًا بِالتَّاصِيَةِ” cümlesinde te'kid nununun elife dönüştüğünü bildirmektedir.³⁵ Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un okura sunduğu bilgiler, klasik Arapça literatürün özünden derlenmiş ve kanıtlanabilir mahiyettedir.

Müellifin Vâkıa Sûresi 65. âyeti “فَطَلَّلْتُمْ” ve “فَطَلَّلْتُمْ” şeklinde iki türlü okuduğundan bahsetmiştik. Her iki kıraate ilişkin tafsilatlı bilgileri, dilbilimsel tefsirin öncü isimlerinden İbn Atiyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* adlı kitabında görmekteyiz. İbn Atiyye'nin naklettiğine göre söz konusu kıraatler, Ebû Hayve³⁶ ve İbn Mesud'a atfedilmektedir. Müfessir de tıpkı Kâşgarlı'nın dediği gibi “ج”

³¹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Kitâbü Fikhü'l-Huga ve esrârü'l-Arabîyye*, thk. Yasin el-Eyyübî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye 2000), 151.

³² Mehmet Ali Sarı, “Kâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/142.

³³ Seâlibî, *Kitâbü Fikhü'l-Huga*, 393.

³⁴ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abdülkadir 'Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 235.

³⁵ Seâlibî, *Kitâbü Fikhü'l-Huga*, 384.

³⁶ Ebû Hayve Şüreyh b. Yezîd el-Hadramî'nin, yedi kıraat imamından biri olan Ebû'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfi (ö. 189/805) hocası olduğu bilinmektedir. bk. Tayyar Altıkulaç, “Alî b. Hamza Kisâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70.

harflerinden birinin atıldığı-hazfedildiğini söylemektedir.³⁷ Bu tür kaynak soruşturmalarını çoğaltmak mümkündür. Netice itibarıyla varacağımız yer, Kâşgarlı'nın Kur'ân ilimlerine dair müktesebatının zenginliğidir.

4. Sonuç

Dünya sözlük mirasının bir parçası olan *Dîvânü lugâti't-Türk*, Türkçenin zenginliğini göstermesi bakımından önemli bir eserdir. Toplumun kültürel belleğini yansıtan, dildeki kelimeleri derlemek suretiyle lafızlara takdir edilen anlamın muhafızı olan ve dildeki değişimleri göstermesi bakımından arşivcilik yapan sözlüklerin hazırlanmasında pek çok unsur tetikleyici olmuştur. Dînî, kültürel, siyasî ve bilimsel sebeplerle telif edilen sözlüklerin çok boyutlu ve kapsamlı eserler olduğu bilinmektedir. Entelektüelliğin simgesi sayılabilecek eserlerin muhtevası da söz konusu kapsamlılığın izini sürmektedir. Bu doğrultuda, Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünün, kendisinden hemen önce altın çağını yaşayan Arapça sözlükçülük faaliyetleriyle benzerlik gösterdiği söylenebilir. Tıpkı erken dönem klasik Arapça sözlüklerde olduğu gibi *Dîvân*'da Kur'ân âyetleri kullanılmaktadır. Selef sözlükçülere nispetle daha az ayete yer veren Kâşgarlı'nın ayetleri kullanım biçimi dört başlıkta tasnif edilmiştir. Bunlar; Arapça bilmeyen Türk okur nezdinde ayetlerin alımlanışı, tefsir, dilbilgisi ve kıraat izahlarıdır. Kâşgarlı Müslüman Türk kimliğiyle sözlük yazarken kelimelere takdir edilen anlamın açıklanması hususunda Kur'ân ayetlerini istişad maksadıyla kullanmıştır. Sözlüğün muhatabının Arap okur olduğu hesaba katılırsa şunlar söylenebilir: Kâşgarlı'nın Arap sözlük yazım geleneğinde önemli bir yer tutan *âyette istişad* hususuna önem verdiği fakat bu noktada Arapça sözlük yazarlarının bire bir izinde olmadığı anlaşılmaktadır. Zira âyet sayılarının ilgili eserler üzerinden kıyaslanması, bu neticeyi vermektedir. Arapça bilmeyen Türklerin hassasiyetleri konusunda Arap okura ikazlarını âyetler üzerinden sunan Kâşgarlı, siyasî iktidarın Türklerin hâkimiyetinde olduğu bir dönem aralığında, kültürel iktidarı metinler üzerinden kurmanın yolunu açmaktadır. Bunun yanı sıra Türkçedeki fonetik değişiklikleri açıklamak için âyetlerdeki kıraatlara atf yapan büyük sözlükçü, Kur'ân ve tefsir kültürünün derinliğini seçtiği âyet örnekleri üzerinden göstermektedir.

³⁷ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselam Abdü's-Safî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 5/249.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan Fıkıh Terimleri Üzerine Bir Değerlendirme

Mustafa Ateş*

1. Giriş

İslâm dini iman, ibadet ve ahlak olarak ifade edilen üç temel unsur üzerine kuruludur. Bu üç unsurun her biri, âkil ve bâliğ sıfatıyla mükellef olduktan sonra insanın tüm hayatını kuşatarak Allah'ın emir ve yasaklarına uygun bir hayat sürmesini salık vermektedir. İnsanlara doğru yolu göstermek ve Allah'ın emir ve yasaklarını onlara iletmek üzere Kur'an, Hz. Peygamber'e Arapça olarak indirilmiştir. Kur'an'ın Arapça olarak indirilmesinin birçok hikmeti olmakla birlikte belki de en temel sebebi, son peygamberin Arap toplumu içerisinde seçilmesidir.¹ Nitekim Allah Teâla, insanların daha iyi anlaması amacıyla her peygamberin kendi kavminin diliyle gönderildiğini² ve Kur'an'ın da daha iyi anlaşılmasını diye Arapça olarak indirildiğini ifade etmektedir.³ Bununla birlikte tüm insanlığa gönderilen İslâm dini ve Kur'an'ın, Araplar dışındaki toplumlar tarafından da anlaşılması ve tatbik edil-

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mustafaates@uludag.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-7449-5454>.

¹ *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 3/211-212.

² İbrâhîm 14/4.

³ Yûsuf 12/2.

mesi gerekmektedir. İşte bu sebeple hayatın tümünü kuşatan din, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olan dili de etkilemiş ve başlangıçta Arapça olarak oluşan dinî terimler, diğer Müslüman toplumların dillerinde olduğu gibi Türkçede de bir karşılık bulmak durumunda kalmıştır.

Fıkıh ilmi, insanın ana rahmine düşmesinden itibaren ölümüne kadar amel bakımından hak ve sorumluluklarını konu edinmektedir. Bu bakımdan başta ibadet olmak üzere bireyin inanç ve ahlak dışındaki tüm fiilleri fıkıh ilminin kapsamına girmektedir. Bu sebeple bireyin dinî yaşantısında en çok karşılaşılabilecek dinî terimler, esasen fıkıh ilmine dair terimler olacaktır. Bu bağlamda özellikle namaz, oruç, sevap, helal, haram gibi terimlerin toplumun her kesimi tarafından bilinen ve günlük hayat içerisinde çokça kullanılan dinî terimler olduğu aşikârdır. Bu tür fikhî terimlerin çoğunlukla Arapça aslından Türkçeye geçmiş olması yadırganacak bir durum değildir. Bununla birlikte söz konusu terimlerin bir kısmı Farsçadan dilimize geçmiş ve bir kısmı da Arapça anlamından hareketle öz Türkçede karşılık bulmuştur. Bu araştırmanın temel sorusu, bilinen ilk Türkçe sözlük olan *Divânü lugâti't-Türk'te* Türkçe asıllı fıkıh terimlerinin olup olmadığı, varsa bu terimlerin günümüze ulaşmış olup olmadığıdır. Öte yandan yine araştırma boyunca, günümüzde kullanılan Türkçe asıllı fıkıh terimlerinin *Divânü lugâti't-Türk'te* yer alıp almadığı sorusu üzerinde durulacak ve *Divânü lugâti't-Türk'ten* günümüze fıkıh terimlerinin hangi sebeplerle Arapça, Farsça veya Türkçe olarak dilimize yerleştiği sorgulanacaktır.

2. Türkçe Fıkıh Terimlerinin Kökeni

Günümüz Türkçesinde kullanılan ve Türkçe sözlüklerde yer alan birçok fıkıh terimi bulunmaktadır. Bunların bir kısmı halk tarafından yaygın bir şekilde kullanılan ve gündelik dinî hayatın önemli bir parçası olan terimler olmakla birlikte bir kısmı da toplumun geneline hitap etmeyen teknik/ilmi terimlerdir. Abdest, adak, bülüğ, caiz, ezan, farz, fitre, gasp, hac, haram, helal, kefare, kurban, mekruh, mesh, mukim, muris, mübah, mürtet, namaz, oruç, teravîh, vacip, vakıf, zekât gibi terimler gündelik hayatta toplumun geneli tarafından yaygın bir şekilde kullanılan

terimlere örnek gösterilebilir.⁴ Diğer taraftan akit, ariyet, talak, butlan, fesih, gabin, nafaka, nikâh, kefalet, muhayyerlik, temlik, tereke, vekâlet, velayet gibi terimler de Türkçeye geçmiş olmakla birlikte daha çok hukuk terimi olarak kullanılmaktadır.⁵ Nitekim bilindiği üzere günümüz hukuk terimlerinin birçoğu, Osmanlı döneminde yürürlükte olan İslâm hukukundan alınmıştır.

Özellikle güncel Türkçe sözlüklerde yer alan fıkıh terimleri incelendiğinde bunların büyük bir kısmının Arapçadan Türkçeye geçtiği görülmektedir. Bununla birlikte çok az da olsa kökeni öz Türkçe olan fıkıh terimleri ile Farsçadan Türkçeye geçen bazı fıkıh terimleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla Türkçe fıkıh terimlerinin kökeni dikkate alındığında bunların genel olarak Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere üç dile dayandığı görülmektedir.⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla köken itibarıyla öz Türkçe olan fıkıh terimleri “adak, akşam namazı, bayram, hırsızlık, ikinci namazı, kul hakkı, kuşluk namazı, öğle namazı, yatsı namazı” kelimeleridir.⁷ Bu on kelimedenden beş tanesi vakitle alakalıdır. Beş vakit namaz dikkate alındığında sadece “sabah namazı” Türkçe kökenli değildir. Esasında “sabah” kelimesi Türkçede güneşin doğduğu andan itibaren öğlene kadar olan vakti ifade etmektedir.⁸ Bununla birlikte güneşin doğmasından önceki vakit olan fecir vaktinde kılınacak namazın Arapça “fecir namazı” olarak değil de yine başka bir Arapça kelime

⁴ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Abdest”, “Adak”, “Bülüğ”, “Caiz”, “Ezan”, “Farz”, “Fitre”, “Gasp”, “Hac”, “Haram”, “Helal”, “Kefaret”, “Kurban”, “Mekruh”, “Mesh”, “Mukim”, “Muris”, “Mübah”, “Mürtet”, “Namaz”, “Oruç”, “Teravih”, “Vacip”, “Vakıf”, “Zekât” (Erişim 8 Temmuz 2024). Türk Dil Kurumu’nun *Güncel Türkçe Sözlüğü*’nde “adak, bülüğ, gasp, vakıf” terimleri isim olarak “caiz, mukim, muris, mürtet” terimleri ise sıfat olarak zikredilmektedir. Yukarıda yer verilen örneklerde toplumda yaygın olarak kullanılan diğer terimler ise yine bir kısmı isim ve sıfat olarak isimlendirilmekle birlikte aynı zamanda din bilimi terimi olarak nitelenmektedir.

⁵ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Akit”, “Ariyet”, “Talak”, “Butlan”, “Fesih”, “Gabin”, “Nafaka”, “Nikâh”, “Kefalet”, “Muhayyerlik”, “Temlik”, “Tereke”, “Vekâlet”, “Velayet” (Erişim 8 Temmuz 2024). Toplumda yaygın olarak bilinmemekle birlikte hukuk terimi olarak kullanılan fıkıh terimlerine verilen örneklerden “vekâlet ve velayet” terimlerine Türk Dil Kurumu’nun *Güncel Türkçe Sözlüğü*’nde “isim, eskimiş” şeklinde yer verilmekle birlikte diğer örnekler “isim ve hukuk terimi” olarak nitelenmektedir.

⁶ Bu tespitlerin yapılabilmesi için fıkıh terimlerinin toplu bir şekilde köken açısından incelenmesi amacıyla şu iki eser tarafımızca taranmıştır: *İlmihal* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999); Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005).

⁷ Buradaki tamlamalarda ilk kelimeler dikkate alınmıştır. *Divânü Lugâti’t-Türk*’te yer almayan adak ve hırsız kelimesinin kökeni için bk. *Köken Bilgisi Sözlüğü*, “Adak” (Erişim 8 Temmuz 2024); Emrah Bozok, “Hırsız Sözcüğünün Kökeni Üzerine”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4/9 (2018), 63-71.

⁸ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Sabah” (Erişim 8 Temmuz 2024).

olan “sabah namazı” şeklinde dilimize yerleşmesi dikkat çekici ve izaha muhtaçtır.

Ashlının Farsça olduğunu bildiğimiz terimler ise “abdest, namaz, oruç” kelimeleridir. Bunlar dışındaki diğer Türkçe fıkıh terimlerinin tamamı Arapçadan Türkçeye geçmiştir.⁹ Buradaki tek bir istisna ise “trampa” kelimesidir. Türkçede hukukî bir terim olarak yaygın bir şekilde kullanılan “trampa” terimi, Rumcadan Türkçeye geçmiş bir kelimedir.¹⁰

3. *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Fıkıh Terimleri*

Fıkıh terimleri açısından *Dîvânü lugâti't-Türk* incelendiğinde ibadet ve muamelat alanına dair fıkıh terimi olarak kullanılan ve Türkçe karşılığı bulunan bazı kelimelerin varlığından söz edilebilir. Söz gelimi Kâşgarlı Mahmud, muamelat alanında Arapça fıkıh terimi olarak kullanılan şu kelimelerin Türkçe karşılığına sözlüğünde yer vermektedir:¹¹ “Küden”, düğün yemeği anlamına gelen “velîme”¹² terimiyle¹³; “tutsuğ”, kişinin ölümünden sonra malının bir kısmını bir şahsa temlik etmesini ifade eden “vasiyet”¹⁴ terimiyle¹⁵; “orunçak”, koruması için bir kimseye bırakılan malı ve bu işlemi ifade eden “vedîa”¹⁶ terimiyle¹⁷; “humaru”, ölen bir kimsenin malının akıbetiyle ilgili hükümler bütünü anlamında

⁹ Elbette daha kapsamlı bir araştırma ile kökeni Türkçe ve Farsça olan farklı fıkıh terimleri de tespit edilebilir. Ancak burada daha çok halk tarafından bilinen veya Türkçede çokça kullanılan ve Türkçe sözlükte yer alan fıkıh terimleri üzerine yoğunlaşmıştır.

¹⁰ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Trampa” (Erişim 8 Temmuz 2024).

¹¹ Esasında bilindiği üzere *Dîvânü lugâti't-Türk*, Türkçe-Arapça bir sözlük olmakla birlikte sözlükteki Türkçe kelimelerin Arapça karşılığı verilirken hangilerinde Arapça fıkıh terimi olarak kullanılan kelimelere yer verildiği de bu çalışmada araştırılmıştır.

¹² Rahmi Yaran, “Düğün (İslâm'da Düğün)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/15-16.

¹³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, ed. Kilisli Muallim Rifat Bilge (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/338.

¹⁴ Abdüsselam Arı, “Vasiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/552-555.

¹⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/384.

¹⁶ Mustafa Yıldırım, “Vedîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/596-598.

¹⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/131.

miras¹⁸ terimiyle¹⁹; “kalın”, nikâh akdi sonucunda kocanın karısına vermek zorunda olduğu para ya da mal anlamında “mehir”²⁰ terimiyle²¹; “muyan”, dinî açıdan kabul gören davranışların ahiretteki mükâfatı anlamında “sevap”²² terimiyle²³; “bağışlamak”, karşılıksız bir şekilde bir malın başkasına temlik anlamında “hibe”²⁴ terimiyle²⁵; “kul”, köle anlamında “abd”²⁶ terimiyle²⁷ açıklanmıştır.

Muamelata dair fıkıh terimleriyle karşılığı verilen yukarıdaki örnekler incelendiğinde, söz konusu kelimelerin büyük ihtimalle Türklerin Müslüman olmadan önce de kullandıkları kelimeler olduğu söylenebilir. Bunlardan “kul”, “bağışlamak” ve “kalın” kelimeleri günümüze ulaşmıştır ancak bunlar her ne kadar Arapça fıkıh terimlerine karşılık gelse de birer fıkıh terimi olarak dilimize yerleşmiş değildir. Yine Kâşgarlı Mahmud “kalın” kelimesini “mehir” olarak açıklasa da söz konusu kelimenin günümüzde “başlık” olarak adlandırılan ve damadın kız tarafına düğün öncesinde mal ya da para vermesi şeklindeki bir uygulamanın ismi olduğu bilinmektedir. Mehirle başlık veya kalın uygulaması arasında benzerlik olması hasebiyle İslâmiyet’in kabulünden sonra bir müddet kalın kelimesi mehir anlamında kullanılmış olabilir. Ancak aralarında mahiyet itibariyle önemli farklar bulunmaktadır. Nitekim mehir bizzat evlenilecek kadına verildiği ve kadının bu parayla çeyiz hazırlama mecburiyeti olmadığı halde kalın evlenilecek kızın ailesine verilir ve kızın ailesi bu-

¹⁸ Hamza Aktan, “Miras”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/143-145.

¹⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 1/371.

²⁰ Mehmet Âkif Aydın, “Mehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/389-391.

²¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, ed. Kilisli Muallim Rifat Bilge (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335), 3/275.

²² Cağfer Karadaş, “Sevap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/581-582.

²³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 3/129.

²⁴ Ali Bardakoğlu, “Hibe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/421-426.

²⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 3/248.

²⁶ Muhammed Hamîdullah, “Abd (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/57.

²⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügâti't-Türk*, 1/282.

nunla çeyiz hazırlamak zorundadır. Yine mehir nikâhın bir şartı olmayıp sonucu olması hasebiyle nikâhtan sonra da verilebileceği gibi kalın ya da başlığın uygulamada mutlaka nikâhtan önce ödendiği bilinmektedir. Her ne kadar mehir ile kalın arasında benzerlik olup bunlar zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılsa da uygulamada bu ikisinin biri hukukî diğeri sosyal iki ayrı kurum olarak devam ettiği görülmektedir.²⁸

Kâşgarlı Mahmud'un ibadetle ilgili verdiği terimlere gelince bunlar namaz anlamına gelen "yükünç"²⁹, secde etmek anlamında "yükünmek"³⁰, abdest almak anlamında "yunmak"³¹, günah anlamına gelen "yazuk"³² ve "arınçu"³³, başörtüsü anlamında "saraguç"³⁴ ve "bürünçük"³⁵, sevap anlamında "muyan"³⁶ kelimeleridir. Bunlardan "yunmak" ve "yazuk"³⁷, günümüze kadar gelen kelimeler olmakla birlikte bir fıkıh terimi olarak kullanılmamaktadır. Fıkıh terimi olarak bunların yerine kullanılan abdest ve günah kelimeleri ise Farsçadan dilimize geçmiştir.³⁸

Kâşgarlı Mahmud'dan yaklaşık üç asır sonra yaşayan ve Türkçe ilmiha-lin ilk örneklerinden birini *Mukaddime* ismiyle kaleme alan Kutbüddin İznîkî'nin (öl. 821/1418) bu eserinde "yunmak" ve "yazuk" kelimeleri de bulunmaktadır. Fakat söz konusu bu eserde de fıkıh terimi olarak değil daha çok sözlük anlamı bağlamında kullanılmıştır.³⁹ *Mukaddime*'de

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "Başlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/131-133; Mehmet Âkif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik, 2017), 91-94.

²⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 3/277.

³⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 3/60.

³¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 3/49.

³² Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 3/13.

³³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/120.

³⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/403.

³⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 1/420.

³⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lugâti't-Türk*, 3/129.

³⁷ *Güncel Türkçe Sözlük*, "Yunmak", "Yazık" (Erişim 8 Temmuz 2024).

³⁸ *Güncel Türkçe Sözlük*, "Abdest", "Günah" (Erişim 8 Temmuz 2024).

³⁹ Kutbüddin İznîkî abdest bahsinde "yunmak" kelimesini "yikanmak" anlamında şu şekilde kullanmaktadır: "Bu dört nesnede bir zerre yunmaduğ yir çalursa farz yirine gelmez, abdesti dağı dürüst olmaz". Bk. Kutbüddin İznîkî, *Mukaddime*, ed. Kerime Üstünova (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016), 174. "Yazuk" kelimesini ise günah anlamında kullanmakla birlikte eserin çoğu yerinde günah terimini kullanmıştır. "Yazuk" kelimesini kullandığı yerlerden biri şu şekildedir: "haç ta'âlâ eydür bellü bilüñ kim yazuğın yarlığaram..." bk. İznîkî, *Mukaddime*, 174.

bunlar yerine günümüzde olduğu gibi abdest ve günah terimlerinin yer aldığı görülmektedir.⁴⁰ *Dîvânü lugâti't-Türk* ile aynı asırda kaleme alınan *Kutadgu Bilig*'de ise abdest kelimesi geçmemektedir ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla “yunmak” kelimesine on yerde namazla birlikte açık bir şekilde abdest almak anlamında yer verilmiştir.⁴¹

Diğer taraftan yine yukarıda zikri geçen “yükünç”, “arınç”, “saraguç”, “bürünçük” ve “muyan” kelimelerinin günümüze ulaşmadığı ve geçmiş dönemlerde de birer fıkıh terimi olarak kullanılmadığı söylenebilir. Bununla birlikte “yükünmek” kelimesi *Dîvânü lugâti't-Türk* ile çağdaş olan *Kutadgu Bilig*'de de secde etmek anlamında kullanılmıştır. Ancak sonraki asırlarda bu kelimelere bir fıkıh terimi olarak rastlanmamaktadır. Nitekim söz gelimi Kutbüddin İzniki'nin *Mukaddime* adlı eserinde söz konusu kelimeler geçmemektedir.

Öte yandan *Kutadgu Bilig*'de namaz⁴², oruç⁴³, hac⁴⁴, helal⁴⁵, haram⁴⁶, kefare⁴⁷, vacip⁴⁸ gibi Arapça ya da Farsçadan dilimize geçen fıkıh terimleri bulunmaktadır. *Dîvânü lugâti't-Türk* ile aynı asırda kaleme alınan *Kutadgu Bilig*'de Arapça ya da Farsçadan dilimize geçen ve günümüz Türkçesinde de kullanılan fıkıh terimlerinin yer alması, söz konusu terimlerin 11. asırdan önce Türkçeye yerleştiğini ve asırlardır bunların kullanılageldiğini göstermektedir. Öte yandan Kâşgarlı Mahmud'un Türkçeye sonradan giren kelimeleri sözlüğe almadığı bilinen bir husustur. Bu sebeple her ne kadar söz konusu terimler Türk diline sonradan girmiş olsa da Türkçe asıllı olmamaları sebebiyle Kâşgarlı Mahmud'un bunları sözlüğe almadığı anlaşılmaktadır.

⁴⁰ Birkaç örnek için bk. İzniki, *Mukaddime*, 166, 174, 176, 292.

⁴¹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, haz. Mustafa S. Kaçalın (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ts.), 174, 208, 255, 258, 283, 293, 294, 321.

⁴² Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 172, 174, 208, 254, 255, 258, 293, 294, 301, 321, 333.

⁴³ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 172, 333.

⁴⁴ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 172.

⁴⁵ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 76, 148, 172, 180, 187, 193, 206, 230, 231, 300, 333, 334.

⁴⁶ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 82, 148, 179, 187, 273, 277, 333, 334, 335.

⁴⁷ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 309.

⁴⁸ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 260.

Dîvânü lugâti't-Türk'te yer alan ve günümüze kadar kullanılagelen fıkıh terimleri de bulunmaktadır. Bunlar “öğle”⁴⁹, “kuşluk”⁵⁰, “ikindi”⁵¹, “akşam”⁵² ve “bayram”⁵³ kelimeleridir. Görüldüğü üzere ilk dört kelime esasında vakit bildiren kelimelerdir ancak bu vakitlerde kılınan namazlarla birlikte birer fıkıh terimi olarak da kullanılmaktadır. Bunlardan “bayram” kelimesi hariç diğerleri öz Türkçe kelimelerdir. “Bayram” kelimesi ise *Dîvânü lugâti't-Türk'te* yer almasına rağmen dil araştırmacılarına göre Türkçeye Hint-İran dillerinden geçmiştir.⁵⁴ Nitekim Kâşgarlı Mahmud da bu kelimenin aslını bilmediğini ve kelimeyi Farslardan duyduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Diğer taraftan her ne kadar *Dîvânü lugâti't-Türk'te* bir vakit ismi olarak yer almasa da *Kutadgu Bilig'de* “yatğu namaz” şeklinde geçmesi hasebiyle “yatsı” kelimesinin de o dönemde kullanılan bir terim olduğu söylenebilir.⁵⁶

4. Sonuç

Türk dilinin zenginliğini gösteren ve yine bizzat bu amaçla kaleme alınan *Dîvânü lugâti't-Türk*, hiç şüphe yok ki geçmişten günümüze kalan en önemli ilmî miraslardan biridir. Kâşgarlı Mahmud, yukarıda da zikredildiği üzere Türk diline sonradan giren kelimeleri sözlüğe almamıştır. Onunla aynı dönemde yaşayan Yûsuf Has Hâcib ise namaz, oruç, hac, helal, haram gibi bugün de Türkçemizde yer alan ve aslen Arapça ile Farsçadan dilimize geçen terimlere *Kutadgu Bilig'de* yer vermiştir. Dolayısıyla söz konusu terimlerin ve belki de daha başka birçoğunun esasında 11. yüzyıldan önce Türkçeye geçtiği ve halk arasında kullanıldığı rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte Kâşgarlı Mahmud'un Türk diline sonradan giren kelimelere yer vermemesi, o dönemde Türkçe karşılığı

⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/103.

⁵⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/394.

⁵¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/125.

⁵² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/97.

⁵³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/401.

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Fikri Sertkaya, “Bayram Kelimesi Üzerine”, *Türk Dili* 120/833 (Mayıs 2021), 4-12.

⁵⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, 1/401. Ayrıca bk. Sertkaya, “Bayram Kelimesi Üzerine”, 7.

⁵⁶ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 174, 254.

olan Arapça fıkıh terimlerini görmemize imkân sağlamaktadır. Söz gelimi kalın, yükünç, yunmak, yükünmek, yazuk gibi kelimelerin anlam yakınlığı veya ifade ettiği eylemin benzerliği sebebiyle mehir, namaz, abdest almak, secde etmek ve günah terimlerinin karşılığı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan yunmak ve yükünmek kelimelerinin *Kutadgu Bilig*'de abdest almak ve secde etmek anlamında terim olarak yer almaları, söz konusu kelimelerin o dönemde halk arasında yaygın olduğuna işaret etmektedir. Ancak Kudbüddin İznikî'nin *Mukaddime*'si gibi sonraki yüzyıllarda yazılan diğer Türkçe metinlerde abdest ve secde kelimelerinin geçmesi, zamanla yunmak ve yükünmek kelimelerinin terim olarak kullanılmaktan vazgeçildiğini göstermektedir.

Dîvânü lugâti't-Türk'te yer alan öğle, kuşluk, ikindi ve akşam kelimeleri hem birer vakit ismi olarak hem de bu vakitte kılınan namazlar sebebiyle birer fıkıh terimi olarak günümüze kadar gelmiştir. Arapçadan Türkçeye geçen diğer terimlerin aksine bu kelimelerin öz Türkçe olarak varlığını koruması, bunların halk arasında birer vakit ismi olarak yaygın bir şekilde kullanılmasından ve namaz vakitlerini de tam bir şekilde karşılamasından kaynaklanabilir. Aynı şekilde bayram kelimesi de Arapçadaki "id" terimine anlam bakımından tam olarak tekabül etmektedir.

Son olarak her ne kadar abdest, namaz, oruç gibi bazı fıkıh terimleri Farsçadan dilimize girse de bunların sayısının son derece sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Benzer şekilde öz Türkçede karşılığı olan fıkıh terimlerinin birçoğunda Türkçe kullanımı zamanla terk edilerek yine yerini Arapça aslından Türkçeye geçen kelimelere bırakmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri ilmî eserlerin bir gelenek şeklinde Arapça olarak kaleme alınması olabilir. Zira gerek Selçuklu ve Osmanlı döneminde gerekse daha öncesinde az da olsa Türkçe bazı dinî kitaplar yazılmakla birlikte kaleme alınan eserlerin kahir ekseriyeti Arapçadır. Medreselerde ise eğitim Arapça klasik kitaplar üzerinden Türk dilinde takrir edilmektedir. Kanaatimizce Arapça kitaplar üzerinden Türkçe ders anlatılarak eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi, dinî bilgiyi topluma aktaran ulema üzerinden Arapça terimlerin toplumda yerleşmesine sebep olmuştur.

فَمَكْرِيكَ بِبِحْكَائِكَ
وَتَعْبُدُ وَصَامَ وَخَضَعَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
إِنْ قَضَى كِتَابَ الْجَمْعِ مِنَ الشَّائِكِزِ وَهُوَ آخِرُ الْكُتُبِ الثَّمَانِيَةِ
عَالِمِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

وَسَبِي خَضَعَ

وَأَحْمَدُ

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْرَائِيلَ وَفِينَا مَا شَرَطْنَا فِي مَقْدَمِهِ الْكِبَارِ
بِجَمْعِ فِيهِ لُغَاتُ التَّرَابِ وَبَيْنَ عَلَمِهَا وَأَصُولُهَا. وَنُشْرِحُ أَقْسِمَتَهَا وَنُوتِبُ
فُضُولَهَا بِفَرْجِ الْخِرَاءِ مُعْوَدٍ. وَآخِرُهَا الْمُقْصُودُ. وَبَدَتْ مِنْهَا الزِّيَادَةُ
وَاللُّغُوتُ وَالسَّقْفُ وَالْمِشْوُ. فَاسْتَوَى الْكِتَابُ عَلَى الْأَمْرِ. وَخَلَدَ حُرًا
لِلْأَبْرِ. فَلْيُحْلِكْ كِتَابُنَا فِيهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ. وَالصَّلَاةُ عَلَى رَسُولِهِ
سَمَدًا وَعَلَى آلِهِ أَمِينِينَ. فَرَحَ مِنْ تَعْلِيْقِهِ الْعَبْدُ الْفَقِيرُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى
مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ السَّائِي ثُمَّ الرَّبِيعِيُّ عَفَا اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ. يَوْمَ الْاِحْدِ
السَّابِعِ وَالْعَشْرِينَ مِنْ شَوَّالِ سَنَةِ اَرْبَعٍ وَسِتِّينَ وَسِتِّمِائِهِ

وَالْمُجْتَمِعِينَ

الْمُعْوَدُ

بِالْفَتْحِ
وَالْعَشْرِينَ مِنْ شَوَّالِ

بِحَرْفِ الْمَوْفِ

حَمَادُ الْكَلْبِ

وَالْاِحْدِ

مِنْ سَخِيحَةٍ هِيَ خَطْمُ مَا لَيْسَ الْكِتَابُ يَقُولُ فِي آخِرِهِ مَا صَوَّرْتَهُ ابْتَدَى بِالتَّالِيفِ
فِي عَمْرِهِ جَادِي الْأَوَّلِ مِنْ سَنَةِ اَرْبَعٍ وَسِتِّينَ وَمِ بَعْدَ نَقْمِ وَتَهْدِيَةِ وَتَحْرِيرِ
اَرْبَعِ مَرَّاتٍ يَوْمَ الْاِثْنَيْنِ الْعَاشِرِ مِنْ جَادِي الْاٰخِرِ مِنْ سَنَةِ سِتِّ وَسِتِّينَ
هـ رَ اَرْبَعِ مِائَةٍ هـ
وَالْاِحْوَالُ وَالْاِقْوَةُ الْاِبَالَةُ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ. وَهُوَ حَسَنًا وَبِعَمِّ الْوَكِيلِ هـ

Kaynakça |

- Abdüddâyim, Muhammed Abdülazîz. *en-Nazariyyetü'l-lugaviyye fi't-türâsi'l-Arabî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2006.
- Abdülmesîh, George M. - Hânî George Tâbrî. *el-Halîl mu'cemu mustalahâtî'n-nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 2021.
- Abû'l-Farac. Bk. Gregory Abû'l-Farac.
- el-Accâc, Ebü's-Şa'sa Abdullah b. Rü'be. *Divânü'l-Accâc*. thk. Abdülhafiz es-Satfî. 2 Cilt. Dımaşk: Mektebetü Atlas, 1971.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs amme'stehera mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*. 2 Cilt. Beyrut, 1351/1932.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. "Kaşgarlı Mahmud ve Abbâsî Halifelîği". *Akademik Araştırmalar Dergisi (Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı)* 10/39 (2008-2009), 31-47.
- Adsoy, Şerafettin - Doğan, Burak. *Klasik Mantıkta Beş Sanat*. İstanbul: Divan 2024.
- Ağırakça, Ahmet. *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2015.
- Ahmed Eflâkî. Bk. Eflâkî, Ahmed.
- Ahterî Mustafa Efendi. *Ahterî-i Kebîr*. haz. Ahmet Kırkkılıç - Yusuf Sancak. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Akalın, Şükrü Halûk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009 ve 2011.
- Akalın, Şükrü Haluk. *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divânü lugâtî't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008.
- Akdoğan, Bayram - Akdoğan, Mustafa Said. *Türk Din Müsikâsi Dersleri*. Ankara: NY Matbaacılık, 2022.
- Akgündüz, Ahmet. "Başlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/131-133. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 1992.

- Akkay, Musaliha. *Divan-ü lügâti't-Türk'deki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1948-1949.
- Akkaya, Hüseyin. "Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/60-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*. Ankara: Engin Yayınevi, 2009.
- Aktan, Hamza. "Miras". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Akün, Ömer Faruk. "Divan Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/389-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Akün, Ömer Faruk. "Faik Reşad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/103-109. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Akün, Ömer Faruk. "Kâşgarlı Mahmud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/9-15. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Akün, Ömer Faruk. "Kilisli Rifat Bilge". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/18-22. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Akün, Ömer Faruk. "Mehmed Fuad Köprülü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/471-486. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Alan, Hayrunnisa. "Divan-ı lügatit Türk'ün Tarih Araştırmalarındaki Yeri". *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarhoğlu'na Armağan*. 207-211. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2008.
- Albayrak, Kadir. "Geçmişte ve Günümüzde Nesturi Misyonerliği". *İslâmî Araştırmalar* 20/2 (2007), 164-171.
- Albayrak, Nurettin - İskender Pala. "Hayvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/101-102. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Albayrak, Nurettin. "Koşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/226-227. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Ali Emîrî. “Ali Kemâl Bey’e Cevap”. *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası (OTEM)* 19 (30 Eylül 1335/1919), 436-449.
- Ali Emîrî. “Âmid Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cild Kitabı Hâvî Cesîm Bir Kütüphâne”. *Tarih ve Edebiyat Mecmuası (TEM)* 2 (30 Eylül 1338/1922), 23.
- Ali Emîrî. “Âmid”. *Âmid-i Sevdâ*. No. 1 (7 Şubat 1324/20 Şubat 1909).
- Ali Emîrî. “Cevabrı”. *OTEM* 25 (31 Mart 1336/1920), 635-649.
- Ali Emîrî. “Fatih Sultan Mehmet Han Gazi Hazretlerinin Nefs-i Nefis-i Hümâyûnları İçin Yazdırıp Mütâlaa Buyurdıkları Kitaplar”. *OTEM* 22 (31 Kânûnievvel 1335/1919), 518-528.
- Ali Emîrî. “Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Üçüncü Mahdûmu Meşhur Şehzâde Cem’in Velâdeti Hakkında İbn Kemâl Tarihinden Aynen Naklolunan Makale”. *OTEM* 22 (31 Kânûnievvel 1335/1919), 531.
- Ali Emîrî. “İfâde-i Mahsûsa”. *OTEM* 25 (25 Mart 1336/1920), 614.
- Ali Emîrî. “Mecmua”. *TEM* 27 (31 Mayıs 1336/1920), 713-714.
- Ali Emîrî. “Millet Kütüphanesi Ne Sûretle Teşekkül Etti”. *TEM* 3 (31 Teşrinievvel 1338/1922), 53-65.
- Ali Emîrî. “Muazzam Bir Esere Teşebbüs”. *OTEM* 6 (31 Ağustos 1334/1918), 118-119.
- Ali Emîrî. “Müessis-i Bünyân-ı Saltanat Osman Gazi Hazretlerinin Seyyid Edebâlî Hazretlerine Damat Olması ve Bu Münâsebet-i Mübâreke ile Devlet-i Muazzama-i Osmaniye’de Kılıç Kuşanmak Merasimi”. *OTEM* 20 (31 Teşrinievvel 1335/1919), 453-458.
- Ali Emîrî. *Ali Emîrî Divânı (İnceleme-Metin)*. nşr. Sadık Yazar - M. Uğurlu Arslan. ed. Günay Kut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. 2020.
- Ali Emîrî. *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi*. Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1334/1918.

Ali Kâsımî. Bk. Kâsımî, Ali.

Alimuhammedov, Rihsitilla. “Kosimcan Sodikov. Mahmud Kaşgariy: Devanu Lugati-t-Türk (Türkiy Sözlür Devani), Gafur Gulam Nomidağı Naşriyet, Toşkent, 2017, ss. 488”. çev. Saidbek Boltabayev. *Journal of Old Turkic Studies (JOTS)* 2/1 (2018), 125-129.

Altıkulaç, Tayyar. “Ali b. Hamza Kisâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/69-70. Ankara: Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Amanoğlu, Ebülfez Kuli. “Divanü lügât-it-Türk'teki Kişi Adları Üzerine”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15 (Mart 2000), 5-13. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/32693>

Anadoluda Yenigün. “Te’lif ve Tercüme Heyetinde” (9 Ocak 1923), 4.

Apak, Âdem. “Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden şuûbiyyeye”. *İSTEM* 12 (Aralık 2008), 17-51. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26539/279399>.

Apak, Âdem. “Şuûbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/244-246. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-3 (Emeviler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

Arat, Reşid Rahmeti. “Kutadgu Bilig”. *İslâm Ansiklopedisi*. 6/1038-1047. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Arat, Reşid Rahmeti. *Eski Türk Şüri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Basım, 1991.

Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig I*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947.

Arı, Abdüsselam. “Vasiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/552-555. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Arıpov, Zakircan. “Kaşgarlı Mahmut'un “Divanü lügati't-Türk” Adlı Eserinde Müzik Terimleri”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 60 (28 Haziran 2018), 309-312.

- Âsım, Necib. Bk. Necib Âsım.
- Asker, Ramiz - Asker, Leyla. "Kâşgarlı Mahmut ve 11. Yüzyıl Musikisi Üzerine". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 8/1 (2008), 31-34.
- Asker, Ramiz. "Divanü lugat-it-Türk İstatistikleri". 2. *Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi [28-30 Mayıs 2008]*. 33-44. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Cemheretü'l-emsâl*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm - Kutâmîş Abdulmecîd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cil, 2. Basım, 1988.
- A'shâ el-Kebîr, Ebû Basîr Meymûn b. Kays b. Cendel. *Dîvânu'l-A'shâ'l-Kebîr*. nşr. Muhammed Huseyin. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1950.
- Ata, Aysu. "Divanu lugati't-Türk'ün Ortaya Çıkış Nedenlerinden Biri de Kur'an Tercümelemi mi?". 2. *Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi [28-30 Mayıs 2008]*. 59-68. Ankara, 2009.
- Atay, Hüseyin vd. *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*. 3 Cilt. Ankara: 1964-1981.
- Atlı, Sagıp. "Dîvânu lugâti't-Türk'teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülahad Nûrî ve Atalar Sözü". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2019), 2243-2279.
- Attâr, Ahmed Abdulğafûr. *Mukaddimetü's-Sihâh*. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1984.
- Avcı, Casım. "Mu'tasım-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/380-382. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Avde Halîl Ebû Avde. *et-Tatavvuru'd-dilâlî beyne lugati's-şî'ri'l-câhilî ve luga-ti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Avram Galantî. "Eski Savların Eskiliği". *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 6 (Kânun-ı Sâni 1339 [1923]), 520-522.

- Aybars, Nevin. *Divan-ü lügati't-Türk'deki Ata Sözlere ve Öğütlere*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1948-1949.
- Aycan, İrfan. "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri". *Yeni Türkiye* 11/82 (2016), 530-538.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Mehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/389-391. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik, 2017.
- Aydın, Mehmet. "Türklerin Dinî Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (Konya, 1997).
- el-Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Bacaklı, Yılmaz vd. "Divanü lügati't-Türk'ün Yazılma Amacı Üzerine Bir Değerlendirme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 3259-3267.
- el-Bağdâdî, Abdülkâdir. *Hizânetü'l-edeb lübbü lübâbi lisâni'l-Arab*. thk. Muhammed Nebî et-Tureyfi - İmîl Bedî Yakub. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- el-Bâhilî, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim. *Şerhü Dîvânî Zî'r-rumme*. thk. Abdülkuddûs Ebû Salih. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-İmân, 1983.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Baskı, 2015.
- Bar Hebraeus. Bk. Gregory Abû'l-Farac.
- Bardakoğlu, Ali. "Hibe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/421-426. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Barthold, V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.
- Barutcu, F. Sema (ed.). *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*. Ankara, 2008.

- Bayat, Fuzuli. “Kaşgarlı Mahmut’un ‘Divanü lugati’t-Türk’ Adlı Eserinde Mitolojik Dünya Modeli İle İlgili Bazı Kavramlar”. *Journal of Turkish Linguistics* 1 (Eylül 2007), 3-12.
- Bayat, Fuzuli. *Kaşgarlı Mahmud*. İstanbul: Ötüken, 2008 ve 2014.
- Bayniyazov, Ayabek - Bayniyazova, Canar. “Kazakistan’da Kıpçak Sözlükleri ve XVIII-XX. Yüzyıllar Arası Sözlük Çalışmaları”. *Bilgi* 71 (2014), 81-92.
- el-Becce, Abdülfettâh Hasan Ali. *Zâhîretü kıyâsi’l-haml*. Amman: y.y., 1419/1998.
- Bedrî’z-zamân Gharib. Bk. Gharib, Bedrî’z-zamân.
- el-Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fitûhu’l-büldân*. Kâhire: Matbaatü’l-Mevsûât, 1901.
- el-Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Kitâbü Cümel min Ensâbi’l-eshraf*. thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1996.
- Bezer, Gülay Ögün. “Bir Kültür Değişmesi Örneği Olarak Türkmenler ve Babai Ayaklanması”. *Prof. Dr. Salim Koca Armağanı (1952-2020)*. ed. M. Ali Hacıgökmen vd. 123-165. Konya: Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2022.
- Bezer, Gülay Ögün. “Kavramsal çerçeveden Selçuklu-Abbasi Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış”. *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*. ed. M. A. Hacıgökmen vd. 173-178. Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020.
- Biçak, Ayhan. *Türk Düşüncesi 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Biçer, Bekir. *Türklerin İslâmlaşma Süreci*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Bilge, Kilisli Rifat. “Dîvânu lugâti’t-Türk ve Emîrî Efendi”. *Türk Kültürü* 88 (1915-1917), 253-270.
- Bilge, Kilisli Rifat. *Bildiklerim*. haz. Fatih Yıldız. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2024; İstanbul: Ötüken Yayınları, 2024.

- Bilge, Kilisli Rifat. *Bir Kıtâbın Öyküsü, Divanı Lûgat'it-Türk ve Emâri Efendi*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 1992.
- Bilge, Kilisli Rifat. *Divânü lugat-it-Türk Tercümesi 1-22*. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Etüt 95.
- Bilge, Kilisli Rifat. *Divânü lugati't-Türk*. 3 Cilt. İstanbul, 1916-1917.
- Bilgegil, M. Kaya. *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Bilhan, Saffet. “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 15/2 (1982), 117-174.
- Biray, Nergis. “Defin Sonrası Uygulanan Gelenekler”. *Aile Yazıları* 8. 225-267. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayınları, 2015.
- Birinci, Ali. *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Birtek, Ferit. *Divânü lugâti't-Türk'ten Derlemeler: En Eski Türk Savları I*. Ankara: Alaeddin Kırıl Basımevi, 1944.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MEMKT*. 01230.00068.018; 1230.00068.014-016.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak [TSMA.e]*. No. 1425, Gömlek No. 83; No. 1425, Gömlek No. 89.
- Bozkurt, Fuat. *Kaşgarlı Mahmud Divan-ü Lûgat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. İstanbul: İsam Yayınları 2014.
- Bozok, Emrah. “Hırsız Sözcüğünün Kökeni Üzerine”. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4/9 (2018), 63-71.
- Brockelmann, Carl. “Eski Türkistan Halk Edebiyatı”. *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası (Seçme Makaleler)*. haz. Mehmet Samsakçı

- Sevim Güldürmez. 21-47. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Brockelmann, Carl. "Mahmûd al-Kâsârîs Darstellung des türkischen Verbalbaus". *Keleti Szemle* 18 (1918-1919), 29-49.
- Brockelmann, Carl. *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al-Kasari's Divân Lûgat at-Türk*. Budepest-Leipzig: Bibliotheca Orientalis Hungarica I, 1928.
- el-Buhârî, İsmail b. İbrahim. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul, ts.
- el-Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Ali. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- Caferoğlu, Ahmet. *Kâşgarlı Mahmud*. İstanbul: MEB Yayınları, 1970 ve 1999; Ankara: MEB Yayınları, 2004; Ankara: Altınordu, 2015.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 7. Basım, 1998.
- Canpolat, Mustafa. "Dîvânü lugâti't-Türk'te Şamanizm İzleri". *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1* (1974), 19-34.
- Caskel, Werner. *Gamharat an-Nasab: Das Genealogische Werk des Hisam Ibn Muhammad al-Kalbi*. 2 Cilt. Leiden: Brill, 1966.
- Celal, Vahit. *İslâm Medeniyetinin Yitik Mirası Harezmi Me'mun Akademisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2018.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sahâh: Tâcü'l-luga ve shâhi'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1984; Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 1987.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Sihâhu'l-luga*. çev. Mehmed bin Mustafâ el-Vânî. 2 Cilt. İstanbul: Dâru't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1141/1729.

- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press, 1972.
- Crone, Patricia. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasî Düşünce*. çev. Hakan Köni. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Cumhuriyet*. “Yeni Eserler Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi” (26 Şubat 1940), 16/5671, 6.
- el-Cürcânî, Abdülkâhir. *Kitâbü'l-Miftâh fi's-sarf*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle - Dârü'l-Emel, 1987.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. “Uygurlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çankı, Namık. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. haz. Recep Alpyağlı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Çapraz, Erhan. “Hakikatın Hikâyesi, Hikâyenin Hakikatı: Bir Hakikat Alanı Olarak Türk Halk Hikâyeleri”. *İSLARA Uluslararası İslâm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*. ed. Erdem Can Öztürk. 87-99. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Çelebi, Muharrem. *Kutrub Hayatı, Eserleri ve Kitap Al-azmina*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981.
- Çelik, Nilüfer. “Dîvânü lugâti't-Türk'te Geçen Temel Duygu Fiillerinin Derleme Sözlüğü'ndeki Durumu Üzerine Bir Değerlendirme”. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 57 (2022), 143-156.
- Çelikten, Esra Kaan. “Eski Türklerden Türkiye Türkçesine Kadar Gelen Dinî Terminoloji”. *Dede Korkut: Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 29 (Aralık 2022), 268-288.
- Çeribaş, Mehmet. “Türk Kültüründe Kut İnanç ve Kut Aktarma Yolları”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14/36 (2021), 1185-1206.
- Çetin, Altan. “Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dâir Bir Değerlendirme”. *BELLETEM*

- 72/264 (01 Ağustos 2008), 483-490. <https://doi.org/10.37879/belleten.2008.483>
- Çetin, Altan. “Kâşgarlı Mahmud’dan Yararlanan Bir Memlûk Tarihçisinin Oğuzlar’a Dair Verdiği Bilgiler”. *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008)*. 115-122. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008.
- Çetin, Altan. “Kâşgarlı Mahmud’dan Yararlanan Bir Memlûk Tarihçisinin Oğuzlara Dair Verdiği Bilgiler”. *Kâşgarlı Mahmûd ve Dönemi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri [28-30 Mayıs 2008]*. 115-122. Ankara, 2009.
- Çetin, Halil. “Kazakistan’da Kaşgarlı Mahmud ve Divânü lügâti’t-Türk ile İlgili Yapılan Çalışmalar”. *Folklor-Edebiyat Dergisi* 102 (2020), 409-424.
- Çetinkaya, Cüneyt. “Eski Türkçeden Çağdaş Türk Lehçelerine Çap-Fiili ve Türevleri”. *Journal of Old Turkic Studies* 5/1 (2021), 48-95.
- Çimen, Feyzi. “Dîvânü lügâti’t-Türk Üzerine İlk Dizin: Dîvân Anahtarı ve Hüseyin Hüsameddin Yasar’ın İlmî Kişiliği”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1 (2013), 136-151.
- Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2004.
- Çotuksöken, Yusuf. “Atasözleri Üzerine Genel Bilgiler”. *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* mlf. Yusuf Çotuksöken. 10. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004.
- ed-Dabbî, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'îlâ. *Emsâli'l-Arab*. Beyrût: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981.
- Dadabayev, Hamidulla. “XI.-XII. Yüzyıllar Eski Türk Dili Söz Varlığının Divânü lügâti’t-Türk’teki İfadesi”. *Bilgi* 102 (2022), 97-118.
- Dağlar, Abdülkadir. “Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı”. *İSLARA Uluslararası İslâm Araştırmaları Kongresi Bildiri Küt-*

- bi. ed. Erdem Can Öztürk. 100-115. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Dağlar, Abdülkadir. “İsimlendirme Hengâmesinde Bir İsim Savunması: Dîvân Edebiyatı”. *Hikmet Edebiyat Dergisi* 2/5 (2006), 164-179.
- Davlatova, Sara vd. “Body Structure and Names of Disease in the Dictionary by Mahmut Kashkari and Their Relationship with Modern Kyrgyz Language”. *Open Journal of Modern Linguistics* 11/2 (2021), 201-211. Erişim 22 Temmuz 2024. https://www.scirp.org/pdf/ojml_2021042011570894.pdf
- Dedem Korkudun Kitabı*. haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Demirayak, Kenan - Çögenli, M. Sadi. *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- Demirci, Kürşat. “Hayvan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/81-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Mustafa. “11. Yüzyıl”. *Tarihte Müslümanlar: Yüzyıl Değerlendirmeleri*. ed. İrfan Aycan. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Demirci, Mustafa. “Türk Din Müsikisinde Ahmed Yesevî'nin Yeri, Tesiri ve Önemi”. *Diyanet İlmî Dergi* 52/4 (01 Aralık 2016), 215-242.
- Dervîş, Abdullah. *el-Me'âcimü'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Angelo el-Mısriyye, 1956.
- DİA. “Kutadgu Bilig”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/478-480. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dilaçar, Agop. “Yeni Yayınlar: Sir Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1(1973), 275-281.
- Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları, 10. Baskım, 2013.

- Dilek, İbrahim. “Altay Türklerinde Çocuğun Doğması ve Doğum Günü Kutlamalarına Dair Bazı İnanışlar”. *Bilig 1* (Bahar 1996), 51-54.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. 5 Cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975.
- Duman, M. Zeki. “İslâm’ın Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/12 (2011), 1-54.
- Duman, Oğuz - Dilek, İbrahim. “Türk Dünyası Destanlarında Tilki Sembolizmi”. *BAYTEREK* 6/2 (2023), 397-409.
- Durmuş, İsmail. “İstişhâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- ed-Duveydâr, Dînâ es-Seyyid Muhammed. “Mahmud el-Kaşgarî ve kitâbuhû Dîvânu lugâti’t-Türk”. *Ayn-Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı* (2018), 245-271.
- Düzgün, Hüseyin (Hossein Mohammadzade Sadigh). *Şeyh Mahmud Kâşgarî Dîvânü lugâti’t-Türk*. Tebriz: Neşr-i Ahter, 1383hş./2004.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Garîbu’l-hadîs*. thk. Hüseyin Muhammed Şeref. 5 Cilt. Kahire: el-Heyetu’l’Âmme li Şuûni’l-Metâbi‘ el-Emîriyye, 1984.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü’l-emsâl*. Dımaşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1980.
- Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. Bk. İbn Fâris.
- Eckmann, Janos. “Kur’an’ın Doğu Türkçesine Tercümelere”. çev. E. Ural. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21 (1973), 15-24.
- Eflâkî, Ahmed. *Ariflerin Menkabeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: MEB Yayınları, 1964-1966.
- Ekrem, Erkin. “Çin’de Divânü lügât-it Türk ile İlgili Araştırmalar (2000-2007)”. *Türkbilig* 15 (2008), 53-63.

- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktaş. 3 Cilt. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 3. Basım, 2013.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Yayınları, 1999.
- Elöve, Ali Ulvi. “Dîvânü lugâti’t-Türk’teki Halk Şiirleri”. *Türkün* 6 (Bursa 1936), 54-59; 7 (1936), 65-72; 8 (1937), 1-8; 10 (1937), 32-40; 11 (1937), 29-38.
- el-Enbârî, Ebu’l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân. *Nüzhetü’l-elibbâ fî tabakâti’l-üdebâ*. thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru Nahdati Mısır, 1967.
- Encyclopaedia Iranica, “Afrasiab”. Erişim 10 Mayıs 2024. <https://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-turanian-king>
- el-Endelüsî, İbn Atiyye. *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. thk. Abdüsselam Abdü’ş-Şafî Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâ-rü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Dîvânü lugâti’t-Türk’teki Atasözleri ve Şiirler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Erdem, Melek. “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişmeleri”. *V Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*. 1/939-949. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Erdoğan, İsmail. “Dîvânü lugâti’t-Türk”te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”. *İslâmi Araştırmalar* 27/2 (2016), 154-172.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000.
- Erkoç, Murat. “Selçuklu Devleti İle Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat’ta Yaşayan Sünnilerin ve Şiilerin Üzerine Etkisi”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/2 (Haziran 2020) 595-615.

- Erşahin, Seyfettin. “Kavmi/‘Millî’ Tarihin Tevhidi Düşünce Çizgisinde Yorumlanması: Türkler Örneği”. *Tevhidi Düşünce Işığında İlim Dallarının Yeniden İnşası Şurası*. ed. M. Alişarlı - O. Şimşek. 21-55. Ankara: İLMAR Yayınları, 2018.
- Erşahin, Seyfettin. *Kırgızlar ve İslâmiyet: Göçebe Bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme*. Ankara: SEK Yayınları, 1999.
- Erşahin, Seyfettin. *Türkistan Ulemâsı’nın İslâm Medeniyeti’ndeki Yeri*. İstanbul: MAMER Yayınları, 2019.
- Esin, Emel. *İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Esin, Emel. *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1985.
- el-Esterâbâdî, Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*. thk. M. Nûr el-Hasen - M. Muhyiddîn Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1982.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2020.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbü’l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn - Muhammed Ali en-Necâr. 15 Cilt. Mısır: ed-Dâru’l-Mısriyye, 1964.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbü’l-luga*. thk. Muhammed ‘Avs Mer’ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabiyye, 2001.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbü’l-luga*. thk. Abdullah Derviş. 17 Cilt. Kahire: Dârü’l-Mısriyye, ts.
- el-Fârâbî, Ebû İbrahim İshâk b. İbrâhîm. *Dîvânü’l-edeb*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer. 4 Cilt. Kahire: Mecmau’l-Lugati’l-Arabiyye, 1974.
- el-Fârâbî, Ebû İbrahim İshâk b. İbrâhîm. *Dîvânü’l-edeb*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer - İbrahim Enis. 2 Cilt. Kahire: Müessesetü Dâri’ş-Şa’b li’s-Sahâfe, 2003.

- el-Farâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *İdeal Devlet*. trc. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 2011.
- el-Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. Bk. Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye’de Alevîlik Bektâşîlik*. Ankara: Selçuk Yayınları, 3. Basım, 1994.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb. *el-Ok-yânûsü’l-basît fi tercemeti’l-Kâmûsi’l-muhît*. çev. Cenânioğlu Ahmed ‘Âsım. 3 Cilt. İstanbul: 1268-1272/1852-1855.
- Fortacı, Talha. “Kâşgarlı Mahmud’un “Divan-ı lügati’t Türk” Adlı Eserinin Dinler Tarihi Perspektifinden Bir Kritiği”. *TİDSAD* 3/8 (Eylül 2016), 109-118.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İtikad’da Orta Yol*. çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.
- Gencan, Tahir Nejat. “Dîvânü lügâti’t-Türk’te Dil Kuralları”. *Türk Dili Dîvânü lügâti’t-Türk Özel Sayısı* 27/253 (Ankara 1972), 27-52.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*. Ankara: TTK Yayınları, 2002.
- Genç, Reşat. *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997, 2005 ve 2015.
- Genç, Reşat. *Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Ghahramani, Ali vd. “Mukârane beyne evzânî’ş-şî’ri’t-Türkî ve’l-’arûzi’l-’Arabî: Dirâse vasfîyye tahlîliyye”. *Ashafan Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi Journal of Research in Arabic Language* 13/25 (2022), 111-128.
- Gharib, Bedrû’z-zamân. *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran: Farhang Publications, 1995.
- Gibb, Hamilton A. R. *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*. çev. Kadir Durak vd. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

- Gökalp, Ziya. “Eski Türklerde İçtimai Teşkilat ile Mantıkî Tasnifler Arasında Tenâzur”. *Millî Tettebbu’lar Mecmuası* 3/1 (Temmuz-Ağustos 1331/Temmuz-Ağustos 1915), 388-456.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler III*. haz. M. Orhan Durusoy. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Gökyay, Orhan Şaik. “Dîvânu lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga”. *Türk Dili* XXVII/253 (Ekim 1972), 56-59.
- Gömeç, Sadettin. “Şamanizm ve Eski Türk Dini”. *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/4 (1998), 38-52.
- Görgün, Hilal. “Martin Hartmann”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/248-250. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abû'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.
- Gül, Ali. *Britis Library OR 9515'teki Türkçe Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları, 2019.
- Gül, Meltem. “Türkçe Sözlükler Üzerine Bir Deneme”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/2 (2013), 505-530.
- Gülensoy, Tuncer. *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Gültekin, Gül. “Terceme-i Esrarnâme'deki Fiiller Üzerine”. *The Journal of Social Sciences* 63/63 (2023), 634-648. <https://doi.org/10.29228/SOBIDER.69370>
- Günay, Turgut. “Türk Halk Şiirinde İlk ‘Değişme’(Müşâare) Örnekleri”. *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*. 253-257, 1976.
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 8 Temmuz 2014. <https://sozluk.tdk.gov.tr/>
- Güneş, Kâmil. *İslâm Düşüncesinde Kutsallık*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Güngör, Erol. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1980.

- Güngör, Harun. “Şamanizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Güzel, Fatih. *Abbâsîlerde Emîrî'l-Ümerâlık Müessesesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- H. B. “Dîvânü lugâti't-Türk: Türkçe Harfler”. *Karesi* (5 Mart 1333/5 Mart 1917), 3; (19 Mart 1333/19 Mart 1917), 3.
- H. B. “Tercüme Mümareseleri: Dîvânü lugâti't-Türk”. *Karesi* (26 Mart 1333/26 Mart 1917), 2.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Türk Dilinde Yapı Bakımından Füller (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- Hacib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. çev. Reşid Rahmeti Arat. Ankara: TTK Yayınları, 1959.
- Hacib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. çev. Muzaffer Tunçel. ed. Halil Aşçı. Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019.
- Hacib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. çev. Reşid Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Hacib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. haz. Mustafa S. Kaçalın. PDF: Kültür Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf>
- Hakkı Tarık Us Süreli Yayınlar Koleksiyonu. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html#%C4%AA>
- Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî. *el-Cümel fi'n-nahv*. thk. Fahrüddin Kabâve. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1988.
- Halk*. “Veled Çelebi Efendi İle Mülâkât” (5 Temmuz 1923), 3.

- el-Hamevî. Bk. Yâkût el-Hamevî.
- Hamîdullah, Muhammed. “Abd (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/57. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- el-Hârizmî, Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs. *el-Emsâ-lü'l-müvellede*. thk. Muhammed Huseyn el-Aracî. Ebûzabî: el-Mecmeu's-sekâfi, 3. Basım, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. “Buhtunnasr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/380-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Harman, Ömer Faruk. “Yâfes”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/174-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hartmann, Angelika. “Muktedî-Biemrillâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/142-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdad*. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Hatîb et-Tebrîzî. Bk. Tebrîzî, Hatîb.
- Hatipoğlu, Vecihe. “Atasözleri ve Deyimler”. *Türk Dili* 13/152 (Mayıs 1964), 468-471.
- Haywood, John A. “Bilingual Lexicography With Arabic”. *Dictionaries: An Lexicography of Encyclopedia International*. ed. Franz Josef Hausmann vd. 3/3086-3096. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1991.
- Haywood, John A. “el-Kâmûsiyye es-Sunâiyye bi'l-'Arabiyye”. çev. Hâfiz İsmail 'Alevî. *Tabayyun Dergisi* 4/16 (2016), 37-56.
- Hazai, G. “Al-Kashghari”. *The Encyclopaedia of Islam*. 4/419-424. Leiden: Brill, 1997.
- Humphreys, R. Stephen. *İslâm Tarihi Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*. çev. Murtaza Bedir & Fuat Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

- Hunkan, Ömer Soner. “Hilafetin Tanınmasında ‘Hakan’ın Statüsü: Değişim ve Etkileri”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2008), 26-33.
- Hunkan, Ömer Soner. “Kaşgarlı Mahmud ve XI. Yüzyılda Türkler”. *Kaşgarlı Mahmud Kitabı*. ed. Sema Barutçu Özönder. 3-27. Ankara: KB Yayınları, 2008.
- Hunkan, Ömer Soner. “Kutadgu Bilig’in Yazıldığı Ortam: Turan ve İran Rekabeti”. *İSTEM* 9/18 (2011), 31-37.
- Hunkan, Ömer Soner. “Tamgaç Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/556-557. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hunkan, Ömer Soner. “Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Devrinde Mâverâünnehr’de Hanefi Âlimlerin Rolü”. *Bütün Yönleriyle İmam-ı Azam ve Hanefilik Sempozyumu (28-30 Nisan 2015)*. haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden. 219-227. Eskişehir, 2015.
- Hunkan, Ömer Soner. “Türk Hakanlığı (Karahanlılar)ın Dinî Siyasetinde Mâturîdî Âlimlerin Rolü”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/2 (2016), 377-393.
- Hunkan, Ömer Soner. “Türk Hakanlığı’nda (Karahanlılar) Hanedan ve Bürokrat Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali”. *XV. Türk Tarih Kongresi*. 653-666. Ankara: TTK Yayınları, 2010).
- Hunkan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*. İstanbul: IQ Yayınları, 2007.
- el-Huttelî, Ebü’l-Kâsım İshâk b. İbrâhîm. *ed-Dibâc*. thk. İbrâhîm Sâlih. Şâm: Dâru’l-Beşâir, 1994.
- Hüseyin Düzgün (Hossein Mohammadzade Sadigh). Bk. Düzgün, Hüseyin.
- Hüseyin Nassâr. *el-Mu‘cemu’l-Arabî neşetuhû ve tetavvuruhû*. 2 Cilt. Kahire: Dâru Mısır, 1968.
- Hüseyinoğlu, Ali Şamil. “Divan-u lugatî’t-Türk”ün İlk Çevirmeni”. 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kaşgarlı Mah-*

- mud ve Dönemi [28-30 Mayıs 2008]*, 391-406. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- el-Hüseynî, Ebü'l-Hasen es-Seyyid Sadruddîn Alî b. el-İmâm. *Ahbârü'rü'd-devleti's-Selçukiyye*. çev. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- İbn Abdurabbih, Ahmed b Muhammed b Abdu Rabbih el-Endelûsî. *el-İkdu'l-ferîd*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. nşr. M. Alî en-Neccâr. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1952-1956.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *et-Tasrîfü'l-mülûkâ*. nşr. Ahmed el-Hânî - Muhyiddin Cerrâh. Dımaşk: Dârü'l-Maârif, ts.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*. thk. Hasan Hendâvî. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1993.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzî Munîr Be'albekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*. thk. M. Edîb Abdulvâhid Cemrân. Dımaşk: Menşûrâtu Vizâretu's-Sekâfe, 1995.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. thk. 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 5. Basım, t.y.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b Müslim. *eş-Şi'r ve's-suarâ*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1925.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisâ-nü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1993 ve 2003.
- İbn Miskevayh. Bk. Miskevayh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed.
- İbn Mühennâ, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed. *Hilyetü'l-insân Halbetü'l-lisân yahud İbn Mühennâ Lügatı*, nşr. Kilisli Muallim Rifat. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338-1340.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Muhassas*. thk. Halîl İbrâhim Cefâl. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1996.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Vehb el-Kâtib, Ebü'l-Huseyn İshâk b. İbrâhîm b. İsmâîl. *el-Burhân fî vucûhi'l-beyân*. thk. Hanefî Muhammed Şeref. Kâhire: Mektebetü'ş-Şebâb, 1969.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem'de Selçuklular*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal. Bk. İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî. *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-tarih: İslâm Tarihi*. çev. M. Beşir Eryarsoy vd. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985-1987.
- İbnü'l-Hâcib, Osmân b. Ömer. *eş-Şâfiye fî ilmi't-tasrif*. thk. Hasan Ahmed el-Osmân. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1995.

- İbnü'l-Kıfî, Ali b. Yusuf b. İbrahim b. Abdolvâhid. *İnbâhu'r-ruwât alâ en-bâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, 1950.
- İbnü's-Serrâc. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- İbnü's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *el-Kenzu'l-lugavî fi'l-lisâni'l-Arabî*. thk. August Hefner. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbnü's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *İslâhu'l-mantık*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs li'l-Arabî, 2002.
- İbnü's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *İslâhu'l-mantık*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1949.
- İbnü't-Tiktâka. *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- İlgürel, Mücteba. "Subaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/447-448. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İlmihal*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999.
- İmruü'l-Kays b. Hucr. *Dîwânu İmruü'l-Kays*. thk. Abdurrahman el-Mustâvî. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2. Basım, 2004.
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şâirleri*. 5 Cilt. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999-2013.
- İnan, Abdulkadir. "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1952), 19-30.
- İnan, Abdulkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- İnan, Abdulkadir. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleleri Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: DİB Yayınları, 1961.

- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamizm*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- İsaeva, Gulia. “Kırgızistan’da Divanu lugati’t Türk Araştırmaları”. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2019), 42-64.
- el-İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvedî. Riyâd: Dâru’l-Meâsîr-el-Medinetü’n-Nebeviyye, 4. Basım, 2009.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Koleksiyonu. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://ataturkkitapligi.ibt.gov.tr/tr/Kitaplik/Koleksiyonlar/Sureli-Yayinlar/25>
- İzniki, Kutbüddin. *Mukaddime*. ed. Kerime Üstünova. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2. Basım, 2016.
- Jackson, Howard. *Lexicography: An Introduction*. London: Taylor & Francis Routledge, 2003.
- Kaçalin, Mustafa S. “Abdullah Sabri Karter’in Dîvânu Luğâti’t-Türk Çevirisi Üstüne”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 8 (Aralık 1997), 249-252.
- Kaçalin, Mustafa S. “Dîvânü luğâti’t-Türk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/447. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kaçar, Irmak. *Necib Âsım Eski Savlar Divanu lugati’t-Türk’teki Atasözleri*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019.
- Kafadar, Cemal. *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum’da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1972.
- Kahraman, Ferruh. “İdeal Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn”. *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi* 7 (Aralık 2020), 33-60.

- Kahveci, Niyazi. *İslâm Siyaset Düşüncesi (XV. Asra Kadar)*. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı, 1996.
- el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Halîfelik Kurumu ve Tarihi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.
- Kanar, Mehmet. “Fırdevsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/125-127. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 22. Baskı, 2006.
- Kaplony, Andreas. “Comparing al-Kashgharî’s Map to his Text: On the Visual Language, Purpose, and Transmission of Arabic-Islamic Maps”. *The Journey of Maps and Images on the Silk Road*. 135-154. Leiden: Brill, 2008.
- Kara, Mustafa. “Veled Çelebi İzbudak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/503-505. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Fârâbî, İshâk b. İbrâhîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Hamdânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karabeyoğlu, Adnan Rüştü. *Dîvânü lügati’t-Türk’te Savlar ve Kültürel Kavramlaştırma*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Karadaş, Cağfer. “Sevap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/581-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kartal, Ahmet. “Dîvânü lügati’t-Türk Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”. *Türk Kültürü* 31/366 (1993), 624-636.
- Karter, Abdullah Sabri. *Kıtabu Divanü lugat’it-Türk Dizini 1-22*. Bursa İl Halk Kütüphanesi GE4449-GE4470.
- “Kashmir”. *Jewish Virtual Library*. Erişim 18 Mayıs 2024. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/kashmir#:~:text=A%20third%20is%20the%20tradition,within%20a%20league%20of%20it>

- Kâsımî, Ali. *Mu'cemü'l-istişhâdât*. Beyrût: Mektebetü Lübnan Nâşirün, 2001.
- Kâşgarî, Mahmûd b. Hüseyin b. Muhammed. *Kütübü Dîvânü lugâti't-Türk*. nşr. Kilisli Muallim Rifat Bilge. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1335.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü lugâti't-Türk*. haz. Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014, 2015, 2018 ve 2020.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*. çev. Mustafa S. Kaçalin. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*. çev. Besim Atalay. 4 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939-1943, 1985, 1992, 2013 ve 2023.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü lugâti't-Türk*. çev. Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser. Ankara: Kabalcı Yayınevi, 2005 ve 2007.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü lugâti't-Türk*. haz. Fuat Bozkurt. Konya: Salon Yayınları, 2021.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü lugâti't-Türk*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emîrî Arabî, 4189.
- Katâmiş, Abdülmecîd. *el-Emsâlü'l-Arabîyye*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera' al-Nahr İslâm Hukukçuları*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Kavalçalan, Enes. "Dîvânü lügâti't-Türk'te Mimari ve El Sanatları". *Hacetpe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 37 (Haziran 2022). 111-141.
- el-Kayravânî, İbn Raşîk. *el-Umde fî mehâsini'ş-ş-î'r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cebel, 1980.
- el-Kefevî, Ebû'l-Bekâ. *el-Küllîyyât*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2018.

- Kemal Muhammed Bişr. “Kitâbu’l-Ayn li’l-Halîl b. Ahmed ve mevki-uhu fi âsârî’d-dârisîn”. *Havliyyâtu Kulliyeti Dâri’l-Ulûm* (Kahire, 1987), 101-127.
- Kırgız, Mustafa - Jammol, Yaseen. “el-İstişhâd fi’l-lugati’l-‘Arabiyye”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2017), 77-103.
- Kilisli Rifat Bilge. Bk. Bilge, Kilisli Rifat.
- el-Kirbâsî, Muhammed Sâdık Muhammed. *Dâiratu’l-me’ârifî’l-Huseyniyye divânü’s-şî’ri’t-Türkî*. Londra: el-Merkezu’l-Huseynî li’d-Dirâsât, 2015.
- Klimkeit, Hans J. “Buddhism in Turkish Central Asia”. *Numen* 37/1 (June 1990), 53-69.
- Koca, Fatih. “Dinî Mûsikî Formu Olarak Salât u Selâm Kültürü”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (15 Haziran 2014), 117-153. <https://doi.org/10.18505/cuifd.254639>
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Koçkuzu, Ali Osman. “Aynî, Bedreddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/271-272. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Kononov, Andrey N. “Sovyetler Birliği’nde Kâşgarlı Mahmut’un Divanını Konu Alan Araştırmalar”. *Türk Dil Kurumunun 40. ve Divan-ü Lûgati’t-Türk’ün 900. Yıldönümleri Dolayısıyla Düzenlenen I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler [27-29 Eylül 1972]*. 393-399. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Korkmaz, Zeynep. “Dîvânü lugâtî’t-Türk”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. 3/254-260. Ankara: TDK Yayınları, 1995.
- Korkmaz, Zeynep. “Kaşgarlı Mahmud ve Bilinçli Bir Ana Dili Sevgisi”. *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri* 501-508. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Korkmaz, Zeynep. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. 4 Cilt. Ankara: TDK Yayınları, 1995.

- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Köken Bilgisi Sözlüğü*. Erişim 8 Temmuz 2014. <https://sozluk.tdk.gov.tr/>
- Köksel, Behiye. “Divânü lugâti’t-Türk’te Yer Alan Efsaneler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* II/9 (Sonbahar 2009), 262-269.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Köprülü, M. Fuad. “Divân-ı Lûgâta’l-Türk”. *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. 33-45. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1934.
- Köprülü, M. Fuad. “Divânü lugat-it-Türk Mahmud bin el Hüseyin bin Muhammed’ül-Kâşgari”. *Millî Tettebular Mecmuası* 2/5 (1915), 381-383.
- Köprülü, M. Fuad. “İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”. *II. Türk Tarih Kongresi*. 383-418. İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
- Köprülü, M. Fuad. “Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi Divan-ı lûgâ-tü’t-Türk”. *Cumhuriyet Gazetesi* (24 Nisan 193), 6.
- Köprülü, M. Fuad. “Ribat”. *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 267-278.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. haz. Orhan F. Köprülü - Nermin Pekin. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980 ve 1986.
- Köprülüzâde, Mehmed Fuad. “Divânü lugâti’t-Türk”. *İkdam* (12 Mayıs 1916), 2.
- Köprülüzâde, Mehmed Fuad. “Türk Edebiyatı Tarihinde Usul”. *Bilgi Mecmuası* 1/1 (Teşrînisâni 1329/Kasım-Aralık 1913), 3-52.
- Köprülüzâde, Mehmed Fuad. “Türk Edebiyatının Menşei”. *Millî Tettebular Mecmuası* 2/4 (Eylül-Teşrînievvel 1331/Eylül-Ekim 1915), 5-78.

- Köse, İrfan. *Ebü'l-Kâsım el-Müeddib'in Dilciliği ve Metodoloji Açısından Dekâiku't-tasrîf Adh Eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- Köymen, Mehmet Altay. *Tuğrul Bey ve Zamani*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Kubbealtı Lugatı*. Erişim 25 Mayıs 2024. <https://lugatim.com/s/mental>
- Kur'an Yolu*. Erişim 24 Mayıs 2024. <https://kuran.diyamet.gov.tr>
- Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- el-Kureşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebî'l-Hattâb. *Cemheretu eş'âri'l-'Arab*. thk. 'Ali Muhammed el-Bicâdî. Mısır: Nehdatü Mısır, ts.
- Kurt, Şaban. *Kitâbu Dîvânı lugâti't-Türk Tıpkıbasım-Türkçe Sözcükler, Özel Adlar Dizini*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Kuş, Canan. "Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2012), 1-33.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Dil Üstüne*. Ankara: TDK Yayınları, 1973.
- MacKenzie, D. N. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press, 1971.
- Mahmûd el-Kâşgarî. *Dîvânu lugâti't-Türk*. çev. Mustafa S. Kaçalin. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2019.
- Mahmûd el-Kâşgarî. *Türk Şiveleri Lüğatı (Dîvânü lugâti't-Türk)*. haz. Dankoff, Robert - Kelly, James vd. çev. Ersin Teres. USA: Harvard University Press, 1982 (Teres, Ersin. *Dîvanu lüğat-it-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözcüklüğü Bakımından Karşılaştırılması*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006, 60-807 içinde).

- el-Mâverdí, Ebü'l-Hasen. *Yönetimin Esasları*. çev. Mehmet Ali Kara. İstanbul: İlke Yayınları, 2019.
- Mecnûnu Benî 'Âmir. *Dîvânu eş'âri Mecnûni Benî 'Âmir*. thk. Hüdâ Vâil 'Âmir. Beyrut: el-Müessesetü'l- 'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2011.
- Mehmed Fuad. "Yeni Neşriyat: Dîvânü lugâti't-Türk". *Millî Tettebbular Mecmuası* 2/5 (Teşrînisâni-Kânunuevvel 1331/Kasım-Aralık 1915), 381-383.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. "Gazneliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/480-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Merçil, Erdoğan. "İlk Müslüman Türk Devletleri". *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. 73-129. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1999.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Mermutlu, Bedri. "Gelenekten Moderne Bir Tarihçi Olarak Ali Emîrî Efendi'nin Başardığı". *Journal of Turkish Studies* 47 (December 2017), 101-130.
- el-Merzûkî, Ebû 'Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Merzûkî el-İsfehânî. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*. thk. Garîd eş-Şeyh. Beyrut: y.y., 1424/2003.
- el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Nüzhetü't-tarf fi ilmi's-sarf*. İstanbul: Matba'atü'l-Cevâib, 1299.
- el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrût: ts.
- el-Meydânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Kâhire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1374/1955.

- Meymûn b. Kays. *Dîvânu'l-A'şâ el-Kebûr*, y.y.
- Mez, Adam. "Orta zaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler". *Ülkü Hal-kevlere Dergisi* 11/63 (1938), 216-224.
- Millî Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/list>
- Mirzaoğlu, Fatma Gülay. "Divânü lugâti't-Türk Işığında Müzikal İcra Ortamları". *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâğıtgarlı Mahmud ve Dönemi*. 521-540. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Mirzaoğlu, Fatma Gülay. "Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü". 2/114. Ankara: AKM Yayını, 2003.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-ümem*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- Mokeyev, Anvarbek. "Yûsuf Has Hâcib Balasagun Devrinde Karahanlı Hanedanlığı ve Türk Boylarının Kimlik Arayışı Meseleleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 13/4 (2016), 8-16.
- Molla Câmî, Abdurrahman. *el-Fevâidü'd-diyâ'iyye*. İstanbul: Şifa Yayınları, 2015.
- Monier Williams, M, A. *A Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically Arranged with special reference to Greek, Latin, Gothic, German, Anglo-saxon, and other cognate Indo-European Languages*. Oxford: Clarendon Press, 1899.
- Muheyimî, Ali b. Salih. "Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları". çev. Ali Aksu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 281-310.
- el-Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fazlillâh. *Cene'l-cenneteyn fî temyûzi nev'ayi'l-musenneyeyn*. thk. Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî. Beyrût: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1981.

- Muhyiddinov, Reşid. “Dîvânü’l-edeb ve Dîvânü lugâti’t-Türk: Dirâse fi’sstihdâmi menhec mu’cemî ’Arabî fi evveli mu’cem li’l-lugâti’t-Türk”. *’Ulûmu’l-Luga Dergisi* 12/2 (2009), 323-351.
- Munâ İlyâs. *el-Kiyâs fi’n-nahw ma’a tahkiki bâbi’ş-şâz mine’l-mesâ’ili’l-’askeriy-yât li-Ebî Âlî el-Fârîsî*. Dîmaşk: Dârü’l-Fîkr, 1405/1985.
- Mutiy, İbrahim-Osmanov, Mirsultan. “Kâşgarlı Mahmud’un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında”. çev. Hülya Kasapoğlu-Çengel. *Bilg* 23 (Güz/2002), 189-208.
- Mübârek Şah, Fahreddin. *Safahât matviyye min târîhi’l-İslâm Târîhu Mübârek Şâh fi ahoâli’l-Hind*. çev. Süreyyâ Muhammed Ali. Kahire: Matbaatü’l-Ihveti’l-Eşikkâ’, 1991.
- el-Müberrid, Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. “Mukaddime”. *el-Fâdil ve’l-mefdûl*. mlf. el-Müberrid. 1-8. Kâhire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2. Basım, 1995.
- el-Müeddib, Ebü’l-Kâsım b. Muhammed b. Sa’îd. *Dakâiku’t-tasrif*. thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin. Dîmaşk: Dârü’l-Beşâir, 2004.
- Nâ’im, Muleyke. “el-Lugatu’t-Türkiyye ve lugâtu’l-Mağrib: Kırâe fi Kitâbi’l-İdrâk li-lisâni’l-Etrâk”. *Dirâsât lisâniyye beyne’l-’Arabîyye ve’t-Türkiyye*. ed. Hânî İsmail Ramadân. 109-135. Giresun: Arapça Türkçe Dil Paylaşım Formu, 2021.
- Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme-i Nâsır Hüsrev*. Tahran: İntişârât-ı Zevâre, 1381hş.
- Necib Âsım. *Dîvânü lugâti’t-Türk’ten Me’hûz Eski Savlar*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1338-1340 (1919-1922).
- Necib Âsım. *Eski Savlar: Dîvânü lugâti’t-Türk’teki Atasözleri*. haz. Irmak Kaçar. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019.
- en-Nişâbûrî, Zahîru’d-dîn. *Selçuknâme*. çev. Ayşe Gül Fidan. İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.
- Nişanyan, Sevan. *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus Yayınları, 5. Basım, 2018.

- Nizami, Khaliq Ahmad. “Fahredden Mübârek Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/87. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Nizâmülmülk. *Siyâsetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2023.
- Nuhoğlu, Mehmet. “Sanat ve Sanat Terminolojisi Açısından Dîvânu lügati’t-Türk Üzerine Bir Değerlendirme”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 59 (Mayıs 2017), 285-303.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslâm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Onur, Ahmet. “(Dîvânu lugâti’t-Türk) Sözlüğünde Arapça Şâhitleri ve Arapça-Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma”. *Şarkiyat Mecmuası* 39 (Ekim 2021), 1-36.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987.
- Oy, Aydın. “Atasözü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/44-46. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Ögel, Bahaeddin. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi, 1988 ve 1991.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. 9 Cilt. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 4. Basım, 2000.
- Öger, Âdem. “Divanü lügati’t Türk ve Uygur Sözlü Kültüründe İskender Zülkarneyn”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 207 (Aralık 2013), 1-15.
- Öğün Bezer, Gülay. “Terken Hatun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/510. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öğün Bezer, Gülay. “Terken”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Ömer, Ahmed Muhtâr. *el-Bahsü'l-lügavî 'inde'l-Arab*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1988 ve 1997.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Me'âcimu'l-ebniye fi'l-lugati'l-Arabiyye*. Beyrut/Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1995.
- Önkal, Ahmet. "Ahnef b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/174. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Örs, Derya. "Siyâvuş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/308-309. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özalp, M. Nazmi. *Türk Müsiki Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 2000.
- Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/404-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. "Melikşah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/54-57. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özaydın, Abdülkerim. "Muhammed Buğra Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/512. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özaydın, Abdülkerim. "Unvan". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özcan, Abdülkadir. "Hatun". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/499-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdoğan, İbrahim Emre. *el-Bendenî'nin Kitâbü't-Takfiyesi (Sözlük Bilim Açısından Değeri)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.
- Özeren, Mehmet - Alan, İrfan. "Kırgız Türkçesinde Mental Füller". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 61 (01 Ocak 2018), 203-224. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat3778>
- Özpilavcı, Ferruh. *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*. İstanbul: Litera, 2018.
- Öztürk, Faruk. "Divânü lugâti't-Türk'te Arap Sözlükçülüğü Açısından Değerlendirme". *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/3 (Mart 2013), 537-539.

- Öztürk, Faruk. *Dîvânü lugâti't-Türk'teki Arapça Söz Varlığının Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Peacock, A. C. S. *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Peker, Hidayet. "Dede Korkut Hikâyeleri Çerçevesinde Dinin Dönüştürücü Etkisi Üzerine". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Bursa, 2017), 97-116.
- Peker, Hidayet. "Kâşgarlı Mahmut'un Dîvânü lugâti't-Türk Adlı Eserinde Dinî Terimler". *Mahmyt Kashgarly-The Founder of Scientific Turkology International Scientific Conference* February 21-22. 212. Aşkabat-Türkmenistan, 2008.
- Pritsak, Omeljan. "Mahmud Kâşgarî Kimdir?". *Türkiyat Mecmuası* 10 (Aralık 2010), 243-246.
- Pritsak, Omeljan. "Karahanlılar". *MEB İslam Ansiklopedisi*. 6/251-273. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Raux, Jean Paul. *Altay Türklerinde Ölüm*. çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali. *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*. çev. Ahmet Ateş. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1957.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Muhtâru's-Sihâh*. Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1989.
- Redhouse, Sir James W. *A Turkish and English Lexicon / Kitâb-ı Ma'âni-i Lehce*. Constantinople: 1890.
- Refiyî, Hasan - Rezzaqı, Mehmet. "Divanü lugâti't-Türk" ve Onun Farsça Çevirmeleri". *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu*. ed. M. Muhsin Kalkışım. 87-91. Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Ruşenfekr, Kübra. "Lugatu'l-Kur'ân ve Kâmûs Mufredâti't-Turkiyye ev mâ Yu'raf bi-Dîvânü lugâti't-Türk". *Âfâku'l-Hadârati'l-İslâmiyye Dergisi* 16 (2005), 333-344.

- Sadıkov, Kasımcan. *Kaşgarlı Mahmud Dîvânu lügâti't-Türk*. Taşkent: 2017.
- Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs. *el-Muhît*. 11 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1994.
- Sakallı, Talat. "Hadislerde "Türk" Mefhumu ve Rivayetlerdeki Çağrıştırdığı Zihniyetin Analizi". *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu*. 227-242. Isparta: 2007.
- Sakaoğlu, Saim. "Divanü lügati't-Türk ve Türk Halk Şiiri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belâten* 39/1991 (1994), 97-111.
- Sakaoğlu, Saim. "Divanü lügati't-Türk Bibliyografyasına Yeni İlâveler". *Türk Kültürü Araştırmaları* 11/14 (1975), 270-280.
- Sakaoğlu, Saim. "Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Üzerine Bibliyografya". *Çağrı* 12/126 (Temmuz 1968), 8-11
- es-Sarakustî, Ebü'l-Kâsım Sâbit b. Hazm b. Abdirrahmân. *ed-Delâil fi garîbi'l-hadîs*. thk. Muhammed Abdullâh el-Kannâs. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 2001.
- Sarı, Mehmet Ali. "Kâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/142-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sarı, Veysel - Şahin, Hasan Ali. "Halk İnanışında Büyü ve Tedavi Usulü Olarak Muskanın Tarihî Seyri Üzerine İnceleme". *Yâzıt Kültür Bilimleri Dergisi* 4/1 (2024), 64-72.
- es-Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *el-Letâîf ve'z-zarâîf*. thk. Nâsır Muhammedi Muhammed Câd. Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2009.
- es-Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Hâs-su'l-hâs*. thk. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cenân. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- es-Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Kitâbü Fık-hü'l-luga ve esrârü'l-Arabiyye*. tlk. Yasin el-Eyyübî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.

- es-Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Simâru'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*. 2 Cilt. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 2009.
- Seçkin, Kuban. *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fül Teorisi*. Kon-ya: Palet Yayınları, 2020.
- es-Schâvî, Alemüddîn. *Sifrü's-sa'âde ve sefîrü'l-ifâde*. nşr. Muhammed ed-Dâli. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Sellheim, Rudolf. *el-Emsâli'l-Arabiyyeti'l-kadîme*. çev. Ramadân Abdut-tevâb. Beyrût: Dâru'l-Emâne, 1971.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf. *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-mek-nûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dımaşk: Dâ-rü'l-Kalem, 1994.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Bayram Kelimesi Üzerine". *Türk Dili* 120/833 (Mayıs 2021), 4-12.
- Sevim, Ali. "Malazgirt Muharebesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklope-disi*. 27/481-483. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Seyyid, Âişe Abdulvâhid. "el-Ebcediyyâtu'l-'Arabiyye ve't-Turkiyye mâ beyne's-savt ve'r-resm". *Metafizika Jurnalı* 4/2 (2021), 57-79.
- Sezer, Engin. "Divanü lugati't-Türk'ün İngilizce Çevirisi". *Türk Dili* 45/372 (1982), 377-378.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-âyan'da Selçuklular*. çev. Ali Se-vim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Sırtı, Ezgi. "Tatar Sözlük Biliminde Tanımlama İçin Atasözü Kullanımı". *IV. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu*. Ankara: Hacettepe Üniver-sitesi Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018.
- Sibeveyhi, Amr b. Osmân. *el-Kitâb*. 2 Cilt. Bulak: Bulak Matbaası, 1316/1898.
- Sibeveyhi, Amr b. Osmân. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1408/1988.

- es-Sirâfî, Ebû Saîd. *Şerhu Kûtâbi Sibeveyh*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Starr, S. Frederick. *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019 ve 2021.
- Steingass, F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London: 1892.
- Subhî es-Sâlih. *Dirâsât fî fıkhi'l-luga*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1968.
- es-Suhârî, Ebû'l-Munzir Seleme b. Muslim b. İbrâhîm. *el-İbâne fî'l-lugati'l-Arabîyye*. thk. 'Abdulkerîm Halife vd. 4 Cilt. Meskat: y.y., 1420.
- es-Sülemî, Abbâs b. Mirdâs. *Dîvânü'l-Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî*. thk. Yahyâ el-Cübûrî. Bağdat: el-Mektebetü'l-Merkeziyye, 1968.
- Sümer, Faruk. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*. thk. Ahmet Suphi Furat. İstanbul: İÜ. Yayınları, 1978.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*. İstanbul: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 2006.
- es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. *Halifeler Tarihi (Tarihu'l-Hulefa)*. trc. Abdullah Gündüz. İstanbul: Asalet Yayınları, 2018.
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru't-Turâs, 1399/1979.
- Şahin, Savaş. "Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/4 (2012), 45-62.

- Şamil, Ali. “Azerbaycan’da “Dîvânu lugâti’t-Türk”ün İlk Öğrenilme ve Çevrilmesi”. *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu 17-19 Ekim 2008*. ed. M. Muhsin Kalkışım. 79-86. Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Şamil, Ali. “Azerbaycan’da Divânü lugâti’t-Türk’ün İlk Öğrenilme ve Çevrilmesi”. *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri*. 79-86. Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 2008.
- eş-Şâtübî, İbrahim b. Musa. *el-Makâsîdü’ş-şâfiye fi şerhi Hulâsâti’l-Kâfiye [Şerhü’ş-Şâtübî li Elfiyyeti İbn Mâlik-Şerhü’ş-Şâtübî li Elfiyyeti İbn Mâlik]*. nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. 9 Cilt. Mekke: Câmîatü Ümmî’l-Kura, 1428/2007.
- Şeker, M. Fatih. “Tanrı Tasavvuru Açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/2 (2009) 73-92.
- Şeker, M. Fatih. *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Şeker, M. Fatih. *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şemseddin Sâmi. *Kâmûs-ı Türkî*. nşr. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1899.
- Şerhu Dîvâni Ru’be el-Accâc. thk. Dahi Abdalbaki Muhammed. 3 Cilt. Kahire: Mecmau’l-Luğati’l-Arabiyye, 2011. (Müellifi meçhul)
- eş-Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr. *Kitâbü’l-Cîm*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 3 Cilt. Kâhire: el-Heyetü’l-‘âmme lişuûni’l-metâbü’l-emîriyye, 1974.
- eş-Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr. *Şerhu’l-Mu‘allakâti’t-tis’*. thk. Abdulmecîd Hemmû. Beyrût: Müessesetü’l-Alemî li’l-Matbûât, t.y.
- Şimşir, Sebahattin. “Kazakistan’da Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu lugâti’t-Türk Hakkında Çalışmalar”. *Doğumunun 1000. Yılı Dolay-*

- sıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu.* ed.M. Muhsin Kal-
kışım. 76-78. Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Şirin, Hatice. *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Şu‘ûrî Hasan Efendi. *Lisânu’l-Acem Ferheng-i Şu‘ûrî*. nşr. Ozan Yılmaz. 4 Cilt. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Şurrâb, Muhammed b. Muhammed Hasan. *Şerhu’ş-şevâhidi’ş-şi‘riyye fi ümmihâti’l-kutubi’n-nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 2007.
- Şükûn, Ziya. *Farsça-Türkçe Lûgat Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya*. 3 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1944-1951.
- et-Tâî, Suâd Hâdî Hassan. “Essera’l-lugatu’l-‘Arabiyye fi musan-nafâti’l-udebâi min gayri’n-nâtkîn bi-hâ Dîvânu lugâti’t-Türk li-Mahmud el-Kâşgarî enmûzecen”. *el-Mu’temeru’d-duwelî es-sâbi li’l-lugati’l-‘Arabiyye*. 160-177. Dubai/Birleşik Arap Emirlikleri, 2018.
- Takvîm-i Vekâyi’*. “İlan” (24 Safer 1334/1 Ocak 1916), 4; (6 Rebiülevvel 1334/12 Ocak 1916), 7.
- Takvîm-i Vekâyi’*. “Maarif-i Umûmiye Nezâreti Levâzım Müdîriyetinden” (5 Recep 1337/6 Nisan 1919), 7; (9 Recep 1337/10 Nisan 1919), 8; (12 Recep 1337/13 Nisan 1919), 7.
- Talu, Mehmet. “Bâhilî, Ahmed b. Hâtım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/484. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tamir, Nuray. “Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ve Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu’nun Hazırladıkları Dîvânu lugâti’t-Türk Adlı Eser Üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/3 (2014), 260-276.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi. *Yâhya Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

- Tansü, Yunus Emre - Çerkezoğlu, Semra. *Kâşgarlı Mahmud ve Çağ Ötesi Bir Eser*. Ankara: İksad Yayınevi, 2021.
- Tanyu, Hikmet. *Türklerin Dini Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayıncılığı, 1978.
- Tarafa b. el-‘Abd. *Dîvânu Tarafê b. el-‘Abd.* şrh. Nâsiruddîn Muhammed Mehdi, Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1423/2002.
- Taş, İsmail. *Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji*. Konya: Kömen Yayınları, 2002.
- Taşgöl, Ahmet. “Sakâlibe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/3-4. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Taymas, Abdullah. “Divanü lügat-it-Türk Tercemesi”. *Türkiyat Mecmuası* 7-8 (İstanbul, 1940-1942), 212-252.
- Tayşi, Mehmet Serhan. “Ali Emîri Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- et-Tebrîzî, Hatîb. *Tehzîbü İslâhi’l-mantık*. thk. Fahreddîn Kabâve. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1983.
- et-Tebrîzî, Muhammed Hüseyin b. Halef. *Tibyân-ı nâfi‘ der Terce-me-i Burhân-ı katî‘*. çev. Mütercim Asım Efendi. 2 Cilt. İstanbul: 1287/1870-1871.
- Tekin, Talât. “Karahanlı Dönemi Türk Şiiri”. *Türk Dili* 409 (1986), 81-157.
- Tekin, Talât. *XI. Yüzyıl Türk Şiiri: Dîvânu lügâti’t-Türk’teki Manzum Parçalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989 ve 2017.
- Temel, Emine. “Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, Kâşgarlı Mahmud Dîvânu lügâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2015), 155-160.
- Teres, Ersin. *Kâşgarlı Mahmut ve Dîvânu lügâti’t-Türk Bir Bibliyografya Denemesi*. İstanbul: Ürün Yayınları, 2008.

- Terzi, Mustafa Zeki. “Gulâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Tevfikoğlu, Muhtar. *Ali Emîri Efendi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. 1. Cilt. İstanbul-Wien: Simurg, 2002 (Yeni baskı ve diğer ciltler: 8 Cilt. İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, 2023).
- Togan, A. Zeki Velidi. “Dîvânü lûgat-it-Türk’ün Telif Senesi Hakkında”. *Atsız Mecmua* 16 (1932), 77-80.
- Togan, A. Zeki Velidi. “The Earliest Translation of the Qur’an into Turkish”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4/1-2 (1964), 1-19.
- Tokoyev, Taalaybek - Koşmokov, Kubatbek. *Mahmut Kaşgari: Türk Dillerinin Sözlüğü*. 3 Cilt. Bişkek: Avrasyapress, 2011-2013.
- Toprak, M. Faruk - Özcan, Nuri. “Mersiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/215-221. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. “Halil b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/309-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tönnies, Ferdinand. *Community and Society*. New Jersey: Transaction Publishers, 1936.
- Turan, Fikret. “Türk Dili ve Kültürünün İslâm Medeniyetine Eklemlenmesi Sürecinde Dîvânü lûgâti’t Türk’te Yansıtılan Türk Kimliği”. 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* 707-715. Ankara 2009.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 4. Baskı, 1998.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969; İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1979.

- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri (Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik)*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1994.
- Tüccar, Zülfikar. “Meydânî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29/501-502. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Türk Dil Kurumu, “Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu lugâti’t-Türk Kaynakçası”. Erişim 05.06.2024. <https://tdk.gov.tr/divanu-lugati-turk/11991/>
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. haz. Mustafa Argunşah vd. 2 Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 12. Basım, 2023.
- Türk Yurdu*. “Dîvânü lugâti’t-Türk’ün Türkçeye Tercümesi” (12 Nisan 1333/12 Nisan 1917), 5-6.
- Türk Yurdu*. “Yeni ve Eski Eserler” (14 Kânunusâni 1331/27 Ocak 1916), 2898.
- Türkan, Ahmet. “Ahterî-i Kebîr Sözlüğünde Geçen Dinler ve Dinî Kavramlar Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni Bildirileri, 7-9 Kasım 2013*. ed. Bilal Kemikli - Ahmet Türkan. 197-219. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Türkdoğan, Orhan. *Değişme, Kültür ve Sosyal Çözülme*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.
- Tüzüner, Abdullah Atıf. *Divan-ı lügati’t-Türk Tercümesi*. 7 Defter. Ankara Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Etüt 94.
- Uçar, Melike. “Dîvânu lugâti’t-Türk’ün Yeni Yayını Üzerine Bir Değerlendirme”. *Mustafa Öztürk’e Armağan*. ed. Mustafa Argunşah. 349-359. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Uzun, Ayşe. *Hicrî İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: YKY, 2007.

- Ülkütaşır, M. Şakir. “Divan-ı lûgatü’t-Türk’ün Folklor ve Etnografya Bakımından Tetkikine Dair Bir Tecrübe”. *Bartın Gazetesi* (29 Haziran 1939), 2.
- Ülkütaşır, M. Şakir. *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1946; Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları/Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.
- Ünlü, Suat. “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur’an Tercümeleri”. *Dinî Araştırmalar* 9/27 (Ocak-Nisan 2007), 9-56.
- Üşenmez, Emek. “Dîvânu lugâti’t-Türk’ün Türkmence İlk ve Tam Tercümesi ve Bazı Yeni Okuma Tartışmaları Üzerine”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 10/63 (Nisan 2023), 95-123.
- Üşenmez, Emek. “Türkçe İlk Kur’an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2006), 89-99.
- Üzüm, Hamza. “Tanah ve Talmut’ta Kölelik”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2013), 163-182.
- Wahrmund, Adolf. *Handwörterbuch der neu-arabischen und deutschen Sprache I. Band Neu-arabisch=deutscher Teil. 3. Basım, Giessen: 1876.*
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Wikilala Veri Tabanı. Erişim 15 Ağustos 2024. <https://www.wikilala.com/>
- Wilkins, Jens. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorİslâmischen türkischen Texte aus Zentralasien III. Fremdelemente Band: 2: bodivan – çizgin*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2023.
- Yakûb, Emîl vd. *Kâmûsü’l-mustalahâti’l-lugaviyyeti ve’l-edebîyye*. Beyrût: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1987.
- Yâkût el-Hamevî, Şihabuddîn Ebû Abdullah b. Abdullah. *Mu’cemü’l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977 ve Beyrut: Dâru İh-yâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1979.

- Yaran, Rahmi. “Düğün (İslâm’da Düğün)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10/15-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yaylagül, Özen. “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fülller”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2005), 17-51.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 11. Baskı, 2013.
- Yazıcı, Tahsin. “Efrasiyab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/478-479. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldırım, Mustafa. “Divânu lügâti’t-Türk’te Geçen Sanat ve Zanaat Terimleri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24 (Ocak 2007), 73-83.
- Yıldırım, Mustafa. “Vedîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/596-598. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Bermekiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/517-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hüseyin. *Eski Uygurcada Mental Füller*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Yılmaz, Mehmed Fatih. *Anlambilimsel Bağlamıyla Divânü lügati’t-Türk’te Mutfak Kültürü*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yılmaz, Nuran. “11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü lügati’t-Türk’teki Yansımaları”. *Turkish Studies* 3/4 (2008), 1001-1035.
- Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yinanç, Mükrimin Halil. “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Bizde Tarihçilik”. *Tanzimat I*. 573-595. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

- Yörükân, Yusuf Ziya. *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. haz. Turhan Yörükân. Ankara: Yol Yayınları, 2005.
- el-Yûsî, Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes'ûd b. Muhammed. *Zeheru'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*. 3 Cilt. Mağrib: Dâru's-Sekâfe, 1981.
- Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*. haz. Abdulkadir Şener vd. İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yüce, Nuri. "Carl Brockelmann". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. [Kahire]: Dâru'l-Hidâye, ts.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 1965.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Mufasssal fi san'ati'l-işâb*. thk. Alî Bû Mulahham. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Esâsü'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- ez-Zemahşerî. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.
- ez-Zencânî, İzzüddîn. "el-İzzî fi't-tasrîf". *Kütübü's-sarf*. İstanbul: Haniyye Matbaası, ts.
- Zengin, Gözde Esmâ. "Şahnâme'de Kadınlar ve Ölüm Women and Death in Shahname". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 59 (Aralık 2017), 71-82.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Abdülkadir 'Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

- ez-Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Şerhü'l-Muallakâti's-seb'*.
Beyrut: Dâru Sâdır, 1963; Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, ts.
- Zu'r-Rumme, Ebü'l-Hâris. *Divânü Zî'r-Rumme*. thk. Abdulkuddûs Ebû
Sâlih. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1993.
- ez-Zübyânî, Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye. *Divânü Nâbigati'z-Zübyânî*.
thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2.
Basım, 1977.

